श्रीमत्
दासबोध

शुद्ध पाठावृत्ति

वोरा ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.
मुंबई २.

रु. ६.००

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीराम समर्थ ॥

श्रीमत्

दासबोध

शुद्ध सटीप पाठावृत्तिं

मूल्य सहा रुपये

समर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड - पुरस्कृत

प्रकाशक :

अ. ल. गाडगीळ
वोरा ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि. करितां
३, राउंड बिल्डिंग, काळबादेवी रस्ता
मुंबई २

●

प्राप्तिस्थानें

१. वोरा ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि.
३, राउंड बिल्डिंग, काळबादेवी, मुंबई २

२. श्री समर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड
सु. पो. सज्जनगड, जि. सातारा

●

शुद्ध पाठावृत्ति

आवृत्ति पहिली : चैत्र, १८८०
आवृत्ति दुसरी : माघ, १८८३
आवृत्ति तिसरी : माघ, १८८८

●

मूल्य रु. ६–००

●

मुद्रक

शं. रा. दाते
यशवन्त मुद्रणालय,
१८३५, सदाशिव, पुणें २

या शुद्ध पाठावृत्तीचें संपादन व टीपालेखन
श्री समर्थ सेवा मंडळ–सज्जनगड
यांच्याकरितां
श्रीभास्करबुवा रामदासी
यांनीं केलें आहे.

* * * * * * * * * * * * *

भगवान्
श्रीमत् परमहंस परिव्राजकाचार्य
श्रीधरस्वामी महाराज
यांनीं लिहिलेलीं
'श्रीदासबोधतत्त्वस्तवः' आणि प्रास्ताविक
या आवृत्तींत समाविष्ट केलीं आहेत.

न.म न

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सज्जनस्तथा ।
आराध्यदैवतं गुह्यं सर्वं मे रघुनन्दनः ॥ १ ॥

गणेश शारदा सद्गुरु । संत सज्जन कुळेश्वरू ।
सर्वहि माझा रघुवीरु । सद्गुरुरूपें ॥ २ ॥

माझें आराध्यदैवत । परम गुह्य गुह्यातीत ।
गुह्यपणाची मात । न चले जेथें ॥ ३ ॥

यो जातो मरुद्वंशजाः क्षितितले संबोधयन् सज्जनान् ।
ग्रंथं यो रचयन् सुपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् ।
यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा ।
सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरुः ॥ ४ ॥

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् ।
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम् ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ ५ ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेकं परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ६ ॥

अनेन प्रीयतां देवो भगवाञ्जानकीपतिः ।
श्रीरामचन्द्रः पूर्वेषामस्माकं कुलदैवतम् ॥ ७ ॥

श्रीता वक्ता श्रीराम समर्थ । जय जय रघुवीर समर्थ ॥

प्रास्ताविक

॥ श्रीराम समर्थ ॥

आम्हां तुम्हांसि भववारिधि माजि तारूं
जें वाचितां परिसितां मग होय तारूं ।
ते दासबोध-रचना घडली जयाला ।
वंदू निरंतर तया गुरुराजयाला ॥

— रघुनाथ पंडित

श्रीसमर्थांचें नांव ऐकल्याबरोबर आपोआपच अंतःकरण कृतज्ञतेनें भरून येतें, प्रेमादराच्या अतिशयतेनें मान खालीं वांकते, सर्व सात्त्विक भाव जागृत होतात. याचें कारण त्यांनीं आमची घेतलेली काळजी, आमच्या अभ्युदय-निःश्रेयसांकरितां त्यांनीं केलेली उपाययोजना, सोसलेले कष्ट आणि आपल्या सर्व-स्वावर पाणी सोडून केलेला महान् त्याग होय. ' सद्‌गुरु समर्थ भरतखंडीं प्रगटले । जगदुद्धाराकारणें ।' (स. प्र. ८–५३) ' जगाचा उद्धार ' ही काय सोपी गोष्ट आहे ? जिवापाड कष्ट करून जन्मभर रात्रंदिवस साधनांत काळ घातला तरी ' यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ।' (भ. गीता ७–३) स्वतःचा उद्धार करून घेणेंहि असें दुरापास्त होतें. मग इतक्या साऱ्या कष्टांनीं आपला उद्धार करून घेऊन जगाच्या उद्धाराकरितां ज्यांनीं कंकण बांधलें, तेंहि केवळ एक त्याच्या आत्मोन्नति-करितांच नव्हे तर शारीरिक, नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय उन्नतीकरितां, त्यांना किती कष्ट सोसावे लागले असतील याची

कोण कल्पना करूं शकेल! “जो लोककल्याण साधावया जाण, घेई करीं प्राण, त्या सौख्य कैचें।” “कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम्। प्रसादयति यो लोको तं लोकोऽनुप्रसीदति।” द्यावें तसें घ्यावें हा जगाचा नियम आहे. “जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति। देह कष्टवीति उपकारें॥” याच कारणानें त्यांच्या नांवाचें श्रवण झालें कीं त्यांच्या चरणीं मस्तक नत होतें. संत अवतारीच असतात. “तुम्ही संत मायबाप कृपावंत। काय मी पतित कीर्ति वानूं॥ अवतार तुम्हां धराया कारण। उद्धरावे जन जड जीव॥ वाढवाया सुख भक्ति भाव धर्म। कुलाचार नाम विठोबाचें॥ तुका म्हणे गुण चंदनाचे अंगीं। तैसे तुम्ही जगीं संतजन॥

अजून ओठावरलें दूध वाळलें नव्हतें, तोंच ‘आई चिंता करितों विश्वाची’ म्हणून एकान्त स्थळीं बसलेल्या श्रीसमर्थांनीं आपल्या मातेस उत्तर दिलें होतें. ‘मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात’ ही म्हणच खरी. पुढें तरी काय! “श्रीगुरुसमर्थ येकांतीं बैसती। लोक दर्शनासी येती। सकळ प्रांतींचा स्वामी परामर्श घेती। चिंता करिती विश्वाची॥ (स. प्र. २०–२८) देशकालवर्तमानें। आपण चिंताग्रस्त होती मनें। म्हणती कैसीं वांचतील जनें। कैसी ब्राह्मण्यें राहतील॥ कैसें क्षेम राहेल जगतीं। कैसीं देव देवालयें तगती। कैसे कुटुंबवत्सल लोक जगती। कोणीकडे जातील हे॥” हें समर्थप्रतापांतील वर्णन पहा. “खनाळामध्यें जाऊन राहे। तिथें कुणीच न पाहे। सर्वत्रांची चिंता वाहे। सर्वकाळ॥” (दास. १५–२–२३) या दासबोधाच्या ओवींत तर आपलेंच चरित्र श्रीसमर्थांनीं ओतलें आहे. चाफळची रामघळ, चंद्रगिरींतील गुहा, शिवरथची घळ इत्यादि

स्थळें श्रीसमर्थचरित्राची साक्ष पटविण्याकरितांच अद्याप जिवंत आहेत. ते दुर्गम स्थळीं जाऊन कां विचार करीत? विश्वाची चिंता करावयाची अशीं हीं स्थळें इतकीं दुर्गम आणि एकान्ताचीं कां होतीं? श्रीसमर्थांना बतावणी करावयाची नव्हती! जरी त्यांच्या 'यश कीर्ति प्रतापानें सीमा सांडली' होती, तरी ते 'भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें' असत. कोरड्या भिक्षेवर उदरनिर्वाह करीत. आणि तीहि भिक्षा 'बहुत आणितां घ्यावें। मुष्टि येक।' तसेंच आपल्या शिष्यांनाहि सांगत आणि तसेंच आपणहि वागत असत. केवढा त्याग हा! 'ज्याचीं पदें प्रणमिताति कवीन्द्र राजे' अशा त्या समर्थांचें हें वर्णन आहे, हें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. श्रीसमर्थांचें 'अभाव वैराग्य' नव्हतें. श्रीछत्रपति शिवाजी राजे आपलें सबंध राज्य झोळींत टाकून श्रीसमर्थांच्या चरणीं लागले होते. या ठिकाणीं 'ऐशी जिव्हाळ्याची जाती। करी लाभावीण प्रीति ॥' ही श्रीतुकारामोक्ति आठवते. श्रीमत् पूज्यपाद जगद्गुरु शंकराचार्यांनीं, संतांची प्रीति आणि कृति अहेतुक असते म्हणून 'विवेकचूडामणीं'त सांगितलेलें आठवतें. "सन्तो महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः। तीर्त्वा स्वयं भीमभवार्णवं च। अहेतुनान्यानपि तारयन्तः॥" हेंच खरें. कोणत्याहि चित्रांतून श्रीसमर्थांचें ध्यान अगदीं ठराविक असतें. 'कुबडी माळ झोळी एकचि लंगोटी' अशा समर्थांविषयीं कां आदर नाहीं वाटणार? एवढ्या त्यागानें राहून, अपार कष्ट सहन करून आमच्याकरितां त्यांनीं केलेली अफाट कामगिरी आठवली म्हणजे कोणाच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहणार नाहींत? कृतज्ञतेनें कोणाची मान वांकणार नाहीं? कोणाला गहिंवर येणार नाहीं? हृदय भरून येऊन कोणाला हुंदके येऊं लागणार नाहींत?

कोण कल्पना करूं शकेल! "जो लोककल्याण साधावया जाण, घेई करीं प्राण, त्या सौख्य कैंचें।" "कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा च चतुर्विधम्। प्रसादयति यो लोको तं लोकोऽनुप्रसीदति।" द्यावें तसें घ्यावें हा जगाचा नियम आहे. "जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति। देह कष्टवीति उपकारें॥" याच कारणानें त्यांच्या नांवाचें श्रवण झालें कीं त्यांच्या चरणीं मस्तक नत होतें. संत अवतारीच असतात. "तुम्ही संत मायबाप कृपावंत। काय मी पतित कीर्ति वानूं॥ अवतार तुम्हां धराया कारण। उद्धरावे जन जड जीव॥ वाढवाया सुख भक्ति भाव धर्म। कुलाचार नाम विठोबाचें॥ तुका म्हणे गुण चंदनाचे अंगीं। तैसे तुम्ही जगीं संतजन॥

अजून ओठावरलें दूध वाळलें नव्हतें, तोंच 'आई चिंता करितों विश्वाची' म्हणून एकान्त स्थळीं बसलेल्या श्रीसमर्थांनीं आपल्या मातेस उत्तर दिलें होतें. 'मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात' ही म्हणच खरी. पुढें तरी काय! "श्रीगुरुसमर्थ येकांतीं बैसती। लोक दर्शनासी येती। सकळ प्रांतींचा स्वामी परामर्श घेती। चिंता करिती विश्वाची॥ (स. प्र. २०-२८) देशकालवर्तमानें। आपण चिंताग्रस्त होती मनें। म्हणती कैसीं वांचतील जनें। कैसी ब्राह्मण्यें राहतील॥ कैसें क्षेम राहेल जगतीं। कैसीं देव देवालयें तगती। कैसे कुटुंबवत्सल लोक जगती। कोणीकडे जातील हे॥" हें समर्थप्रतापांतील वर्णन पहा. "खनाळामध्यें जाऊन राहे। तिथें कुणीच न पाहे। सर्वत्रांची चिंता वाहे। सर्वकाळ॥" (दास. १५-२-२३) या दासबोधाच्या ओवींत तर आपलेंच चरित्र श्रीसमर्थांनीं ओतलें आहे. चाफळची रामघळ, चंद्रगिरींतील गुहा, शिवरथची घळ इत्यादि

स्थळें श्रीसमर्थचरित्राची साक्ष पटविण्याकरितांच अद्याप जिवंत आहेत. ते दुर्गम स्थळीं जाऊन कां विचार करीत? विश्वाची चिंता करावयाची अशीं हीं स्थळें इतकीं दुर्गम आणि एकान्ताचीं कां होतीं? श्रीसमर्थांना बतावणी करावयाची नव्हती! जरी त्यांच्या 'यश कीर्ति प्रतापानें सीमा सांडली' होती, तरी ते 'भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें' असत. कोरड्या भिक्षेवर उदरनिर्वाह करीत. आणि तीहि भिक्षा 'बहुत आणितां घ्यावें। मुष्टि येक।' तसेंच आपल्या शिष्यांनाहि सांगत आणि तसेंच आपणहि वागत असत. केवढा त्याग हा! 'ज्याचीं पदें प्रणमिताति कवीन्द्र राजे' अशा त्या समर्थांचें हें वर्णन आहे, हें लक्षांत ठेवावयास पाहिजे. श्रीसमर्थांचें 'अभाव वैराग्य' नव्हतें. श्रीछत्रपति शिवाजी राजे आपलें सबंध राज्य झोळींत टाकून श्रीसमर्थांच्या चरणीं लागले होते. या ठिकाणीं 'ऐशी जिव्हाळ्याची जाती। करी लाभावीण प्रीति॥' ही श्रीतुकारामोक्ति आठवते. श्रीमत् पूज्य-पाद जगद्गुरु शंकराचार्यांनीं, संतांची प्रीति आणि कृति अहेतुक असते म्हणून 'विवेकचूडामणीं'त सांगितलेलें आठवतें. "सन्तो महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः। तीर्त्वा स्वयं भीमभवार्णवं च। अहेतुनान्यानपि तारयन्तः॥" हेंच खरें. कोणत्याहि चित्रांतून श्रीसमर्थांचें ध्यान अगदीं ठराविक असतें. 'कुबडी माळ झोळी एकचि लंगोटी' अशा समर्थांविषयीं कां आदर नाहीं वाटणार? एवढ्या त्यागानें राहून, अपार कष्ट सहन करून आमच्याकरितां त्यांनीं केलेली अफाट कामगिरी आठवली म्हणजे कोणाच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहणार नाहींत? कृतज्ञतेनें कोणाची मान वांकणार नाहीं? कोणाला गहिंवर येणार नाहीं? हृदय भरून येऊन कोणाला हुंदके येऊं लागणार नाहींत?

कोणाचा गळा दाटून येणार नाहीं ? "तुका म्हणे किती वानूं उपकार। मज निरंतर जागविति॥" आम्हांला अशा रीतीनें जागविण्याची क्रिया निरंतर चालत असावी म्हणून श्रीसमर्थांनीं श्रीमत् 'दासबोधा'चीहि उत्कृष्ट रचना करून ठेवून आम्हांला आणखीहि किती तरी उपकृत केलें आहे.

मुख्य हरिकथा निरूपण। दुसरें तें राजकारण। तिसरें तें सावधपण। सर्वविषयीं॥ (दासबोध ११-५-४) हरिकथा निरूपण। नेमस्तपणें राजकारण। वर्तायाचें लक्षण। तेंहि असावें॥ (११-६-४) हरिकथा निरूपण। बरेपणें राजकारण। प्रसंग पाहिल्याविण। सकळ खोटें॥(१२-२-२९) प्रपंचीं जाणे राजकारण। परमार्थीं साकल्य विवरण। सर्वांमध्यें उत्तम गुण। त्याचा भोक्ता॥ (१९-४-१७) श्रीमत् दासबोधांत काय आहे हें या ओव्यांवरून स्पष्ट होईल. सांगावयाचें यांतून कांहीं राहिलें आहे का ? "यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्।" -येथें जें असेल तेंच दुसरीकडे सांपडेल आणि येथें नाहीं तें कुठेंच अन्यत्र सांपडणार नाहीं. "हरिकथा निरूपण" हा एकच शब्द आहे कीं वेगवेगळे शब्द आहेत, अशी शंका कोणास आल्यास-सगुण कथा या नांव कीर्तन। अद्वैत म्हणजे निरूपण। सगुण रक्षून निर्गुण। बोलत जावें॥ (४-२-२३) असा खुलासा केला आहे. करुणा कीर्तनाच्या लोटें। कथा करावी घडघडाटें। श्रोतयांचीं श्रवणपुटें। आनंदें भरावीं॥ (४-२-१२) भक्ति ज्ञान वैराग्यलक्षण। नीति न्याय स्वधर्मरक्षण। साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण। प्रांजळ बोलावें॥ (४-२-६) आधीं केलें मग सांगितलें, असा हा श्रीसमर्थांच्या आचरणाचा दंडक आहे. शिष्यांना ज्याचा उपदेश केला तें समग्र श्रीमत् दासबोधांत आहे. राष्ट्राच्या

अभ्युदय-निःश्रेयसाकरितां जें पाहिजे तें सर्व या ग्रंथराजांतून भरलेलें आहे. जें नको तें मात्र कांहींच नाहीं हेंहि खरें आहे.

ठाईं ठाईं शोध घ्यावा। मग ग्रामीं प्रवेश करावा। प्राणीमात्र बोलवावा। आप्तपणें ॥ (१९-२-१७) दुर्जन प्राणी समजावे। परी ते प्रकट न करावे। सज्जनापरीस आळवावे। महत्त्व देउनी (१९-९-२३) कुग्रामें अथवा नगरें। पाहावीं घरांचीं घरें। भिक्षामिसें लहान थोरें। परीक्षून सोडावीं ॥ (१५-६-२४) कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें। अल्पसंतोषी असावें। बहु आणितां घ्यावें। मुष्टि येक ॥ (१४-२-२०) असें 'नित्य नूतन' हिंडून 'उदंड देशाटन' करीत असतां त्या केवळ कौपीनधारी श्रीसमर्थांना आणि त्यांच्या शिष्यांना किती कष्ट सोसावे लागले असतील याची कोण बरें गणती करील? शरीरप्रकृति दणकट असावी आणि भरपूर आरोग्य लाभावें म्हणून 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्' या दृष्टीनें श्रीसमर्थ आपणहि रोज बाराशें सूर्यनमस्कार घालीत व आपल्या शिष्यांकरवींहि घालवीत. त्यामुळें ते व त्यांचे शिष्य सूर्यासारखे, दर्शनमात्रें चैतन्य आणणारे महान् तेजस्वी आणि ओजस्वी होते. "कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें। अल्पसंतोषी असावें।" भुकेच्या वेळीं ऐन माध्यान्हीं तरी या तरुणबांड शिष्यांना पोटभर मिळत होतें कीं नाहीं याची वानवाच आहे. "कांहीं भिक्षा आहे?" म्हणून भुकेची वाढती आग, तशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं आत्मसंयमानें शांत करीत ते अल्पसंतोषी असत. याहिपेक्षां त्यांच्या सहिष्णुतेची कमाल, गांवांत कांहीं भिक्षा न मिळतां त्या माध्यान्हकालीं तसेंच परतावें लागलें असतांना, होई. शिव शिव! कोण कष्ट हे! किती सहिष्णुता ही! केवढें सौजन्य! केवढा त्याग! "कर्मविधी

उपासनाविधी। ज्ञानविधी वैराग्यविधी। विशाल ज्ञातृत्वाची बुद्धि। चळेल कैसी॥" (१९-४-२०) एवढें कशाकरितां? लोकांच्या उद्धाराकरितां! "कृतस्य प्रतिकर्तव्यं एष धर्मः सनातनः।" अशांना आम्ही कृतज्ञ नाहीं राहिलों आणि अशांचीहि निंदा केली तर मला वाटतें आम्हांला योग्य ठरणारा नवीनच कोणता तरी एक नरक त्या विधात्याला निर्माण करावा लागेल!

भुंकूनियां सुणें लागे हत्तीपाठीं। होउनि हिंपुटी दुःख पावे॥
काय त्या मशकें तयाचें करावें। आपुल्या स्वभावें पीडतसे॥
मातलें माकड विटवी पंचानना। घेतलें मरणा धरणें तें॥
तुका म्हणे संतां पीडितील खळ। येती काळें तोंड करूनियां॥

द्विज सावधान ऐसें सर्वत्र विवाह मंगलीं म्हणती।
तें एक रामदासें आइकिलें त्या असो सदा प्रणती॥
पूजी त्यातें ताडी जो कर्षक मूढ काढितां हुरडा।
यश शुद्ध रामदासीं, याचिकडे म्हणूनि साधु हो मुरडा॥

— मोरोपंत

भर लग्नमंडपांत, ऐन अंतरपटाच्या वेळीं द्विजगण 'सावधान' म्हणत होते. भानजी गोसाव्यांच्या मुलीच्या रूपानें मायादेवी हातीं माळ घेऊन सर्वतोपरी सज्ज होऊन आपलें मोहजाल पसरविण्याचा शक्तीबाहेर प्रयत्न करीत होती. अशा वेळीं माया, मायाकार्य या दोन्हींचा मोह आपल्या हृदयाला कधींच स्पर्श करूं शकत नाहीं हें श्रीमर्थांना सप्रमाण सिद्ध करून दाखवावयाचें होतें. म्हणून आपला नित्य सावधानतेचा इशारा देण्यास श्रीसमर्थांनीं आपल्या अचिंत्य सामर्थ्यानें सर्वांनाच मुग्ध करून सहज लीलेनें 'एकसरा' धूम ठोकली. तो आश्चर्यकारक प्रसंग

खरोखरीच अक्कल गुंग करून टाकणारा होता. त्या अद्‌भुत प्रसंगाला उद्देशून श्रीगिरिधरस्वामी म्हणतात : ऐसें कोठें नाहीं हो वर्तलें । पूर्वीं अवतारादिकासी न झालें । माया मोहिनीनें ब्रह्मादिकां भुलविलें । नाना पुराणें ऐकिलीं ॥ (समर्थप्रताप २–४३) या एका प्रसंगावरून जरी समर्थांकडे बघितलें तरी हा अवतार सर्वांहूनहि 'बळें आगळा' म्हणून वाटल्याशिवाय रहाणार नाहीं. कृत त्रेत द्वापारीं । जाले अद्‌भुत अवतारी । परी या समर्थांची सरी । कोणी न पवे ॥ (मेरुस्वामीकृत रामसोहळा १०५) अतिशयतेला भुलून तत्प्राप्त्यर्थ झटणाऱ्या कोणत्या जीवाला अशा अवताराची कास धरूं नये म्हणून वाटेल ! 'समर्थपाठांत' म्हटल्याप्रमाणें या श्रीसमर्थचरणीं भाव ठेवून भवपार जाऊं या. यासाठीं तेथें सुंदर वर्णन आलें आहे, तें पाहूं :

ब्रह्मचर्याचा जो ओतीव पुतळा ।
संपूर्ण चित्कळा मुसावली ॥ १ ॥
तपस्तेज कळा शांतीनें आगळा ।
दयेचा पुतळा मूर्तिमंत ॥ २ ॥
मृतां संजीवन तृषार्तां जीवन ।
क्षुधार्तांसी अन्न मिळे जेवीं ॥ ३ ॥
लाधे महाराष्ट्रा पूर्वसंचितानें ।
महाराष्ट्र ज्यानें जीववीला ॥ ४ ॥
सूर्य तेजोराशी उजळीत जेवीं ।
प्रकाशित तेवीं महाराष्ट्रा ॥ ५ ॥
समर्थचैतन्य ज्यांच्या योगें मान्य ।
महाराष्ट्र धन्य जाहलासे ॥ ६ ॥

तयाच्या चरणीं ठेवोनियां भाव ।
तरूंया हा भव यया पंथें ॥ ७ ॥

* * *

जीवंत अमोघ तेजस्वी वाणीनें ।
जीवन हें ज्यानें दिलें राष्ट्रा ॥ १ ॥
आशेचा वसंत स्फूर्तीचा जनक ।
ज्याची अलौकीक विचारणा ॥ २ ॥
कळी कांपे ज्यासी काळ धाके ज्यासी ।
तुळितां जयासी नसे साम्य ॥ ३ ॥
अधर्म-खंडन धर्माचें मंडन ।
संतांचें जीवन जो कां झाला ॥ ४ ॥
सज्जनां विश्राम धार्मिकां आराम ।
राष्ट्रा सुखधाम जो कां असे ॥ ५ ॥
चैतन्याचा गाभा स्वतस्तेजें उभा ।
ज्याची दिव्य शोभा न वर्णवे ॥ ६ ॥
तयाच्या चरणीं ठेवोनियां भाव ।
तरूंया हा भव यया पंथें ॥ ७ ॥

(समर्थपाठ : ५–६)

श्रीसमर्थांच्या अपूर्व अवताराचें आजहि आपल्यास दर्शन घ्यावें वाटलें तरी त्याची तरतूद त्या आपल्या श्रीसमर्थ गुरु-माउलीनें पूर्वींपासूनच करून ठेवली आहे. ‘जाऊन येतों’ म्हणून आपल्या निजधामाला सहज लीलेनें परततांना जे श्रीसमर्थांनीं आपल्या श्रीमुखांतून उद्गार काढले त्यांत याची संगति लागते. म्हणून त्या उद्गारांचा पडताळा पाहूं : “कोण्ही विचार पुसिला कांहीं । पूर्वीच सांगितलें पाहीं । सांगावया आतां

कांहीं। उरेचिना ॥ १ ॥ माझी काया आणि वाणी। गेली म्हणाल अंतःकरणीं। परी मी आहें जगजीवनीं। निरंतर ॥ २ ॥ आत्माराम दासबोध। माझें स्वरूप स्वतःसिद्ध। असतां न करावा हो खेद। भक्तजनीं ॥ ३ ॥ " अशा प्रकारचाच समर्थांचा मुख-प्रसाद दुसरीकडेहि आढळतो : " माझी काया गेली खरें। परी मी आहे जगदाकारें। ऐका स्वहित उत्तरें। सांगेन तीं ॥ १ ॥ नका करूं खटपट। पाहा माझा ग्रंथ नीट। तेणें सायुज्याची वाट। ठाईं पडे ॥ २ ॥ राहा देहाच्या विसरें। वर्तों नका वाईट बरें। तेणें मुक्तिचीं द्वारें। चोजवीती तुम्हांसी ॥ ३ ॥ रामी रामदास म्हणे। सदा स्वरूपीं अनुसंधान। करा श्रीरामाचें ध्यान। निरंतर ॥ ४ ॥ " या वरील श्रीसमर्थांच्याच उद्गारांवरून, दृश्यमान जगाच्या रूपानें, तदंतर्गत चैतन्याच्या रूपानें व या दोहोंतून त्या सच्चिदानंदरूपाचा साक्षात्कार करून देणारे ' श्रीदासबोध ' तसेंच ' आत्माराम ' या दोन ग्रंथांच्या रूपानें श्रीसमर्थांचें दर्शन आजहि आम्हांला होण्यासारखें आहे, प्रकृत परिदृश्यमान नामरूपात्मक जगत्प्रतीतींत सच्चिदानंदस्वरूपाचा आविष्कार होणें व तसेंच प्रतिदेहांतून दिसून येणाऱ्या ' अहं ' ' मी ' या आत्मीय संवेदनेंतून आनंदघन स्वरूपाचें संदर्शन होणें हें सर्वस्वीं ' दासबोध ' आणि ' आत्माराम ' या ग्रंथांवरच अवलंबून असल्यामुळें या दोन रूपांतून श्रीसमर्थांचें दर्शन घेणें व आपला जन्म सफल करणें हें आमचें आद्य कर्तव्य ठरतें. आतां या दोन ग्रंथांतून, ' आत्माराम ' हा ग्रंथ उच्च अधिकाऱ्यांकरितां केवळ ज्ञानप्रधान आहे व जनसामान्य " परममूर्खांमाजीं मूर्ख। जो या संसारीं मानी सुख ॥ " अशा कोटींतले असल्यामुळें ज्या ग्रंथांत मूर्खलक्षणापासून प्रारंभ करून आम्हांला क्रमाक्रमानें पुढें

नेलें आहे, प्रपंचपरमार्थांच्या गुंतागुंतीचे प्रश्नहि जेथें सोडविले आहेत, धार्मिक व परमार्थिक जीवनाला सुरक्षितता येण्याकरितां जेथें समाजकारण व राजकारणाचेहि धडे गिरवून घेतले आहेत, अंतीं ज्यांत "अरे जें जालेंचि नाहीं। त्याची वार्ता पुससी काई॥" (८-३-१) म्हणून वेदान्त मौलिभूत अजातवादाचाहि पुरस्कार करून "आपण वस्तु मुळीं येक। ऐसा ज्ञानाचा विवेक। येथून हा ज्ञानदशक। संपूर्ण जाला॥" (८-१०-८१) असें सांगून, आम्हांस आमचें ज्ञान करून देऊन, 'एकमेवाद्वितीय' स्वरूपांतच आमची स्थापना केली आहे तो 'श्रीमत् दासबोध'च सांगोपांग विवेचनाचा सर्वांगपरिपूर्ण विस्तृत ग्रंथ श्रीसद्गुरुरूपानें आम्हांस सर्वतोपरी भवपार उतरविण्यास सर्वसमर्थ आहे. या निश्चयानें या ग्रंथराजाकडेच सद्गुरुदर्शनार्थ वळूं या. पुढें 'आत्माराम' ग्रंथाचें दर्शन झाल्यास बिघडत नाहीं; पुनरेकवार गुरुदर्शन होईल.

जयें वेदवेदान्त तो शोधियेला।
विवेकें विचारें बरा बोधियेला॥
तया दासबोधा बरें वीवरावें।
गुरु रामदासासि धीं भजावें॥ –उद्धवसुत

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

सऽर्वेत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा काश्चिद् दुःखमाप्नुयात्॥

इति शिवम्।
ॐ तत्सत्।

फाल्गुन वद्य २, शके १८७९
तुकारामबीज,
सुंदरवाडी, लोणावळें.

–श्रीधरस्वामी

भगवान् श्रीमत् प. प. श्रीधरस्वामिविरचित

।। श्रीमद्दासबोधतत्त्वस्तवः ।।

'दासस्त्वं भव रामस्य भवपारं स नेष्यति'
भवसेतुरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ १ ॥

'एकदां तूं श्रीरामाचा दास हो, मग तो तुला सहज भवपार करील' म्हणून भारताला सांगतांना त्याचा दिगंतव्यापी उपदेशाचा तारस्वर सबंध जगांत घुमून केवळ भारताच्याच नव्हे तर अखिल जगाच्याच भवसमुद्राचा 'दासबोध' हा जणुं सेतूच झाला आहे असें दिसून येतें.

'सर्वं हि पूरयत्येष श्रीरामो दासवांछितम्'
चिन्तामणिरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ २ ॥

'श्रीरामाचा तूं दास झालास म्हणजे तो भक्तवत्सल श्रीराम तुझें सर्व कोड पुरवील; श्रीराम हा दासांचें सर्वहि कोड पुरवितो,' अशा प्रकारानें उपदेश करणारा 'दासबोध' सदैव चिंतामणीप्रमाणेंच जगाला 'अखिल कामद' आहे असें दिसून येतें.

'सर्वप्रकारकं दास्यं रामदास्येन नश्यति।'
स्वातन्त्रभाः प्रभातीत्थं दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ३ ॥

'वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय, धार्मिक इत्यादि सर्व प्रकारचें दास्य केवळ एक रामदास्य पत्करल्यानें समूळ नष्ट होतें,' असा उपदेश देणारा 'दासबोध' स्वातंत्र्याचा जणुं विश्वव्यापी प्रकाशच आहे असें दिसून येतें.

'पापं तापं च दैन्यं च रामदास्येन नश्यति'
इत्येवं बोधयन् भाति दासबोधः सतां गतिः ॥ ४ ॥

'पाप, ताप आणि दैन्य रामदास्यानें अजिबात नष्ट होतात,' म्हणून सांगतांना 'पापं तापं च दैन्यं च हरति सन्तसमागमः ।' या उक्तीप्रमाणें केवळ संततुल्यच नव्हे तर संतांनाहि बोधप्रद असल्यामुळें हा 'दासबोध' संतांचाहि अंतिम गतिरूप आहे असें स्पष्ट कळून येतें.

'प्रपंचः परमार्थश्च रामदास्येन सिध्यति'
देहलीदीपवद्भाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ५ ॥

'रामदास्यानें जसा परमार्थ तसा प्रपंच, मग तो व्यक्तीचा अथवा राष्ट्राचा असो, सर्वहि सांग संपूर्ण होतो' असा उपदेश करतांना, 'दासबोध' म्हणजे एकाच वेळीं दोहींकडे प्रकाश टाकणाऱ्या उंबऱ्यांतल्या दिव्याप्रमाणें दिसून येतो.

'वासनाजालनिर्मोकः रामदास्येन सम्भवेत्'
भवाब्धिनौरिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ६ ॥

'आपल्या पाशानें चोहींकडूनच जखड जखडून टाकूं पहाणाऱ्या वासनाजालापासून तूं रामदास्यानेंच केवळ सुटशील' म्हणून बोध करीत असलेल्या 'दासबोधा'कडे पाहिलें म्हणजे हा अखिल विश्वालाच भवसमुद्रांतूनच पार नेणारें जणुं एक मोठें तारूंच आहे असें वाटतें.

'स्वाराज्यं च स्वराज्यं च रामदास्येन लभ्यते'
भातीत्थं बोधयन् नित्यं दासबोधः सुरद्रुमः ॥ ७ ॥

'रामदास्यानें आत्मराज्याप्रमाणेंच स्वराज्यहि लाभतें आणि लाभलेलें योग्य रीतीनें सांभाळतां येतें. इच्छिलेलें सारेंच प्राप्त होतें' म्हणून ग्वाही देणारा 'दासबोध' जणुं कल्पतरूच आहे असें वाटतें. [श्रीछत्रपति शिवराय हें याचेंच उदाहरण होय.]

'श्रीसमर्थसमस्त्वंस्या रामदास्येन पावनः'
स्पर्शोपल इवाभाति दासबोधः प्रबोधयन् ॥ ८ ॥

[समर्थांनीं 'आधीं केलें मग सांगितलें.' कशाकरितां? आपल्यासारखेंच आम्हांला कार्यक्षम करण्याकरितां. "रघुनाथ-भजनें ज्ञान झालें। रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें। म्हणोनियां तुवां केलें। पाहिजे आधीं॥" अशी समर्थांची ओवीहि पण आहे.] 'रामदास्यानें श्रीसमर्थांसारखाच तूंहि पण निश्चयानें समर्थ आणि पतितपावन होशील' म्हणून निःशंक सांगणारा 'दासबोध' एक परिसमणीच आहे असें स्पष्ट कळून येतें.

'तवात्मा ब्रह्मरामोऽयं स त्वमेव त्वमेव सः'
महावाक्यमिवाभाति दासबोधः प्रबोधयन्॥ ९॥

'राम हा तुझा ब्रह्मरूप आत्माच आहे. तोच तूं आणि तूंच तो' म्हणून उपदेश करणारा 'दासबोध' "तत्त्वमसि"प्रमाणें एक महावाक्यरूपच आहे असें दिसून येतें.

'दासोपि रामदास्येन रामस्त्वं त्वमृतो भवेः'
इति प्रबोधयन् भाति दासबोधामृतं महत्॥ १०॥

'रामदास्यानें 'दास' म्हणून घेतांना देखील तूं निःसंदेह अमृतरूपी रामच होशील' असें आपल्या जीवींचें गुज सांगणारा 'दासबोध' दुसऱ्याला अमर करणारा स्वयं अमृतरूपच आहे असें कळून येतें.

दासबोधश्चिदादित्यो यत्र कुत्रापि वा स्थितः।
अज्ञानतिमिरं शीघ्रं नाशयन् काशतेऽनिशम्॥ ११॥

हा चिदादित्यरूपी 'दासबोध' कोठेंहि कोणाजवळहि असला तरी तेथील अज्ञान-अंधकार समूळ नष्ट करून आपल्या असीम प्रकाशानें जशाचा तसा सदैव प्रकाशित राहील.

बुधवार फाल्गुन शु. १५
शके १८७९
लोणावळें, दि. ५-३-५८

– श्रीधरस्वामी

अनुक्रमणिका

मंत्रांचा दशक पंचम ॥ ५ ॥

देवशोधननाम दशक षष्ठ ॥ ६ ॥

चतुर्दशब्रह्मनाम दशक सप्तम ॥ ७ ॥

सप्ततिन्वयनाम दशक षोडष ॥ १६ ॥

प्रकृतिपुरुषनाम दशक सप्तदश ॥ १७ ॥

बहुजिनसीनाम दशक अष्टादश ॥ १८ ॥

भूमिका

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

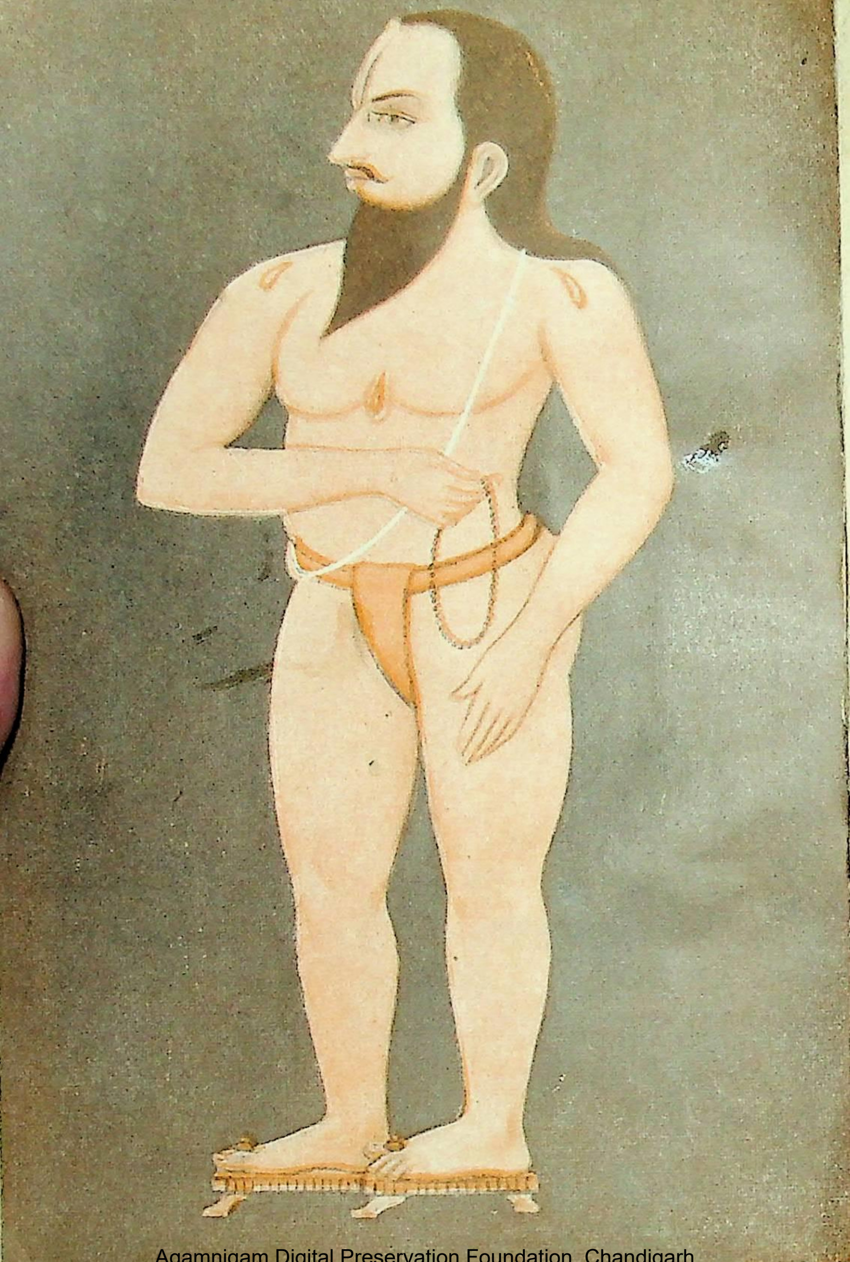
नमस्ते दासबोधाय त्रिपथैक्यस्वरूपिणे ।
यस्य चिंतनमात्रेण कल्याणं च भवेत्सदा ॥

श्रीमत् ग्रंथराज दासबोधाची ही सटीप शुद्ध पाठ वृत्ति आज मुख्यतः वोरा आणि कंपनीच्या उदार धोरणामुळें प्रकाशित होत आहे. श्रीसमर्थ हे सर्वोत्कृष्ट पंडित, राजकारणी, ज्ञानी, योगी, भक्त सर्व कांहीं होते; परंतु मुख्यतः ते अनुभवी साधक होते. साधकांनीं आपली विमलज्ञानमय केवलाद्वैत भूमिकेपर्यंतची प्रगति स्वानुभवानें कशी निश्चित करून घ्यावी याबाबतचे सर्व धोके दर्शविणारें अत्यंत मूलग्राही मार्गदर्शन या ग्रंथांत त्यांनीं केलें आहे. सावध, साक्षेपी व दक्ष असा साधक असावा असा त्यांचा आग्रह असून प्रत्यक्षानुभवाशिवाय परमार्थ ही निव्वळ व्यर्थ कालक्रमणाच होय असें त्यांनींच स्पष्ट म्हटलें आहे. 'परीक्षेविणें बांधिलें दृढ नाणें। परी सत्य मिथ्या असें कोण जाणें ? ॥' असा अत्यंत हितकारी इशारा साधकांना त्यांनीं देऊन ठेविला आहे. साधक हा प्रेमळ भक्त, सूक्ष्मज्ञानी असूनहि जर तो योगी नसेल तर सिद्धांतांचे प्रत्यक्षानुभव येणें अशक्य होतें. या आवृत्तींत कांहीं ठिकाणीं रूढार्थापेक्षां निराळ्या अर्थानें पादटीपा दिल्या जाण्याचें हेंच मुख्य कारण आहे. उपनिषदादि वेदान्तग्रंथांच्या व्यासंगाबरोबरच ज्यांना थोडाहि योगाभ्यास असेल त्यांच्या लक्षांत हें त्वरित येईल. सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥

जय जय रघुवीर समर्थ.

—भास्करबुवा रामदासी

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

॥ श्रीमत् दासबोध ॥

॥ स्तवननाम दशक प्रथम[1] ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ ।
श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ॥ १ ॥
ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद ।
येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥ २ ॥
नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण ।
बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिलें ॥ ३ ॥
भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव ।
ऐसा आहे अभिप्राव[2] । ईये ग्रंथीं ॥ ४ ॥
मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्धज्ञानाचा निश्चयो ।
आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ५ ॥
शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो ।
मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ६ ॥
शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो ।
अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ७ ॥
मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो ।

---

१ हा समास म्हणजे श्रीसमर्थकृत दासबोधाची प्रस्तावनाच होय.
२ हा श्रीसमर्थांचा अभिप्राय म्हणजे सिद्धान्त होय.

जीवशिवाचा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ८ ॥
मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो ।
आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ॥ ९ ॥
मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण ।
नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ॥ १० ॥
मायोद्भवाचें लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण ।
कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ॥ ११ ॥
नाना किंत[1] निवारिले । नाना संशयो छेदिले ।
नाना आशंका फेडिले । नाना प्रश्न ॥ १२ ॥
ऐसें बहुधा निरोपिलें । ग्रंथगर्भीं जें बोलिलें ।
तें अवघेंचि अनुवादलें । न वचे कि कदा ॥ १३ ॥
तथापि अवघा दासबोध[2] । दशक फोडून केला विशद ।
जे जे दशकींचा अनुवाद । ते ते दशकीं बोलिला ॥ १४ ॥
नाना ग्रंथांच्या समती[3] । उपनिषदें वेदांतश्रुती ।
आणि मुख्य आत्मप्रचीती । शास्त्रेंसहित ॥ १५ ॥
नाना समतीअन्वयें । ह्मणौनी मिथ्या म्हणतां न ये ।
तथापि हें अनुभवासि ये । प्रत्यक्ष आतां ॥ १६ ॥
मत्सरें यासी मिथ्या ह्मणती।तरी अवघेचि ग्रंथ उच्छेदती[4]
नाना ग्रंथांच्या समती । भगवद्वाक्यें ॥ १७ ॥
शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता ।
उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणी वेदांत ॥ १८ ॥

---

१ कुशंका. २ दासांचा म्हणजेच श्रीसमर्थांचा उपदेश. ३ आधार. ४ अमान्य केलेसें होईल.

भगवद्‌गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता ।
गणेशगीता येमगीता । उपनिषदें भागवत ।। १९ ।।
इत्यादिक नाना ग्रंथ। समतीस बोलिले येथ ।
भगवद्वाक्यें येथार्थ । निश्चयेंसीं ।। २० ।।
भगवद्वचनीं अविस्वासे । ऐसा कोण पतित असे ।
भगवद्वाक्याविरहित नसे । बोलणें येथीचें ।। २१ ।।
पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण ।
तो दुरात्मा दुरभिमान । मत्सरें करी ।। २२ ।।
अभिमानें उठे मत्सर । मत्सरें ये तिरस्कार ।
पुढें क्रोधाचा विकार । प्रबळे बळें ।। २३ ।।
ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधें खवळला ।
अहंभावें पालटला[1] । प्रत्यक्ष दिसे ।। २४ ।।
कामक्रोधें लिथाडिला[2] । तो कैसा ह्मणावा भला ।
अमृत सेवितांच पावला । मृत्य राहो[3] ।। २५ ।।
आतां असो हें बोलणें । अधिकारासारिखें घेणें ।
परंतु अभिमान त्यागणें । हें उत्तमोत्तम ।। २६ ।।
मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । जी ये ग्रंथीं काय बोलिलें ।
तें सकळहि निरोपिलें । संकळीत[4] मार्गें ।। २७ ।।
आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ।
तुटे संशयाचें मूळ । येकसरां ।। २८ ।।

---

१ जीवभावास आला. २ बरबटला-लिप्त झाला. ३ राहू देवता. दुष्टबुद्धीमुळें अमृत सेवूनहि हा मृत्यु पावल्याची कथा पुराणांत आहे. ४ सारांशानें.

मार्ग सांपडे सुगम । न लगे साधन दुर्गम ।
सायोज्यमुक्तीचें वर्म । ठाईं पडे ॥ २९ ॥
नासे अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ती ।
ऐसी आहे फळश्रुती । ईये ग्रंथीं ॥ ३० ॥
योगियांचें परम भाग्य । आंगीं बाणे तें वैराग्य ।
चातुर्य कळे यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥ ३१ ॥
भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तेचि होती सुलक्षण ।
धूर्त तार्किक विचक्षण । समयो जाणती ॥ ३२ ॥
आळसी तेचि साक्षपी[1] होती । पापी तेचि प्रस्तावती ।
निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥ ३३ ॥
बद्धचि होती मुमुक्ष । मूर्ख होती अतिदक्ष ।
अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गें ॥ ३४ ॥
नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती ।
प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रें ॥ ३५ ॥
नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना किंत संदेहाचे ।
नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥ ३६ ॥
ऐसी याची फलश्रुती । श्रवणें चुके अधोगती ।
मनास होय विश्रांति । समाधान ॥ ३७ ॥
जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा ।
मत्सर धरी जो पुसा[2] । तयास तेंचि प्राप्त ॥ ३८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रंथारंभलक्षणनाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ उद्योगी. २ पुरुष.

॥ श्रीराम ॥

ओंनमोजि गणनायेका । सर्वसिद्धिफळदायेका ।
अज्ञानभ्रांतिछेदका । बोधरूपा ॥ १ ॥
माझिये अंतरीं भरावें । सर्वकाळ वास्तव्य करावें ।
मज वाग्सुंन्यास[1] वदवावें । कृपाकटाक्षेंकरूनी ॥ २ ॥
तुझिये कृपेचेनि बळें । वितुळती भ्रांतीचीं पडळें[2] ।
आणी विश्वभक्षक काळें । दास्यत्व कीजे । ॥ ३ ॥
येतां कृपेची निज उडी । विघ्नें कांपती बापुडीं ।
होऊन जाती देशधडी । नाममात्रें ॥ ४ ॥
ह्मणौन नामें विघ्नहर । आह्मां अनाथांचें माहेर ।
आदिकरूनी हरीहर । अमर वंदिती ॥ ५ ॥
वंदूनियां मंगळनिधी । कार्य करितां सर्वसिद्धी ।
आघात अडथाळे उपाधी । बाधूं सकेना ॥ ६ ॥
जयाचें आठवितां ध्यान । वाटे परम समाधान ।
नेत्रीं रिघोनियां मन । पांगुळे[3] सर्वांगीं ॥ ७ ॥
सगुण रूपाची टेव[4] । माहालावण्य लाघव ।
नृत्य करितां सकळ देव । तटस्त होती ॥ ८ ॥
सर्वकाळ मदोन्मत्त । सदा आनंदें डुल्लत ।
हरुषें निर्भर[5] उद्दित[6] । सुप्रसन्नवदनु ॥ ९ ॥
भव्यरूप वितंड । भीममूर्ति माहा प्रचंड ।
विस्तीर्ण मस्तकीं उदंड । सिंधूर चर्चिला ॥ १० ॥

---

१ मुखदुर्बळास. २ पटलें=पडदे. ३ मन ध्यानावस्थेंत सर्वांगांतून निघून केवळ नेत्रस्थित होतें. ४ ठेवण, ढब. ५ अतिशय. ६ उल्हसित.

नाना सुगंध परिमळें । थबथबां गळती गंडस्थळें ।
तेथें आलीं षट्पदकुळें । झुंकारशब्दें ॥ ११ ॥
मुर्डीव शुंडादंड सरळे । शोभे अभिनव आवाळें[१] ।
लंबित अधर तिक्षण गळे । क्षणक्षणा मंदसत्वी[२] ॥ १२ ॥
चौदा विद्यांचा गोसांवी । हरस्व[३] लोचन ते हिलावी[४] ।
लवलवित फडकावी । फडै फडै कर्णथापा ॥ १३ ॥
रत्नखचित मुगुटीं झळाळ । नाना सुरंग फांकती कीळ[५] ।
कुंडलें तळपती नीळ । वरी जडिले झमकती ॥ १४ ॥
दंत शुभ्र सद्दट[६] । रत्नखचित हेमकट्ट[७] ।
तया तळवटीं पत्रें नीट । तळपती लघु लघु ॥ १५ ॥
लवथवित मलपे[८] दोंद । वेष्टित कट्ट[९] नागबंद ।
क्षुद्र घंटिका मंद मंद । वाजती झणत्कारें ॥ १६ ॥
चतुर्भुज लंबोदर । कासे कासिला पीतांबर ।
फडके दोंदिचा फणीवर । धुधूकार टाकी ॥ १७ ॥
डोलवी मस्तक जिव्हा लाळी । घालून बैसला वेटाळी ।
उभारोनि नाभिकमळीं । टकमकां पाहे ॥ १८ ॥
नाना याति कुशममाळा[१०] । व्याळपरियंत रुळती गळां ।
रत्नजडित हृदयकमळा- । वरी पदक शोभे ॥ १९ ॥
शोभे फरश आणी कमळ । अंकुश तिक्षण तेजाळ ।
येके करीं मोदकगोळ । तयावरी अति प्रीति ॥ २० ॥
नट नाटच कळा कुसरी[११] । नाना छंदें नृत्य करी ।
टाळ मृदांग भरोवरी । उपांग[१२] हुंकारे ॥ २१ ॥

---

१ गंडस्थळ. २ मदसतव, एक प्रकारचा रस. ३ ऱ्हस्व. ४ हालवी. ५ तेजाचे किरण. ६ ठसठसीत. ७ सुवर्णाची रत्नखचित कडीं. ८ हालतें. ९ कडदोरा सर्पाचा. १० पुष्पहार. ११ कौशल्य. १२ नृत्याचें उपांग हुंकार होय.

स्थिरता नाहीं येक क्षण । चपळविशईं अग्रगण ।
साजिरी मूर्ति सुलक्षण । लावण्यखाणी ।। २२ ।।
रुणझुणा वाजती नेपुरें । वांकी बोभाटती गजरें ।
घागरियासहित मनोहरें । पाउलें दोनी ।। २३ ।।
ईश्वरसभेसी आली शोभा । दिव्यांबरांची फांकली प्रभा ।
साहित्यविशईं सुल्लभा । अष्ट नायका होती ।। २४ ।।
ऐसा सर्वांगें सुंदरु । सकळ विद्यांचा आगरु[1] ।
त्यासी माझा नमस्कारु । साष्टांग भावें ।। २५ ।।
ध्यान गणेशाचें वर्णितां । मतिप्रकाश होये श्रोता ।
गुणानुवाद श्रवण करितां । वोळे[2] सरस्वती ।। २६ ।।
जयासि ब्रह्मादिक वंदिती । तेथें मानव बापुडे किती ।
असो प्राणी मंदमती । तेहीं गणेश चिंतावा ।। २७ ।।
जे मूर्ख अवलक्षण । जे कां हीणाहूनि हीण ।
तेचि होती दक्ष प्रविण । सर्वविशईं ।। २८ ।।
ऐसा जो परम समर्थ । पूर्ण करी मनोरथ ।
सप्रचीत[3] भजन स्वार्थ । कल्लौ चंडीविनायेका ।। २९ ।।
ऐसा गणेश मंगळमूर्ती । तो म्यां स्तविला येथामति ।
वांछ्या धरूनि चित्तीं । परमार्थाची ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गणेशस्तवननाम
समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता ।
शब्दमूल वाग्देवता । माहं माया ।। १ ।।

---

१ स्वामी. २ प्रसन्न होते. ३ अनुभवयुक्त.

जे उठवी शब्दांकुर[१] । वदे वैखरी अपार ।
जे शब्दाचें अभ्यांतर[२] । उकलून दावी ॥ २ ॥
जे योगियांची समाधी । जे धारिष्टांची कृतबुद्धी[३] ।
जे विद्या अविद्या उपाधी । तोडून टाकी ॥ ३ ॥
जे माहापुरुषाची[४] भार्या । अति सलग्न अवस्ता तुर्या[५] ।
जयेकरितां महत्कार्या । प्रवर्तले साधु ॥ ४ ॥
जे महंतांची शांती । जे ईश्वराची निज शक्ती ।
जे ज्ञानियांची विरक्ती । नैराशशोभा[६] ॥ ५ ॥
जे अनंत ब्रह्मांडें घडी । लीळाविनोदेंचि मोडी ।
आपण आदिपुरुषीं दडी । मारून राहे ॥ ६ ॥
जे प्रत्यक्ष पाहातां आडळे । विचार घेतां तरी नाडळे ।
जयेचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ॥ ७ ॥
जे सर्व नाटकअंतर्कळा[७] । जाणीव स्फूर्ति निर्मळा[८] ।
जयेचेनि स्वानंदसोहळा । ज्ञानशक्ती ॥ ८ ॥
जे लावण्यस्वरूपाची शोभा । जे परब्रह्मसूर्याची प्रभा ।
जे शब्दीं वदोनि उभा । संसार नासी ॥ ९ ॥
जे मोक्षश्रिया माहांमंगळा । जे सत्रावी[९] जीवनकळा ।
जे सत्वलीळा सुसीतळा । लावण्यखाणी ॥ १० ॥

---

१ शब्दस्फूर्ति. २ अर्थ, लक्ष्यांश. ३ निश्चयी बुद्धि. ४ ईश्वराची. ५ सर्वसाक्षिणी. ६ निःस्पृहता हेंच कोणी एक वैभव. ७ सृष्टिरूप नाटकाची सूत्रधात्री. ८ "एकोऽहं" या निर्मल जाणिवेची स्फूर्ति. ९ आत्मानुभव.

जे अवेक्त[1] पुरुषाची वेक्ती । विस्तारें वाढली इच्छाशक्ती
जे कळीकाळाची नियंती । सद्‌गुरुकृपा ।। ११ ।।
जे परमार्थमार्गीचा विचार । निवडून दावी सारासार ।
भवसिंधूचा पैलपार । पाववी शब्दबळें ।। १२ ।।
ऐसी बहुवेषें नटली । माया शारदा येकली ।
सिद्धचि अंतरीं संचली । चतुर्विधा[2] प्रकारें ।। १३ ।।
तीहीं वाचा अंतरीं आलें । तें वैखरिया प्रगट केलें ।
ह्मणौन कर्तुत्व जितुकें जालें । तें शारदागुणें ।। १४ ।।
जे ब्रह्मादिकांची जननी । हरीहर जयेपासुनी ।
सृष्टिरचना लोक तिनी । विस्तार जयेचा ।। १५ ।।
जे परमार्थाचें मूळ । नांतरी सद्विद्याचि केवळ ।
निवांत निर्मळ निश्चळ । स्वरूपस्थिती ।। १६ ।।
जे योगियांचे ध्यानीं । जे साधकांचे चिंतनीं ।
जे सिद्धांचे अंतःकर्णी । समाधिरूपें ।। १७ ।।
जे निर्गुणाची वोळखण । जे अनुभवाची खूण ।
जे व्यापकपणें संपूर्ण । सर्वां घटीं ।। १८ ।।
शास्त्रें पुराणें वेद श्रुति । अखंड जयेचें स्तवन करिती ।
नाना रूपीं जयेसि स्तविती । प्राणीमात्र ।। १९ ।।
जे वेदशास्त्रांची महिमा । जे निरोपमाची उपमा ।
जयेकरितां[3] परमात्मा । ऐसें बोलिजे ।। २० ।।

---

१ अव्यक्त अशा परब्रह्माची व्यक्त झालेली शक्ति. २ परा, पश्यंति, मध्यमा व वैखरी या चार वाणींच्या रूपानें. ३ जिच्या-मुळें "परमात्मा" हें नांव संभवतें.

नाना विद्या कळा सिद्धी । नाना निश्चयाची बुद्धी ।
जे सूक्ष्म वस्तूची शुद्धी । ज्ञप्तीमात्र[1] ॥ २१ ॥
जे हरिभक्तांची निजभक्ती । अंतर्निष्ठांची अंतरस्थिती ।
जे जीवन्मुक्तांची मुक्ती । सायोज्यता ते ॥ २२ ॥
जे अनंत माया वैष्णवी । न कळे नाटक लाघवी ।
जे थोरथोरासी गोवी[2] । जाणपणें[3] ॥ २३ ॥
जें जें दृष्टीनें देखिलें । जें जें शब्दें बोळखिलें ।
जें जें मनास भासलें । तितुकें रूप जयेचें ॥ २४ ॥
स्तवन भजन भक्ति भाव । मायेवांचून नाहीं ठाव ।
या वचनाचा अभिप्राव । अनुभवी जाणती ॥ २५ ॥
म्हणौनि थोराहुनि थोर । जे ईश्वराचा ईश्वर ।
तयेसी माझा नमस्कार । तदांशेंचि आतां ॥ २६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शारदास्तवननाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां सद्गुरु वर्णवेना । जेथें माया स्पर्शों सकेना ।
तें स्वरूप मज अज्ञाना । काय कळे ॥ १ ॥
न कळे न कळे नेति नेति । ऐसें बोलतसे श्रुती ।
तेथें मज मूर्खाची मती । पवाडेल कोठें ॥ २ ॥

---

१ केवळ जाणीवमय. २ गुंतवितें. ३ "मी ज्ञाता" या अभिमानामुळें.

मज न कळे हा विचारु । दुऱ्हूनि माझा नमस्कारु ।
गुरुदेवा पैलपारू । पाववीं मज ।। ३ ।।
होती स्तवनाची दुराशा[1] । तुटला मायेचा भर्वसा ।
आतां असाल तैसे असा । सद्गुरु स्वामी ।। ४ ।।
मायेच्या बळें करीन स्तवन । ऐसें वांछित होतें मन ।
माया जाली लज्यायमान । काय करूं ।। ५ ।।
नातुडे[2] मुख्य परमात्मा । ह्मणौनि करावी लागे प्रतिमा ।
तैसा मायायोगें महिमा । वर्णीन सद्गुरूचा ।। ६ ।।
आपल्या भावासारिखा मनीं । देव आठवावा ध्यानीं ।
तैसा सद्गुरु हा स्तवनीं । स्तऊं आतां ।। ७ ।।
जय जयाजि सद्गुरुराजा । विश्वंभरा विश्वबीजा ।
परमपुरुषा मोक्षध्वजा । दीनबंधु ।। ८ ।।
तुझीयेन अभयंकरें । अनावर माया हे वोसरे ।
जैसें सूर्यप्रकाशें अंधारें । पळोन जाये ।। ९ ।।
आदित्यें अंधकार निवारे । परंतु मागुतें ब्रह्मांड भरे ।
नीसी जालियां नंतरें । पुन्हां काळोखें ।। १० ।।
तैसा नव्हे स्वामीराव । करी जन्ममृत्य वाव[3] ।
सम्मूळ अज्ञानाचा ठाव । पुसून टाकी ।। ११ ।।
सुवर्णाचें लोहो कांहीं । सर्वथा होणार नाहीं ।
तैसा गुरुदास संदेहीं । पडोंचि नेणे सर्वथा ।। १२ ।।

---

१ अतर्क्याचें तर्काधिष्ठित स्तवन करण्याची ही आशा म्हणून ही अयोग्य आशा. २ गवसत नाहीं, कारण तो इंद्रियगोचर नाहीं. ३ नाहींसे, नष्ट.

कां सरिता गंगेसी मिळाली। मिळणी [1]होतां गंगा जाली।
मग जरी वेगळी केली। तरी होणार नाहीं सर्वथा॥ १३॥
परी ते सरिता मिळणीमागें। वाहाळ मानिजेत जगें।
तैसा नव्हे शिष्य वेगें। स्वामीच होये॥ १४॥
परीस आपणा ऐसें करीना। सुवर्णें लोहो पालटेना।
उपदेश करी बहुत जना। अंकित सद्गुरूचा॥ १५॥
शिष्यास गुरुत्व प्राप्त होये। सुवर्णें सुवर्ण करितां न ये।
म्हणौनि उपमा न साहे। सद्गुरूसी परिसाची॥ १६॥
उपमे द्यावा सागर। तरी तो अत्यंतचि क्षार।
अथवा ह्मणों क्षीरसागर। तरी तो नासेल कल्पांतीं॥
उपमे द्यावा जरी मेरु। तरी तो जड पाषाण कठोरु।
तैसा नव्हे कीं सद्गुरु। कोमळ [2] दिनाचा॥ १८॥
उपमे ह्मणों गगन। तरी गगनापरीस तें निर्गुण।
या कारणें दृष्टांत हीण। सद्गुरूस गगनाचा॥ १९॥
धीरपणें उपमूं जगती [3]। तरी हेहि खचेल कल्पांतीं।
ह्मणौन धीरत्वास दृष्टांतीं। हीण वसुंधरा [3]॥ २०॥
आतां उपमावा गभस्ती [4]। तरी गभस्तीचा प्रकाश किती।
शास्त्रें मर्यादा बोलती। सद्गुरु अमर्याद॥ २१॥
ह्मणौनि उपमे उणा दिनकर [4]। सद्गुरुज्ञानप्रकाश थोर।
आतां उपमावा फणीवर [5]। तरी तोहि भारवाही॥ २२॥

---

१ संगम. २ दीन शरणागताविषयीं कोमल अंत:करणाचा.
३ पृथ्वी. ४ सूर्य. ५ शेष.

आतां उपमे द्यावें जळ। तरी तें काळांतरीं आटेल सकळ।
सद्गुरुरूप तें निश्चळ। जाणार नाहीं ॥ २३ ॥
सद्गुरूसी उपमावें अमृत। तरी अमर[1] धरिती मृत्यपंथ।
सद्गुरुकृपा यथार्थ। अमर[2] करी ॥ २४ ॥
सद्गुरूसी ह्मणावें कल्पतरु। तरी हा कल्पनेतीत विचारु।
कल्पवृक्षाचा अंगिकारु। कोण करी ॥ २५ ॥
चिंता मात्र नाहीं मनीं। कोण पुसे चिंतामणी।
कामधेनूचीं दुभणीं[3]। निःकामासी न लगती ॥ २६ ॥
सद्गुरु ह्मणों लक्ष्मीवंत। तरी ते लक्ष्मी नाशिवंत।
ज्याचे द्वारीं असे तिष्टत। मोक्षलक्ष्मी ॥ २७ ॥
स्वर्गलोक इंद्र संपती। हे काळांतरीं विटंबती।
सद्गुरुकृपेची प्राप्ती। काळांतरीं चळेना ॥ २८ ॥
हरीहर ब्रह्मादिक। नाश पावती सकळिक।
सर्वदा अविनाश येक। सद्गुरुपद ॥ २९ ॥
तयासी उपमा काय द्यावी। नाशिवंत सृष्टी आघवी।
पंचभूतिक उठाठेवी। न चले तेथें ॥ ३० ॥
ह्मणौनि सद्गुरु वर्णवेना। हे गे हेचि माझी वर्णना।
अंतरस्थितीचिया खुणा। अंतर्निष्ठ जाणती ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्गुरुस्तवननाम

समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

---

१ देव. २ मोक्ष देते. ३ प्रसन्नता.

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदीन सज्जन । जे परमार्थाचें अधिष्ठान[१] ।
जयांचेनि गुह्यज्ञान । प्रगटे जनीं ॥ १ ॥
जे वस्तु[२] परम दुल्लभ । जयेचा अलभ्य लाभ ।
तेंचि होये सुल्लभ । संतसंगेंकरूनी ॥ २ ॥
वस्तु प्रगटचि असे । पाहातां कोणासीच न दिसे ।
नाना साधनीं सायासें । न पडे ठांईं ॥ ३ ॥
जेथें परीक्षवंत ठकले । नांतरी डोळसचि अंध जाले ।
पाहात असतांचि चुकले । निजवस्तूसी ॥ ४ ॥
जें दीपाचेनि दिसेना । नाना प्रकाशें गवसेना ।
नेत्रांजनेंहि वसेना । दृष्टीपुढें ॥ ५ ॥
सोळां कळी पूर्ण शशी[३] । दाखऊं सकेना वस्तूसी ।
तीव्र आदित्य कळारासी[४] । तोहि दाखवीना ॥ ६ ॥
जया सूर्याचेनि प्रकाशें । ऊर्णतंतु[५] तोहि दिसे ।
नाना सूक्ष्म पदार्थ भासे । अणुरेणादिक ॥ ७ ॥
चिरलें वाळाग्र[६] तेंहि प्रकासी । परी तो दाखवीना वस्तूसी
तें जयाचेनि साधकांसी । प्राप्त होये ॥ ८ ॥
जेथें आक्षेप आटले । जेथें प्रेत्न प्रस्तावले ।
जेथें तर्क मंदावले । तर्कितां निजवस्तूसी ॥ ९ ॥
वळे विवेकाची वेगडी[७] । पडे शब्दाची बोबडी ।
जेथें मनाची तांतडी । कामा नये ॥ १० ॥

---

१ आश्रय. २ ब्रह्म. ३ पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र. ४ देदीप्यमान. ५ कोळिष्टकाचा सूक्ष्म धागा. ६ केसाचें अग्र. ७ गुंडाळी. विवेकहि जेथें थिटा पडतो.

जो बोलकेपणें विशेष। सहस्र मुखांचा जो शेष।
तोहि सिणला निःशेष। वस्तु न संगवे ॥ ११ ॥
वेदें प्रकाशिलें सर्वही। वेदविरहित कांहीं नाहीं।
तो वेद कोणासही। दाखऊं सकेना ॥ १२ ॥
तेचि वस्तु संतसंगें। स्वानुभवें कळों लागे।
त्याचा महिमा वचनीं सांगे। ऐसा कवणु ॥ १३ ॥
विचित्र कळा ये मायेची। परी वोळखी न संगवे वस्तूची।
मायातीता अनंताची। संत सोये [1] सांगती ॥ १४ ॥
वस्तूसी वर्णिलें नवचे। तेंचि स्वरूप संतांचें।
या कारणें वचनाचें। कार्य नाहीं ॥ १५ ॥
संत आनंदाचें स्थळ। संत सुखचि केवळ।
नाना संतोषाचें मूळ। ते हे संत ॥ १६ ॥
संत विश्रांतीची विश्रांती। संत तृप्तीची निजतृप्ती।
नांतरी भक्तीची फळश्रुती। ते हे संत ॥ १७ ॥
संत धर्माचें धर्मक्षेत्र। संत स्वरूपाचें सत्पात्र।
नांतरी पुण्याची पवित्र। पुण्य भूमी ॥ १८ ॥
संत समाधीचें मंदिर। संत विवेकाचें भांडार।
नांतरी बोलिजे माहेर। सायोज्यमुक्तीचें ॥ १९ ॥
संत सत्याचा निश्चयो। संत सार्थकाचा जयो।
संतप्राप्तीचा [2] समयो। सिद्धरूप ॥ २० ॥
मोक्षश्रिया आळंकृत। ऐसे हे संत श्रीमंत।
जीव दरिद्री असंख्यात। नृपती केले ॥ २१ ॥

---

१ प्राप्तीची वाट. २ अशा संतांची कृपा होतांक्षणींच सिद्धरूप स्वरूपाचा साक्षात्कार होतो.

जे समर्थपणें उदार। जे कां अत्यंत दानशूर।
तयांचेनि हा ज्ञानविचार। दिधला न वचे ॥ २२ ॥
माहांराजे चक्रवर्ती। जाले आहेत पुढें होती।
परंतु कोणी सायोज्यमुक्ती। देणार नाहीं ॥ २३ ॥
जें त्रैलोकीं नाहीं दान। तें करिती संतसज्जन।
तयां संतांचें महिमान। काय ह्मणौनि वर्णावें ॥ २४ ॥
जें त्रैलोक्याहून वेगळें। जें वेदश्रुतीसी नाकळे।
तेंचि जयांचेनि बोळे[1]। परब्रह्म अंतरीं ॥ २५ ॥
ऐसी संतांची महिमा। बोलिजे तितुकी उणी उपमा।
जयांचेनि मुख्य परमात्मा। प्रगट होये ॥ २६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संतस्तवननाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं श्रोते जन। भक्त ज्ञानी संत सज्जन।
विरक्त योगी गुणसंपन्न। सत्यवादी ॥ १ ॥
येक सत्वाचे सागर। येक बुद्धीचे आगर।
येक श्रोते वैरागर[2]। नाना शब्दरत्नांचे ॥ २ ॥
जे नाना अर्थांबृताचे[3] भोक्ते। जे प्रसंगीं वक्तयाचे वक्ते
नाना संशयातें छेदिते। निश्चै पुरुष ॥ ३ ॥
ज्यांची धारणा अपार। जे ईश्वराचे अवतार।
नांतरी प्रत्यक्ष सुरवर। बैसले जैसे ॥ ४ ॥

---

१ प्रगटतें, प्रसन्न होतें. २ खाण. ३ अर्थरूपी अमृताचे.

कि हे ऋषेश्वरांची मंडळी । शांतस्वरूप सत्वागळी[1]।।
जयांचेनि सभामंडळीं । परम शोभा ।। ५ ।।
हृदईं वेदगर्भ विलसे । मुखीं सरस्वती विळासे ।
साहित्य बोलतां जैसे । भासती देवगुरु[2] ।। ६ ।।
जे पवित्रपणें वैश्वानर[3] । जे स्फूर्तिकिरणाचे दिनकर ।
ज्ञातेपणें दृष्टीसमोर[4] । ब्रह्मांड न ये ।। ७ ।।
जे अखंड सावधान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान ।
सर्वकाळ निराभिमान । आत्मज्ञानी ।। ८ ।।
ज्यांचे दृष्टीखालून गेलें । ऐसें कांहींच नाहीं उरलें ।
पदार्थमात्रांसी लक्षिलें । मनें जयांच्या ।। ९ ।।
जें जें कांहीं आठवावें । तें तें तयांस पूर्वीच ठावें ।
तेथें काये अनुवादावें । ज्ञातेपणेंकरूनी ।। १० ।।
परंतु हे गुणग्राहिक । ह्मणौन बोलतों निःशंक ।
भाग्यपुरुष काये येक । सेवीत नाहीं ।। ११ ।।
सदा सेविती दिव्यान्नें । पालटाकारणें आवेट[5] अन्नें ।
तैसींच माझीं वचनें । पराकृतें ।। १२ ।।
आपुले शक्तिनुसार । भावें पुजावा परमेश्वर ।
परंतु पुजूं नये हा विचार । कोठेंचि नाहीं ।। १३ ।।
तैसा मी येक वाग्दुर्बळ । श्रोते परमेश्वरचि केवळ ।
यांची पूजा वाचाबरळ[6] । करूं पाहे ।। १४ ।।

---

१ अत्यंत सात्त्विक. २ बृहस्पति. ३ अग्नि. ४ पुढच्या ओवीच्या संदर्भानें असा अर्थ करता येईल कीं, ब्रह्मांड अथवा सृष्टि म्हणून कांहीं आहे, याचें त्यांना त्यांच्या नित्यतेजस्वी सातत्याच्या ज्ञानामुळें भानहि नसतें. "अरे जें जालेंचि नाहीं." दा. ८–३–१. ५ वीट न येणारीं. ६ फार बोलणारा.

वितपत्ती[1] नाहीं कळा नाहीं । चातुर्य नाहीं प्रबंद नाहीं ।
भक्ति ज्ञान वैराग्य नाहीं । गौल्यता[2] नाहीं वचनाची ॥
ऐसा माझा वाग्विळास । ह्मणौन बोलतों सावकाश ॥
भावाचा भोक्ता जगदीश । ह्मणौनियां ॥ १६ ॥
तुम्ही श्रोते जगदीशमूर्ति । तेथें माझी वितपत्ती किती ।
बुद्धिहीण अल्पमती । सलगी[3] करितों ॥ १७ ॥
समर्थाचा पुत्र मूर्ख जगीं । परी सामर्थ्य असे त्याचा आंगीं
तुम्हां संतांचा सलगी । ह्मणौनि करितों ॥ १८ ॥
व्याघ्र सिंह भयानक । देखोनि भयाचकित लोक ।
परी त्यांचीं पिलीं निःशंक । तयांपुढें खेळती ॥ १९ ॥
तैसा मी संतांचा अंकित । तुम्हां संतांपासीं बोलत ।
तरी माझी चिंता तुमचें चित्त । वाहेलच कीं ॥ २० ॥
आपलेंचि बोले वाउगें । त्याची संपादणी करणें लागे
परंतु कांहीं सांगणें नलगे । न्यून तें पूर्ण करावें ॥२१॥
हें तों प्रीतीचें लक्षण । स्वभावेंचि करी मन ।
तैसे तुम्ही संतसज्जन । मायेबाप विश्वाचे ॥ २२ ॥
माझा आशय जाणोनि जीवें । आतां उचित तें करावें ।
पुढें कथेसि अवधान द्यावें । ह्मणे दासानुदास ॥ २३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोतेस्तवननाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं कवेश्वर । शब्दसृष्टीचे ईश्वर ।
नांतरी हे परमेश्वेर । वेदावतारी ॥ १ ॥

---

१ व्युत्पत्ति, शास्त्रीय ज्ञान. २ माधुरी. ३ जवळिक.

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान। कीं हे नाना कळांचें जीवन
नाना शब्दांचें भुवन। येथार्थ होयें ॥ २ ॥
कीं हे पुरुषार्थाचें वैभव। कीं हे जगदेश्वराचें महत्व।
नाना लाघवें सत्कीर्तीस्तव। निर्माण कवी ॥ ३ ॥
कीं हे शब्दरत्नाचे सागर। कीं हे मुक्तांचें मुक्त सरोवर।
नाना बुद्धीचे वैरागर। निर्माण जाले ॥ ४ ॥
अध्यात्मग्रंथांची खाणी। कीं हे बोलिके चिंतामणी।
नाना कामधेनूचीं दुभणीं। वोळलीं श्रोतयांसी ॥ ५ ॥
कीं हे कल्पनेचे कल्पतरू। कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभरु[1]।
नाना सायोज्यतेचे विस्तारु। विस्तारले ॥ ६ ॥
कीं हा परलोकींचा निजस्वार्थु। कीं हा योगियांचा गुप्त पंथु। नाना ज्ञानियांचा परमार्थु। रूपासि आला ॥ ७ ॥
कीं हे निरंजनाची खूण। कीं हे निर्गुणाची वोळखण।
मायाविलक्षणाचें[2] लक्षण। ते हे कवी ॥ ८ ॥
कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ। कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ। नांतरी होये सुल्लभ। निजबोध कविरूपें ॥ ९ ॥
कवि मुमुक्षाचें अंजन। कवि साधकांचें साधन।
कवि सिद्धांचें समाधान। निश्चयात्मक ॥ १० ॥
कवि स्वधर्माचा आश्रयो। कवि मनाचा मनोजयो।
कवि धार्मिकाचा विनयो। विनयकर्ते ॥ ११ ॥
कवि वैराग्याचें संरक्षण। कवि भक्तांचें भूषण।
नाना स्वधर्मरक्षण। ते हे कवी ॥ १२ ॥

---

१ आधार मार्गदर्शक. २. मायातीत स्वरूपाचें.

कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ति ।
कवि उपासकांची वाढ[1] कीर्ती । विस्तारली ॥ १३ ॥
नाना साधनांचें मूळ । कवि नाना प्रेत्नांचें फळ ।
नाना कार्यसिद्धि केवळ । कविचेनि प्रसादें ॥ १४ ॥
आधीं कवीचा वाग्विळास । तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस
कविचेनि मतिप्रकाश । कवित्वास होये ॥ १५ ॥
कवि वित्पन्नाची योग्यता । कवि सामर्थ्यवंतांची सत्ता ।
कवि विचक्षणाची कुशळता । नाना प्रकारें ॥ १६ ॥
कवि कवित्वाचा प्रबंध । कवि नाना धाटी मुद्रा छंद ।
कवि गद्यपद्यें भेदाभेद । पदत्रासकर्ते ॥ १७ ॥
कवि सृष्टीचा आळंकार । कवि लक्ष्मीचा शृंघार ।
सकळ सिद्धींचा निर्धार । ते हे कवी ॥ १८ ॥
कवि सभेचें मंडण । कवि भाग्याचें भूषण ॥
नाना सुखाचें संरक्षण । ते हे कवी ॥ १९ ॥
कवि देवांचें रूपकर्ते । कवि ऋषीचें महत्ववर्णिते ।
नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य ते । कवि वाखाणिती ॥ २० ॥
नस्ता कवीचा व्यापार । तरी कैंचा अस्ता जगोद्धार ।
ह्मणौनि कवि हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २१ ॥
नाना विद्या ज्ञातृत्व कांहीं । कवेश्वरेंविण तों नाहीं ।
कवीपासून सर्वही । सर्वज्ञता ॥ २२ ॥
मागां वाल्मीक व्यासादिक । जाले कवेश्वर अनेक ।
तयांपासून विवेक । सकळ जनासी ॥ २३ ॥

---

१. श्रेष्ठ.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

पूर्वीं काव्यें होतीं केलीं । तरीच वित्पत्ती प्राप्त जाली
तेणें पंडिताआंगीं बाणली । परम योग्यता ॥ २४ ॥
ऐसे पूर्वीं थोर थोर । जाले कवेश्वर अपार ।
आतां आहेत पुढें होणार । नमन त्यांसी ॥ २५ ॥
नाना चातुर्याच्या मूर्ती । कीं हे साक्षात् बृहस्पती ।
वेद श्रुती बोलों ह्मणती । ज्यांच्या मुखें ॥ २६ ॥
परोपकाराकारणें । नाना निश्चय अनुवादणें ॥
सेखीं बोलिले पूर्णपणें । संशयातीत ॥ २७ ॥
कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसाचे वोघ लोटले
नाना सुखाचे उचंबळले । सरोवर हे ॥ २८ ॥
कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें । प्रगट जालीं मनुष्याकारें ।
नाना वस्तूचेनि विचारें । कोंदाटले हे ॥ २९ ॥
कीं हें आदिशक्तीचें ठेवणें । नाना पदार्थास आणी उणें ।
लाधलें पूर्व संचिताच्या गुणें । विश्वजनासी ॥ ३० ॥
कीं हे सुखाचीं तारुवें लोटलीं । आक्षै आनंदें उतटलीं[1] ।
विश्वजनास उपेगा आलीं । नाना प्रयोगाकारणें ॥ ३१ ॥
कीं हे निरंजनाची संपत्ती । कीं हे विराटाची योगस्थिती ।
नांतरी भक्तीची फळश्रुती । फळास आली ॥ ३२ ॥
कीं हा ईश्वराचा पवाड[2] । पाहातां गगनाहून वाड ।
ब्रह्मांडरचनेहून जाड । कविप्रबंदरचना ॥ ३३ ॥
आतां असो हा विचार । जगास आधार कवेश्वर ।
तयांसी माझा नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कवेश्वरस्तवननाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

---

१. उभरून आलीं. २ कीर्ति; कर्तत्व.

॥ श्रीराम ॥

आतां वंदूं सकळ सभा । जये सभेसी मुक्ति सुल्लभा ।
जेथें स्वयें जगदीश उभा । तिष्ठतु भरें[1] ॥ १ ॥

श्लोक ॥ नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।
मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

नाहीं वैकुंठीचा ठाईं । नाहीं योगियांचा हृदईं ।
माझे भक्त गाती ठाईं ठाईं । तेथें मी तिष्ठतु नारदा ॥ २ ॥
याकारणें सभा श्रेष्ठ । भक्त गाती तें वैकुंठ ।
नामघोषें घडघडाट । जयजयकारें गर्जती ॥ ३ ॥
प्रेमळ भक्तांचीं गायनें । भगवत्कथा हरिकीर्तनें ।
वेदव्याख्यान पुराणश्रवणें । जेथें निरंतर ॥ ४ ॥
परमेश्वराचे गुणानुवाद । नाना निरूपणाचे संवाद ।
अध्यात्मविद्या भेदाभेद । मथन[2] जेथें ॥ ५ ॥
नाना समाधानें तृप्ती । नाना आशंकानिवृत्ती ।
चित्तीं बैसे ध्यानमूर्ति । वाग्विळासें ॥ ६ ॥
भक्त प्रेमळ भाविक । सभ्य सखोल[3] सात्विक
रम्य रसाळ गायक । निष्ठावंत ॥ ७ ॥
कर्मसीळ आचारसीळ । दानसीळ धर्मसीळ ।
सुचिस्मंत पुण्यशीळ । अंतरशुद्ध कृपाळु ॥ ८ ॥
योगी वीतरागी[4] उदास । नेमक[5] निग्रह तापस ।
विरक्त निस्पृह बहुवस । आरण्यवासी ॥ ९ ॥

---

१ प्रेमभरानें. २. मंथन; चर्चा. ३. गंभीर. ४. वैराग्ययुक्त.
५. नियमबद्ध.

दंडधारी जटाधारी । नाथपंथी मुद्राधारी ।
येक बाळब्रह्मचयारी । योगेश्वर ॥ १० ॥
पुरश्चरणी आणी तपस्वी । तीर्थवासी आणी मनस्वी[1] ।
माहायोगी आणी जनस्वी[2] । जनासारिखे ॥ ११ ॥
सिद्ध साधु आणी साधक । मंत्रयंत्रशोधक ।
येकनिष्ठ उपासक । गुणग्राही ॥ १२ ॥
संत सज्जन विद्वज्जन । वेदज्ञ शास्त्रज्ञ माहाजन ।
प्रबुद्ध सर्वज्ञ समाधान । विमळकर्ते ॥ १३ ॥
योगी वित्पन्न ऋषेश्वर । धूर्त तार्किक कवेश्वर ।
मनोजयाचे मुनेश्वर । आणी दिग्वल्की[3] ॥ १४ ॥
ब्रह्मज्ञानी आत्मज्ञानी । तत्त्वज्ञानी पिंडज्ञानी ।
योगाभ्यासी योगज्ञानी । उदासीन ॥ १५ ॥
पंडित आणी पुराणिक । विद्वांस आणी वैदिक ।
भट आणी पाठक । येजुर्वेदी ॥ १६ ॥
माहाभले माहाश्रोत्री । याज्ञिक आणी आग्नहोत्री ।
वैद्य आणी पंचाक्षरी । परोपकारकर्ते ॥ १७ ॥
भूत भविष्य वर्तमान । जयांस त्रिकाळाचें ज्ञान ।
बहुश्रुत निराभिमान । निरापेक्षी ॥ १८ ॥
शांति क्ष्मा दयासीळ । पवित्र आणी सत्वसीळ ।
अंतरशुद्ध ज्ञानसीळ । ईश्वरी पुरुष ॥ १९ ॥
ऐसे जे कां सभानायेक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
त्यांचा महिमा अलोलिक । काय ह्मणोनि वर्णावा ॥ २० ॥

---

१. मनाचे स्वामी. २. जनाचे स्वामी; लोकांचें श्रद्धास्थान.
३. दिगंबर.

जेथें श्रवणाचा उपाये । आणी परमार्थसमुदाये ।
तेथें जनासी तरणोपाये । सहजचि होये ।। २१ ।।
उत्तम गुणाची मंडळी । सत्वधीर सत्वागळी ।
नित्य सुखाची नव्हाळीं[1] । जेथें वसे ।। २२ ।।
विद्यापात्रें कळापात्रें । विशेष गुणांचीं सत्पात्रें ।
भगवंताचीं प्रीतिपात्रें । मिळालीं जेथें ।। २३ ।।
प्रवृत्ती आणी निवृत्ती । प्रपंची आणी परमार्थी ।
गृहस्ताश्रमी वानप्रहस्ती[2] । संन्यासादिक ।। २४ ।।
वृद्ध तरुण आणी बाळ । पुरुष स्त्रियादिक सकळ ।
अखंड ध्याती तमाळनीळ[3] । अंतर्यामीं ।। २५ ।।
ऐसे परमेश्वराचे जन । त्यांसी माझें अभिवंदन ।
जयांचेनि समाधान । अकस्मात बाणे ।। २६ ।।
ऐसिये सभेचा गजर । तेथें माझा नमस्कार ।
जेथें नित्य निरंतर । कीर्तन भगवंताचें ।। २७ ।।
जेथें भगवंताच्या मूर्ती । तेथें पाविजे उत्तम गती ।
ऐसा निश्चय बहुतां ग्रंथीं । महंत बोलिले ।। २८ ।।
कलौ कीर्तन वरिष्ठ । जेथें होय ते सभा श्रेष्ठ ।
कथाश्रवणें नाना नष्ट । संदेह मावळती ।। २९ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सभास्तवननाम
अष्टम समास ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

आतां स्तऊं हा परमार्थ । जो साधकांचा निजस्वार्थ ।
नांतरी समर्थामध्यें समर्थ । योग हा ।। १ ।।

---

१. प्राप्ति. २. वानप्रस्थ. ३. श्रीविष्णु.

आहे तरी परम सुगम । परि जनासी जाला दुर्गम ।
कां जयाचें चुकलें वर्म । सत्समागमाकडे[१] ।। २ ।।
नाना साधनांचे उधार[२] । हा रोकडा ब्रह्मसाक्षात्कार।
वेदशास्त्रीं जें सार । तें अनुभवास ये ।। ३ ।।
आहे तरी चहूंकडे । परी अणुमात्र दृष्टी न पडे ।
उदास परी येकीकडे । पाहातां दिसेना ।। ४ ।।
आकाशमार्गीं गुप्त पंथ । जाणती योगिये समर्थ ।
इतरांस हा गुह्यार्थ । सहसा न कळे ।। ५ ।।
साराचेंहि निजसार । अखंड अक्षै[३] अपार ।
नेऊं न सकती तश्कर । कांहीं केल्या ।। ६ ।।
तयास नाहीं राजभये । अथवा नाहीं अग्निभये ।
अथवा स्वापदभये । बोलोंच नये ।। ७ ।।
परब्रह्म तें हालवेना । अथवा ठावही चुकेना ।
काळांतरीं चळेना । जेथींचा तेथें ।। ८ ।।
ऐसें तें निज ठेवणें । कदापि पालटों नेणे ।
अथवा नव्हे आदिक उणें । बहुतां काळें ।। ९ ।।
अथवा तें घसवटेना[४] । अथवा अदृश्य होयेना ।
नांतरी पाहातां दिसेना । गुरुअंजनेंविण ।। १० ।।
मागां योगिये समर्थ । त्यांचाहि निजस्वार्थ ।
यासि बोलिजे परमार्थ । परमगुह्य ह्मणौनि ।। ११ ।।
जेंहीं शोधून पाहिला । त्यासी अर्थ सांपडला ।
येरां असोनि अलभ्य जाला । जन्मोजन्मीं ।। १२ ।।

---

१. सत्संगती न घडल्यामुळें. २. अनिश्चित, इतर साधनें हे अनिश्चित उपाय होत. ३ अक्षय. ४ झिजेना.

अपूर्वता या परमार्थाची। वार्ता नाहीं जन्ममृत्याची।
आणी पदवी सायोज्यतेची। सन्निधचि लाभे ॥ १३ ॥
माया विवेकें मावळे। सारासारविचार कळे।
परब्रह्म तेंहि निवळे। अंतर्यामीं ॥ १४ ॥
ब्रह्म भासलें उदंड। ब्रह्मीं बुडालें ब्रह्मांड।
पंचभूतांचें थोतांड। तुच्छ वाटे ॥ १५ ॥
प्रपंच वाटे लटिका। माया वाटे लापणिका[१]।
शुद्ध आत्मा विवेका–। अंतरीं आला ॥ १६ ॥
ब्रह्मस्थित[२] बाणतां अंतरीं। संदेह गेला ब्रह्मांडाबाहेरीं।
दृश्याची जुनी जर्जरी। कुहिट[३] जाली ॥ १७ ॥
ऐसा हा परमार्थ। जो करी त्याचा निजस्वार्थ।
आतां या समर्थास समर्थ। किती ह्मणौनि ह्मणावें ॥ १८ ॥
या परमार्थाकरितां। ब्रह्मादिकांसि विश्रामता।
योगी पावती तन्मयता। परब्रह्मीं ॥ १९ ॥
परमार्थ सकळांस विसांवा। सिद्ध साधु माहानुभावां।
सेखीं सात्विक जड जीवां। सत्संगेंकरूनी ॥ २० ॥
परमार्थ जन्माचें सार्थक। परमार्थ संसारीं तारक।
परमार्थ दाखवी परलोक। धार्मिकासी ॥ २१ ॥
परमार्थ तापसांसी थार[४]। परमार्थ साधकांसी आधार।
परमार्थ दाखवी पार। भवसागराचा ॥ २२ ॥
परमार्थी तो राज्यधारी। परमार्थ नाहीं तो भिकारी।
या परमार्थाची सरी[५]। कोणास द्यावी ॥ २३ ॥

---

१. मिथ्या. २. स्वरूपानुभव. ३. विटून गेली. ४ आश्रयदाता.
५ बरोबरीची योग्यता

अनंत जन्मींचें पुण्य जोडे। तरीच परमार्थ घडे।
मुख्य परमात्मा आतुडे। अनुभवासी ॥ २४ ॥
जेणें परमार्थ वोळखिला। तेणें जन्म सार्थक केला।
येर तो पापी जन्मला। कुलक्षयाकारणें ॥ २५ ॥
असो भगवत्प्राप्तीविण। करी संसाराचा सीण।
त्या मूर्खाचें मुखावलोकन। करूंच नये ॥ २६ ॥
भल्यानें परमार्थी भरावें। शरीर सार्थक करावें।
पूर्वजांस उद्धरावें। हरिभक्ती करूनी ॥ २७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे परमार्थस्तवननाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा नरदेहो। येथील अपूर्वता पाहो [1]।
जो जो कीजे परमार्थलाहो [2]। तो तो पावे सिद्धीतें ॥१॥
या नरदेहाचेनि लागवेगें। येक लागले भक्तिसंगें।
येकीं परम वीतरागें। गिरिकंदरें सेविलीं ॥ २ ॥
येक फिरती तीर्थाटणें। येक करिती पुरश्चरणें।
येक अखंड नामस्मरणें। निष्ठावंत राहिले ॥ ३ ॥
येक तपें करूं लागले। येक योगाभ्यासी माहाभले।
येक अभ्यासयोगें जाले। वेदशास्त्रीं वित्पन्न ॥ ४ ॥
येकीं हटनिग्रह केला। देह अत्यंत पीडिला।
येकीं देव ठाइं पाडिला। भावार्थबळें ॥ ५ ॥
येक माहानुभाव विख्यात। येक भक्त जाले ख्यात।

---

१. पहा हो ! २ लाहो म्हणजे छंद, आवड.

येक सिद्ध अकस्मात। गगन वोळगती [१] ॥ ६ ॥
येक तेजीं तेजचि जाले। येक जळीं मिळोन गेले।
येक ते दिसतचि अदृश्य जाले। वायोस्वरूपीं ॥ ७ ॥
येक येकचि बहुधा होती। येक देखतचि निघोनि जाती।
येक बैसले असतांचि भ्रमती। नाना स्थानीं समुद्रीं॥८॥
येक भयानकावरी [२] बैसती। येक अचेतनें [३] चालविती।
येक प्रेतें उठविती। तपोबळेंकरूनी ॥ ९ ॥
येक तेजें मंद करिती। येक जळें आटविती।
येक वायो निरोधिती। विश्वजनाचा ॥ १० ॥
ऐसे हटनिग्रही कृतबुद्धी। जयांस वोळल्या नाना सिद्धी।
ऐसे सिद्ध लक्षावधी। होऊन गेले ॥ ११ ॥
येक मनोसिद्ध येक वाचासिद्ध। येक अल्पसिद्ध येक सर्वसिद्ध
एसे नाना प्रकारीचे सिद्ध। विख्यात जाले ॥ १२ ॥
येक नवविधाभक्तिराजपंथें। गेले तरले परलोकींच्या निजस्वार्थें।
येक योगी गुप्तपंथें। ब्रह्मभुवना पावले ॥ १३ ॥
येक वैकुंठास गेले। येक सत्यलोकीं राहिले।
येक कैळासीं बैसले। शिवरूप होउनि ॥ १४ ॥
येक इंद्रलोकीं इंद्र जाले। येक पितृलोकीं मिळाले।
येक ते उडगणीं [४] बैसले। येक ते क्षीरसागरीं ॥ १५ ॥
सलोकता समीपता। स्वरूपता सायोज्यता।
या चत्वार मुक्ती तत्वतां। इच्छा सेऊनि राहिले॥ १६ ॥

---

१. संचार करतात. २. हिंस्र पश्वादिकांवर. ३. जड भिती इत्यादि. ४ नक्षत्रमंडळांत.

ऐसे सिद्ध साधु संत। स्वहिता प्रवर्तले अनंत।
ऐसा हा नरदेह विख्यात। काय ह्मणौनि वर्णावा ॥१७॥
या नरदेहाचेनि आधारें। नाना साधनांचेनि द्वारें।
मुख्य सारासारविचारें। बहुत सुटले ॥ १८ ॥
या नरदेहाचेनि संमंधें। बहुत पावले उत्तम पदें।
अहंता सांडून स्वानंदें। सुखी जाले ॥ १९ ॥
नरदेहीं येऊन सकळ। उधरागती[1] पावले केवळ।
येथें संशयाचें मूळ। खंडोन गेलें ॥ २० ॥
पशुदेहीं नाहीं गती। ऐसें सर्वत्र बोलती।
ह्मणौन नरदेहींच प्राप्ती। परलोकाची ॥ २१ ॥
संत महंत ऋषी मुनी। सिद्ध साधु समाधानी।
भक्त मुक्त ब्रह्मज्ञानी। विरक्त योगी तपस्वी॥ २२॥
तत्त्वज्ञानी योगाभ्यासी। ब्रह्मच्यारी दिगंबर संन्यासी।
शड्दर्शनी तापसी। नरदेहींच जाले ॥ २३ ॥
ह्मणौनि नरदेह श्रेष्ठ। नाना देहांमधें वरिष्ठ।
जयाचेनि चुके आरिष्ट। येमयातनेचें ॥ २४ ॥
नरदेह हा स्वाधेन। सहसा नव्हे पराधेन।
परंतु हा परोपकारीं झिजऊन। कीर्तिरूपें उरवावा ॥२५॥
अश्व वृषभ गाई म्हैसी। नाना पशु स्त्रिया दासी।
कृपाळूपणें सोडितां त्यांसी। कोणी तरी धरील॥२६॥
तैसा नव्हे नरदेहो। इछा जाव अथवा राहो।
परी यास कोणी पाहो[2]। बंधन करूं सकेना ॥ २७ ॥
नरदेह पांगुळ असता। तरी तो कार्यास न येता।
अथवा थोंटा जरी असता। तरी परोपकारास न ये॥२८॥

---

१. उर्ध्वगति; सद्गति. २ पाहा हो.

नरदेह अंध असिला । तरी तो निपटचि[1] वायां गेला ।
अथवा बधिर जरी असिला । तरी निरूपण नाहीं ।।२९।।
नरदेह असिला मुका । तरी घेतां न ये आशंका ।
अशक्त रोगी नासका । तरी तो निःकारण ।। ३० ।।
नरदेह असिला मूर्ख । अथवा फेंपऱ्या समंधाचें दुःख ।
तरी तो जाणावा निरार्थक । निश्चयेंसीं ।। ३१ ।।
इतकें हें नस्तां वेंग । नरदेह आणी सकळ सांग ।
तेणें धरावा परमार्थमार्ग । लागवेगें ।। ३२ ।।
सांग नरदेह जोडलें । आणी परमार्थबुद्धि विसर्लें ।
तें मूर्ख कैसें भ्रमलें । मायाजाळीं ।। ३३ ।।
मृत्तिका खाणोन घर केलें । तें माझें ऐसें दृढ कल्पिलें ।
परी तें बहुतांचें हें कळलें । नाहींच तयासी ।। ३४ ।।
मुष्यक[2] म्हणती घर आमुचें । पाली म्हणती घर आमुचें ।
मक्षिका म्हणती घर आमुचें । निश्चयेंसीं ।। ३५ ।।
कांतण्या म्हणती घर आमुचें । मुंगळे म्हणती घर आमुचें
मुंग्या म्हणती घर आमुचें । निश्चयेंसीं ।। ३६ ।।
विंचू म्हणती आमुचें घर । सर्प म्हणती आमुचें घर ।
झुरळें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ।। ३७ ।।
भ्रमर म्हणती आमुचें घर भिंगोऱ्या[3] म्हणती आमुचें घर
आळीका[4] म्हणती आमुचें घर । काष्ठामधें ।। ३८ ।।
मार्जरें म्हणती आमुचें घर । श्वानें म्हणती आमुचें घर ।
मुंगसें म्हणती आमुचें घर । निश्चयेसी ।। ३९ ।।

---

१ पूर्णपणें. २ उंदीर. ३ भ्रमरीची आळी. ४ वाळवी.

पुंगळ[1] म्हणती आमुचें घर वाळव्या म्हणती आमुचें घर
पिसुवा म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४० ॥
ढेंकुण म्हणती आमुचें घर। चांचण्या[2] म्हणती आमुचें घर
घुंगर्डी म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४१ ॥
पिसोळे म्हणती आमुचें घर । गांधेले म्हणती आमुचें घर
सोट म्हणती आमुचें घर । आणी गोंबी ॥ ४२ ॥
बहुत किड्यांचा जोजार । किती सांगावा विस्तार ।
समस्त म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४३ ॥
पशु म्हणती आमुचें घर । दासी म्हणती आमुचें घर ।
घरीचीं म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसी ॥ ४४ ॥
पाहुणे म्हणती आमुचें घर। मित्र म्हणती आमुचें घर ।
ग्रामस्त म्हणती आमुचें घर । निश्चयेंसीं ॥ ४५ ॥
तश्कर म्हणती आमुचें घर । राजकी[3] म्हणती आमुचें घर
आग्न म्हणे आमुचें घर । भस्म करूं ॥ ४६ ॥
समस्त म्हणती घर माझें। हें मूर्खही म्हणे माझें माझें ।
सेवट जड जालें वोझें । टाकिला देश ॥ ४७ ॥
अवघीं घरें भंगलीं । गांवांची पांढरी[4] पडिली ।
मग ते गृहीं राहिलीं । आरण्यस्वापदें ॥ ४८ ॥
किडा मुंगी वाळवी मूषक। त्यांचेंच घर हें निश्चयात्मक
हें प्राणी बापुडें मूर्ख । निघोन गेलें ॥ ४९ ॥
ऐसी गृहांची स्थिती । मिथ्या आली आत्मप्रचीती ।
जन्म दों दिसांची वस्ती । कोठें तरी करावी ॥ ५० ॥
देह म्हणावें आपुलें । तरी हें बहुतांकारणें निर्मिलें ।

१ एक पाद्रा किडा. २ लाल मुंगळे. ३. राजकीय अधिकारी.
४. गांवें उजाड झालीं.

प्राणीयांच्या माथां घर केलें। वा[१] मस्तकीं भक्षिती ।।५१
रोमेमुळीं[२] किडे भक्षिती। खांडुक[३] जाल्यां किडे पडती।
पोटामध्यें जंत होती। प्रत्यक्ष प्राणियांच्या ।। ५२ ।।
कीड लागे दांतासी। कीड लागे डोळ्यांसी।
कीड लागे कर्णासी। आणी गोमाशा भरती ।। ५३ ।।
गोचिड अशुद्ध[४] सेविती। चामवा मांसांत घुसती।
पिसोळे चाऊन पळती। अकस्मात ।। ५४ ।।
भोंगें गांधेलें चाविती। गोंबी[५] जळवा अशुद्ध घेती।
विंचू सर्प दंश करिती। कानटें[६] फुर्सीं[७] ।। ५५ ।।
जन्मून देह पाळिलें। तें अकस्मात व्याघ्रें नेलें।
कां तें लांडगींच भक्षिलें। बळात्कारें ।। ५६ ।।
मूषकें मार्जरें दंश करिती। स्वानें अश्वें लोले[८] तोडिती।
रीसें मर्कटें मारिती। कासावीस करूनी ।। ५७ ।।
उष्टरें[९] डसोन उचलिती। हस्थी[१०] चिर्डून टाकिती।
वृषभ[११] टोचून मारिती। अकस्मात ।। ५८ ।।
तश्कर तडतडां तोडिती। भूतें झडपोन मारिती।
असो या देहाची स्थिती। ऐसी असे ।। ५९ ।।
ऐसें शरीर बहुतांचें। मूर्ख म्हणे आमुचें।
परंतु खाजें[१२] जिवांचें। तापत्रैं[१३] बोलिलें ।। ६० ।।
देह परमार्थीं लाविलें। तरीच याचें सार्थक जालें।
नाहीं तरी हें वेर्थचि गेलें। नाना आघातें मृत्यपंथें।। ६१ ।।

---

१. उवा २. रोमरंध्रीं. ३. सडका व्रण. ४. रक्त. ५. गोम. ६. एक विशिष्ट जळू. ७. विशिष्ट विषारी सर्प. ८ मांसाचे तुकडे. ९ उंट. १० हत्ती. ११ बैल. १२ खाद्य. १३ दासबोध द. ३, समास ६–८६

असो जे प्रपंचिक मूर्ख। ते काये जाणती परमार्थसुख।
त्या मूर्खांचें लक्षण कांहीं येक। पुढें बोलिलें असे ॥ ६२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नरदेहस्तवननिरूपण-
नाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ मूर्खलक्षणनाम दशक द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

ओं नमोजि गजानना। येकदंता त्रिनयना।
कृपादृष्टि भक्तजना। अवलोकावें ॥ १ ॥
तुज नमूं वेदमाते। श्रीशारदे ब्रह्मसुते।
अंतरीं वसे कृपावंते। स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥
वंदून सद्गुरुचरण। करून रघुनाथस्मरण।
त्यागार्थ मूर्खलक्षण। बोलिजेल ॥ ३ ॥
येक मूर्ख येक पढतमूर्ख। उभय लक्षणीं कौतुक।
श्रोतीं सादर विवेक। केला पाहिजे ॥ ४ ॥
पढतमूर्खाचें लक्षण। पुढिले समासीं निरूपण।
सावध होऊनि विचक्षण। परिसोत पुढें ॥ ५ ॥
आतां प्रस्तुत विचार। लक्षणें सांगतां अपार।
परि कांहीं येक तत्पर। होऊन ऐका ॥ ६ ॥
जे प्रपंचिक जन। जयांस नाहीं आत्मज्ञान।
जे केवळ अज्ञान। त्यांचीं लक्षणें ॥ ७ ॥

जन्मला जयांचे उदरीं। तयांसि जो विरोध करी।
सखी मानिली अंतुरी[१] । तो येक मूर्ख ॥ ८ ॥
सांडून सर्वहि गोत। स्त्रीआधेन जीवित।
सांगे अंतरींची मात। तो येक मूर्ख ॥ ९ ॥
परस्त्रीसीं प्रेमा धरी। श्वशुरगृहीं वास करी।
कुळेंविण कन्या वरी। तो येक मूर्ख ॥ १० ॥
समर्थावरी अहंता। अंतरीं मानी समता।
सामर्थ्येंविण करी सत्ता। तो येक मूर्ख ॥ ११ ॥
आपली आपण करी स्तुती। स्वदेशीं भोगी विपत्ति।
सांगे वडिलांची कीर्ती। तो येक मूर्ख ॥ १२ ॥
अकारण हास्य करी। विवेक सांगतां न धरी।
जो बहुतांचा वैरी। तो येक मूर्ख ॥ १३ ॥
आपुलीं धरूनियां दुरी। पराव्यासीं करी मीत्री।
परन्यून बोले रात्रीं। तो येक मूर्ख ॥ १४ ॥
बहुत जागते जन। तयांमध्यें करी शयन।
परस्थळीं बहु भोजन। करी तो येक मूर्ख ॥ १५ ॥
मान अथवा अपमान। स्वयें करी परिच्छिन्न[२] ।
सप्त[३] वेसनीं जयाचें मन। तो येक मूर्ख ॥ १६ ॥
धरून परावी[४] आस। प्रेत्न सांडी सावकास।
निसुगाईचा[५] संतोष। मानी तो येक मूर्ख ॥ १७ ॥

---

१ पत्नि. २ उघड. ३ स्वानुभव दिनकर, ५–४–६७ मध्यें सात व्यसनें सांगतलीं आहेत तीं :— द्यूत, वेश्यागमन, चोरी, चहाडी, परदारारमण, लघुपक्षीक्रीडा व किन्नरीगायन. ४ दुसऱ्याची. ५ आळसाचा.

घरीं विवेक उमजे । आणि सभेसध्यें लाजे ।
शब्द बोलतां निर्बुजे[1] । तो येक मूर्ख ॥ १८ ॥
आपणाहून जो श्रेष्ठ । तयासीं अत्यंत निकट ।
सिकवणेचा मानी वीट । तो येक मूर्ख ॥ १९ ॥
नायेके त्यांसी सिकवी । वडिलांसीं जाणीव दावी ।
जो आरजास[2] गोवी[3] । तो येक मूर्ख ॥ २० ॥
यकायेकीं येकसरा । जाला विषईं निलाजिरा ।
मर्यादा सांडून सैरा । वर्ते तो येक मूर्ख ॥ २१ ॥
औषध ने घे असोन वेथा । पथ्य न करी सर्वथा ।
न मिळे आलिया पदार्था । तो येक मूर्ख ॥ २२ ॥
संगेंविण विदेश करी । वोळखीविण संग धरी ।
उडी घाली माहापुरीं । तो येक मूर्ख ॥ २३ ॥
आपणास जेथें मान । तेथें अखंड करी गमन ।
रक्षूं नेणे मानाभिमान । तो येक मूर्ख ॥ २४ ॥
सेवक जाला लक्ष्मीवंत । तयाचा होय अंकित ।
सर्वकाळ जो दुश्चित्त । तो येक मूर्ख ॥ २५ ॥
विचार न करितां कारण । दंड करी अपराधेंविण ।
स्वल्पासाठीं जो कृपण । तो येक मूर्ख ॥ २६ ॥
देवलंड पितृलंड । शक्तिवीण करी तोंड[4] ।
ज्याचे मुखीं भंडउभंड[5] । तो येक मूर्ख ॥ २७ ॥
घरीच्यावरी खाय दाढा । बाहेरी दीन बापुडा ।
ऐसा जो कां वेड मूढा । तो येक मूर्ख ॥ २८ ॥

---

१ घाबरतो. २ आर्यांना, वडिलांना. ३ कमीपणा आणतो.
४ मध्यस्थी. ५ शिव्यागाळी.

नीच यातीसीं सांगात । परांगनेसीं येकांत ।
मार्गें जाय खात खात । तो येक मूर्ख ॥ २९ ॥
स्वयें नेणे परोपकार । उपकाराचा अनोपकार ।
करी थोडें बोले फार । तो येक मूर्ख ॥ ३० ॥
तपीळ[1] खादाड आळसी । कुश्चीळ कुटीळ मानसीं ।
धारीष्ट नाहीं जयापासीं । तो येक मूर्ख ॥ ३१ ॥
विद्या वैभव ना धन । पुरुषार्थ सामर्थ्य ना मान ।
कोरडाच वाहे अभिमान । तो येक मूर्ख ॥ ३२ ॥
लंडी[2] लटिका लाबाड । कुकर्मी कुटीळ निचाड[3] ।
निद्रा जयाची वाड[4] । तो येक मूर्ख ॥ ३३ ॥
उंचीं जाऊन वस्त्र नेसे । चौबारां[5] बाहेरी[6] बैसे ।
सर्वकाळ नग्न दिसे । तो येक मूर्ख ॥ ३४ ॥
दंत चक्षु आणी घ्राण । पाणी वसन[7] आणी चरण ।
सर्वकाळ जयाचे मळिण । तो येक मूर्ख ॥ ३५ ॥
वैधृति आणी वितिपात । नाना कुमुहूर्तें जात ।
अपशकुनें करी घात । तो येक मूर्ख ॥ ३६ ॥
क्रोधें अपमानें कुबुद्धि । आपणास आपण वधी ।
जयास नाहीं दृढ बुद्धि । तो येक मूर्ख ॥ ३७ ॥
जिवलगांस परम खेदी । सुखाचा शब्द तोहि नेदी ।
नीच जनास वंदी । तो येक मूर्ख ॥ ३८ ॥
आपणास राखे परोपरी । शरणागतांस अव्हेरी ।
लक्ष्मीचा भर्वसा धरी । तो येक मूर्ख ॥ ३९ ॥

---

१ तापट. २ नामर्द. ३ उर्मट. ४ फार. ५ चव्हाटचावर. ६ शौच्यादि क्रियेसाठी. ७ वस्त्र.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

पुत्र कळत्र आणी दारा। इतुकाचि मानुनियां थारा।
विसरोन गेला ईश्वरा। तो येक मूर्ख ॥ ४० ॥
जैसें जैसें करावें। तैसें तैसें पावावें।
हे जयास नेणवे। तो येक मूर्ख ॥ ४१ ॥
पुरुषाचेनि अष्टगुणें[1]। स्त्रियांस ईश्वरी देणें।
ऐसा केल्या बहुत जेणें। तो येक मूर्ख ॥ ४२ ॥
दुर्जनाचेनि बोलें। मर्यादा सांडून चाले।
दिवसा झांकिले डोळे। तो येक मूर्ख ॥ ४३ ॥
देवद्रोही गुरुद्रोही। मातृद्रोही पितृद्रोही।
ब्रह्मद्रोही स्वामीद्रोही। तो येक मूर्ख ॥ ४४ ॥
परपीडेचें मानी सुख। परसंतोषाचें मानी दुःख।
गेले वस्तूचा करी शोक। तो येक मूर्ख ॥ ४५ ॥
आदरेंविण बोलणें। न पुसतां साक्ष देणें।
निंद्य वस्तु आंगिकारणें। तो येक मूर्ख ॥ ४६ ॥
तुक[2] तोडून बोले। मार्ग सांडून चाले।
कुकर्मी मित्र केले। तो येक मूर्ख ॥ ४७ ॥
पत्य[3] राखों नेणें कदा। विनोद करी सर्वदा।
हासतां खिजे पेटे द्वंदा। तो येक मूर्ख ॥ ४८ ॥
होड[4] घाली अवघड। काजेंविण करी बडबड।
बोलोंचि नेणे मुखजड। तो येक मूर्ख ॥ ४९ ॥
वस्त्र शास्त्र दोनी नसे। उंचे स्थळीं जाऊन बैसे।
जो गोत्रजांस[5] विस्वासे। तो येक मूर्ख ॥ ५० ॥

---

१ स्त्रीणामष्टगुणः कामः। २ महत्त्व. ३ पत, सचोटी. ४ पैज.
५ भाऊबंदास.

तस्करासी वोळखी सांगे । देखिली वस्तु तेचि मागे ।
आपलें आन्हीत[1] करी रागें । तो येक मूर्ख ॥ ५१ ॥
हीन जनासीं बराबरी । बोल बोले सरोत्तरीं[2] ॥
वामहस्तें प्राशन करी । तो येक मूर्ख ॥ ५२ ॥
समर्थासीं मत्सर धरी । अलभ्य वस्तूचा हेवा करी ।
घरीचा घरीं करी चोरी । तो येक मूर्ख ॥ ५३ ॥
सांडूनियां जगदीशा । मनुष्याचा मानी भर्वसा ।
सार्थकेंविण वेंची वयसा । तो येक मूर्ख ॥ ५४ ॥
संसारदुःखाचेनि गुणें । देवास गाळी देणें ।
मैत्राचें बोले उणें । तो येक मूर्ख ॥ ५५ ॥
अल्प अन्याय क्षमा न करी । सर्वकाळ धारकीं[3] धरी ।
जो विस्वासघात करी । तो येक मूर्ख ॥ ५६ ॥
समर्थाचे मनींचे तुटे । जयाचेनि सभा विटे ।
क्षणा बरा क्षणा पालटे । तो येक मूर्ख ॥ ५७ ॥
बहुतां दिवसांचे सेवक । त्यागून ठेवी आणिक ।
ज्याची सभा निर्नायेक । तो येक मूर्ख ॥ ५८ ॥
अनीतीनें द्रव्य जोडी । धर्म नीति न्याय सोडी ।
संगतीचें मनुष्य तोडी । तो येक मूर्ख ॥ ५९ ॥
घरीं असोन सुंदरी । जो सदांचा परद्वारी ।
बहुतांचें उच्चिष्ट[4] अंगीकारी । तो येक मूर्ख ॥ ६० ॥
आपुलें अर्थ दुसऱ्यापासीं । आणी दुसऱ्याचें अभिळासी ।
पर्वत[5] करी हीनासी । तो येक मूर्ख ॥ ६१ ॥

---

१ अनहित, नुकसान. २ उत्तरास प्रत्युत्तर या रीतीनें. ३ धाकानें वागवितो. ४ उष्टें. ५ घेण्यादेण्याचा व्यवहार.

अतिताचा अंत पाहे । कुग्रामामधें राहे ।
सर्वकाळ चिंता वाहे । तो येक मूर्ख ॥ ६२ ॥
दोघे बोलत असती जेथें । तिसरा जाऊन बैसे तेथें ।
डोई खाजवी दोहीं हातें । तो येक मूर्ख ॥ ६३ ॥
उदकामधें सांडी गुरळी[1] । पायें पायें कांडोळी[2] ।
सेवा करी हीन कुळीं । तो येक मूर्ख ॥ ६४ ॥
स्त्री बाळका सलगी देणें । पिशाच्यासन्निध बैसणें ।
मर्यादेविण पाळी सुणें[3] । तो येक मूर्ख ॥ ६५ ॥
परस्त्रीसीं कळह करी । मुकी[4] वस्तु निघातें मारी ।
मूर्खाची संगती धरी । तो येक मूर्ख ॥ ६६ ॥
कळह पाहात उभा राहे । तोडविना कौतुक पाहे ।
खरें असतां खोटें साहे । तो येक मूर्ख ॥ ६७ ॥
लक्ष्मी आलियावरी । जो मागील वोळखी न धरी ।
देवीं ब्राह्मणीं सत्ता करी । तो येक मूर्ख ॥ ६८ ॥
आपलें काज होये तंवरी । बहुसाल नम्रता धरी ।
पुढिलांचें कार्य न करी । तो येक मूर्ख ॥ ६९ ॥
अक्षरें गाळून वाची । कां तें घाली पदरिचीं ।
नीघा न करी पुस्तकाची । तो येक मूर्ख ॥ ७० ॥
आपण वाचीना कधीं । कोणास वाचावया नेदी ।
बांधोन ठेवी बंदीं । तो येक मूर्ख ॥ ७१ ॥
ऐसीं हें मूर्खलक्षणें । श्रवणें चातुर्य बाणे ।
चित्त देउनियां शहाणे । ऐकती सदा ॥ ७२ ॥
लक्षणें अपार असती । परी कांहीं येक येथामती ।
त्यागार्थ बोलिलें श्रोतीं । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ७३ ॥

---

१ चूळ. २ खाजवी. ३ कुत्रें. ४ मुकीं जनावरें.

उत्तम लक्षणें घ्यावीं । मूर्खलक्षणें त्यागावीं ।
पुढिले समासीं आघवीं । निरोपिलीं ॥ ७४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मूर्खलक्षणनाम ।
समास प्रथम ॥१॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतों उत्तम गुण ।
जेणें करितां बाणे खुण । सर्वज्ञपणाची ॥ १ ॥
वाट पुसिल्याविण जाऊं नये । फळ वोळखिल्याविण खाऊं
नये । पडिली वस्तु घेऊं नये । येकायेकीं ॥ २ ॥
अति वाद करूं नये । पोटीं कपट धरूं नये ।
शोधल्याविण करूं नये । कुळहीन कांता ॥ ३ ॥
विचारेंविण बोलों नये । विवंचनेविण[1] चालों नये ।
मर्यादेविण हालों नये । कांहीं येक ॥ ४ ॥
प्रीतीविण रुसों नये । चोरास वोळखी पुसों नये ।
रात्रीं पंथ क्रमूं नये । येकायेकीं ॥ ५ ॥
जनीं आर्जव[2] तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये ।
पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥ ६ ॥
निंदा द्वेष करूं नये । असत्संग धरूं नये ।
द्रव्यदारा हरूं नये । बळात्कारें ॥ ७ ॥
वक्तयास खोदूं[3] नये । ऐक्यतेसी फोडूं नये ।
विद्याअभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥ ८ ॥

१ पूर्वचर्चेशिवाय. २ नम्रता. ३ खोदणें =खंडण करणें.

तोंडाळासि भांडों नये। वाचाळासीं तंडों नये।
संतसंग खंडूं नये। अंतर्यामीं ॥ ९ ॥
अति क्रोध करूं नये। जिवलगांस खेदूं नये।
मनीं वीट मानूं नये। सिकवणेचा ॥ १० ॥
क्षणाक्षणां रुसों नये। लटिका पुरुषार्थ बोलों नये।
केल्याविण सांगों नये। आपला पराक्रमु ॥ ११ ॥
बोलिला बोल विसरों नये। प्रसंगीं सामर्थ्य चुकों नये।
केल्याविण निखंदूं[1] नये। पुढिलांसि कदा ॥ १२ ॥
आळसें सुख मानूं नये। चाहाडी मनास आणूं नये।
शोधिल्याविण करूं नये। कार्य कांहीं ॥ १३ ॥
सुखा आंग देऊं नये। प्रेत्न पुरुषें सांडूं नये॥
कष्ट करितां त्रासों नये। निरंतर ॥ १४ ॥
सभेमध्यें लाजों नये। बाष्कळपणें बोलों नये।
पैज होड घालूं नये। कांहीं केल्या ॥ १५ ॥
बहुत चिंता करूं नये। निसुगपणें[2] राहों नये।
परस्त्रीतें पाहों नये। पापबुद्धी ॥ १६ ॥
कोणाचा उपकार घेऊं नये। घेतला तरी राखों नये।
परपीडा करूं नये। विस्वासघात ॥ १७ ॥
शोचयेंविण[3] असों नये। मळिण वस्त्र नेसों नये।
जाणारास पुसों नये। कोठें जातोस ह्मणौनी ॥ १८ ॥
व्यापकपण सांडूं नये। पराधेन होऊं नये।
आपलें वोझें घालूं नये। कोणीयेकासी ॥ १९ ॥

---

१ निखंदणें = निषेध करणें. २ चिंतेरहित. ३ अशुद्ध.

पत्रेंविण[1] पर्वत करूं नये। हीनाचें रुण घेऊं नये।
गोहीविण[2] जाऊं नये। राजद्वारा ॥ २० ॥
लटिकी जाजू[3] घेऊं नये। सभेस लटिकें करूं नये।
आदर नस्तां बोलों नये। स्वभाविक ॥ २१ ॥
आदखणेपण[4] करूं नये। अन्यायेंविण गांजूं नये।
अवनीतीनें वर्तों नये। आंगबळें ॥ २२ ॥
बहुत अन्न खाऊं नये। बहुत निद्रा करूं नये।
बहुत दिवस राहों नये। पिसुणाचेथें[5] ॥ २३ ॥
आपल्याची गोही देऊं नये। आपली कीर्ती वर्णूं नये।
आपलें आपण हांसों नये। गोष्टी सांगोनी ॥ २४ ॥
धूम्रपान घेऊं नये। उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये।
बहुचकासीं[6] करूं नये। मैत्री कदा ॥ २५ ॥
कामेंविण राहों नये। नीच उत्तर साहों नये।
आसुदें[7] अन्न सेऊं नये। वडिलांचेंहि ॥ २६ ॥
तोंडीं सीवी असों नये। दुसऱ्यास देखोन हांसों नये।
उणें अंगीं संचारों नये। कुळवंताचे ॥ २७ ॥
देखिली वस्तु चोरूं नये। बहुत कृपण होऊं नये।
जिवलगांसी करूं नये। कळह कदा ॥ २८ ॥
येकाचा घात करूं नये। लटिकी गोही देऊं नये।
अप्रमाण वर्तों नये। कदाकाळीं ॥ २९ ॥
चहाडी चोरी धरूं नये। परद्वार करूं नये।
मागें उणें बोलों नये। कोणीयेकाचें ॥ ३० ॥

---

१ लेखी कराराशिवाय. २ गोही=साक्षी. आरोप. ४ मत्सर.
५ दुष्टाचे येथें. ६ वाचाळासी; बाष्कळासी. ७ आयतें.

समई यावा[1] चुकों नये । सत्वगुण सांडूं नये ।
वैरियांस दंडूं नये । शरण आलियां ।। ३१ ।।
अल्पधनें माजों नये । हरिभक्तीस लाजों नये ।
मर्यादेविण चालों नये । पवित्र जनीं ।। ३२ ।।
मूर्खासीं संबंध पडों नये । अंधारीं हात घालूं नये ।
दुश्चितपणें विसरों नये । वस्तु आपुली ।। ३३ ।।
स्नानसंध्या सांडूं नये । कुळाचार खंडूं नये ।
अनाचार मांडूं नये । चुकुरपणें[2] ।। ३४ ।।
हरिकथा सांडूं नये । निरूपण तोडूं नये ।
परमार्थास मोडूं नये । प्रपंचबळें ।। ३५ ।।
देवाचा नवस बुडऊं नये । आपला धर्म उडऊं नये ।
भलते भरीं भरों नये । विचारेंविण ।। ३६ ।।
निष्ठुरपण धरूं नये । जीवहत्या करूं नये ।
पाउस देखोन जाऊं नये । अथवा अवकाळीं ।। ३७ ।।
सभा देखोन गळों नये । समई उत्तर टळों नये ।
धि:कारितां चळों नये । धारिष्ट आपुलें ।। ३८ ।।
गुरुविरहित असों नये । नीच यातीचा गुरु करूं नये ।
जिणें शाश्वत मानूं नये । वैभवेंसीं ।। ३९ ।।
सत्यमार्ग सांडूं नये । असत्य पंथें जाऊं नये ।
कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ।। ४० ।।
अपकीर्ति ते सांडावी । सद्कीर्ति वाढवावी ।
विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ।। ४१ ।।

---

१ धैर्य. २ कष्टास घाबरून, आळसानें.

नेघतां[१] हे उत्तम गुण । तें मनुष्य अवलक्षण ।
ऐक तयांचें लक्षण । पुढिले समासीं ।। ४२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमलक्षणनाम
समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

एका कुविद्येचीं लक्षणें । अति हीनें कुलक्षणें ।
त्यागार्थ बोलिलीं ते श्रवणें । त्याग घडे ।। १ ।।
ऐका कुविद्येचा प्राणी । जन्मा येऊन केली हानी ।
सांगिजेल येहीं लक्षणीं । वोळखावा ।। २ ।।
कुविद्येचा प्राणी असे । तो कठिण निरूपणें त्रासे ।
अवगुणाची समृद्धि असे । ह्मणौनियां ।। ३ ।।

श्लोक ।। दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ।।

काम क्रोध मद मत्सर । लोभ दंभ तिरस्कार ।
गर्व ताठा अहंकार । द्वेष विषाद विकल्पी ।। ४ ।।
आशा ममता तृष्णा कल्पना । चिंता अहंता कामना भावना ।
असूया अविद्या ईषणा[२] वासना । अतृप्ती लोलंगता[३] ।।
इछ्या वांछ्या चिकिछ्या निंदा । आनित्य[४] ग्रामणी[५] मस्ती सदा ।

---

१ न घेतां. २ ईषणा तीन आहेत :—लोकेषणा, वित्तेषणा, दारेषणा. ३ आसक्ति. ४ अनीतीनें. ५ गावगुंडपणा.

जाणीव अवज्ञा विपत्ती आपदा। दुर्वृत्ती दुर्वासना ॥ ६ ॥
स्पर्धा खटपट आणि चटपट। तऱ्हे[1] झटपट आणी वटवट
सदा खटखट आणी लटपट। परम वेथा कुविद्या ॥ ७ ॥
कुरूप आणी कुलक्षण। अशक्त आणी दुर्जन।
दरिद्री आणी कृपण। आतिशयेंसीं ॥ ८ ॥
आळसी आणी खादाड। दुर्बळ आणी लाताड[2]।
तुटक आणी लाबाड। आतिशयेंसीं ॥ ९ ॥
मूर्ख आणी तपीळ। वेडें आणी वाचाळ।
लटिकें आणी तोंडाळ। आतिशयेंसीं ॥ १० ॥
नेणे आणी नायके। न ये आणी न सीके।
न करी आणी न देखे। अभ्यासदृष्टी ॥ ११ ॥
अज्ञान आणी अविस्वासी। छळवादी आणी दोषी।
अभक्त आणी भक्तांसी। देखों सकेना ॥ १२ ॥
पापी आणी निंदक। कष्टी आणी घातक।
दुःखी आणी हिंसक। आतिशयेंसीं ॥ १३ ॥
हीन आणी कृत्रिमी[3]। रोगी आणी कुकर्मी।
आचंगुल[4] आणी अधर्मी। वासना रमे ॥ १४ ॥
हीन देह आणी ताठा। अप्रमाण आणी फांटा[5]।
बाष्कळ आणी करंटा। विवेक सांगे ॥ १५ ॥
लंडी आणी उन्मत्त। निकामी आणी डुल्लत।
भ्याड आणी बोलत। पराक्रमु ॥ १६ ॥

---

१ तऱ्हेवाईकपणा. २ उर्मट. ३ नकल करणारा. ४ कृपण.
५ स्वत: अप्रमाण असूनहि इतरांना सल्ला देणारा,, फांटे फोडणारा.

कनिष्ठ आणी गर्विष्ठ । नुपरतें[1] आणी नष्ट ।
द्वेषी आणी भ्रष्ट । आतिशयेंसीं ।। १७ ।।
अभिमानी आणी निसंगळ[2] । वोडगस्त[3] आणी खळ[4] ।
दंभिक[5] आणी अनर्गळ[6] । आतिशयेंसीं ।। १८ ।।
वोखटे[7] आणी विकारी । खोटे आणी अनोपकारी ।
अवलक्षण आणी धिःकारी । प्राणिमात्रांसी ।। १९ ।।
अल्पमती आणी वादक । हीनरूप आणि भेदक ।
सूक्ष्म आणी त्रासक । कुशब्देंकरूनि ।। २० ।।
कठिणवचनी कर्कशवचनी । कापट्यवचनी संदेहवचनी ।
दुःखवचनी तीव्रवचनी । क्रूर निष्ठुर दुरात्मा ।। २१ ।।
न्यूनवचनी पैशून्यवचनी । अशुभवचनी अनित्यवचनी ।
द्वेषवचनी अनृत्यवचनी । बाष्कळवचनी धिःकारु ।। २२ ।।
कपटी कुटिळ गाठ्याळ[8] । कुर्टे[9] कुचर[10] नटचाळ[11] ।
कोपी कुधन टवाळ । आतिशयेंसीं ।। २३ ।।
तपीळ तामस अविचार । पापी अनर्थी अपस्मार ।
भूत समंधी संचार । आंगीं वसे ।। २४ ।।
आत्महत्यारा स्त्रीहत्यारा । गोहत्यारा ब्रह्महत्यारा ।
मातृहत्यारा पितृहत्यारा । माहापापी पतित ।। २५ ।।
उणें कुपात्र कुतर्की । मित्रद्रोही विस्वासघातकी ।

---

१ विषयासक्त. २ निर्लज्ज. ३ संकटांत सांपडलेला. ४ दुष्ट. ५ नसून तसें दाखविणारा. ६ मिथ्या बोलणारा. ७ ओंगळ=लंपट. ८ आंतल्या गांठीचा. ९ कुढणारा. १० कामचुकार. ११ नष्ट द्वाड.

कृतघ्न तल्पकी[1] नारकी[2]। आतित्याई[3] जल्पक[4] ॥२६
किंत[5] भांडण झगडा कळ्हो। अधर्म अनराहाटी[6]
शोकसंग्रहो।
चाहाड वेसनी विग्रहो[7]। निग्रहकर्ता[8] ॥२७॥
द्वाड आपेसी वोंगळ[9]। चाळक[10] चुंबक[11] लच्याळ[12]।
स्वार्थी अभिळासी वोढाळ[13]।
आहृत्त[14] झोंड[15] आदखणा[16] ॥२८॥
शठ शुंभ[17] कातरू[18]। लंड तमुंड[19] सितरु[20]।
बंड पाषांड तश्करु। अपहारकर्ता ॥ २९ ॥
धीट सैराट मोकाट। चाट[21] चावट वाजट[22]।
थोट[23] उद्धट लंपट। बटवाल[24] कुबुद्धी ॥ ३०॥
मारेकरी वरपेकरी[25]। दरवडेकरी खाणोरी[26]।
सैंद भोंदु परद्वारी। भुररेकरी[27] चेटकी ॥ ३१ ॥
निशंक निलाजिरा कळभंट[28]। टौणपा लौंद[29] धट[30]
उद्धट।

---

१ मात्रागमनी. २ नारकीय. ३ अघोरी. ४ बडबडचा. ५ किंतु म्हणजे विपरीत भावना. ६ रूढीविरुद्ध. ७ भांडण. ८ दावांत ठेवणारा. ९ अस्वच्छ. १० चाळविणारा. ११ कृपण. १२ लोंचट. १३ आसक्त. १४ कवडीचुंबक. १५ कोडगा. १६ द्वेष्टा १७ बेअकली. १८ भ्याड. १९ डोयखुपशा. २० ठक. २१ बडबडचा. २२ वात्रट. २३ कुभांड रचणारा. २४ भ्रष्ट. २५ लुटारू. २६ काळीजखाऊ. २७ मोहिनीविद्येनें भुलविणारा. २८ भांडकुदळ. २९ गलेलठ्ठ. ३० वटिंगण.

ठस[१] ठोंबस[२] खट[३] नट[४]। जगभांड विकारी ।। ३२ ।।
अधीर आळिका[५] अनाचारी। अंध पंगु खोंकलेकरी।
थोंटा बधिर दमेकरी। तऱ्ही ताठा न संडी ।। ३३ ।।
विद्याहीन वैभवहीन। कुळहीन लक्ष्मीहीन।
शक्तिहीन सामर्थ्यहीन। अदृष्टहीन भिकारी ।। ३४ ।।
बळहीन कळाहीन। मुद्राहीन दीक्षाहीन।
लक्षणहीन लावण्यहीन। आंगहीन विपारा[६] ।। ३५ ।।
युक्तिहीन बुद्धिहीन। आचारहीन विचारहीन।
क्रियाहीन सत्वहीन। विवेकहीन संशई ।। ३६ ।।
भक्तिहीन भावहीन। ज्ञानहीन वैराग्यहीन।
शांतिहीन क्षमाहीन। सर्वहीन क्षुल्लकु[७] ।। ३७ ।।
समयो नेणे प्रसंग नेणे। प्रेत्न नेणे अभ्यास नेणे।
आर्जव नेणे मैत्री नेणे। कांहींच नेणे अभागी ।। ३८ ।।
असो ऐसे नाना विकार। कुलक्षणाचें कोठार।
ऐसा कुविद्येचा नर। श्रोतीं वोळखावा ।। ३९ ।।
ऐसीं कुविद्येचीं लक्षणें। ऐकोनि त्यागचि करणें।
अभिमानें तऱ्हें[८] भरणें। हें विहित नव्हे ।। ४० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कुविद्यालक्षणनाम

समास तृतीय ।। ३ ।।

---

१ नफ्फट. २ ठोंब्या, अक्षरशत्रु. ३ शठ. ४ नष्ट. ५ हावरा.
६ कुरूप. ७ क्षुद्र; तुच्छ ८ हट्टास पेटणें.

॥ श्रीराम ॥

नाना सुकृताचें फळ । तो हा नरदेह केवळ ।
त्याहिमधें भाग्य सफळ । तरीच सन्मार्ग लागे ॥ १ ॥
नरदेहीं विशेष ब्राह्मण । त्याहिवरी संध्यास्नान ।
सद्वासना भगवद्भजन । घडे पूर्वपुण्यें ॥ २ ॥
भगवद्भक्ति हे उत्तम । त्याहिवरी सत्समागम ।
काळ सार्थक हाचि परम । लाभ जाणावा ॥ ३ ॥
प्रेमप्रीतीचा सद्भाव । आणी भक्तांचा समुदाव ।
हरिकथा मोहोत्साव । तेणें प्रेमा दुणावे ॥ ४ ॥
नरदेहीं आलियां येक । कांहीं करावें सार्थक ।
जेणें पाविजे परलोक । परम दुल्लभ जो ॥ ५ ॥
विधियुक्त ब्रह्मकर्म । अथवा दया दान धर्म ।
अथवा करणें सुगम । भजन भगवंताचें ॥ ६ ॥
अनुतापें करावा त्याग । अथवा करणें भक्तियोग ।
नाहीं तरी धरणें संग । साधुजनाचा ॥ ७ ॥
नाना शास्त्रें धांडोळावीं । अथवा तीर्थें तरी करावीं ।
अथवा पुरश्चरणें बरवीं । पापक्षयाकारणें ॥ ८ ॥
अथवा कीजे परोपकार । अथवा ज्ञानाचा विचार ।
निरूपणीं सारासार । विवेक करणें ॥ ९ ॥
पाळावी वेदांची आज्ञा । कर्मकांड उपासना ।
जेणें होइजे ज्ञाना । आधिकारपात्र ॥ १० ॥
काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें ।
कांहीं तरी येका भजनें । सार्थक करावें ॥ ११ ॥
जन्मा आलियाचें फळ । कांहीं करावें सफळ ।
ऐसें न करितां निर्फळ । भूमिभार होये ॥ १२ ॥

नरदेहाचें उचित। कांहीं करावें आत्महित।
येथानुशक्त्या चित्तवित्त। सर्वोत्तमीं लावावें॥ १३॥
हें कांहींच न धरी जो मनीं। तो मृत्यप्राय वर्ते जनीं।
जन्मा येऊन तेणें जननी। वायांच कष्टविली॥ १४॥
नाहीं संध्या नाहीं स्नान। नाहीं भजन देवतार्चन।
नाहीं मंत्र जप ध्यान। मानसपूजा॥ १५॥
नाहीं भक्ति नाहीं प्रेम। नाहीं निष्ठा नाहीं नेम।
नाहीं देव नाहीं धर्म। अतीत[1] अभ्यागत॥ १६॥
नाहीं सद्‌बुद्धि नाहीं गुण। नाहीं कथा नाहीं श्रवण।
नाहीं अध्यात्मनिरूपण। ऐकिलें कदां॥ १७॥
नाहीं भल्यांची संगती। नाहीं शुद्ध चित्तवृत्ती।
नाहीं कैवल्याची प्राप्ती। मिथ्यामदें॥ १८॥
नाहीं नीति नाहीं न्याये। नाहीं पुण्याचा उपाये।
नाहीं परत्रीची सोये। युक्तायुक्त क्रिया॥ १९॥
नाहीं विद्या नाहीं वैभव। नाहीं चातुर्याचा भाव।
नाहीं कळा नाहीं लाघव। रम्यसरस्वतीचें॥ २०॥
शांती नाहीं क्षमा नाहीं। दीक्षा नाहीं मीत्री नाहीं।
शुभाशुभ कांहींच नाहीं। साधनादिक॥ २१॥
सुचि[2] नाहीं स्वधर्म नाहीं। आचार नाहीं विचार नाहीं।
आरत्र[3] नाहीं परत्र नाहीं। मुक्त क्रिया मनाची॥२२॥
कर्म नाहीं उपासना नाहीं। ज्ञान नाहीं वैराग्य नाहीं।
योग नाहीं धारिष्ट नाहीं। कांहींच नाहीं पाहातां॥२३॥

---

१ भोजनसमयीं अचानक येणारे अन्नार्थी. यांना अन्न द्यावें अशी शास्त्राज्ञा आहे. २ शौच; शुद्धता. ३ इहलोकींचें सार्थक.

उपरती[1] नाहीं त्याग नाहीं । समता नाहीं लक्षण नाहीं ।
आदर नाहीं प्रीति नाहीं । परमेश्वराची ।। २४ ।।
परगुणाचा संतोष नाहीं । परोपकारें सुख नाहीं ।
हरिभक्तीचा लेश नाहीं । अंतर्यामीं ।। २५ ।।
ऐसे प्रकारीचे पाहातां जन । ते जीतचि प्रेतासमान ।
त्यांसीं न करावें भाषण । पवित्र जनीं ।। २६ ।।
पुण्यसामग्री पुरती । तयासीच घडे भगवद्भक्ती ।
जे जे जैसें करिती । ते पावती तैसेंचि ।। २७ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भक्तिनिरूपणनाम
समास चतुर्थ ।।४।।

।। श्रीराम ।।

मुळीं देह त्रिगुणाचा । सत्त्वरजतमाचा ।
त्यामध्यें सत्त्वाचा । उत्तम गुण ।। १ ।।
सत्त्वगुणें भगवद्भक्ती । रजोगुणें पुनरावृत्ती ।
तमोगुणें अधोगती । पावति प्राणी ।। २ ।।
श्लोक ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।।
त्यांतहि शुद्ध आणी सबळ[2] । तेहि बोलिजेति सकळ ।
शुद्ध तेंचि जें निर्मळ । सबळ बाधक जाणावें ।। ३ ।।

---

१ वैराग्य; विषयसेवनाचा तिरस्कार. २ शबल; अशुद्ध; औपाधिक

शुद्धसबळाचें लक्षण। सावध परिसा विचक्षण।
शुद्ध तो परमार्थी जाण। सबळ तो संसारिक ॥ ४ ॥
तया संसारिकांची स्थिती। देहीं त्रिगुण वर्तती।
येक येतां दोनी जाती। निघोनियां ॥ ५ ॥
रज तम आणी सत्व। येणेंचि चाले जीवित्व।
रजोगुणाचें कर्तृत्व। दाखऊं आतां ॥ ६ ॥
रजोगुण येतां शरीरीं। वर्तणूक कैसी करी।
सावध होउनी चतुरीं। परिसावें ॥ ७ ॥
माझें घर माझा संसार। देव कैंचा आणिला थोर।
ऐसा करी जो निर्धार। तो रजोगुण ॥ ८ ॥
माता पिता आणी कांता। पुत्र सुना आणी दुहिता[1]।
इतुकियांची वाहे चिंता। तो रजोगुण ॥ ९ ॥
बरें खावें बरें जेवावें। बरें ल्यावें बरें नेसावें।
दुसऱ्याचें अभिळाषावें। तो रजोगुण ॥ १० ॥
कैंचा धर्म कैंचें दान। कैंचा जप कैंचें ध्यान।
विचारीना पापपुण्य। तो रजोगुण ॥ ११ ॥
नेणे तीर्थ नेणे व्रत। नेणे अतीत अभ्यागत।
अनाचारीं मनोगत। तो रजोगुण ॥ १२ ॥
धनधान्याचें संचित। मन होये द्रव्यासक्त।
अत्यंत कृपण जीवित्व। तो रजोगुण ॥ १३ ॥
मी तरुण मी सुंदर। मी बलाढ्य मी चतुर।
मी सकळांमध्ये थोर। ह्मणे तो रजोगुण ॥ १४ ॥
माझा देश माझा गांव। माझा वाडा माझा ठाव।
ऐसी मनीं धरी हांव। तो रजोगुण ॥ १५ ॥

---

१ कन्या.

दुसऱ्याचें सर्व जावें। माझेंचि बरें असावें।
ऐसें आठवे स्वभावें। तो रजोगुण ।। १६ ।।
कपट आणी मत्सर। उठे देहीं तिरस्कार।
अथवा कामाचा विकार। तो रजोगुण ।। १७ ।।
बाळकावरी ममता। प्रीतीनें आवडे कांता।
लोभ वाटे समस्तां। तो रजोगुण ।। १८ ।।
जिवलगांची खंती[1] । जेणें काळें वाटे चित्तीं।
तेणें काळें सीघ्रगती। रजोगुण आला ।। १९ ।।
संसाराचे बहुत कष्ट। कैसा होईल सेवट।
मनास आठवे संकट। तो रजोगुण ।। २० ।।
कां मागें जें जें भोगिलें। तें तें मनीं आठवलें।
दुःख अत्यंत वाटलें। तो रजोगुण ।। २१ ।।
वैभव देखोनि दृष्टी। आवडी उपजली पोटीं।
आशागुणें हिंपुटी[2] । करी तो रजोगुण ।। २२ ।।
जें जें दृष्टी पडिलें। तें तें मनें मागितलें।
लभ्य नस्तां दुःख जालें। तो रजोगुण ।। २३ ।।
विनोदार्थी भरे मन। श्रृंघारिक करी गायेन।
राग रंग तान मान। तो रजोगुण ।। २४ ।।
टवाळी[3] ढवाळी[4] निंदा। सांगणें घडे वेवादा।
हास्य विनोद करी सर्वदा। तो रजोगुण ।। २५ ।।
आळस उठे प्रबळ। कर्मणुकेचा नाना खेळ।
कां उपभोगाचे गोंधळ। तो रजोगुण ।। २६ ।।
कळावंत बहुरूपी। नटावलोकी[5] साक्षेपी।

---

१ चिंता. २ कष्टी. ३ व्यंगोक्ति. ४ थट्टामस्करी. ५ नाटकें पहाण्यांत तत्पर.

नाना खेळीं दान अर्पी । तो रजोगुण ॥ २७ ॥
उन्मत्त द्रव्यावरी अति प्रीती । ग्रामज्य[1] आठवे चित्तीं ।
आवडे नीचाची संगती । तो रजोगुण ॥ २८ ॥
तश्करविद्या जीवीं उठे । परन्यून बोलावें वाटे ।
नित्यनेमास मन विटे । तो रजोगुण ॥ २९ ॥
देवकारणीं लाजाळु । उदरालागीं कष्टाळु ।
प्रपंचीं जो स्नेहाळु । तो रजोगुण ॥ ३० ॥
गोडग्रासीं आळकेपण[2] । अत्यादरें पिंडपोषण[3]
रजोगुणें उपोषण । केलें न[4] वचे ॥ ३१ ॥
श्रृंघारिक तें आवडे । भक्ती वैराग्य नावडे ।
कळालाघवीं पवाडे[5] । तो रजोगुण ॥ ३२ ॥
नेणोनियां परमात्मा । सकळ पदार्थीं प्रेमा ।
बळात्कारें घाली जन्मा । तो रजोगुण ॥ ३३ ॥
असो ऐसा रजोगुण । लोभें दावी जन्ममरण ।
प्रपंची तो सबळ जाण । दारुण दुःख भोगवी ॥ ३४ ॥
आतां रजोगुण हा सुटेना । संसारिक हें तुटेना ।
प्रपंचीं गुंतली वासना । यास उपाय कोण ॥ ३५ ॥
उपाये येक भगवद्भक्ती । जरी ठाकेना विरक्ती ।
तरी येथानुशक्ती । भजन करावें ॥ ३६ ॥
काया वाचा आणी मनें । पत्रें पुष्पें फळें जीवनें ।
ईश्वरीं अर्पूनियां मनें । सार्थक करावें ॥ ३७ ॥
येथानुशक्ती दानपुण्य । परी भगवंतीं अनन्य ।
सुखदुःखें परी चिंतन । देवाचेंचि करावें ॥ ३८ ॥

---

१ गुडपणा; विषयासक्ति. २ आसक्ति. ३ देहरक्षण. ४ होत नाही. ५ घुसतो (आवडीनें).

आदिअंतीं येक देव । मध्येंचि लाविली माव[1] ।
ह्मणोनियां पूर्ण भाव । भगवंतीं असावा ॥ ३९ ॥
ऐसा सबळ रजोगुण । संक्षेपें केलें कथन ।
आतां शुद्ध तो तूं जाण । परमार्थिक ॥ ४० ॥
त्याचे वोळखीचें चिन्ह । सत्वगुणीं असे जाण ।
तो रजोगुण परिपूर्ण । भजनमूळ ॥ ४१ ॥
ऐसा रजोगुण बोलिला । श्रोतीं मनें अनुमानिला ।
आतां पुढें परिसिला । पाहिजे तमोगुण ॥ ४२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुणलक्षणनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला रजोगुण । क्रियेसहित लक्षण ।
आतां ऐका तमोगुण । तोहि सांगिजेल ॥ १ ॥
संसारीं दुःखसंमंध । प्राप्त होतां उठे खेद ।
कां अद्भुत आला क्रोध । तो तमोगुण ॥ २ ॥
शरीरीं क्रोध भरतां । नोळखे माता पिता ।
बंधु बहिण कांता । ताडी तो तमोगुण ॥ ३ ॥
दुसऱ्याचा प्राण घ्यावा । आपला आपण स्वयें द्यावा ।
विसरवी जीवभावा । तो तमोगुण ॥ ४ ॥
भरलें क्रोधाचें काविरें[2] । पिशाच्यापरी वावरे ।
नाना उपायें नावरे । तो तमोगुण ॥ ५ ॥

---

१ माया. २ वेड; आवेग.

आपला आपण शस्त्रपात। पराचा करी घात।
ऐसा समय वर्तत। तो तमोगुण॥ ६ ॥
डोळां युध्यचि पाहावें। रण पडिलें तेथें जावें।
ऐसें घेतलें जीवें। तो तमोगुण ॥ ७॥
अखंड भ्रांती पडे। केला निश्चय विघडे[1]।
अत्यंत निद्रा आवडे। तो तमोगुण ॥ ८॥
क्षुधा जयाची वाड[2]। नेणे कडु अथवा गोड।
अत्यंत जो कां मूढ। तो तमोगुण॥ ९ ॥
प्रीतिपात्र गेलें मरणें। तयालागीं जीव देणें।
स्वयें आत्महत्या करणें। तो तमोगुण॥ १० ॥
किडा मुंगी आणि स्वापद। यांचा करूं आवडे वध।
अत्यंत जो कृपामंद। तो तमोगुण॥ ११ ॥
स्त्रीहत्या बाळहत्या। द्रव्यालागीं ब्रह्मत्या[3]।
करूं आवडे गोहत्या। तो तमोगुण ॥ १२ ॥
विसाळाचेनि[4] नेटें। वीष घ्यावेंसें वाटे।
परवध मनीं उठे। तो तमोगुण॥ १३ ॥
अंतरीं धरूनि कपट। पराचें करी तळपट।
सदा मस्त सदा उद्धट। तो तमोगुण ॥ १४॥
कळह व्हावा ऐसें वाटे। झोंबी घ्यावी ऐसें उठे।
अंतरीं द्वेष प्रगटे। तो तमोगुण ॥ १५॥
युध्य देखावें ऐकावें। स्वयें युध्यचि करावें।
मारावें कीं मरावें। तो तमोगुण॥ १६ ॥
मत्सरें भक्ति मोडावी। देवाळयें विघडावीं।
फळतीं झाडें तोडावीं। तो तमोगुण ॥ १७॥

---

१ टिकत नाहीं. २ अनावर; मोठी. ३ ब्रह्महत्या. ४ एक रोग.

सत्कर्मे ते नावडती । नाना दोष ते आवडती ।
पापभय नाहीं चित्तीं । तो तमोगुण ।। १८ ।।
ब्रह्मवृत्तीचा उछेद । जीवमात्रास देणें खेद ।
करूं आवडे अप्रमाद[1] । तो तमोगुण ।। १९ ।।
आग्नप्रळये शस्त्रप्रळये । भूतप्रळये वीषप्रळये ।
मत्सरें करीं जीवक्षये । तो तमोगुण ।। २० ।।
परपीडेचा संतोष । निष्ठुरपणाचा हव्यास ।
संसाराचा नये त्रास । तो तमोगुण ।। २१ ।।
भांडण लाऊन द्यावें । स्वयें कौतुक पाहावें ।
कुबुद्धि घेतली जीवें । तो तमोगुण ।। २२ ।।
प्राप्त जालियां संपत्ती । जीवांस करी यातायाती ।
कळवळा नये चित्तीं । तो तमोगुण ।। २३ ।।
नावडे भक्ति नावडे भाव । नावडे तीर्थ नावडे देव ।
वेदशास्त्र नलगे सर्व । तो तमोगुण ।। २४ ।।
स्नानसंध्या नेम नसे । स्वधर्मीं भ्रष्टला दिसे ।
अकर्तव्य करीतसे । तो तमोगुण ।। २५ ।।
जेष्ठ बंधु बाप माये । त्यांचीं वचनें न साहे ।
सीघ्रकोपी निघोन जाये । तो तमोगुण ।। २६ ।।
उगेंचि खावें उगेंचि असावें । स्तब्ध होऊन बैसावें ।
कांहींच स्मरेना स्वभावें । तो तमोगुण ।। २७ ।।
चेटकविद्येचा अभ्यास । शस्त्रविद्येचा हव्यास ।
मल्लविद्या व्हावी ज्यास । तो तमोगुण ।। २८ ।।

---

१ अत्यंत प्रमाद = अति पाप.

केले गळाचे[१] नवस । राडिबेडीचे[२] सायास ।
काष्ठयंत्र छेदी जिव्हेस । तो तमोगुण ॥ २९ ॥
मस्तकीं भदें[३] जाळावें । पोतें[४] आंग हुरपळावें ।
स्वयें शस्त्र टोंचून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३० ॥
देवास सिर[५] वाहावें । कां तें आंग समर्पावें ।
पडणीवरून[६] घालून घ्यावें । तो तमोगुण ॥ ३१ ॥
निग्रह करून धरणें । कां तें टांगून घेणें ।
देवद्वारीं जीव देणें । तो तमोगुण ॥ ३२ ॥
निराहार उपोषण । पंचाग्नी धूम्रपान ।
आपणास घ्यावें पुरून । तो तमोगुण ॥ ३३ ॥
सकाम जें का अनुष्ठान । कां तें वायोनिरोधन ।
अथवा राहावें पडोन । तो तमोगुण ॥ ३४ ॥
नखें केश वाढवावे । हस्तचि[७] वर्ते करावे ।
अथवा वाग्सुंन्य व्हावें । तो तमोगुण ॥ ३५ ॥
नाना निग्रहें पिडावें । देहदुःखें चर्फडावें ।
क्रोधें देवास फोडावें । तो तमोगुण ॥ ३६ ॥
देवाची जो निंदा करी । तो आशाबद्धि अघोरी ।
जो संतसंग न धरी । तो तमोगुण ॥ ३७ ॥
ऐसा हा तमोगुण । सांगतां तो असाधारण ।
परी त्यागार्थ निरूपण । कांहीं येक ॥ ३८ ॥

---

१ मानेला फांस लावून घेण्याचे. २ राडी = निखाऱ्याची खाई. बेडी = देवाच्या नांवानें हातांत बेडी घालणें. ३ सरक्यांच्या निखाऱ्याचें तप्त खापर. ४ पेटलेल्या काकड्यानें. ५ मुंडकें. ६ उतरणीवरून शरीर लोटून देणें. ७ हात.

ऐसें वर्ते तो तमोगुण । परी हा पतनास[1] कारण ।
मोक्षप्राप्तीचें लक्षण । नव्हे येणें ॥ ३९ ॥
केल्या कर्माचें फळ । प्राप्त होईल सकळ ।
जन्म दुःखाचें मूळ । तुटेना कीं ॥ ४० ॥
व्हावया जन्माचें खंडण । पाहिजे तो सत्वगुण ।
तेंचि असे निरूपण । पुढिले समासीं ॥ ४१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तमोगुणनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला तमोगुण । जो दुःखदायक दारुण ।
आतां ऐका सत्वगुण । परम दुल्लभ[2] ॥ १ ॥
जो भजनाचा आधार । जो योगियांची थार ।
जो निरसी संसार । दुःखमूळ जो ॥ २ ॥
जेणें होये उत्तम गती । मार्ग फुटे भगवंतीं ।
जेणें पाविजे मुक्ती । सायोज्यता ते ॥ ३ ॥
जो भक्तांचा कोंवसा[3] । जो भवार्णवींचा[4] भर्वसा ।
मोक्षलक्ष्मीची दशा । तो सत्वगुण ॥ ४ ॥
जो परमार्थाचें मंडण । जो महंतांचें भूषण ।
रजतमाचें निर्शन । जयाचेनी ॥ ५ ॥
जो परम सुखकारी । जो आनंदाची लहरी ।
देऊनियां निवारी । जन्ममृत्य ॥ ६ ॥

---

१ अधोगतीस. २ दुर्लभ. ३ कणव करणारा; सखा. ४ भव-
सागर तरून जाण्याचा.

जो अज्ञानाचा सेवट । जो पुण्याचें मूळ पीठ ।
जयाचेनि सांपडे वाट । परलोकाची ।। ७ ।।
ऐसा हा सत्वगुण । देहीं उमटतां आपण ।
तये क्रियेचें लक्षण । ऐसें असे ।। ८ ।।
ईश्वरीं प्रेमा अधिक । प्रपंच संपादणें लोकिक ।
सदा सन्निध विवेक । तो सत्वगुण ।। ९ ।।
संसारदुःख विसरवी । भक्तिमार्ग विमळ दावी ।
भजनक्रिया उपजवी । तो सत्वगुण ।। १० ।।
परमार्थाची आवडी । उठे भावार्थाची गोडी ।
परोपकारीं तांतडी[1] । तो सत्वगुण ।। ११ ।।
स्नानसंध्या पुण्यसीळ । अभ्यांतरींचा निर्मळ ।
शरीर वस्त्रें सोज्वळ । तो सत्वगुण ।। १२ ।।
येजन आणी[2] याजन । आधेन[3] आणी अध्यापन ।
स्वयें करी दानपुण्य । तो सत्वगुण ।। १३ ।।
निरूपणाची आवडी । जया हरिकथेची गोडी ।
क्रिया पालटे रोकडी । तो सत्वगुण ।। १४ ।।
अश्वदानें गजदानें । गोदानें भूमिदानें ।
नाना रत्नांचीं दानें । करी तो सत्वगुण ।। १५ ।।
धनदान वस्त्रदान । अन्नदान उदकदान ।
करी ब्राह्मणसंतर्पण । तो सत्वगुण ।। १६ ।।
कार्तिकस्नानें माघस्नानें । व्रतें उद्यापनें दानें ।
निःकाम तीर्थें उपोषणें । तो सत्वगुण ।। १७ ।।

---

१ लगबग; उत्सुकता. २ यज्ञयाग करणें व करविणें. ३ अध्ययन.

सहस्त्रभोजनें लक्षभोजनें । विविध प्रकारींचीं दानें ।
निःकाम करी सत्वगुणें । कामना रजोगुण ॥ १८ ॥
तीर्थीं अर्पी जो अग्रारें[1] । बांधे वापी सरोवरें ।
बांधे देवाळयें सिखरें । तो सत्वगुण ॥ १९ ॥
देवद्वारीं पडशाळा[2] । पाईरीया दीपमाळा ।
वृंदावनें पार पिंपळा । बांधे तो सत्वगुण ॥ २० ॥
लावी वनें उपवनें । पुष्पवाटिका जीवनें ।
निववी तापस्यांचीं मनें । तो सत्वगुण ॥ २१ ॥
संध्यामठ आणि भुयेरीं । पाईरीया नदीतीरीं ।
भांडारगृहें देवद्वारीं । बांधे तो सत्वगुण ॥ २२ ॥
नाना देवांचीं जे स्थानें । तेथें नंदादीप घालणें ।
वाहे आळंकार भूषणें । तो सत्वगुण ॥ २३ ॥
जेंगट मृदांग टाळ । दमामे[3] नगारे काहळ[3] ।
नाना वाद्यांचे कल्लोळ । सुस्वरादिक ॥ २४ ॥
नाना सामग्री सुंदर । देवाळईं घाली नर ।
हरिभजनीं जो तत्पर । तो सत्वगुण ॥ २५ ॥
छेत्रें आणी सुखासनें[4] । दिंडचा पताका निशाणें ।
वाहे चामरें सूर्यापानें[5] । तो सत्वगुण ॥ २६ ॥
वृंदावनें तुळसीवनें । रंगमाळा संमार्जनें ।
ऐसी प्रीति घेतली मनें । तो सत्वगुण ॥ २७ ॥
सुंदरें नाना उपकर्णें । मंडप चांदवे आसनें ।
देवाळईं समर्पणें । हा सत्वगुण ॥ २८ ॥

---

१ करविरहित जमिनी =अग्रहारें. २ धर्मशाळा. ३ एक चर्मवाद्य. ४ पालखी इत्यादि. ५ अब्दागिरी.

देवाकारणें खाद्य । नाना प्रकारीं नैवेद्य ।
अपूर्व फळें अर्पी सद्य । तो सत्वगुण ।। २९ ।।
ऐसी भक्तीची आवडी । नीच दास्यत्वाची गोडी ।
स्वयें देवद्वार झाडी । तो सत्वगुण ।। ३० ।।
तिथी पर्व मोहोत्साव । तेथें ज्याचा अंतर्भाव ।
काया वाचा मनें सर्व । अर्पी तो सत्वगुण ।। ३१ ।।
हरिकथेसी तत्पर । गंधें माळा आणी धुशर[1] ।
घेऊन उभीं निरंतर । तो सत्वगुण ।। ३२ ।।
नर अथवा नारी । येथानुशक्ति सामग्री ।
घेऊन उभीं देवद्वारीं । तो सत्वगुण ।। ३३ ।।
महत्कृत्य सांडून मागें । देवास ये लागवेगें ।
भक्ति निकट आंतरंगें । तो सत्वगुण ।। ३४ ।।
थोरपण सांडून दुरी । नीच कृत्य आंगीकारी ।
तिष्ठत उभा देवद्वारीं । तो सत्वगुण ।। ३५ ।।
देवालागीं उपोषण । वर्जी तांबोल भोजन ।
नित्य नेम जप ध्यान । करी तो सत्वगुण ।। ३६ ।।
शब्द कठीण न बोले । अतिनेमेसीं चाले ।
योगी जेणें तोषविले । तो सत्वगुण ।। ३७ ।।
सांडूनिया अभिमान । निःकाम करी कीर्तन ।
श्वेद रोमांच स्फुराण । तो सत्वगुण ।। ३८ ।।
अंतरीं देवाचें ध्यान । तेणें निडारले[2] नयन ।
पडे देहाचें विस्मरण । तो सत्वगुण ।। ३९ ।।
हरिकथेची अति प्रीति । सर्वथा नये विकृती[3] ।
आदिक प्रेमा आदिअंतीं । तो सत्वगुण ।। ४० ।।

---

१ बुक्का. २ भरून आले. ३ कंटाळा.

मुखीं नाम हातीं टाळी। नाचत बोले कीदावळी[1]।
घेऊन लावी पायधुळी। तो सत्वगुण ॥ ४१ ॥
देहाभिमान गळे। विषईं वैराग्य प्रबळे।
मिथ्या माया ऐसें कळे। तो सत्वगुण ॥ ४२ ॥
कांहीं करावा उपाये। संसारीं गुंतोन काये।
उकलवी ऐसें हृदये। तो सत्वगुण ॥ ४३ ॥
संसारासी त्रासे मन। कांहीं करावें भजन।
ऐसें मनीं उठे ज्ञान। तो सत्वगुण ॥ ४४ ॥
असतां आपुले आश्रमीं। अत्यादरें नित्यनेमी।
सदा प्रीती लागे रामीं। तो सत्वगुण ॥ ४५ ॥
सकळांचा आला वीट। परमार्थीं जो निकट।
आघातीं उपजे धारिष्ट। तो सत्वगुण ॥ ४६ ॥
सर्वकाळ उदासीन। नाना भोगीं विटे मन।
आठवे भगवद्भजन। तो सत्वगुण ॥ ४७ ॥
पदार्थीं न बैसे चित्त। मनीं आठवे भगवंत।
ऐसा दृढ भावार्थ। तो सत्वगुण ॥ ४८ ॥
लोक बोलती विकारी। तरी आदिक प्रेमा धरी।
निश्चय बाणे अंतरीं। तो सत्वगुण ॥ ४९ ॥
अंतरीं स्फूर्ती स्फुरे। सस्वरूपीं तर्क भरे।
नष्ट संदेह निवारे। तो सत्वगुण ॥ ५० ॥
शरीर लावावें कारणीं। साक्षेप[2] उठे अंतःकर्णीं।
सत्वगुणाची करणी। ऐसी असे ॥ ५१ ॥

---

१ गुणानुवाद. २ दृढनिश्चयाचा प्रयत्न.

शांति क्ष्मा आणि दया । निश्चय उपजे जया ।
सत्वगुण जाणावा तया । अंतरीं आला ॥ ५२ ॥
आले अतीत अभ्यागत । जाऊं नेदी जो भुकिस्त ।
येथानुशक्ती दान देत । तो सत्वगुण ॥ ५३ ॥
तडितापडी[1] दैन्यवाणें । आलें आश्रमाचेनि गुणें ।
तयालागीं स्थळ देणें । तो सत्वगुण ॥ ५४ ॥
आश्रमीं अन्नाची आपदा । परी विमुख नव्हे कदा ।
शक्तितनुसार दे सर्वदा । तो सत्वगुण ॥ ५५ ॥
जेणें जिंकिली रसना । तृप्त जयाची वासना ।
जयास नाहीं कामना । तो सत्वगुण ॥ ५६ ॥
होणार तैसें होत जात । प्रपंचीं जाला आघात ।
डळमळिना ज्याचें चित्त । तो सत्वगुण ॥ ५७ ॥
येका भगवंताकारणें । सर्व सुख सोडिलें जेणें ।
केलें देहाचें सांडणें । तो सत्वगुण ॥ ५८ ॥
विषईं धांवे वासना । परी तो कदा डळमळिना ।
ज्याचें धारिष्ट चळेना । तो सत्वगुण ॥ ५९ ॥
देह आपदेनें पीडला । क्षुधे तृषेनें वोसावला[2] ।
तरी निश्चयो राहिला । तो सत्वगुण ॥ ६० ॥
श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान ।
शुद्ध जालें आत्मज्ञान । तो सत्वगुण ॥ ६१ ॥
जयास अहंकार नसे । नैराशता[3] विलसे ।
जयापासीं कृपा वसे । तो सत्वगुण ॥ ६२ ॥

---

१ तपस्वी; बैरागी. २ वसवसला; गळाला. ३ अनासक्ति.

सकळांसीं नम्र बोले । मर्यादा धरून चाले ।
सर्वजन तोषविले । तो सत्वगुण ॥ ६३ ॥
सकळ जनासीं आर्जव । नाहीं विरोधास ठाव ।
परोपकारीं वेची जीव । तो सत्वगुण ॥ ६४ ॥
आपकार्याहून जीवीं । परकार्यसिद्धी करावी ।
मरोन कीर्ती उरवावी । तो सत्वगुण ॥ ६५ ॥
पराव्याचे दोषगुण । दृष्टीस देखे आपण ।
समुद्राऐसी साठवण । तो सत्वगुण ॥ ६६ ॥
नीच उत्तर साहाणें । प्रत्योत्तर न देणें ।
आला क्रोध सावरणें । तो सत्वगुण ॥ ६७ ॥
अन्यायेंवीण गांजिती । नानापरी पीडा करिती ।
तितुकेंहि साठवी चित्तीं । तो सत्वगुण ॥ ६८ ॥
शरीरें घीस साहाणें । दुर्जनासीं मिळोन जाणें ।
निंदकास उपकार करणें । हा सत्वगुण ॥ ६९ ॥
मन भलतीकडे धावें । तें विवेकें आवरावें ।
इंद्रियें दमन करावें । तो सत्वगुण ॥ ७० ॥
सत्क्रिया आचरावी । असत्क्रिया त्यागावी ।
वाट भक्तीची धरावी । तो सत्वगुण ॥ ७१ ॥
जया आवडे प्रातःस्नान । आवडे पुराणश्रवण ।
नाना मंत्रीं देवतार्चन । करी तो सत्वगुण ॥ ७२ ॥
पर्वकाळीं अतिसादर । वसंतपूजेस तत्पर ।
जयंत्यांची प्रीती थोर । तो सत्वगुण ॥ ७३ ॥
विदेसिं मेलें मरणें । तयास संस्कार देणें ।
अथवा सादर होणें । तो सत्वगुण ॥ ७४ ॥

कोणी येकास मारी । तयास जाऊन वारी ।
जीव बंधनमुक्त करी । तो सत्वगुण ॥ ७५ ॥
लिगें लाखोलीं अभिशेष[1] । नामस्मरणीं विश्वास ।
देवदर्शनीं अवकाश । तो सत्वगुण ॥ ७६ ॥
संत देखोनि धावें । परम सुख हेलावे[2] ।
नमस्कारी सर्वभावें । तो सत्वगुण ॥ ७७ ॥
संतकृपा होय जयास । तेणें उद्धरिला वंश ।
तो ईश्वराचा अंश । सत्वगुणें ॥ ७८ ॥
सन्मार्ग दाखवी जना । जो लावी हरिभजना ।
ज्ञान सिकवी अज्ञाना । तो सत्वगुण ॥ ७९ ॥
आवडे पुण्य संस्कार । प्रदक्षणा नमस्कार ।
जया राहे पाठांतर । तो सत्वगुण ॥ ८० ॥
भक्तीचा हव्यास[3] भारी । ग्रंथसामग्री जो करी ।
धातुमूर्ति नानापरी । पूजी तो सत्वगुण ॥ ८१ ॥
झळफळित उपकर्णें । माळा गवाळी[4] आसनें ।
पवित्रें सोज्वळें वसनें । तो सत्वगुण ॥ ८२ ॥
परपीडेचें वाहे दुःख । परसंतोषाचें सुख ।
वैराग्य देखोन हरिख[5] । मानी तो सत्वगुण ॥ ८३ ॥
परभूषणें भूषण । परदूषणें दूषण ।
परदुःखें सिणे जाण । तो सत्वगुण ॥ ८४ ॥
आतां असों हें बहुत । देवीं धर्मीं ज्याचें चित्त ।
भजे कामनारहित । तो सत्वगुण ॥ ८५ ॥

---

१ अभिषेक. २ उचंबळे. ३ अंतःकरणपूर्वक आवड. ४ देव-उपासनामूर्ति ठेवण्याचें साहित्य. ५ हर्ष.

ऐसा हा सत्वगुण सात्विक । संसारसागरीं तारक ।
येणें उपजे विवेक । ज्ञानमार्गाचा ।। ८६ ।।
सत्वगुणें भगवद्भक्ती । सत्वगुणें ज्ञानप्राप्ती ।
सत्वगुणें सायोज्यमुक्ती । पाविजेते ।। ८७ ।।
ऐसी सत्वगुणाची स्थिती । स्वल्प बोलिलें येथामती ।
सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ।। ८८ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सत्वगुणनाम
समास सप्तम ।।७।।

।। श्रीराम ।।

ऐका सद्विद्येचीं लक्षणें । परम शुद्ध सुलक्षणें ।
विचार घेतां बळेंचि बाणे । सद्विद्या आंगीं ।। १ ।।
सद्विद्येचा जो पुरुष । तो उत्तमलक्षणी विशेष ।
त्याचे गुण ऐकतां संतोष । परम वाटे ।। २ ।।
भाविक सात्विक प्रेमळ । शांति क्षमा दयासीळ ।
लीन तत्पर केवळ । अमृतवचनी ।। ३ ।।
परम सुंदर आणी चतुर । परम सबळ आणी धीर ।
परम संपन्न आणी उदार । आतिशयेंसीं ।। ४ ।।
परम ज्ञाता आणी भक्त । माहापंडीत आणी विरक्त ।
माहातपस्वी आणी शांत । आतिशयेंसीं ।। ५ ।।
वक्ता आणी नैराशता । सर्वज्ञ आणी सादरता ।
श्रेष्ठ आणी नम्रता । सर्वत्रांसी ।। ६ ।।

राजा आणी धार्मिक । शूर आणी विवेक ।
तारुण्य आणी नेमक[1] । आतिशयेंसीं ॥ ७ ॥
वृधाचारी[2] कुळाचारी । युक्ताहारी निर्विकारी ।
धन्वंतरी परोपकारी । पद्महस्ती[3] ॥ ८ ॥
कार्यकर्ता निराभिमानी । गायक आणी वैष्णव जनी ।
वैभव आणी भगवद्भजनी । अत्यादरें ॥ ९ ॥
तत्वज्ञ आणी उदासीन । बहुश्रुत आणी सज्जन ।
मंत्री आणी सगुण । नीतिवंत ॥ १० ॥
साधु पवित्र पुण्यसीळ । अंतरशुद्ध धर्मात्मा कृपाळ ।
कर्मनिष्ठ स्वधर्मे निर्मळ । निर्लोभ अनुतापी ॥ ११ ॥
गोडी आवडी परमार्थप्रीती । सन्मार्ग सत्क्रिया धारणा धृती[4] ।
श्रुति स्मृती लीळा युक्ति । स्तुती मती परीक्षा ॥ १२ ॥
दक्ष धूर्त योग्य तार्किक । सत्यसाहित्य नेमक भेदक ।
कुशळ चपळ चमत्कारिक । नाना प्रकारें ॥ १३ ॥
आदर सन्मान तार्तम्य[5] जाणे । प्रयोगसमयो प्रसंग जाणे ।
कार्याकारण चिन्हें जाणे । विचक्षण[6] बोलिका ॥ १४ ॥
सावध साक्षेपी साधक । आगम[7] निगम[8] शोधक ।
ज्ञानविज्ञान[9] बोधक । निश्चयात्मक ॥ १५ ॥
पुरश्चरणी तीर्थवासी । दृढव्रती कायाक्लेसी ।
उपासक निग्रहासी । करूं जाणे ॥ १६ ॥

---

१ नीतिनियमानें वागणारा. २ वडिलधाऱ्यांना मानणारा. ३ ज्याच्या हाताला अपयश येत नाहीं असा; यशस्वी. ४ धारिष्ट. ५ योग्यायोग्य. ६ चतुर. ७ वेदशास्त्र. ८ वेदान्त. ९ स्वानुभव.

सत्यवचनी शुभवचनी । कोमळवचनी येकवचनी ।
निश्चयवचनी सौख्यवचनी । सर्वकाळ ॥ १७ ॥
वासनातृप्त सखोल योगी । भव्य सुप्रसन्न वीतरागी ।
सौम्य सात्विक शुद्धमार्गी । निःकपट निर्वेसनी ॥ १८ ॥
सुगड[1] संगीत गुणग्राही । अनापेक्षी लोकसंग्रही ।
आर्जव सख्य सर्वहि । प्राणीमात्रासी ॥ १९ ॥
द्रव्यसुची दारासुची । न्यायसुची अंतरसुची ।
प्रवृत्तिसुची निवृत्तिसुची । सर्वसुची[2] निःसंगपणें ॥ २० ॥
मित्रपणें परहितकारी । वाग्माधुर्य परशोकहारी ।
सामर्थ्यपणें वेत्रधारी[3] । पुरुषार्थें जगमित्र ॥ २१ ॥
संशयछेदक विशाळ वक्ता । सकळ क्लृप्त[4] असोनि श्रोता
कथानिरूपणीं शब्दार्था । जाऊंच नेदी ॥ २२ ॥
वेवादरहित संवादी । संगरहित निरोपाधी ।
दुराशारहित अक्रोधी । निर्दोष निर्मत्सरी ॥ २३ ॥
विमळज्ञानी निश्चयात्मक । समाधानी आणी भजक ।
सिद्ध असोनी साधक । साधन रक्षी ॥ २४ ॥
सुखरूप संतोषरूप । आनंदरूप हास्यरूप ।
ऐक्यरूप आत्मरूप । सर्वत्रांसी ॥ २५ ॥
भाग्यवंत जयवंत । रूपवंत गुणवंत ।
आचारवंत क्रियावंत । विचारवंत स्थिती ॥ २६ ॥
येशवंत कीर्तिवंत । शक्तिवंत सामर्थ्यवंत ।
वीर्यवंत वरदवंत । सत्यवंत सुकृती[5] ॥ २७ ॥

---

१ चतुर; जाणकार. २ सर्वहि ज्याचें शुद्ध आहे असा.
३ संरक्षक. ४ ज्ञाता; व्युत्पन्न. ५ पुण्यकर्में आचरणारा.

विद्यावंत कळावंत । लक्ष्मीवंत लक्षणवंत ।
कुळवंत सुचिष्मंत । बळवंत दयाळु ।। २८ ।।
युक्तिवंत गुणवंत वरिष्ठ । बुद्धिवंत बहुधारिष्ट ।
दीक्षावंत सदासंतुष्ट । निस्पृह वीतरागी ।। २९ ।।
असो ऐसे उत्तम गुण । हें सद्विद्येचें लक्षण ।
अभ्यासाया निरूपण । अल्पमात्र बोलिलें ।। ३० ।।
रूपलावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये ।
कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ।। ३१ ।।
ऐसी हे सद्विद्या बरवी । सर्वत्रांपासी असावी ।
परी विरक्तपुरुषें अभ्यासावी । अगत्यरूप ।। ३२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सद्विद्यानिरूपणनाम समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

ऐका विरक्तांचीं लक्षणें । विरक्तें असावें कोण्या गुणें ।
जेणें आंगीं सामर्थ्य बाणे । योगियाचें ।। १ ।।
जेणें सत्कीर्ति वाढे । जेणें सार्थकता घडे ।
जेणेंकरितां महिमा चढे । विरक्तांसी ।। २ ।।
जेणें परमार्थ फावे । जेणें आनंद हेलावे ।
जेणें विरक्ति दुणावे । विवेकेंसहित ।। ३ ।।
जेणें सुख उचंबळे । जेणें सद्विद्या वोळे ।
जेणें भाग्यश्री प्रबळे । मोक्षेंसहित ।। ४ ।।

मनोरथ पूर्ण होती । सकळ कामना पुरती ।
मुखीं राहे सरस्वती । मधुर बोलावया ॥ ५ ॥
हे लक्षणें श्रवण कीजे । आणी सदृढ जीवीं धरिजे ।
तरी मग विख्यात होईजे । भूमंडळीं ॥ ६ ॥
विरक्तें विवेकें असावें । विरक्तें अध्यात्म वाढवावें ।
विरक्तें धारिष्ट धरावें । दमनविषईं ॥ ७ ॥
विरक्तें राखावें साधन । विरक्तें लावावें भजन ।
विरक्तें विशेष ब्रह्मज्ञान । प्रगटवावें ॥ ८ ॥
विरक्तें भक्ती वाढवावी । विरक्तें शांती दाखवावी ।
विरक्तें येत्नें करावी । विरक्ती आपुली ॥ ९ ॥
विरक्तें सद्क्रिया प्रतिष्ठावी विरक्तें निवृत्ति विस्तारावी
विरक्तें नैराशता धरावी । सदृढ जिवेंसीं ॥ १० ॥
विरक्तें धर्मस्थापना करावी । विरक्तें नीति आवलंबावी ।
विरक्तें क्षमा सांभाळावी । अत्यादरेंसी ॥ ११ ॥
विरक्तें परमार्थ उजळावा । विरक्तें विचार शोधावा ।
विरक्तें सन्निध ठेवावा । सन्मार्ग सत्वगुण ॥ १२ ॥
विरक्तें भाविकें सांभाळावीं । विरक्तें प्रेमळें निववावीं ।
विरक्तें साबडीं[1] नुपेक्षावीं । शरणागतें ॥ १३ ॥
विरक्तें असावें परमदक्ष । विरक्तें असावें अंतरसाक्ष ।
विरक्तें बोढावा कैपक्ष[2] । परमार्थाचा ॥ १४ ॥
विरक्तें अभ्यास करावा । विरक्तें साक्षेप धरावा ।
विरक्तें वग्त्रृत्वें उभारावा । मोडला परमार्थ ॥ १५ ॥
विरक्तें विमळज्ञान बोलावें । विरक्तें वैराग्य स्तवीत जावें
विरक्तें निश्चयाचें करावें । समाधान ॥ १६ ॥

---

१ भोळे भाविक. २ कैवार.

पर्वें[1] करावीं अचाटें । चालवावीं भक्तांची थाटें ।
नाना वैभवें कचाटें[2] । उपासनामार्गं ।। १७ ।।
हरिकीर्तनें करावीं । निरूपणें माजवावीं ।
भक्तिमार्गें लाजवावीं । निंदक दुर्जनें ।। १८ ।।
बहुतांस करावे परोपकार । भलेपणाचा जीर्णोद्धार ।
पुण्यमार्गाचा विस्तार । बळेंचि करावा ।। १९ ।।
स्नान संध्या जप ध्यान । तीर्थयात्रा भगवद्भजन ।
नित्यनेम पवित्रपण । अंतरशुद्ध असावें ।। २० ।।
दृढ निश्चयो धरावा । संसार सुखाचा करावा ।
विश्वजन उद्धरावा । संसर्गमात्रें[3] ।। २१ ।।
विरक्तें असावें धीर । विरक्तें असावें उदार ।
विरक्तें असावें तत्पर । निरूपणविषईं ।। २२ ।।
विरक्तें सावध असावें । विरक्तें शुद्ध मार्गें जावें ।
विरक्तें झिजोन उरवावें । सद्कीर्तीसी ।। २३ ।।
विरक्तें विरक्त धुंडावे । विरक्तें साधु वोळखावे ।
विरक्तें मित्र करावे । संत योगी सज्जन ।। २४ ।।
विरक्तें करावीं पुरश्चरणें । विरक्तें फिरावीं तीर्थाटणें ।
विरक्तें करावीं नानास्थानें । परम रमणीय ।। २५ ।।
विरक्तें उपाधी करावी । आणि उदासवृत्ति न संडावी ।
दुराशा जडों नेदावी । कोणयेकविषईं ।। २६ ।।
विरक्तें असावें अंतरनिष्ठ । विरक्तें नसावें क्रियाभ्रष्ट ।
विरक्तें न व्हावें कनिष्ठ । पराधेनपणें ।। २७ ।।

---

१ महोत्सव इ. २ खटपटीनें. ३ संगतीनें.

विरक्तें समय जाणावा । विरक्तें प्रसंग वोळखावा ।
विरक्त चतुर असावा । सर्वप्रकारें ॥ २८ ॥
विरक्तें येकदेसी नसावें । विरक्तें सर्व अभ्यासावें ।
विरक्तें अवघें जाणावें । ज्याचें त्यापरी ॥ २९ ॥
हरिकथा निरूपण । सगुणभजन ब्रह्मज्ञान ।
पिंडज्ञान तत्वज्ञान । सर्व जाणावें ॥ ३० ॥
कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । सकळ जाणावें ॥ ३१ ॥
प्रेमळस्थिती उदासस्थिती । योगस्थिती ध्यानस्थिती ।
विदेहस्थिती सहजस्थिती । सकळ जाणावें ॥ ३२ ॥
ध्वनी लक्ष मुद्रा आसनें । मंत्र यंत्र विधी विधानें ।
नाना मतांचें देखणें । पाहोन सांडावें ॥ ३३ ॥
विरक्तें असावें जगमित्र । विरक्तें असावें स्वतंत्र ।
विरक्तें असावें विचित्र । बहुगुणी ॥ ३४ ॥
विरक्तें असावें विरक्त । विरक्तें असावें हरिभक्त ।
विरक्तें असावें नित्यमुक्त । अलिप्तपणें ॥ ३५ ॥
विरक्तें शास्त्रें धांडोळावीं । विरक्तें मतें विभांडावीं[1] ।
विरक्तें मुमुक्षें लावावीं । शुद्धमार्गें ॥ ३६ ॥
विरक्तें शुद्धमार्ग सांगावा । विरक्तें संशय छेदावा ।
विरक्तें आपला म्हणावा । विश्वजन ॥ ३७ ॥
विरक्तें निंदक वंदावें । विरक्तें साधक बोधावे ।
विरक्तें बद्ध चेववावे । मुमुक्षनिरूपणें ॥ ३८ ॥

---

१ जिंकावीं; खंडण करावीं.

विरक्तें उत्तम गुण घ्यावे । विरक्तें अवगुण त्यागावे ।
नाना अपाय भंगावे । विवेकबळें ॥ ३९ ॥
ऐसीं हे उत्तम लक्षणें । ऐकावीं येकाग्र मनें ।
याचा अव्हेर न करणें । विरक्तपुरुषें ॥ ४० ॥
इतुकें बोलिलें स्वभावें । त्यांत मानेल तितुकें घ्यावें ।
श्रोतीं उदास न करावें । बहु बोलिलें ह्मणौनी ॥ ४१ ॥
परंतु लक्षणें ने घेतां । अवलक्षणें बाष्कळता ।
तेणें त्यास पढतमूर्खता । येवों पाहे ॥ ४२ ॥
त्या पढतमूर्खाचें लक्षण । पुढिले समासीं निरूपण ।
बोलिलें असे सावधान । होऊन ऐका ॥ ४३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विरक्तलक्षणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां सांगितलीं लक्षणें । मूर्खआंगीं चातुर्य बाणे ।
आतां ऐका शाहाणे । असोनि मूर्ख ॥ १ ॥
तया नांव पढतमूर्ख । श्रोतीं न मनावें दुःख ।
अवगुण त्यागितां सुख । प्राप्त होये ॥ २ ॥
बहुश्रुत आणि वित्पन्न । प्रांजळ बोले ब्रह्मज्ञान ।
दुराशा आणि अभिमान । धरी तो येक पढतमूर्ख ॥ ३ ॥
मुक्तक्रिया प्रतिपादी । सगुणभक्ति उछेदी ।
स्वधर्म आणि साधन निंदी । तो येक पढतमूर्ख ॥ ४ ॥
आपलेन ज्ञातेपणें । सकळांस शब्द ठेवणें ।
प्राणीमात्राचें पाहे उणें । तो येक पढतमूर्ख ॥ ५ ॥

शिष्यास अवज्ञा घडे । कां तो संकटीं पडे ।
जयाचेनि शब्दें मन मोडे । तो येक पढतमूर्ख ।। ६ ।।
रजोगुणी तमोगुणी । कपटी कुटिळ अंतःकर्णी ।
वैभव देखोन वाखाणी । तो येक पढतमूर्ख ।। ७ ।।
समूळ ग्रंथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण ।
गुण सांगतां अवगुण । पाहे तो येक पढतमूर्ख ।। ८ ।।
लक्षणें ऐकोन मानी वीट । मत्सरें करी खटपट ।
नीतिन्याय उद्धट । तो येक पढतमूर्ख ।। ९ ।।
जाणपणें भरीं[1] भरे । आला क्रोध नावरे ।
क्रिया शब्दास अंतरे । तो येक पढतमूर्ख ।। १० ।।
वक्ता अधिकारेंवीण । वगत्रृत्वाचा करी सीण ।
वचन जयाचें कठीण । तो येक पढतमूर्ख ।। ११ ।।
श्रोता बहुश्रुतपणें । वक्तयास आणी उणें ।
वाचाळपणाचेनि गुणें । तो येक पढतमूर्ख ।। १२ ।।
दोष ठेवी पुढिलांसी । तेंचि स्वयें आपणापासीं ।
ऐसें कळेना जयासी । तो येक पढतमूर्ख ।। १३ ।।
अभ्यासाचेनि गुणें । सकळ विद्या जाणे ।
जनास निवऊं नेणें । तो येक पढतमूर्ख ।। १४ ।।
हस्त[2] बांधीजे ऊर्णतंतें[3] । लोभें[4] मृत्य भ्रमरातें ।
ऐसा जो प्रपंचीं गुंते । तो येक पढतमूर्ख ।। १५ ।।
स्त्रियांचा संग धरी । स्त्रियांसी निरूपण करी ।
निंद्य वस्तु आंगिकारी । तो येक पढतमूर्ख ।। १६ ।।

---

१ हट्टास पेटतो. २ हत्ती. ३ कोळिष्टकाच्या धाग्यानें. ४ सुगंध-लोभानें भुंगा कमळांत अडकून मरतो.

जेणें उणीव ये आंगासी । तेंचि दृढ धरी मानसीं ।
देहबुद्धि जयापासीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ १७ ॥
सांडूनियां श्रीपती । जो करी नरस्तुती ।
कां दृष्टी पडिल्यांची कीर्ती । वर्णी तो येक पढतमूर्ख ॥१८
वर्णी स्त्रियांचे आवेव[1] । नाना नाटकें हावभाव ।
देवा विसरे जो मानव । तो येक पढतमूर्ख ॥ १९ ॥
भरोन वैभवाचे भरीं । जीवमात्रास तुछ्य करी ।
पाषांडमत[2] थावरी[3] । तो येक पढतमूर्ख ॥ २० ॥
वित्पन्न आणी वीतरागी । ब्रह्मज्ञानी माहायोगी ।
भविष्य सांगों लागे जगीं । तो येक पढतमूर्ख ॥ २१ ॥
श्रवण होतां अभ्यांतरीं । गुणदोषाची चाळणा करी ।
परभूषणें मतसरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २२ ॥
नाहीं भक्तीचें साधन । नाहीं वैराग्य ना भजन ।
क्रियेविण ब्रह्मज्ञान । बोले तो येक पढतमूर्ख ॥ २३ ॥
न मनी तीर्थ न मनी क्षेत्र । न मनी वेद न मनी शास्त्र ।
पवित्रकुळीं जो अपवित्र । तो येक पढतमूर्ख ॥ २४ ॥
आदर देखोनि मन धरी । कीर्तीविण स्तुती करी ।
सर्वेंचि निंदी अनादरी । तो येक पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
मागें येक पुढें येक । ऐसा जयाचा दंडक[4] ।
बोले येक करी येक । तो येक पढतमूर्ख ॥ २६ ॥
प्रपंचविशीं सादर । परमार्थी ज्याचा अनादर ।
जाणपणें घे अधार[5] । तो येक पढतमूर्ख ॥ २७ ॥

---

१ अवयव. २ शास्त्रविरुद्ध मत. ३ प्रतिपादी. ४ वागण्याची रीत. ५ आधार; स्वमतपुष्टचर्थ शास्त्रवचनांचा वाटेल तसा

(टीप पुढील पानावर चालू)

येथार्थ सांडून वचन। जो रक्षून बोले मन।
ज्याचें जिणें पराधेन। तो येक पढतमूर्ख ॥ २८ ॥
सोंग संपाधी वरीवरी। करूं नये तेंचि करी।
मार्ग चुकोन भरे भरीं। तो येक पढतमूर्ख ॥ २९ ॥
रात्रंदिवस करी श्रवण। न संडी आपले अवगुण।
स्वहित आपलें आपण। नेणे तो येक पढतमूर्ख ॥ ३० ॥
निरूपणीं भले भले। श्रोते येऊन बैसले।
क्षुद्रें लक्षुनी बोले। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३१ ॥
शिष्य जाला अनधिकारी। आपली अवज्ञा करी।
पुन्हां त्याची आशा धरी। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३२ ॥
होत असतां श्रवण। देहास आलें उणेपण।
क्रोधें करी चिणचिण। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३३ ॥
भरोन वैभवाचे भरीं। सद्गुरूची उपेक्षा करी।
गुरुपरंपरा चोरी। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३४ ॥
ज्ञान बोलोन करी स्वार्थ। कृपणाऐसा सांची अर्थ।
अर्थासाठीं लावी परमार्थ। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३५ ॥
वर्तल्याविण सिकवी। ब्रह्मज्ञान लावणी[1] लावी।
पराधेन गोसावी। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३६ ॥
भक्तिमार्ग अवघा मोडे। आपणामध्यें उपंढर[2] पडे।
ऐसिये कर्मीं पवाडे। तो येक पढतमूर्ख ॥ ३७ ॥

आधार घेतो. उदा :– "नापुत्रस्य गतिर्भवति" असल्या वचनांचा आधार घेऊन संसार करणेंच आवश्यक असल्याचें प्रतिपादितो. १ "नापृष्टस्य वक्तव्यम्" अशी ब्रह्मज्ञानाविषयींची शास्त्राज्ञा मोडून पोटासाठीं कथाकीर्तनवत् ब्रह्मज्ञान सांगत सुटतो. २ अव्यवस्था.

प्रपंच गेला हातीचा । लेश नाहीं परमार्थाचा ।
द्वेषी देवां ब्राह्मणाचा । तो येक पढतमूर्ख ॥ ३८ ॥
त्यागावया अवगुण । बोलिलें पढतमूर्खाचें लक्षण ।
विचक्षणें नीउन[1] पूर्ण । क्षमा केलें पाहिजे ॥ ३९ ॥
परममूर्खामाजी मूर्ख । जो संसारीं मानी सुख ।
या संसारदुःखाऐसें दुःख । आणीक नाहीं ॥ ४० ॥
तेंचि पुढें निरूपण । जन्मदुःखाचें लक्षण ।
गर्भवास हा दारुण । पुढें निरोपिला ॥ ४१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पढतमूर्खलक्षण-
निरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ स्वगुणपरीक्षानाम दशक तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

जन्म दुःखाचा अंकुर । जन्म शोकाचा सागर ।
जन्म भयाचा डोंगर । चळेना ऐसा ॥ १ ॥
जन्म कर्माची आटणी[2] । जन्म पातकाची खाणी ।
जन्म काळाची जाचणी । नित्य[3] नवी ॥ २ ॥
जन्म कुविद्येचें फळ । जन्म लोभाचें कमळ ।
जन्म भ्रांतीचें पडळ । ज्ञानहीन ॥ ३ ॥
जन्म जिवासी बंधन । जन्म मृत्यासी कारण ।
जन्म हेंचि अकारण । गथागोवी ॥ ४ ॥

---

१ कमी-अधिक. २ मूस. ३ नित्यनूतन.

जन्म सुखाचा विसर । जन्म चिंतेचा आगर ।
जन्म वासनाविस्तार । विस्तारला ॥ ५ ॥
जन्म जीवाची आवदसा । जन्म कल्पनेचा ठसा ।
जन्म लांवेचा[1] वळसा[2] । ममतारूप ॥ ६ ॥
जन्म मायेचें मैंदावें[3] । जन्म क्रोधाचें विरावें[4] ।
जन्म मोक्षास आडवें । विघ्न आहे ॥ ७ ॥
जन्म जिवाचें मीपण । जन्म अहंतेचा गुण ।
जन्म हेंचि विस्मरण । ईश्वराचें ॥ ८ ॥
जन्म विषयांची आवडी । जन्म दुराशेची बेडी ।
जन्म काळाची कांकडी । भक्षिताहे ॥९॥
जन्म हाचि विषमकाळ । जन्म हेंचि वोखटी[5] वेळ ।
जन्म हा अतिकुश्चीळ[6] । नर्कपतन ॥ १० ॥
पाहातां शरीराचें मूळ । या ऐसें नाहीं अमंगळ ।
रजस्वलेचा जो विटाळ । त्यामध्यें जन्म यासी ॥ ११ ॥
अत्यंत दोष ज्या विटाळा । त्या विटाळाचाचि पुतळा ।
तेथें निर्मळपणाचा सोहळा । केवी घडे ॥ १२ ॥
रजस्वलेचा जो विटाळ । त्याचा आळोन[7] जाला गाळ
त्या गाळाचेंच केवळ । शरीर हें ॥ १३ ॥
वरी वरी दिसे वैभवाचें । अंतरीं पोतडें नर्काचें ।
जैसें झांकणें चर्मकुंडाचें । उघडितांच नये ॥ १४ ॥
कुंड धुतां शुद्ध होतें । त्यास प्रत्यई[8] धुईजेतें ।
तरी दुर्गंधी देहातें । शुद्धता न ये ॥ १५ ॥

---

१ डाकिणीचें. २ झपाटणें. ३ लबाडी. ४ वीरपण. ५ कठीण. ६ फार घाणेरडा. ७ आटून. ८ प्रत्यहीं; दररोज.

अस्तीपंजर [1] उभविला । सीरानाडीं गुंडाळिला ।
मेदमांसें सरसाविला । सांदोसांदीं भरूनी ।। १६ ।।
अशुद्ध [2] शब्दें शुद्ध नाहीं । तेंहि भरलें असे देहीं ।
नाना व्याधी दुःखें तेंहि । अभ्यांतरीं वसती ।। १७ ।।
नर्काचें कोठार भरलें । आंतबाहेरी लिडीबिडिलें ।
मूत्रपोतडें जसलें । दुर्गंधीचें ।। १८ ।।
जंत किडे आणी आंतडी । नाना दुर्गंधीची पोतडी ।
अमुप [3] लवथविती कातडी । कांटाळवाणी ।। १९ ।।
सर्वांगास सिर प्रमाण । तेथें बळसें [4] वाहे घाण ।
उठे घाणी फुटतां श्रवण । ते दुर्गंधी नेघवे [5] ।। २० ।।
डोळां निघती चिपडें । नाकीं दाटतीं मेकडें ।
प्रातःकाळीं घाणी पडे । मुखीं मळासारिखी ।। २१ ।।
लाळ थुंका आणी मळ । पीत श्लेष्मा [6] प्रबळ ।
तयास ह्मणती मुखकमळ । चंद्रासारिखें ।। २२ ।।
मुख ऐसें कुश्चीळ दिसे । पोटीं विष्ठा भरली असे ।
प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । भूमंडळीं ।। २३ ।।
पोटीं घालितां दिव्यान्न । कांहीं विष्ठा कांहीं वमन ।
भागीरथीचें घेतां जीवन । त्याची होये लघुशंका ।। २४ ।।
एवं मळ मूत्र आणी वमन । हेंचि देहाचें जीवन ।
येणेंचि देह वाढे जाण । यदर्थीं संशय नाहीं ।। २५ ।।
पोटीं नस्तां मळ मूत्र वोक । मरोन जाती सकळ लोक ।
जाला राव अथवा रंक । पोटीं विष्ठा चुकेना ।। २६ ।।

---

१ हाडांचा सांपळा. २ रक्त. ३ अमाप. ४ पडसें इ. घाण.
५ घेववत नाहीं. ६ कफ.

निर्मळपणें काढूं जातां । तरी देह पडेल तत्वतां ।
एवं देहाची वेवस्ता । ऐसी असे ॥ २७ ॥
ऐसा हा धड असतां । येथाभूत[१] पाहों जातां ।
मग ते दुर्दशा सांगतां । शंका बाधी ॥ २८ ॥
ऐसिये कारागृहीं वस्ती । नवमास बहु विपत्ती ।
नवहि[२] द्वारें निरोधती । वायो कैंचा तेथें ॥ २९ ॥
वोका नरकाचे रस झिरपती । ते जठराग्नीस्तव तापती ।
तेणें सर्वहि उकडती । अस्तिमांस ॥ ३० ॥
त्वचेविण गर्भ खोळे[३] । तंव मातेसी होती डोहळे ।
कटवतिक्षणें[४] सर्वांग पोळे । तया बाळकाचें ॥ ३१ ॥
बांधलें चर्माचें मोटाळें । तेथें विष्ठेचें पेटाळें ।
रसउपाय वंकनाळें[५] । होत असे ॥ ३२ ॥
विष्ठा मूत्र वांती पीत । नाकीं तोंडीं निघती जंत ।
तेणें निर्बुजलें[६] चित्त । आतिशयेंसीं ॥ ३३ ॥
ऐसिये कारागृहीं प्राणी । पडिला अत्यंत दाटणीं[७] ।
कळवळोन ह्मणे चक्रपाणी । सोडवीं येथून आतां ॥ ३४ ॥
देवा सोडविसी येथून । तरी मी स्वहित करीन ।
गर्भवास हा चुकवीन । पुन्हां न ये येथें ॥ ३५ ॥
ऐसी दुखवोन प्रतिज्ञा केली । तंव जन्मवेळ पुढें आली ।
माता आक्रंदों लागली । प्रसूतकाळीं ॥ ३६ ॥

---

१ इत्थंभूत; मुळापासून शेवटपर्यंत. २ नऊ द्वारें : दोन डोळे, दोन कान, नाकाचीं दोन छिद्रें, मुख, उपस्थ व गुद. ३ खवळतो. ४ कटु व तीक्ष्ण रसांमुळें. ५ नाभीपासून निघणारी नाळ. ६. कासावीस झालें. ७. सांकडीमध्यें.

नाकीं तोंडीं बैसलें मांस । मस्तकद्वारें सांडी स्वास ।
तेंहि बुजलें निशेष । जन्मकाळीं ॥ ३७ ॥
मस्तकद्वार तें बुजलें । तेणें चित्त निर्बुजलें ।
प्राणी तळमळूं लागलें । चहूंकडे ॥ ३८ ॥
स्वास उस्वास कोंडला । तेणें प्राणी जाजावला[1] ।
मार्ग दिसेनासा जाला । कासाबीस ॥ ३९ ॥
चित्त बहु निर्बुजलें । तेणें आडभरीं भरलें ।
लोक ह्मणती आडवें आलें । खांडून काढा ॥ ४० ॥
मग ते खांडून काढिती । हस्तपाद छेदून घेती ।
हातां पडिलें तेंचि कापिती । मुख नासिक उदर ॥ ४१ ॥
ऐसे टवके तोडिले । बाळकें प्राण सोडिले ।
मातेनेंहि सांडिलें । कळिवर[2] ॥ ४२ ॥
मृत्य पावला आपण । मातेचा घेतला प्राण ।
दुःख भोगिलें दारुण । गर्भवासीं ॥ ४३ ॥
तथापी सुकृतेंकरूनी । मार्ग सांपडला योनी ।
तऱ्हीं आडकला जाउनी । कंठस्कंदीं मागुता ॥ ४४ ॥
तये संकोचित पंथीं । बळेंचि वोढून काढिती ।
तेणें गुणें प्राण जाती । बाळकाचे ॥ ४५ ॥
बाळकाचे जातां प्राण । अंतीं होये विस्मरण ।
तेणें पूर्वील स्मरण । विसरोन गेला ॥ ४६ ॥
गर्भी ह्मणे सोहं सोहं । बाहेरी पडतां ह्मणे कोहं ।
ऐसा कष्टी जाला बहु । गर्भवासीं ॥ ४७ ॥
दुःखावरपडा[3] होता जाला । थोरा कष्टीं बाहेरी आला ।
सवेंच कष्ट विसरला । गर्भवासाचे ॥ ४८ ॥

---

१ त्रासला. २ शरीर. ३ दुखानें व्याप्त; दुःखयुक्त.

सुंन्याकार जाली वृत्ती । कांहीं आठवेना चित्तीं ।
अज्ञानें पडिली भ्रांती । तेणें सुखचि मानिलें ॥ ४९ ॥
देह विकार पावलें । सुखदुःखें झळंबळे ।
असो ऐसें गुंडाळलें । मायाजाळीं ॥ ५० ॥
ऐसें दुःख गर्भवासीं । होतें प्राणीमात्रांसीं ।
ह्मणोनियां भगवंतासी । शरण जावें ॥ ५१ ॥
जो भगवंताचा भक्त । तो जन्मापासून मुक्त ॥
ज्ञानबळें विरक्त । सर्वकाळ ॥ ५२ ॥
ऐशा गर्भवासीं विपत्ती । निरोपिल्या येथामती ।
सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जन्मदुःखनिरूपणनाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसार हाचि दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ[1] ।
मागां बोलिली तळमळ । गर्भवासाची ॥ १ ॥
गर्भवासीं दुःख जालें । तें बाळक विसरलें ।
पुढें वाढों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥
बाळपणीं त्वचा कोंवळी । दुःख होतांचि तळमळी ।
वाचा नाहीं तये काळीं । सुखदुःख सांगावया ॥ ३ ॥
देहास कांहीं दुःख जालें । अथवा क्षुधेनें पीडलें ।
तरी तें परम आक्रंदलें । परी अंतर नेणवे ॥ ४ ॥

---

१ इंगळी; हिच्या डंखानें प्राणांतिक वेदना होतात.

माता कुरवाळी वरी । परी जे पीडा जाली अंतरीं ।
ते मायेसी न कळे अभ्यांतरीं । दुःख होये बाळकासीं ॥५॥
मागुतें मागुतें फुंजे रडे । माता बुझावी घेऊन कडे ।
वेथा नेणती बापुडें । तळमळी जीवीं ॥ ६ ॥
नाना व्याधीचे उमाळे । तेणें दुःखें आंदोळे[1] ।
रडे पडे कां पोळे । अग्निसंगें ॥ ७ ॥
शरीर रक्षितां न ये । घडती नाना अपाये ।
खोडी अधांतरीं[2] होये । आवेवहीन बाळक ॥ ८ ॥
अथवा अपाय चुकले । पूर्णपुण्य पुढें ठाकलें ।
मातेस ओळखों लागलें । दिवसेंदिवस ॥ ९ ॥
क्षणभरी मातेस न देखे । तरी आक्रंदें रुदन करी दुःखें ।
ते समई मातेसारिखें । आणीक कांहींच नाहीं ॥ १० ॥
आस करून वास[3] पाहे । मातेविण कदा न राहे ।
वियोग पळमात्र न साहे । स्मरण जालियांनंतरें ॥ ११ ॥
जरी ब्रह्मादिक देव आले । अथवा लक्ष्मीनें अवलोकिलें ।
तरी न वचे बुझाविलें । आपले मातेवांचुनी ॥ १२ ॥
कुरूप अथवा कुलक्षण । सकळांहूनि करंटेपण ।
तरी नाहीं तीसमान । भूमंडळीं कोणी ॥ १३ ॥
ऐसें तें केविलवाणें । मातेविण दिसे उणें ।
रागें परतें केलें तिनें । तरी आक्रंदोनी मिठी घाली॥१४॥
सुख पावे मातेजवळी । दुरी करितांचि तळमळी ।
अतिप्रीति तयेकाळीं । मातेवरी लागली ॥ १५ ॥

---

१ भयकंपित होतें. २ अकस्मात. ३ वाट.

तंव ते मातेस मरण आलें। प्राणी पोरटें जालें।
दुःखें झुर्णी लागलें। आई आई ह्मणोनी ॥ १६ ॥
आई पाहातां दिसेना। दीनरूप पाहे जना।
आस लागलिसे मना। आई येईल ह्मणोनी ॥ १७ ॥
माता ह्मणौन मुख पाहे। तंव ते आपुली माता नव्हे।
मग हिंवासलें[1] राहे। दैन्यवाणें ॥ १८ ॥
मातावियोगें कष्टलें। तेणें मानसीं दुःख जालें।
देहहि क्षीणत्व पावलें। आतिशयेंसीं ॥ १९ ॥
अथवा माताहि वांचली। मायलेंकुरा भेटी जाली।
बाळदशा ते राहिली। दिवसेंदिवस ॥ २० ॥
बाळपण जालें उणें। दिवसेंदिवस होये शाहाणें।
मग ते मायेचें अत्यंत पेखणें[2]। होतें तें राहिलें ॥ २१ ॥
पुढें लो[3] लागला खेळाचा। कळप मेळविला पोरांचा।
आल्यागेल्या डायाचा[4]। आनंद शोक वाहे ॥ २२ ॥
मायबापें सिकविती पोटें[5]। तयाचें परम दुःख वाटे।
चट लागली न सुटे। संगती लेंकुरांची ॥ २३ ॥
लेंकुरांमध्यें खेळतां। नाठवे माता आणि पिता।
तंव तेथेंहि अवचिता। दुःख पावला ॥ २४ ॥
पडिले दांत फुटला डोळा। मोडले पाय जाला खुळा।
गेला माज[6] अवकळा। ठाकून आली ॥ २५ ॥
निघाल्या देवी आणी गोवर। उठलें कपाळ लागला ज्वर।
पोटसुळीं निरंतर। वायगोळा ॥ २६ ॥

---

१ हिरमुसलेलें. २ वाट पहाणें. ३ नाद; छंद. ४ खेळांतील डावाचा. ५ ममतेनें; मनःपूर्वक. ६ मस्ती.

लागलीं भूतें जाली झडपणी । जळीच्या मेसको[1] माये-
राणी[1] । मुंज्या झोटिंग करणी । म्हैसोबाची ॥ २७ ॥
वेताळ खंकाळ[2] लागला । ब्रह्मगिऱ्हो[3] संचरला ।
नेणों चेडा[4] वोलांडिला । कांहीं कळेना ॥ २८ ॥
येक ह्मणती बीरेदेव । येक ह्मणती खंडेराव ।
येक ह्मणती सकळ वाव । हा ब्राह्मणसमंध ॥ २९ ॥
येक ह्मणती कोणें केलें । आंगीं दैवत घातलें ।
येक ह्मणती चुकलें । सटवाईचें ॥ ३० ॥
येक ह्मणती कर्मभोग । आंगीं जडले नाना रोग ।
वैद्य पंचाक्षरी चांग । बोलाऊन आणिले ॥ ३१ ॥
येक ह्मणती हा वांचेना । येक ह्मणती हा मरेना ।
भोग भोगितो यातना । पापास्तव ॥ ३२ ॥
गर्भदुःख विसरला । तो त्रिविधतापें पोळला ।
प्राणी बहुत कष्टी जाला । संसारदुःखें ॥ ३३ ॥
इतुकेंहि चुकोन वांचला । तरी मारमारूं शाहाणा केला ।
लोकिकीं नेटका जाला । नांव राखे ऐसा ॥ ३४ ॥
पुढें मायेबापीं लोभास्तव । संभ्रमें मांडिला विऱ्हाव ।
दाऊनियां सकळ वैभव । नोवरी पाहिली ॥ ३५ ॥
वऱ्हाडीवैभव दाटलें । देखोन परमसुख वाटलें ।
मन हें रंगोन गेलें । सासुरवाडीकडे ॥ ३६ ॥
मायबापीं भलतैसें असावें । परी सासुरवाडीस नेटकें
जावें । द्रव्य नसेल तरी घ्यावें । रुण कळांतरें[5] ॥ ३७ ॥

---

१ कांहीं जलदेवता. २ दुष्ट. ३ ब्रह्मराक्षस. ४ चेटूक; उतार
५ व्याजानें.

आंतर्भाव ते सासुरवाडीं । मायेबापें राहिलीं बापुडीं ।
होताती सर्वस्वें कुडकुडीं । तितुकेंच कार्य त्यांचें ।। ३८ ।।
नोवरी आलियां घरा । अती हव्यास वाटे वरा ।
ह्मणे मजसारिखा दुसरा । कोणीच नाहीं ।। ३९ ।।
मायबाप बंधु बहिणी । नोवरी न दिसतां वाटे काणी[1] ।
अत्यंत लोधला[2] पापिणीं । अविद्येनें भुलविला ।। ४० ।।
संभोग नस्तां इतुका प्रेमा । योग्य जालिया उलंघी सीमा
प्रीती वाढविती कामा-। करितां प्राणी गुंतला ।। ४१ ।।
जरी न देखे क्षण येक डोळां । तरी जीव होय उताविळा ।
प्रीतीपात्र अंतर्कळा । घेऊन गेली ।। ४२ ।।
कोवळे कोवळे शब्द मंजुळ । मर्यादा लज्या मुखकमळ ।
वक्त्रलोकनें केवळ । ग्रामज्याचे[3] मैंदावें ।। ४३ ।।
कळवळा येतां सांवरेना । शरीर विकळ आवरेना ।
अनेत्र[4] वेवसाईं क्रमेना । हुरहुर वाटे ।। ४४ ।।
वेवसाय करितां बाहेरी । मन लागलेंसे घरीं ।
क्षणाक्षणां अभ्यांतरीं । स्मरण होये कामिनीचें ।। ४५ ।।
तुह्मीं माझिया जिवांतील जीव । ह्मणौनि अत्यंत लाघव ।
दाऊनियां चित्त सर्व । हिरोन घेतलें ।। ४६ ।।
मैंद[5] सोइरीक[6] काढिती । फांसे घालून प्राण घेती ।
तैसें आयुष्य गेलियां अंतीं । प्राणीयांस होये ।। ४७ ।।
प्रीति कामिनीसीं लागली । जरी तयेसी कोणी रागेजली ।
तरी परम क्षिती वाटली । मानसीं गुप्तरूपें ।। ४८ ।।

---

१ तुच्छ, अप्रिय. २ लिप्त झाला; गुंतला. ३ गुंडपणानें फसविणें—येथे स्त्रीचरित्रानें भुलविणें. ४ अन्यत्र. ५ ठग; पेंढारी. ६ ओळख.

तये भार्येचेनि कैवारें । मायेबापासीं नीच उत्तरें ।
बोलोनियां तिरस्कारें । वेगळा निघे ।। ४९ ।।
स्त्रीकारणें लाज सांडिली । स्त्रीकारणें सखीं सोडिलीं ।
स्त्रीकारणें विघडिलीं । सकळहि जिवलगें ।। ५० ।।
स्त्रीकारणें देह विकिला । स्त्रीकारणें सेवक जाला ।
स्त्रीकारणें सांडवला[1] । विवेकासी ।। ५१ ।।
स्त्रीकारणें लोलंगता[2] । स्त्रीकारणें अतिनम्रता ।
स्त्रीकारणें पराधेनता । अंगिकारिली ।। ५२ ।।
स्त्रीकारणें लोभी जाला । स्त्रीकारणें धर्म सांडिला ।
स्त्रीकारणें अंतरला । तीर्थयात्रा स्वधर्म ।। ५३ ।।
स्त्रीकारणें सर्वथा कांहीं । शुभाशुभ विचारिलें नाहीं ।
तनु मनु धनु सर्वही । अनन्यभावें अर्पिलें ।। ५४ ।।
स्त्रीकारणें परमार्थ बुडविला । प्राणी स्वहितास नाडला[3]
ईश्वरीं कानकोंडा जाला । स्त्रीकारणें कामबुद्धी ।।५५।।
स्त्रीकारणें सोडिली भक्ती । स्त्रीकारणें सोडिली विरक्ती
स्त्रीकारणें सायोज्यमुक्ती । तेहि तुछ्य मानिली ।।५६।।
येके स्त्रियेचेनि गुणें । ब्रह्मांड मानिलें ठेंगणें[4] ।
जिवलगें तीं पिसुणें[5] । ऐसीं वाटलीं ।। ५७ ।।
ऐसी अंतरप्रीति जडली । सर्वस्वाची सांडी केली ।
तंव ते मरोन गेली । अकस्मात भार्या ।। ५८ ।।
तेणें मनीं शोक वाढला । ह्मणे थोर घात जाला ।
आतां कैंचा बुडाला । संसार माझा ।। ५९ ।।

---

१ मुकला. २ आसक्ति. ३ मुकला. ४ तुच्छ. ५ पिशुन; दुष्ट.

जिवलगांचा सोडिला संग । अवचिता झाला घरभंग ।
आतां करूं मायात्याग । ह्मणे दुःखें ॥ ६० ॥
स्त्री घेऊन आडवी । ऊर बडवी पोट बडवी ।
लाज सांडून गौरवी । लोकांदेखतां ॥ ६१ ॥
ह्मणे माझें बुडालें घर । आतां न करी हा संसार ।
दुःखें आक्रंदला थोर । घोर घोषें ॥ ६२ ॥
तेणें जीव बारयावेघला[1] । सर्वस्वाचा उबग[2] आला ।
तेणें दुःखें जाला । जोगी कां महात्मा ॥ ६३ ॥
कां तें निघोन जाणें चुकलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें ।
तेणें अत्यंतचि मग्न जालें । मन द्वितीय समंधीं ॥ ६४ ॥
जाला द्वितीय संमंध । सवेंचि मांडिला आनंद ।
श्रोतीं व्हावें सावध । पुढिले समासीं ॥ ६५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

द्वितीय समंध जाला । दुःख मागील विसरला ।
सुख मानून राहिला । संसाराचें ॥ १ ॥
जाला अत्यंत कृपण । पोटें न खाय अन्न ।
रुक्याकारणें[3] सांडी प्राण । येकसरा ॥ २ ॥
कदा कल्पांतीं न वेची[4] । सांचिलेंचि पुन्हा सांची[5] ।
अंतरीं असेल कैंची । सद्वासना ॥ ३ ॥

---

१ भ्रमिष्ट झाला, कांहीं सुचेनासें झालें. २ तिरस्कार; कंटाळा. ३ दिडकीसाठीं. ४ वेचणें = खर्च करणें. ५ सांचणें = सांठवणें

स्वयें धर्म न करी । धर्मकर्त्यासहि वारी ।
सर्वकाळ निंदा करी । साधुजनाची ॥ ४ ॥
नेणे तीर्थ नेणे व्रत । नेणे अतित अभ्यागत ।
मुंगीमुखींचें जें सीत । तेंहि वेंचून सांची ॥ ५ ॥
स्वयें पुण्य करवेना । केलें तरी देखवेना ।
उपहास्य[1] करी मना- । न ये ह्मणौनी[1] ॥ ६ ॥
देवां भक्तांस उछेदी । आंगबळें सकळांस खेदी ।
निष्ठुर शब्दें अंतर भेदी । प्राणीमात्राचें ॥ ७ ॥
नीति सांडून मार्गें । अनीतीनें वर्तों लागे ।
गर्व धरून फुगे । सर्वकाळ ॥ ८ ॥
पूर्वजांस सितरिलें[2] । पक्षश्राद्धहि नाहीं केलें ।
कुळदैवत ठकिलें । कोणेपरी ॥ ९ ॥
आक्षत भरिली भागा[3] । दुजा ब्राह्मण मेहुणा ।
आला होता पाहुणा । स्त्रियेस मूळ ॥ १० ॥
कदा नावडे हरिकथा । देव नलगे सर्वथा ।
स्नानसंध्या म्हणे वृथा । कासया करावी ॥ ११ ॥
अभिळाषें सांची वित्त । स्वयें करी विस्वासघात ।
मदें मातला उन्मत्त । तारुण्यपणें ॥ १२ ॥
तारुण्य आंगीं भरलें । धारिष्ट न वचे[4] धरिलें ।
करूं नये तेंचि केलें । माहापाप ॥ १३ ॥

---

१ उपहास; मनाला पटत नाहीं म्हणून करणाऱ्याची थट्टा करतो. २ फसविलें. ३ बहीण. हिलाच सवाष्ण व मेहुण्याला ब्राह्मण सांगून पाहुण्यावरच भागविलें व त्यामुळें इतर दोघांचा भोजनखर्च वांचविला. ४ अशक्य झालें.

स्त्री केली परी धाकुटी । धीर न धरवेचि पोटीं ।
विषयलोभें सेवटीं । वोळखी सांडिली ।। १४ ।।
माये बहिण न विचारी । जाला पापी परद्वारी ।
दंड पावला राजद्वारीं । तऱ्हीं पालटेना ।। १५ ।।
परस्त्री देखोनि दृष्टीं । अभिळाष उठे पोटीं ।
अकर्तव्यें हिंपुटी[1] । पुन्हां होये ।। १६ ।।
ऐसें पाप उदंड केलें । शुभाशुभ नाहीं उरलें ।
तेणें दोषें दुःख भरलें । अकस्मात आंगीं ।। १७ ।।
व्याधी भरली सर्वांगीं । प्राणी जाला क्षयरोगी ।
केले दोष आपुले भोगी । सीघ्र काळें ।। १८ ।।
दुःखें सर्वांग फुटलें । नासिक अवघेंचि बैसलें ।
लक्षण जाऊन जालें । कुलक्षण ।। १९ ।।
देहास क्षीणता आली । नाना वेथा उद्भवली ।
तारुण्यशक्ती राहिली । खंगला प्राणी ।। २० ।।
सर्वांगीं लागल्या कळा । देहास आली अवकळा ।
प्राणी कांपे चळचळां । शक्ति नाहीं ।। २१ ।।
हस्तपादादिक झडले । सर्वांगीं किडे पडिले ।
देखोन थुंकों लागले । लाहानथोर ।। २२ ।।
जाली विष्टेची सारणी । भोवती उठली वर्दाणी[2] ।
अत्यंत खंगला प्राणी । जीव न वचे[3] ।। २३ ।।
आतां मरण दे गा देवा । बहुत कष्ट जाले जीवा ।
जाला नाहीं नेणों ठेवा । पातकाचा ।। २४ ।।
दुःखें घळघळां रडे । जों जों पाहे आंगाकडे ।
तों तों दैन्यवाणें बापुडें । तळमळी जीवीं ।। २५ ।।

---

१ कष्टी. २ दुर्गंधी. ३ जीव जातां जात नाहीं (वच् = जाणें)

ऐसे कष्ट जाले बहुत । सकळ जालें वाताहात ।
दरवडा घालून वित्त । चोरटीं नेलें ॥ २६ ॥
जालें आरत्र ना परत्र । प्रारब्ध ठाकलें विचित्र ।
आपला आपण मळमूत्र । सेविला दुःखें ॥ २७ ॥
पापसामग्री सरली । दिवसेंदिवस वेथा हरली ।
वैद्यें औषधें दिधलीं । उपचार जाला ॥ २८ ॥
मरत मरत वांचला । यास पुन्हां जन्म जाला ।
लोक ह्मणती पडिला । माणसांमधें ॥ २९ ॥
येरें स्त्री आणिली । बरवी घरवात मांडिली ।
अति स्वार्थबुद्धी धरिली । पुन्हां मागुती ॥ ३० ॥
कांहीं वैभव मेळविलें । पुन्हां सर्वही संचिलें ।
परंतु गृह बुडालें । संतान नाहीं ॥ ३१ ॥
पुत्रसंतान नस्तां दुःखी । वांज नांव पडिलें लोकिकीं ।
तें न फिटे ह्मणोनी लेंकी । तरी हो आतां ॥ ३२ ॥
ह्मणोन नाना सायास । बहुत देवास केले नवस ।
तीर्थें व्रतें उपवास । धरणें पारणें मांडिलें ॥ ३३ ॥
विषयसुख तें राहिले । वांजपणें दुःखी केलें ।
तंव तें कुळदैवत पावलें । जाली वृद्धी ॥ ३४ ॥
त्या लेंकुरावरी अतिप्रीति । दोघेहि क्षण येक न विशंभती
कांहीं जाल्या आक्रंदती । दीर्घस्वरें ॥ ३५ ॥
ऐसी ते दुःखिस्ते । पूजीत होती नाना दैवतें ।
तंव तेंहि मेलें अवचितें । पूर्व पापेंकरूनी ॥ ३६ ॥
तेणें बहुत दुःख जालें । घरीं आरंधें[1] पडिलें ।
ह्मणती आह्मांस कां ठेविलें । देवें वांज करूनी ॥ ३७ ॥

---

१ निपुत्रिकत्व.

आह्मांस द्रव्य काये करावें । तें जावें परी अपत्य व्हावें ।
अपत्यालागी त्यजावें । लागेल सर्व ॥ ३८ ॥
वांजपण संदिसें गेलें । तों मरतवांज नांव पडिलें ।
तें न फिटे कांहीं केलें । तेणें दुःखें आक्रंदती ॥ ३९ ॥
आमुची वेली कां खुंटिली । हा हा देवा वृत्ती बुडाली ।
कुळस्वामीण कां क्षोभली । विझाला कुळदीप ॥ ४० ॥
आतां लेंकुराचें मुख देखेन । तरी आनंदें राडी[1] चालेन
आणी गळही टोंचीन । कुळस्वामिणीपासीं ॥ ४१ ॥
आई भुता[2] करीन तुझा । नांव ठेवीन केरपुंजा ।
वेसणी[3] घालीन माझा । मनोरथ पुरवी ॥ ४२ ॥
बहुत देवांस नवस केले । बहुत गोसावी धुंडिले ।
गटगटां गिळिले । सगळे विंचु ॥ ४३ ॥
केले समंधाचे सायास । राहाणे[4] घातलें बहुवस[5] ।
केळें नारिकेळें ब्राह्मणास । अंब्रदानें दिधलीं ॥ ४४ ॥
केलीं नाना कवटालें[6] । पुत्रलोभें केलीं ढालें[7] ।
तरी अदृष्ट[8] फिरलें । पुत्र नाहीं ॥ ४५ ॥
वृक्षाखालें जाऊन नाहाती । फळतीं झाडें करपती ।
ऐसे नाना दोष करिती । पुत्रलोभाकारणें ॥ ४६ ॥
सोडून सकळ वैभव । त्यांचा वारयावेघला[9] जीव ।
तंव तो पावला खंडेराव । आणी कुळस्वामिणी ॥४७

---

१ धगधगीत निखाऱ्याची खाई. २ देवीचा आराधी. ३ नथणी. ४ अंगांत दैवत घालणें. ५ नाना तऱ्हेचें. ६ कौटालें, तंत्रप्रयोग. ७ क्षुद्र मंत्रप्रयोग. ८ नशीब. ९ भ्रमिष्ट झाला. इतर कांहीं सुचेनासें झालें.

आतां मनोरथ पुरती । स्त्रीपुरुषें आनंदती ।
सावध होऊन श्रोतीं । पुढें अवधान द्यावें ॥ ४८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

लेंकुरें उदंड जालीं । तों ते लक्ष्मी निघोन गेली ।
बापडीं भिकेसी लागलीं । कांहीं खाया मिळेना ॥ १ ॥
लेंकुरें खेळती धाकुटीं । येकें रांगती येकें पोटीं ।
ऐसी घरभरी जाली दाटी । कन्या आणी पुत्रांची ॥ २ ॥
दिवसेंदिवस खर्च वाढला । यावा[1] होता तो खुंटोन गेला
कन्या उपवरी जाल्या त्यांला । उजवावया द्रव्य नाहीं ॥
मायेबापें होतीं संपन्न । त्यांचें उदंड होतें धन ।
तेणेंकरितां प्रतिष्ठा मान । जनीं जाला होता ॥ ४ ॥
भरम आहे लोकाचारीं । पहिली नांदणूक नाहीं घरीं ।
दिवसेंदिवस अभ्यांतरीं । दरिद्र आलें ॥ ५ ॥
ऐसी घरवात वाढली । खातीं तोंडें मिळालीं ।
तेणें प्राणीयांस लागली । काळजी उद्वेगाची ॥ ६ ॥
कन्या उपवरी जाल्या । पुत्रास नोवऱ्या आल्या ।
आतां उजवणी केल्या । पाहिजेत कीं ॥ ७ ॥
जरी मुलें तैसींच राहिलीं । तरी पुन्हां लोकलाज जाली
ह्मणती कासया व्यालीं । जन्मदारिद्रचें ॥ ८ ॥

---

१ आवक.

ऐसी लोकलाज होईल । वडिलांचें नांव जाईल ।
आतां रुण कोण देईल । लग्नापुरतें ॥ ९ ॥
मागें रुण ज्याचें घेतलें । त्याचें परतोन नाहीं दिल्हें ।
ऐसें आभाळ कोंसळलें । उद्वेगाचें ॥ १० ॥
आपण खातों अन्नासी । अन्न खातें आपणासीं ।
सर्वकाळ मानसीं । चिंतातुर ॥ ११ ॥
पती[1] अवघीच मोडली । वस्तभाव गाहाण पडिली ।
अहा देवा वेळ आली । आतां डिवाळच्याची[2] ॥ १२ ॥
कांहीं केला ताडाभोडा[3] । विकिला घरींचा पाडारेडा
कांहीं पैका रोकडा । कळांतरें काढिला ॥ १३ ॥
ऐसें रुण घेतलें । लोकिकीं दंभ केलें ।
सकळ ह्मणती नांव राखिलें । वडिलांचें ॥ १४ ॥
ऐसें रुण उदंड जालें । रिणाइतीं[4] वेढून घेतलें ।
मग प्रयाण आरंभिलें । विदेशाप्रती ॥ १५ ॥
दोनी वरुषें बुडी मारिली । नीच सेवा अंगीकारिली ।
शरीरें आपदा भोगिली । आतिशयेंसीं ॥ १६ ॥
कांहीं मेळविलें विदेशीं । जीव लागला मनुष्यांपासीं ।
मग पुसोनियां स्वामीसी । मुरडता जाला[5] ॥ १७ ॥
तंव तें अत्यंत पीडावलीं । वाट पाहात बैसलीं ।
म्हणती दिवसगती कां लागली । काये कारणें देवा ॥१८॥
आतां आम्ही काये खावें । किती उपवासीं मरावें ।
ऐसियाचे संगतीस देवें । कां पां घातलें आह्मांसी ॥१९॥

---

१ पत. २ दिवाळखोरीची. ३ मोडतोड, उपद्व्याप. ४ सावकारांनी. ५ घराकडे परत फिरला.

ऐसें आपुलें सुख पाहाती । परी त्याचें दुःख नेणती ।
आणी शक्ती गेलियां अंतीं । कोणीच कामा न येती ॥ २० ॥
असो ऐसी वाट पाहतां । दृष्टीं देखिला अवचिता ।
मुलें धावती ताता । भागलास ह्मणौनी ॥ २१ ॥
स्त्री देखोन आनंदली । ह्मणे आमुची दैन्यें फिटली ।
तंव येरें दिधली । गांठोडी हातीं ॥ २२ ॥
सकळांस आनंद जाला । ह्मणती आमुचा वडील आला ।
तेणें तरी आह्मांला । आंग्या टोप्या आणिल्या ॥ २३ ॥
ऐसा आनंद च्यारी दिवस । सवेंच मांडिली कुसमुस[1]
ह्मणती हें गेलियां आह्मांस । पुन्हां आपदा लागती ॥ २४ ॥
ह्मणौनी आणिलें तें असावें । येणें मागुतें विदेशास जावें
आम्ही हें खाऊं न तों यावें । द्रव्य मेळऊन ॥ २५ ॥
ऐसी वासना सकळांची । अवघीं सोइरीं सुखाचीं ।
स्त्री अत्यंत प्रीतीची । तेहि सुखाच लागली ॥ २६ ॥
विदेसीं बहु दगदला । विश्रांती घ्यावया आला ।
स्वासहि नाहीं टाकिला । तों जाणें वोढवलें ॥ २७ ॥
पुढें अपेक्षा जोसियांची । केली विवंचना मुहूर्तांची ।
वृत्ति गुंतली तयाची । जातां प्रशस्त न वटे ॥ २८ ॥
माया[2] मात्रा[3] सिद्ध केली । कांहीं सामग्री बांधली ।
लेंकुरें दृष्टीस पाहिलीं । मार्गस्त जाला ॥ २९ ॥
स्त्रियेस अवलोकिलें । वियोगें दुःख बहुत वाटलें ।
प्रारब्धसूत्र तुकलें[4] । रुणानबंधाचें ॥ ३० ॥

---

१ कुरबुर. २ धन. ३ फराळाचें साहित्य. ४ बळावलें; वियोगाच्या रुणानुबंधाचें प्रारब्ध बळावल्यानें इच्छेविरुद्ध जाणें भाग पडलें.

कंठ सद्‌गदित जाला । न संवरेच गहिवरला ।
लेंकुरा आणी पित्याला । तडातोडी जाली ॥ ३१ ॥
जरी रुणानबंध असेल । तरी मागुती भेटी होईल ।
नाहीं तरी संगती पुरेल । येचि भेटीनें तुमची ॥ ३२ ॥
ऐसें बोलोन स्वार होये । मागुता फीरफिरों पाहे ।
वियोगदुःख न साहे । परंतु कांहीं न चले ॥ ३३ ॥
आपुला गांव राहिला मागें । चित्त भ्रमलें संसारउद्वेगें ।
दुःखवला प्रपंचसंगें । अभिमानास्तव ॥ ३४ ॥
ते समईं माता आठवली । म्हणे धन्य धन्य ते माउली ।
मजकारणें बहुत कष्टली । परी मी नेणेंचि मूर्ख ॥ ३५ ॥
आजी जरी ते असती । तरी मजला कदा न विशंभती ।
वियोग होतां आक्रंदती । ते पोटाग्नि[1] वेगळीच ॥ ३६ ॥
पुत्र वैभवहीन भिकारी । माता तैसाचि अंगिकारी ।
दगदला देखोनि अंतरीं । त्याच्या दुःखें दुःखवे ॥ ३७ ॥
प्रपंचविचारें पाहातां । हें सकळ जोडे न जोडे माता ।
हें शरीर जयेकरितां । निर्माण जालें ॥ ३८ ॥
लांव तरी ते माया । काय कराविया सहश्र जाया[2] ।
परी भुलोन गेलों वायां । मकरध्वजाचेनी ॥ ३९ ॥
या येका कामाकारणें । जिवलगांसि द्वंद[3] घेणें ।
सखीं तींच पिसुणें । ऐसीं वाटतीं ॥ ४० ॥
म्हणौन धन्य धन्य ते प्रपंची जन । जे मायेबापाचें भजन ।
करिती न करिती मन । निष्ठुर जिवलगांसीं ॥ ४१ ॥

---

१ पोटाग्नि; कळवळा. २ स्त्रिया. ३ कलह करणें.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

संगती स्त्रीबाळकाची। आहे साठी[१] जन्माची।
परी मायेबापें कैंचीं। मिळतील पुढें ॥ ४२ ॥
ऐसें पूर्वीं होतें ऐकिलें। परी तें समई नाहीं कळलें।
मन हें बुडोन गेलें। रतिसुखाचा डोहीं ॥ ४३ ॥
हे सखीं वाटती परी पिसुणें। मिळालीं वैभवाकारणें।
रितें जातां लाजिरवाणें। अत्यंत वाटे ॥ ४४ ॥
आतां भलतैसें करावें। परि द्रव्य मेळऊन न्यावें।
रितें जातां स्वभावें। दुःख आहे ॥ ४५ ॥
ऐसी वेवर्धना[२] करी। दुःख वाटलें अंतरीं।
चिंतेचिये माहापुरीं। बुडोन गेला ॥ ४६ ॥
ऐसा हा देह आपुला। असतांच पराधेन केला।
ईश्वरीं कानकोंडा जाला[३]। कुटुंबकाबाडी ॥ ४७ ॥
या येका कामासाठीं। जन्म गेला आटाटी।
वय वेचल्यां सेवटीं। येकलेंचि जावें ॥ ४८ ॥
ऐसा मनीं प्रस्तावला। क्षण येक उदास जाला।
सर्वेचि प्राणी झळंबला[४]। मायाजाळें ॥ ४९ ॥
कन्यापुत्रें आठवलीं। मनींहुनि क्षिती वाटली।
म्हणे लेंकुरें अंतरलीं। माझीं मज ॥ ५० ॥
मागील दुःख आठवलें। जें जें होतें प्राप्त जालें।
मग रुदन आरंभिलें। दीर्घ स्वरें ॥ ५१ ॥
आरण्यरुदन करितां। कोणी नाहीं बुझाविता।
मग होये विचारिता। आपुले मनीं ॥ ५२ ॥
आतां कासया रडावें। प्राप्त होतें तें भोगावें।

---

१ सांठवण; सोबत. २ विवंचना. ३ ईश्वरविषयक कर्तव्यें दुर्लक्षिता झाला. ४ मोहित झाला.

एसें बोलोनिया जीवें । धारिष्ट केलें ॥ ५३ ॥
ऐसा दुःखें दगदला । मग विदेशाप्रती गेला ।
पुढें प्रसंग वर्तला । तो सावध ऐका ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

पुढें गेला विदेशासी । प्राणी लागला व्यासंगासी ।
आपल्या जिवेसीं सोसी । नाना श्रम ॥ १ ॥
ऐसा दुस्तर संसार । करितां कष्टला थोर ।
पुढें दोनी च्यारी संवत्सर । द्रव्य मेळविलें ॥ २ ॥
सवेंचि आला देशासी । तों आवर्षण[1] पडिलें देसीं ।
तेणें गुणें मनुष्यांसी । बहुत कष्ट जाले ॥ ३ ॥
येकांच्या बैसल्या अमृतकळा[2] । येकांस चंद्री[3] लागली
डोळां । येकें कांपती चळचळां । दैन्यवाणीं ॥ ४ ॥
येकें दीनरूप बैसलीं । येकें सुजलीं येकें मेलीं ।
ऐसीं कन्यापुत्रें देखिलीं । अकस्मात डोळां ॥ ५ ॥
तेणें बहुत दुःखी जाला । देखोनियां उभड[4] आला ।
प्राणी आक्रंदों लागला । दैन्यवाणा ॥ ६ ॥
तंव तीं अवघीं सावध जालीं । ह्मणती बाबा बाबा जेऊं
घाली । अन्नालागीं मिडकलीं[5] । झडा[6] घालिती ॥ ७ ॥

---

१ दुष्काळ. २ गालफड. ३ चंद्री लागणें = डोळे निस्तेज होणें.
४ गहिंवर. ५ बुभुक्षित; आशाळभूत. ६ झडप.

गांठोडें सोडून पाहाती । हातां पडिलें तेंचि खाती ।
कांहीं तोंडीं कांहीं हातीं । प्राण जाती निघोनी ॥ ८ ॥
तांतडी तांतडी जेऊं घाली । तों तें जेवितां जेवितां कांहीं
मेलीं । कांहीं होतीं धादावलीं[1] । तेंहि मेलीं अजीर्णें ॥ ९ ॥
ऐसीं बहुतेकें मेलीं । येक दोनी मुलें उरलीं ।
तेंहि दैन्यवाणी जालीं । आपले मातेवांचुनी ॥ १० ॥
ऐसें आवर्षण आलें । तेणें घरचि बुडालें ।
पुढें देसीं सुभिक्ष[2] जालें । आतिशयेंसी ॥ ११ ॥
लेकुरां नाहीं वाढवितें । अन्न करावें लागे आपुलेन हातें ।
बहु त्रास घेतला चित्तें । स्वयंपाकाचा ॥ १२ ॥
लोकीं भरीस घातलें । पुन्हां मागुतें लग्न केलें ।
द्रव्य होतें तें वेचलें । लग्नाकारणें ॥ १३ ॥
पुन्हां विदेशासी गेला । द्रव्य मेळऊन आला ।
तव घरीं कळ्हो लागला । सावत्र पुत्रांसी ॥ १४ ॥
स्त्री जाली न्हातीधुती । पुत्र देखों न सकती ।
भ्रताराची गेली शक्ति । वृद्ध जाला ॥ १५ ॥
सदा भांडण पुत्रांचें । कोणी नायकती कोणाचें ।
वनिता अति प्रीतीचें । प्रीतिपात्र ॥ १६ ॥
किंत[3] बैसला मना । येके ठाईं पडेना ।
ह्मणोनियां पांचा जणा । मेळविलें ॥ १७ ॥
पांच जण वांटे करिती । तों ते पुत्र नायेकती ।
निवाडा नव्हेचि अंतीं । भांडण लागलें ॥ १८ ॥
बापलेकां भांडण जालें । लेंकीं बापास मारिलें ।

---

१ बुभुक्षित. २ धनधान्याची समृद्धि. ३ संशय, अविश्वास.

तंव ते मातेनें घेतलें । शंखतीर्थ[1] ॥ १९ ॥
ऐकोनि मिळाले लोक । उभे पाहाती कौतुक ।
ह्मणती बापास लेक । कामा आले ॥ २० ॥
ज्या कारणें केले नवस । ज्या कारणें केले सायास ।
ते पुत्र पितीयास । मारिती पाहा ॥ २१ ॥
ऐसी आली पापकळी[2] । आश्चिर्य मानिलें सकळीं ।
उभे तोडिती कळी । नगरलोक ॥ २२ ॥
पुढें बैसोन पांच जण । वांटे केले तत्समान ।
बापलेंकांचें भांडण । तोडिलें तेहीं ॥ २३ ॥
बापास वेगळें घातलें । कोंपट बांधोन दिधलें ।
मन कांतेचें लागलें । स्वार्थबुद्धी ॥ २४ ॥
कांता तरुण पुरुष वृद्ध । दोघांस पडिला संमंध ।
खेद सांडून आनंद । मानिला तेहीं ॥ २५ ॥
स्त्री सांपडली सुंदर । गुणवंत आणी चतुर ।
ह्मणे माझें भाग्य थोर । वृद्धपणीं ॥ २६ ॥
ऐसा आनंद मानिला । दुःख सर्वहि विसरला ।
तंव तो गल्बला जाला । परचक्र[3] आलें ॥ २७ ॥
अकस्मात धाडी आली । कांता बंदीं धरून नेली ।
वस्तभावहि गेली । प्राणीयाची ॥ २८ ॥
तेणें दुःख जालें भारीं । दीर्घ स्वरें रुदन करी ।
मनीं आठवे सुंदरी । गुणवंत ॥ २९ ॥
तंव तिची वार्ता आली । तुमची कांता भ्रष्टली ।
ऐकोनियां आंग घाली । पृथ्वीवरी ॥ ३० ॥

---

१ आक्रोशणें. २ पापमूलक कलह. ३ शत्रूची–मुसलमानांची धाड.

सव्य अपसव्य लोळे । जळें पाझरती डोळे ।
आठवितां चित्त पोळे । दुःखानळें ॥ ३१ ॥
द्रव्य होतें मेळविलें । तेंहि लग्नास वेचलें ।
कांतेसिही धरून नेलें । दुराचारीं ॥ ३२ ॥
मजहि वृद्धाप्य आलें । लेंकीं वेगळें घातलें ।
अहा देवा वोढवलें । अदृष्ट माझें ॥ ३३ ॥
द्रव्य नाहीं कांता नाहीं । ठाव नाहीं शक्ति नाहीं ।
देवा मज कोणीच नाहीं । तुजवेगळें ॥ ३४ ॥
पूर्वी देव नाहीं पुजिला । वैभव देखोन भुलला ।
सेखीं[1] प्राणी प्रस्तावला । वृद्धपणीं ॥ ३५ ॥
देह अत्यंत खंगलें । सर्वांग वाळोन गेलें ।
वातपीत उसळलें । कंठ दाटला कफें ॥ ३६ ॥
वळे जिव्हेची बोबडी । कफें कंठ घडघडी ।
दुर्गंधी सुटली तोंडीं । नाकीं स्लेष्मा[2] वाहे ॥ ३७ ॥
मान कांपे चळचळां । डोळे गळती भळभळां ।
वृद्धपणीं अवकळा । ठाकून आली ॥ ३८ ॥
दंतपाटी उखळली । तेणें बोचरींखडी पडिली ।
मुखीं लाळ गळों लागली । दुर्गंधीची ॥ ३९ ॥
डोळां पाहातां दिसेना । कानीं शब्द ऐकेना ।
दीर्घ स्वरें बोलवेना । दमा दाटे ॥ ४० ॥
शक्ती पायांची राहिली । बैसवेना मुरकुंडी घाली ।
बृहती[3] वाजों लागली । तोंडाच ऐसी ॥ ४१ ॥
क्षुधा लागतां आवरेना । अन्न समई मिळेना ।
मिळालें तरी चावेना । दांत गेले ॥ ४२ ॥

---

१ शेवटीं. २ पातळ कफ; पडसें. ३ गुद.

पित्तें जिरेना अन्न । भक्षीतांच होये वमन ।
तैसेंचि जाये निघोन । अपानद्वारें ।। ४३ ।।
विष्टा मूत्र आणि बळस[1] । भोवता वमनें केला नास ।
दुरून जातां कोंडे स्वास । विश्वजनाचा ।।४४।।
नाना दुःखें नाना व्याधी । वृद्धपणीं चळे बुद्धी ।
तऱ्हीं पुरेना[2] आवधी । आयुष्याची ।। ४५ ।।
पापण्या भवयाचे केश । पिकोन झडले निःशेष ।
सर्वांगीं लोंबलें मांस । चिरकुटासारिखें ।। ४६ ।।
देह सर्व पारिखें[3] जालें । सवंगडे निःशेष राहिले ।
सकळ प्राणीमात्र बोले । मरेना कां ।। ४७ ।।
जें जन्मून पोसलीं । तेंचि फिरोन[4] पडिलीं ।
अंतीं विषम वेळ आली । प्राणीयासी ।। ४८ ।।
गेलें तारुण्य गेलें बळ । गेलें संसारीचें सळ[5] ।
वाताहात जालें सकळ । शरीर आणी संपत्ती ।।४९।।
जन्मवरी स्वार्थ केला । तितुकाहि वेर्थ गेला ।
कैसा विषम काळ आला । अंतकाळीं ।। ५० ।।
सुखाकारणें झुरला । सेखीं दुःखें कष्टी जाला ।
पुढें मागुता धोका आला । येमयातनेचा ।। ५१ ।।
जन्म अवघा दुःखमूळ । लागती दुःखाचे इंगळ ।
ह्मणोनियां तत्काळ । स्वहित करावें ।। ५२ ।।
असो ऐसें वृद्धपण । सकळांस आहे दारुण ।
ह्मणोनियां शरण । भगवंतास जावें ।। ५३ ।।
पुढें वृद्धीस[6] तत्वतां । गर्भीं प्रस्तावा होता ।

१ नाकातोंडांतील मळ. २ मर्यादा संपेना. ३ परावलंबी. ४ विरुद्ध झालीं. ५ वारें; मस्ती. ६ वृद्धपणीं अथवा वाढलेला.

तोचि आला मागुता । अंतकाळीं ॥ ५४ ॥
म्हणौनि मागुतें जन्मांतर । प्राप्त मातेचें उदर ।
संसार हा अतिदुस्तर । तोचि ठाकून आला ॥ ५५॥
भगवद्भजनावांचुनी । चुकेना हे जन्मयोनि ।
तापत्रयांची जाचणी । सांगिजेल पुढें ॥ ५६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्वगुणपरीक्षानाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

तापत्रयाचें लक्षण । आतां सांगिजेल निरूपण ।
श्रोतीं करावें श्रवण । येकाग्र होऊनी ॥ १ ॥
जो तापत्रैं पोळला । तो संतसंगें निवाला[1] ।
आर्तभूत[2] तोषला । पदार्थ[2] जेवी ॥ २ ॥
क्षुधाक्रांतास मिळे अन्न । तृषाक्रांतास जीवन ।
बंदीं पडिल्याचें बंधन । तोडितां सुख ॥ ३ ॥
माहापुरें जाजावला[3] । तो पैलतीरास नेला ।
कां तो स्वप्नींचा चेइला[4] । स्वप्नदुःखी ॥ ४ ॥
कोणी येकासी मरण । येतां दिलें जीवदान ।
संकटास निवारण[5] । तोडितां सुख ॥ ५ ॥

---

१ शांत झाला. २ तप्त; तापलेला पदार्थ पाण्यानें जसा तृप्त-शांत-होतो तसा. ३ घाबरलेला. ४ जागा झाला. ५ निवारणें. एखाद्याचें संकट युक्तिप्रयुक्तीनें तोडिलें-नष्ट केलें-असतां त्यास सुख होतें तसें.

रोगियास औषध । सप्रचित आणी शुद्ध ।
तयासी होये आनंद । आरोग्य होतां ॥ ६ ॥
तैसा संसारें दुःखवला । त्रिविधतापें पोळला ।
तोचि येक अधिकारी जाला । परमार्थासी ॥ ७ ॥
ते त्रिविध ताप ते कैसे । आतां बोलिजेत तैसे ।
येविषईं येक असे । वाक्याधार ॥ ८ ॥

श्लोक ॥ देहेंद्रियप्राणेन सुखं दुःखं च प्राप्यते ।
इममाध्यात्मिकं तापं जायते दुःखं देहिनाम् ॥१॥
सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।
द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ॥२॥
शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना ।
स्वर्गनरकादि भोक्तव्यमिदं चैवाधिदैविकम् ॥३॥

येक ताप आध्यात्मिक । दुजा तो आदिभूतिक ।
तिसरा आदिदैविक । ताप जाणावा ॥ ९ ॥
आध्यात्मिक तो कोण । कैसी त्याची वोळखण ।
आदिभूतिकाचें लक्षण । जाणिजे कैसें ॥ १० ॥
आदिदैविक तो कैसा । कवण तयाची दशा ।
हेंहि विशद कळे ऐसा । विस्तार कीजे ॥ ११ ॥
हां जी ह्मणोनि वक्ता । जाला कथा विस्तारिता ।
आध्यात्मिक ताप आतां । सावध ऐका ॥ १२ ॥
देह इंद्रिय आणी प्राण । यांचेनि योगें आपण ।
सुखदुःखें सिणे जाण । या नांव आध्यात्मिक ॥ १३ ॥
देहामधून जें आलें । इंद्रियें प्राणें दुःख जालें ।
तें आध्यात्मिक बोलिलें । तापत्रईं ॥ १४ ॥

देहामधून काये आलें । प्राणें कोण दुःख जालें ।
आतां हें विशद केलें । पाहिजे कीं ॥ १५ ॥
खरुज खवडे पुळिया नारु । नखरुडें मांजऱ्या देवि गोवरु ।
देहामधील विकारु । या नांव आध्यात्मिक ॥ १६ ॥
काखमांजरी केशतोड । वोखटें[1] वर्ण काळफोड ।
व्याधी सूळव्याधी साहाजड[2]। या नांव आध्यात्मिक॥ १७
अंगुळवेडे[3] गालफुगी । कंड लागे जे वाउगी ।
हिरडी सुजे भरे बलंगी[4]। या नांव आध्यात्मिक ॥ १८ ॥
वाउगे फोड उठती । कां ते सुजे आंगकांती ।
वात आणी तिडका लागती। या नांव आध्यात्मिक ॥ १९
नाइटे अंदु[5] गजकर्ण । पेहाचें[6] पोट विस्तीर्ण ।
बैसलें टाळें फुटती कर्ण। या नांव आध्यात्मिक ॥ २० ॥
कुष्ट आणि बोला कुष्ट । पंड्यारोग[7] अतिश्रेष्ठ ।
क्षयरोगाचे कष्ट । या नांव आध्यात्मिक ॥ २१ ॥
वाटी[8] वटक[9] वायेगोळा । हातीं पाईं लागती कळा ।
भोवंडी[10] लागे वेळोवेळां । या नांव आध्यात्मिक ॥ २२ ॥
वोलांडा आणी वळ । पोटसुळाची तळमळ ।
आर्धशिसी उठे कपाळ । या नांव आध्यात्मिक ॥ २३ ॥
दुःखे माज[11] आणि मान । पुष्ठी[12] ग्रीवा[13] आणि वदन ।
अस्तिसांदे दुःखती जाण। या नांव आध्यात्मिक ॥ २४ ॥

---

१ सडके व्रण. २ दुःसह. ३ बोटाचें दुखणें. ४ दांतांत भरणारें कसपट. ५ पायहंसळी; हाड्याव्रण. ६ जलोदराचें. ७ रक्तक्षय; पंडुरोग. ८ गांठ सरकणें. ९ अर्भक दूध प्याल्यावर, दुधाच्या गोळ्या होऊन, ओकतें तें. १० चक्कर येणें. ११ कंबर. १२ पाठ. १३ मान, गळा.

कुळिक[1] तरळ[2] कामिणी[3] । मुरमा[4] सुंठरें[5] साळिणी[6] ।
विदेसीं लागलें पाणी । या नांव आध्यात्मिक ॥ २५ ॥
जळसोस[7] आणी हिवारें[8] । गिरीविरी[9] आणी अंधारें ।
ज्वर पाचाव[10] आणी शारें[11] । या नांव आध्यात्मिक २६
शैत्य उष्ण आणी तृषा । क्षुधा निद्रा आणी दिशा[12] ।
विषयतृष्णेची दुर्दशा । या नांव आध्यात्मिक ॥ २७ ॥
आळसी मूर्ख आणी अपेसी । भय उद्भवे मानसीं ।
विसराळु दुश्चित्त अहर्निशी । या नांव आध्यात्मिक २८
मूत्रकोड आणी परमें[13] । रक्तपिती रक्तपरमें ।
खडाचढाचेनि[14] श्रमे । या नांव आध्यात्मिक ॥ २९ ॥
मुरडा हागवण उन्हाळे । दिशा[15] कोंडतां आंदोळे ।
येक वेथा असोन न कळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३० ॥
गांठी ढळली जाले जंत । पडे आंव आणी रक्त ।
अन्न तैसेंचि पडत । या नांव आध्यात्मिक ॥ ३१ ॥
पोटफुगी आणी तडस । भरला हिर[16] लागला घांस ।
फोडी[17] लागतां कासावीस या नांव आध्यात्मिक ॥३२॥
उचकी लागली उसित[18] गेला । पीत उसळलें उलाट
झाला खरे[19] पडसा आणी खोंकला त्या नांव आध्यात्मिक
उसळला दमा आणी धाप । पडजिभ ढासि आणी कफ ।
मोवाज्वर आणी संताप । या नांव आध्यात्मिक ॥३४॥

---

१. मोडशी. २ अजीर्णाची हागओक. ३ कावीळ. ४ पुरळ. ५ गळवें. ६ गंडमाळा; नाकांतील फोड. ७ कोरड पडणें. ८ हिंवताप. ९ गरगरणें. १० उलटलेला ज्वर. ११ शहारें. १२ हगवण. १३ परमा; गरमी. १४ मूतखडा. १५ अवरोध होणें. १६ ठसका. १७ मुखांतील लहान फोड. १८ घांस अडकला. १९ जीभकांटे.

कोणी सेंदुर घातला । तेणें प्राणी निर्बुजला ।
घशामध्यें फोड जाला । या नांव आध्यात्मिक ॥३५॥
गळसोट्या[1] आणी जीभ झडे । सदा मुखीं दुर्गंधी पडे ।
दंतहीन लागती किडे । या नांव आध्यात्मिक ॥३६॥
जरंडी[2] घोलाणा गंडमाळा । अवचित स्वयें फुटे डोळा ।
आपणचि कापी अंगुळा । या नांव आध्यात्मिक ॥३७॥
कळा तिडका लागती । कां ते दंत उन्मळती ।
अधर जिव्हा रगडती । या नांव आध्यात्मिक ॥३८॥
कर्णदुःख नेत्रदुःख । नाना दुःखें घडे शोक ।
गर्भांध आणी नपुंश्यक । या नांव आध्यात्मिक ॥३९॥
फुलें वडस[3] आणी पडळें[3] । कीड गर्ता[4] रातांधळें
दुश्चित्त भ्रमिष्ट आणी खुळें । या नांव आध्यात्मिक ४०
मुकें बधीर राखोंडें[5] । थोटें चळलें आणी वेडें ।
पांगुळ कुर्‍हें[6] आणी पावडें[7] । या नांव आध्यात्मिक ४१
तारसें[8] घुलें[9] काणें कैरें[10] । गारोळें[11] जामुन[12]
टाफरें[13] शडांगुळें गेंगाणें विदरें[14] । या नांव आध्यात्मिक
दांतिरें बोचिरें घानाळ[15] । घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ ।
अतिकृश अतिस्थूळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४३॥
तोंतरें बोंबडें निर्बळ । रोगी कुरूप कुटीळ ।
मत्सरी खादाड तपीळ । या नांव आध्यात्मिक ॥४४॥

---

१ घटसर्प. २ पानथरी. ३ मोतिबिंदु व कांचबिंदु. ४ डोळे असून न दिसणें. ५ ओठतुटकें. ६ कुबडें. ७ आंखूड पायाचें. ८ तारवटलेले डोळ्याचा. ९ वाकडमान्या. १० तिरळा. ११ घाऱ्या डोळ्याचा. १२ अति ठेंगणा. १३ ठेचाळणारा. १४ कुरूप. १५ लांबनाक्या.

संतापी अनुतापी मत्सरी । कामिक हेवा तिरस्कारी ।
पापी अवगुणी विकारी । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४५ ॥
उठवणें[१] ताठा करक । आवटळे आणी लचक ।
सुजी आणी चालक[२] । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४६ ॥
सल[३] आडवें गर्भपात । स्तनगुंते[४] सनपात ।
संसारकोंडे[५] आपमृत्य । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४७ ॥
नवचिख आणी हिंगुर्डे[६] । बाष्ट[७] आणी वावडें ।
उगीच दांतखिळ पडे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४८ ॥
झडती पातीं सुजती भवया । नेत्रीं होती राझणवडीया ।
चाळसी[८] लागे प्राणियां । या नांव आध्यात्मिक ॥ ४९ ॥
वांग[९] तिळ सुरसें[१०] लांसें[११] । चामखिळ गलंडें[१२] ग्रसें[१३] ।
चुकुर होइजे[१४] मानसें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५० ॥
नाना फुग आणी आवाळें । आंगीं दुर्गंधी प्रबळे ।
चाईचाटी[१५] लाळ गळे । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५१ ॥
नाना चिंतेची काजळी । नाना दुःखें चित्त पोळी ।
व्याधीवांचून तळमळी । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५२ ॥
वृद्धपणीच्या आपदा । नाना रोग होती सदा ।
देह क्षीण सर्वदा । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५३ ॥
नाना व्याधी नाना दुःखें । नाना भोग नाना खांडकें ।
प्राणी तळमळी शोकें । या नांव आध्यात्मिक ॥ ५४ ॥

---

१ उठतां न येणें. २ संधिवात. ३ न वाढणारा गर्भ. ४ स्तनांतील गांठी. ५ संसारांतील अडचणी. ६ नखुर्डे. ७ शिळें, वातुळ खाण्यानें होणारा रोग. ८ (चाळिशी); चष्मा. ९ काळसर पुळचा. १० पांढरे चट्टे. ११ काळे चट्टे. १२ गालगुंड. १३ केसाळ काळा चट्टा. १४ भ्रमिष्ट होणें. १५ केंस न येणारे चट्टे.

ऐसा आध्यात्मिक ताप । पूर्वपापाचा संताप ।
सांगतां सरेना अमूप । दुःखसागर ।। ५५ ।।
बहुत काय बोलावें । श्रोतीं संकेतें जाणावें ।
पुढें बोलिजे स्वभावें । आदिभूतिक ।। ५६ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आध्यात्मिकताप-
निरूपणनाम समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां जालें निरूपण । आध्यात्मिकाचें लक्षण ।
आतां आदिभूतिक तो कोण । सांगिजेल ।। १ ।।

श्लोक ।। सर्वभूतेन संयोगात् सुखं दुःखं च जायते ।।
द्वितीयतापसंतापः सत्यं चैवाधिभौतिकः ।। १ ।।

सर्व भूतांचेनि संयोगें । सुखदुःख उपजों लागे ।
ताप होतां मन भंगे । या नांव आदिभूतिक ।। २ ।।
तरी या आदिभूतिकाचें लक्षण । प्रांजळ करूं निरूपण ।
जेणें अनुभवास ये पूर्ण । वोळखी तापत्रयाची ।। ३ ।।
ठेंचा लागती मोडती कांटे । विझती[1] शस्त्रांचे धायटे[2] ।
सल[3] सिलका[4] आणी सरांटे । या नांव आदिभूतिक ।।४ ।।
अंग्या[5] आणी काचकुहिरी । आवचटा लागे शरीरीं ।
गांधील येऊन दंश करी । या नांव आदिभूतिक ।। ५ ।।

वझ ती; लागतात. २ घाव. ३ शरीरांत घस शिरतात ते.
. ५ आग्या वनस्पति.

मासी गोमासी मोहळमासी । मुंगी तेलमुंगी डांस दसी [1]।
सोट जळू लागे यासी । आदिभूतिक बोलिजे ॥ ६ ॥
पिसा पिसोळे चांचण । कुसळें मुंगळे ढेंकुण ।
विसीफ [2] भोवर [3] गोंचिड जाण । या नांव आदिभूतिक ॥७
गोंबी विंचु आणी विखार । व्याघ्र लांडिगे आणी शूकर ।
गौसायळ साम्बर [4] । या नांव आदिभूतिक ॥ ८ ॥
रानगाई रानह्मैसे । रानशकट्ट आणी रीसें ।
रानहाती लांवपिसें [5] । या नांव आदिभूतिक ॥ ९ ॥
सुसरीनें वोढून नेलें । कां तें आवचितें बुडालें ।
आथवा खळाळीं पडिलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १० ॥
नाना विखारें आजगर । नाना मगरें जळचर ।
नाना वनचरें अपार । या नांव आदिभूतिक ॥ ११ ॥
अश्व वृषभ आणी खर । स्वान शूकर जंबुक मार्जर ।
ऐसीं बहुविध क्रूर । या नांव आदिभूतिक ॥ १२ ॥
ऐसीं कर्कशें भयानकें । बहुविध दुःखदायकें ।
दुःखें दारुणें अनेकें । या नांव आदिभूतिक ॥ १३ ॥
भिंती माळवदें पडती । कडे भुयेरीं कोंसळती ।
वृक्ष आंगावरी मोडती । या नांव आदिभूतिक ॥ १४ ॥
कोणी येकाचा श्राप जडे । कोणी येकें केले चेडे ।
आधांतरी होती वेडे । या नांव आदिभूतिक ॥ १५ ॥
कोणी येकें चाळविलें । कोणी येकें भ्रष्टविलें ।
कोणी येकें धरून नेलें । या नांव आदिभूतिक ॥ १६ ॥

---

१ दंश करतात. २ इसब. ३ भुंगा. ४ सांबर. ५ लांवेचें पिसें =डांकिणीमुळें लागणारें वेड.

कोणी येकें दिलें वीष । कोणी येकें लाविले दोष ।
कोणी येकें घातले पाश । या नांव आदिभूतिक ।। १७ ।।
अवचिता सेर लागला । नेणो बिबवा चिडला ।
प्राणी धुरें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ।। १८ ।।
इंगळावरी पाय पडे । शिळेखालें हात सांपडे ।
धावतां आडखुळे पडे । या नांव आदिभूतिक ।। १९ ।।
वापी कूप सरोवर । गर्ता [1] कडा नदीतीर ।
आवचितें पडे शरीर । या नांव आदिभूतिक ।। २० ।।
दुर्गाखालें कोंसळती । झाडावरून पडती ।
तेणें दुःखें आक्रंदती । या नांव आदिभूतिक ।। २१ ।।
सीतें [2] वोठ तरकती । हात पाव टांका [3] फुटती ।
चिखल्या जिव्हाळ्या लागती । या नांव आदिभूतिक २२
अशनपानाचिये वेळे । उष्ण रसें जिव्हा पोळे ।
दांत कस्करे [4] आणी हरळे [5] । या नांव आदिभूतिक ।।२३
पराधेन बाळपणीं । कुशब्दमारजाचणी ।
अन्नवस्त्रेंवीण आळणी । या नांव आदिभूतिक ।। २४ ।।
सासुरवास गालोरे [6] । ठुणके [7] लासणें [8] चिमोरे [9] ।
आलें रुदन न धरे । या नांव आदिभूतिक ।। २५ ।।
चुकतां कान पिळिती । कां तो डोळा हिंग घालिती ।
सर्वकाळ धारकीं धरिती । या नांव आदिभूतिक ।। २६
नाना प्रकारीचे मार । दुर्जन मारिती अपार ।
दुरी अंतरे माहेर । या नांव आदिभूतिक ।। २७ ।।

---

१. खड्डा. २ थंडीनें. ३ टांचा. ४ करकरे. ५ फटी पडणें.
६ गालगुच्चे. ७ ठोंसे. ८ डागणें. ९ चिमटे.

कर्णनासिक विंधिलें । बळेंचि धरून गोंधिलें ।
खोडी जालिया पोळविलें । या नांव आदिभूतिक ।। २८
परचक्रीं धरून नेलें । नीच यातीस दिधलें ।
दुर्दशा होऊन मेलें । या नांव आदिभूतिक ।। २९ ।।
नाना रोग उद्भवले । जे आध्यात्मिकीं बोलिले ।
वैद्य पंचाक्षरी आणिले । या नांव आदिभूतिक ।। ३० ।।
नाना वेथेचें निर्शन । व्हावया औषध दारुण ।
बळात्कारें देती जाण । या नांव आदिभूतिक ।। ३१ ।।
नाना वल्लीचे रस । काढे गर्गोड कर्कश ।
घेतां होये कासाबोस । या नांव आदिभूतिक ।। ३२ ।।
ढाळ[1] आणी उखाळ[2] देती । पथ्य कठीण सांगती ।
अनुपान चुकतां विपत्ती । या नांव आदिभूतिक ।। ३३ ।।
फाड रक्त फांसणी[3] । गुल्लडागांची[4] जाचणी ।
तेणें दुःखें दुःखवे प्राणी । या नांव आदिभूतिक ।। ३४ ।।
रुचिक[5] बिबवे घालिती । नाना दुःखें दडपे देती ।
सिरा तोडिती जळा[6] लाविती या नांव आदिभूतिक ।। ३५
बहु रोग बहु औषधें । सांगतां अपारें अगाधें ।
प्राणी दुखवे तेणें खेदें । या नांव आदिभूतिक ।। ३६ ।।
बोलविला पंचाक्षरी । धूरमार पीडा करी ।
नाना यातना चतुरी । आदिभूतिक जाणिजे ।। ३७ ।।
दरवडे घालूनियां जना । तरुकर करिती यातना ।
तेणें दुःख होये मना । या नांव आदिभूतिक ।। ३८ ।।

---

१ जुलाब. २ वांतीचें औषध. ३ गांठीवर शस्त्रानें चिरा पाडणें.
४ चोंचे; तप्त सळईनें दिलेले डाग. ५ रुईचा चीक. ६ जळवा.

अग्नीचेनि ज्वाळें पोळे । तेणें दुःखें प्राणी हरंबळे ।
हानी जालियां विवळे । या नांव आदिभूतिक ॥ ३९ ॥
नाना मंदिरें सुंदरें । नाना रत्नांचीं भांडारें ।
दिव्यांबरें मनोहरें । दग्ध होती ॥ ४० ॥
नाना धान्यें नाना पदार्थ । नाना पशु नाना स्वार्थ ।
नाना पात्रें नाना अर्थ । मनुष्यें भस्म होती ॥ ४१ ॥
आग्न लागला सेती । धान्यें बणव्या[1] आणी खडकुती[2] ।
युक्षदंड[3] जळोन जाती । अकस्मात ॥ ४२ ॥
ऐसा आग्न लागला । अथवा कोणी लाविला ।
हानी जाली कां पोळला । या नांव आदिभूतिक ॥ ४३ ॥
ऐसें सांगतां बहुत । होती वन्हीचे आघात ।
तेणें दुःखें दुःखवे चित्त । या नांव आदिभूतिक ॥ ४४ ॥
हारपे विसरे आणी सांडे । नासे गाहाळे फुटे पडे ।
असाध्य होये कोणीकडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ४५ ॥
प्राणी स्थानभ्रष्ट जालें । नाना पशूतें चुकलें ।
कन्यापुत्र गाहाळले । या नांव आदिभूतिक ॥ ४६ ॥
तश्कर अथवा दावेदार । आवचितां करिती संव्हार ।
लुटिती घरें नेती खिल्लार[4] । या नांव आदिभूतिक ॥ ४७
नाना धान्यें केळी कापिती । पानमळां मीठ घालिती ।
ऐसे नाना आघात करिती । या नांव आदिभूतिक ॥ ४८
मैंद[5] उचले खाणोरी[6] । सुवर्णपंथी[7] भुररेकरी[8] ।
ठकु सितरु वरपेकरी[9] । वरपा घालिती ॥ ४९ ॥

---

१ गवताच्या गंजी. २ मळणीनंतर उरलेलें कुठार. ३ ऊस. ४ गोधन. ५ पेंढारी; फांसेगार. ६ काळीजखाऊ. ७ किमयागार. ८ भुलविणारे. ९ दरवडेखोर; लुटारू.

गठीछोडे[१] द्रव्य सोडिती । नाना आळंकार काढिती ।
नाना वस्तु मूषक[२] नेती । या नांव आदिभूतिक ॥ ५० ॥
वीज पडे हिंव पडे । प्राणी प्रजंनीं सांपडे ।
कां तो माहापुरीं बुडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ५१ ॥
भोवरें वळणें आणी धार । वोसाणें[३] लाटा अपार ।
वृश्चिक गोंबी आजगर । वाहोन जाती ॥ ५२ ॥
तयामधें प्राणी सांपडला । खडकीं बेटीं आडकला ।
बुडत बुडत वांचला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५३ ॥
मनासारिखा नसे संसार । कुरूप कर्कश स्त्री क्रूर ।
विधवा कन्या मूर्ख पुत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५४ ॥
भूत पिशाच्च लागलें । आंगावरून वारें गेलें ।
अबद्धमंत्रें[४] प्राणी चळलें । या नांव आदिभूतिक ॥ ५५ ॥
ब्राह्मणसमंध शरीरीं । बहुसाल पीडा करी ।
शनेश्वराचा धोका धरी । या नांव आदिभूतिक ॥ ५६ ॥
नाना ग्रहे काळचार । काळतिथी घातचंद्र ।
काळवेळ घातनक्षत्र । या नांव आदिभूतिक ॥ ५७ ॥
सिक पिंगळा[५] आणी पाली । वोखटें होला[५] काक कलाली[५]
चिंता काजळी[६] लागली । या नांव आदिभूतिक ॥ ५८ ॥
दिवटा[७] सरवदा[८] भाकून[९] गेला । अंतरीं धोका लागला
दुःस्वप्नें जाजावला । या नांव आदिभूतिक ॥ ५९ ॥

---

१ वाटमारे, लुटारू. २ उंदीर. ३ पुरांत वाहणारीं लांकडें इ.
४ चुकलेल्या मंत्रानें. ५ शकून पाहण्यास उपयोगी असे पक्षी.
६ काळजी. ७ कुडबुड्या जोशी. ८ सरोदा; भविष्य सांगणारा.
९ भविष्य सांगून.

भालु[1] भुंके स्वान रडे । पाली आंगावरी पडे ।
नाना चिन्हें चिंता पवाडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ६० ॥
बाहेरी निघतां अपशकुन । नाना प्रकारें विछिन्न ।
तेणें गुणें भंगे मन । या नांव आदिभूतिक ॥ ६१ ॥
प्राणीबंदीं सांपडला । यातने वरपडा जाला ।
नाना दुःखें दुःखवला । या नांव आदिभूतिक ॥ ६२ ॥
प्राणी राजदंड पावत । जेरबंद चाबुक वेत ।
दरेसार[2] तळवेमार[3] होत । या नांव आदिभूतिक ॥ ६३
कोरडे पारंब्या फोक । बहुप्रकारें अनेक ।
बहुताडिती आदिभूतिक । या नांव बोलिजे ॥ ६४ ॥
मोघरीमार[4] बुधलेमार[5] । चौखुरून[6] डंगारणेमार[7] ।
बुक्या गचांड्या गुडघेमार । या नांव आदिभूतिक ॥ ६५
लातातपराखा सेणमार । कानखडे दगडमार ।
नाना प्रकारींचे मार । या नांव आदिभूतिक ॥ ६६ ॥
टांगणें टिपऱ्या[8] पिछोडे[9] । बेडी बुधनाल[10] कोलदंडे ।
रक्षणनिग्रह चहूंकडे । या नांव आदिभूतिक ॥ ६७ ॥
नाकवणी[11] चुनवणी । मीठवणी रायवणी[12] ।
गुळवण्याची जाचणी । या नांव आदिभूतिक ॥ ६८ ॥
जळामध्यें बुचकुळिती । हस्तीपुढें बांधोन टाकिती ।

---

१ कोल्हा. २ दरींत लोटून मारणें. ३ तापल्या तव्यावर उभें करून मारणें. ४ गुदद्वारीं मेख मारणें. ५ दारूच्या बुधल्यास बांधून, आग लावून मारणें ६ चारी बाजूंना ताणून. ७ बडगेमार. ८ चाप. ९ मागें हात बांधणें. १० झाडाच्या बुंध्याशीं नालाकृति बांधून मारणें. ११ नाकांत ओतण्याचे तीक्ष्ण पदार्थ. १२ मोहऱ्याचें पाणी.

हाकिती छळिती यातायाती। या नांव आदिभूतिक ॥६९॥
कर्णछेद घ्राणछेद। हस्तछेद पादछेद।
जिव्हाछेद अधरछेद। या नांव आदिभूतिक ॥ ७० ॥
तीरमार सुळीं देती। नेत्र वृषण काढिती।
नखोनखीं सुया मारिती। या नांव आदिभूतिक ॥ ७१ ॥
पारड्यामध्यें घालणें। कां कडेलोट करणें।
कां भांड्यामुखें[1] उडवणें। या नांव आदिभूतिक ॥ ७२॥
कानीं खुंट्या आदळिती। अपानीं मेखा मारिती।
खाल[2] काढून टाकिती। या नांव आदिभूतिक ॥७३ ॥
भोत[3] आणी बोटबोटी[4]। अथवा गळ घालणें कंठीं।
सांडस लावून आटाटी। या नांव आदिभूतिक ॥ ७४ ॥
सिसें पाजणें वीष देणें। अथवा सिरछेद करणें।
कां पायातळीं घालणें। या नांव आदिभूतिक ॥ ७५ ॥
सरड मांजरें भरिती[5]। अथवा फांशीं नेऊन देती।
नानापरी पीडा करिती। या नांव आदिभूतिक ॥ ७६ ॥
स्वानप्रळये व्याघ्रप्रळये। भूतप्रळये सुसरीप्रळये।
शस्त्रप्रळये विझप्रळये। या नांव आदिभूतिक ॥ ७७ ॥
सीरा वोढून घेती। टेंभे लाऊन भाजिती।
ऐशा नाना विपत्ती। या नांव आदिभूतिक ॥ ७८ ॥
मनुष्यहानी वित्तहानी। वैभवहानी महत्वहानी।
पशुहानी पदार्थहानी। या नांव आदिभूतिक ॥ ७९ ॥
बाळपणीं मरे माता। तारुण्यपणीं मरे कांता।

---

१ तोफेच्या तोंडीं. २ कातडें. ३ नखशिखान्त अंगाचें कातडें काढणें. ४ टोंचून मारणें. ५ अंगावरील कपड्यांत सरडे इ. भरणें.

वृद्धपणीं मृत्य सुता। या नांव आदिभूतिक ॥ ८० ॥
दुःख दारिद्र आणी रुण। विदेशपळणी नागवण।
आपदा अनुपत्ति[१] कदान्न। या नांव आदिभूतिक ॥ ८१ ॥
आकांत वाखाप्रळये[२]। युध्य होतां पराजये।
जिवलगांचा होये क्षये। या नांव आदिभूतिक ॥ ८२ ॥
कठीण काळ आणी दुष्काळ। साशंक आणी वोखटी वेळ।
उद्वेग चिंतेचे हळाळ[३]। या नांव आदिभूतिक ॥ ८३ ॥
घाणा चरखीं सिरकला। चाकाखालें सांपडला।
नाना वन्हींत पडिला। या नांव आदिभूतिक ॥ ८४ ॥
नाना शस्त्रें भेदिला। नाना स्वापदीं भक्षिला।
नाना बंदीं पडिला। या नांव आदिभूतिक ॥ ८५ ॥
नाना कुवासें निर्बुजे[४]। नाना अपमानें लाजे।
नाना शोकें प्राणी झिजे। या नांव आदिभूतिक ॥ ८६ ।
ऐसें सांगतां अपार। आहेत दुःखाचे डोंगर।
श्रोतीं जाणावा विचार। आदिभूतिकाचा ॥ ८७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिभूतिकताप-
निरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिला आध्यात्मिक। त्याउपरीं आदिभूतिक।
आतां बोलिजेल आदिदैविक। तो सावध ऐका ॥ १ ॥

श्लोक ॥ शुभाशुभेन कर्मणा देहांते यमयातना।
स्वर्गनरकादिभोक्तव्यमिदं चैवाधिदविकम् ॥ १ ।

---

१. अनुपपत्ति; तुटवडा. २ महामारी. ३ हलाहल; चिंतेनें जिवाचे होणारे हाल. ४ घाबरेंघूबरें होणें; श्वास कोंडणें.

शुभाशुभ कर्मानें जना । देहांतीं येमयातना ।
स्वर्ग नर्क भोग नाना । या नांव आदिदैविक ॥ २ ॥
नाना दोष नाना पातकें । मदांधपणें अविवेकें ।
केलीं परी तें दुःखदायकें । येमयातना भोगविती ॥ ३ ॥
आंगबळें द्रव्यबळें । मनुष्यबळें राजबळें ।
नाना सामर्थ्याचेनि बळें । अकृत्य करिती ॥ ४ ॥
नीती सांडूनियां तत्वतां । करूं नये तेंचि करितां ।
येमयातना भोगितां । जीव जाये ॥ ५ ॥
डोळे झांकून स्वार्थबुद्धीं । नाना अभिळाश कुबुद्धीं ।
वृत्ति भूमिसिमा सांधी[1] । द्रव्य दारा पदार्थ ॥ ६ ॥
मातलेपणें उन्मत्त । जीवघात कुटुंबघात ।
अप्रमाण क्रिया करीत । ह्मणौन येमयातना ॥ ७ ॥
मर्यादा सांडूनि चालती । ग्रामा दंडी ग्रामाधिपती ।
देशा दंडी देशाधिपती । नीतिन्याय सांडितां ॥ ८ ॥
देशाधिपतीस दंडिता रावो । रायास दंडिता देवो ।
राजा न करितां नीतिन्यावो । ह्मणौन येमयातना ॥ ९ ॥
अनीतीनें स्वार्थ पाहे । राजा पापी होऊन राहे ।
राज्याअंतीं नर्क आहे । ह्मणौनियां ॥ १० ॥
राजा सांडितां राजनीति । तयास येम गांजिती ।
येम नीति सांडितां धावती । देवगण ॥ ११ ॥
ऐसी मर्यादा लाविली देवें । ह्मणौनि नीतीनें वर्तावें ।
नीति न्याय सांडितां भोगावें । येमयातनेसी ॥ १२ ॥
देवें प्रेरिले येम । ह्मणौनि आदिदैविक नाम ।

---

१ साधतो; मिळवितो.

तृतीय ताप दुर्गम। येमयातनेचा ॥ १३ ॥
येमदंड येमयातना। शास्त्रीं बोलिले प्रकार नाना।
तो भोग कदापि चुकेना। या नांव आदिदैविक ॥ १४ ॥
येमयातनेचे खेद। शास्त्रीं बोलिले विशद।
शरीरीं घालून अप्रमाद। नाना प्रकारें ॥ १५ ॥
पापपुण्याचीं शरीरे। स्वर्गीं असती कळीवरें।
त्यांत घालून नाना प्रकारें। पापपुण्य भोगविती ॥ १६ ॥
नाना पूण्यें विळास। नाना दोषें यातना कर्कश।
शास्त्रीं बोलिलें अविश्वास। मानूंच नये ॥ १७ ॥
वेदाज्ञेनें न चालती। हरिभक्ती न करिती।
त्यास येमयातना करिती। या नांव आदिदैविक ॥ १८ ॥
अक्षोभ[1] नर्कीं उदंड जीव। जुनाट किडे करिती रवरव।
बांधोन टाकिती हातपाव। या नांव आदिदैविक ॥ १९ ॥
उदंड पैस लाहान मुख। कुंभाकार कुंड येक।
दुर्गंधी उकाडा कुंभपाक[1]। या नांव आदिदैविक ॥ २० ॥
तप्तभूमिका ताविती। जळत स्थंभ पोटाळविती।
नाना सांडस लाविती। या नांव आदिदैविक ॥ २१ ॥
येमदंडाचे उदंड मार। यातनेची सामग्री अपार।
भोग भोगिती पापीनर। या नांव आदिदैविक ॥ २२ ॥
पृथ्वीमध्यें मार नाना। त्याहून कठीण येमयातना।
मरितां उसंतचि असेना। या नांव आदिदैविक ॥ २३ ॥
चौघे चौंकडे वोढिती। येक ते झोंकून पाडिती।
ताणिती मारिती वोढूनि नेती। या नांव आदिदैविक २४

---

१ एका नरकाचें नांव.

उठवेना बसवेना । रडवेना पडवेना ।
यातनेवरी यातना । या नांव आदिदैविक ।। २५ ।।
आक्रंदे रडे आणि फुंजे । धकाधकीनें निर्बुजे ।
झुर्झुरों पंजर[1] होऊन झिजे । या नांव आदिदैविक ।।२६।।
कर्कश वचनें कर्कश मार । यातनेचे नाना प्रकार ।
त्रास पावती दोषी नर । या नांव आदिदैविक ।। २७ ।।
मागां बोलिलां राजदंड । त्याहून येमदंड उदंड ।
तेथील यातना प्रचंड । भीमरूप[2] दारुण ।। २८ ।।
आध्यात्मिक आदिभूतिक । त्याहूनि विशेष आदिदैविक
अल्प संकेतें कांहींयेक । कळावया बोलिलें ।। २९ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आदिदैविकतापनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

संसार म्हणिजे सवेंच स्वार । नाहीं मरणास उधार ।
मापीं लागलें शरीर । घडीनें घडी ।। १ ।।
नित्य काळाची संगती । न कळे होणाराची गती ।
कर्मासारिखे प्राणी पडती[3] । नाना देसीं विदेसीं ।। २ ।।
सरतां संचिताचें शेष । नाहीं क्षणाचा अवकाश ।
भरतां न भरतां निमिष्य । जाणें लागे ।। ३ ।।
अवचितें काळाचे ह्मणियारे[4] । मारित सुटती येकसरें ।
नेऊन घालिती पुढारें । मृत्युपंथें ।। ४ ।।

---

१. क्षीण. २ भयंकर; फार मोठचा. ३ मृत्यु पावतात. ४ दूत.

होतां मृत्याची आटाटी । कोणी घालूं न सकती पाठीं
सर्वत्रांस कुटाकुटी । मागेंपुढें होतसे ।। ५ ।।
मृत्यकाळ काठी निकी । बैसे बळियाचे मस्तकीं ।
माहाराजे बळिये लोकीं । राहों न सकती ।। ६ ।।
मृत्य न ह्मणे किं हा क्रूर । मृत्य न ह्मणे हा जुंझार ।
मृत्य न ह्मणे संग्रामशूर । समरंगणीं ।। ७ ।।
मृत्य न ह्मणे किं हा कोपी । मृत्य न ह्मणें हा प्रतापी ।
मृत्य न ह्मणे उग्ररूपी । माहांखळ ।। ८ ।।
मृत्य न ह्मणे बलाढ्य । मृत्य न ह्मणे धनाढ्य ।
मृत्य न ह्मणे आढ्य[1] । सर्व गुणें ।। ९ ।।
मृत्य न ह्मणे हा विख्यात । मृत्य न ह्मणे हा श्रीमंत ।
मृत्य न ह्मणे हा अद्भुत । पराक्रमी ।। १० ।।
मृत्य न ह्मणे हा भूपती । मृत्य न ह्मणे हा चक्रवती[2] ।
मृत्य न ह्मणे हा करामती । कैवाड[3] जाणे ।। ११ ।।
मृत्य न ह्मणे हा हयपती[4] । मृत्य न ह्मणे गजपती ।
मृत्य न ह्मणे नरपती । विख्यात राजा ।। १२ ।।
मृत्य न ह्मणे वरिष्ठ जनीं । मृत्य न ह्मणे राजकारणी ।
मृत्य न ह्मणे वेतनी । वेतनधर्ता ।। १३ ।।
मृत्य न ह्मणे देसाई । मृत्य न ह्मणे वेवसाई ।
मृत्य न ह्मणे ठाईं ठाईं । पुंड राजे ।। १४ ।।
मृत्य न ह्मणे मुद्राधारी । मृत्य न ह्मणे व्यापारी ।
मृत्य न ह्मणे परनारी । राजकन्या ।। १५ ।।
मृत्य न ह्मणे कार्याकारण । मृत्य न ह्मणे वर्णावर्ण ।
मृत्य न ह्मणे हा ब्राह्मण । कर्मनिष्ठ ।। १६ ।।

---

१ संपन्न, युक्त. २ चक्रवर्ती. ३ तंत्रमंत्र प्रयोग. ४ अश्वांचा धनी.

मृत्य न ह्मणे वित्पन्न । मृत्य न ह्मणे संपन्न ।
मृत्य न ह्मणे विद्वज्जन । समुदाई ।। १७ ।।
मृत्य न ह्मणे हा धूर्त । मृत्य न ह्मणे बहुश्रुत ।
मृत्य न ह्मणे हा पंडित । माहाभला ।। १८ ।।
मृत्य न ह्मणे पुराणिक । मृत्य न ह्मणे हा वैदिक ।
मृत्य न ह्मणे हा याज्ञिक । अथवा जोसी ।। १९ ।।
मृत्य न ह्मणे अग्निहोत्री । मृत्य न ह्मणे हा श्रोत्री[1] ।
मृत्य न ह्मणे मंत्रयंत्री । पूर्णागमी[2] ।। २० ।।
मृत्य न ह्मणे शास्त्रज्ञ । मृत्य न म्हणे वेदज्ञ ।
मृत्य न ह्मणे सर्वज्ञ । सर्व जाणे ।। २१ ।।
मृत्य न ह्मणे ब्रह्मत्या[3] । मृत्य न म्हणे गोहत्या ।
मृत्य न ह्मणे नाना हत्या । स्त्रीबाळकादिक ।। २२ ।।
मृत्य न ह्मणे रागज्ञानी । मृत्य न म्हणे ताळज्ञानी ।
मृत्य न ह्मणे तत्वज्ञानी । तत्ववेत्ता ।। २३ ।।
मृत्य न ह्मणे योगाभ्यासी । मृत्य न ह्मणे संन्यासी ।
मृत्य न ह्मणे काळासी । वंचूं जाणे[4] ।। २४ ।।
मृत्य न ह्मणे हा सावध । मृत्य न ह्मणे हा सिद्ध ।
मृत्य न ह्मणे वैद्य प्रसिद्ध । पंचाक्षरी ।। २५ ।।
मृत्य न ह्मणे हा गोसावी । मृत्य न ह्मणे हा तपस्वी ।
मृत्य न ह्मणे हा मनस्वी[5] । उदासीन ।। २६ ।।
मृत्य न ह्मणे ऋषेश्वर । मृत्य न ह्मणे कवेश्वर ।

---

१ श्रौतशास्त्रवेत्ता; याज्ञिक. २ पूर्णपणें तंत्रमंत्रशास्त्र जाणणारा. ३ ब्रह्महत्या. ४ फसवूं शके. योगानें मरण लांबणीवर टाकतां येतें; परंतु केव्हां तरी त्यास मरावें हें लागतेंच. ५ मनोजयी.

मृत्य न ह्मणे दिगंबर । समाधिस्थ ।। २७ ।।
मृत्य न ह्मणे हठयोगी । मृत्य न ह्मणे राजयोगी ।
मृत्य न ह्मणे वीतरागी । निरंतर ।। २८ ।।
मृत्य न ह्मणे ब्रह्मच्यारी । मृत्य न ह्मणे जटाधारी ।
मृत्य न ह्मणे निराहारी । योगेश्वर ।। २९ ।।
मृत्य न ह्मणे हा संत । मृत्य न ह्मणे हा महंत ।
मृत्य न ह्मणे हा गुप्त । होत असे ।। ३० ।।
मृत्य न ह्मणे स्वाधेन । मृत्य न ह्मणे पराधेन ।
सकळ जीवांस प्राशन । मृत्यचि करी ।। ३१ ।।
येक मृत्यमार्गी लागले । येकीं आर्धपंथ क्रमिले ।
येक ते सेवटास गेले । वृद्धपणीं ।। ३२ ।।
मृत्य न ह्मणे बाळ तारुण्य । मृत्य न ह्मणे सुलक्षण ।
मृत्य न ह्मणे विचक्षण । बहु बोलिका ।। ३३ ।।
मृत्य न ह्मणे हा आधार । मृत्य न ह्मणे उदार ।
मृत्य न ह्मणे हा सुंदर । चतुरांग जाणे ।। ३४ ।।
मृत्य न ह्मणे पुण्यपुरुष । मृत्य न ह्मणे हरिदास ।
मृत्य न ह्मणे विशेष । सुकृती नर ।। ३५ ।।
आतां असो हें बोलणें । मृत्यापासून सुटिजे कोणें ।
मागेंपुढें विश्वास जाणें । मृत्यपंथें ।। ३६ ।।
च्यारी खाणी[1] च्यारी वाणी[2] । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी
जन्मा आले तितुके प्राणी । मृत्य पावती ।। ३७ ।।
मृत्याभेणें पळों जातां । तरी मृत्य सोडिना सर्वथा ।

---

१ सृष्टींत प्राणी एकूण चार प्रकारचे आहेत : जरायुज, अंडज, स्वेदज व उद्भिज्ज. २ परा, पश्यंती, मध्यमा व वैखरी हे वाणीचे चार प्रकार आहेत.

मृत्यास न ये चुकवितां । कांहीं केल्या ॥ ३८ ॥
मृत्य न ह्मणे हा स्वदेसी । मृत्य न ह्मणे हा विदेसी ।
मृत्य न ह्मणे हा उपवासी । निरंतर ॥ ३९ ॥
मृत्य न ह्मणे थोर थोर । मृत्य न ह्मणे हरिहर ।
मृत्य न ह्मणे अवतार । भगवंताचे ॥ ४० ॥
श्रोतीं कोप न करावा । हा मृत्यलोक सकळांस ठावा ।
उपजला प्राणी जाईल बरवा । मृत्यपंथें ॥ ४१ ॥
येथें न मनावा किंत । हा मृत्यलोक विख्यात ।
प्रगट जाणती समस्त । लहान थोर ॥ ४२ ॥
तथापी किंत मानिजेल । तरी हा मृत्यलोक नव्हेल[1] ।
याकारणें नासेल । उपजला प्राणी ॥ ४३ ॥
ऐसें जाणोनियां जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
जनीं मरोन उरवावें । कीर्तिरूपें ॥ ४४ ॥
येरवीं प्राणी लहान थोर । मृत्य पावती हा निर्धार ।
बोलिलें हें अन्यथा उत्तर । मानूंचि नये ॥ ४५ ॥
गेले बहुत वैभवाचे । गेले बहुत आयुष्याचे ।
गेले अगाध महिमेचे । मृत्यपंथें ॥ ४६ ॥
गेले बहुत पराक्रमी । गेले बहुत कपटकर्मी ।
गेले बहुत संग्रामी । संग्रामसौरे ॥ ४७ ॥
गेले बहुतां बळांचे । गेले बहुतां काळांचे ।
गेले बहुतां कुळांचे । कुळवंत राजे ॥ ४८ ॥

---

१ हा प्रश्न आहे. संशय घेतला तरी जो मृत्युलोक आहे तो तसा नाहीं असें होणार आहे का ? तसें शक्य नसल्यानें जन्मलेला प्रत्येक प्राणी हा शेवटीं मरणारच.

गेले बहुतांचे पाळक । गेले बुद्धीचे चाळक ।
गेले युक्तीचे तार्किक । तर्कवादी ॥ ४९ ॥
गेले विद्येचे सागर । गेले बळाचे डोंगर ।
गेले धनाचे कुबेर । मृत्यपंथें ॥ ५० ॥
गेले बहुत पुरुषार्थाचे । गेले बहुत विक्रमाचे ।
गेले बहुत आटोपाचे । कार्यकर्ते ॥ ५१ ॥
गेले बहुत शस्त्रधारी । गेले बहुत परोपकारी ।
गेले बहुत नानापरी । धर्मरक्षक ॥ ५२ ॥
गेले बहुत प्रतापाचे । गेले बहुत सत्कीर्तीचे ।
गेले बहुत नीतीचे । नीतिवंत राजे ॥ ५३ ॥
गेले बहुत मतवादी । गेले बहुत कार्यवादी ।
गेले बहुत वेवादी । बहुतांपरीचे ॥ ५४ ॥
गेलीं पंडितांचीं थाटें । गेलीं शब्दांचीं कचाटें[1] ।
गेलीं वादकें अचाटें । नाना मतें ॥ ५५ ॥
गेले तापषांचे भार । । गेले संन्यासी अपार ।
गेले विचारकर्ते सार । मृत्यपंथें ॥ ५६ ॥
गेले बहुत संसारी । गेले बहुत वेषधारी ।
गेले बहुत नानापरी । नाना छंद करूनी ॥ ५७ ॥
गेले ब्राह्मणसमुदाये । गेले बहुत आच्यार्य ।
गेले बहुत सांगों काये । किती ह्मणौनि ॥ ५८ ॥
असो ऐसे सकळहि गेले । परंतु येकचि राहिले ।
जे स्वरूपाकार जाले । आत्मज्ञानी ॥ ५९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मृत्यनिरूपणनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ शब्दांची खटपट करणारे; वैय्याकरणी.

|| श्रीराम ||

संसार म्हणिजे माहापूर । माजीं जळचरें अपार ।
डंखूं धावती विखार[1] । काळसर्प ॥ १ ॥
आशा ममता देहीं बेडी । सुसरी करिताती तडातोडी ।
नेऊन दुःखाचे सांकडी । माजीं घालिती ॥ २ ॥
अहंकारनक्रें उडविलें । नेऊनि पाताळीं बुडविलें ।
तेथुनियां सोडविलें । न वचे[2] प्राणी ॥ ३ ॥
कामनगरमिठी सुटेना । तिरस्कार लागला तुटेना ।
मद मत्सर वोहटेना । भूलि पडिली ॥ ४ ॥
वासनाधामिणी पडिली गळां । घालून वेंटाळें वमी गरळा
जिव्हा लाळी वेळोवेळां । भयानक ॥ ५ ॥
माथां प्रपंचाचें वोझें । घेऊन म्हणे माझें माझें ।
बुडतांहि न सोडी फुंजे[3] । कुळाभिमानें ॥ ६ ॥
पडिलें भ्रांतीचें अंधारें । नागविलें अभिमानचोरें ।
आलें अहंतेचें काविरें । भूतबाधा ॥ ७ ॥
बहुतेक आवर्ती[4] पडिले । प्राणी वाहातचि गेले ।
जेंहिं भगवंतासी बोभाइलें[5] । भावार्थबळें ॥ ८ ॥
देव आपण घालूनि उडी । तयांसी नेलें पैलथडी ।
येर तें अभाविकें बापुडीं । वाहातचि गेलीं ॥ ९ ॥
भगवंत भावाचा भुकेला । भावार्थ देखोन भुलला ।
संकटीं पावे भाविकाला । रक्षितसे ॥ १० ॥

---

१ विषारी. २ (सुटणें) शक्य नाहीं. ३ अभिमानानें फुगतो.
४ जन्ममरणाच्या भोवऱ्यांत. ५ हांक मारली; धांवा केला.

जयास भगवंत आवडे। तयाचें देवासीं सांकडें।
संसारदुःख सकळ उडे। निजदासाचें॥ ११॥
जे अंकित ईश्वराचे। तयांस सोहळे निजसुखाचे।
धन्य तेचि दैवाचे। भाविक जन॥ १२॥
जैसा भाव जयापासीं। तैसा देव तयासी।
जाणे भाव अंतरसाक्षी। प्राणीमात्राचा॥ १३॥
जरी भाव असिला माईक। तरी देव होये माहाठक।
नवल तयाचें कौतुक। जैशास तैसा॥ १४॥
जैसें जयाचें भजन। तैसेंचि दे समाधान।
भाव होतां किंचित न्यून। आपणहि दुरावे॥ १५॥
दर्पणीं प्रतिबिंब दिसे। जैस्यास तैसें भासे।
तयाचें सूत्र असे। आपणाचपासीं॥ १६॥
जैसें आपण करावें। तैसेंचि तेणें व्हावें।
जरी डोळे पसरूनि पाहावें। तरी तेंहि टवकारे॥१७॥
भृकुटीस घालून मिठी। पाहातां क्रोधें तेंहि उठी।
आपण हास्य करितां पोटीं। तेंहि आनंदे॥ १८॥
जैसा भाव प्रतिबिंबला। तयाचाचि देव जाला।
जो जैसें भजे त्याला। तैसाचि वोळे[1]॥ १९॥
भावें परमार्थाचिया वाटा। वाहाती भक्तीचिया पेंठा।
भरला मोक्षाचा चोहाटा[2]। सज्जनसंगें॥ २०॥
भावें भजनीं जे लागले। ते ईश्वरीं पावन जाले।
भावार्थबळें उद्धरिले। पूर्वज तेहीं॥ २१॥
आपण स्वयें तरले। जनासहि उपेगा आले।

---

१ प्रसन्न होतो. २ बाजारचौक.

कीर्तिश्रवणें जाले । अभक्त भावार्थी ।। २२ ।।
धन्य तयांची जननी । जे लागले हरिभजनीं ।
तेंहिच येक जन्म जनीं । सार्थक केला ।। २३ ।।
तयांची वर्णू काय थोरी । जयांचा भगवंत कैवारी ।
कासे लाऊन उतरी । पार दुःखाचा ।। २४ ।।
बहुतां जन्मांचे सेवटीं । जेणें चुके अटाटी[1] ।
तो हा नरदेह भेटी । करी भगवंतीं ।। २५ ।।
म्हणौन धन्य ते भाविक जन । जेंहिं जोडिलें हरिनिधान ।
अनंत जन्मांतरींचें पुण्य । फळासि आलें ।। २६ ।।
आयुष्य हेंचि रत्नपेटी । माजीं भजनरत्नें गोमटीं ।
ईश्वरीं अर्पूनिया लुटी । आनंदाची करावी ।। २७ ।।
हरिभक्त वैभवें कनिष्ठ । परी तो ब्रह्मादिकां वरिष्ठ ।
सदा सर्वदा संतुष्ट । नैराशबोधें[2] ।। २८ ।।
धरून ईश्वराची कास । केली संसाराची नैराश ।
तयां भाविकां जगदीश । सबाह्य सांभाळी ।। २९ ।।
जया संसाराचें दुःख । विवेकें वाटे परमसुख ।
संसारसुखाचेनि पढतमूर्ख । लोधोन[3] पडती ।। ३० ।।
जयांचा ईश्वरीं जिव्हाळा । ते भोगिती स्वानंदसोहळा ।
जयांचा जनावेगळा । ठेवा आक्षै ।। ३१ ।।
ते आक्षै सुखें सुखावले । संसारदुःखें विसरले ।
विषयेरंगी वोरंगले[4] । श्रीरंगरंगीं ।। ३२ ।।

---

१ आटाआटी; यातायात. २ अनासक्तीनें. ३ झोंबून पडतात; आसक्त होतात. ४ निरिच्छ झाले आणि श्रीप्रभूच्या प्रेमांत रंगले.

५

तयांस फावली नरदेह पेटी । केली ईश्वरेंसि साटी[1] ।
येरें अभाविकें करंटीं । नरदेह गेला ।। ३३ ।।
आवचटें[2] निधान जोडलें । तें कवडिच्या बदल नेलें ।
तैसें आयुष्य निघोनि गेलें । अभाविकाचें ।। ३४ ।।
बहुत तपाचा सांठा । तेणें लाधला परीस गोटा ।
परी तो ठाईंचा करंटा । भोगूंच नेणे ।। ३५ ।।
तैसा संसारास आला । मायाजाळीं गुंडाळला ।
अंतीं येकलाचि गेला । हात झाडुनी ।। ३६ ।।
या नरदेहाचेनि संगतीं । बहुत पावले उत्तम गती ।
येकें बापुडीं यातायाती । वरपडीं[3] जालीं ।। ३७ ।।
या नरदेहाचेनि लागवेगें । सार्थक करावें संतसंगें ।
नीचयोनीं दुःख मागें । बहुत भोगिलें ।। ३८ ।।
कोण समयो येईल कैसा । याचा न कळे किं भर्वसा ।
जैसे पक्षी दाही दिशा । उडोन जाती ।। ३९ ।।
तैसें वैभव हें सकळ । कोण जाणे कैसी वेळ ।
पुत्रकळत्रादि सकळ । विघडोन[4] जाती ।। ४० ।।
पाहिली घडी नव्हे आपुली । वयसा[5] तरी निघोन गेली ।
देह पडतांच ठेविली । आहे नीच योनी ।। ४१ ।।
स्वान शुकरादिक नीच याती । भोगणें घडे विपत्ती ।
तेथें कांहीं उत्तम गती । पाविजेत नाहीं ।। ४२ ।।
मागां गर्भवासीं आटाटी । भोगितां जालासि रे हिंपुटी[6]
तेथुनियां थोरा कष्टीं । सुटलासि दैवें ।। ४३ ।।

---

१ अदलाबदल. देहबुद्धि देऊन ईश्वर मिळविला. २ अकस्मात; अनायासें. ३ (यातायातींतच) गुंतलीं. ४ विरुद्ध होतात; नष्ट होतात. ५ वय; आयुष्य. ६ हिरमुसलेला; कष्टी.

दुःख भोगिलें आपुल्या जीवें। तेथें कैंचि होतीं सर्वें।
तैसेंचि पुढें येकलें जावें। लागेल बापा ॥ ४४ ॥
कैंची माता कैंचा पिता। कैंची बहिण कैंचा भ्राता।
कैंचीं सुहृदें कैंची वनिता। पुत्रकळत्रादिक ॥ ४५ ॥
हे तूं जाण मावेचीं[1]। आवघीं सोइरीं सुखाचीं।
हे तुझ्या सुखदुःखाचीं। सांगाती नव्हेती ॥ ४६ ॥
कैंचा प्रपंच कैंचें कुळ। कासया होतोसी व्याकुळ।
धन कण[2] लक्ष्मी सकळ। जाइजणें[3] ॥ ४७ ॥
कैंचें घर कैंचा संसार। कासया करिसी जोजार[4]।
जन्मवरी वाहोन भार। सेखीं सांडून जासी ॥ ४८ ॥
कैंचें तारुण्य कैंचें वैभव। कैंचें सोहळे हावभाव।
हें सकळहि जाण माव। माईक माया ॥ ४९ ॥
येच क्षणीं मरोन जासी। तरी रघुनाथीं अंतरलासी।
माझें माझें ह्मणतोसी। ह्मणौनियां ॥ ५० ॥
तुवां भोगिल्या पुनरावृत्ती। ऐसीं मायबापें किती।
स्त्री कन्या पुत्र होती। लक्षानलक्ष ॥ ५१ ॥
कर्मयोगें सकळ मिळालीं। येके स्थळीं जन्मास आलीं।
तें तुवां आपुलीं मानिलीं। कैसीं रे पढतमूर्खा ॥ ५२ ॥
तुझें तुज नव्हे शरीर। तेथें इतरांचा कोण विचार।
आतां येक भगवंत साचार[5]। धरीं भावार्थबळें ॥ ५३ ॥
येका दुर्भरा[6] कारणें। नाना नीचांची सेवा करणें।
नाना स्तुती आणी स्तवनें। मर्यादा धरावी ॥ ५४ ॥

---

१ मायिक. २ धान्य. ३ अशाश्वत. ४ कष्ट; यातायात.
५ खरोखर; मन:पूर्वक. ६ पोटासाठीं.

जो अन्न देतो उदरासी । शरीर विकावें लागे त्यासी ।
मां जेणें घातलें जन्मासी । त्यासी कैसें विसरावें ।।५५
अहिर्निशीं ज्या भगवंता । सकळ जिवांची लागली चिंता
मेघ वरुषे जयाची सत्ता । सिंधु मर्यादा धरी ।। ५६ ।।
भूमि धरिली धराधरें । प्रगट होईजे दिनकरें ।
ऐसी सृष्टी सत्तामात्रें । चालवी जो कां ।। ५७ ।।
ऐसा कृपाळु देवाधिदेव । नेणवे जयाचें लाघव[1] ।
जो सांभाळी सकळ जीव । कृपाळुपणें ।। ५८ ।।
ऐसा सर्वात्मा श्रीराम । सांडून धरिती विषयकाम ।
ते प्राणी दुरात्मे अद्धम । केलें पावती ।। ५९ ।।
रामेविण जे जे आस[2] । तितुकी जाणावी नैराश[3] ।
माझें माझें सावकाश । सीणचि उरे ।। ६० ।।
जयास वाटे सीण व्हावा । तेणें विषयो चिंतीत जावा ।
विषयो न मिळतां जीवा । तगबग सुटे ।। ६१ ।।
सांडून राम आनंदघन । ज्याचे मनीं विषयचिंतन ।
त्यासी कैंचें समाधान । लोलंगतासी[4] ।। ६२ ।।
जयास वाटे सुखचि असावें । तेणें रघुनाथभजनीं लागावें
स्वजन सकळहि त्यागावे । दुःखमूळ जे ।। ६३ ।।
जेथें वासना झोंबोन पडे । तेणेंचि अपायें दुःख जडे ।
ह्मणौनि विषयवासना मोडे । तो येक सुखी ।। ६४ ।।
विषयजनित जें जें सुख । तेथेंचि होतें परमदुःख ।
पूर्वी गोड अंतीं शोक । नेमस्त[5] आहे ।। ६५ ।।

---

१ लीला; कुशलता. २ आशा. ३ निरर्थक. ४ विषयासक्तासी.
५ निश्चित.

गळ गिळितां सुख वाटे । वोढून घेतां घसा फाटे ।
कां तें बापुडें मृग आपटे । चारा घेऊन पळतां ।। ६६ ।।
तैसी विषयेसुखाची गोडी । गोड वाटे परी ते कुडी[1] ।
ह्मणौनियां आवडी । रघुनाथीं धरावी ।। ६७ ।।
ऐकोनि बोले भाविक । कैसेनि घडे जी सार्थक ।
सांगा स्वामी येमलोक । चुके जेणें ।। ६८ ।।
देवासी वास्तव्य कोठें । तो मज कैसेंनि भेटे ।
दुःखमूळ संसार तुटे । कोणेपरी स्वामी ।। ६९ ।।
धडपुडी[2] भगवत्प्राप्ती । होऊन चुके अधोगती ।
ऐसा उपाये कृपामूर्ती । मज दीनास करावा ।। ७० ।।
वक्ता म्हणे हो येकभावें । भगवद्भजन करावें ।
तेणें होईल स्वभावें । समाधान ।। ७१ ।।
कैसें करावें भगवद्भजन । कोठें ठेवावें हें मन ।
भगवद्भजनाचें लक्षण । मज निरोपावें ।। ७२ ।।
ऐसा म्लानवदनें बोले । धरिले सदृढ पाऊलें ।
कंठ सद्गदित गळाले । अश्रुपात दुःखें ।। ७३ ।।
देखोन शिष्याची अनन्यता । भावें बोळला सद्गुरु दाता
स्वानंद तुंबळेल आतां । पुढिले समासीं ।। ७४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे रजोगुणलक्षणनाम

समास दशम ।। १० ।।

---

१ वाईट. २ प्रत्यक्ष; खरोखर.

॥ नवविधा भक्तिनाम चतुर्थ दशक ॥४॥

॥ श्रीराम ॥

जयजय जी गणनाथा । तूं विद्यावैभवें समर्था ।
अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥ १ ॥
नमूं शारदा वेदजननी । सकळ सिद्धि जयेचेनी ।
मानस प्रवर्तलें मननीं । स्फूर्तिरूपें ॥ २ ॥
आतां आठऊं सद्गुरु । जो पराचाहि[1] परु ।
जयाचेनि ज्ञानविचारु । कळों लागे ॥ ३ ॥
श्रोतेन पुसिलें बरवें । भगवद्भजन कैसें करावें ।
म्हणौनि बोलिलें स्वभावें । ग्रन्थांतरीं ॥ ४ ॥
सावध होऊन श्रोतेजन । ऐका नवविधा भजन ।
सत्शास्त्रीं बोलिले पावन । होईजे येणें ॥ ५ ॥

श्लोक ॥ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ १ ॥

नवविधा भजन बोलिलें । तेंचि पुढें प्रांजळ केलें ।
श्रोतीं अवधान दिधलें । पाहिजे आतां ॥ ६ ॥
प्रथम भजन ऐसें जाण । हरिकथापुराणश्रवण ।
नाना अध्यात्मनिरूपण । ऐकत जावें ॥ ७ ॥
कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग[2] ।
योगमार्ग वैराग्यमार्ग । ऐकत जावे ॥ ८ ॥

---

१ श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ; साक्षात ब्रह्मरूप. २ सिद्ध ज्यांत रमतात ती स्थिति प्राप्त करण्याचा मार्ग; अथवा ज्यांत सिद्धांतांचें विवरण आहे तो साधनमार्ग.

नाना व्रतांचे महिमे । नाना तीर्थांचे महिमे ।
नाना दानांचे महिमे । ऐकत जावे ॥ ९ ॥
नाना माहात्में नाना स्थानें । नाना मंत्र नाना साधनें ।
नाना तपें पुरश्चरणें । ऐकत जावीं ॥ १० ॥
दुग्धाहारी निराहारी । फळाहारी पर्णाहारी ।
तृणाहारी नानाहारी । कैसे ते ऐकावे ॥ ११ ॥
उष्णवास जळवास । सीतवास आरण्यवास ।
भूगर्भ आणी आकाशवास । कैसे ते ऐकावे ॥ १२ ॥
जपी तपी तामस योगी । नाना निग्रह हटयोगी ।
शाक्तआगम[1] आघोरयोगी[2] । कैसे ते ऐकावे ॥ १३ ॥
नाना मुद्रा[3] नाना आसनें[4] । नाना देखणीं[5] लक्षस्थानें[6]
पिंडज्ञानें तत्वज्ञानें । कैसीं तें ऐकावीं ॥ १४ ॥

---

१ शाक्त म्हणजे शक्तिउपासक. हे पंच मकारांची (मदिरा, मदिराक्षी इ. ची) विशेष उपासना करतात. आगम म्हणजे कापालिक. श्रीमदाचार्यांशीं यांचा संबंध आल्याची आख्यायिका आहे. २ साबरीमंत्रांची उपासना करणारे. ३ विशिष्ट भावयुक्त मुखचर्या. मुख्यत: मुद्रा चार आहेत—खेचरी (आकाशीं भ्रुकुटीमध्यें लक्ष्य असणारी); भूचरी (जमिनीकडे नासिकाग्र लक्ष्य असणारी); चांचरी (कोठेंहि एका स्थानीं स्थिर नसणारी) व अगोचरी (ज्यांत ब्रह्मात्मभाव प्रगटतो अशी. हीच श्रीसमर्थांची मुद्रा आहे.) ४ चौऱ्यांशीं आसनें मानलीं आहेत, त्यांतील सिद्धासन हें श्रीसमर्थांचें आसन होय. ५ साधकांना प्रकाशमय दिसणारीं अशीं त्रिकोण, बिंदु इ. चिन्हें. ६ शरीरात असणारीं व जेथें मन सुलभतेनें स्थिर करतां येतें अशीं चक्रस्थानें. मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्धि आज्ञा अशीं मुख्य सहा चक्रें आहेत.

नाना पिंडांची रचना । नाना भूगोळरचना ।
नाना सृष्टीची रचना । कैसी ते ऐकावी ।। १५ ।।
चंद्र सूर्य तारामंडळें । ग्रहमंडळें मेघमंडळें ।
येकवीस स्वर्गें सप्तपाताळें । कैसीं ते ऐकावीं ।। १६ ।।
ब्रह्माविष्णुमहेशस्थानें । इन्द्रदेवऋषीस्थानें ।
वायोवरुणकुबेरस्थानें । कैसीं ते ऐकावीं ।। १७ ।।
नव खंडें चौदा भुवनें । अष्ट दिग्पाळांचीं स्थानें ।
नाना वनें उपवनें गहनें । कैसीं ते ऐकावीं ।। १८ ।।
गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।
अष्ट नायका संगीतविचार । कैसा तो ऐकावा ।। १९ ।।
रागज्ञान ताळज्ञान । नृत्यज्ञान वाद्यज्ञान ।
अमृतवेळ[1] प्रसंगज्ञान । कैसें तें ऐकावें ।। २० ।।
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । सामुद्रिक लक्षणें सकळ कळा ।
बत्तीस लक्षणें नाना कळा । कैशा त्या ऐकाव्या ।। २१ ।।
मंत्र मोहरे[2] तोटके[3] सिद्धी[4] । नाना वल्ली नाना औषधी ।
धातु रसायण बुद्धी । नाडिज्ञानें ऐकावीं ।। २२ ।।
कोण्या दोषें कोण रोग । कोणा रागास कोण प्रयोग ।
कोण्या प्रयोगास कोण योग । साधे तो ऐकावा ।। २३ ।।
रवरवादि कुंभपाक । नाना यातना येमलोक ।
सुखदुःखादि स्वर्गनर्क । कैसा तो ऐकावा ।। २४ ।।

---

१ उत्तमकाल इ. मुहूर्तज्ञान. २ औषधी मणी. ३ तोडगे. ४ सिद्धि एकंदर चोवीस असून त्यांत अष्टमहासिद्धि मुख्य आहेत.

कैशा नवविधा भक्ती । कैशा चतुर्विधा मुक्ती ।
कैसी पाविजे उत्तम गती । ऐसें हें ऐकावें ॥ २५ ॥
पिंडब्रह्मांडाची रचना । नाना तत्वविवंचना ।
सारासारविचारणा । कैसी ते ऐकावी ॥ २६ ॥
सायोज्यता मुक्ती कैसी होते । कैसें पाविजे मोक्षातें ।
याकारणें नाना मतें । शोधित जावीं ॥ २७ ॥
वेद शास्त्रें आणी पुराणें । माहावाक्याचीं[1] विवरणें ।
तनुचतुष्टयनिर्शनें[2] । कैसीं ते ऐकावीं ॥ २८ ॥
ऐसें हें अवघेंचि ऐकावें । परंतु सार शोधून घ्यावें ।
असार तें जाणोनि त्यागावें । या नांव श्रवणभक्ति २९
सगुणाचीं चरित्रें ऐकावीं । कां तें निर्गुण अध्यात्में शोधावीं ।
श्रवणभक्तीचीं जाणावीं । लक्षणें ऐसीं ॥ ३० ॥
सगुण देवांचीं चरित्रें । निर्गुणाचीं तत्वें यंत्रें ।
हे दोनी परम पवित्रें । ऐकत जावीं ॥ ३१ ॥
जयंत्या उपोषणें नाना साधनें । मंत्र यंत्र जप ध्यानें ।
कीर्ति स्तुती स्तवनें भजनें । नानाविधें ऐकावीं ॥ ३२ ।
ऐसें श्रवण सगुणाचें । अध्यात्मनिरूपण निर्गुणाचें ।
विभक्ती[3] सांडून भक्तीचें[4] । मूळ शोधावें ॥ ३३

---

१ महावाक्यें चार आहेत—ऋग्वेदाचें "प्रज्ञानं ब्रह्म"; यजुर्वेदाचें "अहं ब्रह्मास्मि"; सामवेदाचें "तत्त्वमसि" व अथर्वणवेदाचें "अयमात्मा ब्रह्म." २ स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण असे चार देह पिण्डाला आहेत. पुढें सतराव्या दशकांत याचें विस्तृत विवरण आहे. ३ वेगळेपण. ४ ऐक्यतेचें; तद्रूपतेचें.

श्रवणभक्तीचें निरूपण । निरोपिलें असे जाण ।
पुढें कीर्तनभजनाचें लक्षण । बोलिलें असे ।। ३४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणभक्तिनिरूपण-
नाम समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

श्रोतीं भगवद्भजन पुसिलें । तें नवविधा प्रकारें बोलिलें ।
त्यांत प्रथम श्रवण निरोपिलें । दुसरें कीर्तन ऐका ।। १ ।।
सगुण हरिकथा करावी । भगवत्कीर्ती वाढवावी ।
अखंड वैखरी वदवावी । येथायोग्य ।। २ ।।
बहुत करावें पाठांतर । कंठीं धरावें ग्रन्थांतर ।
भगवत्कथा निरंतर । करीत जावी ।। ३ ।।
आपुलिया सुखस्वार्था । केलीच करावी हरिकथा ।
हरिकथेवीण सर्वथा । राहोंचि नये ।। ४ ।।
नित्य नवा हव्यास धरावा । साक्षेप अत्यंतचि करावा ।
हरिकीर्तनें भरावा । ब्रह्मगोळ अवघा ।। ५ ।।
मनापासून आवडी । जीवापासून अत्यंत गोडी ।
सदा सर्वदा तांतडी । हरिकीर्तनाची ।। ६ ।।
भगवंतास कीर्तन प्रिये । कीर्तनें समाधान होये ।
बहुत जनासी उपाये । हरिकीर्तनें कलयुगीं ।। ७ ।।
विविध विचित्रें ध्यानें । वर्णावीं आळंकार भूषणें ।
ध्यानमूर्ति अंतःकर्णं । लक्षून कथा करावी ।। ८ ।।

येश कीर्ति प्रताप महिमा । आवडीं वर्णावा परमात्मा
जेणें भगवद्भक्तांचा आत्मा । संतुष्ट होये ।। ९ ।।
कथा अन्वय लापणिका[1] । नामघोष करताळिका ।
प्रसंगें बोलाव्या अनेका । धात[2] माता[3] नेमस्त ।। १०
ताळ मृदांग हरिकीर्तन । संगीत नृत्य तान मान ।
नाना कथानुसंधान । तुटोंचि नेदावें ।। ११ ।।
करुणा कीर्तनाच्या लोटें । कथा करावी घडघडाटें ।
श्रोतयांचीं श्रवणपुटें । आनंदें भरावीं ।। १२ ।।
कंप रोमांच स्फुराणें । प्रेमाश्रुसहित गाणें ।
देवद्वारीं लोटांगणें । नमस्कार घालावे ।। १३ ।।
पदें दोहडें श्लोक प्रबंद । धाटी मुद्रा अनेक छंद ।
बीरभाटिव[4] विनोद । प्रसंगें करावे ।। १४ ।।
नाना नवरसिक शृंघारिक । गद्यपद्याचें कौतुक ।
नाना वचनें प्रस्ताविक । शास्त्राधारें बोलावीं ।।१५।।
भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षण । नीतिन्यायस्वधर्मरक्षण ।
साधनमार्ग अध्यात्मनिरूपण । प्रांजळ बोलावें ।। १६ ।।
प्रसंगें हरिकथा करावी । सगुणीं सगुणकीर्ति धरावी ।
निर्गुणप्रसंगें वाढवावी । अध्यात्मविद्या ।। १७ ।।
पूर्वपक्ष[5] त्यागून सिद्धांत[6] । निरूपण करावें नेमस्त ।

१ शब्दपांडित्य; वक्तृत्व. २ पुराणादि शास्त्रीय ग्रंथांतून वर्णि-लेले दृष्टान्तादि संगीत श्लोकबद्ध प्रसंग. ३ प्रत्यक्ष घडलेल्या प्रसंगांचे दृष्टान्त. विवेचन नीट समजण्यासाठीं या दोहींची आवश्यकता असते. म्हणून तीं नेमस्त म्हणजे यथायोग्य सांगितलीं पाहिजेत. ४ वीररस निर्माण करणारें वीरश्रीचें भाषण. ५ प्रथम सांगावयाचें तें. यांत खऱ्याखोटयाची मिसळ असू शकते. ६ शेवटीं निश्चयात्मक म्हणून सांगावयाचें तें.

बहुधा बोलणें अव्यावेस्त । बोलोंचि नये ।। १८ ।।
करावें वेदपारायेण । सांगावें जनासी पुराण ।
मायाब्रह्मीचें विवरण । साकल्य[1] वदावें ।। १९ ।।
ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें । उपासनेचीं भजनद्वारें ।
गुरुपरंपरा निर्धारें । चळोंच नेदावी ।। २० ।।
करावें वैराग्यरक्षण । रक्षावें ज्ञानाचें लक्षण ।
परम दक्ष विचक्षण । सर्वहि सांभाळी ।। २१ ।।
कीर्तन ऐकतां संदेह पडे । सत्य समाधान तें उडे ।
नीतिन्यायसाधन मोडे । ऐसें न बोलावें ।। २२ ।।
सगुणकथा या नांव कीर्तन । अद्वैत म्हणिजे निरूपण ।
सगुण रक्षून निर्गुण । बोलत जावें ।। २३ ।।
असो वग्त्रुत्वाचा अधिकार। अल्पास न घडे सत्योत्तर ।
वक्ता पाहिजे साचार[2] । अनुभवाचा ।। २४ ।।
सकळ रक्षून ज्ञान सांगे । जेणें वेदज्ञा[3] न भंगे ।
उत्तम सन्मार्ग लागे । प्राणीमात्रासी ।। २५ ।।
असो हें सकळ सांडून । करावें गुणानुवादकीर्तन ।
या नांव भगवद्भजन । दुसरी भक्ती ।। २६ ।।
कीर्तनें माहादोष जाती । कीर्तनें होये उत्तमगती ।
कीर्तनें भगवत्प्राप्ती । येदर्थी संदेह नाहीं ।। २७ ।।
कीर्तनें वाचा पवित्र । कीर्तनें होये सत्पात्र ।
हरिकीर्तनें प्राणीमात्र । सुसिळ[4] होती ।। २८ ।।
कीर्तनें अवेग्रता घडे । कीर्तनें निश्चये सांपडे ।
कीर्तनें संदेह बुडे । श्रोतयांवक्तयांचा ।। २९ ।।

---

१ सांगोपांग. २ खरोखर. ३ वेदाज्ञा, वेदांची आज्ञा. ४ शीलवंत, सदाचारी.

सदा सर्वदा हरिकीर्तन । ब्रह्मसुत करी आपण ।
तेणें नारद तोचि नारायेण । बोलिजेत आहे ।। ३० ।।
म्हणोनि कीर्तनाचा अगाध महिमा । कीर्तनें संतोषे परमात्मा ।
सकळ तीर्थें आणी जगदात्मा । हरिकीर्तनीं वसे ।। ३१

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कीर्तनभजन-
निरूपणनाम समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां निरोपिलें कीर्तन । जें सकळांस करी पावन ।
आतां ऐका विष्णोःस्मरण । तिसरी भक्ती ।। १ ।।
स्मरण देवाचें करावें । अखंड नाम जपत जावें ।
नामस्मरणें पावावें । समाधान ।। २ ।।
नित्य नेम प्रातःकाळीं । माध्यानकाळीं सायंकाळीं ।
नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावें ।। ३ ।।
सुख दुःख उद्वेग चिंता । अथवा आनंदरूप असतां ।
नामस्मरणेंविण सर्वथा । राहोंच नये ।। ४ ।।
हरुषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं ।
विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावें ।।५ ।।
कोडें सांकडें संकट । नाना संसारखटपट ।
आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावें ।। ६ ।।
चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां
नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ।। ७ ।।

संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती ।
नामस्मरणाची स्थिती । सांडूंच नये ॥ ८ ॥
वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता । नाना पदार्थ चालतां ।
उत्कट भाग्यश्री भोगितां । नामस्मरण सांडूं नये ॥ ९
आधीं आवदसा मग दसा । अथवा दसेउपरी आवदसा ।
प्रसंग असो भलतैसा । परंतु नाम सोडूं नये ॥ १० ॥
नामें संकटें नासतीं । नामें विघ्नें निवारती ।
नामस्मरणें पाविजेती । उत्तम पदें ॥ ११ ॥
भूत पिशाच्य नाना छंद । ब्रह्मगिऱ्हो ब्राह्मणसमंध ।
मंत्रचळ नाना खेद । नामनिष्ठें नासती ॥ १२ ॥
नामें विषबाधा हरती । नामें चेडे चेटकें नासती ।
नामें होये उत्तम गती । अंतकाळीं ॥ १३ ॥
बाळपणीं तारुण्यकाळीं । कठिणकाळीं वृधाप्यकाळीं ।
सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण असावें ॥ १४ ॥
नामाचा महिमा जाणे शंकर । जना उपदेसी विश्वेश्वर
वाराणसी मुक्तिक्षेत्र । रामनामेंकरूनी ॥ १५ ॥
उफराटच्या नामासाठीं । वाल्मिक तरला उठाउठी ।
भविष्य वदला शतकोटी । चरित्र रघुनाथाचें ॥ १६ ॥
हरिनामें प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला ।
नारायेणनामें पावन जाला । अजामेळ ॥ १७ ॥
नामें पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले ।
माहापापी तेचि जाले । परम पवित्र ॥ १८ ॥
परमेश्वराचीं अनंत नामें । स्मरतां तरिजे नित्यनेमें ।
नामस्मरण करितां येमें । बाधिजेना ॥ १९ ॥

सहस्रानामामधें कोणी येक । ह्मणतां होतसे सार्थक ।
नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वयें ॥ २० ॥
कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी ।
तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥ २१ ॥
नाम स्मरे निरंतर । तें जाणावें पुण्यशरीर ।
माहादोषांचे गिरिवर । रामनामें नासती ॥ २२ ॥
अगाध महिमा न वचे वदला । नामें बहुत जन उद्धरला ।
हळहळापासून सुटला । प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥ २३ ॥
चहुं वर्णां नामाधिकार । नामीं नाहीं लाहानथोर ।
जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥ २४ ॥
ह्मणौन नाम अखंड स्मरावें । रूप मनीं आठवावें ।
तिसरी भक्ती स्वभावें । निरोपिली ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नामस्मरणभक्ति-
नाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । नामस्मरणाचें लक्षण ।
आतां ऐका पादसेवन । चौथी भक्ती ॥ १ ॥
पादसेवन तेंचि जाणावें । कायावाचामनोभावें ।
सद्गुरूचे पाय सेवावे । सद्गतिकारणें ॥ २ ॥
या नांव पादसेवन । सद्गुरुपदीं अनन्यपण ।
निरसावया जन्ममरण । यातायाती ॥ ३ ॥
सद्गुरुकृपेविण कांहीं । भवतरणोपावतों नाहीं ।

याकारणें लवलाहीं । सद्‌गुरुपाय सेवावे ॥ ४ ॥
सद्वस्तु दाखवी सद्‌गुरु । सकळ सारासारविचारु ।
परब्रह्माचा निर्धारु । अंतरीं बाणे ॥ ५ ॥
जे वस्तु दृष्टीस दिसेना । आणी मनास तेहि भासेना ।
संगत्यागेंविण[1] ये ना । अनुभवासी ॥ ६ ॥
अनुभव घेतां संगत्याग नसे । संगत्यागें अनुभव न दिसे ।
हें अनुभवी यासीच भासे । येरां गथागोवी[2] ॥ ७ ॥
संगत्याग आणी निवेदन[3] । विदेहस्थिती अलिप्तपण ।
सहजस्थिती उन्मनी[4] विज्ञान[5] । हे सप्तहि येकरूप ॥ ८
याहिवेगळीं नामाभिधानें । समाधानाचीं संकेतवचनें ।
सकळ कांहीं पादसेवनें । उमजों लागे ॥ ९ ॥
वेद वेदगर्भ वेदांत । सिद्ध सिद्धभावगर्भ सिद्धांत ।
अनुभव अनुर्वाच्य धादांत[6] । सत्य वस्तु ॥ १० ॥
बहुधा अनुभवाचीं आंगें । सकळ कळती संतसंगें ।
चौथे भक्तीचे प्रसंगें । गोप्य तें प्रगटे ॥ ११ ॥
प्रगट वसोनि नसे । गोप्य असोनि भासे ।
भासाअभासाहून अनारिसे[7] । गुरुगम्य मार्ग ॥ १२ ॥
मार्ग होये परी अंतरिक्ष[8] । जेथें सर्वहि पूर्वपक्ष ।
पाहों जातां अलक्ष[9] । लक्षवेना ॥ १३ ॥

---

१ मीपण हाच संग, त्याच्या त्यागाशिवाय. २ गोंधळ; अनिश्चितता. ३ आत्मनिवेदन. ४ मनातीतता. ५ स्वरूपानुभव. ६ प्रत्यक्ष. अनुभव बोलतां येण्यासारखा नसला तरी प्रत्यक्ष असतो. ७ अतीत; वेगळे. ८ आंत पहाण्याचा, म्हणजे आत्मारामाशीं तद्रूप होण्याचा. ९ स्वरूप; आत्माराम. "मनोबुद्धि अगोचर" असल्यानें अलक्ष असें म्हटलें आहे.

लक्षें जयासी लक्षावें । ध्यानें जयासी ध्यावें ।
तें गे तेंचि आपण व्हावें । त्रिविधा[1] प्रचिती ।। १४ ।।
असो हीं अनुभवाचीं द्वारें । कळती सारासारविचारें ।
सत्संगेंकरून सत्योत्तरें । प्रत्ययासि येतीं ।। १५ ।।
सत्य पाहातां नाहीं असत्य । असत्य पाहातां नाहीं सत्य ।
सत्याअसत्याचें कृत्य । पाहाणारापासीं ।। १६ ।।
पाहाणार पाहाणें जया लागलें । तें तद्रूपत्वें[2] प्राप्त जालें ।
तरी मग जाणावें बाणलें । समाधान ।। १७ ।।
नाना समाधानें पाहातां । बागती सद्गुरु करितां ।
सद्गुरुविण सर्वथा । सन्मार्ग नसे ।। १८ ।।
प्रयोग साधनें सायास । नाना साक्षेपें विद्याअभ्यास ।
अभ्यासें कांहीं गुरुगम्यास । पाविजेत नाहीं ।। १९ ।।
जें अभ्यासें अभ्यासितां न ये । जें साधनें असाध्य होये ।
तें हें सद्गुरुविण काये । उमजों जाणे ।। २० ।।
याकारणें ज्ञानमार्ग । कळाया धरावा सत्संग ।
सत्संगेंविण प्रसंग । बोलोंचि नये ।। २१ ।।
सेवावे सद्गुरूचे चरण । या नांव पादसेवन ।
चौथे भक्तीचें लक्षण । तें हें निरोपिलें ।। २२ ।।
देव ब्राह्मण माहानुभाव[3] । सत्पात्र भजनाचे ठाव ।

---

१ शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति व आत्मप्रतीति. शास्त्र व गुरु यांनी सांगितलेलें तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष आपल्या अनुभवांत येणें ही पूर्ण प्रतीति. २ अभिन्नत्वानें. द्रष्टा, दृश्य व दर्शन म्हणजे साधक, साध्य व साधन हीं स्वरूपीं एकरूप झालीं कीं समाधान प्राप्त होतें— पहा वरील १४ वी ओवी. ३ अनुभवी संत. हा शब्द योगवासिष्ठांतून आला आहे. महानुभावपंथाशी त्याचा कांहीं संबंध नाहीं.

ऐसिये ठाईं सद्भाव । दृढ धरावा ।। २३ ।।
हें प्रवृत्तीचें[1] बोलणें । बोलिलें रक्षाया कारणें ।
परंतु सद्गुरुपाय सेवणें । या नांव पादसेवन ।। २४ ।।
पादसेवन चौथी भक्ती । पावन करितसे त्रिजगतीं
जयेकरितां सायोज्यमुक्ती । साधकास होये ।। २५ ।।
ह्मणौनि थोराहून थोर । चौथे भक्तीचा निर्धार ।
जयेकरितां पैलपार । बहुत प्राणी पावती ।। २६ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पादसेवनभक्ति-
निरूपणनाम समास चतुर्थ ।। ४ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां जालें निरूपण । चौथे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । पांचवी भक्ती ।। १ ।।
पांचवी भक्ती तें आर्चन । आर्चन ह्मणिजे देवतार्चन ।
शास्त्रोक्त पूजाविधान । केलें पाहिजे ।। २ ।।
नाना आसनें उपकर्णें । वस्त्रें आळंकार भूषणें ।
मानसपूजा मूर्तिध्यानें । या नांव पांचवी भक्ती ।। ३ ।।
देवब्राह्मण अग्नीपूजन । साधुसंतअतीतपूजन ।
इति[2]महानुभावगाइत्रीपूजन । या नांव पांचवी भक्ती ।
धातुपाषाणमृत्तिकापूजन । चित्र[3]लेप[4] सत्पात्रपूजन ।
आपले गृहींचें देवतार्चन । या नांव पांचवी भक्ती ।।५।।

---

१ लौकिक रूढीचें. २ यति. ३ तसबीर. ४ गंधाच्या लेपानें भिंतीवर काढलेल्या उपासनामूर्ति.

सीळा सप्तांकित नवांकित शालिग्राम शकलें चक्रांकित।
लिगें सूर्यकांत सोमकांत। बाण तांदळे नर्बदे ॥ ६ ॥
भैरव भगवती मल्लारी। मुंज्या नृसिह बनशंकरी।
नाग नाणी नानापरी। पंचायेत्नपूजा ॥ ७ ॥
गणेशशारदाविठलमूर्ती। रंगनाथजगंनाथतांडवमूर्ती।
श्रीरंगहनुमंतगरुडमूर्ती। देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ८ ॥
मत्छकूर्मवऱ्हावमूर्ती। नृसिहवामनभार्गवमूर्ती।
रामकृष्णहयग्रीवमूर्ती। देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ ९ ॥
केशवनारायणमाधवमूर्ती। गोविंदविष्णुमदसूदनमूर्ती
त्रिविक्रमवामनश्रीधरमूर्ती। ऱुषीकेश पद्मनाभि॥ १० ॥
दामोदरसंकर्षणवासुदेवमूर्ती। प्रद्युम्नअनुरधपुरुषोत्तम-
मूर्ती।
अधोक्षजनारसिहअच्युतमूर्ती जनार्दन आणी उपेंद्र॥ ११
हरिहरांच्या अनंत मूर्ती। भगवंतजगदात्माजगदीशमूर्ती
शिवशक्तीच्या बहुधा मूर्ती। देवतार्चनीं पूजाव्या ॥ १२
अश्वत्थनारायेण सूर्यनारायेण।लक्ष्मीनारायेण त्रिमल्ल-
नारायेण।
श्रीहरीनारायण आदिनारायण। शेषशाई परमात्मा १३
ऐश्या परमेश्वराच्या मूर्ती। पाहों जातां उदंड असती।
त्यांचें आर्चन करावें भक्ती। पांचवी ऐसी ॥ १४ ॥
याहि वेगळे कुळधर्म। सोडूं नये अनुक्रम।
उत्तम अथवा मध्यम। करीत जावें ॥ १५ ॥
जाखमाता मायराणी। बाळा बगुळा मानविणी।
पूजा मांगिणी जोगिणी। कुळधर्में करावीं ॥ १६ ॥

नाना तीर्थक्षत्रांस[1] जावें। तेथें त्या देवाचें पूजन करावें।
नाना उपचारीं आर्चावें। परमेश्वरासी ॥ १७ ॥
पंचामृतें गंधाक्षतें। पुष्पें परिमळद्रव्यें बहुतें।
धूपदीप असंख्यातें। नीरांजनें कर्पुराचीं ॥ १८ ॥
नाना खाद्य नैवेद्य सुंदर। नाना फळें तांबोलप्रकार।
दक्षणा नाना आळंकार। दिव्यांबरें वनमाळा ॥ १९ ॥
सिबिका[2] छत्रें सुखासनें। माहि[3] मेघडंब्रें[4] सूर्यापानें[5]।
दिंड्या पताका निशाणें। टाळ घोळ मृदांग ॥ २० ॥
नाना वाद्यें नाना उत्साव। नाना भक्तसमुदाव।
गाती हरिदास सद्भाव। लागला भगवंतीं ॥ २१ ॥
वापी कूप सरोवरें। नाना देवाळयें सिखरें।
राजांगणें मनोहरें। वृंदावनें भुयरीं ॥ २२ ॥
मठ मंड्या[6] धर्मशाळा। देवद्वारीं पडशाळा।
नाना उपकर्णें नक्षत्रमाळा। नाना वस्त्रसामग्री ॥ २३ ॥
नाना पडदे मंडप चांदोवे। नाना रत्नघोष लोंबती बरवे।
नाना देवळईं समर्पावे। हस्थि घोडे शक्कटें[7] ॥ २४ ॥
आळंकार आणि आळंकारपात्रें। द्रव्य आणी द्रव्यपात्रें।
अन्नोदक आणी अन्नोदकपात्रें। नाना प्रकारीचीं ॥ २५
वनें उपवनें पुष्पवाटिका। तापस्यांच्या पर्णकुटिका।
ऐसी पूजा जगन्नायका। येथासांग समर्पावी ॥ २६ ॥

---

१ क्षेत्रांस. २ पालखी. ३ छत्र. ४ उंच छत्री, पालखीवर धरतात ती. ५ अब्दागीर. ६ मंड्या म्ह. मोठ्या माड्या अथवा यात्रेच्या वेळीं बाजारहाट मांडण्यासाठीं केलेल्या मंडया ७. गाड्या, रथ.

शुक शारिका मयोरें । बदकें चक्रवाकें चकोरें ।
कोकिळा चितळें सामरें । देवाळईं समर्पावीं ॥ २७ ॥
सुगंधमृगें आणी मार्जरें । गाई ह्मैसी वृषभ वानरें ।
नाना पदार्थ आणीं लेंकुरें । देवाळईं समर्पावीं ॥ २८ ॥
काया वाचा आणी मनें । चित्तें वित्तें जीवें प्राणें ।
सद्भावें भगवंतआर्चनें । या नांव आर्चनभक्ती ॥ २९ ॥
ऐसेंचि सद्गुरूचें भजन । करून असावें अनन्य ।
या नांव भगवद्भजन । पांचवी भक्ती ॥ ३० ॥
ऐसी पूजा न घडे बरवी । तरी मानसपूजा करावी ।
मानसपूजा अगत्य व्हावी । परमेश्वरासी ॥ ३१ ॥
मनें भगवंतास पूजावें । कल्पून सर्वहि समर्पावें ।
मानसपूजेचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ ३२ ॥
जें जें आपणांस पाहिजे । तें तें कल्पून वाहिजे ।
येणें प्रकारें कीजे । मानसपूजा ॥ ३३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आर्चनभक्तिनाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । पांचवे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । साहावी भक्ती ॥ १ ॥
साहावी भक्ती तें वंदन । करावें देवासी नमन ।
संत साधु आणी सज्जन । नमस्कारीत जावे ॥ २ ॥
सूर्यासि करावे नमस्कार । देवासि करावे नमस्कार ।
सद्गुरूस करावे नमस्कार । साष्टांग भावें ॥ ३ ॥

साष्टांग नमस्कारास अधिकारु। नानाप्रतिमा देव गुरु ।
अन्यत्र नमनाचा विचारु । अधिकारें[1] करावा ॥ ४ ॥
छपन्न कोटी वसुमती-। मधें विष्णुमूर्ती असती ।
तयांस नमस्कार प्रीतीं । साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥
पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती । यांच्या दर्शनें दोष जाती
तैसाचि नमावा मारुती । नित्य नेमें विशेष ॥ ६ ॥

श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा ।
एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ॥ १ ॥

भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी। माहानुभाव तापसी योगी
सत्पात्रें देखोनि वेगीं । नमस्कार घालावे ॥ ७ ॥
वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ। पंडित पुराणिक आणी विद्व-
ज्जन। याज्ञिक वैदिक पवित्रजन । नमस्कारीत जावे ॥ ८
जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान ।
याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥ ९ ॥
गणेश शारदा नाना शक्ती। हरिहरांच्या अवतारमूर्ती
नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥ १० ॥
सर्व देवांस नमस्कारिलें । ते येका भगवंतास पावलें ।
येदर्थीं येक वचन बोलिलें । आहे तें ऐका ॥ ११ ॥

श्लोक॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥ १ ॥

याकारणें सर्व देवांसी । नमस्कारावें अत्यादरेंसीं ।
अधिष्ठान मानितां देवांसी । परम सौख्य वाटे ॥ १२

---

१ अधिकार पाहून; योग्यता असल्यास.

देव देवाचीं अधिष्ठानें । सत्पात्रें सद्‌गुरूचीं स्थानें ।
याकारणें नमस्कार करणें । उभय[1] मार्गीं ।। १३ ।।
नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे ।
नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्पात्रासीं ।। १४ ।।
नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्षमती ।
नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ।। १५ ।।
सिसापरता[2] नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड ।
याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ।। १६ ।।
नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे ।
नमस्कारें गुरुदेव वोळे । साधकांवरीं ।। १७ ।।
निशेष[3] करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर ।
आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ।। १८ ।।
नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण ।
नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुर्‍हावे ।। १९ ।।
परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला ।
तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ।। २० ।।
याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें[4] ।
नमस्कारें प्राणीयातें । सद्‌बुद्धि लागे ।। २१ ।।
नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे ।
नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ।। २२ ।।
नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ।। २३ ।।

---

१ देवदेवतांना व सत्पात्र संत सज्जनांना. २ शीर्ष, डोकें.
३ निष्काम. ४ अनुसरण्यास योग्य असे.

साष्टांग नमस्कारास अधिकारु। नानाप्रतिमा देव गुरु ।
अन्यत्र नमनाचा विचारु । अधिकारें[1] करावा ॥ ४ ॥
छपन्न कोटी वसुमती-। मधें विष्णुमूर्ती असती ।
तयांस नमस्कार प्रीतीं । साष्टांग घालावे ॥ ५ ॥
पशुपति श्रीपति आणी गभस्ती। यांच्या दर्शनें दोष जाती
तैसाचि नमावा मारुती । नित्य नेमें विशेष ॥ ६ ॥

श्लोक ॥ शंकरः शेषशायी च मार्तंडो मारुतिस्तथा ।
एतेषां दर्शनं पुण्यं नित्यनेमे विशेषतः ॥ १ ॥

भक्त ज्ञानी आणी वीतरागी। माहानुभाव तापसी योगी
सत्पात्रें देखोनि वेगीं । नमस्कार घालावे ॥ ७ ॥
वेदज्ञ शास्त्रज्ञ आणी सर्वज्ञ। पंडित पुराणिक आणी विद्व-
ज्जन। याज्ञिक वैदिक पवित्रजन। नमस्कारीत जावे ॥ ८
जेथें दिसती विशेष गुण । तें सद्गुरूचें अधिष्ठान ।
याकारणें तयासी नमन । अत्यादरें करावें ॥ ९ ॥
गणेश शारदा नाना शक्ती। हरिहरांच्या अवतारमूर्ती
नाना देव सांगों किती । पृथकाकारें ॥ १० ॥
सर्व देवांस नमस्कारिलें । ते येका भगवंतास पावलें ।
येदर्थीं येक वचन बोलिलें । आहे तें ऐका ॥ ११ ॥

श्लोक॥ आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्
सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥ १ ॥

याकारणें सर्व देवांसी । नमस्कारावें अत्यादरेंसीं ।
अधिष्ठान मानितां देवांसी । परम सौख्य वाटे ॥ १२

१ अधिकार पाहून; योग्यता असल्यास.

देव देवाचीं अधिष्ठानें । सत्पात्रें सद्‌गुरूचीं स्थानें ।
याकारणें नमस्कार करणें । उभय[1] मार्गीं ॥ १३ ॥
नमस्कारें लीनता घडे । नमस्कारें विकल्प मोडे ।
नमस्कारें सख्य घडे । नाना सत्पात्रासीं ॥ १४ ॥
नमस्कारें दोष जाती । नमस्कारें अन्याय क्षमती ।
नमस्कारें मोडलीं जडतीं । समाधानें ॥ १५ ॥
सिसापरता[2] नाहीं दंड । ऐसें बोलती उदंड ।
याकारणें अखंड । देव भक्त वंदावे ॥ १६ ॥
नमस्कारें कृपा उचंबळे । नमस्कारें प्रसन्नता प्रबळे ।
नमस्कारें गुरुदेव वोळे । साधकांवरीं ॥ १७ ॥
निशेष[3] करितां नमस्कार । नासती दोषांचे गिरिवर ।
आणी मुख्य परमेश्वर । कृपा करी ॥ १८ ॥
नमस्कारें पतित पावन । नमस्कारें संतांसी शरण ।
नमस्कारें जन्ममरण । दुरी दुऱ्हावे ॥ १९ ॥
परम अन्याय करूनि आला । आणी साष्टांग नमस्कार घातला ।
तरी तो अन्याये क्षमा केला । पाहिजे श्रेष्ठीं ॥ २० ॥
याकारणें नमस्कारापरतें । आणीक नाहीं अनुसरतें[4] ।
नमस्कारें प्राणीयातें । सद्‌बुद्धि लागे ॥ २१ ॥
नमस्कारास वेचावें नलगे । नमस्कारास कष्टावें नलगे ।
नमस्कारास कांहींच नलगे । उपकर्ण सामग्री ॥ २२ ॥
नमस्कारा ऐसें नाहीं सोपें । नमस्कार करावा अनन्यरूपें । नाना साधनीं साक्षपें । कासया सिणावें ॥ २३ ॥

---

१ देवदेवतांना व सत्पात्र संत सज्जनांना. २ शीर्ष, डोकें.
३ निष्काम. ४ अनुसरण्यास योग्य असे.

साधक भावें नमस्कार घाली । त्याची चिंता साधूस लागली ।
सुगम पंथें नेऊन घाली । जेथील तेथें ॥ २४ ॥
याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ । नमस्कारें वोळती वरिष्ठ ।
येथें सांगितली पष्ट[1] । साहावी भक्ती ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । साहवें भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । सातवी भक्ती ॥ १ ॥
सातवें भजन तें दास्य जाणावें । पडिलें कार्य तितुकें करावें ।
सदा सन्निधचि असावें । देवद्वारीं ॥ २ ॥
देवाचें वैभव सांभाळावें । न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें ।
चढतें वाढतें वाढवावें । भजन देवाचें ॥ ३ ॥
भंगलीं देवाळयें करावीं । मोडलीं सरोवरें बांधावीं ।
सोफे[2] धर्मशाळा चालवावीं । नूतनचि कार्यें ॥ ४ ॥
नाना रचना जीर्ण जर्जर । त्यांचे करावे जीर्णोद्धार ।
पडिलें कार्य तें सत्वर । चालवित जावें ॥ ५ ॥

---

१ स्पष्ट. २ सोपे, ओसऱ्या.

गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया[1] सिबिका सुखासनें
मंचक डोल्हारे विमानें । नूतनचि करावीं ॥ ६ ॥
मेघडंब्रें छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें ।
नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥ ७ ॥
नाना प्रकारीचीं यानें[2] । बैसावयाचीं उत्तम स्थानें ।
बहुविध सुवर्णासनें । येत्नें करीत जावीं ॥ ८ ॥
भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा[3] । रांज्रण कोहळीं[4] घागरी बहुवसा ।
संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति येत्नें करावा ॥ ९ ॥
भुयेरीं तळघरें आणी विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें ।
अनर्घ्ये[5]वस्तूंचीं भांडारें । येत्नें करीत जावीं ॥ १० ॥
आळंकार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें ।
नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्नें करीत जावीं ॥ ११ ॥
पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरांचीं बनें ।
पावतीं करावीं जीवनें[6] । तया वृक्षांसी ॥ १२ ॥
नाना पशूंचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा ।
नाना वाद्यें नाट्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥ १३ ॥
स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा । सामग्रीगृहें धर्मशाळा ।
निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥ १४ ॥
नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें । नाना खाद्यफळांचीं स्थळें ।
नाना रसांचीं नाना स्थळें । येत्नें करीत जावीं ॥ १५
नाना वस्तांचीं[7] नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें ।

---

१ चौरंग. २ वहानें. ३ पेटारे. ४ दुधभोपळा इ. कोरून त्यांत द्रव्य भरण्यासाठीं केलेलें. ५ मूल्यवान. ६ पाणी. ७ वस्तूंचीं.

साधक भावें नमस्कार घाली। त्याची चिंता साधूस लागली।
सुगम पंथें नेऊन घाली। जेथील तेथें ॥ २४ ॥
याकारणें नमस्कार श्रेष्ठ। नमस्कारें वोळती वरिष्ठ।
येथें सांगितली पष्ट[1]। साहावी भक्ती ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वंदनभक्तिनाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण। साहवें भक्तीचें लक्षण।
आतां ऐका सावधान। सातवी भक्ती ॥ १ ॥
सातवें भजन तें दास्य जाणावें। पडिलें कार्य तितुकें करावें।
सदा सन्निधचि असावें। देवद्वारीं ॥ २ ॥
देवाचें वैभव सांभाळावें। न्यूनपूर्ण पडोंचि नेदावें।
चढतें वाढतें वाढवावें। भजन देवाचें ॥ ३ ॥
भंगलीं देवाळयें करावीं। मोडलीं सरोवरें बांधावीं।
सोफे[2] धर्मशाळा चालवावीं। नूतनचि कार्यें ॥ ४ ॥
नाना रचना जीर्ण जर्जर। त्यांचे करावे जीर्णोद्धार।
पडिलें कार्य तें सत्वर। चालवित जावें ॥ ५ ॥

---

१ स्पष्ट. २ सोपे, ओसऱ्या.

गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया[1] सिबिका सुखासनें
मंचक डोल्हारे विमानें । नूतनचि करावीं ॥ ६ ॥
मेघडंब्रें छत्रें चामरें । सूर्यापानें निशाणें अपारें ।
नित्य नूतन अत्यादरें । सांभाळित जावीं ॥ ७ ॥
नाना प्रकारीचीं यानें[2] । बैसावयाचीं उत्तम स्थानें ।
बहुविध सुवर्णासनें । येत्नें करीत जावीं ॥ ८ ॥
भुवनें कोठड्या पेट्या मांदुसा[3] । रांझण कोहळीं[4] घागरी बहुवसा ।
संपूर्ण द्रव्यांश ऐसा । अति येत्नें करावा ॥ ९ ॥
भुयेरीं तळघरें आणी विवरें । नाना स्थळें गुप्त द्वारें ।
अनर्घ्ये[5] वस्तूंचीं भांडारें । येत्नें करीत जावीं ॥ १० ॥
आळंकार भूषणें दिव्यांबरें । नाना रत्नें मनोहरें ।
नाना धातु सुवर्णपात्रें । येत्नें करीत जावीं ॥ ११ ॥
पुष्पवाटिका नाना वनें । नाना तरुवरांचीं बनें ।
पावतीं करावीं जीवनें[6] । तया वृक्षांसी ॥ १२ ॥
नाना पशूंचिया शाळा । नाना पक्षी चित्रशाळा ।
नाना वाद्यें नाट्यशाळा । गुणी गायेक बहुसाल ॥ १३ ॥
स्वयंपाकगृहें भोजनशाळा । सामग्रीगृहें धर्मशाळा ।
निद्रिस्तांकारणें पडशाळा । विशाळ स्थळें ॥ १४ ॥
नाना परिमळद्रव्यांचीं स्थळें । नाना खाद्यफळांचीं स्थळें ।
नाना रसांचीं नाना स्थळें । येत्नें करीत जावीं ॥ १५
नाना वस्तांचीं[7] नाना स्थानें । भंगलीं करावीं नूतनें ।

---

१ चौरंग. २ वहानें. ३ पेटारे. ४ दुधभोपळा इ. कोरून त्यांत द्रव्य भरण्यासाठीं केलेलें. ५ मूल्यवान. ६ पाणी. ७ वस्तूंचीं.

देवाचें वैभव वचनें । किती ह्मणौनि बोलावें ॥ १६ ॥
सर्वां ठाईं अतिसादर । आणी दास्यत्वासहि तत्पर ।
कार्यभागाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ १७ ॥
जयंत्या पर्वें मोहोत्साव । असंभाव्य चालवी वैभव ।
जें देखतां स्वर्गींचे देव । तटस्त होती ॥ १८ ॥
ऐसें वैभव चालवावें । आणी नीच दास्यत्वहि करावें ।
पडिले प्रसंगीं सावध असावें । सर्वकाळ ॥ १९ ॥
जें जें कांहीं पाहिजे । तें तें तत्काळचि देजे ।
अत्यंत आवडीं कीजे । सकळ सेवा ॥ २० ॥
चरणक्षाळणें स्नानें आचमनें । गंधाक्षतें वसनें भूषणें ।
आसनें जीवनें नाना सुमनें । धूप दीप नैवेद्य ॥ २१ ॥
शयेनाकारणें उतम स्थळें । जळें ठेवावीं सुशीतळें ।
तांबोल गायनें रसाळें । रागरंगें करावीं ॥ २२ ॥
परिमळद्रव्यें आणी फुलेलें[1] । नाना सुगंधेल तेलें ।
खाद्य फळें बहुसालें । सन्निधचि असावीं ॥ २३ ॥
सडे संमार्जनें करावीं । उदकपात्रें उदकें भरावीं ।
वसनें प्रक्षालून आणावीं । उत्तमोत्तमें ॥ २४ ॥
सकळांचें करावें पारपत्य[2] । आलयाचें करावें आतित्य[3] ।
ऐसी हे जाणावी सत्य । सातवी भक्ती ॥ २५ ॥
वचनें बोलावीं करुणेचीं । नाना प्रकारें स्तुतीचीं ।
अंतरें निवतीं सकळांचीं । ऐसें वदावें ॥ २६ ॥
ऐसी हे सातवी भक्ती । निरोपिली येथामती ।
प्रत्यक्ष न घडे तरी चित्तीं । मानसपूजा करावी ॥ २७ ॥

---

१ अत्तरें. २ आदरसत्कार. ३ आतिथ्य, पाहुणचार.

ऐसें दास्य करावें देवाचें । येणेंचि प्रकारें सद्गुरूचें ।
प्रत्यक्ष न घडे तरी मानसपूजेचें । करित जावें ॥ २८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दास्यभक्तिनिरूपणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । सातवे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । आठवी भक्ती ॥ १ ॥
देवासी परम सख्य करावें । प्रेम प्रीतीनें बांधावें ।
आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २ ॥
देवास जयाची अत्यंत प्रीती । आपण वर्तावें तेणें रीतीं ।
येणें करितां भगवंतीं । सख्य घडे नेमस्त ॥ ३ ॥
भक्ति भाव आणी भजन । निरूपण आणी कथाकीर्तन ।
प्रेमळ भक्तांचें गायन । आवडे देवा ॥ ४ ॥
आपण तैसेंचि वर्तावें । आपणासि तेंच आवडावें ।
मनासारिखें होतां स्वभावें । सख्य घडे नेमस्त ॥ ५ ॥
देवाच्या सख्यत्वाकारणें । आपलें सौख्य सोडून देणें ।
अनन्यभावें जीवें प्राणें । शरीर तेंहि वेंचावें[१] ॥ ६ ॥
सांडून आपली संसारवेथा । करित जावी देवाची चिंता ।
निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याचि सांगाव्या ॥ ७ ॥
देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलगांसी तुटी[२] ।

---

१ समर्पावें. २ वियोग.

सर्व अर्पावें सेवटीं । प्राण तोहि वेचावा ।। ८ ।।
आपुलें आवघेंचि जावें । परी देवासी सख्य राहावें ।
ऐसी प्रीती जिवें भावें । भगवंतीं लागावी ।। ९ ।।
देव म्हणिजे आपुला प्राण । प्राणासी न करावें निर्वाण[1]
परम प्रीतीचें लक्षण । तें हें ऐसें असे ।। १० ।।
ऐसें परम सख्य धरितां । देवास लागे भक्ताची चिंता ।
पांडव लाखाजोहरीं[2] जळतां । विवरद्वारें काढिले ।। ११
देव सख्यत्वें राहे आपणांसी । तें तों वर्म आपणाचि पासीं ।
आपण वचनें बोलावीं जैसीं । तैसीं येती पडसादें[3] ।।१२
आपण असतां अनन्यभावें । देव तत्काळचि पावे ।
आपण त्रास घेतां जीवें । देवहि त्रासे ।। १३ ।।
श्लोक ।। ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।।
जैसें जयाचें भजन । तैसाचि देवहि आपण ।
ह्मणौन हें आवघें जाण । आपणाचि पासीं ।। १४ ।।
आपुल्या मनासारिखें न घडे । तेणें गुणें निष्ठा मोडे ।
तरी गोष्टी आपणांकडे । सहजचि आली ।। १५ ।।
मेघ चातकावरी वोळेना । तरी चातक पालटेना ।
चंद्र वेळेसि उगवेना । तऱ्ही चकोर अनन्य ।। १६ ।।
ऐसें असावें सख्यत्व । विवेकें धरावें सत्व[4] ।
भगवंतावरील ममत्व । सांडूंचि नये ।। १७ ।।
सखा मानावा भगवंत । माता पिता गण गोत ।
विद्या लक्ष्मी धन वित्त । सकळ परमात्मा ।। १८ ।।

---

१ नाश. २ लाक्षागृहांत. ३ प्रतिध्वनि. ४ धैर्य.

देवावेगळें कोणीं नाहीं । ऐसें बोलती सर्वहि ।
परंतु त्यांची निष्ठा कांहीं । तैसीच नसे ॥ १९ ॥
म्हणौनि ऐसें न करावें । सख्य तरी खरेंचि करावें ।
अंतरीं सदृढ धरावें । परमेश्वरासी ॥ २० ॥
आपुलिया मनोगताकारणें । देवावरी क्रोधास येणें ।
ऐसीं नव्हेत किं लक्षणें । सख्यभक्तीचीं ॥ २१ ॥
देवाचें जें मनोगत । तेंचि आपुलें उचित ।
इच्छेसाठीं भगवंत । अंतरूं नये कीं ॥ २२ ॥
देवाचे इच्छेनें वर्तावें । देव करील तें मानावें ।
मग सहजचि स्वभावें । कृपाळु देव ॥ २३ ॥
पाहातां देवाचे कृपेसी । मातेची कृपा कायेसी ।
माता वधी बाळकासी । विपत्तिकाळीं ॥ २४ ॥
देवें भक्त कोण वधिला । कधीं देखिला ना ऐकिला ।
शरणागतांस देव जाला । वज्रपंजरु[1] ॥ २५ ॥
देव भक्तांचा कैवारी । देव पतितांसि तारी ।
देव होये साहाकारी । अनाथांचा ॥ २६ ॥
देव अनाथांचा कैपक्षी[2] । नाना संकटांपासून रक्षी ।
धांविन्नला अंतरसाक्षी । गजेंद्राकारणें ॥ २७ ॥
देव कृपेचा सागरु । देव करुणेचा जळधरु ।
देवासि भक्तांचा विसरु । पडणार नाहीं ॥ २८ ॥
देव प्रीती राखों जाणे । देवासी करावें साजणें[3] ।
जिवलगें आवघीं पिसुणें । कामा न येती ॥ २९ ॥
सख्य देवाचें तुटेना । प्रीति देवाची विटेना ।
देव कदा पालटेना । शरणागतांसी ॥ ३० ॥

---

१ संरक्षक. २ कैवारी. ३ मैत्री.

ह्मणौनि सख्य देवासी करावें । हितगुज तयासी सांगावें
आठवे भक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ।। ३१ ।।
जैसा देव तैसा गुरु । शास्त्रीं बोलिला हा विचारु ।
ह्मणौन सख्यत्वाचा प्रकारु । सद्‌गुरूसीं असावा ।।३२

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सख्यभक्तिनिरूपणनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां जालें निरूपण । आठवे भक्तीचें लक्षण ।
आतां ऐका सावधान । भक्ति नवमी ।। १ ।।
नवमी निवेदन जाणावें । आत्मनिवेदन करावें ।
तेंहि सांगिजेल स्वभावें । प्रांजळ करूनि ।। २ ।।
ऐका निवेदनाचें लक्षण । देवासि वाहावें[1] आपण ।
करावें तत्त्वविवरण । म्हणिजे कळे ।। ३ ।।
मी भक्त ऐसें ह्मणावें । आणी विभक्तपणेंचि[2] भजावें ।
हें आवघेंचि जाणावें । विलक्षण[3] ।। ४ ।।
लक्षण असोन विलक्षण । ज्ञान असोन अज्ञान ।
भक्त असोन विभक्तपण । तें हें ऐसें ।। ५ ।।
भक्त ह्मणिजे विभक्त नव्हे । आणी विभक्त ह्मणिजे भक्त नव्हे ।
विचारेंविण कांहींच नव्हे । समाधान ।। ६ ।।

---

१ समर्पावें. हें कसें करावें हें तत्त्वज्ञानाच्या मननात्मक अभ्यासानें कळतें. २ भिन्नपणें, द्वैतपणानें. ३ विपरीत, लक्षणहीन. अयोग्य.

तस्मात् विचार करावा। देव कोण तो वोळखावा।
आपला आपण शोध घ्यावा। अंतर्यामीं ॥ ७ ॥
मी कोण ऐसा निवाडा[१]। पाहों जातां तत्वझाडा।
विचार करितां उघडा। आपण नाहीं ॥ ८ ॥
तत्वें[२] तत्व जेव्हां सरे। तेव्हां आपण कैंचा उरे।
आत्मनिवेदन येणेंप्रकारें। सहजचि जालें ॥ ९ ॥
तत्वरूप सकळ भासे। विवेक पाहातां निरसे।
प्रकृतिनिरासें आत्मा असे। आपण कैंचा ॥ १० ॥
येक मुख्य परमेश्वरु। दुसरी प्रकृति जगदाकारु[३]।
तिसरा आपण कैंचा चोरु। आणिला मधें ॥ ११ ॥
ऐसें हें सिद्धचि असतां। नाथिली[४] लागे देहअहंता।
परंतु विचारें पाहों जातां। कांहींच नसे ॥ १२ ॥
पाहातां तत्त्वविवेचना। पिंडब्रह्मांडतत्वरचना।
विश्वाकारें वेक्ती नाना। तत्वें विस्तारलीं ॥ १३ ॥

---

१ शोध. २ संव्हारणीच्या व्यतिरेकमार्गानें जें तत्त्व ज्यांतून निर्माण झालें त्यांत त्याचा विवेकानें लय करत करत जेव्हा सर्वच प्रकृतीचा निरास होतो म्ह. मूळ मायाहि नाहींशी होते तेव्हा 'मी' असें म्हणणारा व हें असें म्हणणेंहि उरत नाहीं. त्या वेळीं केवळ एकमेव सच्चिदानंद स्वरूपच उरत असल्यानें आपलें निवेदन म्ह. निःशेष समर्पण सहजच होतें. ३ वरील केवलाद्वैत भूमिकेचें आकलन न झाल्यानें त्याहून खालची द्वैतभूमिका मानली तरीहि ही जगद्रूपी प्रकृति माया व तिचा आधार परमेश्वर हेच दोघे काय ते असू शकतात विचार केल्यावर आपण चारी देहानेंहि प्रकृतिमयच आहोंत हें पटेल. मग या "मी" ला स्वतंत्र अस्तित्वच कोठें उरलें बरें. ४ लटकी, मिथ्या.

तत्वें साक्षत्वें[१] वोसरतीं। साक्षत्व नुरे[२] आत्मप्रचिती।
आत्मा असे आदिअंतीं। आपण कैंचा ॥ १४ ॥
आत्मा एक स्वानंदघन। आणी अहमात्मा हें वचन।
तरी मग आपण कैंचा भिन्न। उरला तेथें ॥ १५ ॥
सोहं हंसा[३] हें उत्तर। याचें पाहावें अर्थांतर।
पाहतां आत्मयाचा विचार। आपण कैंचा तेथें ॥ १६
आत्मा निर्गुण निरंजन। तयासी असावें अनन्य।
अनन्य ह्मणिजे नाहीं अन्य। आपण कैंचा तेथें ॥ १७
आत्मा ह्मणिजे तो अद्वैत। जेथें नाहीं द्वैताद्वैत[४]।
तेथें मीपणाचा हेत[५]। उरेल कैंचा ॥ १८ ॥
आत्मा पूर्णत्वें परिपूर्ण। जेथें नाहीं गुणागुण।
निखळ निर्गुणी आपण। कोण कैंचा ॥ १९ ॥
त्वंपद[६] तत्पद असिपद। निरसुनि सकळ भेदाभेद।
वस्तु ठाईंची अभेद। आपण कैंचा ॥ २० ॥

---

१ द्रष्टेपणानें तत्त्वाचें आकलन आपल्याला होतें. यामुळे आपण त्याहून भिन्न आहोंत असें ठरतें. २ न उरे; शिल्लक रहात नाहीं. केवल एकमेव आत्मस्वरूपांत जर दुसरें कांहीं असणेंच शक्य नाहीं, तर मग द्रष्टा व दर्शन यांचाच अभाव झाल्यानें साक्षित्व तरी कसें उरणार बरें? ३ " मी कोण " या शोधाचें उत्तर उभारणीच्या दृष्टीनें ' सोऽहम् तोच मी " अथवा संव्हारणीच्या दृष्टीनें " अहं सः– मीच तो " असें केवल अनन्यत्वाचेंच असतें. ४ आत्मस्वरूपांत द्वैत तर नाहींच, परंतु अद्वैतहि उरत नाहीं. कारण जर दुसरा कोणी नाहींच तर "मीच एक आहे " हें म्हणणेंहि संभवत नाहीं. ५ म्हणून ज्याला एकत्व वा भिन्नत्व भासतें त्या " मी " चा विचारच तेथें असत नाहीं. ६ " तत्त्वमसि " या महावाक्यांतील त्वंपद " तू "

(पुढे चालू)

निरसितां जीवशिवउपाधी। जीवशिवचि कैंचे आधी।
स्वरूपीं होतां दृढबुद्धि। आपण कैंचा ॥ २१ ॥
आपण मिथ्या साच देव। देव भक्त अनन्यभाव।
या वचनाचा अभिप्राव[1]। अनुभवी जाणती ॥ २२॥
या नांव आत्मनिवेदन। ज्ञानियांचें समाधान।
नवमे भक्तीचें लक्षण। निरोपिलें ॥ २३ ॥
पंचभूतांमध्यें आकाश। सकळ देवांमध्यें जगदीश।
नवविधा भक्तीमध्यें विशेष। भक्ति नवमी ॥ २४॥
नवमी भक्ती आत्मनिवेदन। न होतां न चुके जन्ममरण
हें वचन सत्य प्रमाण। अन्यथा[2] नव्हे ॥ २५ ॥
ऐसी हे नवविधा भक्ती। केल्यां पाविजे सायोज्यमुक्ती[3]
सायोज्यमुक्तीस कल्पांतीं। चळण नाहीं ॥ २६ ॥
तिहीं मुक्तींस आहे चळण। सायोज्यमुक्ती अचळ जाण
त्रैलोक्यास होतां निर्वाण[4]। सायोज्यमुक्ती चळेना ॥२७
आवघीया चत्वार मुक्ती। वेदशास्त्रें बोलती।
तयांमध्यें तीन नासती। चौथी ते अविनाश ॥ २८॥
पहिली मुक्ती ते स्वलोकता। दुसरी ते समीपता।
तिसरी ते स्वरूपता। चौथी सायोज्यमुक्ती ॥ २९ ॥

(टीप मागील पानावरून)

पणा (मीपणा) व तत्पद – परब्रह्माचा "तें" पणा असि- पदानें म्ह. जाणिवेतील केवल अस्तित्वानें निरसन झाल्यावर "आपण" म्हणून कोण वेगळा उरणार बरें ?

१ अभिप्राय, स्वानुभव. २ खोटें. ३ सायुज्यता म्हणजे केवल ऐक्य, तद्रूपता. ४ नाश.

...६

ऐसिया चत्वार मुक्ती । भगवद्भजनें प्राणी पावती ।
हेंचि निरूपण प्रांजळ श्रोतीं । सावध पुढें परिसावें ।। ३०

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदन-
भक्तिनाम समास नवम ।। ९ ।।

श्रीराम

मुळीं ब्रह्म निराकार । तेथें स्फूर्तिरूप[1] अहंकार ।
तो पंचभूतांचा विचार । ज्ञानदशकीं बोलिला ।। १ ।।
तो अहंकार वायोरूप । तयावरी तेजाचें स्वरूप ।
तया तेजाच्या आधारें आप । आवर्णोदक दाटलें ।। २
तया आवर्णोदकाच्या आधारें । धरा धरिली फणिवरें ।
वरती छपन्न कोटी विस्तारें । वसुंधरा हे ।। ३ ।।
इयेवरी परिघ सप्त सागर । मध्य मेरू माहां थोर ।
अष्ट दिग्पाळ तो परिवार । अंतरें वेष्टित राहिला ।। ४
तो सुवर्णाचा माहां मेरू । पृथ्वीस तयाचा आधारु ।
चौऱ्यासी सहस्र विस्तारु । रुंदी तयाची ।। ५ ।।
उंच तरी मर्यादेवेगळा । भूमीमधें सहस्र सोळा ।
तया भोवता वेष्टित पाळा[2] । लोकालोक पर्वताचा ।। ६
तया ऐलिकडे हिमाचळ । जेथें पांडव गळाले सकळ ।
धर्म आणी तमाळनीळ[3] । पुढें गेले ।। ७ ।।

---

१ " एकोऽहं बहुस्याम् " ही मूळ स्फूर्ति. २ वेढा. ३ यमराज कृष्णवर्ण असल्यानें तमाळनीळ असें म्हटलें आहे.

जेथें जावया मार्ग नाहीं । मार्गी पसरले माहां अही ।
सितसुखें सुखावले तेहि । पर्वतरूप भासती ॥ ८ ॥
तया ऐलिकडे सेवटीं जाण । बद्रिकाश्रम बद्रिनारायण
तेथें माहां तापसी निर्वाण । देहत्यागार्थ जाती ॥ ९ ॥
तया ऐलिकडे बद्रिकेदार । पाहोन येती लहानथोर ।
ऐसा हा अवघा विस्तार । मेरुपर्वताचा ॥ १० ॥
तया मेरुपर्वतापाठारीं । तीन शृंगें विषमहारी[1] ।
परिवारें राहिले तयावरी । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ११ ॥
ब्रह्मश्रृंग तो पर्वताचा । विष्णुश्रृंग तो मर्गजाचा[2] ।
शिवश्रृंग तो स्फटिकाचा । कैळास नाम त्याचें ॥ १२ ॥
वैकुंठ नाम विष्णुश्रृंगाचें । सत्यलोक नाम ब्रह्मश्रृंगाचें ।
अमरावती इंद्राचें । स्थळ खालतें ॥ १३ ॥
तेथें गण गंधर्व लोकपाळ । तेतिस कोटी देव सकळ ।
चौदा लोक सुवर्णाचळ । वेष्टित राहिले ॥ १४ ॥
तेथें कामधेनूचीं खिलारें । कल्पतरूचीं बनें अपारें ।
अमृताचीं सरोवरें । ठाईं ठाईं उचंबळतीं ॥ १५ ॥
तेथें उदंड चिंतामणी । हिरे परिसांचियां खाणी ।
तेथें सुवर्णमये धरणी । लखलखायमान ॥ १६ ॥
परम रमणीये फांकती किळा[3] । नवरत्नांचिया पाषाणसिळा ।
तेथें अखंड हरुषवेळा । आनंदमये ॥ १७ ॥
तेथें अमृतांचीं भोजनें । दिव्य गंधें दिव्य सुमनें ।
अष्ट नायका गंधर्वगायनें । निरंतर ॥ १८ ॥

---

१ वांकडया रेषेंत. २ पाचेचा. ३ प्रभा, तेज.

तेथें तारुण्य वोसरेना । रोगव्याधीहि असेना ।
वृधाप्य आणी मरण येना[1] । कदाकाळीं ॥ १९ ॥
तेथें येकाहूनि येक सुंदर । तेथें येकाहूनि येक चतुर ।
धीर उदार आणी शूर । मर्यादेवेगळे ॥ २० ॥
तेथें दिव्यदेह ज्योतिरूपें[2] । विद्युल्यतेसारिखीं स्वरूपें ।
तेथें येश कीर्ति प्रतापें । सिमा सांडिली ॥ २१ ॥
ऐसें तें स्वर्गभुवन । सकळ देवांचें वस्तें स्थान ।
तयां स्थळाचें महिमान । बोलिजे तितुकें थोडें ॥ २२ ॥
येथें ज्या देवाचें भजन करावें । तेथें ते देवलोकीं राहावें
स्वलोकता मुक्तीचें जाणावें । लक्षण ऐसें ॥ २३ ॥
लोकीं राहावें ते स्वलोकता । समीप असावें ते समीपता ।
स्वरूपचि व्हावें ते स्वरूपता । तिसरी मुक्ती ॥ २४ ॥
देवस्वरूप जाला देही । श्रीवत्स कौस्तुभ लक्ष्मी नाहीं ।
स्वरूपतेचें लक्ष ण पाहीं । ऐसें असे ॥ २५ ॥
सुकृत[3] आहे तों भोगिती । सुकृत सरतांच ढकलून देती ।
आपण देव ते असती । जैसे तैसे ॥ २६ ॥
ह्मणोनि तिनी मुक्ति नासिवंत । सायोज्यमुक्ती ते शाश्वत
तेहि निरोपिजेल सावचित्त । ऐक आतां ॥ २७ ॥
ब्रह्मांड नासेल कल्पांतीं । पर्वतासहित जळेल क्षिती ।
तेव्हां अवघेच देव जाती । मां[4] मुक्ति कैंच्या तेथें ॥ २८
तेव्हां निर्गुण परमात्मा निश्चळ । निर्गुण भक्ती तेहि
अचळ । सायोज्यमुक्ती ते केवळ । जाणिजे ऐसी ॥ २९ ॥
निर्गुणीं अनन्य असतां । तेणें होये सायोज्यता ।
सायोज्यता ह्मणिजे स्वरूपता । निर्गुण भक्ती ॥ ३० ॥

---

१ येईना. २ कांतिमान. ३ पुण्याचा सांठा. ४ तेव्हां मग.

सगुण भक्ती ते चळे । निर्गुण भक्ती ते न चळे ।
हें अवघें प्रांजळ कळे । सद्‌गुरु केलियां ।। ३१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुक्तिचतुष्टयेनाम
चतुर्थ दशके समास दशम ।। १० ।।

।। मंत्रांचा पंचम दशक ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

जय जय जी सद्‌गुरु पूर्णकामा । परमपुरुषा आत्मयारामा
अनुर्वाच्य तुमचा महिमा । वर्णिला न वचे ।। १ ।।
जें वेदांस सांकडें [1] । जें शब्दासि कानडें [2] ।
तें सत्शिष्यास रोकडें । अलभ्य लाभे ।। २ ।।
जें योगियांचें निजवर्म । जें शंकराचें निजधाम ।
जें विश्रांतीचें निजविश्राम । परम गुह्य अगाध ।। ३ ।।
तें ब्रह्म तुमचेनि योगें । स्वयें आपणचि होईजे आंगें ।
दुर्घट संसाराचेनि पांगें [3] । पांगिजेना [4] सर्वथा ।। ४ ।।
आतां स्वामिचेनि लडिवाळपणें । गुरुशिष्यांचीं लक्षणें ।
सांगिजेती तेणें प्रमाणें । मुमुक्षें शरण जावें ।। ५ ।।
गुरु तों सकळांसी ब्राह्मण । जर्‍हीं तो जाला क्रियाहीन ।
तरी तयासीच शरण । अनन्यभावें असावें ।। ६ ।।
अहो या ब्राह्मणाकारणें । अवतार घेतला नारायेणें ।
विष्णूनें श्रीवत्स मिरविणें । तेथें इतर ते किती ।। ७ ।।
ब्राह्मणवचनें प्रमाण । होती शूद्रांचे ब्राह्मण ।

---

१ कठीण. २ दुर्बोध. ३ पराधीनतेमुळें. ४ बद्ध होत नाहीं.

धातुपाषाणीं देवपण । ब्राह्मणाचेनि मंत्रें ॥ ८ ॥
मुंजीबंधनेंविरहित । तो शूद्रचि निभ्रांत[1] ।
द्विजन्मी ह्मणोनि सतंत । द्विज ऐसें नाम त्याचें ॥ ९ ॥
सकळांसि पूज्य ब्राह्मण । हे मुख्य वेदाज्ञा प्रमाण ।
वेदविरहित तें अप्रमाण । अप्रिये भगवंता ॥ १० ॥
ब्राह्मणीं योग याग व्रतें दानें । ब्राह्मणीं सकळ तीर्थाटणें
कर्ममार्ग ब्राह्मणाविणें । होणार नाहीं ॥ ११ ॥
ब्राह्मण वेद मूर्तिमंत । ब्राह्मण तोचि भगवंत ।
पूर्ण होती मनोरथ । विप्रवाक्येंकरूनी ॥ १२ ॥
ब्राह्मणपूजनें शुद्ध वृत्ती । होऊन जडे भगवंतीं ।
ब्राह्मणतीर्थें उत्तम गती । पावती प्राणी ॥ १३ ॥
लक्षभोजनीं पूज्य ब्राह्मण । आन यातिसि पुसे कोण ।
परी भगवंतासि भाव प्रमाण । येरा चाड नाहीं ॥ १४
असो ब्राह्मणा सुरवर वंदिती । तेथें मानव बापुडें किती
जरी ब्राह्मण मूढमती । तरी तो जगद्वंद्य ॥ १५ ॥
अंत्येज शब्दज्ञाता बरवा । परी तो नेऊन काये करावा
ब्राह्मणासन्निध पुजावा । हें तों न घडे कीं ॥ १६ ॥
जें जनावेगळें केलें । तें वेदें अव्हेरिलें ।
ह्मणोनि तयासि नाम ठेविलें । पाषांडमत ॥ १७ ॥
असो जे हरिहरदास । तयास ब्राह्मणीं विस्वास ।
ब्राह्मणभजनें बहुतांस । पावन केलें ॥ १८ ॥
ब्राह्मणें पाविजे देवाधिदेवा । तरी किमर्थ सद्गुरु करावा ।
ऐसें म्हणाल तरी निजठेवा[2] । सद्गुरुविण नाहीं ॥ १९

---

१ निःसंशय. २ आपलें खरें धन म्ह. स्वरूपसाक्षात्कार.

स्वधर्मकर्मीं पूज्य ब्राह्मण। परी ज्ञान नव्हे सदगुरुविण।
ब्रह्मज्ञान नस्तां सीण। जन्ममृत्य चुकेना॥ २०॥
सद्गुरुविण ज्ञान कांहीं। सर्वथा होणार नाहीं।
अज्ञान प्राणी प्रवाहीं[1]। वाहातचि गेले॥ २१॥
ज्ञानविरहित जें जें केलें। तें तें जन्मासि मूळ जालें।
ह्मणौनि सद्गुरूचीं पाऊलें। सुदृढ धरावीं॥ २२॥
जयास वाटे देव पाहावा। तेणें सत्संग धरावा।
सत्संगेंविण देवाधिदेवा। पाविजेत नाहीं॥ २३॥
नाना साधनें बापुडीं। सद्गुरुविण करिती वेडीं।
गुरुकृपेविण कुडकुडीं[2]। वेर्थचि होती॥ २४॥
कार्तिकस्नानें माघस्नानें। व्रतें उद्यापनें दानें।
गोरांजनें[3] धूम्रपानें[4]। साधिती पंचाग्नी[5]॥ २५॥
हरिकथा पुराणश्रवण। आदरें करिती निरूपण।
सर्व तीर्थें परम कठिण। फिरती प्राणी॥ २६॥
झळफळित देवतार्चनें। स्नानें संध्या दर्भासनें।
टिळे माळा गोपीचंदनें। ठसे श्रीमुद्रांचे॥ २७॥
अर्ध्यपात्रें संपुष्ट गोकर्णें। मंत्रयंत्रांचीं तांब्रपर्णें।
नाना प्रकारीचीं उपकर्णें। साहित्यशोभा॥ २८॥
घंटा घणाघणा वाजती। स्तोत्रें स्तवनें आणी स्तुती।
आसनें मुद्रा ध्यानें करिती। प्रदक्षणा नमस्कार॥ २९॥

---

१ जन्ममृत्यूच्या प्रवाहांत. २ दुःखीकष्टी. ३ स्वतःस जाळून घेणें. ४ झाडास उलटें टांगून घेऊन, खालीं केलेला धूर पिऊन, तप करणें. ५ उन्हाळयांत चारी बाजूंस अग्नि पेटवून, मस्तकीं सूर्यताप सहन करून, तप करणें.

पंचायेतन पूजा केली । मृत्तिकेचीं लिंगें लाखोली ।
बेलें नारिकेळें भरिली । संपूर्ण सांग पूजा ॥ ३० ॥
उपोषणें निष्ठा नेम । परम सायासीं केलें कर्म ।
फळचि पावती वर्म । चुकले प्राणी ॥ ३१ ॥
येज्ञादिकें कर्में केलीं । हृदईं फळाशा कल्पिली ।
आपले इछेनें घेतली । सूति[1] जन्मांची ॥ ३२ ॥
करूनि नाना सायास । केला चौदा विद्यांचा अभ्यास ।
रिद्धि सिद्धि सावकास । वोळल्या जरी ॥ ३३ ॥
तरी सद्गुरुकृपेविरहित । सर्वथा न घडे स्वहित ।
येमपुरीचा अनर्थ । चुकेना येणें ॥ ३४ ॥
जंव नाहीं ज्ञानप्राप्ती । तंव चुकेना यातायाती[2] ।
गुरुकृपेविण अधोगती । गर्भवास चुकेना ॥ ३५ ॥
ध्यान धारणा मुद्रा आसन । भक्ती भाव आणी भजन ।
सकळहि फोल[3] ब्रह्मज्ञान । जंव तें प्राप्त नाहीं ॥ ३६ ॥
सद्गुरुकृपा न जोडे । आणी भलतीचकडे वावडे[4] ।
जैसें आंधळें चाचरोन पडे । गारीं[5] आणी गडधरां[6] ॥ ३७
जैसें नेत्रीं घालितां अंजन । पडे दृष्टीस निधान ।
तैसें सद्गुरुवचनें ज्ञान- । प्रकाश होये ॥ ३८ ॥
सद्गुरुविण जन्म निर्फळ । सद्गुरुविण दुःख सकळ ।
सद्गुरुविण तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ३९ ॥
सद्गुरुचेनि अभयंकरें । प्रगट होईजे ईश्वरें ।
संसारदुःखें अपारें । नासोन जाती ॥ ४० ॥

---

१ विसार; बयाणा. २ जाणें येणें – मरण व जन्म. ३ व्यर्थ. ४ भरंगळतो. ५ दलदलींत. ६ खांचखळग्यांत.

मागें जाले थोर थोर । संत महंत मुनेश्वर ।
तयांसहि ज्ञानविज्ञानविचार । सद्गुरुचेनी ॥ ४१ ॥
श्रीरामकृष्ण आदिकरूनी । अतितत्पर गुरुभजनीं ।
सिद्ध साधु आणी संतजनीं । गुरुदास्य केलें ॥ ४२ ॥
सकळ सृष्टीचे चाळक । हरिहरब्रह्मादिक ।
तेहि सद्गुरुपदीं रंक । महत्वा न चढेती ॥ ४३ ॥
असो जयासि मोक्ष व्हावा । तेणें सद्गुरु करावा ।
सद्गुरुविण मोक्ष पावावा । हें कल्पांतीं न घडे ॥ ४४ ॥
आतां सद्गुरु ते कैसे । नव्हेति इतरां गुरु ऐसे ।
जयांचे कृपेनें प्रकाशे । शुद्ध ज्ञान ॥ ४५ ॥
त्या सद्गुरूची वोळखण । पुढिले समासीं निरूपण ।
बोलिलें असे श्रोतीं श्रवण । अनुक्रमें करावें ॥ ४६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुनिश्चयेनाम
समास प्रथम ॥१॥

॥ श्रीराम ॥

जे करामती[1] दाखविती । तेहि गुरु ह्मणिजेती ।
परंतु सद्गुरु नव्हेती । मोक्षदाते ॥ १ ॥
सभामोहन[2] भुररीं[3] चेटकें । साबरमंत्र[4] कौटालें अनेकें
नाना चमत्कार कौतुकें । असंभाव्य सांगती ॥ २ ॥
सांगती औषधीप्रयोग । कां सुवर्णधातूचा मार्ग ।
दृष्टिबंधनें लागवेग । अभिळाषाचा[5] ॥ ३ ॥

---

१ चमत्कार. २ वशीकरण. ३ चेडें. ४ हे मंत्र नाथपंथांत विशेष प्रचलित आहेत. ५ इच्छितप्राप्तीचा.

साहित[1] संगीत रागज्ञान । गीत नृत्य तान मान ।
नाना वाद्यें सिकविती जन । तेहि येक गुरु ॥ ४ ॥
विद्या सिकविती पंचाक्षरी । ताडेतोडे नानापरी ।
कां पोट भरे जयावरी । ते विद्या सिकविती ॥ ५ ॥
जे यातीचा व्यापार । सिकविती भरावया उदर ।
तेहि गुरु परी साचार । सद्‌गुरु नव्हेती ॥ ६ ॥
आपली माता आणी पिता । तेहि गुरुचि तत्वतां ।
परी पैलपार पावविता । तो सद्‌गुरु वेगळा ॥ ७ ॥
गाईत्रीमंत्राचा उच्चारु । सांगे तो साचार कुळगुरु ।
परी ज्ञानेंविण पैलपारु । पाविजेत नाहीं ॥ ८ ॥
जो ब्रह्मज्ञान उपदेसी । अज्ञानअंधारें निरसी ।
जीवात्मयां परमात्मयांसी । ऐक्यता करी ॥ ९ ॥
विघडले[2] देव आणी भक्त । जीवशिवपणें द्वैत ।
तया देवभक्तां येकांत[3] । करी तो सद्‌गुरु ॥ १० ॥
भव्यव्याघ्रें घालूनि उडी । गोवत्सास तडातोडी ।
केली देखोनि सीघ्र सोडी । तो सद्‌गुरु जाणावा ॥ ११ ॥
प्राणी मायाजाळीं पडिलें । संसारदुःखें दुःखवलें ।
ऐसें जेणें मुक्त केलें । तो सद्‌गुरु जाणावा ॥ १२ ॥
वासनानदीमाहांपुरीं । प्राणी बुडतां ग्लांती[4] करी ।
तेथें उडी घालूनि तारी । तो सद्‌गुरु जाणावा ॥ १३ ॥
गर्भवास अतिसांकडी । इछाबंधनाची बेडी ।
ज्ञान देऊन सीघ्र सोडी । तो सद्‌गुरु स्वामी ॥ १४ ॥
फोडूनि शब्दाचें अंतर । वस्तु दाखवी निजसार ।
तोचि गुरु माहेर । अनाथांचें ॥ १५ ॥

---

१ साहित्य. २ भिन्नसे झाले. ३ एकरूप. ४ गयावया.

जीव येकदेसी[१] बापुडें । तयास ब्रह्मचि करी रोकडें ।
फेडी संसारसांकडे । वचनमात्रें ॥ १६ ॥
जें वेदांचे अभ्यांतरीं । तें काढून अपत्यापरी ।
शिष्यश्रवणीं कवळ[२] भरी । उद्‌गारवचनें ॥ १७ ॥
वेद शास्त्र माहानुभाव । पाहातां येकचि अनुभव ।
तोचि येक गुरुराव । ऐक्यरूपें ॥ १८ ॥
संदेह निःशेष जाळी । स्वधर्म आदरें प्रतिपाळी ।
वेदविरहित टवाळी[३] । करूंच नेणे ॥ १९ ॥
जें जें मन आंगिकारी । तें तें स्वयें मुक्त[४] करी ।
तो गुरु नव्हे भिकारी । झडे[५] आला ॥ २० ॥
शिष्यास न लविती साधन । न करविती इंद्रियेंदमन ।
ऐसे गुरु आडक्याचे तीन । मिळाले तरी त्यजावे ॥ २१ ॥
जो कोणी ज्ञान बोधी । समूळ अविद्या छेदी ।
इंद्रियेंदमन प्रतिपादी । तो सद्‌गुरु जाणावा ॥ २२ ॥
येक द्रव्याचे विकिले । येक शिष्याचे आखिले[६] ।
अतिदुराशेनें केले । दीनरूप ॥ २३ ॥
जें जें रुचे शिष्यामनीं । तैसीच करी मनधरणी ।
ऐसी कामना पापिणी । पडली गळां ॥ २४ ॥
जो गुरु भीडसारु[७] । तो अद्धमाहून अद्धम थोरु ।
चोरटा मैंद पामरु । द्रव्यभोंदु ॥ २५ ॥
जैसा वैद्य दुराचारी । केली सर्वस्वें बोहरी[८] ।
आणी सेखीं भीड करी । घातघेणा[९] ॥ २६ ॥

---

१ एकांगी म्हणून अलपज्ञ; मर्यादित. २ ग्रास; घास. ३ व्यर्थ बडबड. ४ मनसोक्त. ५ गळीं पडला. ६ अंकित झाले ७ भिडस्त; सत्य स्पष्टपणें न सांगणारा. ८ राखरांगोळी. ९ घातकी.

तैसा गुरु नसावा । जेणें अंतर पडे देवा ।
भीड करूनियां गोवा[१] । घाली बंधनाचा ॥ २७ ॥
जेथें शुद्ध ब्रह्मज्ञान । आणी स्थूळ क्रियेचें साधन ।
तोचि सद्गुरु निधान । दाखवी डोळां ॥ २८ ॥
देखणें[२] दाखविती आदरें । मंत्र फुंकिती कर्णद्वारें ।
इतुकेंच ज्ञान तें पामरें । अंतरलीं भगवंता ॥ २९ ॥
बाणे तिहींची[३] खूण । तोचि गुरु सुलक्षण ।
तेथेंचि रिघावें शरण । अत्यादरें मुमुक्षें ॥ ३० ॥
अद्वैतनिरूपणीं अगाध वक्ता । परी विषईं लोलंगता[४] ।
ऐसिया गुरूचेनि सार्थकता । होणार नाहीं ॥ ३१ ॥
जैसा निरूपणसमयो । तैसेंचि मनहि करी वायो[५] ।
कृतबुद्धीचा[६] जयो । जालाच नाहीं ॥ ३२ ॥
निरूपणीं सामर्थ्य सिद्धी । श्रवण होतां दुराशा बाधी ।
नाना चमत्कारें बुद्धी । दंडळूं[७] लागे ॥ ३३ ॥
पूर्वीं ज्ञाते विरक्त भक्त । तयांसि सादृश्य[८] भगवंत ।
आणी सामर्थ्यहि अद्भुत । सिद्धीचेनि योगें ॥ ३४ ॥
ऐसें तयांचें सामर्थ्य । आमुचें ज्ञानचि नुसदें वेर्थ ।
ऐसा सामर्थ्याचा स्वार्थ । अंतरीं वसे ॥ ३५ ॥
निशेष दुराशा तुटे । तरीच भगवंत भेटे ।
दुराशा धरिती ते वोखटे[९] । शब्दज्ञाते कामिक ॥ ३६ ॥

---

१ गुंता. २ प्रकाशदर्शनादि दृश्य; चमत्कार. ३ शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति व आत्मप्रतीति. ४ लुब्धता; आसक्ति. ५ वावगें; चंचल; ध्येयरहित. ६ निश्चयाचा. ७ डळमळूं. ८ प्रत्यक्ष दर्शन देत असे. ९ व्यर्थ.

बहुत ज्ञातीं[1] नागवलीं । कामनेनें वेडीं केलीं ।
कामना इच्छितांच मेलीं । बापुडीं मूर्खें ॥ ३७ ॥
निशेष कामनारहित । ऐसा तो विरुळा संत ।
अवघ्यांवेगळें मत । अक्षै ज्याचें ॥ ३८ ॥
अक्षै ठेवा सकळांचा । परी पांगडा[2] फिटेना शरीराचा ।
तेणें मार्ग ईश्वराचा । चुकोनि जाती ॥ ३९ ॥
सिद्धि आणी सामर्थ्य जालें । सामर्थ्यें देहास महत्त्व आलें
तेणें बेंचाड[3] बळकावलें । देहबुद्धीचें ॥ ४० ॥
सांडूनि अक्षै सुख । सामर्थ्य इछिती ते मूर्ख ।
कामनेसारिखें दुःख । आणीक कांहींच नाहीं ॥ ४१ ॥
ईश्वरेंविण जे कामना । तेणेंचि गुणें नाना यातना ।
पावती होती पतना । वरपडे प्राणी ॥ ४२ ॥
होतां शरीरासी अंत । सामर्थ्यहि निघोन जात ।
सेखीं अंतरला भगवंत । कामनागुणें ॥ ४३ ॥
म्हणोनि निःकामताविचारु । दृढबुद्धीचा निर्धारु ।
तोचि सद्‌गुरु पैलपारु । पाववी भवाचा ॥ ४४ ॥
मुख्य सद्‌गुरूचें लक्षण । आधीं पाहिजे विमळ ज्ञान ।
निश्चयाचें समाधान । स्वरूपस्थिती ॥ ४५ ॥
याहिवरी वैराग्य प्रबळ । वृत्ति उदास केवळ ।
विशेष आचारें निर्मळ । स्वधर्मविषइं ॥ ४६ ॥
याहिवरी अध्यात्मश्रवण । हरिकथा निरूपण ।
जेथें परमार्थविवरण । निरंतर ॥ ४७ ॥
जेथें सारासारविचार । तेथें होये जगोद्धार ।
नवविधा भक्तीचा आधार । बहुत जनासी ॥ ४८ ॥

---

१ ज्ञानी म्हणविणारे. २ ममत्व. ३ प्रस्थ.

ह्मणोनि नवविधा भजन । जेथें प्रतिष्ठलें साधन ।
हें सद्गुरूचें लक्षण । श्रोतीं वोळखावें ॥ ४९ ॥
अंतरीं शुद्ध ब्रह्मज्ञान । बाह्य निष्ठेचें भजन ।
तेथें बहु भक्त जन । विश्रांति पावती ॥ ५० ॥
नाहीं उपासनेचा आधार । तो परमार्थ निराधार ।
कर्मेविण अनाचार । भ्रष्ट होती ॥ ५१ ॥
ह्मणोनि ज्ञान वैराग्य आणि भजन । स्वधर्मकर्म आणि साधन ।
कथा निरूपण श्रवण मनन । नीति न्याये मर्यादा ॥ ५२
यामधें येक उणें असे । तेणें तें विलक्षण दिसे ।
म्हणौन सर्वहि विलसे । सद्गुरुपासीं ॥ ५३ ॥
तो बहुतांचें पाळणकर्ता । त्यास बहुतांची असे चिंता ।
नाना साधनें समर्था । सद्गुरुपासीं ॥ ५४ ॥
साधनेंविण परमार्थ प्रतिष्ठे । तो मागुतां सवेंच भ्रष्टे ।
याकारणें दुरीद्रष्टे । माहानुभाव ॥ ५५ ॥
आचार उपासना सोडिती । ते भ्रष्ट अभक्त दिसती ।
जळो तयांची महंती । कोण पुसे ॥ ५६ ॥
कर्म उपासनेचा अभाव । तेथें भकाधेसि[1] जाला ठाव
तो कानकोंडा[2] समुदाव । प्रपंची हांसती ॥ ५७ ॥
नीच यातीचा गुरु । तोहि कानकोंडा[3] विचारु ।
ब्रह्मसभेस जैसा चोरु । तैसा दडे ॥ ५८ ॥
ब्रह्मसभे देखतां । त्याचें तीर्थ नये घेतां ।
अथवा प्रसाद सेवितां । प्राश्चित्त[4] पडे ॥ ५९ ॥

---

१ वहकण्यास. २ तिरस्कृत. ३ संकुचित, अयोग्य. ४ प्रायश्चित्त.

तीर्थप्रसादाची सांडी केली। तेथें नीचता दिसोन आली
गुरुभक्ति ते सटवली[1] । येकायेकी ॥ ६० ॥
गुरूची मर्यादा राखतां । ब्राह्मण क्षोभती[2] ततवतां ।
तेथें ब्राह्मण्य रक्षूं जातां । गुरुक्षोभ घडे ॥ ६१ ॥
ऐसीं सांकडीं[3] दोहींकडे । तेथें प्रस्तावा[4] घडे ।
नीच यातीस गुरुत्व न घडे । याकारणें ॥ ६२ ॥
तथापि आवडी घेतली जीवें । तरी आपणचि भ्रष्टावें ।
बहुत जनांसी भ्रष्टवावें । हें तों दूषणचि कीं ॥ ६३ ॥
आतां असो हा विचारु । स्वयातीचा पाहिजे गुरु ।
नाहीं तरी भ्रष्टाकारु । नेमस्त घडे ॥ ६४ ॥
जे जे कांहीं उत्तम गुण । तें तें सद्‌गुरूचें लक्षण ।
तथापि सांगों वोळखण । होये जेणें ॥ ६५ ॥
येक गुरु येक मंत्रगुरु[5] । येक यंत्रगुरु[6] येक तांत्रगुरु[7] ।
येक वस्तादगुरु[8] येक राजगुरु[9] । म्हणती जनीं ॥ ६६ ॥
येक कुळगुरु[10] येक मानिला गुरु । येक विद्यागुरु येक कुविद्यागुरु ।
येक असद्‌गुरु येक यातिगुरु[11] । दंडकर्ते ॥ ६७ ॥
येक मातागुरु येक पितागुरु । येक राजागुरु येक देवगुरु ।
येक बोलिजे जगद्‌गुरु । सकळकळा ॥ ६८ ॥
ऐसे हे सत्रा गुरु । याहिवेगळे आणीक गुरु ।
ऐक तयांचा विचारु । सांगिजेल ॥ ६९ ॥

---

१ क्षीण झाली. २ रागावतात. ३ संकटें. ४ पश्चात्ताप. ५ मंत्र देणारे. ६ श्रीचक्रादि यंत्रांची उपासना देणारे. ७ तंत्रविद्या देणारे. ८ मल्लविद्या शिकविणारे. ९ राजाचे गुरु. १० कुलपुरोहित. ११ जाति प्रमुख.

येक स्वप्नगुरु[१] येक दीक्षागुरु[२] । येक म्हणती प्रतिमागुरु[३]
येक म्हणती स्वयें गुरु । आपला आपण ।। ७० ।।
जे जे यातीचा जो व्यापारु । ते ते त्याचे तितुके गुरु ।
याचा पाहातां विचारु । उदंड आहे ।। ७१ ।।
असो ऐसे उदंड गुरु । नाना मतांचा विचारु ।
परी जो मोक्षदाता सद्‌गुरु । तो वेगळाचि असे ।। ७२ ।।
नाना सद्विद्येचे गुण । याहिवरी कृपाळूपण ।
हें सद्‌गुरूचें लक्षण । जाणिजे श्रोतीं ।। ७३ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुरुलक्षणनाम
समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां सद्‌गुरूचें लक्षण । विशद केलें निरूपण ।
आतां सच्छिष्याची वोळखण । सावध ऐका ।। १ ।।
सद्‌गुरुविण सच्छिष्य । तो वायां जाय निशेष ।
कां सच्छिष्येंविण विशेष । सद्‌गुरु सिणे ।। २ ।।
उत्तम भूमि शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें किडखाद ।
कां तें उत्तम बीज परी सम्बंध । खडकेंसि पडिला ।। ३ ।।
तैसा सच्छिष्य तें सत्पात्र । परंतु गुरु सांगे मंत्र तंत्र ।
तेथें अरत्र[४] ना परत्र[५] । कांहींच नाहीं ।। ४ ।।
अथवा गुरु पूर्ण कृपा करी । परी शिष्य अनाधिकारी ।
भाग्यपुरुषाचा भिकारी । पुत्र जैसा ।। ५ ।।

---

१ स्वप्नांत उपदेश देणारे. २ संप्रदायाची दीक्षा देणारे.
३ मूर्तिरूप गुरु. ४ इहलोकींचें सार्थक. ५ परलोकींचें सार्थक.

तैसें येकाविण येक । होत असे निरार्थक ।
परलोकींचें सार्थक । तें दुऱ्हावे ॥ ६ ॥
ह्मणौनि सद्गुरु आणी सच्छिष्य । तेथें न लगती सायास ।
त्यां उभयतांचा ह्व्यास । पुरे येकसरा ॥ ७ ॥
सुभूमि आणी उत्तम कण । उगवेना प्रजन्येंविण ।
तैसें अध्यात्मनिरूपण । नस्तां होये ॥ ८ ॥
शेत पेरिलें आणी उगवलें । परंतु निगेविण गेलें ।
साधनेंविण तैसें जालें । साधकांसी ॥ ९ ॥
जंवरी [1]पीक आपणास भोगे । तंवरी अवघेंचि करणें लागे
पीक आलियांहि उगें । राहोंचि नये ॥ १० ॥
तैसें आत्मज्ञान जालें । परी साधन पाहिजे केलें ।
येक वेळ उदंड जेविलें । तऱ्हीं सामग्री पाहिजे ॥ ११ ॥
ह्मणौन साधन अभ्यास आणी सद्गुरु । सच्छिष्य आणी सच्छास्त्रविचारु ।
सत्कर्म सद्वासना पारु । पाववी भवाचा ॥ १२ ॥
सदुपासना सत्कर्म । सत्क्रिया आणी स्वधर्म ।
सत्संग आणी नित्य नेम । निरंतर ॥ १३ ॥
ऐसें हें अवघेंचि मिळे । तरीच विमळ ज्ञान निवळे ।
नाहीं तरी पाषांड संचरे बळें । समुदाईं ॥ १४ ॥
येथें शब्द नाहीं शिष्यासी । हें अवघें सद्गुरुपासीं ।
सद्गुरु पालटी अवगुणासी । नाना येत्नेंकरूनी ॥ १५ ॥
सद्गुरुचेनि असच्छिष्य पालटे । परंतु सच्छिष्यें असद्गुरु न पालटे ।

१ पीक हातीं येईपर्यंत.

कां जें थोरपण तुटे। ह्मणौनिया ॥ १६ ॥
याकारणें सद्गुरु पाहिजे । तरीच सन्मार्ग लाहिजे ।
नाहीं तरी होईजे । पाषांडा वरपडे ॥ १७ ॥
येथें सद्गुरुचि कारण । येर सर्व निःकारण ।
तथापि सांगों वोळखण । सच्छिष्याची ॥ १८ ॥
मुख्य सच्छिष्याचें लक्षण । सद्गुरुवचनीं विश्वास पूर्ण ।
अनन्यभावें शरण । त्या नांव सच्छिष्य ॥ १९ ॥
शिष्य पाहिजे निर्मळ । शिष्य पाहिजे आचारसीळ ।
शिष्य पाहिजे केवळ । विरक्त अनुतापी[1] ॥ २० ॥
शिष्य पाहिजे निष्ठावंत । शिष्य पाहिजे सुचिष्मंत[2] ।
शिष्य पाहिजे नेमस्त । सर्वप्रकारीं ॥ २१ ॥
शिष्य पाहिजे साक्षपी विशेष । शिष्य पाहिजे परम दक्ष ।
शिष्य पाहिजे अलक्ष । लक्षी ऐसा ॥ २२ ॥
शिष्य पाहिजे अति धीर । शिष्य पाहिजे अति उदार ।
शिष्य पाहिजे अति तत्पर । परमार्थविषईं ॥ २३ ॥
शिष्य पाहिजे परोपकारी । शिष्य पाहिजे निर्मत्सरी ।
शिष्य पाहिजे अर्थांतरीं । प्रवेशकर्ता ॥ २४ ॥
शिष्य पाहिजे परम शुद्ध । शिष्य पाहिजे परम सावध ।
शिष्य पाहिजे अगाध । उत्तम गुणाचा ॥ २५ ॥
शिष्य पाहिजे प्रज्ञावंत[3] । शिष्य पाहिजे प्रेमळ भक्त ।
शिष्य पाहिजे नीतिवंत । मर्यादेचा ॥ २६ ॥
शिष्य पाहिजे युक्तिवंत । शिष्य पाहिजे बुद्धिवंत ।
शिष्य पाहिजे संतासंत[4] । विचारघेता ॥ २७ ॥

---

१ पश्चात्तापी. २ आचारशील. ३ विवेचक भावग्राही बुद्धीनें युक्त. ४ सदसत्; नित्यानित्य.

शिष्य पाहिजे धारिष्टाचा। शिष्य पाहिजे दृढ व्रताचा।
शिष्य पाहिजे उत्तम कुळीचा । पुण्यसीळ ॥ २८ ॥
शिष्य असावा सात्विक । शिष्य असावा भजक ।
शिष्य असावा साधक । साधनकर्ता ॥ २९ ॥
शिष्य असावा विश्वासी। शिष्य असावा कायाक्लेशी[1]।
शिष्य असावा परमार्थासी । वाढऊं जाणे ॥ ३० ॥
शिष्य असावा स्वतंत्र । शिष्य असावा जगमित्र ।
शिष्य असावा सत्पात्र । सर्व गुणें ॥ ३१ ॥
शिष्य असावा सद्विद्येचा । शिष्य असावा सद्भावाचा ।
शिष्य असावा अंतरींचा । परम शुद्ध ॥ ३२ ॥
शिष्य नसावा अविवेकी । शिष्य नसावा गर्भसुखी ।
शिष्य असावा संसारदुःखी । संतप्त[2] देही ॥ ३३ ॥
जो संसारदुःखें दुःखवला । जो त्रिविधतापें पोळला ।
तोचि अधिकारी जाला । परमार्थविषीं ॥ ३४ ॥
बहु दुःख भोगिलें जेणें । तयासीच परमार्थ बाणे ।
संसारदुःखाचेनि गुणें । वैराग्य उपजे ॥ ३५ ॥
जया संसाराचा त्रास । तयासीच उपजे विस्वास ।
विस्वासबळें दृढ कास । धरिली सद्गुरूची ॥ ३६ ॥
अविस्वासें कास सोडिली । ऐसीं बहुतेक भवीं बुडालीं ।
नाना जळचरीं तोडिलीं । मध्येंचि सुखदुःखें ॥ ३७ ॥
याकारणें दृढ विस्वास । तोचि जाणावा सच्छिष्य ।
मोक्षाधिकारी विशेष । आग्रगण्यु ॥ ३८ ॥
जो सद्गुरुवचनें निवाला[3] । तो सायोज्यतेचा आंखिला[4]।

---

१ शारीरिक कष्ट करणारा. २ त्रिविधतापतप्त. ३ शांत झाला; समाधान पावला. ४ अधिकारी झाला.

संसारपांगें पांगिला । न वचे कदा[1] ॥ ३९ ॥
सद्गुरुहून देव मोठा । जयास वाटे तो करंटा ।
सुटला वैभवाचा फांटा । सामर्थ्यपिसें ॥ ४० ॥
सद्गुरुस्वरूप तें संत[2] । आणी देवांस मांडेल कल्पान्त[3] ।
तेथें कैंचें उरेल सामर्थ्य । हरिहरांचें ॥ ४१ ॥
ह्मणौन सद्गुरुसामर्थ्य आधीक । जेथें आटती ब्रह्मादिक ।
अल्पबुद्धी मानवी रंक । तयांसि हें कळेना ॥ ४२ ॥
गुरुदेवांस बराबरी । करी तो शिष्य दुराचारी ।
भ्रांति बैसली अभ्यांतरीं । सिद्धांत नेणवे ॥ ४३ ॥
देव मनुषीं[4] भाविला । मंत्रीं देवपणासि आला ।
सद्गुरु न वचे कल्पिला । ईश्वराचेनि ॥ ४४ ॥
ह्मणौनि सद्गुरु पूर्णपणें । देवाहून आधीक कोटिगुणें ।
जयासि वर्णितां भांडणें । वेदशास्त्रीं लागलीं ॥ ४५ ॥
असो सद्गुरुपदापुढें । दुजें कांहींच न चढे ।
देवसामर्थ्य तें केवढें । मायाजनित ॥ ४६ ॥
अहो सद्गुरुकृपा जयासी । सामर्थ्य न चले तयापासीं
ज्ञानबळें वैभवासी । तृणतुछ[5] केलें ॥ ४७ ॥
सद्गुरुकृपेचेनि बळें । अपरोक्षज्ञानाचेनि[6] उसाळें[7] ।
मायेसहित ब्रह्मांड सगळें । दृष्टीस न ये ॥ ४८ ॥
ऐसें सच्छिष्याचें वैभव । सद्गुरुवचनीं दृढ भाव ।
तेणें गुणें देवराव । स्वयेंचि होती ॥ ४९ ॥
अंतरीं अनुतापें तापले । तेणें अंतर शुद्ध जालें ।

---

१ तो संसारांतील संकटांनीं गर्भगळित होत नाहीं. २ नित्य; अविनाशी. ३ लय. महाप्रळयीं देवहि रहात नाहींत. ४ मनुष्यानें. ५ कस्पटासमान. ६ प्रत्यक्ष ज्ञानानुभवाच्या. ७ बळानें.

पुढें सद्‌गुरुवचनें निवाले । सच्छिष्य ऐसे ॥ ५० ॥
लागतां सद्‌गुरुवचनपंथें । जालें ब्रह्मांड पालथें ।
तरी जयाच्या शुद्ध भावार्थें । पालट न धरिजे ॥ ५१ ॥
शरण सद्‌गुरूस गेले । सच्छिष्य ऐसे निवडले ।
क्रियापालटें जाले । पावन[1] ईश्वरीं ॥ ५२ ॥
ऐसा सद्भाव अंतरीं । तेचि मुक्तीचे वाटेकरी ।
येर माईक वेषधारी । असच्छिष्य ॥ ५३ ॥
वाटे विषयांचें सुख । परमार्थ संपादणें लौकिक ।
देखोवेखीं पढतमूर्ख । शरण गेले ॥ ५४ ॥
जाली विषईं वृत्ति अनावर । दृढ धरिला संसार ।
परमार्थचर्चेचा विचार । मळिण झाला ॥ ५५ ॥
मोड[2] घेतला परमार्थाचा । हव्यास धरिला प्रपंचाचा ।
भार वाहिला कुटुंबाचा । काबाडी[3] जाला ॥ ५६ ॥
मानिला प्रपंचीं आनंद । केला परमार्थीं विनोद ।
भ्रांत मूढ मतिमंद । लोधला[4] कामीं ॥ ५७ ॥
सूकर[5] पूजिलें विलेपनें । म्हैसा मर्दिला चंदनें ।
तैसा विषई ब्रह्मज्ञानें । विवेकें बोधिला ॥ ५८ ॥
रासभ[6] उकरडां लोळे । तयासि परिमळसोहळे[7] ।
उलूक[8] अंधारीं पळे । तया केवी हंसपंगती ॥ ५९ ॥
तैसा विषयदारींचा बराडी[9] । घाली अधःपतनीं उडी ।
तयास भगवंतआवडी । सत्संग कैंचा ॥ ६० ॥

---

१ ईशस्वरूपीं ऐक्यता पावला. "पतित म्हणजे वेगळा पडिला । पावन तो झाला एकरूप ॥" श्रीसमर्थ गाथा अ. ७९४. २ कंटाळा. ३ गडी; कामकरी. ४ कामानें लुब्ध झाला. ५ डुक्कर. ६ गाढव. ७ उटणें इ. सुगंधी द्रव्याचें मर्दन. ८ घुबड. ९ आशाळभूत.

वर्ती करून दांताळीं । स्वानपुत्र हाडें चगळी ।
तैसा विषई तळमळी । विषयसुखाकारणें ॥ ६१ ॥
तया स्वानमुखीं परमान्न । कीं मर्कटास सिंहासन ।
तैसें विषयशक्तां[1] ज्ञान । जिरेल कैंचें ॥ ६२ ॥
रासभें राखतां जन्म गेला । तो पंडितांमध्यें प्रतिष्ठिला
न वचे तैसा आशक्ताला[2] । परमार्थ नाहीं ॥ ६३ ॥
मिळाला राजहंसांचा मेळा । तेथें आला डोंबकावळा ।
लक्षून विष्ठेचा गोळा । हंस ह्मणवी ॥ ६४ ॥
तैसे सज्जनाचे संगती । विषई सज्जन ह्मणविती ।
विषय आमेद्य[3] चित्तीं । गोळा लक्षिला ॥ ६५ ॥
काखे घेऊनियां दारा[4] । ह्मणे मज संन्यासी करा ।
तैसा विषई सैरावैरा[5] । ज्ञान बडबडी ॥ ६६ ॥
असो ऐसे पढतमूर्ख । ते काय जाणती अद्वैतसुख ।
नारकी[6] प्राणी नर्क । भोगिती स्वइछा ॥ ६७ ॥
वैषेची[7] करील सेवा । तो कैसा मंत्री म्हणावा ।
तैसा विषयदास मानावा । भक्तराज केवी ॥ ६८ ॥
तैसे विषई बापुडे । त्यांस ज्ञान कोणीकडे ।
वाचाळ शाब्दिक बडबडे । वरपडे जाले ॥ ६९ ॥
ऐसे शिष्य परमनष्ट । कनिष्ठांमधें कनिष्ठ ।
हीन अविवेकी आणी दृष्ट[8] । खळ खोटे दुर्जन ॥७०॥
ऐसे जे पापरूप । दीर्घदोषी वज्रलेप ।
तयांस प्राश्चीत अनुताप । उद्भवतां आहे ॥ ७१ ॥

---

१ विषयासक्तांना. २ आसक्ताला. ३ अपवित्र; निषिद्ध.
४ स्त्री. ५ वाटेल तसें. ६ नरकयोग्य. ७ वेश्येची. ८ दुष्ट.

तेंहि पुन्हां शरण जावें । सद्गुरूस संतोषवावें ।
कृपादृष्टी जालियां न्हावें । पुन्हां शुद्ध ॥ ७२ ॥
स्वामीद्रोह जया घडे । तो यावश्चंद्र[1] नरकीं पडे ।
तयास उपावचि न घडे । स्वामी तुष्टल्यावांचुनी ॥ ७३ ॥
स्मशानवैराग्य[2] आलें । ह्मणोन लोटांगण घातलें ।
तेणें गुणें उपतिष्ठलें[3] । नाहीं ज्ञान ॥ ७४ ॥
भाव आणिला जायाचा[4] । मंत्र घेतला गुरूचा ।
शिष्य जाला दो दिसांचा । मंत्राकारणें ॥ ७५ ॥
ऐसे केले गुरु उदंड । शब्द सिकला पाषांड ।
जाला तोंडाळ तर्मुंड[5] । माहापाषांडी ॥ ७६ ॥
घडी येक रडे आणी पडे । घडी येक वैराग्य चढे ।
घडी येक अहंभाव जडे । ज्ञातेपणाचा ॥ ७७ ॥
घडी येक विस्वास धरी । सवेंच घडी येक गुर्गुरी ।
ऐसे नाना छंद करी । पिसाट जैसा ॥ ७८ ॥
काम क्रोध मद मत्सर । लोभ मोह नाना विकार ।
अभिमान कापट्य तिरस्कार । हृदईं नांदती ॥ ७९ ॥
अहंकार आणी देहपांग[6] । अनाचार आणी विषयसंग ।
संसार प्रपंच उद्वेग । अंतरीं वसे ॥ ८० ॥
दीर्घसूत्री[7] कृतघ्न[8] पापी । कुकर्मी कुतर्की विकल्पी[9] ।
अभक्त अभाव सीघ्रकोपी । निष्ठुर परघातक ॥ ८१ ॥
हृदयेंसुन्य आणी आळसी । अविवेकी आणि अविस्वासी ।
अधीर अविचार संदेहासी । दृढ धर्ता ॥ ८२ ॥

---

१ अनंत काल. २ स्मशानांत गेल्यावर होणारें अस्थिर वैराग्य. ३ प्राप्त झालें. ४ क्षणिक. ५ उच्छृंखल. ६ देहासक्ति. ७ चेंगट. ८ उपकार विसरणारा. ९ संशयी.

आशा ममता तृष्णा[१] कल्पना। कुबुद्धी दुर्वृत्ति दुर्वासना।
अल्पबुद्धि विषयकामना। हृदईं वसे ॥ ८३ ॥
ईषणा[२] असूया[३] तिरस्कारें। निंदेस प्रवर्ते आदरें।
देहाभिमानें हुंबरे। जाणपणें ॥ ८४ ॥
क्षुधा तृष्णा[४] आवरेना। निद्रा सहसा धरेना[५]।
कुटुंबचिंता वोसरेना। भ्रांति पडिली ॥ ८५ ॥
शाब्दिक बोले उद्दंड वाचा। लेश नाहीं वैराग्याचा।
अनुताप धारिष्ट साधनाचा। मार्ग न धरी ॥ ८६ ॥
भक्ति विरक्ति ना शांती। सद्वृत्ति लीनता ना दांती[६]।
कृपा दया ना तृप्ती। सुबुद्धि असेचना ॥ ८७ ॥
कायाक्लेसीं शेरीरहीन[७]। धर्मविषईं परम कृपण।
क्रिया पालटेना कठिण। हृदये जयाचें ॥ ८८ ॥
आर्जव नाहीं जनासी। जो अप्रिये सज्जनासी।
जयाचे जिवीं आहिर्णेसीं[८]। परन्यून वसे ॥ ८९ ॥
सदा सर्वकाळ लटिका[९]। बोले माईक लापणिका[१०]।
क्रिया विचार पाहतां येका। वचनीं सत्य नाहीं ॥९०॥
परपीडेविषईं तत्पर। जैसे विंचु आणी विखार।
तैसा कुशब्दें जिव्हार[११]। भेदी सकळांचें ॥ ९१ ॥
आपले झांकी अवगुण। पुढिलांस बोले कठिण।
मिथ्या गुणदोषेंविण। गुणदोष लावी ॥ ९२ ॥

---

१ हांव. २ ईर्षा. ३ मत्सर. ४ तहान. ५ आवरेना. ६ दमन.
७ शारीरिक कष्ट चुकविणारा. ८ रात्रंदिवस. ९ खोटारडा.
१० तोंडदेखलें. ११ अंत:करण.

स्वयें पापात्मा अंतरीं । पुढिलांचि कणव[1] न करी ।
जैसा हिंसक दुराचारी । परदुःखें शिणेना ॥ ९३ ॥
दुःख पराव्याचें नेणती । दुर्जन गांजिलेची गांजिती ।
श्रम पावतां आनंदती । आपुले मनीं ॥ ९४ ॥
स्वदुःखें झुरे अंतरीं । आणी परदुःखें हास्य करी ।
तयास प्राप्त येमपुरी । राजदूत ताडिती ॥ ९५ ॥
असो ऐसें मदांध बापुडें । तयांसि भगवंत कैंचा जोडे ।
जयांस सुबुद्धि नावडे । पूर्वपातकेंकरूनी ॥ ९६ ॥
तयास देहाचा अंतीं । गात्रें क्षीणता पावती ।
जिवलगें वोसंडिती[2] । जाणवेल तेव्हां ॥ ९७ ॥
असो ऐसे गुणावेगळे । ते सच्छिष्य आगळे ।
दृढभावार्थें सोहळे । भोगिती स्वानंदाचे ॥ ९८ ॥
जये स्थळीं विकल्प जागे । कुळाभिमान पाठीं लागे ।
ते प्राणी प्रपंचसंगें । हिंपुटी[3] होती ॥ ९९ ॥
जेणेंकरितां दुःख जालें । तेंचि मनीं दृढ धरिलें ।
तेणें गुणें प्राप्त जालें । पुन्हां दुःख ॥ १०० ॥
संसारसंगें सुख जालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें ।
ऐसें जाणोन अनहित केलें । ते दुःखी होती स्वयें ॥ १०१ ॥
संसारीं सुख मानिती । ते प्राणी मूढमती ।
जाणोन डोळे झांकिती । पढतमूर्ख ॥ १०२ ॥
प्रपंच सुखें करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा ।
परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ १०३

---

१ दयामाया. २ त्याग करितात. ३ दुःखीकष्टी.

आशा ममता तृष्णा[1] कल्पना। कुबुद्धी दुर्वृत्ति दुर्वासना।
अल्पबुद्धि विषयकामना। हृदईं वसे ॥ ८३ ॥
ईषणा[2] असूया[3] तिरस्कारें। निंदेस प्रवर्ते आदरें।
देहाभिमानें हुंबरे। जाणपणें ॥ ८४ ॥
क्षुधा तृष्णा[4] आवरेना। निद्रा सहसा धरेना[5]।
कुटुंबचिंता वोसरेना। भ्रांति पडिली ॥ ८५ ॥
शाब्दिक बोले उदंड वाचा। लेश नाहीं वैराग्याचा।
अनुताप धारिष्ट साधनाचा। मार्ग न धरी ॥ ८६ ॥
भक्ति विरक्ति ना शांती। सद्वृत्ति लीनता ना दांती[6]।
कृपा दया ना तृप्ती। सुबुद्धि असेचना ॥ ८७ ॥
कायाक्लेसीं शरीरहीन[7]। धर्मविषईं परम कृपण।
क्रिया पालटेना कठिण। हृदये जयाचें ॥ ८८ ॥
आर्जव नाहीं जनासी। जो अप्रिये सज्जनासी।
जयाचे जिवीं आहिर्णेसीं[8]। परन्यून वसे ॥ ८९ ॥
सदा सर्वकाळ लटिका[9]। बोले माईक लापणिका[10]।
क्रिया विचार पाहतां येका। वचनीं सत्य नाहीं ॥९०॥
परपीडेविषईं तत्पर। जैसे विंचु आणी विखार।
तैसा कुशब्दें जिव्हार[11]। भेदी सकळांचें ॥ ९१ ॥
आपले झांकी अवगुण। पुढिलांस बोले कठिण।
मिथ्या गुणदोषेंविण। गुणदोष लावी ॥ ९२ ॥

---

१ हांव. २ ईर्षा. ३ मत्सर. ४ तहान. ५ आवरेना. ६ दमन.
७ शारीरिक कष्ट चुकविणारा. ८ रात्रंदिवस. ९ खोटारडा.
१० तोंडदेखलें. ११ अंतःकरण.

स्वयें पापात्मा अंतरीं । पुढिलांचि कणव[1] न करी ।
जैसा हिंसक दुराचारी । परदुःखें शिणेना ॥ ९३ ॥
दुःख पराव्याचें नेणती । दुर्जन गांजिलेची गांजिती ।
श्रम पावतां आनंदती । आपुले मनीं ॥ ९४ ॥
स्वदुःखें झुरे अंतरीं । आणी परदुःखें हास्य करी ।
तयास प्राप्त येमपुरी । राजदूत ताडिती ॥ ९५ ॥
असो ऐसें मदांध बापुडें । तयांसि भगवंत कैंचा जोडे ।
जयांस सुबुद्धि नावडे । पूर्वपातकेंकरूनी ॥ ९६ ॥
तयास देहाचा अंतीं । गात्रें क्षीणता पावती ।
जिवलगें वोसंडिती[2] । जाणवेल तेव्हां ॥ ९७ ॥
असो ऐसे गुणावेगळे । ते सच्छिष्य आगळे ।
दृढभावार्थें सोहळे । भोगिती स्वानंदाचे ॥ ९८ ॥
जये स्थळीं विकल्प जागे । कुळाभिमान पाठीं लागे ।
ते प्राणी प्रपंचसंगें । हिंपुटी[3] होती ॥ ९९ ॥
जेणेंकरितां दुःख जालें । तेंचि मनीं दृढ धरिलें ।
तेणें गुणें प्राप्त जालें । पुन्हां दुःख ॥ १०० ॥
संसारसंगें सुख जालें । ऐसें देखिलें ना ऐकिलें ।
ऐसें जाणोन अनहित केलें । ते दुःखी होती स्वयें ॥ १०१ ॥
संसारीं सुख मानिती । ते प्राणी मूढमती ।
जाणोन डोळे झांकिती । पढतमूर्ख ॥ १०२ ॥
प्रपंच सुखें करावा । परी कांहीं परमार्थ वाढवावा ।
परमार्थ अवघाचि बुडवावा । हें विहित नव्हे ॥ १०३

---

१ दयामाया. २ त्याग करितात. ३ दुःखीकष्टी.

मागां जालें निरूपण । गुरुशिष्यांची वोळखण ।
आतां उपदेशाचें लक्षण । सांगिजेल ।। १०४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शिष्यलक्षणनाम
समास तृतीय ।। ३ ।।

।। श्रीराम ।।

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें । बहुविधें कोण कोणें ।
सांगतां तें असाधारणें । परी कांहीं येक सांगों ।। १ ।।
बहुत मंत्र उपदेशिती । कोणी नाम मात्र सांगती ।
येक ते जप करविती । वोंकाराचा ।। २ ।।
शिवमंत्र भवानीमंत्र । विष्णुमंत्र माहालक्ष्मीमंत्र ।
अवधूतमंत्र गणेशमंत्र । मार्तंडमंत्र सांगती ।। ३ ।।
मछकूर्मवऱ्हावमंत्र । नृसिहमंत्र वामनमंत्र ।
भार्गवमंत्र रघुनाथमंत्र । कृष्णमंत्र सांगती ।। ४ ।।
भैरवमंत्र मल्लारिमंत्र । हनुमंतमंत्र येक्षिणीमंत्र ।
नारायेगमंत्र पांडुरंगमंत्र । अघोरमंत्र सांगती ।। ५ ।।
शेषमंत्र गरुडमंत्र । वायोमंत्र वेताळमंत्र ।
झोटिंगमंत्र बहुधा मंत्र । किती म्हणौनि सांगावे ।। ६ ।।
बाळामंत्र बगुळामंत्र । काळिमंत्र कंकाळिमंत्र ।
बटुकमंत्र नाना मंत्र । नाना शक्तीचे ।। ७ ।।
पृथकाकारें स्वतंत्र । जितुके देव तितुके मंत्र ।
सोपे अवघड विचित्र । खेचर दारुण बीजाचे ।। ८ ।।

पाहों जातां पृथ्वीवरी । देवांची गणना कोण करी ।
तितुके मंत्र वैखरी । किती ह्मणौनि वदवावी ॥ ९ ॥
असंख्यात मंत्रमाळा । येकाहूनि येक आगळा ।
विचित्र मायेची कळा । कोण जाणे ॥ १० ॥
कित्येक मंत्रीं भूतें जाती । कित्येक मंत्रीं वेथा नासती ।
कित्येक मंत्रीं उतरती । सितें[1] विचू विखार[2] ॥ ११ ॥
ऐसे नाना परीचे मंत्री । उपदेशिती कर्णपात्रीं ।
जपध्यान पूजा यंत्री । विधानयुक्त सांगती ॥ १२ ॥
येक शिव शिव सांगती । येक हरि हरि ह्मणविती ।
येक उपदेशिती । विठल विठल ह्मणोनी ॥ १३ ॥
येक सांगती कृष्ण कृष्ण । येक सांगती विष्ण विष्ण ।
येक नारायण नारायण । ह्मणौन उपदेशिती ॥ १४ ॥
येक ह्मणती अच्युत अच्युत । येक ह्मणती अनंत अनंत ।
येक सांगती दत्त दत्त । ह्मणत जावें ॥ १५ ॥
येक सांगती राम राम । येक सांगती ॐ ॐ म ।
येक ह्मणती मेघशाम । बहुतां नामीं स्मरावा ॥ १६ ॥
येक सांगती गुरु गुरु । येक म्हणती परमेश्वरु ।
येक म्हणती विघ्नहरु । चिंतीत जावा ॥ १७ ॥
येक सांगती शामराज । येक सांगती गरुडध्वज ।
येक सांगती अधोक्षज । ह्मणत जावें ॥ १८ ॥
येक सांगती देव देव । येक ह्मणती केशव केशव ।
येक ह्मणती भार्गव भार्गव । ह्मणत जावें ॥ १९ ॥
येक विश्वनाथ ह्मणविती । येक मल्लारि सांगती ।
येक ते जप करविती । तुकाई तुकाई ह्मणौनी ॥ २० ॥

---

१ थंडीताप. २ सर्प.

हें किती ह्मणौनि सांगावें। शिवशक्तीचीं अनंत नांवें।
इछेसारिखीं स्वभावें। उपदेशिती॥ २१॥
येक सांगती मुद्रा[1] च्यारी। खेचरी भूचरी चाचरी
अगोचरी। येक आसनें परोपरी। उपदेशिती॥ २२॥
येक दाखविती देखणी। येक अनुहातध्वनी[2]।
येक गुरु पिंडज्ञानी। पिंडज्ञान[3] सांगती॥ २३॥
येक सांगती कर्ममार्ग। येक उपासनामार्ग।
येक सांगती अष्टांग[4] योग। नाना चक्रें॥ २४॥
येक तपें सांगती। येक अजपा[5] निरोपिती।
येक तत्वें विस्तारिती[6]। तत्वज्ञानी॥ २५॥
येक सांगती सगुण। येक निरोपिती निर्गुण।
येक उपदेशिती तीर्थाटण। फिरावें ह्मणूनी॥ २६॥
येक माहावाक्यें[7] सांगती। त्यांचा जप करावा ह्मणती।
येक उपदेश करिती। सर्व ब्रह्म ह्मणोनी॥ २७॥
येक शाक्तमार्ग सांगती। येक मुक्तमार्ग प्रतिष्ठिती।
येक इंद्रियें पूजन करविती। येका भावें॥ २८॥
येक सांगती वशीकर्ण। स्तंबन मोहन उचचाटण।
नाना चेटकें आपण। स्वयें निरोपिती॥ २९॥

---

१ पहा द. ४ स. १. ओ. १४ वरील टीप. २ ध्वनि आघातामुळें निर्माण होतो. आघाताशिवाय होणारा तो अनुहात-अनाहत-ध्वनि. ह्याचे दहा प्रकार असून ध्यानाभ्यासाच्या प्रगल्भते-नुसार ते ऐकूं येतात. ३ शरीरविज्ञान. ४ योगाचीं आठ अंगें आहेत:— यम, नियम, आसन, प्राणायाम प्रत्याहार, ध्यान, धारणा व समाधि. ५ पहा द. १७ स. ५ वा. ६ पहा द. १७ स. ८ व ९ वा. ७ द. ४ स. १ ओ. २८ वरील टीप पहा.

ऐसी उपदेशांची स्थिती । पुरे आतां सांगों किती ।
ऐसे हे उपदेश असती । असंख्यात ।। ३० ।।
ऐसे उपदेश अनेक । परी ज्ञानेविण निरार्थक ।
येविषइं असे येक । भगवद्वचन ।। ३१ ।।

श्लोक ।। नानाशास्त्रं पठेल्लोको नानादैवतपूजनम् ।
आत्मज्ञानं विना पार्थ सर्वकर्म निरर्थकम् ।।

शैवशाक्तागमाद्या ये अन्ये च बहवो मताः ।
अपभ्रंशसमास्तेऽपि जीवानां भ्रांतचेतसाम् ।।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिदमुत्तमम् ।।

याकारणें ज्ञानासमान । पवित्र उत्तम न दिसे अन्न[1] ।
ह्मणौन आधीं आत्मज्ञान । साधिलें पाहिजे ।। ३२ ।।
सकळ उपदेशीं विशेष । आत्मज्ञानाचा उपदेश ।
येविषइं जगदीश । बहुतां ठाइं बोलिला ।। ३३ ।।

श्लोक ।। यस्य कस्य च वर्णस्य ज्ञानं देहे प्रतिष्ठितम् ।
तस्य दासस्य दासोहं भवे जन्मनि जन्मनि ।।

आत्मज्ञानाचा महिमा । नेणे चतुर्मुख ब्रह्मा ।
प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ।। ३४ ।।
सकळ तीर्थांची संगती । स्नानदानाची फळश्रुती ।
त्याहूनि ज्ञानाची स्थिती । विशेष कोटिगुणें ।। ३५ ।।

पृथिव्यां यानि तीर्थानि स्नानदानेषु यत्फलम् ।
तत्फलं कोटिगुणितं ब्रह्मज्ञानसमोपमम् ।।

---

१ अन्य.

ह्मणौनि जें आत्मज्ञान । तें गहनाहूनि गहन ।
ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ॥ ३६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपदेशनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

जंव तें ज्ञान नाहीं प्रांजळ । तंव सर्व कांहीं निर्फळ ।
ज्ञानरहित तळमळ । जाणार नाहीं ॥ १ ॥
ज्ञान ह्मणतां वाटे भरम । काये रे बा असेल वर्म ।
ह्मणौनि हा अनुक्रम । सांगिजेल आतां ॥ २ ॥
भूत भविष्य वर्तमान । ठाऊकें आहे परिछिन्न[1] ।
यासीहि ह्मणिजेत ज्ञान । परी तें ज्ञान नव्हे ॥ ३ ॥
बहुत केलें विद्यापठण । संगीतशास्त्र रागज्ञान ।
वैदिक शास्त्र वेदाधेन[2] । हेंहि ज्ञान नव्हे ॥ ४ ॥
नाना वेवसायाचें ज्ञान । नाना दीक्षेचें ज्ञान ।
नाना परीक्षेचें ज्ञान । हें ज्ञान नव्हे ॥ ५ ॥
नाना वनितांची परीक्षा । नाना मनुष्यांची परीक्षा ।
नाना नरांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ६ ॥
नाना अश्वांची परीक्षा । नाना गजांची परीक्षा ।
नाना स्वापदांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ७ ॥
नाना पशूंची परीक्षा । नाना पक्षांची परीक्षा ।
नाना भूतांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ॥ ८ ॥

---

१ स्पष्ट; नीटनेटकें. २ वेदाध्ययन.

नाना यानांची[1] परीक्षा। नाना वस्त्रांची परीक्षा।
नाना शस्त्रांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ ९ ॥
नाना धातूंची परीक्षा। नाना नाण्यांची परीक्षा।
नाना रत्नांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १० ॥
नाना पाषाणपरीक्षा। नाना काष्ठांची परीक्षा।
नाना वाद्यांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ ११ ॥
नाना भूमींची परीक्षा। नाना जळांची परीक्षा।
नाना सतेज परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १२ ॥
नाना रसांची परीक्षा। नाना बीजांची परीक्षा।
नाना अंकुर परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १३ ॥
नाना पुष्पांची परीक्षा। नाना फळांची परीक्षा।
नाना वल्लींची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १४ ॥
नाना दुःखांची परीक्षा। नाना रोगांची परीक्षा।
नाना चिन्हांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १५ ॥
नाना मंत्रांची परीक्षा। नाना यंत्रांची परीक्षा।
नाना मूर्तींची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १६ ॥
नाना क्षत्रांची परीक्षा। नाना गृहांची परीक्षा।
नाना पात्रांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १७ ॥
नाना होणार परीक्षा। नाना समयांची परीक्षा।
नाना तर्कांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १८ ॥
नाना अनुमान परीक्षा। नाना नेमस्त परीक्षा।
नाना प्रकार परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ १९ ॥
नाना विद्येची परीक्षा। नाना कळेची परीक्षा।
नाना चातुर्यपरीक्षा। हें ज्ञान नव्हे ॥ २० ॥

---

१ वहानांची.

नाना शब्दांची परीक्षा । नाना अर्थांची परीक्षा ।
नाना भाषांची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ।। २१ ।।
नाना स्वरांची परीक्षा । नाना वर्णांची परीक्षा ।
नाना लेखनपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ।। २२ ।।
नाना मतांची परीक्षा । नाना ज्ञानांची परीक्षा ।
नाना वृत्तींची परीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ।। २३ ।।
नाना रूपांची परीक्षा । नाना रसनेची परीक्षा ।
नाना सुगंधपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ।। २४ ।।
नाना सृष्टींची परीक्षा । नाना विस्तारपरीक्षा ।
नाना पदार्थपरीक्षा । हें ज्ञान नव्हे ।। २५ ।।
नेमकचि बोलणें । तत्काळचि प्रतिवचन देणें ।
सीघ्रचि कवित्व करणें । हें ज्ञान नव्हे ।। २६ ।।
नेत्रपालवी नादकळा । करपालवी भेदकळा ।
स्वरपालवी संकेतकळा । हें ज्ञान नव्हे ।। २७ ।।
काव्यकुशळ संगीतकळा । गीत प्रबंद नृत्यकळा ।
सभाच्यातुर्य शब्दकळा । हें ज्ञान नव्हे ।। २८ ।।
वाग्विळास मोहनकळा । रम्य रसाळ गायनकळा ।
हास्य विनोद कामकळा । हें ज्ञान नव्हे ।। २९ ।।
नाना लाघवें चित्रकळा । नाना वाद्यें संगीतकळा ।
नाना प्रकारें विचित्र कळा । हें ज्ञान नव्हे ।। ३० ।।
आदिकरूनि चौसष्टि कळा । याहि वेगळ्या नाना कळा
चौदा विद्या सिद्धि सकळा । हें ज्ञान नव्हे ।। ३१ ।।
असो सकळ कळाप्रवीण । विद्यामात्र परिपूर्ण ।
तरी ते कौशल्यता परी ज्ञान । ह्मणोंचि नये ।। ३२ ।।

हें ज्ञान होयेसें भासे। परंतु मुख्य ज्ञान तें अनारिसें[1]।
जेथें प्रकृतीचें पिसें। समूळ वाव[2]॥ ३३॥
जाणावें दुसऱ्याचें जीवीचें। हे ज्ञान वाटे साचें।
परंतु हें आत्मज्ञानाचें। लक्षण नव्हे॥ ३४॥
माहानुभाव माहाभला। मानसपूजा करितां चुकला।
कोणी येकें पाचारिला। ऐसें नव्हे ह्मणोनी॥ ३५॥
ऐसी जाणे अंतरस्थिती। तयासि परम ज्ञाता ह्मणती।
परंतु जेणें मोक्षप्राप्ती। तें हें ज्ञान नव्हे॥ ३६॥
बहुत प्रकारींचीं ज्ञानें। सांगों जातां असाधारणें।
सायोज्यप्राप्ती होये जेणें। तें ज्ञान वेगळें॥ ३७॥
तरी तें कैसें आहे ज्ञान। समाधानाचें लक्षण।
ऐसें हें विशद करून। मज निरोपावें॥ ३८॥
ऐसें शुद्ध ज्ञान पुसिलें। तें पुढिले समासीं निरोपिलें।
श्रोतां अवधान दिधलें। पाहिजे पुढें॥३९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बहुधाज्ञाननाम समास पंचम॥ ५॥

॥ श्रीराम॥

ऐक ज्ञानाचें लक्षण। ज्ञान ह्मणिजे आत्मज्ञान।
पाहावें आपणासि आपण। या नांव ज्ञान॥ १॥
मुख्य देवास जाणावें। सत्य स्वरूप वोळखावें।
नित्यानित्य विचारावें। या नांव ज्ञान॥ २॥

---

१ याहून वेगळें. २ मिथ्या.

७

जेथें दृश्य प्रकृति सरे । पंचभूतिक वोसरे ।
समूळ द्वैत निवारे । या नांव ज्ञान ॥ ३ ॥
मनबुद्धि अगोचर । न चले तर्काचा विचार ।
उलेख[1] परेहुनि[2] पर । या नांव ज्ञान ॥ ४ ॥
जेथें नाहीं दृश्यभान । जेथें जाणीव हें अज्ञान ।
विमळ शुद्ध स्वरूपज्ञान । यासि बोलिजे ॥ ५ ॥
सर्वसाक्षी अवस्ता तुर्या[3] । ज्ञान ऐसें म्हणती तया ।
परी तें जाणिजे वायां । पदार्थज्ञान ॥ ६ ॥
दृश्य पदार्थ जाणिजे । त्यास पदार्थज्ञान बोलिजे ।
शुद्ध स्वरूप जाणिजे । या नांव स्वरूपज्ञान ॥ ७ ॥
जेथें सर्वचि नाहीं ठाईंचें[4] । तेथें सर्वसाक्षत्व कैंचें ।
ह्मणौनि शुद्ध ज्ञान तुर्येचें । मानूंचि नये ॥ ८ ॥
ज्ञान ह्मणिजे अद्वैत । तुर्या प्रत्यक्ष द्वैत ।
ह्मणौनि शुद्ध ज्ञान सतंत । वेगळेंचि असे ॥ ९ ॥
ऐक शुद्ध ज्ञानाचें लक्षण । शुद्ध स्वरूपचि आपण ।
या नांव शुद्ध स्वरूपज्ञान । जाणिजे श्रोतीं ॥ १० ॥
माहावाक्यउपदेश भला । परी त्याचा जप नाहीं बोलिला
तेथीचा तो विचारचि केला । पाहिजे साधकें ॥ ११ ॥
माहावाक्यउपदेश सार । परी घेतला पाहिजे विचार ।
त्याच्या जपें अंधकार । न फिटे भ्रांतीचा ॥ १२ ॥

---

१ उल्लेख; निर्देश. २ परावाणी हें स्फूर्तीचें स्थान होय, त्याच्याहि पलीकडचा; तात्पर्य उन्मनीस्थिती हाच स्वरूपाचा अनुभव होय. ३ चवथी अवस्था; जागृती, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन्हींहून निराळी अशी नित्य जाणिवेचि स्थिती. ४ मुळांतच.

माहावाक्याचा अर्थ घेतां । आपण वस्तुचि[1] तत्वतां ।
त्याचा जप करितां वृथा । सीणचि होये ॥ १३ ॥
माहावाक्याचें विवरण । हें मुख्य ज्ञानाचें लक्षण ।
शुद्ध लक्ष्यांशें आपण । वस्तुच आहे ॥ १४ ॥
आपला आपणासि लाभ । हें ज्ञान परम दुल्लभ[2] ।
जें आदिअंतीं स्वयंभ । स्वरूपचि स्वयें ॥ १५ ॥
जेथून हें सर्वही प्रगटे । आणि सकळही जेथें आटे ।
तें ज्ञान जालियां फिटे । भ्रांति बंधनाची ॥ १६ ॥
मतें आणी मतांतरें । जेथें होती निर्विकारें[3] ।
अतिसूक्ष्म विचारें । पाहातां ऐक्य[4] ॥ १७ ॥
जे या चराचराचें मूळ । शुद्ध स्वरूप निर्मळ ।
या नांव ज्ञान केवळ । वेदांतमतें ॥ १८ ॥
शोधितां आपलें मूळ स्थान । सहजचि उडे अज्ञान ।
या नांव ह्मणिजे ब्रह्मज्ञान । मोक्षदायेक ॥ १९ ॥
आपणासि वोळखों जातां । आंगीं बाणे सर्वज्ञता ।
तेणें येकदेसी वार्ता । निशेष उडे ॥ २० ॥
मी कोण ऐसा हेत । धरून पाहातां देहातीत ।
आवलोकितां नेमस्त । स्वरूपचि होये ॥ २१ ॥
असो पूर्वीं थोर थोर । जेणें ज्ञानें पैलपार ।
पावले ते साचार । ऐक आतां ॥ २२ ॥
व्यास वसिष्ठ माहामुनी । शुक नारद समाधानी ।
जनकादिक माहांज्ञानी । येणेंचि ज्ञानें ॥ २३ ॥

---

१ स्वरूपच. २ दुर्लभ. ३ आग्रहशून्य. ४ सूक्ष्म विचारानें पहातां प्रथम वेगळीं वाटणारीं नाना मतें एकाच ऐक्यतेच्या ध्येयाकडे बोट दाखवितात हें स्पष्ट होतें.

वामदेवादिक योगेश्वर । वाल्मीक अत्रि ऋषेश्वर ।
शोनिकादि अध्यात्मसार । वेदांतमतें ॥ २४ ॥
सनकादिक मुख्यकरूनी । आदिनाथ मीन[1] गोरक्षमुनी
आणीक बोलतां वचनी । अगाध असती ॥ २५ ॥
सिद्ध मुनी माहानुभाव । सकळांचा जो अंतर्भाव[2] ।
जेणें सुखें माहादेव । डुल्लत सदा ॥ २६ ॥
जें वेदशास्त्रांचें सार । सिद्धांत[3]धादांत[4] विचार ।
ज्याची प्राप्ती भाग्यानुसार । भाविकांस होये ॥ २७ ॥
साधु संत आणी सज्जन । भूत भविष्य वर्तमान ।
सर्वत्रांचें गुह्य ज्ञान । तें सांगिजेल आतां ॥ २८ ॥
तीर्थें व्रतें तपें दानें । जें न जोडे धूम्रपानें ।
पंचाग्नी गोरांजनें । जें प्राप्त नव्हे[5] ॥ २९ ॥
सकळ साधनाचें फळ । ज्ञानाची सिगचि[6] केवळ ।
जेणें संशयाचें मूळ । निशेष तुटे ॥ ३० ॥
छपन्न भाषा तितुके ग्रन्थ । आदिकरून वेदांत ।
या इतुकियांचा गहनार्थ । येकचि आहे ॥ ३१ ॥
जें नेणवे पुराणीं । जेथें सिणल्या वेदवाणी ।
तेंचि आतां येचि क्षणीं । बोधीन गुरुकृपें ॥ ३२ ॥
पाहिलें नस्तां संस्कृतीं । रीग[7] नाहीं मऱ्हाष्ट ग्रन्थीं ।
हृदइं वसल्या कृपामूर्ती । सद्गुरु स्वामी ॥ ३३ ॥
आतां नलगे संस्कृत । अथवा ग्रन्थ प्राकृत ।
माझा स्वामी कृपेसहित । हृदइं वसे ॥ ३४ ॥

---

१ मच्छिंद्रनाथ. २ स्वानुभव. ३ गुरुप्रतीति. ४ आत्मप्रतीति.
५ पहा द. ५. स. १. ओ २५ वरील टीप. ६ शेवट; परिपूर्णता.
७ प्रवेश नाहीं.

न करितां वेदाभ्यास । अथवा श्रवणसायास ।
प्रेत्नेंविण सौरस[1] । सद्‌गुरुकृपा ॥ ३५ ॥
ग्रन्थ मात्र म-हाष्ट । त्याहून संस्कृत श्रेष्ठ ।
त्या संस्कृतामधें पष्ट । थोर तो वेदांत ॥ ३६ ॥
त्या वेदांतापरतें कांहीं । सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं ।
जेथें वेदगर्भ सर्वही । प्रगट जाला ॥ ३७ ॥
असो ऐसा जो वेदांत । त्या वेदांताचाहि मथितार्थ[2] ।
अतिगहन जो परमार्थ । तो तूं ऐक आतां ॥ ३८ ॥
अरे गहनाचेंही गहन । तें तूं जाण सद्‌गुरुवचन ।
सद्‌गुरुवचनें समाधान । नेमस्त आहे ॥ ३९ ॥
सद्‌गुरुवचन तोचि वेदांत । सद्‌गुरुवचन तोचि सिद्धांत ।
सद्‌गुरुवचन तोचि धादांत । सप्रचीत आतां ॥ ४० ॥
जें अत्यंत गहन । माझ्या स्वामीचें वचन ।
जेणें माझें समाधान । अत्यंत जालें ॥ ४१ ॥
तें हें माझें जीवीचें गुज । मी सांगैन ह्मणतों तुज ।
जरी अवधान[3] देसी मज । तरी आतां येच क्षणीं ॥४२॥
शिष्य म्लान्वदनें बोले । धरिले सदृढ पाउले ।
मग बोलों आरंभिलें । गुरुदेवें ॥ ४३ ॥
अहं ब्रह्मास्मि माहांवाक्य । येथीचा अर्थ अतर्क्य ।
तोही सांगतों ऐक्य । गुरुशिष्य जेथें ॥ ४४ ॥
ऐक शिष्या येथीचें वर्म । स्वयें तूंचि आहेसि ब्रह्म ।
ये विषइं संदेह भ्रम । धरूंचि नको ॥ ४५ ॥
नवविधा प्रकारें भजन । त्यांत मुख्य तें आत्मनिवेदन ।
तें समग्र प्रकारें कथन । कीजेल आतां ॥ ४६ ॥

---

१ अमृतमय प्रसाद. २ सारांश. ३ लक्षपूर्वक ऐकणें.

निर्माण पंचभूतें यीयें[१] । कल्पांतीं नासतीं येथान्वयें ।
प्रकृति पुरुष जीयें[२] । तेही ब्रह्म होती ।। ४७ ।।
दृश्य पदार्थ आटतां । आपणहि नुरे तत्वतां ।
ऐक्यरूपें ऐकता । मुळींच आहे ।। ४८ ।।
सृष्टीची नाहीं वार्ता । तेथें मुळींच ऐक्यता ।
पिंड ब्रह्मांड पाहों जातां । दिसेल कोठें ।। ४९ ।।
ज्ञानवन्ही प्रगटे । तेणें दृश्य केर आटे ।
तदाकारें मूळ तुटे । भिन्नत्वाचें ।। ५० ।।
मिथ्यत्वें वृत्ति फिरे[३] । तों दृश्य असतांच वोसरे ।
सहजचि येणें प्रकारें । जालें आत्मनिवेदन ।। ५१ ।।
असो गुरूचे ठाईं अनन्यता । तरी तुज कायेसी रे चिंता
वेगळेंपणें अभक्तता । उरोंचि नको ।। ५२ ।।
आतां हेंचि दृढीकर्ण । व्हावया करीं सद्‌गुरुभजन ।
सद्‌गुरुभजनें समाधान । नेमस्त आहे ।। ५३ ।।
या नांव शिष्या आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
भवभयाचें बंधन । समूळ मिथ्या ।। ५४ ।।
देह मी वाटे ज्या नरा । तो जाणावा आत्महत्यारा ।
देहाभिमानें येरझारा । भोगिल्याच भोगी ।। ५५ ।।
असो चहूं देहावेगळा । जन्मकर्मासी निराळा ।
सकळ आबाळगोबळा[४] । सबाह्य तूं ।। ५६ ।।
कोणासीच नाहीं बंधन । भ्रांतिस्तव भुलले जन ।
दृढ घेतला देहाभिमान । ह्मणौनियां ।। ५७ ।।

---

१ हीं. २ जीं. ३ साक्षात्कारानंतर जरी वृत्ति उद्भवली तरी ती जगत् सत्यत्वानें पहात नसल्यानें दृश्यप्रपंच असूनहि नसल्यासारखाच होतो. ४ आब्रह्मस्तंभपर्यंतचा सर्व विश्वप्रपंच.

शिष्या येकांतीं बैसावें । स्वरूपीं विश्रांतीस जावें ।
तेणें गुणें दृढावे । परमार्थ हा ॥ ५८ ॥
अखंड घडे श्रवण मनन । तरीच पाविजे समाधान ।
पूर्ण जालियां ब्रह्मज्ञान । वैराग्य भरे आंगीं ॥ ५९ ॥
शिष्या मुक्तपणें[1] अनगळ[2]। करिसी इंद्रियें बाष्कळ[3] ।
तेणें तुझी तळमळ । जाणार नाहीं ॥ ६० ॥
विषईं वैराग्य उपजलें । तयासीच पूर्ण ज्ञान जालें ।
मणी टाकितांचि लाधलें । राज्य जेवीं ॥ ६१ ॥
मणी होतां सीगटाचा[4] । लोभ धरूनिया तयाचा ।
मूर्खपणें राज्याचा । अव्हेर केला ॥ ६२ ॥
ऐक शिष्या सावधान । आतां भविष्य मी सांगेन ।
जया पुरुषास जें ध्यान । तयासि तेंचि प्राप्त ॥ ६३ ॥
ह्मणोनि जे अविद्या । सांडून धरावी सुविद्या ।
तेणें गुणें जगद्वंद्या । पाविजे सीघ्र ॥ ६४ ॥
सन्यपाताचेनि[5] दुःखें । भयानक दृष्टीस देखे ।
औषध घेतांचि सुखें । आनंद पावे ॥ ६५ ॥
तैसें अज्ञानसन्यपातें । मिथ्या दृष्टीस दिसतें ।
ज्ञानऔषध घेतां तें । मुळींच नाहीं ॥ ६६ ॥
मिथ्या स्वप्नें वोसणाला[6] । तो जागृतीस आणिला ।
तेणें पूर्वदशा पावला । निर्भय जे ॥ ६७ ॥
मिथ्याच परी सत्य वाटलें । तेणें गुणें दुःख जालें ।
मिथ्या आणी निरसलें[7] । हें तों घडेना ॥ ६८ ॥

---

१ स्वच्छंदपणानें. २ उच्छृंखल. ३ अंकुशरहित. ४ क्षुद्रशिंगाचा. ५ सन्निपातज्वरामुळें. ६ भ्याला; ओरडला. ७ जें मिथ्या आहे म्हणजे अस्तित्वांतच नाहीं त्याचें निरसन होणेंहि शक्य नाहीं.

मिथ्या आहे जागृतासी । परी वेढा[1] लाविलें निद्रिस्तांसी
जागा जालियां तयासी । भयेंचि नाहीं ।। ६९ ।।
परी अविद्याझोंप येते भरें[2] । भरे सर्वांगीं काविरें[3] ।
पूर्ण जागृती श्रवणद्वारें । मननें करावी ।। ७० ।।
जागृतीची वोळखण । ऐक तयाचें लक्षण ।
जो विषई विरक्त पूर्ण । अंतरापासुनी ।। ७१ ।।
जेणें विरक्तीस न यावें । तो साधक ऐसें जाणावें ।
तेणें साधन करावें । थोरीव सांडुनी ।। ७२ ।।
साधन न मने जयाला । तो सिद्धपणें बद्ध[4] जाला ।
त्याहूनि मुमुक्ष भला । ज्ञानाधिकारी ।। ७३ ।।
तंव शिष्यें केला प्रश्न । कैसें बद्धमुमुक्षाचें लक्षण ।
साधक सिद्ध वोळखण । कैसी जाणावी ।। ७४ ।।
याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिलीये समासीं ।
सावध श्रोतीं कथेसी । अवधान द्यावें ।। ७५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शुद्धज्ञाननिरूपणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

सृष्टी जे कां चराचर । जीव दाटले अपार ।
परी ते अवघे चत्वार । बोलिजेती ।। १ ।।

---

१ भुलविलें. २ जबरीनें. ३ कंप; चंचलत्व; भ्रम.
४ "मी सिद्धच आहें, मला साधन तें कशाला हवें ?" या घमेंडीनें तो वास्तविक बद्धच असतो.

ऐक तयांचें लक्षण । चत्वार ते कोण कोण ।
बद्ध मुमुक्ष साधक जाण । चौथा सिद्ध ॥ २ ॥
यां चौघांविरहित कांहीं । सचराचरीं पांचवा नाहीं ।
आतां असो हें सर्वही । विशद करूं ॥ ३ ॥
बद्ध ह्मणिजे तो कोण । कैसें मुमुक्षाचें लक्षण ।
साधकसिद्धवोळखण । कैसी जाणावी ॥ ४ ॥
श्रोतीं व्हावें सावध । प्रस्तुत ऐका बद्ध ।
मुमुक्ष साधक आणि सिद्ध । पुढें निरोपिले ॥ ५ ॥
आतां बद्ध तो जाणिजे ऐसा । अंधारींचा अंध जैसा ।
चक्षुविण दाही दिशा । सुन्याकार ॥ ६ ॥
भक्त ज्ञाते तापसी । योगी वीतरागी[1] संन्यासी ।
पुढें देखतां दृष्टीसी । येणार नाहीं[2] ॥ ७ ॥
न दिसे नेणे कर्माकर्म । न दिसे नेणे धर्माधर्म ।
न दिसे नेणे सुगम । परमार्थपंथ ॥ ८ ॥
तयास न दिसे सच्छास्त्र । सत्संगति सत्पात्र ।
सन्मार्ग जो कां पवित्र । तोही न दिसे ॥ ९ ॥
न कळे सारासार विचार । न कळे स्वधर्म आचार ।
न कळे कैसा परोपकार । दान पुण्य ॥ १० ॥
नाहीं पोटीं भूतदया । नाहीं सुचिष्मंत काया ।
नाहीं जनासि निववावया । वचन मृद ॥ ११ ॥
न कळे भक्ति न कळे ज्ञान । न कळे वैराग्य न कळे ध्यान ।
न कळे मोक्ष न कळे साधन । या नांव बद्ध ॥ १२ ॥

---

१ विरक्त. २ यांना पाहूनहि बद्धास कांहीं भावना निर्माण होत नाहींत.

न कळे देव निश्चयात्मक । न कळे संतांचा विवेक ।
न कळे मायेचें कौतुक । या नांव बद्ध ॥ १३ ॥
न कळे परमार्थाची खूण । न कळे अध्यात्मनिरूपण ।
न कळे आपणासि आपण । या नांव बद्ध ॥ १४ ॥
न कळे जीवाचें जन्ममूळ । न कळे साधनाचें फळ ।
न कळे तत्वतां केवळ । या नांव बद्ध ॥ १५ ॥
न कळे कैसें तें बंधन । न कळे मुक्तीचें लक्षण ।
न कळे वस्तु विलक्षण । या नांव बद्ध ॥ १६ ॥
न कळे शास्त्रार्थ बोलिला । न कळे निजस्वार्थ आपुला ।
न कळे संकल्पें बांधला । या नांव बद्ध ॥ १७ ॥
जयासि नाहीं आत्मज्ञान । हें मुख्य बद्धाचें लक्षण ।
तीर्थ व्रत दान पुण्य । कांहींच नाहीं ॥ १८ ॥
दया नाहीं करुणा नाहीं । आर्जव नाहीं मित्रि नाहीं ।
शांति नाहीं क्षमा नाहीं । या नांव बद्ध ॥ १९ ॥
जें ज्ञानविशि उणें । तेथें कैंचीं ज्ञानाचीं लक्षणें ।
बहुसाल कुलक्षणें । या नांव बद्ध ॥ २० ॥
नाना प्रकारीचे दोष । करितां वाटे परम संतोष ।
बाष्कळपणाचा हव्यास । या नांव बद्ध ॥ २१ ॥
बहु काम बहु क्रोध । बहु गर्व बहु मद ।
बहु द्वंद्व[1] बहु खेद । या नांव बद्ध ॥ २२ ॥
बहु दर्प बहु दंभ । बहु विषये बहु लोभ ।
बहु कर्कश बहु अशुभ । या नांव बद्ध ॥ २३ ॥
बहु ग्रामणी[2] बहु मत्सर । बहु असूया[3] तिरस्कार ।
बहु पापी बहु विकार । या नांव बद्ध ॥ २४ ॥

---

१ भांडखोरपणा. २ गांवगुंडपणा; हरामखोरी. ३ मत्सर.

बहु अभिमान बहु ताठा । बहु अहंकार बहु फांटा[१] ।
बहु कुकर्माचा सांठा । या नांव बद्ध ।। २५ ।।
बहु कापटच वादवेवाद । बहु कुतर्क भेदाभेद ।
बहु कृर[२] कृपामंद । या नांव बद्ध ।। २६ ।।
बहु निंदा बहु द्वेष । बहु अधर्म बहु अभिळाष ।
बहु प्रकारीचे दोष । या नांव बद्ध ।। २७ ।।
बहु भ्रष्ट अनाचार । बहु नष्ट येकंकार ।
बहु आनित्य[३] अविचार । या नांव बद्ध ।। २८ ।।
बहु निष्ठुर बहु घातकी । बहु हत्यारा बहु पातकी ।
तपीळ[४] कुविद्या अनेकी । या नांव बद्ध ।। २९ ।।
बहु दुराशा बहु स्वार्थी । बहु कळह बहु अनर्थी ।
बहु डाईक[५] दुर्मती । या नांव बद्ध ।। ३० ।।
बहु कल्पना बहु कामना । बहु तृष्णा बहु वासना ।
बहु ममता बहु भावना । या नांव बद्ध ।। ३१ ।।
बहु विकल्पी बहु विषादी । बहु मूर्ख बहु समंधी[६] ।
बहु प्रपंची बहु उपाधी । या नांव बद्ध ।। ३२ ।।
बहु वाचाळ बहु पाषांडी । बहु दुर्जन बहु थोतांडी ।
बहु पैशून्य बहु खोडी । या नांव बद्ध ।। ३३ ।।
बहु अभाव[७] बहु भ्रम । बहु भ्रांति बहु तम ।
बहु विक्षेप[८] बहु विराम[९] । या नांव बद्ध ।। ३४ ।।
बहु कृपण बहु खंदस्ती[१०] । बहु आदखणा[११] बहु मस्ती ।
बहु असत्क्रिया व्यस्ती[१२] । या नांव बद्ध ।।३५।।

---

१ वटवट. २ क्रूर. ३ अनीति. ४ तापट. ५ दावा धरणारा. ६ नातलगांचा हव्यास असणारा. ७ नास्तिकपणा. ८ व्याप, पसारा. ९ विश्रांति, आळस. १० दांडगा. ११ अदेखणा, मत्सरी. १२ शास्त्रविरुद्ध.

परमार्थविषईं अज्ञान। प्रपंचाचें उदंड ज्ञान।
नेणे स्वयें समाधान। या नांव बद्ध॥ ३६॥
परमार्थाचा अनादर। प्रपंचाचा अत्यादर।
संसारभार जोजार। या नांव बद्ध॥ ३७॥
सत्संगाची नाहीं गोडी। संतनिंदेची आवडी।
देहेबुद्धीची घातली बेडी। या नांव बद्ध॥ ३८॥
हातीं द्रव्याची जपमाळ। कांताध्यान सर्वकाळ।
सत्संगाचा दुष्काळ। या नांव बद्ध॥ ३९॥
नेत्रीं द्रव्य दारा पाहावी। श्रवणीं द्रव्य दारा ऐकावी
चिंतनीं द्रव्य दारा चिंतावी। या नांव बद्ध॥ ४०॥
काया वाचा आणि मन। चित्त वित्त जीव प्राण।
द्रव्यदारेचें करी भजन। या नांव बद्ध॥ ४१॥
इन्द्रियें करून निश्चळ। चंचळ होऊं नेदी पळ।
द्रव्यदारेसि लावी सकळ। या नांव बद्ध॥ ४२॥
द्रव्य दारा तेंचि तीर्थ। द्रव्य दारा तोचि परमार्थ।
द्रव्य दारा सकळ स्वार्थ। म्हणे तो बद्ध॥ ४३॥
वेर्थ जाऊं नेदी काळ। संसारचिंता सर्वकाळ।
कथा वार्ता तेचि सकळ। या नांव बद्ध॥ ४४॥
नाना चिंता नाना उद्वेग। नाना दुःखाचे संसर्ग।
करी परमार्थाचा त्याग। या नांव बद्ध॥ ४५॥
घटिका पळ निमिष्यभरी। दुश्चीत नव्हतां[1] अंतरीं।
सर्वकाळ ध्यान करी। द्रव्यदाराप्रपंचाचें॥ ४६॥
तीर्थ यात्रा दान पुण्य। भक्ति कथा निरूपण।
मंत्र पूजा जप ध्यान। सर्वही द्रव्य दारा॥ ४७॥

---
१ न होतां.

जागृति स्वप्न रात्रि दिवस। ऐसा लागला विषयेध्यास
नाहीं क्षणाचा अवकाश। या नांव बद्ध ॥ ४८ ॥
ऐसें बद्धाचें लक्षण। मुमुक्षपणीं पालटे जाण।
ऐक तेही बोळखण। पुढिलीये समासीं ॥ ४९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धलक्षणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

संसारमदाचेनि गुणें। नाना हीनें कुलक्षणें।
जयाचेनि मुखावलोकनें। दोषचि लागे ॥ १ ॥
ऐसा प्राणी जो कां बद्ध। संसारीं वर्ततां अबद्ध[1]।
तयास प्राप्त झाला खेद। काळांतरीं ॥ २ ॥
संसारदुःखें दुखवला। त्रिविधतापें पोळला।
निरूपणें प्रस्तावला। अंतर्यामीं ॥ ३ ॥
जाला प्रपंचीं उदास। मनें घेतला विषयत्रास।
ह्मणे आतां पुरे सोस[2]। संसारींचा ॥ ४ ॥
प्रपंच जाईल सकळ। येथील श्रम तों निर्फळ।
आतां कांहीं आपुला काळ। सार्थक करूं ॥ ५ ॥
ऐसी बुद्धि प्रस्तावली। पोटीं आवस्ता[3] लागली।
ह्मणे माझी वयेसा[4] गेली। वेर्थचि आवघी ॥ ६ ॥
पूर्वीं नाना दोष केले। ते अवघेचि आठवले।
पुढें येउनि उभे ठेले। अंतर्यामीं ॥ ७ ॥

---

१ अनियमित. २ हव्यास. ३ तळमळ. ४ आयुष्य; वय.

आठवे येमाची यातना । तेणें भयेचि वाटे मना ।
नाहीं पापासि गणना । ह्मणौनियां ॥ ८ ॥
नाहीं पुण्याचा विचार । जाले पापाचे डोंगर ।
आतां दुस्तर हा संसार । कैसा तरों ॥ ९ ॥
आपले दोष आछ्यादिले । भल्यांस गुणदोष लाविले ।
देवा म्यां वेर्थच निंदिले । संत साधु सज्जन ॥ १० ॥
निंदे ऐसे नाहीं दोष । ते मज घडले कीं विशेष ।
माझे अवगुणीं आकाश । बुडों पाहे ॥ ११ ॥
नाहीं वोळखिले संत । नाहीं अर्चिला भगवंत ।
नाहीं अतित अभ्यागत । संतुष्ट केले ॥ १२ ॥
पूर्व पाप वोढवलें । मज कांहींच नाहीं घडलें ।
मन अव्हाटीं[1] पडिलें । सर्वकाळ ॥ १३ ॥
नाहीं कष्टविलें शरीर । नाहीं केला परोपकार ।
नाहीं रक्षिला आचार । काममदें ॥ १४ ॥
भक्ति माता हे बुडविली । शांति विश्रांति मोडिली ।
मूर्खपणें म्यां विघडिली । सद्बुद्धि सद्वासना ॥ १५ ॥
आतां कैसें घडे सार्थक । दोष केले निरार्थक ।
पाहों जातां विवेक । उरला नाहीं ॥ १६ ॥
कोण उपाये करावा । कैसा परलोक पावावा ।
कोण्या गुणें देवाधिदेवा । पाविजेल ॥ १७ ॥
नाहीं सद्भाव उपजला । अवघा लौकिक संपादिला ।
दंभ वरपंगें[2] केला । खटाटोप कर्माचा ॥ १८ ॥
कीर्तन केलें पोटासाठीं । देव मांडिले हाटवटीं[3] ।
आहा देवा बुद्धि खोटी । माझी मीच जाणें ॥ १९ ॥

---

१ कुमार्गी. २ वरवर. ३ बाजारांत.

पोटीं धरूनि अभिमान । शब्दीं बोले निराभिमान ।
अंतरीं वांछूनियां धन । ध्यानस्त जालों ॥ २० ॥
वित्पत्तीनें[1] लोक भोंदिले[2] । पोटासाठीं संत निंदिले ।
माझे पोटीं दोष भरले । नाना प्रकारींचे ॥ २१ ॥
सत्य तेंचि उछेदिलें । मिथ्य तेंचि प्रतिपादिलें ।
ऐसें नाना कर्म केलें । उदरंभराकारणें[3] ॥ २२ ॥
ऐसा पोटीं प्रस्तावला । निरूपणें पालटला ।
तोचि मुमुक्ष बोलिला । ग्रन्थांतरीं ॥ २३ ॥
पुण्यमार्ग पोटीं धरी । सत्संगाची वांछा करी ।
विरक्त जाला संसारीं । या नांव मुमुक्ष ॥ २४ ॥
गेले राजे चक्रवती । माझें वैभव तें किती ।
ह्मणे धरूं सत्संगती । या नांव मुमुक्ष ॥ २५ ॥
आपुले अवगुण देखे । विरक्तिबळें वोळखे ।
आपणासि निंदी दुःखें । या नांव मुमुक्ष ॥ २६ ॥
ह्मणे मी काये अनोपकारी । ह्मणे मी काय दंभधारी ।
ह्मणे मी काये अनाचारी । या नांव मुमुक्ष ॥ २७ ॥
ह्मणे मी पतित चांडाळ । ह्मणे मी दुराचारी खळ ।
ह्मणे मी पापी केवळ । या नांव मुमुक्ष ॥ २८ ॥
ह्मणे मी अभक्त दुर्जन । ह्मणे मी हीनाहूनि हीन ।
ह्मणे मी जन्मलों पाषाण । या नांव मुमुक्ष ॥ २९ ॥
ह्मणे मी दुराभिमानी । ह्मणे मी तपीळ जनीं ।
ह्मणे मी नाना वेसनी । या नांव मुमुक्ष ॥ ३० ॥

---

१ व्युत्पत्तीनें; विद्वत्तेनें. २ फसविले. ३ पोट भरण्यासाठीं.

ह्मणे मी आळसी आंगचोर। ह्मणे मी कपटी कातर[१]
ह्मणे मी मूर्ख अविचार। या नांव मुमुक्ष ॥ ३१ ॥
ह्मणे मी निकामी वाचाळ। ह्मणे मी पाषांडी तोंडाळ
ह्मणे मी कुबुद्धि कुटिळ। या नांव मुमुक्ष ॥ ३२ ॥
ह्मणे मी कांहींच नेणे। ह्मणे मी सकळाहूनि उणें[२]।
आपलीं वर्णी कुलक्षणें। या नांव मुमुक्ष ॥ ३३ ॥
ह्मणे मी अनाधिकारी। ह्मणे मी कुश्चिळ[३] अघोरी[४]
ह्मणे मी नीच नानापरी। या नांव मुमुक्ष ॥ ३४ ॥
ह्मणे मी काये आपस्वार्थी। ह्मणे मी काये अनर्थी।
ह्मणे मी नव्हे परमार्थी। या नांव मुमुक्ष ॥ ३५ ॥
ह्मणे मी अवगुणाची रासी ह्मणे मी वेर्थ आलों जन्मासी
ह्मणे मी भार जालों भूमीसी। या नांव मुमुक्ष ॥३६
आपणास निंदी सावकास। पोटीं संसाराचा त्रास।
धरी सत्संगाचा ह्व्यास। या नांव मुमुक्ष ॥ ३७ ॥
नाना तीर्थें धुंडाळिलीं। शमदमादि साधनें केलीं।
नाना ग्रन्थांतरें पाहिलीं। शोधूनियां ॥ ३८ ॥
तेणें नव्हे समाधान। वाटे अवघाच अनुमान।
ह्मणे रिघों संतांस शरण। या नांव मुमुक्ष ॥ ३९ ॥
देहाभिमान कुळाभिमान। द्रव्याभिमान नानाभिमान।
सांडूनि संतचरणीं अनन्य। या नांव मुमुक्ष ॥ ४० ॥
अहंता सांडूनि दूरी। आपणास निंदी नानापरी।
मोक्षाची अपेक्षा करी। या नांव मुमुक्ष ॥ ४१ ॥

---

१ भित्रा. २ क्षुद्र. ३ कठोर; शीलभ्रष्ट. ४ दुष्ट कृत्यें करणारा.

ज्याचें थोरपण लाजे । जो परमार्थाकारणें झिजे ।।
संतापाइं विश्वास उपजे । या नांव मुमुक्ष ।। ४२ ।।
स्वार्थ सांडून प्रपंचाचा । हव्यास धरिला परमार्थाचा
अंकित होईन सज्जनाचा । ह्मणे तो मुमुक्ष ।। ४३ ।।
ऐसा मुमुक्ष जाणिजे । संकेतचिन्हें वोळखिजे ।
पुढें श्रोतीं अवधान दीजे । साधकलक्षणीं ।। ४४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मुमुक्षलक्षणनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां मुमुक्षाचें लक्षण । संकेतें केलें कथन ।
आतां परिसा सावधान । साधक तो कैसा ।। १ ।।
अवगुणाचा करूनि त्याग । जेणें धरिला संतसंग ।
तयासि बोलिजे मग । साधक ऐसा ।। २ ।।
जो संतांसि शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला ।
मग तो साधक बोलिला । ग्रन्थांतरीं ।। ३ ।।
उपदेशिलें आत्मज्ञान । तुटलें संसारबंधन ।
दृढतेकारणें करी साधन । या नांव साधक ।। ४ ।।
धरी श्रवणाची आवडी । अद्वैतनिरूपणाची गोडी ।
मननें अर्थांतर काढी । या नांव साधक ।। ५ ।।
होतां सारासारविचार । ऐके होऊनि तत्पर ।
संदेह छेदूनि दृढोत्तर । आत्मज्ञान पाहे ।। ६ ।।
नाना संदेहनिवृत्ती । व्हावया धरी सत्संगती ।

आत्मशास्त्रगुरुप्रचीती । ऐक्यतेसि आणी ॥ ७ ॥
देहबुद्धि विवेकें वारी । आत्मबुद्धि सदृढ धरी ।
श्रवण मनन केलेंचि करी । या नांव साधक ॥ ८ ॥
विसंचूनि[1] दृश्यभान । दृढ धरी आत्मज्ञान ।
विचारें राखे समाधान । या नांव साधक ॥ ९ ॥
तोडूनि द्वैताची उपाधी । अद्वैत वस्तु[2] साधनें साधी ।
लावी ऐक्यतेची समाधी । या नांव साधक ॥ १० ॥
आत्मज्ञान जीर्ण जर्जर । त्याचा करी जीर्णोद्धार ।
विवकें पावे पैलपार । या नांव साधक ॥ ११ ॥
उत्तमें साधूचीं लक्षणें । आंगिकारी निरूपणें ।
बळेंचि स्वरूपाकार होणें । या नांव साधक ॥ १२ ॥
असत्क्रिया ते सोडिली । आणी सत्क्रिया ते वाढविली ।
स्वरूपस्थिती बळावली । या नांव साधक ॥ १३ ॥
अवगुण त्यागी दिवसेंदिवस । करी उत्तम गुणाचा अभ्यास
स्वरूपीं लावी निजध्यास । या नांव साधक ॥ १४ ॥
दृढ निश्चयाचेनि बळें । दृश्य[3] असतांच नाडळे ।
सदा स्वरूपीं मिसळे । या नांव साधक ॥ १५ ॥
प्रत्यक्ष माया अलक्ष करी । अलक्ष[4] वस्तु लक्षी अंतरीं ।
आत्मस्थितीची धारणा धरी । या नांव साधक ॥ १६ ॥
जें या जनासि चोरलें । मनास न वचे अनुमानलें ।
तेंचि जेणें दृढ केलें । या नांव साधक ॥ १७ ॥

---

१ विसरून; दुर्लक्षून. २ परब्रह्मस्वरूप. ३ दृश्य विश्वाचें आकर्षण त्याला उरलें नाहीं. ४ प्रत्यक्ष डोळ्यांना न दिसणारें स्वरूप.

जें बोलतांचि वाचा धरी[1]। जें पाहातांचि अंध करी[2]।
तें साधी नाना परी। या नांव साधक ॥ १८ ॥
जें साधूं जातां साधवेना। जें लक्षूं जातां लक्षवेना।
तेंचि अनुभवें आणी मना। या नांव साधक ॥ १९ ॥
जेथें मनचि मावळे। जेथें तर्कचि पांगुळे।
तेंचि अनुभवा आणी बळें। या नांव साधक ॥ २० ॥
स्वानुभवाचेनि योगें। वस्तु साधी लागवेगें।
तेंचि वस्तु होये[3] आंगें। या नांव साधक ॥ २१ ॥
अनुभवाचीं आंगें जाणे। योगियांचे खुणे बाणे।
कांहींच नहोन[4] असणें। या नांव साधक ॥ २२ ॥
परती सारून उपाधी। असाध्य[5] वस्तु साधीं साधी।
स्वरूपीं करी दृढ बुद्धी। या नांव साधक ॥ २३ ॥
देवाभक्ताचें मूळ। शोधून पाहे सकळ।
साध्यचि होये तत्काळ। या नांव साधक ॥ २४ ॥
विवेकबळें गुप्त[6] जाला। आपेंआप मावळला[7]।
दिसतो परी देखिला। नाहींच कोणीं ॥ २५ ॥
मीपण मागें सांडिलें। स्वयें आपणास धुंडिलें।
तुर्येसहि[8] वोलांडिलें। या नांव साधक ॥ २६ ॥
पुढें उन्मनीचा सेवटीं। आपली आपण अखंड भेटी।
अखंड अनुभवीं ज्याची दृष्टी। या नांव साधक ॥ २७ ॥

---

१ वाणी कुंठित होते. २ जें स्वरूप डोळयांना दिसत नाहीं. ३ स्वरूपीं ऐक्यता पावतो. ४ न होऊन. मीपणविरहित सहजतेनें देह प्रारब्धाचा क्षय होईपर्यंत असणें. ५ इंद्रियगोचर नसल्यानें असाध्य. ६ मीपणा अप्रगट होत चालला. ७ शेवटीं नाहींसाच झाला. ८ साक्षित्वाची-द्रष्टेपणाची जाणीवहि सोडली.

द्वैताचा तटका[1] तोडिला । भासाचा भास मोडिला ।
देहीं असोनि विदेह जाला । या नांव साधक ॥ २८ ॥
जयास अखंड स्वरूपस्थिती । नाहीं देहाची अहंकृती ।
सकळ संदेहनिवृत्ती । या नांव साधक ॥ २९ ॥
पंचभूतांचा विस्तार । जयासि वाटे स्वप्नाकार ।
निर्गुणीं जयाचा निर्धार । या नांव साधक ॥ ३० ॥
स्वप्नीं भये जें वाटलें । तें जागृतीस नाहीं आलें ।
सकळ मिथ्या निर्धारिलें । या नांव साधक ॥ ३१ ॥
मायेचें जें प्रत्यक्षपण । जनास वाटे हें प्रमाण ।
स्वानुभवें अप्रमाण । साधकें केलें ॥ ३२ ॥
निद्रा सांडूनि चेइरा[2] जाला तो स्वप्नभयापासून सुटला ।
माया सांडून तैसा गेला । साधक स्वरूपीं ॥ ३३ ॥
ऐसी अंतरस्थिती बाणली । बाह्य निस्पृहता अवलंबिली ।
संसारउपाधी त्यागिली । या नांव साधक ॥ ३४ ॥
कामापासून सुटला । क्रोधापासूनि पळाला ।
मद मत्सर सांडिला । येकीकडे ॥ ३५ ॥
कुळाभिमानासी सांडिलें । लोकलाजेस लाजविलें ।
परमार्थास माजविलें । विरक्तिबळें ॥ ३६ ॥
अविद्येपासून फडकला । प्रपंचापासून निष्टला ।
लोभाचे हातींचा गेला । अकस्मात ॥ ३७ ॥
थोरपणासि पाडिलें । वैभवासि लिथाडिलें ।
महत्वासि झिजाडिलें । विरक्तिबळें ॥ ३८ ॥
भेदाचा मडघा[3] मोडिला । अहंकार सोडून पाडिला ।
पाईं धरून आपटिला । संदेहशत्रु ॥ ३९ ॥

१ संबंध. २ जागृत. ३ मठ, घर. भेदाचें अस्तित्वच नष्ट केलें.

विकल्पाचा केला वधु । थापें मारिला भवसिंधु ।
सकळ भूतांचा विरोधु । तोडून टाकिला ॥ ४० ॥
भवभयासि भडकाविलें । काळाचें टांगें मोडिलें ।
मस्तक हाणोनि फोडिलें । जन्ममृत्याचें ॥ ४१ ॥
देहसमंधावरी लोटला[1] । संकल्पावरी उठावला ।
कल्पनेचा घात केला । अकस्मात ॥ ४२ ॥
अपधाकासि[2] ताडिलें । लिंगदेहासि[3] विभांडिलें[4] ।
पाषांडास पछ्याडिलें । विवेकबळें ॥ ४३ ॥
गर्वावरी गर्व केला । स्वार्थ अनर्थी घातला ।
अनर्थ तोहि निर्दाळिला । नीतिन्यायें ॥ ४४ ॥
मोहासी मधेंचि तोडिलें । दुःखासि दुःधडचि[5] केलें ।
शोकास खंडून सांडिलें । येकीकडे ॥ ४५ ॥
द्वेष केला देशधडी[6] । अभावाची घेतली नरडी ।
धाकें उदर तडाडी । कुतर्काचें ॥ ४६ ॥
ज्ञानें विवेक माजला । तेणें निश्चयो बळावला ।
अवगुणाचा संव्हार केला । वैराग्यबळें ॥ ४७ ॥
अधर्मास स्वधर्में लुटिलें । कुकर्मासि सत्कर्में झुगटिलें[7] ।
लोटून[8] वाटा लाविलें । विचारें अविचारासी ॥ ४८ ॥
तिरस्कार तो चिरडिला । द्वेष खिरडूनि सांडिला ।
विषाद अविषादें घातला । पायांतळीं ॥ ४९ ॥
कोपावरी घालणें घातलें । कापटय अंतरीं कुटिलें ।

---

१ हल्ला केला. २ दुष्ट भय. हें आपणांस निर्बल करीत असतें. ३ वासनामय सूक्ष्म देहास. ४ जिंकलें. ५ देहरहित; नष्ट ६ हद्दपार. ७ झुगारिलें. ८ विचाराच्या बळानें अविचाराला लोटून बाहेर वाटेला लावलें.

सख्य आपुलें मानिलें । विश्वजनीं ॥ ५० ॥
प्रवृत्तीचा केला त्याग । सुहृदांचा सोडिला संग ।
निवृत्तिपथें ज्ञानयोग । साधिता जाला ॥ ५१ ॥
विषयेमैंदास[१] सितरिलें[२] । कुविद्येसि वेढा[३] लाविलें ।
आपणास सोडविलें । आप्ततश्करापासुनी[४] ॥ ५२ ॥
पराधेनतेवरी कोपला । ममतेवरी संतापला ।
दुराशेचा त्याग केला । येकायेकी ॥ ५३ ॥
स्वरूपीं घातलें मना । यातनेसि केली यातना ।
साक्षेप[५] आणि प्रेत्ना । प्रतिष्टिलें ॥ ५४ ॥
अभ्यासाचा संग धरिला । साक्षपासरिसा निघाला ।
प्रेत्न सांगाती[६] भला । साधनपंथें ॥ ५५ ॥
सावध दक्ष तो साधक । पाहे नित्यानित्यविवेक ।
संग[७] त्यागूनि येक । सत्संग धरी ॥ ५६ ॥
बळेंचि सारिला संसार । विवेकें टाकिला जोजार[८] ।
शुद्धाचारें अनाचार । भ्रष्टविला ॥ ५७ ॥
विसरास विसरला । आळसाचा आळस केला ।
सावध नाहीं दुश्चित्त जाला । दुश्चित्तपणासी[९] ॥ ५८
आतां असो हें बोलणें । अवगुण सांडी निरूपणें ।
तो साधक ऐसा येणें प्रमाणें । बुझावा[१०] ॥ ५९ ॥

---

१ विषयरूपी ठगास. २ ठकविलें. ३ वेढून नष्ट केलें. ४ आप्त म्हणजे नातेवाईक त्यांच्या स्वार्थासाठीं आपल्याला राबवून आपला वेळ जणु चोरत असतात. म्हणून त्यांच्यापासून दूर झाला. ५ निग्रह, दृढनिश्चय. ६ सोबती. ७ मीपणाचा संग. ८ व्याप. ९ दुश्चित्तपण म्ह. मनाचें इतस्तत: भरकटणें. त्याला न घाबरतां सावध राहिला, तात्पर्य मनोजयी झाला. १० जाणावा.

बळेंचि अवघा त्याग कीजे । ह्मणौनि साधक बोलिजे ।
आतां सिद्ध तो जाणिजे । पुढिले समासीं ।। ६० ।।
येथें संशय उठिला । निस्पृह तोचि साधक जाला ।
त्याग न घडे संसारिकाला । तरी तो साधक नव्हे कीं ।६१
ऐसें श्रोतयांचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर ।
पुढिले समासीं तत्पर । होऊन ऐका ।। ६२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे साधकलक्षण-
निरूपणनाम समास नवम ।। ९ ।।

।। श्रीराम ।।

मागें बोलिला संसारिक । त्यागेंविण नव्हे कीं साधक ।
ऐका हो याचा विवेक । ऐसा असे ।। १ ।।
सन्मार्ग तो जीवीं धरणें । अनमार्गाचा[1] त्याग करणें ।
संसारिकां त्याग घेणें । प्रकारें ऐसा ।। २ ।।
कुबुद्धित्यागेंविण कांहीं । सुबुद्धि लागणार नाहीं ।
संसारिकां त्याग पाहीं । ऐसा असे ।। ३ ।।
प्रपंचीं वीट मानिला । मनें विषयेत्याग केला ।
तरीच पुढें आवलंबिला । परमार्थमार्ग ।। ४ ।।
त्याग घडे अभावाचा । त्याग घडे संशयाचा ।
त्याग घडे अज्ञानाचा । शनै शनै[2] ।। ५ ।।
ऐसा सूक्ष्म अंतर्त्याग । उभयांस घडे सांग ।
निस्पृहास बाह्यत्याग । विशेष आहे ।। ६ ।।

---

१ असन्मार्गाचा. २ हळूहळू.

संसारिकां ठाईं ठाईं । बाह्यत्याग घडे कांहीं ।
नित्यनेम श्रवण नाहीं । त्यागेंविण ॥ ७ ॥
फिटली आशंका स्वभावें । त्यागेंविण साधक नव्हे ।
पुढें कथेचा अन्वय । सावध ऐका ॥ ८ ॥
मागां जालें निरूपण । साधकाची वोळखण ।
आतां सांगिजेल खूण । सिद्धलक्षणाची ॥ ९ ॥
साधु वस्तु[1] होऊन ठेला । संशय ब्रह्मांडाबाहेरि गेला ।
निश्चये चळेना ऐसा जाला । या नांव सिद्ध ॥ १० ॥
बद्धपणाचें अवगुण । मुमुक्षपणीं नाहीं जाण ।
मुमुक्षपणाचें लक्षण । साधकपणीं नाहीं ॥ ११ ॥
साधकासि संदेहवृत्ती । पुढें होतसे निवृत्ती ।
याकारणें निःसंदेह श्रोतीं । साधु वोळखावा ॥ १२ ॥
संशयरहित ज्ञान । तेंचि साधूचें लक्षण ।
सिद्धाआंगीं संशय हीन । लागेल कैसा ॥ १३ ॥
कर्ममार्ग संशयें भरला । साधनीं संशयें कालवला ।
सर्वांमधें संशयें भरला । साधु तो निःसंदेह ॥ १४ ॥
संशयाचें ज्ञान खोटें । संशयाचें वैराग्य पोरटें ।
संशयाचें भजन वोखटें । निर्फळ होये ॥ १५ ॥
वेर्थ संशयाचा देव । वेर्थ संशयाचा भाव ।
वेर्थ संशयाचा स्वभाव । सर्व कांहीं ॥ १६ ॥
वेर्थ संशयाचें व्रत । वेर्थ संशयाचें तीर्थ ।
वेर्थ संशयाचा परमार्थ । निश्चयेंविण ॥ १७ ॥
वेर्थ संशयाची भक्ती । वेर्थ संशयाची प्रीती ।

---

१ ब्रह्म.

वेर्थ संशयाची संगती । संशयो वाढवी ।। १८ ।।
वेर्थ संशयाचें जिणें । वेर्थ संशयाचें धरणें ।
वेर्थ संशयाचें करणें । सर्व कांहीं ।। १९ ।।
वेर्थ संशयाची पोथी । वेर्थ संशयाची वित्पत्ती ।
वेर्थ संशयाची गती । निश्चयेंविण ।। २० ।।
वेर्थ संशयाचा दक्ष । वेर्थ संशयाचा पक्ष ।
वेर्थ संशयाचा मोक्ष । होणार नाहीं ।। २१ ।।
वेर्थ संशयाचा संत । वेर्थ संशयाचा पंडित ।
वेर्थ संशयाचा बहुश्रुत । निश्चयेंविण ।। २२ ।।
वेर्थ संशयाची श्रेष्ठता । वेर्थ संशयाची वित्पन्नता ।
वेर्थ संशयाचा ज्ञाता । निश्चयेंविण ।। २३ ।।
निश्चयेंविण सर्व कांहीं । अणुमात्र तें प्रमाण नाहीं ।
वेर्थचि पडिले प्रवाहीं । संदेहाचे ।। २४ ।।
निश्चयेंविण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें ।
बाष्कळ बोलिजे वाचाळपणें । निरार्थक ।। २५ ।।
असो निश्चयेंविण जे वल्गना । ते अवघीच विटंबना ।
संशयें कांहीं समाधाना । उरी[1] नाहीं ।। २६ ।।
ह्मणोनि संदेहरहित ज्ञान । निश्चयाचें समाधान ।
तेंचि सिद्धांचें लक्षण । निश्चयेंसीं ।। २७ ।।
तंव श्रोता करी प्रश्न । निश्चय करावा कवण ।
मुख्य निश्चयाचें लक्षण । मज निरोपावें ।। २८ ।।
ऐक निश्चय तो ऐसा । मुख्य देव आहे कैसा ।
नाना देवाचा वळसा[2] । करूंचि नये ।। २९ ।।

---

१ ठाव. २ गलबला; गोंधळ.

जेणें निर्मिलें सचराचर । त्याचा करावा विचार ।
शुद्ध विवेकें परमेश्वर । वोळखावा ॥ ३० ॥
मुख्य देव तो कवण । भक्ताचें कैसें लक्षण ।
असत्य सांडून वोळखण । सत्याची धरावी ॥ ३१ ॥
आपल्या देवास वोळखावें । मग मी कोण हें पाहावें ।
संग[1] त्यागून राहावें । वस्तुरूप ॥ ३२ ॥
तोडावा बंधनाचा संशयो । करावा मोक्षाचा निश्चयो
पाहावा भूतांचा अन्वयो । वितिरेकेंसीं[2] ॥ ३३ ॥
पूर्वपक्षेंसि सिद्धांत । पाहावा प्रकृतीचा अंत ।
मग पावावा निवांत । निश्चय देवाचा ॥ ३४ ॥
देहाचेनि योगें संशयो । करी समाधानाचा क्षयो ।
चळों नेदावा निश्चयो । आत्मत्वाचा ॥ ३५ ॥
सिद्ध असतां आत्मज्ञान । संदेह वाढवी देहाभिमान ।
याकारणें समाधान । आत्मनिश्चयें राखावें ॥ ३६ ॥
आठवतां देहबुद्धी । उडे विवेकाची शुद्धी ।
याकारणें आत्मबुद्धि । सदृढ करावी ॥ ३७ ॥
आत्मबुद्धि निश्चयाची । तेचि दशा मोक्षश्रीची ।
अहमात्मा हें कधींचि । विसरों नये ॥ ३८ ॥
निरोपिलें निश्चयाचें लक्षण । परी हें न कळे सत्संगेंविण ।
संतांसि गेलियां शरण । संशये तुटती ॥ ३९ ॥
आतां असो हें बोलणें । ऐका सिद्धांचीं लक्षणें ।
मुख्य निःसंदेहपणें । सिद्ध बोलिजे ॥ ४० ॥

---

१ मीपण. २ व्यतिरेकासह. सृष्टीची उभारणी व संहारणी यांचा विचार करावा.

सिद्धस्वरूपीं[1] नाहीं देहो । तेथें कैंचा हो संदेहो ।
याकारणें सिद्ध पाहो[2] । निःसंदेही ॥ ४१ ॥
देहसमंधाचेनि गुणें । लक्षणासि काये उणें ।
देहातीताचीं लक्षणें । काये ह्मणोनि सांगावी ॥ ४२ ॥
जें लक्षवेना चक्षूसी । त्याचीं लक्षणें सांगावीं कैसी ।
निर्मळ वस्तु सिद्ध त्यासी । लक्षणें कैंसीं ॥ ४३ ॥
लक्षणें ह्मणिजे केवळ गुण । वस्तु ठाईची निर्गुण ।
तेंचि सिद्धांचें लक्षण । वस्तुरूप ॥ ४४ ॥
तथापि ज्ञानदशकीं बोलिलें । ह्मणौनि वग्तृत्व आटोपिलें
न्यूनपूर्ण क्ष्मा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ४५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम
समास दशम ॥ १० ॥

॥ देवशोधन नाम दशक षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

चित्त सुचित करावें । बोलिलें तें जीवीं धरावें ।
सावध होऊन बैसावें । निमिष्य येक ॥ १ ॥
कोणी येके ग्रामीं अथवा देसीं । राहणें आहे आपणासी
न भेटतां तेथिल्या प्रभुसी । सौख्य कैंचें ॥ २ ॥

---

१ ब्रह्मस्वरूपीं. २ पाहा हो.

ह्मणौनि ज्यास जेथें राहाणें। तेणें त्या प्रभूची भेटी घेणें
ह्मणिजे होये श्लाघ्यवाणें। सर्व कांहीं ॥ ३ ॥
प्रभुची भेटी न घेतां। तेथें कैंची मान्यता।
आपुलें महत्व जातां। वेळ नाहीं ॥ ४ ॥
ह्मणौनि रायापासूनि रंक। कोणी येक तरी नायेक।
त्यास भेटणें हा विवेक। विवेकी जाणती ॥ ५ ॥
त्यास न भेटतां त्याचे नगरीं। राहातां धरितील बेगारी
तेथें न करितां चोरी। आंगीं लागे ॥ ६ ॥
याकारणें जो शाहाणा। तेणें प्रभुसी भेटावें जाणा।
ऐसें न करितां दैन्यवाणा। संसार त्याचा ॥ ७ ॥
ग्रामीं थोर ग्रामाधिपती। त्याहूनि थोर देशाधिपती।
देशाधिपतीहूनि नृपती। थोर जाणावा ॥ ८ ॥
राष्ट्रांचा प्रभु तो राजा। बहुराष्ट्र तो माहाराजा।
माहाराजाचाहि राजा। तो चक्रवती ॥ ९ ॥
येक नरपति येक गजपती। येक हयपति येक भूपती।
सकळांमध्यें चक्रवती। थोर राजा ॥ १० ॥
असो ऐसियां समस्तां। येक ब्रह्मा निर्माणकर्ता।
त्या ब्रह्म्यासहि निर्मिता। कोण आहे ॥ ११ ॥
ब्रह्मा विष्णु आणि हर। त्यांसी निर्मिता तोचि थोर।
तो वोळखावा परमेश्वर। नाना येत्नें ॥ १२ ॥
तो देव ठाईं पडेना। तरी येमयातना चुकेना।
ब्रह्मांडनायेक चोजवेना[1]। हें बरें नव्हे ॥ १३ ॥
जेणें संसारीं घातलें। आवघें ब्रह्मांड निर्माण केलें।
त्यासी नाहीं वोळखिलें। तोचि पतित ॥ १४ ॥

---

१ ओळखतां येईना.

ह्मणोनि देव वोळखावा । जन्म सार्थकचि करावा ।
न कळे तरी सत्संग धरावा । ह्मणिजे कळे ।। १५ ।।
जो जाणेल भगवंत । तया नांव बोलिजे संत ।
जो शाश्वत आणि अशाश्वत । निवाडा करी ।। १६ ।।
चळेना ढळेना देव । ऐसा ज्याचा अंतर्भाव ।
तोचि जाणिजे माहानुभाव । संत साधु ।। १७ ।।
जो जनामधें वागे । परि जनावेगळी गोष्टी सांगे ।
ज्याचे अंतरीं ज्ञान जागे । तोचि साधु ।। १८ ।।
जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच ह्मणावें ज्ञान ।
त्यावेगळें तें अज्ञान । सर्वकांहीं ।। १९ ।।
पोट भराव्याकारणें[1] । नाना विद्या अभ्यास करणें ।
त्यासी ज्ञान म्हणती परी तेणें । सार्थक नव्हे ।। २० ।।
देव वोळखावा येक । तेंचि ज्ञान तें सार्थक ।
येर आवघेंचि निरार्थक । पोटविद्या ।। २१ ।।
जन्मवरी पोट भरिलें । देहाचें संरक्षण केलें ।
पुढें अवघेंचि वेर्थ गेलें । अंतकाळीं ।। २२ ।।
येवं पोट भराव्याची विद्या । तयेसी ह्मणों नये सद्विद्या
सर्वव्यापक वस्तु सद्या[2] । पाविजे तें ज्ञान ।। २३ ।।
ऐसें जयापासीं ज्ञान । तोचि जाणावा सज्जन ।
तयापासीं समाधान । पुसिलें पाहिजे ।। २४ ।।
अज्ञानास भेटतां अज्ञान । तेथें कैंचें सांपडेल ज्ञान ।
करंट्यास करंट्याचें दर्शन । होतां भाग्य कैंचें ।। २५ ।।

---

१ भरण्यासाठीं. २ सद्य:; तत्काल; याच जन्मीं.

रोग्यापासीं रोगी गेला। तेथें कैंचें आरोग्य त्याला।
निर्बळापासीं निर्बळाला। पाठी[1] कैंची॥ २६॥
पिशाच्यापासीं पिशाच्य गेलें। तेथें कोण सार्थक जालें
उन्मत्तास उन्मत्त भेटलें। त्यास उमजवी कवणु॥२७
भिकाऱ्यापासीं मागतां भिक्षा। दीक्षाहीनापासीं दीक्षा।
उजेड पाहातां कृष्णपक्षा। पाविजे कैंचा॥ २८॥
अबद्धापासीं गेला अबद्ध[2]। तो कैसेनि होईल सुबद्ध[3]।
बद्धास भेटतां बद्ध। सिद्ध नव्हे॥ २९॥
देहापासीं गेला देही। तो कैसेनि होईल विदेही।
ह्मणौनि ज्ञात्यावांचून नाहीं। ज्ञानमार्ग॥ ३०॥
याकारणें ज्ञाता पाहावा। त्याचा अनुग्रह घ्यावा।
सारासारविचारें जीवा। मोक्ष प्राप्त॥ ३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देवशोधननाम
समास प्रथम॥ १॥

॥ श्रीराम॥

ऐका उपदेशाचीं लक्षणें। सायोज्यप्राप्ती होय जेणें।
नाना मतांचें पेखणें[4]। कामा नये सर्वथा॥ १॥
ब्रह्मज्ञानेंविण उपदेश। तो ह्मणों नये विशेष।
धान्येंविण जैसें भूंस। खातां नये॥ २॥
नाना काबाड[5] बडविलें। नातरी[6] तक्रचि गुसळिलें।
अथवा धुणचि[7] सेविलें। सावकास॥ ३॥

---

१ पाठीराखण; मदत. २ गैरशिस्त. ३ शिस्तीचा. ४ प्रेक्षणें; काथ्याकुट. ५ कडबा. ६ नाहीं तर; अथवा. ७ धुवण.

नाना साली भक्षिल्या । अथवा चोइट्या चोखिल्या ।
खोबरें सांडून खादल्या । नरोट्या जैशा ॥ ४ ॥
तैसें ब्रह्मज्ञानेंविण । नाना उपदेशाचा सिण ।
सार सांडून असार कोण । शाहाणा सेवी ॥ ५ ॥
आतां ब्रह्म जें कां निर्गुण । तेंचि केलें निरूपण ।
सुचित करावें अंतःकर्ण । श्रोतेजनीं ॥ ६ ॥
सकळ सृष्टीची रचना । ते हे पंचभूतिक जाण ।
परंतु हे तगेना[1] । सर्वकाळ ॥ ७ ॥
आदिअंतीं ब्रह्म निर्गुण । तेंचि शाश्वताची खूण ।
येर पंचभूतिक जाण । नासिवंत ॥ ८ ॥
येऱ्हवीं हें पाहातां भूतें । देव कैसें म्हणावें त्यातें ।
भूत म्हणतां मनुष्यातें । विषाद वाटे ॥ ९ ॥
मां तो जगज्जनक परमात्मा । त्यास आणि भूतउपमा ।
ज्याची कळेना महिमां । ब्रह्मादिकांसी ॥ १० ॥
भूतां ऐसा जगदीश । म्हणतां उत्पन्न होतो दोष ।
याकारणें माहापुरुष । सर्व जाणती ॥ ११ ॥
पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । यां सबाह्य[2] जगदीश ।
पंचभूतांसीं आहे नाश । आत्मा अविनाशरूपी ॥ १२ ॥
जें जें रूप आणी नाम । तो तो आवघाचि भ्रम ।
नामरूपातीत वर्म । अनुभवें जाणावें ॥ १३ ॥
ऐशी अष्टधा प्रकृति जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
अष्टधाप्रकृतीस नामाभिधान । दृश्य ऐसें ॥ १४ ॥

---

१ टिकेना. २ अंतर्बाह्य.

तें हें दृश्य नासिवंत । ऐसें वेद श्रुति बोलत ।
निर्गुण ब्रह्म शाश्वत । जाणती ज्ञानी ।। १५ ।।
जें शस्त्रें तोडितां तुटेना । जें पावकें जाळितां जळेना ।
कालवितां कालवेना । आपेंकरूनी ।। १६ ।।
जें वायोचेनि उडेना । जें पडेना ना झडेना ।
जें घडेना ना दडेना । परब्रह्म तें ।। १७ ।।
ज्यासी वर्णचि नसे । जें सर्वांहूनि अनारिसें[1] ।
परंतु असतचि असे । सर्वकाळ ।। १८ ।।
दिसेना तरी काये जालें । परंतु तें सर्वत्र संचलें ।
सूक्ष्मचि कोंदाटलें[2] । जेथें तेथें ।। १९ ।।
दृष्टीस लागली सवे[3] । जें दिसेल तेंचि पाहावें
परंतु गुज तें जाणावें । गोप्य[4] आहे ।। २० ।।
प्रगट तें जाणावें असार । आणी गुप्त तें जाणावें सार ।
गुरुमुखें हा विचार । उमजों लागे ।। २१ ।।
जें उमजेना तें उमजावें । जें दिसेना तें पाहावें ।
जें कळेना तें जाणावें । विवेकबळें ।। २२ ।।
गुप्त तेंचि प्रगटवावें । असाध्य तेंचि साधावें ।
कानडेंचि[5] अभ्यासावें । सावकास ।। २३ ।।
वेद विरंची[6] आणि शेष । जेथें सिणले निशेष ।
तेंचि साधावें विशेष । परब्रह्म तें ।। २४ ।।
तरी तें कोणेपरी साधावें । तेंचि बोलिलें विभावें ।
अध्यात्मश्रवणें पावावें । परब्रह्म तें ।। २५ ।।

---

१ विलक्षण. २ ओतप्रोत भरलेलें आहे. ३ संवय. ४ गुप्त; अप्रगट, अदृश्य. ५ अवघड. ६ ब्रह्मदेव.

पृथ्वी नव्हे आप नव्हे । तेज नव्हे वायु नव्हे ।
वर्णवेक्त[1] ऐसें नव्हे । अव्यक्त तें ।। २६ ।।
तयास ह्मणावें देव । वरकड[2] लोकांचा स्वभाव ।
जितुके गांव तितुके देव । जनाकारणें ।। २७ ।।
ऐसा देवाचा निश्चये जाला। देव निर्गुण प्रत्यया आला।
आतां आपणचि आपला । शोध घ्यावा ।। २८ ।।
माझें शरीर ऐसें ह्मणतो। तरी तो जाण देहावेगळाचि तो
मन माझें ऐसें जाणतो। तरी तो मनहि नव्हे ।। २९ ।।
पाहातां देहाचा विचार । अवघा तत्वांचा विस्तार ।
तत्वें तत्व झाडितां सार । आत्माच उरे ।। ३० ।।
आपणासी ठावचि नाहीं । येथें पाहाणें नलगे कांहीं ।
तत्वें ठाईंचा ठाईं । विभागून गेलीं ।। ३१ ।।
बांधली आहे तों गांठोडी । जो कोणी विचारें सोडी ।
विचार पाहातां ही गांठोडी । आडळेना ।। ३२ ।।
तत्वांचें गांठोडें शरीर । याचा पाहातां विचार ।
येक आत्मा निरंतर । आपण नाहीं ।। ३३ ।।
आपणासी ठावचि नाहीं । जन्ममृत्य कैंचें काई ।
पाहातां वस्तुचा[4] ठाईं । पापपुण्य नसे ।। ३४ ।।
पापपुण्य येमयातना । हे निर्गुणीं तों असेना ।
आपण तोचि तरी जन्ममरणा । ठाव कैंचा ।। ३५ ।।
देहेबुद्धीनें बांधला । तो विवेकें मोकळा केला ।
देहातीत होतां पावला । मोक्षपद ।। ३६ ।।

---

१ व्यक्त वर्णाचें. २ इतर; सामान्य. ३ आपण असा आत्म्याहून वेगळा कोणी नाहीं. ४ आत्मस्वरूपाच्या.

जालें जन्माचें सार्थक । निर्गुण आत्मा आपण येक ।
परंतु हा विवेक । पाहिलाच पाहावा ।। ३७ ।।
जागें होतां स्वप्न सरे । विवेक पाहातां दृश्य वोसरे[1] ।
स्वरूपानुसंधानें तरे । प्राणीमात्र ।। ३८ ।।
आपणास निवेदावें । आपण विवेकें नुरावें[2] ।
आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ।। ३९ ।।
आधीं अध्यात्मश्रवण । मग सद्गुरुपादसेवन ।
पुढें आत्मनिवेदन । सद्गुरुप्रसादें ।। ४० ।।
आत्मनिवेदना उपरी । निखळ[3] वस्तु निरंतरी ।
आपण आत्मा अंतरीं । बोध जाला ।। ४१ ।।
त्या ब्रह्मबोधें ब्रह्मचि जाला । संसारखेद तो उडाला ।
देहो प्रारब्धीं टाकिला । सावकास ।। ४२ ।।
यासी ह्मणिजे आत्मज्ञान । येणें पाविजे समाधान ।
परब्रह्मीं अभिन्न । भक्तचि जाला ।। ४३ ।।
आतां होणार तें होयेना कां । आणि जाणार तें जायेना कां ।
तुटली मनांतील आशंका । जन्ममृत्याची ।। ४४ ।।
संसारीं पुंडावें[4] चुकलें । देवां भक्तां ऐक्य जालें ।
मुख्य देवास वोळखिलें । सत्संगेंकरूनी ।। ४५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मपावननाम समास द्वितीय ।। २ ।।

---

१ नष्ट होतें. २ न उरावें. ३ परिपूर्ण. ४ संसारांतील कष्ट; येरझारा; जन्ममृत्यु.

॥ श्रीराम ॥

निर्गुण आत्मा तो निर्मळ। जैसें आकाश अंतराळ।
घनदाट निर्मळ निश्चळ। सदोदित ॥ १ ॥
जें खंडलेंचि नाहीं अखंड। जें उदंडाहूनि उदंड।
जें गगनाहूनि वाड[1]। आणि सूक्ष्म ॥ २ ॥
जें दिसेना ना भासेना। जें उपजेना ना नासेना।
जें येयना ना जायना। परब्रह्म तें ॥ ३ ॥
जें चळेना ना ढळेना। जें तुटेना ना फुटेना।
जें रचेना ना खचेना। परब्रह्म तें ॥ ४ ॥
जें सन्मुखचि सर्वकाळ। जें निःकळंक आणि निखळ।
सर्वांतर आकाशपाताळ। व्यापूनि असे ॥ ५ ॥
अविनाश तें ब्रह्म निर्गुण। नासे ते माया सगुण।
सगुण आणि निर्गुण। कालवलें ॥ ६ ॥
या कर्दमाचा[2] विचार। करूं जाणती योगेश्वर।
जैसे क्षीर आणि नीर। राजहंस निवडिती ॥ ७ ॥
जड[3] सबळ[4] पंचभूतिक। त्यामध्यें आत्मा व्यापक।
तो नित्यानित्यविवेक। पाहातां कळे ॥ ८ ॥
उसांमध्यें घेईजे रस। येर तें सांडिजे बाकस[5]।
तैसा जगामध्यें जगदीश। विवेकें वोळखावा ॥ ९ ॥
रस नासिवंत पातळ। आत्मा शाश्वत निश्चळ।
रस अपूर्ण आत्मा केवळ। परिपूर्ण जाणावा ॥ १० ॥
आत्म्यासारिखें येक असावें। मां[6] तें दृष्टांतासि द्यावें

---

१ मोठें; व्यापक. २ मिश्रणाचा; चिखलाचा. ३ अचेतन. ४ शबल; औपाधिक. ५ चोयटचा. ६ तर मग दृष्टान्तरूपानें तें सांगतां येईल.

दृष्टांतमिसें समजावें। कैसें तरी ॥ ११ ॥
ऐसी आत्मस्थिती संचली । तेथें माया कैसी जाली ।
जैसी आकाशीं वाहिली । झुळुक वायोची ॥ १२ ॥
वायोपासूनि तेज जालें । तेजापासूनि आप निपजलें ।
आपापासूनि आकारलें । भूमंडळ ॥ १३ ॥
भूमंडळापासूनि उत्पत्ती । जीव नेणों जाले किती ।
परंतु ब्रह्म आदिअंतीं । व्यापूनि आहे ॥ १४ ॥
जें जें कांहीं निर्माण जालें । तें तें अवघेंचि नासलें ।
परी मुळीं ब्रह्म तें संचलें । जैसें तैसें ॥ १५ ॥
घटापूर्वीं आकाश असे । घटामधें आकाश भासे ।
घट फुटतां न नासे । आकाश जैसें ॥ १६ ॥
तैसें परब्रह्म केवळ । अचळ आणि अढळ ।
मधें होत जात सकळ । सचराचर ॥ १७ ॥
जें जें कांहीं निर्माण जालें । तें तें आधींच ब्रह्में व्यापिलें ।
सर्व नाशतां उरलें । अविनाश ब्रह्म ॥ १८ ॥
ऐसें ब्रह्म अविनाश । तेंचि सेविती ज्ञाते पुरुष ।
तत्वनिर्शनें आपणास । आपण लाभे ॥ १९ ॥
तत्वें तत्व मेळविलें । त्यासी देह हें नाम ठेविलें ।
तें जाणते पुरुषीं शोधिलें । तत्वें तत्व ॥ २० ॥
तत्वझाडा निशेष होतां । तेथें निमाली देहअहंता ।
निर्गुण ब्रह्मीं ऐक्यता । विवेकें जाली ॥ २१ ॥
विवेकें देहाकडे पाहिलें । तों तत्वें तत्व वोसरलें ।
आपण कांहीं नाहीं आलें । प्रत्ययासी ॥ २२ ॥
आपला आपण शोध घेतां । आपली तों माईक वार्ता ।

तत्वांतीं[1] उरलें तत्वतां । निर्गुण ब्रह्म ॥ २३ ॥
आपणाविण निर्गुण ब्रह्म । हेंचि निवेदनाचें वर्म ।
तत्वासरिसा गेला भ्रम । मीतूंपणाचा ॥ २४ ॥
मी पाहातां आडळेना । निर्गुण ब्रह्म तें चळेना ।
आपण तेंचि परी कळेना । सद्गुरुविण ॥ २५ ॥
सारासार अवघें शोधिलें । तों असार तें निघोन गेलें ।
पुढें सार तें उरलें । निर्गुण ब्रह्म ॥ २६ ॥
आधीं ब्रह्म निरोपिलें । तेंचि सकळांमध्यें व्यापलें ।
सकळ आवघेंचि नासलें । उरलें तें केवळ ब्रह्म ॥ २७ ॥
होतां विवेकें संव्हार । तेथें निवडे सारासार ।
आपला आपणासि विचार । ठाईं पडे[2] ॥ २८ ॥
आपण कल्पिलें मीपण । मीपण शोधितां नुरे जाण ।
मीपण गेलियां निर्गुण । आत्मा स्वयें ॥ २९ ॥
जालियां तत्वाचें निर्शन । निर्गुण आत्मा तोचि आपण ।
कां दाखवावें मीपण । तत्वनिर्शनाउपरी ॥ ३० ॥
तत्वांमध्यें मीपण गेलें । तरी निर्गुण सहजचि उरलें ।
सोहंभावें[3] प्रत्यया आलें । आत्मनिवेदन ॥ ३१ ॥
आत्मनिवेदन होतां । देवाभक्तांसी ऐक्यता ।
साचार[4] भक्त विभक्तता । सांडूनि जाला ॥ ३२ ॥
निर्गुणासी नाहीं जन्ममरण । निर्गुणासी नाहीं पापपुण्य ।
निर्गुणीं अनन्य होतां आपण । मुक्त जाला ॥ ३३ ॥
तत्वीं वेटाळून घेतला । प्राणी संशयें गुंडाळला ।

---

१ तत्त्वनिरसनानंतर. २ कळों लागे. ३ 'तोच मी' या अनुभवानें. ४ खराखुरा.

आपणासी आपण भुलला । कोहं[1] ह्मणे ॥ ३४ ॥
तत्वीं गुंतला म्हणे कोहं । विवेक पाहातां ह्मणे सोहं
अनन्य होता अहं सोहं । मावळलीं ॥ ३५ ॥
याउपरी उर्वरित[2] । तेंचि स्वरूप संत[3] ।
देहीं असोनि देहातीत । जाणिजे ऐसा ॥ ३६ ॥
संदेहवृत्ति ते न भंगे । म्हणोनि बोलिलेंचि बोलावें लागे ।
आम्हासी हें घडलें प्रसंगें । श्रोतीं क्षमा करावें ॥ ३७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायोद्भवनाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

कृतायुग सत्रा लक्ष अठ्ठाविस सहस्त्र । त्रेतायुग बारा
लक्ष शाहाणौ सहस्त्र । द्वापार आठ लक्ष चौसष्टी सहस्त्र ।
आतां कलयुग ऐका ॥ १ ॥
कलयुग च्यारि लक्ष बतीस सहस्त्र । च्यतुर्युगें त्रेताळिस
लक्ष वीस सहस्त्र ।
ऐसीं च्यतुर्युगें सहस्त्र । तो ब्रह्मयाचा येक दिवस ॥२॥
ऐसे ब्रह्मे सहस्त्र देखा । तेव्हां विष्णूची येक घटिका ।
विष्णु सहस्त्र होतां ऐका । पळ येक ईश्वराचें ॥ ३ ॥
ईश्वर जाये सहस्त्र वेळ । तें शक्तीचें अर्ध पळ ।
ऐसी संख्या बोलिली सकळ । शास्त्रांतरीं ॥ ४ ॥

---

१ कोण मी ? २ मी, तो व यांचें ऐक्यत्व या सर्वांची जाणीव निमाल्यावर जें केवल सतस्वरूप उरतें. ३ तेंच नित्य त्रिकालाबाधित आत्मस्वरूप होय.

चतुर्युगसहस्राणि दिनमेकं पितामहम् ।
पितामहसहस्राणि विष्णोर्घटिकमेवच ।। १ ।।
विष्णोरेकसहस्राणि पलमेकं महेश्वरम् ।
महेश्वरसहस्राणि शक्तेरर्धं पलं भवेत् ।। २ ।।

ऐशा अनंत शक्ती होती । अनंत रचना होति जाती ।
तरी अखंड खंडेना स्थिती । परब्रह्माची ।। ५ ।।
परब्रह्मासी कैंची स्थिती । परी हे बोलावयाची रिती ।
वेदश्रुती नेति नेति । परब्रह्मीं ।। ६ ।।
च्यारी[1] सहस्र सातसें साठीं । इतुकी कलयुगाची राहाटी ।
उरल्या कलयुगाची गोष्टी । ऐसी असे ।। ७ ।।
च्यारि लक्ष सत्ताविस सहस्र । दोनिसें चाळीस संवछर ।
पुढें अन्योविण्य[2] वर्णसंकर । होणार आहे ।। ८ ।।
ऐसें रचलें सचराचर । येथें येकाहूनि येक थोर ।
पाहातां येथीचा विचार । अंत न लगे ।। ९ ।।
येक ह्मणती विष्णु थोर । येक ह्मणती रुद्र थोर ।
येक ह्मणती शक्ति थोर । सकळांमधें ।। १० ।।
ऐसें आपुलालेपरी बोलती । परंतु अवघेंचि नासेल
कल्पांतीं । यद्दृष्टं तं नष्टं हे श्रुति । बोलतसे ।।११।।
आपुलाली उपासना । अभिमान लागला जना ।
याचा निश्चयो निवडेना । साधुविण ।। १२ ।।
साधु निश्चय करिती येक । आत्मा सर्वत्र व्यापक ।
येर हें अवघेंचि माईक । सचराचर ।। १३ ।।

---

१ गतकली ४७६० वर्षें म्हणजे शके १५८१ मध्यें श्रीदासबोध-रचना झाली. २ सरसकट.

चित्रीं लिहिली सेना । त्यांत कोण थोर कोण साना ।
हें तुम्ही विचाराना । आपुलें ठाईं ।। १४ ।।
स्वप्नीं उदंड देखिलें । लहानथोरहि कल्पिलें ।
परंतु जागें जालियां जालें । कैसें पाहा ।। १५ ।।
पाहातां जागृतीचा विचार । कोण लाहान कोण थोर ।
जाला अवघाचि विस्तार । स्वप्नरचनेचा ।। १६ ।।
अवघाचि माईक विचार । कैंचें लाहान कैंचें थोर ।
लाहानथोराचा निर्धार । जाणती ज्ञानी ।। १७ ।।
जो जन्मासी येऊन गेला । तो मी थोर ह्मणतांच मेला
परी याचा विचार पाहिला । पाहिजे श्रेष्ठीं ।। १८ ।।
जयांसि जालें आत्मज्ञान । तेचि थोर माहाजन ।
वेद शास्त्रें पुराण । साधु संत बोलिले ।। १९ ।।
एवं सकळांमध्यें थोर । तो येकची परमेश्वर ।
तयांमधें हरिहर । होति जाती ।। २० ।।
तो निर्गुण निराकार । तेथें नाहीं उत्पत्ती विस्तार ।
स्थानमानाचा विचार । ऐलिकडे ।। २१ ।।
नांवरूप स्थानमान । हा तों आवघाचि अनुमान ।
तथापी होईल निदान[1] । ब्रह्मप्रळई ।। २२ ।।
ब्रह्मप्रळयावेगळें । ब्रह्म नांवरूपानिराळें ।
ब्रह्म कोणी येकाकाळें । जैसें तैसें ।। २३ ।।
करिती ब्रह्मनिरूपण । जाणती ब्रह्म संपूर्ण ।
तेचि जाणावे ब्राह्मण । ब्रह्मविद ।। २४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मनिरूपणनाम समास चतुर्थ ।। ४ ।।

---

१ निश्चित निर्णय.

॥ श्रीराम ॥

श्रोते पुसती ऐसें । माया ब्रह्म तें कैसें ।
श्रोत्यावक्तयांच्या मिसें । निरूपण ऐका ॥ १ ॥
ब्रह्म निर्गुण निराकार । माया सगुण साकार ॥
ब्रह्मासि नाहीं पारावार[1] । मायेसि आहे ॥ २ ॥
ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । माया चंचळ चपळ ।
ब्रह्म निरोपाधी केवळ । माया उपाधिरूपी ॥ ३ ॥
माया दिसे ब्रह्म दिसेना । माया भासे ब्रह्म भासेना ।
माया नासे ब्रह्म नासेना । कल्पांतकाळीं ॥ ४ ॥
माया रचे ब्रह्म रचेना । माया खचे ब्रह्म खचेना ।
माया रुचे ब्रह्म रुचेना । अज्ञानासी ॥ ५ ॥
माया उपजे ब्रह्म उपजेना । माया मरे ब्रह्म मरेना ।
माया धरे ब्रह्म धरेना । धारणेसी ॥ ६ ॥
माया फुटे ब्रह्म फुटेना । माया तुटे ब्रह्म तुटेना ।
माया विटे ब्रह्म विटेना । अविनाश तें ॥ ७ ॥
माया विकारी ब्रह्म निर्विकारी । माया सर्व करी ब्रह्म कांहींच न करी ।
माया नाना रूपें धरी । ब्रह्म तें अरूप ॥ ८ ॥
माया पंचभूतिक अनेक । ब्रह्म तें शाश्वत येक ।
मायाब्रह्मांचा विवेक । विवेकी जाणती ॥ ९ ॥
माया लाहान ब्रह्म थोर । माया असार ब्रह्म सार ।
माया अर्ति[2], पार[3] –। ब्रह्मासी नाहीं ॥ १० ॥

---

१ मर्यादा; अंत. २ अलिकडे. ३ अंत; शेवट.

सकळ माया विस्तारली । ब्रह्मस्थिति अच्छादली ।
परी ते निवडूनि घेतली । साधुजनीं ॥ ११ ॥
गोंडाळ[1] सांडून नीर घेइजे। नीर सांडूनि क्षीर सेविजे।
माया सांडूनि अनुभविजे । ब्रह्म तसें ॥ १२ ॥
ब्रह्म आकाशाऐसें निवळ । माया वसुंधरा डहुळ[2] ।
ब्रह्म सूक्ष्म केवळ । माया स्थूळरूपी ॥ १३ ॥
ब्रह्म तें अप्रत्यक्ष असे । माया ते प्रत्यक्ष दिसे ।
ब्रह्म तें समचि असे । माया ते विषमरूपी ॥ १४ ॥
माया लक्ष ब्रह्म अलक्ष । माया साक्ष ब्रह्म असाक्ष ।
मायेमध्यें दोनि[3] पक्ष । ब्रह्मीं पक्षचि नाहीं ॥ १५ ॥
माया पूर्वपक्ष[4] ब्रह्म सिद्धांत । माया असंत[5] ब्रह्म संत ।
ब्रह्मासि नाहीं करणें हेत । मायेसि आहे ॥ १६ ॥
ब्रह्म अखंड घनदाट । माया पंचभूतिक पोचट ।
ब्रह्म तें निरंतर निघोट[6] । माया ते जुनी जर्जरी ॥ १७ ॥
माया घडे ब्रह्म घडेना । माया पडे ब्रह्म पडेना ।
माया विघडे ब्रह्म विघडेना । जैसें तैसें ॥ १८ ॥
ब्रह्म असतचि असे । माया निरसितांच निरसे ।
ब्रह्मास कल्पांत नसे । मायेसि आहे ॥ १९ ॥
माया कठिण ब्रह्म कोमळ । माया अल्प ब्रह्म विशाळ ।
माया नासे सर्वकाळ । ब्रह्मचि असे ॥ २० ॥
वस्तु[7] नव्हे बोलिजे ऐसी । माया जैसी बोलिजे तैसी ।
काळ पावेना वस्तुसी । मायेसी झडपी ॥ २१ ॥

---

१ शेवाळ. २ गढुळ. ३ मी-तूं; जीवशिव; सुख:दुख; बंधमोक्ष इ. द्वंद्वें. ४ लटिकी; मिथ्या. ५ अनित्य. ६ परिपूर्ण. ७ ब्रह्म. वास्तविक सत्यत्वानें-असते म्हणून वस्तू. इतर सर्व पदार्थ नाशिवंत आहेत.

नाना रूप नाना रंग । तितुका मायेचा प्रसंग ।
माया भंगे ब्रह्म अभंग । जैसें तैसें ।। २२ ।।
आतां असो हा विस्तार । चालत जातें सचराचर ।
तितुकी माया परमेश्वर । सबाह्यअभ्यंतरीं ।। २३ ।।
सकळ उपाधीवेगळा । तो परमात्मा निराळा ।
जळीं असोनि नातळे[1] जळा । आकाश जैसें ।। २४ ।।
मायाब्रह्माचें विवरण । करितां चुके जन्ममरण ।
संतांस गेलियां शरण । मोक्ष लाभे ।। २५ ।।
अरे या संतांचा महिमा । बोलावया नाहीं सीमा ।
जयांचेनि जगदात्मा । अंतरचि[2] होये ।। २६ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायाब्रह्मनिरूपणनाम
समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

सृष्टीपूर्वीं ब्रह्म असे । तेथें सृष्टि मुळींच नसे ।
आतां सृष्टि दिसत असे । ते सत्य किं मिथ्या ।। १ ।।
तुह्मी सर्वज्ञ गोसांवी । माझी आशंका फेडावी ।
ऐसा श्रोता विनवी । वक्तयासी ।। २ ।।

---

१ स्पर्शत नाहीं. २ हृदयींच प्रगट होतो.

आतां ऐका प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें तत्पर ।
वक्ता सर्वज्ञ उदार । बोलता जाला ॥ ३ ॥
जीवभूतः सनातन । ऐसें गीतेचें वचन ।
येणें वाक्यें सत्यपण । सृष्टीस आलें ॥ ४ ॥
यद्दृष्टं तन्नष्टं[1] येणें । वाक्य[2] सृष्टी मिथ्यापणें ।
सत्य मिथ्या ऐसें कोणें । निवडावें ॥ ५ ॥
सत्य ह्मणों तरी नासे । मिथ्या ह्मणों तरी दिसे ।
आतां जैसें आहे तैसें । बोलिजेल ॥ ६ ॥
सृष्टीमधें बहुजन । अज्ञान आणी सज्ञान ।
ह्मणौनियां समाधान । होत नाहीं ॥ ७ ॥
ऐका अज्ञानाचें मत । सृष्टि आहे ते शाश्वत ।
देव धर्म तीर्थ व्रत । सत्यचि आहे ॥ ८ ॥
बोले सर्वज्ञाचा राजा । मूर्खस्य प्रतिमापूजा ।
ब्रह्मप्रळयाच्या पैजा । घालूं पाहे ॥ ९ ॥
तंव बोले तो अज्ञान । तरी कां करिसी संध्यास्नान ।
गुरुभजन तीर्थाटण । कासया फिरावें ॥ १० ॥

श्लोक ॥ तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृंदं ।
वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः ॥
वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ।
बोधे बोधे भासते चंद्रचूडः ॥

चंद्रचूडाचें वचन । सद्गुरूचें उपासन ।
गुरुगीतानिरूपण । बोलिलें हरें ॥ ११ ॥

---

१ जें दिसतें तें नासतें. २ वाक्यें.

गुरूसि कैसें भजावें । आधीं तयासि वोळखावें ।
त्याचें समाधान घ्यावें । विवेकें स्वयें ।। १२ ।।

श्लोक ।। ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति ।
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यं ।।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्‌गुरुं तं नमामि ।। १ ।।

गुरुगीतेचें वचन । ऐसें सद्‌गुरूचें ध्यान ।
तेथें सृष्टिमिथ्याभान । उरेल कैंचें ।। १३ ।।
ऐसा सज्ञान बोलिला । सद्‌गुरु तो वोळखिला ।
सृष्टि मिथ्या ऐसा केला । निश्चितार्थ ।। १४ ।।
श्रोता ऐसें न मनी कदा । आधीक उठिला वेवादा ।
ह्मणे कैसा रे गोविंदा । अज्ञान । म्हणतोसी ।। १५ ।।
जीवभूतः सनातनः । ऐसें गीतेचें वचन ।
तयासि तूं अज्ञान । ह्मणतोसि कैसा ।। १६ ।।
ऐसा श्रोता आक्षेप करी । विषाद मानिला अंतरीं ।
याचें प्रत्योत्तर चतुरीं । सावध परिसावें ।। १७ ।।
गीतेस बोलिला गोविंद । त्याचा न कळे तुज भेद ।
म्हणौनियां वेर्थ खेद । वाहातोसी ।। १८ ।।

श्लोक ।। अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां ।।

माझी विभूति पिंपळ । ह्मणौनि बोलिला गोपाळ ।
वृक्ष तोडितां तत्काळ । तुटत आहे ।। १९ ।।

श्लोक ।। नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।। १ ।।

शस्त्राचेनि तुटेना । अग्निचेनि जळेना ।
उदकामध्यें कालवेना । स्वरूप माझें ॥ २० ॥
पिंपळ तुटे शस्त्रानें । पिंपळ जळे पावकानें ।
पिंपळ कालवे उदकानें । नाशिवंत ॥ २१ ॥
तुटे जळे बुडे वुडे । आतां ऐक्य कैसें घडे ।
ह्मणोनि हें उजेडे । सद्गुरुमुखें ॥ २२ ॥
'इंद्रियाणां मनश्चास्मि'। कृष्ण म्हणे मन तो मी ।
तरी कां आवरावी उर्मी[1] । चंचळ मनाची ॥ २३ ॥
ऐसें कृष्ण कां बोलिला । साधनमार्ग दाखविला ।
खडे मांडूनि सिकविला । वोनामा जेवी ॥ २४ ॥
ऐसा आहे वाक्यभेद । सर्व जाणे तो गोविंद ।
देहबुद्धीचा वेवाद । कामा नये ॥ २५ ॥
वेद शास्त्र श्रुति स्मृती । तेथें वाक्यभेद पडती ।
ते सर्वहि निवडती । सद्गुरूचेनि वचनें ॥ २६ ॥
वेदशास्त्रांचें भांडण । शस्त्रें तोडी ऐसा कोण ।
हें निवडेना साधुविण । कदा कल्पांतीं ॥ २७ ॥
पूर्वपक्ष आणि सिद्धांत । शास्त्रीं बोलिला संकेत ।
याचा होये निश्चितार्थ । साधुमुखें ॥ २८ ॥
येरवीं वादाचीं उत्तरें । येकाहूनि येक थोरें ।
बोलों जातां अपारें । वेदशास्त्रीं ॥ २९ ॥
ह्मणोनि वादवेवाद । सांडून कीजे संवाद ।
तेणें होये ब्रह्मानंद । स्वानुभवें ॥ ३० ॥
येके कल्पनेचे पोटीं । होति जाती अनंत सृष्टी ।
तया सृष्टीची गोष्टी । साच केवी ॥ ३१ ॥

---

१ लहर.

कल्पनेचा केला देव । तेथें जाला दृढभाव ।
देवालागीं येतां खेव[1] । भक्त दुःखें दुःखवला ।। ३२ ।।
पाषाणाचा देव केला । येके दिवसीं भंगोन गेला ।
तेणें भक्त दुखवला । रडे पडे आक्रंदे ।। ३३ ।।
देव हारपला घरीं । येक देव नेला चोरीं ।
येक देव दुराचारीं । फोडिला बळें ।। ३४ ।।
येक देव जापाणिला[2] । येक देव उदकीं टाकिला ।
येक देव नेऊनि घातला । पायातळीं ।। ३५ ।।
काय सांगों तीर्थमहिमा । मोडूनि गेला दुरात्मा ।
थोर सत्व होतें तें मा[3] । काय जालें कळेना ।। ३६ ।।
देव घडिला सोनारीं । देव वोतिला वोतारीं ।
येक देव घडिला पाथरीं । पाषाणाचा ।। ३७ ।।
नर्बदागंडिकातीरीं । देव पडिले लक्षवरी ।
त्यांची संख्या कोण करी । असंख्यात गोटे ।। ३८ ।।
चक्रतीर्थीं चक्रांकित । देव असती असंख्यात ।
नाहीं मनीं निश्चितार्थ । येक देव ।। ३९ ।।
बाण तांदळे[4] तांब्रनाणें । स्फटिक देव्हारीं पूजणें ।
ऐसे देव कोण जाणें । खरे किं खोटे ।। ४० ।।
देव रेसिम्याचा केला । तोहि तुटोनियां गेला ।
आतां नवा नेम धरिला । मृत्तिकेचा ।। ४१ ।।
आमचा देव बहु सत्य । आह्मा आकांतीं पावत ।
पूर्ण करी मनोरथ । सर्वकाळ ।। ४२ ।।

---

१ अपाय. २ भ्रष्ट केला. ३ मग आतां. ४ शेंदूर फांसलेले दगड.

आतां याचें सत्व गेलें । प्राप्त[1] होतें तें जालें ।
प्राप्त न वचे पालटिलें । ईश्वराचेनी ॥ ४३ ॥
धातु पाषाण मृत्तिका । चित्रलेप काष्ठ देखा ।
तेथें देव कैंचा मूर्खा । भ्रांति पडिली ॥ ४४ ॥
हे आपुली कल्पना । प्राप्तांऐसीं फळें जाणा ।
परी त्या देवाचिया खुणा । वेगळ्याची ॥ ४५ ॥
ह्मणौनि हें मायाभ्रमणें । सृष्टि मिथ्या कोटिगुणें ।
वेद शास्त्रें पुराणें । ऐसींच बोलति ॥ ४६ ॥
साधुसंत मानुभाव[2] । त्यांचा ऐसाचि अनुभव ।
पंचभूतातीत देव । सृष्टि मिथ्या ॥ ४७ ॥
सृष्टीपूर्वी सृष्टि चालतां । सृष्टि अवघी संव्हारतां ।
शाश्वत देव तत्वतां । आदिअंतीं ॥ ४८ ॥
ऐसा सर्वांचा निश्चयो । येदर्थी नाहीं संशयो ।
वीतरेक[3] आणि अन्वयो[4] । कल्पनारूप ॥ ४९ ॥
येके कल्पनेचे पोटीं । बोलजेती अष्ट सृष्टि ।
तया सृष्टीची गोष्टी । सावध ऐका ॥ ५० ॥
येकी कल्पनेची सृष्टी । दुजी शाब्दिक सृष्टी ।
तिजी प्रत्यक्ष सृष्टी । जाणती सर्व ॥ ५१ ॥
चौथी चित्रलेपसृष्टी । पांचवी स्वप्नसृष्टी ।
साहावी गंधर्वसृष्टी । ज्वरसृष्टी सातवी ॥ ५२ ॥
आठवी दृष्टिबंधन । ऐशा अष्ट सृष्टी जाण ।
यामधें श्रेष्ठ कोण । सत्य मानावी ॥ ५३ ॥

---

१ भाग्यांत होतें तें. २ महानुभाव. ३ व्यतिरेक; संहारणी.
४ उभारणी.

ह्मणोनि सृष्टी नासिवंत । जाणती संत महंत ।
सगुणीं भजावें निश्चित । निश्चयालागीं ।। ५४ ।।
सगुणाचेनि आधारें । निर्गुण पाविजे निर्धारें ।
सारासारविचारें । संतसंगें ।। ५५ ।।
आतां असो हें बहुत । संतसंगें कळे नेमस्त ।
ये-हवीं चित्त दुश्चित । संशइं पडे ।। ५६ ।।
तंव शिष्यें आक्षेपिलें । सृष्टी मिथ्या ऐसें कळलें ।
परी हें अवघें नाथिलें[1] । तरी दिसतें कां ।। ५७ ।।
दृश्य प्रत्यक्ष दिसतें । ह्मणोन सत्यचि वाटतें ।
यासि काय करावें तें । सांगा स्वामी ।। ५८ ।।
याचें प्रत्योत्तर भलें । पुढिले समासीं बोलिलें ।
श्रोतां श्रवण केलें । पाहिजे पुढें ।। ५९ ।।
एवं सृष्टी मिथ्या जाण । जाणोनि रक्षावें सगुण ।
ऐसी हे अनुभवाची खूण । अनुभवी जाणती ।। ६० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टिकथननाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

ज्ञानें दृश्य मिथ्या जालें । तरी कां पाहिजे भजन केलें ।
तेणें काये प्राप्त जालें । हें मज निरोपावें ।। १ ।।
ज्ञानाहूनि श्रेष्ठ असेना । तरी कां पाहिजे उपासना ।
उपासनेनें जना । काये प्राप्त ।। २ ।।

---

१ लटिकें; मिथ्या.

मुख्य सार तें निर्गुण । तेथें दिसेचिना सगुण ।
भजन केलियाचा गुण । मज निरोपावा ॥ ३ ॥
जें समस्त नासिवंत । त्यासी भजावें किनिमित्य ।
सत्य सांडून असत्य । कोणें भजावें ॥ ४ ॥
असत्याचा प्रत्यये आला । तरी मग नेम कां लागला ।
सत्य सांडून गलबला । कासया करावा ॥ ५ ॥
निर्गुणानें मोक्ष होतो । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतो ।
सगुण काये देऊं पाहातो । सांगा स्वामी ॥ ६ ॥
सगुण नासिवंत ऐसें सांगतां । पुन्हां भजन करावें ह्मणतां ।
तरी काशासाठीं आतां । भजन करूं ॥ ७ ॥
स्वामीचे भिडेनें बोलवेना । येऱ्हवीं हें कांहींच मानेना ।
साध्यचि जालियां साधना । कां प्रवर्तावें ॥ ८ ॥
ऐसें श्रोतयाचें बोलणें । शब्द बोले निर्बुजलेपणें[1] ।
याचें उत्तर ऐकणें । ह्मणे वक्ता ॥ ९ ॥
गुरूचें वचन प्रतिपाळणें । हें मुख्य परमार्थाचें लक्षण ।
वचनभंग करितां विलक्षण । सहजेंचि जालें ॥ १० ॥
ह्मणोनि आज्ञेसी वंदावें । सगुणभजन मानावें ।
श्रोता ह्मणे हे देवें । कां प्रयोजिलें ॥ ११ ॥
काय मानिला उपकार । कोण जाला साक्षात्कार ।
किंवा प्रारब्धाचें अक्षर । पुसिलें देवें ॥ १२ ॥
होणार हें तों पालटेना । भजनें काय करावें जना ।
हें तों पाहातां अनुमाना । कांहींच नये ॥ १३ ॥
स्वामीची आज्ञा प्रमाण । कोण करील अप्रमाण ।
परंतु याचा काय गुण । मज निरोपावा ॥ १४ ॥

---

१ घाबरत; अडखळत.

वक्ता म्हणे सावधपणें। सांग ज्ञानाचीं लक्षणें ।
तुज कांहीं लागे करणें । किंवा नाहीं ।। १५ ।।
करणें लागे भोजन। करणें लागे उदकप्राशन ।
मळमूत्रत्यागलक्षण । तेंहि सुटेना ।। १६ ।।
जनाचें समाधान राहावें । आपुलें पारिखें[1] वोळखावें।
आणि भजनचि मोडावें । हें कोण ज्ञान ।। १७ ।।
ज्ञानविवेकें मिथ्या जालें । परंतु अवघें नाहीं टाकिलें।
तरी मग भजनेंचि काय केलें । सांग बापा ।। १८ ।।
साहेबास[2] लोटांगणीं जावें । नीचासारिखें व्हावें ।
आणि देवास न मनावें । हें कोण ज्ञान ।। १९ ।।
हरीहर ब्रह्मादिक । हे जयाचे आज्ञाधारक ।
तूं येक मानवी रंक। भजेसिना तरी काय गेलें ।। २० ।।
आमुचे कुळीं रघुनाथ । रघुनाथें आमुचा परमार्थ ।
जो समर्थाचाहि समर्थ । देवां सोडविता ।। २१ ।।
त्याचे आम्ही सेवकजन। सेवेकरितां जालें ज्ञान ।
तेथें अभाव धरितां पतन । पाविजेल कीं ।। २२ ।।
गुरु सांगती सारासार । त्यास कैसें म्हणावें असार ।
तुज काय सांगणें विचार । शाहाणे जाणती ।। २३ ।।
समर्थाचे मनीचें तुटे । तेंचि जाणावें अदृष्ट[3] खोटें।
राज्यपदापासून करंटें । चेवलें[4] जैसें ।। २४ ।।
मी थोर वाटे मनीं । तो नव्हे ब्रह्मज्ञानी ।
विचार पाहातां देहाभिमानी । प्रत्यक्ष दिसे ।। २५ ।।
वस्तुभजन करीना । ना न करीं ऐसेंही म्हणेना ।
तरी हे जाणावी कल्पना । दडोन राहिली ।। २६ ।।

---

१ परके. २ धन्यास. ३ प्रारब्ध. ४ भ्रष्टलें.

ना तें ज्ञान ना तें भजन । उगाचि आला देहाभिमान ।
येथें नाहीं किं अनुमान । प्रत्यय तुझा ॥ २७ ॥
तरी आतां ऐसें न करावें । रघुनाथभजनीं लागावें ।
तेणेंचि ज्ञान बोलावें । चळेना ऐसें ॥ २८ ॥
करी दुर्जनाचा संव्हार । भक्तजनासी आधार ।
ऐसा हा तों चमत्कार । रोकडा चाले ॥ २९ ॥
मनीं धरावें तें होतें । विघ्न अवघेंचि नासोन जातें ।
कृपा केलियां रघुनाथें । प्रचित येते ॥ ३० ॥
रघुनाथभजनें ज्ञान जालें । रघुनाथभजनें महत्त्व वाढलें ।
ह्मणौनियां तुवां केलें । पाहिजे आधीं ॥ ३१ ॥
हें तों आहे सप्रचित[1] । आणी तुज वाटेना प्रचित[2] ।
साक्षात्कारें नेमस्त । प्रत्ययो[3] करावा ॥ ३२ ॥
रघुनाथ स्मरोनि कार्य करावें । तें तत्काळचि सिद्धि पावे
कर्ता राम हें असावें । अभ्यांतरीं ॥ ३३ ॥
कर्ता राम मी नव्हे आपण । ऐसें सगुणनिवेदन ।
निर्गुणीं तें अनन्य । निर्गुणचि होइजे ॥ ३४ ॥
मी कर्ता ऐसें ह्मणतां । कांहींच घडेना सर्वथा ।
प्रचित पाहासी तरी आतां । सीघ्रचि पाहें ॥ ३५ ॥
मी कर्ता ऐसें म्हणसी । तेणें तूं कष्टी होसी ।
राम कर्ता म्हणतां पावसी । येश कीर्ती प्रताप ॥ ३६ ॥
येके भावनेसाठीं । देवासी पडे तुटी ।
कां ते होये कृपादृष्टी । देव कर्ता भावितां ॥ ३७ ॥
आपण आहे दों दिसांचा । आणि देव बहुतां काळांचा ।
आपण थोडे वोळखिचा । देवासि त्रैलोक्य जाणे ॥ ३८ ॥

---

१ स्वानुभवाचें. २ खरें. ३ अनुभव.

याकारणें रघुनाथभजन । त्यासी मानिती बहुत जन ।
ब्रह्मादिक आदिकरून । रामभजनीं तत्पर ।। ३९ ।।
ज्ञानबळें उपासना । आम्ही भक्त जरी मानूं ना ।
तरी या दोषाच्या पतना । पावों अभक्तपणें ।। ४० ।।
देव उपेक्षी थोरपणें । तरी मग त्याचे तो जाणे ।
अप्रमाण तें श्लाघ्यवाणें[1] । नव्हे कि श्रेष्ठा ।।४१ ।।
देहास लागली उपासना । आपण विवेकें उरेना[2] ।
ऐसी स्थिति सज्जना । अंतरींची ।। ४२ ।।
सकळ मिथ्या होऊन जातें । हें रामभजनें कळों येतें ।
दृश्य ज्ञानियांचेनि मतें । स्वप्न जैसें ।। ४३ ।।
मिथ्या स्वप्नविवंचना । तसी सृष्टीची रचना ।
दृश्य मिथ्या साधुजना । कळों आलें ।। ४४ ।।
आक्षेप जाला श्रोतयांसी । मिथ्या तरी कां दिसतें आम्हांसी ।
याचें उत्तर पुढीले समासीं । बोलिलें असे ।। ४५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सगुणभजननाम
समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

मागां श्रोतीं पुसिलें होतें । दृश्य मिथ्या तरी कां दिसतें ।
याचें उत्तर बोलिजेल तें । सावध ऐका ।। १ ।।

---

१ स्तुत्य; चांगलें. २ देहानें उपासना होत असतां, 'मी उपासक' अशी मीपणाची भावना, विवेकबळामुळें सज्जनांना नसते.

देखिलें तें सत्यचि मानावें । हें ज्ञात्याचें देखणें नव्हे ।
जड मूढ अज्ञान जीवें । हें सत्य मानिजे ॥ २ ॥
येक्या देखिल्यासाठीं । लटिक्या कराव्या ग्रंथकोटी ।
संतांमहंतांच्या गोष्टी । त्याहि मिथ्या मानाव्या ॥ ३ ॥
माझें दिसतें हेंचि खरें । येथें चालेना दुसरें ।
ऐशिया संशयाच्या भरें । भरोंचि नये ॥ ४ ॥
मृगें देखिलें मृगजळ । तेथें धावतें बरळ ।
जळ नव्हे मिथ्या सकळ । त्या पशूस कोणें म्हणावें ॥ ५ ॥
रात्रौ स्वप्न देखिलें । बहुत द्रव्य सांपडलें ।
बहुत जनांसी वेव्हारिलें । तें खरें कैसेनि मानावें ॥ ६ ॥
कुशळ चितारी विचित्र । तेणें निर्माण केलें चित्र ।
देखतां उठे प्रीति मात्र । परंतु तेथें मृत्तिका ॥ ७ ॥
नाना वनिता[1] हस्ति घोडे । रात्रौ देखतां मन बुडे ।
दिवसां पाहातां कातडें । कंटाळवाणें ॥ ८ ॥
काष्ठी पाषाणी पुतळ्या । नाना ठकारें[2] निर्मिल्या ।
परम सुंदर वाटल्या । परंतु तेथें पाषाण ॥ ९ ॥
नाना गोपुरीं[3] पुतळ्या असती । वक्रांगें वक्रदृष्टीं पाहाती
लाघव[4] देखतां भरे वृत्ती । परंतु तेथें त्रिभाग[5] ॥ १०
खेळतां नेटके दशावतारी । तेथें येती सुंदर नारी ।
नेत्र मोडिती कळाकुंसरी । परंतु अवघे धटिंगण ॥ ११
सृष्टी बहुरंगी असत्य । बहुरूपाचें हें कृत्य ।
तुज वाटे दृश्य सत्य । परी हे जाण अविद्या ॥ १२ ॥

---

१ स्त्रिया. २ ठेवणीच्या; आकाराच्या. ३ देवद्वारावरील मजल्यावर. ४ भाव पाहून कामुक वृत्ति उत्पन्न होते. ५ चुना, वाळू, ताग यांचें मिश्रण.

मिथ्या साचासारिखें देखिलें। परि तें पाहिजे विचारिलें।
दृष्टी तरळतां[1] भासलें। तें साच कैसें मानावें ॥ १३ ॥
वरी पाहातां पालथें आकाश। उदकीं पाहातां उताणें आकाश।
मध्यें चांदिण्याहि प्रकाश। परी तें अवघें मिथ्या ॥ १४ ॥
नृपतीनें चितारी आणिले। ज्याचे त्याऐसे पुतळे केले।
पाहातां तेचि ऐसे गमले। परी अवघे माईक ॥ १५ ॥
नेत्रीं कांहीं बाहोलि[2] नसे। जेव्हां जें पाहावें तेव्हां तें भासे
डोळां प्रतिबिंब दिसे। तें साच कैसेनी ॥ १६ ॥
जितुके बुडबुडे उठती। तितुक्यांमध्यें रूपें दिसती।
क्षणामधें फुटोन जाती। रूपें मिथ्या ॥ १७ ॥
लघु दर्पणें[3] दोनि च्यारी हातीं। तितुकीं मुखें प्रतिबिंबती
परी तें मिथ्या आदिअंतीं। येकचि मुख ॥ १८ ॥
नदीतीरें भार जातां। दुसरा भार दिसे पालथा।
कां पडसादाचा[4] अवचिता। गजर उठे ॥ १९ ॥
वापीसरोवराचें तीर। तेथें पशु पक्षी नर वानर।
नाना पात्रें वृक्षविस्तार। दिसे दोहि सवा[5] ॥ २० ॥
येक शस्त्र झाडूं जातां। दोनि दिसती तत्वतां।
नाना तंतु टणत्कारितां। द्विधा भासती ॥ २१ ॥
कां तें दर्पणाचे मंदिरीं। बैसली सभा दिसे दुसरी।
बहुत दीपांचिये हारीं। बहुत छाया दिसती ॥ २२ ॥

---

१ भांबावतां; चंचल झाली असतां. २ प्रत्यक्ष बाहुली डोळयांत असत नाहीं, तिचें प्रतिबिंब मात्र डोळयांत पडतें. तें प्रतिबिंब सत्य कसें मानावें बरें ? ३ लहान आरसे. ४ प्रतिध्वनीचा. ५ काठांवर.

ऐसें हें बहुविध असे । साचासारिखेंचि दिसे ।
परि हें सत्य ह्मणौनि कैसें । विश्वासावें ॥ २३ ॥
माया मिथ्या बाजीगरी[1] । दिसे साचाचियेपरी ।
परी हें जाणत्यानें खरी । मानूंचि नये कीं ॥ २४ ॥
लटिकें साचाऐसें भावावें । तरी पारखी कासया असावें
येवं ये अविद्येचे यावे[2] । ऐसेचि असती ॥ २५ ॥
मनुष्यांची बाजीगरी । बहुत जनास वाटे खरी ।
सेवट पाहातां निर्धारीं । मिथ्या होये ॥ २६ ॥
तैसीच माव[3] राक्षेसांची । देवांसहि वाटे साची ।
पंचवटिकेसि मृगाची । पाठी घेतली रामें ॥ २७ ॥
पूर्वकाया पालटिती । येकाचेचि बहुत होती ।
रक्तबिंदींच[4] जन्मती । रजनीचर ॥ २८ ॥
नाना पदार्थ फळेंचि जाले । द्वारकेमधें प्रवेशले ।
कृष्णें दैत्यें किती वधिले । कपटरूपी ॥ २९ ॥
कैसें कपट रावणाचें । सिर केलें मावेचें ।
काळनेमीच्या आश्रमाचें । अपूर्व कैसें ॥ ३० ॥
नाना दैत्य कपटमती । जे देवांसहि नाटोपती ।
मग निर्माण होऊन शक्ती । संव्हार केला ॥ ३१ ॥
ऐसी राक्षसांची माव । जाणो न सकती देव ।
कपटविद्येचें लाघव । अघटित ज्यांचें ॥ ३२ ॥
मनुष्यांची बाजीगरी । राक्षसांची वोडंबरी[5] ।
भगवंताची नाना परी । विचित्र माया ॥ ३३ ॥

---

१ गारुडीविद्या. २ कढ; हल्ले; पराक्रम. ३ माया; कपट.
४ सांडलेल्या रक्ताच्या प्रत्येक बिंदूतून. ५ गारुडीविद्या.

हे साचासारिखीच दिसे । विचारितांच नसे ।
मिथ्याचि आभासे । निरंतर पाहातां ॥ ३४ ॥
साच ह्मणावी तरी हे नासे । मिथ्या ह्मणावी तरी हे दिसे ।
दोहीं पदार्थीं अविश्वासे । सांगतां मन ॥ ३५ ॥
परंतु हें नव्हे साचार । मायेचा मिथ्या विचार ।
दिसतें हें स्वप्नाकार । जाण बापा ॥ ३६ ॥
तथापि असो तुजला । भासचि सत्य वाटला ।
तरी तेथें चुका[1] पडिला । ऐक बापा ॥ ३७ ॥
दृश्यभास अविद्यात्मक । तुझाहि देहो तदात्मक ।
ह्मणौनि हा अविवेक । तेथें संचरला ॥ ३८ ॥
दृष्टीनें दृश्य देखिलें । मन भासावरी बैसलें ।
तरी तें लिंगदेह जालें । अविद्यात्मक ॥ ३९ ॥
अविद्येनें अविद्या देखिली । ह्मणोनि गोष्टि विश्वासली ।
तुझी काया अवघी संचली । अविद्येची ॥ ४० ॥
तेचि काया मी आपण । हें देहबुद्धीचें लक्षण ।
येणें करितां जालें प्रमाण । दृश्य आवघें ॥ ४१ ॥
इकडे सत्य मानिला देहो । तिकडे दृश्य सत्य हा निर्वाहो[2]
दोहींमधें माहां संदेहो । पैसावला बळें ॥ ४२ ॥
देहबुद्धि केली बळकट । आणि ब्रह्म पाहों गेला धीट ।
तों दृश्यानें रुधिली[3] वाट । परब्रह्माची ॥ ४३ ॥
तेथें साच मानी दृश्याला । निश्चयचि बाणोनि गेला ॥
पाहा हो केवढा चुका पडिला । अकस्मात ॥ ४४ ॥

---

१ चुकलास. २ निवाडा; निश्चय. ३ आडविली.

आतां असो हें बोलणें । ब्रह्म न पविजे मीपणें ।
देहबुद्धीचीं लक्षणें । दृश्य भाविती ॥ ४५ ॥
अस्तिचा[1] देहीं मांषाचा[2] डोळा । पाहेन म्हणे ब्रह्माचा
गोळा । तो ज्ञाता नव्हे आंधळा । केवळ मूर्ख ॥ ४६ ॥
दृष्टीसि दिसे मनासि भासे । तितुकें काळांतरीं नासे ।
म्हणोनि दृश्यातीत असे । परब्रह्म तें ॥ ४७ ॥
परब्रह्म तें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत ।
ऐसा बोलिला निश्चितार्थ । नाना शास्त्रीं ॥ ४८ ॥
आतां पुढें निरूपण । देहबुधीचें लक्षण ।
चुका पडिला तो मी कोण । बोलिलें असे ॥ ४९ ॥
मी कोण हें जाणावें । मीपण त्यागूनि अनन्य व्हावें ।
मग समाधान तें स्वभावें । आंगीं बाणे ॥ ५० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दृश्यनिदर्शननाम
समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

गुप्त आहे उदंड धन । काये जाणती सेवक जन ।
तयांस आहे तें ज्ञान । बाह्याकाराचें ॥ १ ॥
गुप्त ठविलें उदंड अर्थ । आणी प्रगट दिसती पदार्थ ।
शाहाणे शोधिती स्वार्थ । अंतरीं असे ॥ २ ॥
तैसें दृश्य हें माईक । पाहात असती सकळ लोक ।
परी जयांस ठाउका विवेक । ते तदनंतर[3] जाणती ॥ ३ ॥

---

१ अस्थीच्या. २ मांसाचा. ३ तदंतर; दृश्याच्या अंतरींचें गुप्त परब्रह्म.

द्रव्य ठेऊन जळ सोडिलें । लोक ह्मणती सरोवर भरलें ।
तयाचें अभ्यांतर कळलें । समर्थ जनासी ॥ ४ ॥
तैसे ज्ञाते ते समर्थ । तेंहिं वोळखिला परमार्थ ।
इतर ते करिती स्वार्थ । दृश्य पदार्थाचा ॥ ५ ॥
काबाडी[1] वाहाती काबाड[2] । श्रेष्ठ भोगिती रत्नें जाड ।
हें जयाचें तयास गोड । कर्मयोगें ॥ ६ ॥
येक काष्ठस्वार्थ करिती । येक शुभा[3] येकवाटिती ।
तैसे नव्हेत कीं नृपति । सारभोक्ते[4] ॥ ७ ॥
जयांस आहे विचार । ते सुकासनीं[5] जाले स्वार ।
इतर जवळील भार । वाहातचि मेले ॥ ८ ॥
येक दिव्यान्नें भक्षिती । येक विष्ठा सावडिती ।
आपण वर्तल्याचा घेती । साभिमान ॥ ९ ॥
सार सेविजे श्रेष्ठीं । असार घेयिजे वृथापृष्ठीं[6] ।
साराअसाराची गोष्टी । सज्ञान जाणती ॥ १० ॥
गुप्त परीस चिंतामणी । प्रगट खडे कांचमणी ।
गुप्त हेमरत्नखाणी । प्रगट पाषाण मृत्तिका ॥ ११ ॥
अव्हाशंख[7] अव्हावेल[8] । गुप्त वनस्पति अमोल ।
येरंड धोत्रे बहुसाल । प्रगट सिंपी[9] ॥ १२ ॥
कोठें दिसेना कल्पतरु । उदंड सेरांचा विस्तारु ।
पाहातां नाहीं मळियागुरु[10] । बोरि बाभळा उदंडी ॥ १३
कामधेनु जाणिजे इंद्रें । सृष्टींत उदंड खिल्लारें ।
महद्भाग्य भोगिजे नृपवरें । इतर कर्मानुसार ॥ १४ ॥

---

१ गडी. २ ओझें. ३ गोवऱ्या. ४ किमती वस्तूंचे उपभोक्ते. ५ सुखासनीं; पालखींत. ६ वृथापुष्टीं; निरुद्योग्यांनीं. ७ उजवा शंख. ८ उजव्या वळणाची वेल. ९ शिंपा. १० चंदन.

नाना व्यापार करिती जन। आवघेचि ह्मणती सकांचन[1]
परंतु कुबेराचें महिमान। कोणासीचि न ये ॥ १५ ॥
तैसा ज्ञानी योगेश्वर। गुप्तार्थलाभाचा[2] ईश्वर।
इतर ते पोटाचे किंकर[3]। नाना मतें धुंडिती ॥ १६ ॥
तस्मात सार तें दिसेना। आणी असार तें दिसे जना।
सारासारविवंचना। साधु जाणती ॥ १७ ॥
इतरांस हें काये सांगणें। खरें खोटें कोण जाणे।
साधुसंतांचिये खुणे। साधुसंत जाणती ॥ १८ ॥
दिसेना जें गुप्त धन। तयासि करणें लागे अंजन।
गुप्त परमात्मा सज्जन-। संगती शोधावा ॥ १९ ॥
रायाचे सन्निध होतां। सहजचि लाभे श्रीमंतता।
तैसा हा सत्संग धरितां। सद्वस्तु लाभे ॥ २० ॥
सद्वस्तूस लाभे सद्वस्तु। अव्यावेस्तास अव्यावेस्तु।
पाहातां प्रशस्तास प्रशस्तु। विचार लाभे ॥ २१ ॥
ह्मणौनि हें दृश्यजात। आवघेंचि आहे अशाश्वत।
परमात्मा अच्युत अनंत। तो या दृश्यावेगळा ॥ २२ ॥
दृश्यावेगळा दृश्याअंतरीं। सर्वात्मा तो सचराचरीं।
विचार पाहातां अंतरीं। निश्चये बाणे ॥ २३ ॥
संसारत्याग न करितां। प्रपंचउपाधी न सांडितां।
जनामध्यें सार्थकता। विचारेंचि होये ॥ २४ ॥
हें प्रचितीचें बोलणें। विवेकें प्रचित पाहाणें।
प्रचित पाहे तें शाहाणे। अन्यथा नव्हे ॥ २५ ॥

---

१ श्रीमंत. २ गुप्त असलेलें जे खरें धन त्याच्या लाभाचा म्हणजे स्वात्मानुभवप्राप्तीचा. ३ दास; सेवक.

सप्रचित आणी अनुमान । उधार आणी रोकडें धन ।
मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन । यांस महदांतर ।। २६ ।।
पुढें जन्मांतरीं होणार । हा तों अवघाच उधार ।
तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ।। २७ ।।
तत्काळचि लाभ होतो । प्राणी संसारीं सुटतो ।
संशय अवघाचि तुटतो । जन्ममरणाचा ।। २८ ।।
याचि जन्में येणेंचि काळें । संसारीं होइजे निराळें ।
मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ।। २९ ।।
ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धचि[1] पावेल पतन ।
मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ।। ३० ।।
हें येथार्थचि आहे बोलणें । विवेकें सीघ्रचि मुक्त होणें ।
असोनि कांहींच नसणें[2] । जनामधें ।। ३१ ।।
देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण[3] ।
हाचि अर्थ पाहतां पूर्ण । समाधान बाणे ।। ३२ ।।
देहींच विदेह होणें । करून कांहींच न करणें ।
जीवन्मुक्तांचीं लक्षणें । जीवन्मुक्त जाणे ।। ३३ ।।
येरवीं हें खरें न वटे । अनुमानेंचि संदेह वाटे ।
संदेहाचें मूळ तुटे । सद्‍गुरुवचनें ।। ३४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारशोधननाम
समास नवम ।। ९ ।।

---

१ मुळांत तो सिद्धच—आत्मारामच—असूनहि संशयामुळें वेगळा पडतो; 'मी जीव' अशी कल्पना करून बसतो. २ जनामध्यें वागत असतांहि अंतरीं मीपणविरहित असणें. ३ तद्रूपता; ऐक्यत्व.

नाना व्यापार करिती जन । आवघेचि ह्मणती सकांचन[1]
परंतु कुबेराचें महिमान । कोणासीचि न ये ।। १५ ।।
तैसा ज्ञानी योगेश्वर । गुप्तार्थलाभाचा[2] ईश्वर ।
इतर ते पोटाचे किंकर[3] । नाना मतें धुंडिती ।। १६ ।।
तस्मात सार तें दिसेना । आणी असार तें दिसे जना ।
सारासारविवंचना । साधु जाणती ।। १७ ।।
इतरांस हें काये सांगणें । खरें खोटें कोण जाणे ।
साधुसंतांचिये खुणे । साधुसंत जाणती ।। १८ ।।
दिसेना जें गुप्त धन । तयासि करणें लागे अंजन ।
गुप्त परमात्मा सज्जन- । संगती शोधावा ।। १९ ।।
रायाचे सन्निध होतां । सहजचि लाभे श्रीमंतता ।
तैसा हा सत्संग धरितां । सद्वस्तु लाभे ।। २० ।।
सद्वस्तूस लाभे सद्वस्तु । अव्यावेस्तास अव्यावेस्तु ।
पाहातां प्रशस्तास प्रशस्तु । विचार लाभे ।। २१ ।।
ह्मणौनि हें दृश्यजात । आवघेंचि आहे अशाश्वत ।
परमात्मा अच्युत अनंत । तो या दृश्यावेगळा ।। २२ ।।
दृश्यावेगळा दृश्याअंतरीं । सर्वात्मा तो सचराचरीं ।
विचार पाहातां अंतरीं । निश्चये बाणे ।। २३ ।।
संसारत्याग न करितां । प्रपंचउपाधी न सांडितां ।
जनामध्यें सार्थकता । विचारेंचि होये ।। २४ ।।
हें प्रचितीचें बोलणें । विवेकें प्रचित पाहाणें ।
प्रचित पाहे तें शाहाणे । अन्यथा नव्हे ।। २५ ।।

---

१ श्रीमंत. २ गुप्त असलेलें जे खरें धन त्याच्या लाभाचा म्हणजे स्वात्मानुभवप्राप्तीचा. ३ दास; सेवक.

सप्रचित आणी अनुमान । उधार आणी रोकडें धन ।
मानसपूजा प्रत्यक्ष दर्शन । यांस महदांतर ॥ २६ ॥
पुढें जन्मांतरीं होणार । हा तों अवघाच उधार ।
तैसा नव्हे सारासार । तत्काळ लाभे ॥ २७ ॥
तत्काळचि लाभ होतो । प्राणी संसारीं सुटतो ।
संशय अवघाचि तुटतो । जन्ममरणाचा ॥ २८ ॥
याचि जन्में येणेंचि काळें । संसारीं होइजे निराळें ।
मोक्ष पाविजे निश्चळें । स्वरूपाकारें ॥ २९ ॥
ये गोष्टीस करी अनुमान । तो सिद्धचि[1] पावेल पतन ।
मिथ्या वदे त्यास आण । उपासनेची ॥ ३० ॥
हें येथार्थचि आहे बोलणें । विवेकें सीघ्रचि मुक्त होणें ।
असोनि कांहींच नसणें[2] । जनामधें ॥ ३१ ॥
देवपद आहे निर्गुण । देवपदीं अनन्यपण[3] ।
हाचि अर्थ पाहतां पूर्ण । समाधान बाणे ॥ ३२ ॥
देहींच विदेह होणें । करून कांहींच न करणें ।
जीवन्मुक्तांचीं लक्षणें । जीवन्मुक्त जाणे ॥ ३३ ॥
येरवीं हें खरें न वटे । अनुमानेंचि संदेह वाटे ।
संदेहाचें मूळ तुटे । सद्‌गुरुवचनें ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारशोधननाम
समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ मुळांत तो सिद्धच – आत्मारामच – असूनहि संशयामुळें वेगळा पडतो; 'मी जीव' अशी कल्पना करून बसतो. २ जनामध्यें वागत असतांहि अंतरीं मीपणविरहित असणें. ३ तद्रूपता; ऐक्यत्व.

॥ श्रीराम ॥

समाधान पुसतां कांहीं । ह्मणती बोलिजे ऐसें नाहीं ।
तरी तें कैसें आहे सर्वंही । निरोपावें ॥ १ ॥
मुक्यानें गूळ खादला । गोडी न ये सांगाव्याला ।
याचा अभिप्राव मजला । निरोपण कीजे ॥ २ ॥
अनुभवहि पुसों जातां । ह्मणती न ये कि सांगतां ।
कोणापासीं पुसों आतां । समाधान ॥ ३ ॥
जे ते अगम्य सांगती । न ये माझिये प्रचिती ।
विचार बैसे माझे चित्तीं । ऐसें करावें ॥ ४ ॥
ऐसें श्रोत्याचें उत्तर । याचें कैसें प्रत्योत्तर ।
निरोपिजेल तत्पर । होऊन ऐका ॥ ५ ॥
जें समाधानाचें स्थळ । किं तो अनुभवचि केवळ ।
तें स्वरूप प्रांजळ । बोलोन दाऊं ॥ ६ ॥
जें बोलास[1] आकळेना[2] । बोलिल्याविणहि कळेना ।
जयासी कल्पितां कल्पना । हिंपुटी[3] होये ॥ ७ ॥
तें जाणावें परब्रह्म । जें वेदांचें गुह्य परम ।
धरितां संतसमागम । सर्वहि कळे ॥ ८ ॥
तेंचि आतां सांगिजेल । जें समाधान सखोल[4] ।
ऐक अनुभवाचे बोल । अनुर्वाच्य वस्तु ॥ ९ ॥
सांगतां न ये तें सांगणें । गोडी कळाया गूळ देणें ।
ऐसें हें सद्गुरुविणें । होणार नाहीं ॥ १० ॥
सद्गुरुकृपा कळे त्यासी । जो शोधील आपणासी ।
पुढें कळें अनुभवासी । आपेंआप वस्तु ॥ ११ ॥

---

१ शब्दास. २ गवसत नाही. ३ नष्ट. ४ गंभीर; शाश्वत.

दृढ करूनियां बुद्धि । आधीं घ्यावी आपशुद्धी[1] ।
तेणें लागे समाधी । अकस्मात ॥ १२ ॥
आपलें मूळ बरें शोधितां । आपली तों माईक वार्ता ।
पुढें वस्तुच तत्वतां । समाधान ॥ १३ ॥
आत्मा आहे सर्वसाक्षी । हें बोलिजे पूर्वपक्षीं ।
जो कोणी सिद्धांत लक्षी । तोचि सिद्ध ॥ १४ ॥
सिद्धांतवस्तु लक्षूं जातां । सर्वसाक्षी ते अवस्ता ।
आत्मा तीहून पर्ता । अवस्तातीत[2] ॥ १५ ॥
पदार्थज्ञान जेव्हां सरे । द्रष्टा द्रष्टेपणें नुरे ।
ते समईं उतरे । फुंज[3] मीपणाचा ॥ १६ ॥
जेथें सुरालें मीपण । तेचि अनुभवाची खूण ।
अनुर्वाच्य समाधान । या कारणें बोलिजे ॥ १७ ॥
अत्यंत विचाराचे बोल । तरी ते माईक फोल ।
शब्द सबाह्यच सखोल । अर्थचि अवघा ॥ १८ ॥
शब्दाकरितां कळे अर्थ । अर्थ पाहातां शब्द वेर्थ ।
शब्द सांगे तें येथार्थ । परी आपण[4] मिथ्या ॥ १९ ॥
शब्दाकरितां वस्तु भासे । वस्तु पाहातां शब्द नासे ।
शब्द फोल अर्थ असे । घनवटपणें ॥ २० ॥
भुंसाकरितां धान्ये निपजे । धान्ये घेऊन भूंस टाकिजे ।
तैसें शब्द भूंस जाणिजे । अर्थ धान्य ॥ २१ ॥

---

१ आपण कोण हा शोध. २ दृश्याच्या निरसनासाठीं प्रथम आत्मा हा साक्षी-द्रष्टा आहे असा अभ्यास करावा लागतो. दृश्य-भान संपल्यावर साक्षित्वहि-द्रष्टेपणहि कसलें उरणार? ३ तेव्हां मीपणाचा-द्रष्टेपणाचा डौल नष्ट झाल्यानें सर्व अवस्थांहून विलक्षण असा स्वात्मानुभव होतो. पहा पुढची १७ वी ओवीं. ४ शब्द हा स्वतः.

पोचटामधे घनवट । घनवटीं उडे पोचट ।
तैसा शब्द हा फलगट । परब्रह्मीं ॥ २२ ॥
शब्द बोलोनि राहे [१] । अर्थ शब्दापूर्वींच आहे ।
या कारणें न साहे । उपमा तया अर्थासी ॥ २३ ॥
भूंस सांडून कण घ्यावा । तैसा वाच्यांश [२] त्यजावा ।
कण लक्ष्यांश [३] लक्षावा । शुद्ध स्वानुभवें ॥ २४ ॥
दृश्यावेगळें बोलिजे । त्यासी वाच्यांश ह्मणिजे ।
त्याचा अर्थ तो जाणिजे । शुद्ध लक्ष्यांश ॥ २५ ॥
ऐसा जो शुद्ध लक्ष्यांश । तोचि जाणावा पूर्वपक्ष [४] ।
स्वानुभव तो अलक्ष । लक्षिला नवचे ॥ २६ ॥
जेथें गाळून सांडिलें नभा । जो अनुभवाचा गाभा ।
ऐसा तोहि उभा । कल्पित केला [५] ॥ २७ ॥

---

१ बोलल्याबरोबर शब्द नष्ट होतो. २ 'ब्रह्म दृश्यावेगळें आहे' या वाक्याचा आकलन होणारा जो शब्दार्थ तो वाच्यांश होय. ३ आणि याचा जो प्रत्यक्ष अनुभव तो लक्ष्यांश होय. ४ या अनुभवांतहि सूक्ष्म द्वैतभावना असल्यानें तो पूर्वपक्ष म्हणजे लटिका होय. त्यालाहि ओलांडिलें पाहिजे. ५ "हें आकाश आहे" अशी जाणीवहि सोडल्यानंतर आकाशत्वाचा जो सूक्ष्म अनुभव उरेल तोहि शेवटीं मिथ्याच होय; कारण येथेंहि हा अनुभव ज्याला आला तो 'मी' अतिसूक्ष्म असा असणारच. हा या दृष्टांताचा अर्थ आणि याचा द्राष्टान्त असा :– अंतराकाशांतील — अंत:करणांतील मीपणाच्या जाणिवेची छाननी करून, तिचा त्याग केल्यावर येणाऱ्या अनुभवांच्या पोटांतहि "मी त्याग केला" ही सूक्ष्म कल्पना रहात असल्यानें हा अनुभवहि मिथ्याच होय.

मिथ्या कल्पनेपासूनि जाला। खरेंपण कैंचें असेल त्याला।
ह्मणौनि तेथें अनुभवाला। ठावचि नाहीं ॥ २८॥
दुजेविण अनुभव। हें बोलणेंचि तों वाव।
याकारणें नाहीं ठाव। अनुभवासी ॥ २९ ॥
अनुभवें त्रिपुटी[1] उपजे। अद्वैतीं द्वैतचि लाजे।
म्हणौनि बोलणें साजे। अनुर्वाच्य ॥ ३० ॥
दिवसरजनीचें परमित्य[2]। करावया मूळ आदित्य।
तो आदित्य गेलियां उर्वरित[3]। त्यासी काये म्हणावें॥ ३१
शब्दमौन्याचा[4] विचार। व्हावया मूळ वोंकार।
तो वोंकार गेलिया उच्चार। कैसा करावा ॥ ३२ ॥
अनुभव आणि अनुभविता। सकळ ये मायेचि करितां।
ते माया मुळीं नस्तां। त्यासी काये म्हणावें ॥ ३३ ॥
वस्तु येक आपण येक। ऐसी अस्ती वेगळिक[5]।
तरि अनुभवाचा विवेक। बोलों येता सुखें ॥ ३४ ॥
वेगळेपणाची माता[6]। ते लटिके वंधेची सुता।
म्हणोनियां अभिन्नता। मुळींच आहे ॥ ३५ ॥
अजन्मा[7] होता निजेला। तेणें स्वप्नीं स्वप्न[8] देखिला।
सद्गुरूस शरण गेला। संसारदु:खें ॥ ३६ ॥

---

१ अनुभाव्य, अनुभविता व अनुभव. २ परिमिति; मर्यादा. ३ शिल्लक उरलेलें. ४ भाषण व मौन ह्यांस कारण मूळ ओंकारमय स्फुरण. ५ भिन्नता. ६ भिन्नत्वाला कारण असणारी 'मी' ही वृत्ति मिथ्या मायेपासून निर्माण होत असल्यानें मिथ्याच होय. ७ अविनाशी आत्मा. ८ त्याचें 'मी जीव आहें' हें प्रथमस्वप्न व सद्गुरूंच्या कृपेनें ज्ञानी होणें हें या स्वप्नांतील दुसरें स्वप्न.

सद्गुरुकृपेस्तव । जाला संसार वाव ।
ज्ञान जालियां ठाव । पुसे अज्ञानाचा ।। ३७ ।।
आहे[1] तितुकें नाहीं जालें । नाहीं नाहींपणें निमालें ।
आहे नाहीं जाऊन उरलें । नसोन कांहीं ।। ३८ ।।
सुन्यत्वातीत शुद्धज्ञान । तेणें जालें समाधान ।
ऐक्यरूपें अभिन्न । सहजस्थिती ।। ३९ ।।
अद्वैतनिरूपण होतां । निमाली द्वैताची वार्ता ।
ज्ञानचर्चा बोलों जातां । जागृती आली ।। ४० ।।
श्रोता व्हावें सावधान । अर्थीं घालावें मन ।
खुणे पावतां समाधान । अंतरीं कळे ।। ४१ ।।
तेणें जितुकें ज्ञान कथिलें । तितुकें स्वप्नावारीं गेलें ।
अनुर्वाच्य सुख उरलें । शब्दातीत ।। ४२ ।।
तेथें शब्देंविण ऐक्यता । अनुभव ना अनुभविता ।
ऐसा निवांत तो मागुतां । जागृती आला ।। ४३ ।।
तेणें स्वनीं स्वप्न देखिला । जागा होऊनि जागृती आला ।
तेथें शब्द कुंठित जाला । अंत नलगे ।। ४४ ।।
या निरूपणाचें मूळ । केलेंचि करूं प्रांजळ ।
तेणें अंतरीं निवळ । समाधान कळे ।। ४५ ।।
तंव शिष्यें विनविलें । जी हें आतां निरोपिलें ।
तें पाहिजे बोलिलें । मागुतें स्वामी ।। ४६ ।।

---

१ ‘ आहेसें ’ वाटणारें दृश्य विवेकानें मिथ्या ठरलें व दृश्याभावीं वाटणारें ‘ नाहींपण,’ त्याला अस्तित्वच नसल्यानें, जागच्या जागींच विरून गेलें. याप्रमाणें दृश्यभाव व शून्यत्व दोन्हीहि जाऊन, त्याऐवजीं अदृश्य परब्रह्म मात्र शिल्लक उरलें.

मज कळाया कारण । केलेंचि करावें निरूपण ।
येथील जे कां निजखूण । ते मज अनुभवावी ।। ४७ ।।
अजन्मा तो सांग कवण । तेणें देखिला कैसा स्वप्न ।
तेथें कैसें निरूपण । बोलिलें आहे ।। ४८ ।।
जाणोनी शिष्याचा आदर । स्वामी देती प्रत्योत्तर ।
तेंचि आतां अतितत्पर । श्रोतीं येथें परिसावें ।। ४९ ।।
ऐक शिष्या सावधान । अजन्मा तो तूंचि जाण ।
तुवां देखिला स्वप्नीं स्वप्न । तोहि आतां सांगतों ।। ५० ।।
स्वप्नीं स्वप्नाचा विचार । तो तूं जाण हा संसार ।
येथें तुवां सारासार । विचार केला ।। ५१ ।।
रिघोनि सद्गुरूस शरण । काढून शुद्ध निरूपण ।
याची करिसी ऊणखूण[1] । प्रत्यक्ष आतां ।। ५२।।
याचाचि घेतां अनुभव । बोलणें तितुकें होतें वाव[2] ।
निवांत विश्रांतीचा ठाव । ते तूं जाण जागृती[3] ।। ५३ ।।
ज्ञानगोष्टीचा गलबला । सरोन अर्थ प्रगटला ।
याचा विचार घेतां आला । अंतरीं अनुभव ।। ५४ ।।
तुज वाटे हे जागृती[4] । मज जाली अनुभवप्राप्ती ।
या नांव केवळ भ्रांती । फिटलीच नाहीं ।। ५५ ।।
अनुभव अनुभवीं विराला । अनुभवेंविण अनुभव आला ।
हाहि[5] स्वप्नींचा चेईला । नाहींस बापा ।। ५६ ।।

---

१ ज्ञानचर्चा. २ मिथ्या; व्यर्थ. ३ मीपणरहित जी स्थिति तीच खरी जागृति. ४ अनुभवप्राप्ति ही तुला जागृति वाटते खरी; परंतु ही मीपणयुक्त असल्यानें भ्रांतिच होय. ५ हा तुझा अनुभव स्वप्नमयच होय. अजून तूं खरा जागा झाला नाहींस.

जागा जालियां स्वप्नउर्मी । स्वप्नीं म्हणसी अजन्म ।
तो मी । जागेपणें स्वप्नउर्मी । गेलीच नाहीं ॥ ५७ ॥
स्वप्नीं वाटे जागेपण । तैसी अनुभवाची खूण ।
आली परी तें सत्य स्वप्न । भ्रमरूप ॥ ५८ ॥
जागृती या पैलिकड । तें सांगणें केवि घडे ।
जेथें धारणाचि मोडे । विवेकाची ॥ ५९ ॥
म्हणोनि तें समाधान । बोलितांचि न ये ऐसें जाण ।
निशब्दाची ऐसी खूण । ओळखावी ॥ ६० ॥
ऐसें आहे समाधान । बोलतांच न ये जाण ।
इतुकेन बाणली खूण । निशब्दाची ॥ ६१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुर्वाच्यनाम
समास दशम ॥ १० ॥

॥ चतुर्दश ब्रह्म नाम दशक सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

विद्यावंतांचा पूर्वजु । मत्ताननु[१] येकद्विजु[२] ।
त्रिनयेन चतुर्भुजु । फरशपाणी ॥ १ ॥
कुबेरापासूनि अर्थ[३] । वेदापासून परमार्थ ।
लक्ष्मीपासून समर्थ । भाग्यासी आले ॥ २ ॥

---

१ गजमुख. २ एकदंत. ३ धन.

तैसी मंगळमूर्ती अद्या- । पासूनि जाल्या सकळ विद्या ।
तेणें कवी लाघव गद्या । सत्पात्रें जाले[1] ॥ ३ ॥
जैसीं समर्थाचीं लेकुरें । नाना आळंकारीं सुंदरें ।
मूळ पुरुषाचेनि द्वारें । तैसे कवी ॥ ४ ॥
नमूं ऐसिया गणेंद्रा । विद्याप्रकाशें पूर्णचंद्रा ।
जयाचेनि बोधसमुद्रा । भरितें दाटे बळें ॥ ५ ॥
जो कर्तुत्वास[2] आरंभ । मूळपुरुष मुळारंभ ।
जो परात्पर स्वयंभ । आदिअंतीं ॥ ६ ॥
तयापासून प्रमदा । इछा[3] कुमारी शारदा ।
आदित्यापासून गोदा[4] । मृगजळ वाहे ॥ ७ ॥
जे मिथ्या ह्मणतांच गोवी[5] । माईकपणें लाघवी ।
वक्तयास वेढा लावी । वेगळेपणें[6] ॥ ८ ॥
जे द्वैताची[7] जननी । किं ते अद्वैताची खाणी ।
मूळमाया गवसणी[8] । अनंत ब्रह्मांडांची ॥ ९ ॥
कीं ते अवदंबरी[9] वल्ली । अनंत ब्रह्मांडीं लगडली ।
मूळपुरुषाची माउली । दुहितारूपें[10] ॥ १० ॥

---

१ या विद्येमुळें कवी गद्य-पद्य निर्माण करून सत्पात्र-पूजनीय ठरले. २ कर्तृत्वास. ३ एकोऽहं बहुस्याम ही इच्छा-स्फूर्ति-हीच शारदाकुमारी. ४ विशाल मृगजळाची नदी. 'गोदा' हा अनार्यांचा 'विशाल नदी' या अर्थी शब्द असून श्रीसमर्थांना तो गोदावरीकांठी तप केल्यामुळें आठवला असावा. ५ गुंतवी. ६ मायेच्या नाटकीपणानें वक्ता निरूपण करीत असतांनाच मीपणाच्या जाणिवेमुळें नकळत वेगळा पडतो. ७ मायेमुळें द्वैतप्रपंच निर्माण होतो व तिच्यामुळेंच अद्वैताचें ज्ञान होतें. ८ आच्छादन. ९ विनासायास उगवणारी. १० ब्रह्मापासून मूळमाया व तिच्यापासून गुणमाया म्हणजेच मूळपुरुष.

वंदूं ऐसी वेदमाता । आदिपुरुषाची जे सत्ता ।
आतां आठवीन समर्था । सद्गुरूसी ।। ११ ।।
जयाचेनि कृपादृष्टी । होये आनंदाची वृष्टी ।
तेणें सुखें सर्व सृष्टी । आनंदमये ।। १२ ।।
किं तो आनंदाचा जनक । सायोज्यमुक्तीचा नायेक ।
कैवल्यपददायक । अनाथबंधु ।। १३ ।।
मुमुक्ष चातकीं सुस्वर । करुणा पाहिजे अंबर ।
वोळे कृपेचा जळधर । साधकांवरी ।। १४ ।।
किं तें भवार्णवींचें तारूं । बोधें पाववी पैलपारु ।
माहां आवर्तीं[1] आधारु । भाविकांसी ।। १५ ।।
किं तो काळाचा नियंता । नांतरी संकटीं सोडविता ।
किं ते भाविकांची माता । परम स्नेहाळु ।। १६ ।।
कीं जो परत्रींचा आधार । किं ते विश्रांतीची थार ।
नांतरी सुखाचें माहेर । सुखस्वरूप ।। १७ ।।
ऐसा सद्गुरु पूर्णपणी । तुटे भेदाची कडसणी[2] ।
देहविण[3] लोटांगणी । तया प्रभूसी ।।१८ ।।
साधु संत आणी सज्जन । वंदूनियां श्रोतेजन ।
आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ।। १९ ।।
संसार हाचि दीर्घ स्वप्न । लोभें वोसणाती[4] जन ।
माझी कांता माझें धन । कन्या पुत्र माझे ।। २० ।।
ज्ञानसूर्य मावळला । तेणें प्रकाश लोपला ।
अंधकारें पूर्ण जाला । ब्रह्मगोळा आवघा ।। २१ ।।

---

१ जन्समृत्यूच्या भोंवऱ्यात. २ दोरी; अडसर. ३ देहाविण; मीपणविरहित. ४ बरळतात.

नाहीं सत्वाचें चांदिणें । कांहीं मार्ग दिसे जेणें ।
सर्व भ्रांतीचेनि गुणें । आपेंआप न दिसे ॥ २२ ॥
देहबुद्धिअहंकारें । निजेले घोरती घोरें ।
दुःखें आक्रंदती थोरें । विषयसुखाकारणें ॥ २३ ॥
निजेले[1] असतांच मेले । पुन्हां उपजतांच निजेले ।
ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥ २४ ॥
निदसुरेपणेंचि[2] सैरा । बहुतीं केल्या येरझारा ।
नेणोनियां परमेश्वरा । भोगिले कष्ट ॥ २५ ॥
तया कष्टाचें निर्शन । व्हावया पाहिजे आत्मज्ञान ।
ह्मणोनि हें निरूपण । अध्यात्मग्रंथ ॥ २६ ॥
सकळ विद्येमध्यें सार । अध्यात्मविद्येचा विचार ।
दशमोध्याईं सारंगधर[3]। भगवद्गीतेसि बोलिला ॥२७॥
श्लोक ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥
याकारणें अद्वैतग्रंथ । अध्यात्मविद्येचा परमार्थ ।
पाहावया तोचि समर्थ । जो सर्वांगें श्रोता ॥ २८ ॥
जयाचें चंचळ हृदये । तेणें ग्रंथ सोडूंचि[4] नये ।
सोडितां अलभ्य होये । अर्थ येथीचा ॥ २९ ॥
जयास जोडला परमार्थ । तेणें पाहावा हा ग्रंथ ।
अर्थ शोधितां परमार्थ । निश्चयें बाणे ॥ ३० ॥
जयासि नाहीं परमार्थ । तयासी न कळे येथीचा अर्थ ।
नेत्रेंविण निधानस्वार्थ[5] । अंधास कळेना ॥ ३१ ॥

---

१ अज्ञानरूपी निद्रेंत असतांनाच. २ या निद्रेच्या भरानें. ३ शाङ्गर्धर—श्रीकृष्ण. ४ एकदां वाचून सोडूं नये; वारंवार वाचून मनन करावें. ५ द्रव्यसांठा.

येक ह्मणती मर्‍हाटें काये । हें तों भल्यांसि ऐकों नये ।
तीं मूर्खं नेणती सोये । अर्थान्वयाची ॥ ३२ ॥
लोहाची मांदुस[1] केली । नाना रत्नें साठविलीं ।
ते अभाग्यानें त्यागिली । लोखंड ह्मणौनी ॥ ३३ ॥
तैसी भाषा प्राकृत । अर्थ वेदांत आणि सिद्धांत ।
नेणोनि त्यागी भ्रांत । मंदबुद्धिस्तव ॥ ३४ ॥
आहाच[2] सांपडतां धन । त्याग करणें मूर्खपण ।
द्रव्य घ्यावें सांठवण[3] । पाहोंचि नये ॥ ३५ ॥
परिस देखिला आंगणीं । मार्गी पडिला चिंतामणि ।
आव्हावेल माहांगुणी । कूपांमधें ॥ ३६ ॥
तैसें प्राकृतीं अद्वैत । सुगम आणी सप्रचित ।
अध्यात्म लाभे अकस्मात । तरी अवश्य घ्यावें ॥ ३७ ॥
न करितां वित्पत्तीचा श्रम । सकळ शास्त्रार्थ होये सुगम ।
सत्समागमाचें वर्म । तें हें ऐसें असे ॥ ३८ ॥
जे वित्पत्तीनें[4] न कळे । तें सत्समागमें कळे ।
सकळ शास्त्रार्थ आकळे । स्वानुभवासी ॥ ३९ ॥
ह्मणौनि कारण सत्समागम । तेथें नलगे वित्पत्तीश्रम ।
जन्मसार्थकाचें वर्म । वेगळेंचि आहे ॥ ४० ॥

श्लोक ॥ भाषाभेदाश्च वर्तन्ते ह्यर्थ एको न संशयः ।
पात्रद्वये यथा खाद्यं स्वादभेदो न विद्यते ॥ १ ॥

भाषापालटें कांहीं । अर्थ वायां जात नाहीं ।
कार्यसिद्धि ते सर्वही । अर्थाचपासीं ॥ ४१ ॥
तथापी प्राकृताकरितां । संस्कृताची सार्थकता ।
येर्‍हवीं त्या गुप्तार्था । कोण जाणे ॥ ४२ ॥

---

१ पेटी. २ सहजगत्या. ३ पेटी; भांडें. ४ व्युत्पत्तीनें; विद्वत्तेनें.

आतां असो हें बोलणें । भाषा त्यागूनि अर्थ घेणें ।
उत्तम घेऊन त्याग करणें । सालीटरफलांचा ।। ४३ ।।
अर्थ सार भाषा पोचट । अभिमानें करावी खटपट ।
नाना अहंतेनें वाट । रुधिली[1] मोक्षाची ।। ४४ ।।
शोध घेतां लक्ष्यांशाचा । तेथें आधीं वाच्यांश कैंचा ।
अगाध महिमा भगवंताचा । कळला पाहिजे ।। ४५ ।।
मुकेपणाचें बोलणें । हें जयाचें तोचि जाणे ।
स्वानुभवाचिये खुणे । स्वानुभवी पाहिजे ।। ४६ ।।
अर्थ जाणे अध्यात्माचा । ऐसा श्रोता मिळेल कैंचा ।
जयासि बोलतां वाचेचा । हव्यासचि पुरे ।। ४७ ।।
परीक्षवंतांपुढें रत्न । ठेवितां होये समाधान ।
तैसें ज्ञानियांपुढें ज्ञान । बोलावें वाटे ।। ४८ ।।
मायाजाळें दुश्चीत होये । तें निरूपणीं कामा न ये ।
सांसारिकां कळे काये । अर्थ येथीचा ।। ४९ ।।

श्लोक ।। व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ।। १ ।।

वेवसाई जो मळिण । त्यासि न कळे निरूपण ।
येथें पाहिजे सावधपण । अतिशयेंसीं ।। ५० ।।
नाना रत्नें नाना नाणीं । दुश्चीतपणें घेतां हानी ।
परीक्षा नेणतां प्राणी । ठकला तेथें ।। ५१ ।।
तैसें निरूपणीं जाणा । आहाच[2] पाहातां कळेना ।
मऱ्हाटेंचि उमजेना । कांहीं केल्यां ।। ५२ ।।
जेथें निरूपणाचे बोल । आणी अनुभवाची वोल ।
ते संस्कृतापरीस खोल । अध्यात्मश्रवण ।। ५३ ।।

---

१ रोखली; आडविली. २ वरवर.

मायाब्रह्म वोळखावें । तयास अध्यात्म ह्मणावें ।
तरी तें मायेचें जाणावें । स्वरूप आधीं ॥ ५४ ॥
माया सगुण साकार । माया सर्वस्व विकार ।
माया जाणिजे विस्तार । पंचभूतांचा ॥ ५५ ॥
माया दृश्य दृष्टीस दिसे । माया भास मनासि भासे ।
माया क्षणभंगुर नासे । विवेकें पाहातां ॥ ५६ ॥
माया अनेक विश्वरूप । माया विष्णूचें स्वरूप ।
मायेची सीमा अमूप[1] । बोलिजे तितुकी ॥ ५७ ॥
माया बहुरूपी बहुरंग । माया ईश्वराचा संग[2] ।
माया पाहातां अभंग । अखिळ वाटे ॥ ५८ ॥
माया सृष्टीची रचना । माया आपुली कल्पना ।
माया तोडितां तुटेना । ज्ञानेंविण ॥ ५९ ॥
ऐसी माया निरोपिली । स्वल्प संकेतें बोलिली ।
पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ ६० ॥
पुढें ब्रह्मनिरोपण । निरोपिलें ब्रह्मज्ञान ।
जेणें तुटे मायाभान । येकसरें[3] ॥ ६१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मंगळाचरणनाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ अमाप; अवर्णनीय. २ ईश्वराच्या ठिकाणींहि मायेचा-मीपणाचा संग असतो. केवल ब्रह्मस्वरूपच निःसंग होय. ३ पूर्णपणें.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्गुण निराकार । ब्रह्म निःसंग निर्विकार ।
ब्रह्मासि नाहीं पारावार[1] । बोलती साधु ॥ १ ॥
ब्रह्म सर्वांस व्यापक । ब्रह्म अनेकीं येक ।
ब्रह्म शाश्वत हा विवेक । बोलिला शास्त्रीं ॥ २ ॥
ब्रह्म अच्युत अनंत । ब्रह्म सदोदित संत[2] ।
ब्रह्म कल्पनेरहित । निर्विकल्प ॥ ३ ॥
ब्रह्म या दृश्यावेगळें । ब्रह्म सुन्यत्वास निराळें ।
ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें । चोजवेना[3] ॥ ४ ॥
ब्रह्म दृष्टीस दिसेना । ब्रह्म मूर्खासी असेना[4] ।
ब्रह्म साधुविण येना । अनुभवासी ॥ ५ ॥
ब्रह्म सकळांहूनि थोर । ब्रह्मा ऐसें नाहीं सार ।
ब्रह्म सूक्ष्म अगोचर । ब्रह्मादिकांसी ॥ ६ ॥
ब्रह्म शब्दीं ऐसें तैसें । बोलिजे त्याहूनि अनारिसें[5] ।
परी तें श्रवणअभ्यासें । पाविजे ब्रह्म ॥ ७ ॥
ब्रह्मास नामें अनंत । परी तें ब्रह्म नामातीत ।
ब्रह्मास हेतदृष्टांत[6] । देतां न शोभती ॥ ८ ॥
ब्रह्मासारिखें दुसरें । पाहातां काय आहे खरें ।
ब्रह्म दृष्टांत उत्तरें । कदा न साहे ॥ ९ ॥
श्रुति ॥ यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥

---

१ सीमा; मर्यादा. २ नित्य असणारें. ३ जाणवेना. ४ मूर्खास विवेकाभावीं, त्याच्यांत असूनहि, ब्रह्म अनुभवास येत नाहीं. ५ विलक्षण; वेगळें. ६ दृष्टांत ज्या हेतूनें देतात तो; समजावून सांगण्याचा हेतु.

जेथें वाचा निवर्तती । मनासी नाहीं ब्रह्मप्राप्ती ।
ऐसी बोलिली श्रुती । सिद्धांतवचन ॥ १० ॥
कल्पनारूप मन पाहीं । ब्रह्मीं कल्पनाचि नाहीं ।
ह्मणौनि वाक्य कांहीं । अन्यथा[1] नव्हे ॥ ११ ॥
आतां मनासि जें अप्राप्त । तें कैसें होईल प्राप्त ।
ऐसें म्हणाल तरी कृत्य । सद्‌गुरुविण नाहीं ॥ १२ ॥
भांडारगृहें भरलीं । परी असती आडकिलीं ।
हातास न येतां किली[2] । सर्वही अप्राप्त ॥ १३ ॥
तरी ते किली ते कवण । मज करावी निरूपण ।
ऐसा श्रोता पुसे खूण । वक्तयासी ॥ १४ ॥
सद्‌गुरूकृपा तेचि किली । जेणें बुद्धि प्रकाशली ।
द्वतकपाटें[3] उघडलीं । येकसरीं ॥ १५ ॥
तेथें सुख असे वाड[4] । नाहीं मनास पवाड[5] ।
मनेंविण कैवाड[6] । साधनाचा ॥ १६ ॥
त्याची मनेंविण प्राप्ती । किं वासनेविण तृप्ती ।
तेथें न चले वित्पत्ती । कल्पनेची ॥ १७ ॥
तें परेहूनी[7] पर । मनबुद्धिअगोचर ।
संग[8] सोडितां सत्वर । पाविजेतें ॥ १८ ॥
संग सोडावा आपुला । मग पाहावें तयाला ।
अनुभवी तो या बोला । सुखावेल गा ॥ १९ ॥
आपण ह्मणिजे मीपण । मीपण ह्मणिजे जीवपण ।
जीवपण ह्मणिजे अज्ञान । संग जडला ॥ २० ॥

---

१ खोटें. २ किल्ली. ३ दृश्य द्वैत हेंच कपाट. त्याच्या अंतर्गत अद्वैत गुप्त असतें. ४ अमर्याद; फार. ५ प्रवेश. ६ युक्ति; मसलत. ७ स्फूर्तीच्याहि पूर्वीचें. ८ मीपणाचा संग.

सोडितां तया संगासी । ऐक्य होये निःसंगासी ।
कल्पनेविण प्राप्तीसी । अधिकार ऐसा ॥ २१ ॥
मी कोण ऐसें नेणिजे । तया नांव अज्ञान बोलिजे ।
अज्ञान गेलियां पाविजे । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
देहबुद्धीचें थोरपण । परब्रह्मीं न चले जाण ।
तेथें होतसे निर्वाण[1] । अहंभावासी ॥ २३ ॥
उंच नीच नाहीं परी । राया रंका येकचि सरी ।
जाला पुरुष अथवा नारी । येकचि पद ॥ २४ ॥
ब्राह्मणाचें ब्रह्म तें सोंवळें । शूद्राचें ब्रह्म तें वोवळें ।
ऐसें वेगळें आगळें । तेथें असेचिना ॥ २५ ॥
उंच ब्रह्म तें रायासी । नीच ब्रह्म तें परिवारासी ।
ऐसा भेद तयापासीं । मुळींच नाहीं ॥ २६ ॥
सकळांसि मिळोन ब्रह्म येक । तेथें नाहीं हे अनेक ।
रंक अथवा ब्रह्मादिक । तेथेंचि जाती ॥ २७ ॥
स्वर्ग मृत्य आणि पाताळ । तिहीं लोकींचे ज्ञाते सकळ ।
सकळांसि मिळोन येकचि स्थळ । विश्रांतीचें ॥ २८ ॥
गुरुशिष्यां येकचि पद । तेथें नाहीं भेदाभेद ।
परी या देहाचा समंध । तोडिला पाहिजे ॥ २९ ॥
देहबुद्धीचा अंतीं । सकळांसि येकचि प्राप्ति ।
येक ब्रह्म द्वितीयं नास्ति । हें श्रुतिवचन ॥ ३० ॥
साधु दिसती वेगळाले । परी ते स्वरूपीं मिळाले ।
अवघे मिळोन येकचि जाले । देहातीत वस्तु ॥ ३१ ॥

---

१ नाश.

ब्रह्म नाहीं नवें जुनें । ब्रह्म नाहीं अदिक[1] उणें ।
उणें भाविल तें सुणें[2] । देहबुद्धीचें ॥ ३२ ॥
देहबुद्धीचा संशयो । करी समाधानाचा क्षयो ।
चुके समाधानसमयो । देहबुद्धीयोगें ॥ ३३ ॥
देहाचें जें थोरपण । तेंचि देहबुद्धीचें लक्षण ।
मिथ्या जाणोनि विचक्षण[3] । निंदिती देहो ॥ ३४ ॥
देह पावे जंवरी मरण । तंवरी धरी देहाभिमान ।
पुन्हां दाखवी पुनरागमन । देहबुद्धि मागुती ॥ ३५ ॥
देहाचेनि थोरपणें । समाधानासी आलें उणें ।
देहो पडेल कोण्या गुणें । हेंहि कळेना ॥ ३६ ॥
हित आहे देहातीत । ह्मणौनि निरोपिती संत ।
देहबुद्धीनें अन्हित । होंचि लागे ॥ ३७ ॥
सामर्थ्यबळें[4] देहबुद्धी । योगियांसि तेहि बाधी ।
देहबुद्धीची उपाधी । पैसावों लागे ॥ ३८ ॥
ह्मणौनि देहबुद्धि हे झडे । तरीच परमार्थ घडे ।
देहबुद्धीनें विघडे । ऐक्यता ब्रह्मीची ॥ ३९ ॥
विवेक वस्तूकडे ओढी । देहबुद्धि तेथूनि पाडी ।
अहंता लाऊन निवडी । वेगळेपणें ॥ ४० ॥
विचक्षणें याकारणें । देहबुद्धि त्यजावी श्रवणें ।
सत्यब्रह्मीं साचारपणें[5] । मिळोन जावें ॥ ४१ ॥

---

१ कमीअधिक. ब्रह्म नेहमीं एकसारखेंच—अक्षुण्ण—असतें. कधीं कमी, कधीं अधिक अशी ढवळाढवळ त्यांत नसते. २ कुत्रें. ३ चतुर, विवेकी. ४ सिद्धिसामर्थ्याच्या वापरानें योग्याच्या मनांतहि ‘ मी श्रेष्ठ ’ अशी मीपणाची जाणीव वाढूं लागते. ५ खरोखर.

सत्यब्रह्म तें कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न ।
प्रत्योत्तर दे आपण । वक्ता श्रोतयासी ॥ ४२ ॥
ह्मणे ब्रह्म येकचि असे । परी तें बहुविध भासे ।
अनुभव देहीं अनारिसें । नाना मतीं ॥ ४३ ॥
जें जें जया अनुभवलें । तेंचि तयासि मानलें ।
तेथेंचि त्याचें विस्वासलें । अंतःकर्ण ॥ ४४ ॥
ब्रह्म नामरूपातीत । असोनि नामें बहुत ।
निर्मळ निश्चळ निवांत । निजानंद ॥ ४५ ॥
अरूप अलक्ष अगोचर । अच्युत अनंत अपरांपर ।
अदृश्य अतर्क्य अपार । ऐसीं नामें ॥ ४६ ॥
नादरूप जोतिरूप । चैतन्यरूप सत्तारूप ।
साक्षरूप सस्वरूप । ऐसीं नामें ॥ ४७ ॥
सुन्य[1] आणि सनातन । सर्वेश्वर आणी सर्वज्ञ ।
सर्वात्मा जगजीवन । ऐसीं नामें ॥ ४८ ॥
सहज आणी सदोदित । शुद्ध बुद्ध सर्वातीत ।
शाश्वत आणी शब्दातीत । ऐसीं नामें ॥ ४९ ॥
विशाळ विस्तीर्ण विश्वंभर । विमळ वस्तु व्योमाकार ।
आत्मा परमात्मा परमेश्वर । ऐसीं नामें ॥ ५० ॥
परमात्मा ज्ञानघन । येकरूप पुरातन ।
चिद्रूप चिन्मात्र जाण । नामें अनाम्याचीं ॥ ५१ ॥
ऐसीं नामें असंख्यात । परी तो परेश नामातीत ।
त्याचा करावा[2] निश्चितार्थ । ठेविलीं नामें ॥ ५२ ॥

---

१ बौद्ध मतांत ब्रह्मस्वरूपालाच 'शून्य' या नांवानें संबोधितात. यांत व नेहमींच्या शून्यत्वाच्या भावनेंत महदंतर आहे.
२ करावया.

तो विश्रांतीचा विश्राम । आदिपुरुष आत्माराम ।
तें येकचि परब्रह्म । दुसरें नाहीं ॥ ५३ ॥
तेंचि कळायाकारणें । चौदा ब्रह्मांचीं लक्षणें ।
सांगिजेती तेणें श्रवणें । निश्चयो बाणे ॥ ५४ ॥
खोटें निवडितां येकसरें । उरलें तें जाणिजे खरें ।
चौदा ब्रह्में शास्त्राधारें[1] । बोलिजेती ॥ ५५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मनिरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान । आतां सांगतों ब्रह्मज्ञान ।
जेणें होये समाधान । साधकाचें ॥ १ ॥
रत्नें साधायाकारणें[2] । मृत्तिका लागे येकवटणें ।
चौदा ब्रह्मांचीं लक्षणें । जाणिजे तैसीं ॥ २ ॥
पदार्थेंविण संकेत । द्वैतावेगळा दृष्टांत ।
पूर्वपक्षेंविण सिद्धांत । बोलतांचि न ये ॥ ३ ॥
आधीं मिथ्या उभारावें । मग तें वोळखोन सांडावें ।
पुढें सत्य तें स्वभावें । अंतरीं बाणे ॥ ४ ॥
ह्मणौन चौदा ब्रह्मांचा संकेत । बोलिला कळाया सिद्धांत ।
येथें श्रोतीं सावचित । क्षण येक असावें ॥ ५ ॥
पहिलें तें शब्दब्रह्म । दुजें मीतिकाक्षरब्रह्म[3] ।
तिसरें खंब्रह्म । बोलिली श्रुती ॥ ६ ॥

---

१ बृहदारण्यकोपनिषद्. वामनपंडितांची याबाबतची शंका श्रीसमर्थांनीं दूर केल्याची आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. २ मिळविण्यासाठीं. ३ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म.

चौथें जाण सर्वब्रह्म । पांचवें चैतन्यब्रह्म ।
साहावें सत्ताब्रह्म । साक्षब्रह्म सातवें ।। ७ ।।
आठवें सगुणब्रह्म । नवें[1] निर्गुणब्रह्म ।
दाहावें वाच्यब्रह्म । जाणावें पैं ।। ८ ।।
अनुभव तें अक्रावें । आनंदब्रह्म तें बारावें ।
तदाकार तेरावें । चौदावें अनुर्वाच्य ।। ९ ।।
ऐसीं हे चौदा ब्रह्में । यांचीं निरोपिलीं नामें ।
आतां स्वरूपाचीं वर्मे । संकेत दाऊं ।। १० ।।
अनुभवेंविण भ्रम । या नांव शब्दब्रह्म ।
आतां मीतिकाक्षरब्रह्म । तें येकाक्षर ।। ११ ।।
खंशब्दें आकाशब्रह्म । महदाकाश व्यापकधर्म ।
आतां बोलिलें सूक्ष्म । सर्वब्रह्म ।। १२ ।।
पंचभूतांचें कुवाडें[2] । जें जें तत्व दृष्टी पडे ।
तें तें ब्रह्मचि चोखडें[3] । बोलिजेत आहे ।। १३ ।।
या नांव सर्वब्रह्म । श्रुतिआश्रयाचें वर्म[4] ।
आतां चैतन्यब्रह्म । बोलिजेल ।। १४ ।।
पंचभूतादि मायेसें । चैतन्यचि चेतवितें ।
ह्मणौनि त्या चैतन्यातें । चैतन्यब्रह्म बोलिजे ।। १५ ।।
चैतन्यास ज्याची सत्ता[5] । तें सत्ताब्रह्म तत्वतां ।
तये सत्तेस जाणता । या नांव साक्षब्रह्म ।। १६ ।।
साक्षत्व जयापासुनी । तेंहि आकळिलें[6] गुणीं ।
सगुणब्रह्म हे वाणी । तयासि वदे ।। १७ ।।

---

१ नववें. २ कोडें; गुह्य. ३ निर्मल. ४ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या श्रुतीच्या आधारानें. ५ आधार. ६ गुणांनीं युक्त.

जेथें नाहीं गुणवार्ता । तें निर्गुणब्रह्म तत्वतां ।
वाच्यब्रह्म तेंहि आतां । बोलिजेल ।। १८ ।।
जें वाचें बोलतां आलें । तें वाच्यब्रह्म बोलिलें ।
अनुभवासि कथिलें । न वचे सर्वथा ।। १९ ।।
या नांव अनुभवब्रह्म । आनंद वृत्तीचा धर्म ।
परंतु याचेंही वर्म । बोलिजेल ।। २० ।।
ऐसें हें ब्रह्म आनंद । तदाकार तें अभेद ।
अनुर्वाचीं[1] संवाद । तुटोन गेला ।। २१ ।।
ऐसीं हे चौदा ब्रह्में । निरोपिलीं अनुक्रमें ।
साधकें पाहातां भ्रमें । बाधिजेना ।। २२ ।।
ब्रह्म जाणावें शाश्वत । माया तेचि अशाश्वत ।
चौदा ब्रह्मांचा सिद्धांत । होईल आतां ।। २३ ।।
शब्दब्रह्म तें शाब्दिक । अनुभवेंविण माईक ।
शाश्वताचा विवेक । तेथें नाहीं ।। २४ ।।
जें क्षर ना अक्षर[2] । तेथें कैंचें मीतिकाक्षर ।
शाश्वताचा विचार । तेथेंहि न दिसे ।। २५ ।।
खंब्रह्म[3] ऐसें वचन । तरी सुन्यातें[4] नासी ज्ञान ।
शाश्वताचें अधिष्ठान । तेथेंहि न दिसे ।। २६ ।।
सर्वत्रास आहे अंत । सर्वब्रह्म नासिवंत ।
प्रळये बोलिला निश्चित । वेदांतशास्त्रीं ।। २७ ।।

---

१ वर्णनातीताविषयीं वर्णन तें कसलें ? २ तें एकच एक नित्य असल्यामुळें तेथें विनाशी वा अविनाशी या द्वैतमूळ कल्पना संभवत नाहींत. ३ खं=आकाश= अवकाश = शून्य = अज्ञान पहा द.८, स.४, ओ.१६. ४ शून्याला.

ब्रह्मप्रळये मांडेल जेथें। भूतान्वय[1] कैंचा तेथें।
ह्मणौनिया सर्वब्रह्मातें। नाश आहे ॥ २८ ॥
अचळासि आणी चळण। निर्गुणास लावितां गुण।
आकारास विचक्षण। मानीतना ॥ २९ ॥
जें निर्माण पंचभूत। तें प्रत्यक्ष नासिवंत।
सर्वब्रह्म हे मात। घडे केवी ॥ ३० ॥
असो आतां हें बहुत। सर्व ब्रह्म नासिवंत।
वेगळेपणास[2] अंत। पाहाणें कैंचें ॥ ३१ ॥
आतां जयास चेतवावें। तेंचि माईक[3] स्वभावें।
तेथें चैतन्याच्या नावें। नास आला ॥ ३२ ॥
परिवारेंविण सत्ता। ते सत्ता नव्हे तत्वतां।
पदार्थेंविण साक्षता। तेहि मिथ्या ॥ ३३ ॥
सगुणास नाश आहे। प्रत्यक्षास प्रमाण काये।
सगुणब्रह्म निश्चयें। नासिवंत ॥ ३४ ॥
निर्गुण ऐसें जें नांव। त्या नांवास कैंचा ठाव।
गुणेंविण गौरव[4]। येईल कैंचें ॥ ३५ ॥
माया जैसें मृगजळ। ऐसें बोलती सकळ।
कां तें कल्पनेचें आभाळ। नाथिलेंचि[5] ॥ ३६ ॥
ग्रामो नास्ति कुतः सीमा। जन्मेंविण जीवात्मा।
अद्वैतासी उपमा। द्वैताची ॥ ३७ ॥

---

१ पंचभूतांचा समुदाय. २ 'सर्व' या शब्दांत जो वेगळेपणाची -निराळेपणाची-भावना असते तिचा एकत्वांत-ऐक्यांत-नाश होत असतो. ३ मिथ्या. ४ कांहींतरी वैशिष्ट्यामुळें गौरव केला जातो. गुणच जेथें मिथ्या तेथें निर्गुणत्वाचें वैशिष्ट्य तरी कसें संभवणार ? ५ नसलेलेंच.

मायेविरहित सत्ता । पदार्थेंविण जाणता ।
अविद्येंविण चैतन्यता । कोणास आली ॥ ३८ ॥
सत्ता चैतन्यता साक्षी । सर्वहि गुणाचपासीं ।
ठाईचें निर्गुण त्यासी । गुण कैंचे ॥ ३९ ॥
ऐसें जें गुणरहित । तेथें नामाचा संकेत ।
तोचि जाणावा अशाश्वत । निश्चयेंसी ॥ ४० ॥
निर्गुण ब्रह्मासि संकेतें । नामें ठेविलीं बहुतें ।
तें वाच्यब्रह्म त्यातें । नाश आहे ॥ ४१ ॥
आनंदाचा अनुभव । हाहि वृत्तीचाचि भाव ।
तदाकारीं[1] ठाव । वृत्तीस नाहीं ॥ ४२ ॥
अनुर्वाच्य याकारणें । संकेत[2] वृत्तीच्या गुणें ।
तया संकेतास उणें । निवृत्तीनें आणिलें ॥ ४३ ॥
अनुर्वाच्य ते निवृत्ती । तेचि उन्मनीची स्थिती ।
निरोपाधी विश्रांति । योगियांची ॥ ४४ ॥
वस्तु जे कां निरोपाधी । तेचि सहज समाधी ।
जेणें तुटे आदिव्याधी । भवदुखाची ॥ ४५ ॥
जो उपाधीचा अंत । तोचि जाणावा सिद्धांत ।
सिद्धांत आणी वेदांत । धादांत[3] आत्मा ॥ ४६ ॥
असो ऐसें जें शाश्वत ब्रह्म । जेथें नाहीं मायाभ्रम ।
अनुभवी जाणे[4] वर्म । स्वानुभवें ॥ ४७ ॥

---

१ आनंदाचा अनुभविता आनंदमयच-तद्रूप-झाल्यावर अनुभवाची वृत्ति वेगळी राहूं शकत नाहीं. पूर्णैक्यांत त्रिपुटी नसते. २ नामनिर्देश; खूण. ३ अपरोक्ष; प्रत्यक्ष. ४ तें स्वसंवेद्य असल्यानें त्याचें वर्म सांगता येत नाहीं.

आपुलेन अनुभवें । कल्पनेसि मोडावें ।
मग सुकाळीं पडावें । अनुभवाचे ॥ ४८ ॥
निर्विकल्पास कल्पावें । कल्पना मोडे स्वभावें ।
मग नसोनि असावें । कल्पकोटी ॥ ४९ ॥
कल्पनेचें येक बरें । मोहरितांच[1] मोहरे ।
स्वरूपीं घालितां भरे । निर्विकल्पीं ॥ ५० ॥
निर्विकल्पासी कल्पितां । कल्पनेची नुरे वार्ता ।
निःसंगास भेटों जातां । निःसंग होइजे ॥ ५१ ॥
पदार्थाऐसें ब्रह्म नव्हे । मां तें हातीं धरून द्यावें ।
असो हें अनुभवावें । सद्‌गुरुमुखें ॥ ५२ ॥
पुढें कथेचा अन्वये । केलाचि करूं निश्चये ।
जेणें अनुभवासि ये । केवळब्रह्म ॥ ५३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चतुर्दशब्रह्मनिरूपणनाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म नभाहून निर्मळ । पाहातां तैसेंचि पोकळ ।
अरूप आणी विशाळ । मर्यादेवेगळें ॥ १ ॥
येकविस स्वर्ग सप्त पाताळ । मिळोन एक ब्रह्मगोळ ।
ऐसीं अनंत तें निर्मळ । व्यापून असे ॥ २ ॥
अनंत ब्रह्मांडांखालतें । अनंत ब्रह्मांडांवरुतें ।
तेणेंविण स्थळ रितें । अणुमात्र नाहीं ॥ ३ ॥

---

१ वळवितांच.

जळीं स्थळीं काष्ठीं पाषाणीं । ऐसी वदे लोकवाणी ।
तेणेंविण रिता प्राणी । येकहि नाहीं ॥ ४ ॥
जळचरांस जैसें जळ । बाह्याभ्यांतरीं निखळ ।
तैसें ब्रह्म हें केवळ । जीवमात्रासी ॥ ५ ॥
जळावेगळा ठाव आहे । ब्रह्माबाहेरी जातां न ये ।
ह्मणौनी उपमा न साहे । जळाची तया ॥ ६ ॥
आकाशाबाहेरी पळों जातां । पुढें आकाशची तत्वतां ।
तैसा तया अनंता । अंतचि नाहीं ॥ ७ ॥
परी जें अखंड भेटलें । सर्वांगास लिगटलें ।
अति निकट परी चोरलें । सकळांसि जें ॥ ८ ॥
तयामधेंचि असिजे । परी तयास नेणिजे ।
उमजे[1] भास नुमजे । परब्रह्म तें ॥ ९ ॥
आकाशामधें आभाळ[2] । तेणें आकाश वाटे डहुळ ।
परी तें मिथ्या निवळ । आकाशचि असे ॥ १० ॥
नेहार[3] देतां आकाशीं । चक्रें दिसती डोळयांसी ।
तैसें दृश्य ज्ञानियांसी । मिथ्यारूप ॥ ११ ॥
मिथ्याचि परी आभासे । निद्रिस्तांस स्वप्न जैसें ।
जागा जालियां अपैसें[4] । बुझों[5] लागे ॥ १२ ॥
तैसें आपुलेन अनुभवें । ज्ञानें जागृतीसि यावें ।
मग माईक स्वभावें । कळों लागे ॥ १३ ॥
आतां असो हें कुवाडें[6] । जें ब्रह्मांडापैलिकडे ।
तेंचि आतां निवाडें[7] । उमजोन दाऊं ॥ १४ ॥

---

१ उमजलें असें जे वाटतें तो भास; कारण येथें वेगळेपण आहे. २ अभ्र. ३ न्याहार; एकाग्र दृष्टि. ४ आपोआप. ५ समजूं. ६ कोडें, गुह्य. ७ स्पष्ट.

ब्रह्म ब्रह्मांडीं कालवलें । पदार्थासी व्यापून ठेलें ।
सर्वांमधें विस्तारलें । अंशमात्रें ॥ १५ ॥
ब्रह्मामधें सृष्टी भासे । सृष्टीमधें ब्रह्म असे ।
अनुभव घेतां आभासे । अंशमात्रें ॥ १६ ॥
अंशमात्रें सृष्टीभीतरीं । बाहेरी मर्यादा कोण करी ।
सगळें ब्रह्म ब्रह्मांडोदरीं । माईल कैसें ॥ १७ ॥
अमृतीमधें[1] आकाश । सगळें सांठवतां प्रयास ।
ह्मणौन तयाचा अंश । बोलिजेतो ॥ १८ ॥
ब्रह्म तैसें कालवलें । परी तें नाहीं हालवलें ।
सर्वांमधें परी संचलें । संचलेपणें ॥ १९ ॥
पंचभूतीं असे मिश्रित । परंतु तें पंचभूतातीत ।
पंकीं[2] आकाश अलिप्त । असोनि जैसें ॥ २० ॥
ब्रह्मास दृष्टांत न घडे । बुझावया देणें घडे ।
परी दृष्टांतीं साहित्य[3] पडे । विचारितां आकाश ॥२१॥
खंब्रह्म ऐसी श्रुती । गगनसदृशं हे स्मृती ।
ह्मणौनि ब्रह्मास दृष्टांतीं । आकाश घडे ॥ २२ ॥
काळिमा नस्तां पितळ । मग तें सोनेंचि केवळ ।
सुन्यत्व नस्तां निवळ । आकाश ब्रह्म ॥ २३ ॥
ह्मणौनि ब्रह्म जैसें गगन । आणि माया जैसा पवन ।
आडळे परी दर्शन । नव्हे त्याचें ॥ २४ ॥
शब्दसृष्टीची रचना । होत जात क्षणक्षणा ।
परंतु ते स्थिरावेना । वायुच ऐसी ॥ २५ ॥

---

१ तीर्थाची गिंडी, तिच्यांत. २ चिखलांत ३ सामग्री; वस्तु. ब्रह्माला जर दृष्टान्त द्यावयाचा झाला तर ती दृष्टान्तवस्तु म्हणजे आकाश होय.

असो ऐसी माया माईक । शाश्वत तें ब्रह्म येक ।
पाहों जातां अनेक । व्यापून आहे ॥ २६ ॥
पृथ्वीसी भेदून आहे । परी तें ब्रह्म कठीण नव्हे ।
दुजी उपमा न साहे । तया मृदत्वासी ॥ २७ ॥
पृथ्वीहूनि मृद[1] जळ । जळाहूनि तो अनळ[2] ।
अनळाहून कोमळ । वायो जाणावा ॥ २८ ॥
वायोहून तें गगन । अत्यंतचि मृद जाण ।
गगनाहून मृद पूर्ण । ब्रह्म जाणावें ॥ २९ ॥
वज्रास असे भेदिलें । परी मृदत्व नाहीं गेलें ।
उपमेरहित संचलें । कठिण ना मृद ॥ ३० ॥
पृथ्वीमधें व्यापून असे । पृथ्वी नासे तें न नासे ।
जळ शोषे[3] तें न शोषे । जळीं असोनी ॥ ३१ ॥
तेजीं असे परी जळेना । पवनीं असे परी चळेना ।
गगनीं असे परी कळेना । परब्रह्म तें ॥ ३२ ॥
शरीर अवघें व्यापलें । परी तें नाहीं आडळलें ।
जवळिच दुरावलें । नवल कैसें ॥ ३३ ॥
सन्मुखचि चहुंकडे । तयामधें पाहाणें घडे ।
बाह्याभ्यांतरीं रोकडें । सिद्धचि आहे ॥ ३४ ॥
तयामधेंचि आपण । आपणा सबाह्य तें जाण ।
दृश्यावेगळी खूण । गगनासारिखी ॥ ३५ ॥
कांहीं नाहींसें वाटलें । तेथेंचि तें कोंदाटलें ।
जैसें न दिसे आपलें । आपणासि धन ॥ ३६ ॥
जो जो पदार्थ दृष्टी पडे । तें त्या पदार्था ऐलिकडे ।
अनुभवें हें कुवाडें । उकलावें ॥ ३७ ॥

---

१ सूक्ष्म; मृदु. २ अग्नि; तेज. ३ वाळतें; नष्ट होतें.

मागें पुढें आकाश । पदार्थेंविण जो पैस[1] ।
पृथ्वीविण भकास[2] । येकरूप ॥ ३८ ॥
जें जें रूप आणी नाम । तो तो नाथिलाच भ्रम ।
नामरूपातीत वर्म । अनुभवी जाणे ॥ ३९ ॥
नभीं धूम्राचे डोंगर । उचलती थोर थोर ।
तैसें दावीं वोडंबर[3] । माया देवी ॥ ४० ॥
ऐसी माया अशाश्वत । ब्रह्म जाणावें शाश्वत ।
सर्वां ठाइं सदोदित । भरलें असे ॥ ४१ ॥
पोथी वाचूं जातां पाहे । मातृकांमधेंचि[4] आहे ।
नेत्रीं निघोनि[5] राहे । मृदपणें ॥ ४२ ॥
श्रवणें शब्द ऐकतां । मनें विचार पाहातां ।
मना सबाह्य तत्वतां । परब्रह्म तें ॥ ४३ ॥
चरणें चालतां मार्गीं । जें आडळे सर्वांगीं ।
करें घेतां वस्तुलागीं । आडवें ब्रह्म ॥ ४४ ॥
असो इंद्रियेंसमुदाव । तयामधें वर्ते सर्व ।
जाणों जातां मोडे हांव । इंद्रियांची ॥ ४५ ॥
तें जवळिच असे । पाहों जातां न दिसे ।
न दिसोन वसे । कांहीं येक ॥ ४६ ॥
जें अनुभवेंचि जाणावें । सृष्टीचेनि अभावें ।
आपुलेन स्वानुभवें । पाविजे ब्रह्म ॥ ४७ ॥
ज्ञानदृष्टीचें देखणें । चर्मदृष्टी पाहों नेणें ।
अंतरवृत्तीचिये खुणे । अंतरवृत्ति साक्ष ॥ ४८ ॥

---

१ पोकळी. २ अवकाश. ३ गरुडीविद्या; जादू. ४ अक्षरांमध्येंहि. ५ डोळयांतहि असल्यानें त्यांतून निघालेंसें वाटण्याइतकें तें सूक्ष्म आहे.

जाणे ब्रह्म जाणे माया । जाणे अनुभवाच्या ठाया ।
ते येक जाणावी तुर्या । सर्वसाक्षिणी ॥ ४९ ॥
साक्षत्व वृत्तीचें कारण । उन्मनी ते निवृत्ति जाण ।
जेथें विरे जाणपण । विज्ञान तें ॥ ५० ॥
जेथें अज्ञान सरे । ज्ञान तेंहि नुरे ।
विज्ञानवृत्ति[1] मुरे । परब्रह्मीं ॥ ५१ ॥
ऐसें ब्रह्म शाश्वत । जेथें कल्पनेसी अंत ।
योगीजनां येकांत । अनुभवें जाणावा ॥ ५२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळब्रह्मनिरूपणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

केवळ ब्रह्म जें बोलिलें । तें अनुभवास आलें ।
आणी मायेचेंहि लागलें । अनुसंधान ॥ १ ॥
ब्रह्म अंतरीं प्रकाशे । आणी मायाहि प्रत्यक्ष दिसे ।
आतां हें द्वैत निरसे । कवणेपरी हो ॥ २ ॥
तरी आतां सावधान । येकाग्र करूनियां मन ।
माया ब्रह्म हें कवण । जाणताहे ॥ ३ ॥
सत्य ब्रह्माचा संकल्प । मिथ्या मायेचा विकल्प ।
ऐसिया द्वैताचा जल्प । मनचि करी ॥ ४ ॥

---

१ अनुभवाची जाणीव. ज्ञानामुळें अज्ञान नष्ट होतें. अनुभव घेतांना ज्ञानाचें भान उरत नाहीं व ऐक्यत्वांत अनुभव निराळा रहात नाहीं. ब्रह्मसाक्षात्कारांत असें परमपूर्ण ऐक्य होतें.

जाणे ब्रह्म जाणे माया । ते येक जाणावी तुर्या ।
सर्व जाणे ह्मणोनिया । सर्वसाक्षिणी ।। ५ ।।
ऐक तुर्येचें लक्षण । जेथें सर्व जाणपण ।
सर्वचि नाहीं कवण । जाणेल गा ।। ६ ।।
संकल्पविकल्पाची सृष्टी । जाली मनाचिये पोटीं ।
तें मनचि मिथ्या सेवटीं । साक्षी कवणु ।। ७ ।।
साक्षत्व चैतन्यत्व सत्ता । हे गुण ब्रह्माचिया माथां ।
आरोपले जाण वृथा । मायागुणें ।। ८ ।।
घटमठाचेनि गुणें । त्रिविधा[1] आकाश बोलणें ।
मायेचेनि खरेंपणें । गुण ब्रह्मीं ।। ९ ।।
जंव खरेंपण मायेसी । तंवचि साक्षत्व ब्रह्मासी ।
मायेअविद्येचे निरासी । द्वैत कैंचें ।। १० ।।
ह्मणोनि सर्वसाक्षी मन । तेंचि जालिया उन्मन ।
मग तुर्यारूप ज्ञान । तें मावळोन गेलें ।। ११ ।।
जयास द्वैत भासलें । तें मन उन्मन जालें ।
द्वैताअद्वैताचें तुटलें । अनुसंधान ।। १२ ।।
येवं द्वैत आणी अद्वैत । होये वृत्तीचा संकेत ।
वृत्ति जालिया निवृत्त । द्वैत कैंचें ।। १३ ।।
वृत्तिरहित जें ज्ञान । तेंचि पूर्ण समाधान ।
जेथें तुटे अनुसंधान[2] । मायाब्रह्मीचें ।। १४ ।।
मायाब्रह्म ऐसा हेत । मनें कल्पिला संकेत ।
ब्रह्म कल्पनेरहित । जाणती ज्ञानी ।। १५ ।।

---

१ घटाकाश, मठाकाश व महदाकाश. २ जाणीव.

जें मनबुद्धिअगोचर। जें कल्पनेहून पर।
तें अनुभवितां[1] साचार। द्वैत कैंचें ॥ १६ ॥
द्वैत पाहातां ब्रह्म नसे। ब्रह्म पाहातां द्वैत नासे।
द्वैताद्वैत भासे। कल्पनेसी ॥ १७ ॥
कल्पना माया निवारी। कल्पना ब्रह्म थावरी[2]।
संशय धरी आणी वारी। तेहि कल्पना ॥ १८ ॥
कल्पना करी बंधन। कल्पना दे समाधान।
ब्रह्मीं लावी अनुसंधान। तेहि कल्पना ॥ १९ ॥
कल्पना द्वैताची माता। कल्पना ज्ञप्ती[3] तत्वतां।
बद्धता आणी मुक्तता। कल्पनागुणें ॥ २० ॥
कल्पना अंतरीं सबळ। नस्ते दावी ब्रह्मगोळ[4]।
क्षणा येकातें निर्मळ। स्वरूप कल्पी ॥ २१ ॥
क्षणा येका धोका वाहे। क्षणा येका स्थिर राहे।
क्षणा येका पाहे। विस्मित[5] होउनी ॥ २२ ॥
क्षणा येकातें उमजे। क्षणा येकातें निर्बुजे[6]।
नाना विकार करिजे। ते कल्पना जाणावी ॥ २३ ॥
कल्पना जन्माचें मूळ। कल्पना भक्तीचें फळ।
कल्पना तेचि केवळ। मोक्षदाती ॥ २४ ॥
असो ऐसी हे कल्पना। साधनें दे समाधाना।
येरवीं हे पतना। मूळच कीं ॥ २५ ॥
ह्मणौन सर्वांचें मूळ। ते हे कल्पनाच केवळ।
इचें केलियां निर्मूळ। ब्रह्मप्राप्ती ॥ २६ ॥

---

१ खरोखर तेंच आपण होणें. ध्याता, ध्येय व ध्यान यांचें भानहि रहातां कामा नये. २ स्थापित करते. ३ ज्ञप्ति; केवल ज्ञान. ४ ब्रह्म म्हणून गोलाकार तेजस्वी कांहीतरी दृश्य दाखविते. ५ स्तब्ध; आश्चर्यचकित. ६ घाबरते, न उमजे.

श्रवण आणी मनन । निजध्यासें समाधान ।
मिथ्या कल्पनेचें भान । उडोन जाये ॥ २७ ॥
शुद्ध ब्रह्माचा निश्चयो । करी कल्पनेचा जयो ।
निश्चितार्थें संशयो । तुटोन गेला ॥ २८ ॥
मिथ्या कल्पनेचें कोडें । कैसें राहे साचापुढें ।
जैसें सूर्याचेनि उजेडें । नासे तम ॥ २९ ॥
तैसें ज्ञानाचेनि प्रकाशें । मिथ्या कल्पना हे नासे ।
मग हें तुटे अपैसें[1] । द्वैतानुसंधान ॥ ३० ॥
कल्पनेनें कल्पना उडे । जैसा मृगें मृग सांपडे ।
कां शरें शर आतुडे[2] । आकाशमार्गीं ॥ ३१ ॥
शुद्ध कल्पनेचें बळ । जालियां नासे सबळ[3] ।
हेंचि वचन प्रांजळ । सावध ऐका ॥ ३२ ॥
शुद्ध कल्पनेची खूण । स्वयें कल्पिजे निर्गुण ।
सस्वरूपीं विस्मरण । पडोंचि नेदी ॥ ३३ ॥
सदा स्वरूपानुसंधान । करी द्वैताचें निर्शन ।
अद्वयनिश्चयाचें ज्ञान । तेचि शुद्ध कल्पना ॥ ३४ ॥
अद्वैत कल्पी ते शुद्ध । द्वैत कल्पी ते अशुद्ध ।
अशुद्ध तेचि प्रसिद्ध । सबळ जाणावी ॥ ३५ ॥
शुद्ध कल्पनेचा अर्थ । अद्वैताचा निश्चितार्थ ।
आणी सबळ वेर्थ । द्वैत कल्पी ॥ ३६ ॥
अद्वैतकल्पना प्रकाशे । तेंचि क्षणीं द्वैत नासे ।
द्वैतासरिसी निरसे । सबळ कल्पना ॥ ३७ ॥
कल्पनेनें[4] कल्पना[5] सरे । ऐसी जाणावी चतुरें ।

---

१ सहज. २ सांपडे. ३ शबल; अशुद्ध. ४ अद्वैतकल्पनेनें.
५ द्वैतकल्पना.

सबळ गेलियां नंतरें। शुद्ध उरली ॥ ३८ ॥
शुद्ध कल्पनेचें रूप। तेंचि जें कल्पी स्वरूप।
स्वरूप कल्पितां तद्रूप। होये आपण ॥ ३९ ॥
कल्पनेसी मिथ्यत्व आलें। सहजचि तद्रूप जालें।
आत्मनिश्चयें नासिलें। कल्पनेसी ॥ ४० ॥
जेचि क्षणीं निश्चये चळे। तेचि क्षणीं द्वैत उफाळे।
जैसा अस्तमानीं प्रबळे। अंधकार ॥ ४१ ॥
तेसें ज्ञान होतां मळिण। अज्ञान प्रबळे जाण।
याकारणें श्रवण। अखंड असावें ॥ ४२ ॥
आतां असो हें बोलणें जालें। आशंका फेडूं येका बोलें।
जयास[1] द्वैत भासलें। तें तूं नव्हेसी सर्वथा ॥ ४३ ॥
मागील आशंका फिटली। इतुकेन हे कथा संपली।
पुढें वृत्ति सावध केली। पाहिजे श्रोतीं ॥ ४४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे द्वैतकल्पनानिर्शननाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

अद्वैत ब्रह्म निरोपिलें। जें कल्पनेरहित संचलें।
क्षणयेक तदाकार केलें। मज या निरूपणें ॥ १ ॥
परी स्यां तदाकार व्हावें। ब्रह्मचि होऊन असावें।
पुन्हां संसारास न यावें। चंचळपणें सर्वथा ॥ २ ॥
कल्पनारहित जें सुख। तेथें नाहीं संसारदुःख।
ह्मणोनि तेंचि येक। होऊन असावें ॥ ३ ॥

---

१ मनाला द्वैत कळतें; तें तुझें स्वरूप नव्हे. पहा, ओ. ४ थी.

ब्रह्मचि होईजे श्रवणें । पुन्हां वृत्तीवरी लागे येणें ।
ऐसें सदा येणें जाणें । चुकेना कीं ।। ४ ।।
मनें अंतरिक्ष[1] जावें । क्षणयेक ब्रह्मचि व्हावें ।
पुन्हां तेथून कोंसळावें । वृत्तीवरी मागुतें ।। ५ ।।
प्रत्यावृत्ती[2] सैरावैरा । किती करूं येरझारा ।
पाईं लाउनियां दोरा । कीटक जैसा ।। ६ ।।
उपदेशकाळीं तदाकार । होतां पडे हें शरीर ।
अथवा नेणें आपपर । ऐसें जालें पाहिजे[3] ।। ७ ।।
ऐसें नस्तां जें बोलणें । तेंचि वाटे लाजिरवाणें ।
ब्रह्म होऊन संसार करणें । हेंहि विपरीत दिसे ।। ८ ।।
जो स्वयें ब्रह्मचि जाला । तो मागुता कैसा आला ।
ऐसें ज्ञान माझें मजला । प्रशस्त न वटे ।। ९ ।।
ब्रह्मचि होऊनि जावें । कां तें संसारींच असावें ।
दोहींकडे भरंगळावें[4] । किती ह्मणूनी ।। १० ।।
निरूपणीं ज्ञान प्रबळे । उठोन जातां तें मावळे ।
मागुतां कामक्रोध खवळे । ब्रह्मरूपासी ।। ११ ।।
ऐसा कैसा ब्रह्म जाला । दोहींकडे अंतरला ।
बोडगस्तपणेंचि[5] गेला । संसार त्याचा ।। १२ ।।

---

१ अंतः इक्ष=आंत पहात. मनानें आंतल्या आंत शोध घेत घेत क्षणभर अंतराकाशांत स्वरूपीं तादात्म्य पावावें व लगेच परत वृत्तिमय व्हावें असें, २ सारखें ये-जा करीत रहाणें किती वेळ चालणार? ३ उपदेशकाळीं तदाकार झाल्याबरोबर एक तर शरीर पडलें-सुटलें-पाहिजे अथवा राहिलें तरीहि मी-तूंवें-पणाची भावना येतां कामा नये. ४ घोटाळावें, गोंधळावें. ५ ओढाताणीनें.

घेतां ब्रह्मसुखाचि गोडी । संसारिक[1] मागें वोडी ।
संसार करितां आवडी । ब्रह्मीं उपजे मागुती ॥ १३ ॥
ब्रह्मसुख नेलें संसारें । संसार गेला ज्ञानद्वारें ।
दोनी अपुरीं पुरें । येकही नाहीं ॥ १४ ॥
याकारणें माझें चित्त । चंचळ जालें दुश्चीत ।
काये कारणें निश्चीत । येकही नाहीं ॥ १५ ॥
ऐसा श्रोता करी विनती । आतां राहावें कोणे रीती ।
ह्मणे अखंड माझी मती । ब्रह्माकार नाहीं ॥ १६ ॥
आतां याचें प्रत्योत्तर । वक्ता देईल सुंदर ।
श्रोतीं व्हावें निरोत्तर । क्षणयेक आतां ॥ १७ ॥
ब्रह्मचि होऊन जे पडिले । तेचि मुक्तपदास गेले ।
येर ते काये बुडाले । व्यासादिक ॥ १८ ॥
श्रोता विनती करी पुढती । शुको मुक्तो वामदेवो वा हे श्रुती ।
दोघेचि मुक्त आदिअंतीं । बोलतसे ॥ १९ ॥
वेदें बद्ध केले सर्व । मुक्त शुक वामदेव ।
वेदवचनीं अभाव । कैसा धरावा ॥ २० ॥
ऐसा श्रोता वेदाधारें । देता जाला प्रत्योत्तरें ।
दोघेचि मुक्त अत्यादरें । प्रतिपाद्य केलें ॥ २१ ॥
वक्ता बोले याउपरी । दोघेचि मुक्त सृष्टीवरी ।
ऐसें बोलतां उरी[2] । कोणास आहे ॥ २२ ॥
बहु ऋषि बहु मुनी । सिद्ध योगी आत्मज्ञानी ।
जाले पुरुष समाधानी । असंख्यात ॥ २३ ॥

---

१ संसारिक सुखाची आवडी. २ ठाव, स्थिति.

श्लोक ॥ प्ऱ्हादनारदपराशरपुंडरीक-
व्यासांबरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् ।
रुक्मांगदार्जुनवसिष्ठबिभीषणादीन्
पुण्यानिमान्परमभागवतान्स्मरामि ॥ १ ॥
कविर्हरिरंतरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः॥२॥

याहि वेगळे थोर थोर । ब्रह्माविष्णुमहेश्वर ।
आदिकरून दिगंबर । विदेहादिक ॥ २४ ॥
शुक वामदेव मुक्त जाले । येर हे अवघेचि बुडाले ।
या वचना विश्वासले । ते पढतमूर्ख ॥ २५ ॥
तरी वेद कैसें बोलिला । तो काये तुह्मी मिथ्या केला ।
ऐकोन वक्ता देता जाला । प्रत्योत्तर ॥ २६ ॥
वेद बोलिला पूर्वपक्ष । मूर्ख तेथेंचि लावी लक्ष ।
साधु आणी वित्पन्न दक्ष । त्यांस हें न मने ॥ २७ ॥
तथापी हें जरी मानलें । तरी वेदसामर्थ्य बुडालें ।
वेदांचेनि उद्धरिलें । न वचे कोणा ॥ २८ ॥
वेदाआंगीं सामर्थ्य नसे । तरी या वेदास कोण पुसे ।
ह्मणौनि वेदीं सामर्थ्य असे । जन उधरावया ॥ २९ ॥
वेदाक्षर घडे ज्यासी । तो बोलिजे पुण्यरासी ।
ह्मणौन वेदीं सामर्थ्यासी । काये उणें ॥ ३० ॥
वेदशास्त्रपुराण । भाग्यें जालियां श्रवण ।
तेणें होईजे पावन । हें बोलती साधु ॥ ३१ ॥
श्लोक अथवा श्लोकार्ध । नाहीं तरी श्लोकपाद[1] ।
श्रवण होतां येक शब्द । नाना दोष जाती ॥ ३२ ॥

---

१ श्लोकाचें एक चरण.

वेदशास्त्रीं पुराणीं । ऐशा वाक्याच्या आईणी[१] ।
अगाध महिमा व्यासवाणी । वदोन गेली ॥ ३३ ॥
येकाक्षर होतां श्रवण । तत्काळचि होईजे पावन ।
ऐसें ग्रंथाचें महिमान । ठाईं ठाईं बोलिलें ॥ ३४ ॥
दोहीवेगळा तिजा नुधरे[२] । तरी महिमा कैंचा उरे ।
असो हें जाणिजे चतुरें । येरां गथागोवी[३] ॥ ३५ ॥
वेदशास्त्रें पुराणें । कैसीं होतीं अप्रमाणें ।
दोघांवांचून तिसरा कोणें । उद्धरावा ॥ ३६ ॥
ह्मणसी काष्ठीं[४] लागोन पडला । तोचि येक मुक्त जाला ।
शुक तोहि अनुवादला । नाना निरूपणें ॥ ३७ ॥
शुक मुक्त ऐसें वचन । वेद बोलिला हें प्रमाण ।
परी तो नव्हता अचेतन[५] । ब्रह्माकार ॥ ३८ ॥
अचेतन ब्रह्माकार । असता शुक योगेश्वर ।
तरी सारासारविचार । बोलणें न घडे ॥ ३९ ॥
जो ब्रह्माकार जाला । तो काष्ठ होऊन पडिला ।
शुक भागवत बोलिला । परीक्षितीपुढें ॥ ४० ॥
निरूपण हें सारासार । बोलिला पाहिजे विचार ।
धांडोळावें सचराचर । दृष्टांताकारणें ॥ ४१ ॥
क्षण येक ब्रह्मचि व्हावें । क्षण येक दृश्य धांडोळावें ।
नाना दृष्टांतीं संपादावें । वग्तृत्वासी ॥ ४२ ॥
असो भागवतनिरूपण । शुक बोलिला आपण ।
तया आंगीं बद्धपण । लाऊं नये कीं ॥ ४३ ॥

---

१ ओळीच्या ओळी; मालिका. २ न उद्धरे. ३ गोंधळ. ४ लाकडासारखा निचेष्टित. ५ निचेष्टित; स्तब्ध.

ह्मणोनी बोलतां चालतां। निचेष्टित[1] पडिलें नस्तां।
मुक्ति लाभे सायोज्यता। सद्‌गुरुबोधें ।। ४४ ।।
येक मुक्त येक नित्यमुक्त। येक जाणावे जीवन्मुक्त।
येक योगी विदेहमुक्त। समाधानी ।। ४५ ।।
सचेतन ते जीवन्मुक्त[2]। अचेतन ते विदेहमुक्त[3]।
दोहिवेगळे नित्यमुक्त[4]। योगेश्वर जाणावे ।। ४६ ।।
स्वरूपबोधें स्तब्धता। ते जाणावी ताटस्तता।
ताटस्तता आणी स्तब्धता। हा देहसमंधु ।। ४७ ।।
येथें अनुभवासी कारण। येर सर्व निःकारण।
तृप्ती पावावी आपण। आपुल्या स्वानुभवें ।। ४८ ।।
कंठमर्याद जेविला। त्यास ह्मणती भुकेला।
तेणें शब्दें जाजावला[5]। हें तों घडेना ।। ४९ ।।
स्वरूपी नाहीं देहो। तेथें काइसा संदेहो।
बद्ध मुक्त ऐसा भावो। देहाचकडे ।। ५० ।।
देहबुद्धि धरून चिंती[6]। मुक्त ब्रह्मादिक नव्हेती।
तेथें शुकाची कोण गती। मुक्तपणाची ।। ५१ ।।
मुक्तपण हेंचि बद्ध[7]। मुक्त बद्ध हें अबद्ध।
सस्वरूप स्वतसिद्ध। बद्ध ना मुक्त ।। ५२ ।।

---

१ हालचालरहित. २ जिवंतपणींच ज्ञानानें मुक्त झालेले, परंतु व्यवहार करणारे. ३ जिवंतपणींच मुक्त झालेले, परंतु देहभान विसरलेले. ४ कधीं व्यवहार करणारे तर कधीं देहभान विसरलेले, परंतु दोन्ही स्थितींत मुक्त असणारे. ५ त्रासला. ६ मीपण शिल्लक ठेवून ब्रह्मचिंतन करणारे जरी ब्रह्मादिक असले तरी ते मुक्त नव्हेत. ७ बंधन.

मुक्तपणाची पोटीं शिळा । बांधतां जाईजे पाताळा ।
देहबुद्धीचा आगळा[1]। स्वरूपीं न संटे[2]।। ५३।।
मीपणापासून सुटला । तोचि येक मुक्त जाला ।
मुक्त अथवा बोलिला । तरी तो मुक्त ।। ५४ ।।
जयास बाधावें तें वाव[3] । तेथें कैंचा मुक्तभाव ।
पाहों जातां सकळ वाव । गुणवार्ता ।। ५५ ।।

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ।।

तत्वज्ञाता परमशुद्ध । तयासी नाहीं मुक्त बद्ध ।
मुक्त बद्ध हा विनोद । मायागुणें ।। ५६ ।।
जेथें नामरूप हें सरे । तेथें मुक्तपण कैंचें उरे ।
मुक्त बद्ध हें विसरे । विसरलेपणेंसी[4]।। ५७ ।।
बद्ध मुक्त जाला कोण। तो तरी नव्हे कीं आपण।
बधक[5] जाणावें मीपण । धर्त्यास बाधी ।। ५८ ।।
एवं हा अवघा भ्रम । अहंतेचा जाला श्रम ।
मायातीत जों विश्राम । सेविला नाहीं ।। ५९ ।।
असो बद्धता आणी मुक्तता। आली कल्पनेच्या माथां।
ते कल्पना तरी तत्वतां । साच[6] आहे ।। ६० ।।
ह्मणोनि हें मृगजळ । माया नाथिलें आभाळ ।
स्वप्न मिथ्या तत्काळ । जागृतीसी होये ।। ६१ ।।

---

१ आर्गळा; अडसर. २ शोभत नाहीं, योग्य नव्हे. ३ मिथ्या. ४ 'मी बद्ध वा मुक्त ' हें जो विसरतो त्याच्यासह. तात्पर्य जाणिवेरहित. ५ बद्धक; बंधनकारक. ६ हा प्रश्न आहे. कल्पना तरी कोठें खरी आहे ?

स्वप्नीं बद्ध मुक्त जाला । तो जागृतीस नाहीं आला ।
कैंचा कोण काये जाला । कांहीं कळेना[1] ।। ६२ ।।
ह्मणोनि मुक्त विश्वजन । जयास जालें आत्मज्ञान ।
शुद्धज्ञानें मुक्तपण । समूळ वाव ।। ६३ ।।
बद्ध मुक्त हा संदेहो । धरी कल्पनेचा देहो ।
साधु सदा निःसंदेहो । देहातीत वस्तु ।। ६४ ।।
आतां असो हें पुढती । पुढें रहावें कोणे रिती ।
तेंचि निरूपण श्रोतीं । सावध परिसावें ।। ६५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बद्धमुक्तनिरूपणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

वस्तूसि जरी कल्पावें । तरी ते निर्विकल्प स्वभावें ।
तेथें कल्पनेच्या नांवें । सुन्याकार ।। १ ।।
तथापि कल्पूं जातां । नये कल्पनेच्या हातां ।
वोळखी ठाईं न पडे चित्ता । भ्रंश पडे ।। २ ।।
कांहीं दृष्टीसचि न दिसे । मनास तेंहि न भासे ।
न भासे न दिसे कैसें । वोळखावें ।। ३ ।।
पाहों जातां निराकार । मनासि पडे सुन्याकार ।
कल्पूं जातां अंधकार । भरला वाटे ।। ४ ।।
कल्पूं जातां वाटे काळें । ब्रह्म काळें ना पिवळें ।
आरक्त निळें ना धवळें । वर्णरहित ।। ५ ।।

---

१ स्वप्नांत जो बद्ध वा मुक्त होतो तो स्वप्न सरतांच नाहींसा होतो; कारण जागेपणीं स्वप्नांतील अनुभव येत नाहींत. म्हणून बद्धता-मुक्तता ही सापेक्ष अवस्था शुद्धज्ञानापूर्वींची होय.

जया वर्णवेक्ती नसे । भासाहून अनारिसें ।
रूपचि नाहीं कैसें । वोळखावें ।। ६ ।।
न दिसतां वोळखण । किती धरावी आपण ।
हें तों श्रमासीच कारण । होतसे ।। ७ ।।
जो निर्गुण गुणातीत । जो अदृश्य अवेक्त[1] ।
जो अचिंत्य चिंतनातीत । परम पुरुष ।। ८ ।।

श्लोक ।। अचिंत्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ।
समस्तजगदाधारमूर्तये ब्रह्मणे नमः ।।

अचिंत्य तेंचि चिंतावें । अव्यक्तास आठवावें ।
निर्गुणास वोळखावें । कोणेपरी ।। ९ ।।
जें दृष्टीसचि न पडे । जें मनासहि नातुडे ।
तया कैसें पाहाणें घडे । निर्गुणासी ।। १० ।।
असंगाचा संग धरणें । निरावलंबीं[2] वास करणें ।
निशब्दासी अनुवादणें । कोणेपरी ।। ११ ।।
अचिंत्यासी चिंतूं जातां । निर्विकल्पासी कल्पितां ।
अद्वैताचें ध्यान करितां । द्वैतचि उठे ।। १२ ।।
आतां ध्यानचि सोडावें । अनुसंधान तें मोडावें ।
तरी मागुतें पडावें । माहां संशईं ।। १३ ।।
द्वैताच्या भेणें अंतरीं । वस्तु न पाहिजे तरी ।
तेणें समाधाना उरी । कदा असेचिना ।। १४ ।।
सवे[3] लावितां सवे पडे । सवे पडतां वस्तु आतुडे ।
नित्यानित्यविचारें घडे । समाधान ।। १५ ।।

---

१ अव्यक्त. २ निराधारीं; आकाशांत. ३ संवय.

वस्तु चिंतितां द्वैत उपजे । सोडीं[1] करितां कांहींच नुमजे ।
सुन्यत्वसंदेहीं पडिजे । विवेकेंविण ॥ १६ ॥
ह्मणोनि विवेक धरावा । ज्ञानें प्रपंच सारावा ।
अहंभाव वोसरावा । परी तो वोसरेना ॥ १७ ॥
परब्रह्म तें अद्वैत । कल्पितांच उठे द्वैत ।
तेथें हेत[2] आणी दृष्टांत[3] । कांहींच न चले ॥ १८ ॥
तें आठवितां विसरिजे । कां तें विसरोनि आठविजे ।
जाणोनियां नेणिजे । परब्रह्म तें[4] ॥ १९ ॥
त्यास न भेटतां होये भेटी । भेटों जातां पडे तुटी ।
ऐसी हे नवल गोष्टी । मुकेपणाची ॥ २० ॥
तें साधूं जातां साधवेना । नांतरी सोडितां सुटेना ।
लागला समंध तुटेना । निरंतर ॥ २१ ॥
तें असतचि सदां असे । नांतरी पाहातां दुरासे[5] ।
न पाहातां प्रकाशे । जेथें तेथें ॥ २२ ॥
जेथें उपाये तोचि अपाये । आणी अपाये तोचि उपाये ।
हें अनुभवेंविण काये । उमजों जाणें[6] ॥ २३ ॥

---

१ चिंतन सोडलें तर. २ स्वतंत्र विचार. ३ दुसऱ्या वस्तूच्या दृष्टान्तानें केलेलें मनन. ४ त्याच्या स्मरणांत स्वतःचा विसर पडला पाहिजे अथवा स्वतःस विसरून त्याचें स्मरण केलें पाहिजे. तात्पर्य तें जाणलें असतां जाणणारा मी शिल्लक उरला न पाहिजे. ५ दूर होतें. ६ पाहण्याचा उपाय करूं जावें तर, कर्तेपणाच्या पडद्यामुळें, तें दिसत नसल्यानें अपाय होतो. हें कर्तेपण (अपायकारक) सुटलें तर मात्र तोच खरा उपाय होऊन तें सर्वत्र प्रकाशूं लागतें. हें कोडें प्रत्यक्ष अनुभवाशिवाय कसें उलगडणार बरें ?

तें नुमजतांच[१] उमजे । उमजोन कांहींच नुमजे ।
तें वृत्तीविण पाविजे । निवृत्तिपद ॥ २४ ॥
तें ध्यानीं धरितां न ये । चिंतनीं चिंतावें तें काये ।
मनामधें न समाये[२] । परब्रह्म तें ॥ २५ ॥
त्यास उपमे द्यावें जळ । तरी तें निर्मळ निश्चळ ।
विश्व बुडालें सकळ । तरी तें कोरडेंचि असे ॥ २६ ॥
नव्हे प्रकाशासारिखें[३] । अथवा नव्हे काळोखें ।
आतां तें कासयासारिखें । सांगावें हो ॥ २७ ॥
ऐसें ब्रह्म निरंजन । कदा नव्हे दृश्यमान ।
लावावें तें अनुसंधान[४] । कोणेपरी ॥ २८ ॥
अनुसंधान लाऊं जातां । कांहीं नाहीं वाटे आतां ।
तेणें मनाचिया माथां । संदेह वाजे ॥ २९ ॥
लटिकेंचि[५] काये पाहावें । कोठें जाऊन राहावें ।
अभाव घेतला जीवें । सत्य स्वरूपाचा ॥ ३० ॥
अभावचि ह्मणों सत्य । तरी वेदशास्त्र कैसें मिथ्य ।
आणी व्यासादिकांचें कृत्य । वाउगें नव्हे ॥ ३१ ॥
ह्मणोनि मिथ्या म्हणतां नये । बहुत ज्ञानाचे उपाये ।
बहुतीं निर्मिलें तें काये । मिथ्या ह्मणावें ॥ ३२ ॥
अद्वैतज्ञानाचा उपदेश । गुरुगीता तो महेश ।
सांगता होये पार्वतीश । पार्वतीप्रती ॥ ३३ ॥
अवधूतगीता केली । गोरक्षीस निरोपिली ।
ते अवधूतगीता बोलिली । ज्ञानमार्ग ॥ ३४ ॥

---

१ अविज्ञातं विजानताम् । विज्ञातमविजानताम् ॥ अशी श्रुति आहे. २ मावत नाहीं. ३ उजेडासारखें. ४ लक्ष. ५ उगीचच. तें अदृश्य असल्यानें पहाण्याची क्रिया व्यर्थ होय.

विष्णु होऊन राजहंस । विधीस केला उपदेश ।
ते हंसगीता जगदीश । बोलिला स्वमुखें ।। ३५ ।।
ब्रह्मा नारदा उपदेशित । चतुश्लोकी भागवत ।
पुढें व्यासमुखें बहुत । विस्तारलें ।। ३६ ।।
वसिष्ठसार वसिष्ठऋषी । सांगता जाला रघुनाथासी ।
कृष्ण सांगे अर्जुनासी । सप्तश्लोकी गीता ।। ३७ ।।
ऐसें सांगावें तें किती । बहुत ऋषी बोलिले बहुतीं ।
अद्वैत ज्ञान आदिअंतीं । सत्यचि असे ।। ३८ ।।
ह्मणोनि मिथ्या आत्मज्ञान । ह्मणतां पाविजे पतन ।
प्रज्ञेरहित[१] जे जन । तयांसी हें कळेना ।। ३९ ।।
जेथें शेषाची प्रज्ञा मंदली । श्रुतीस मौन्यमुद्रा पडिली ।
जाणपणें[२] न वचे वदली । स्वरूपस्थिती ।। ४० ।।
आपणांस नुमजे बरवें । ह्मणोनि मिथ्या कैसें करावें ।
नांतरी सुदृढ धरावें । सद्‌गुरुमुखें ।। ४१ ।।
मिथ्य तेंचि सत्य जालें । सत्य असोन मिथ्य केलें ।
संदेहसागरीं बुडालें । अकस्मात मन ।। ४२ ।।
मनास कल्पायाची सवे । मनें कल्पिलें तें नव्हे ।
तेणें गुणें संदेह धावे । मीपणाचेनि पंथें ।। ४३ ।।
तरी तो पंथचि[३] सोडावा । मग परमात्मा जोडावा ।
समूळ संदेह तोडावा । साधुचेनि संगती ।। ४४ ।।
मीपण शस्त्रें तुटेना । मीपण फोडितां फुटेना ।
मीपण सोडितां सुटेना । कांहीं केल्यां ।। ४५ ।।

---

१ जड बुद्धीचे. २ "मी जाणतों." या अभिमानानें स्वरूपस्थिति सांगितली जाणें अशक्य आहे. ३ मीपणाचा मार्ग च सोडून द्यावा.

मीपणें वस्तु नाकळे । मीपणें भक्ति मावळे ।
मीपणें शक्ति गळे । वैराग्याची ॥ ४६ ॥
मीपणें प्रपंच न घडे । मीपणें परमार्थ बुडे ।
मीपणें सकळहि उडे । येशकीर्तिप्रताप ॥ ४७ ॥
मीपणें मीत्री[1] तुटे । मीपणें प्रीति आटे ।
मीपणें लिगटे । अभिमान आंगीं ॥ ४८ ॥
मीपणें विकल्प[2] उठे । मीपणें कळह सुटे[3] ।
मीपणें संमोह[4] फुटे । ऐक्यतेचा ॥ ४९ ॥
मीपण कोणासिच न साहे । तें भगवंतीं कैसेनि साहे ।
ह्मणौनि मीपण सांडून राहे । तोचि समाधानी ॥५०॥
मीपण कैसें त्यागावें । ब्रह्म कैसें अनुभवावें ।
समाधान कैसें पावावें । कोणा[5] प्रकारें ॥ ५१ ॥
मीपण जाणोनि[6] त्यागावें । ब्रह्म होऊन अनुभवावें ।
समाधान तें पावावें । निःसंगपणें ॥ ५२ ॥
आणीक येक समाधान । मीपणेंविण साधन ।
करूं जाणे तोचि धन्य । समाधानी ॥ ५३ ॥
मी तों ब्रह्मचि जालों स्वता । साधन कोण करील आतां ।
ऐसें मनीं कल्पूं जातां । कल्पनाची उठे ॥ ५४ ॥
ब्रह्मीं कल्पना न साहे । तेचि तेथें उभी राहे ।
तयेसि शोधून पाहे । तोचि साधु ॥ ५५ ॥
निर्विकल्पासी कल्पावें । परी कल्पिते आपण न[7] व्हावें ।
मीपणासि त्यागावें । येणें रिती ॥ ५६ ॥

---

१ मैत्री. २ संशय; किन्तु. ३ कलह मोकळा सुटतो; म्ह. वाढत जातो. ४ भ्रम. ५ कोण्याप्रकारें. ६ ओळखून. ७ कल्पिते म्हणून आपण वेगळे उरूं नये.

या ब्रह्मविद्येच्या लपणी[1] । कांहींच नसावें असोनी ।
दक्ष आणी समाधानी । तोचि हें जाणे ।। ५७ ।।
जयासी आपण कल्पावें । तेंचि आपण स्वभावें ।
येथें कल्पनेच्या नांवें । सून्य आलें ।। ५८ ।।
पदीहून[2] चळों नये । करावें साधन उपाये ।
तरीच सांपडे सोये । अलिप्तपणाची ।। ५९ ।।
राजा राजपदीं असतां । उगीच चाले सर्व सत्ता ।
साध्यचि होऊन तत्वतां । साधन करावें ।। ६० ।।
साधन आलें देहाच्या माथां । आपण देह नव्हे सर्वथा ।
ऐसा करूनि अकर्ता । सहजचि जाला ।। ६१ ।।
देह आपण ऐसें कल्पावें । तरीच साधन त्यागावें ।
देहातीत अस्तां स्वभावें । देह कैंचा ।। ६२ ।।
ना तें साधन ना तें देह । आपला आपण निःसंदेह ।
देहींच असोन विदेह । स्थिति ऐसी ।। ६३ ।।
साधनेंविण ब्रह्म होतां । लागों पाहे देहममता ।
आळस प्रबळे तत्वतां । ब्रह्मज्ञानमिसें ।। ६४ ।।
परमार्थमिसें अर्थ[3] जागे । ध्यानमिसें निद्रा लागे ।
मुक्तिमिसें दोष भोगे । अनर्गळता[4] ।। ६५ ।।
निरूपणमिसें निंदा घडे । संवादमिसें वेवाद[5] पडे ।
उपाधीमिसें येऊन जडे । अभिमान आंगीं ।। ६६ ।।
तैसा ब्रह्मज्ञानमिसें । आळस अंतरीं प्रवेशे ।
ह्मणे साधनाचें पिसें । काये करावें ।। ६७ ।।

---

१ गुह्य युक्ति. २ आपल्या भूमिकेहून खाली घसरूं नये. ३ स्वार्थ. ४ स्वच्छंदपणा; उच्छृंखलता. ५ वितंडवाद.

किं करोमि क्व गच्छामि किं गृण्हामि त्यजामि किम् ।
आत्मना पूरितं सर्वं महाकल्पांबुना यथा ।।

वचन आधारीं लाविलें । जैसें शस्त्र फिराविलें ।
स्वता हाणोन घेतलें । जयापरी ।। ६८ ।।
तैसा उपायाचा अपाये । विपरीतपणें स्वहित जाये ।
साधन सोडितां होये । मुक्तपणें बद्ध ।। ६९ ।।
साधन करितांच सिद्धपण । हातींचें जाईल निघोन ।
तेणें गुणें साधन । करूंच नावडे ।। ७० ।।
लोक ह्मणती हा साधक । हेचि लज्या वाटे येक ।
साधन करिती ब्रह्मादिक । हें ठाउकें नाहीं ।। ७१ ।।
आतां असो हे अविद्या । अभ्याससारणी[1] विद्या ।
अभ्यासें पाविजे अद्या[2] । पूर्ण ब्रह्म ।। ७२ ।।
अभ्यास करावा कवण । ऐसा श्रोता करी प्रश्न ।
परमार्थाचें साधन । बोलिलें पाहिजे ।। ७३ ।।
याचें उत्तर श्रोतयांसी । दिधलें पुढिले समासीं ।
निरोपिलें साधनासी । परमार्थाच्या ।। ७४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे साधनप्रतिष्ठा-
निरूपणनाम समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

ऐका परमार्थाचें साधन । जेणें होये समाधान ।
तें तूं जाण गा श्रवण । निश्चयेंसीं ।। १ ।।

---

१ अभ्यासाला अनुसरणारी; जसजंसा अभ्यास करावा तस-
तशी प्राप्त होणारी. २ आद्य; सर्वप्रथमचें.

श्रवणें आतुडे भक्ती । श्रवणें उद्भवे विरक्ती ।
श्रवणें तुट आसक्ती । विषयांची ॥ २ ॥
श्रवणें घडे चित्तशुद्धी । श्रवणें होये दृढबुद्धी ।
श्रवणें तुटे उपाधी । अभिमानाची ॥ ३ ॥
श्रवणें निश्चयो घडे । श्रवणें ममता मोडे ।
श्रवणें अंतरीं जडे । समाधान ॥ ४ ॥
श्रवणें आशंका फिटे । श्रवणें संशय तुटे ।
श्रवण होतां पालटे । पूर्वगुण आपुला ॥ ५ ॥
श्रवणें आवरे मन । श्रवणें घडे समाधान ।
श्रवणें तुटे बंधन । देहबुद्धीचें ॥ ६ ॥
श्रवणें मीपण जाये । श्रवणें धोका न ये ।
श्रवणें नाना अपाये । भस्म होती ॥ ७ ॥
श्रवणें होये कार्यसिद्धी । श्रवणें लागे समाधी ।
श्रवणें घडे सर्व सिद्धी । समाधानासी ॥ ८ ॥
सत्संगावरी श्रवण । तेणें कळे निरूपण ।
श्रवणें होईजे आपण । तदाकार ॥ ९ ॥
श्रवणें प्रबोध वाढे । श्रवणें प्रज्ञा चढे ।
श्रवणें विषयांचे वोढे । तुटोन जाती ॥ १० ॥
श्रवणें विचार कळे । श्रवणें ज्ञान हें प्रबळे ।
श्रवणें वस्तु निवळे । साधकासी ॥ ११ ॥
श्रवणें सद्बुद्धि लागे । श्रवणें विवेक जागे ।
श्रवणें मन हें मागे । भगवंतासी ॥ १२ ॥
श्रवणें कुसंग तुटे । श्रवणें काम वोहटे ।
श्रवणें धोका आटे । येकसरां ॥ १३ ॥
श्रवणें मोह नासे । श्रवणें स्फूर्ति प्रकाशे ।

श्रवणें सद्वस्तु भासे । निश्चयात्मक ॥ १४ ॥
श्रवणें होये उत्तम गती । श्रवणें आतुडे शांती ।
श्रवणें पाविजे निवृत्ती । अचळ पद ॥ १५ ॥
श्रवणा ऐसें सार नाहीं । श्रवणें घडे सर्व कांहीं ।
भवनदीचा प्रवाहीं । तरणोपाव श्रवणें ॥ १६ ॥
श्रवण भजनाचा आरंभ । श्रवण सर्वीं सर्वारंभ ।
श्रवणें होये स्वयंभ । सर्व कांहीं ॥ १७ ॥
प्रवृत्ती अथवा निवृत्ती । श्रवणेंविण न घडे प्राप्ती ।
हे तों सकळांस प्रचिती । प्रत्यक्ष आहे ॥ १८ ॥
ऐकल्याविण कळेना । हें ठाउकें आहे जना ।
याकारणें मूळ प्रेत्ना । श्रवण आधीं ॥ १९ ॥
जें जन्मीं ऐकलेंचि नाही । तेथें पडिजे संदेहीं ।
ह्मणोनियां दुजें कांहीं । साम्यता न घडे ॥ २० ॥
बहुत साधनें पाहातां । श्रवणास न घडे साम्यता ।
श्रवणेंविण तत्वतां । कार्य न चले ॥ २१ ॥
न देखतां दिनकर । पडे अवघा अंधकार ।
श्रवणेंविण प्रकार । तैसा होये ॥ २२ ॥
कैसी नवविधा भक्ति । कैसी चतुर्विधा मुक्ती ।
कैसी आहे सहजस्थिती । हें श्रवणेंविण न कळे ॥ २३ ॥
न कळे शड्कर्माचरण । न कळे कैसें पुरश्चरण ।
न कळ कैसें उपासन । विधियुक्त ॥ २४ ॥
नाना व्रतें नाना दानें । नाना तपें नाना साधनें ।
नाना योग तीर्थाटणें । श्रवणेंविण न कळती ॥ २५ ॥
नाना विद्या पिंडदान । नाना तत्वांचें शोधन ।
नाना कळा ब्रह्मज्ञान । श्रवणेंविण न कळे ॥ २६ ॥

आठराभार वनस्पती । येका जळें प्रबळती ।
येका रसें उत्पत्ती । सकळ जीवांची ॥ २७ ॥
सकळ जीवां येक पृथ्वी । सकळ जीवां येक रवी ।
सकळ जीवां वर्तवी । येक वायो ॥ २८ ॥
सकळ जीवां येक पैस । जयास बोलिजे आकाश ।
सकळ जीवांचा वास । येका परब्रह्मीं ॥ २९ ॥
तैसें सकळ जीवांस मिळोन । सार येकचि साधन ।
तें हें जाण श्रवण । प्राणीमात्रांसी ॥ ३० ॥
नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें ।
सर्वांस श्रवणापरतें । साधनचि नाहीं ॥ ३१ ॥
श्रवणें घडे उपरती । बद्धाचे मुमुक्ष होती ।
मुमुक्षाचे साधक अती । नेमेंसि चालती ॥ ३२ ॥
साधकाचे होती सिद्ध । आंगीं बाणतां प्रबोध ।
हें तों आहे प्रसिद्ध । सकळांस ठाउकें ॥ ३३ ॥
ठांईंचे खळ चांडाळ । तेचि होती पुण्यसिळ ।
ऐसा गुण तत्काळ । श्रवणाचा ॥ ३४ ॥
जो दुर्बुद्धि दुरात्मा । तोचि होये पुण्यात्मा ।
अगाध श्रवणाचा महिमा । बोलिला न वचे ॥ ३५ ॥
तीर्थव्रतांची फळश्रुति । पुढें होणार सांगती ।
तैसें नव्हे हातीचा हातीं । सप्रचित श्रवण ॥ ३६ ॥
नाना रोग नाना व्याधी । तत्काळ तोडिजे औषधी ।
तैसी आहे श्रवणसिद्धी । अनुभवी जाणती ॥ ३७ ॥
श्रवणाचा विचार कळे । तरीच भाग्यश्री प्रगटे बळें ।
मुख्य परमात्माच आकळे । स्वानुभवासी ॥ ३८ ॥
या नांव जाणावें मनन । अर्थालागीं सावधान ।

निजध्यासें समाधान । होत असे ।। ३९ ।।
बोलिल्याचा अर्थ कळे । तरीच समाधान निवळे ।
अकस्मात अंतरीं वोळे । निःसंदेहता ।। ४० ।।
संदेह जन्माचें मूळ । तें श्रवणें होये निर्मूळ ।
पुढें सहजचि प्रांजळ । समाधान ।। ४१ ।।
जेथें नाहीं श्रवण मनन । तेथें कैचें समाधान ।
मुक्तपणाचें बंधन । जडलें पाईं ।। ४२ ।।
मुमुक्ष साधक अथवा सिद्ध । श्रवणेंविण तों अबद्ध ।
श्रवणमननें शुद्ध । चित्तवृत्ति होये ।। ४३ ।।
जेथें नाहीं नित्य श्रवण । तें जाणावें विलक्षण ।
तेथें साधकें येक क्षण । क्रमूं नये सर्वथा ।। ४४ ।।
जेथें नाहीं श्रवणस्वार्थ । तेथें कैंचा हो परमार्थ ।
मागें केलें तितुकें वेर्थ । श्रवणेंविण होये ।। ४५ ।।
तस्मात् श्रवण करावें । साधन मनीं धरावें ।
नित्यनेमें तरावें । संसारसागरीं ।। ४६ ।।
सेविलेंच सेवावें अन्न । घेतलेंचि घ्यावें जीवन ।
तैसें श्रवणमनन । केलेंचि करावें ।। ४७ ।।
श्रवणाचा अनादर । आळसें करी जो नर ।
त्याचा होये अपहार । स्वहितविषईं ।। ४८ ।।
आळसाचें संरक्षण । परमार्थाची बुडवण ।
याकारणें श्रवण । केलेंचि पाहिजे ।। ४९ ।।
आतां श्रवण कैसें करावें । कोण्या पंथास पाहावें ।
पुढिले समासीं आघवें । सांगिजेल ।। ५० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम समास अष्टम ।। ८ ।।

॥ श्रीराम ॥

आतां श्रवण कैसें करावें । तेंहि सांगिजेल अघवें ।
श्रोतां अवधान द्यावें । येकचित्तें ॥ १ ॥
येक वग्तृत्व श्रवणीं पडे । तेणें जालें समाधान मोडे ।
केला निश्चय विघडे । अकस्मात ॥ २ ॥
तें वग्तृत्व त्यागावें । जें माईक स्वभावें ।
जेथें निश्चयाच्या नांवें । सुन्याकार ॥ ३ ॥
येक्या ग्रंथें निश्चय केला । तो दुजयानें उडविला ।
तेणें संशयोचि वाढला । जन्मवरी ॥ ४ ॥
जेथें संशय तुटती । होये आशंकानिवृत्ती ।
अद्वैत ग्रंथ परमार्थी । श्रवण करावे ॥ ५ ॥
जो मोक्षाचा अधिकारी । तो परमार्थपंथ धरी ।
प्रीति लागली अंतरीं । अद्वैतग्रंथाची ॥ ६ ॥
जेणें सांडिला इहलोक । जो परलोकींचा साधक ।
तेणें पाहावा विवेक । अद्वैतशास्त्रीं ॥ ७ ॥
जयास पाहिजे अद्वैत । तयापुढें ठेवितां द्वैत ।
तेणें क्षोभलें उठे चित्त । तया श्रोतयाचें ॥ ८ ॥
आवडीसारिखें मिळे । तेणें सुखचि उचंबळे ।
नाहीं तरी कंटाळे । मानस ऐकतां ॥ ९ ॥
ज्याची उपासना जैसी । त्यासी प्रीति वाटे तैसी ।
तेथें वर्णितां दुजयासी । प्रशस्त न वटे ॥ १० ॥
प्रीतीचें लक्षण ऐसें । अंतरीं उठे अनयासें ।
पाणी पाणवाटें जैसें । आपणचि धांवे ॥ ११ ॥
तैसा जो आत्मज्ञानी नर । तयास नावडे इतर ।
तेथें पाहिजे सारासार । विचारणा ते ॥ १२ ॥

जेथें कुळदेव्या भगवती । तेथें पाहिजे सप्तशती ।
इतर देवांची स्तुती । कामा न ये सर्वथा ।। १३ ।।
घेतां अनंताच्या व्रता । तेथें नलगे भगवद्गीता ।
साधुजनासी वार्ता । फळाशेची नाहीं ।। १४ ।।
वीरकंकण[1] घालितां नाकीं । परी तें शोभा पावेना कीं ।
जेथील तेथें आणिकीं[2] । कामा न ये सर्वथा ।। १५ ।।
नाना माहात्में बोलिलीं । जेथील तेथें वंद्य जालीं ।
विपरीत करून वाचिलीं । तरी तें विलक्षण ।। १६ ।।
मलारमाहात्म द्वारकेसी । द्वारकामाहात्म नेलें कासी ।
कासीमाहात्म वेंकटसीं[4] । शोभा न पवे ।। १७ ।।
ऐसें सांगतां असे वाड[5] । परी जेथील तेथेंची गोड ।
तैसी ज्ञानीयांस चाड । अद्वैत ग्रंथाची ।। १८ ।।
योगीयांपुढें राहाण[6] । परीक्षवंतापुढें पाषाण ।
पंडितांपुढें डफगाण । शोभा न पवे ।। १९ ।।
वेदज्ञापुढें जती[7] । निस्पृहापुढें फळश्रुती ।
ज्ञानीयांपुढें पोथी । कोकशास्त्राची ।। २० ।।
ब्रह्मचर्यापुढें नाचणी । रासक्रीडा निरूपणीं ।
राजहंसापुढें पाणी । ठेविलें जैसें ।। २१ ।।
जैसें अंतर्निष्ठांपुढें । ठेविलें श्रृंघारिक टिपडें[8] ।
तेणें त्याचें कैसें घडे । समाधान ।। २२ ।।
रायास रंकाची आशा । तक्र सांगणें पीयूषा[9] ।
संन्याशासी वोवसा[10] । उच्चिष्ट[11] चांडाळी ।। २३ ।।

---

१ शौर्याबद्दल इनाम मिळणारें सुवर्णाचें कडें. २ इतरत्र. ३ मल्हार. ४ व्यंकटेशक्षेत्रीं. ५ पुष्कळ. ६ अंगांत दैवत आणवून बोलविणें. ७ बैरागी. ८ चोपडें. ९ अमृताला. १० व्रत, अनुष्ठान. ११ उच्छिष्ट चांडाळीच्या मंत्राचें.

कर्मनिष्ठां वशीकर्ण । पंचाक्षरी निरूपण ।
तेथें भंगे अंतःकर्ण । सहजचि त्याचें ।। २४ ।।
तैसे परमार्थिक जन । तयांस नस्तां आत्मज्ञान ।
ग्रंथ वाचितां समाधान । होणार नाहीं ।। २५ ।।
आतां असो हें बोलणें । जयासि स्वहित करणें ।
तेणें सदा विचरणें । अद्वैतग्रंथीं ।। २६ ।।
आत्मज्ञानी येकचित्त । तेणें पाहाणें अद्वैत ।
येकांत स्थळीं निवांत । समाधान ।। २७ ।।
बहुत प्रकारें पाहातां । ग्रंथ नाहीं अद्वैतापरता ।
परमार्थास तत्वतां । तारूंच[1] कीं ।। २८ ।।
इतर जे प्रपंचिक । हास्य विनोद नवरसिक ।
हित[2] नव्हे तें पुस्तक । परमार्थासी ।। २९ ।।
जेणें परमार्थ वाढे । आंगीं अनुताप चढे ।
भक्तीसाधन आवडे । त्या नांव ग्रंथ ।। ३० ।।
जो ऐकतांच गर्व गळे । कां ते भ्रांतीच मावळे ।
नांतरी येकसरें वोळे । मन भगवंतीं ।। ३१ ।।
जेणें होये उपरती । अवगुण पालटती ।
जेणें चुके अधोगती । त्या नांव ग्रंथ ।। ३२ ।।
जेणें धारिष्ट चढे । जेणें परोपकार घडे ।
जेणें विषयवासना मोडे । त्या नांव ग्रंथ ।। ३३ ।।
जेणें परत्रसाधन । जेणें ग्रंथें होये ज्ञान ।
जेणें होईजे पावन । या नांव ग्रंथ ।। ३४ ।।
ग्रंथ बहुत असती । नाना विधानें फळश्रुती ।
जेथें नुपजे विरक्ती भक्ती । तो ग्रंथचि नव्हे ।। ३५ ।।

१ होडी; नाव. २ हितकारक; उपयोगी; योग्य.

मोक्षेंविण फळश्रुती । ते दुराशेची पोथी ।
ऐकतां ऐकतां पुढती । दुराशाचि वाढे ॥ ३६ ॥
श्रवणीं लोभ उपजेल जेथें । विवेक कैंचा असेल तेथें ।
बैसलीं दुराशेचीं भूतें । तया अधोगती ॥ ३७ ॥
ऐकोनिच फळश्रुती । पुढें तरि पावोन[1] ह्मणती ।
तयां जन्म अधोगती । सहजचि जाली ॥ ३८ ॥
नाना फळें पक्षी खाती । तेणेंचि तयां होये तृप्ति ।
परी त्या चकोराचे चित्तीं । अमृत वसे ॥ ३९ ॥
तैसें संसारी मनुष्य । पाहे संसाराची वास[2] ।
परी ते भगवंताचे अंश । भगवंतचि इछिती ॥ ४० ॥
ज्ञानियास पाहिजे ज्ञान । भजकास पाहिजे भजन ।
साधकास पाहिजे साधन । इछेसारिखें ॥ ४१ ॥
परमार्थ्यास परमार्थ । स्वार्थ्यास पाहिजे स्वार्थ ।
कृपणास पाहिजे अर्थ । मनापासुनी ॥ ४२ ॥
योगियास पाहिजे योग । भोगियांस पाहिजे भोग ।
रोगियांस पाहिजे रोग -। हर्ति मात्रा ॥ ४३ ॥
कवीस पाहिजे प्रबंद[3] । तार्किकांस तर्कवाद ।
भाविकांस संवाद[4] । गोड वाटे ॥ ४४ ॥
पंडितांस पाहिजे वित्पत्ती[5] । विद्वांसास अधेनप्रीती[6] ।
कळावंतां आवडती । नाना कळा ॥ ४५ ॥
हरिदासां आवडे कीर्तन । सुचिस्मंतां संध्यास्नान ।
कर्मनिष्ठां विधिविधान । पाहिजे तें ॥ ४६ ॥

---

१ पावूं; मिळवूं. २ सोय. ३ छंदोक्त काव्य. ४ चरित्रांतील सुखसंवाद. ५ व्युत्पत्ति; भाषाशास्त्र. ६ अध्ययनप्रीति.

प्रेमळांस पाहिजे करुणा । दक्षता पाहिजे विचक्षणा ।
चातुर्य पाहे शाहाणा । आदरेंसीं ॥ ४७ ॥
भक्त पाहे मूर्तिध्यान । संगीत[1] पाहे ताळज्ञान ।
रागज्ञानी तानमान । मूर्छना[2] पाहे ॥ ४८ ॥
योगाभ्यासी पिंडज्ञान । तत्वज्ञासि तत्वज्ञान ।
नाडिज्ञानी मात्राज्ञान । पाहातुसे ॥ ४९ ॥
कामिक पाहे कोकशास्त्र । चेटकी पाहे चेटकमंत्र ।
यंत्री पाहे नाना यंत्र । आदरेंसीं ॥ ५० ॥
टवाळां आवडे विनोद । उन्मत्तास नाना छंद ।
तामसास अप्रमाद[3] । गोड वाटे ॥ ५१ ॥
मूर्ख होये नादलुब्धी । निंदक पाहे उणी संधी ।
पापी पाहे पापबुद्धि । लाऊन आंगीं ॥ ५२ ॥
येकां पाहिजे रसाळ । येकां पाहिजे पाल्हाळ ।
येकां पाहिजे केवळ । साबडी[4] भक्ती ॥ ५३ ॥
आगमी[5] पाहे आगम[6] । शूर पाहे संग्राम ।
येक पाहाती नाना धर्म । इछेसारिखे ॥ ५४ ॥
मुक्त पाहे मुक्तलीळा । सर्व[7] पाहे सर्व कळा ।
जोतिषी भविष्य पिंगळा[8] । वर्णू पाहे ॥ ५५ ॥
ऐसें सांगावें तें किती । आवडीसारिखें ऐकती ।
नाना पुस्तकें वाचिती । सर्वकाळ ॥ ५६ ॥
परी परत्र साधनेंविण । ह्मणों नये तें श्रवण ।
जेथें नाहीं आत्मज्ञान । तया नांव कर्मणा[9] ॥ ५७ ॥

---

१ संगीतज्ञ. २ गायनांतील स्वरांचा उच्चारविशेष. ३ अतिशय प्रमाद; अमर्याद मस्ती. ४ भोळी. ५ तांत्रिक. ६ तंत्रशास्त्र. ७ सर्वज्ञ. ८ एक पक्षी. यांच्या आवाजावरून भविष्य ठरवितात. ९ करमणूक; कालक्रमणा.

गोडीविण गोडपण । नाकेंविण सुलक्षण
ज्ञानेंविण निरूपण । बोलोंचि नये ॥ ५८ ॥
आतां असो हें बहुत । ऐकावा परमार्थग्रंथ ।
परमार्थग्रंथेंविण वेर्थ । गथागोवी ॥ ५९ ॥
ह्मणोनि नित्यानित्यविचार । जेथें बोलिला सारासार ।
तोचि ग्रंथ पैलपार । पाववी विवेकें ॥ ६० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

मिथ्या तेंचि जालें सत्य । सत्य तेंचि जालें असत्य ।
मायाविभ्रमाचें कृत्य । ऐसें असे पाहातां ॥ १ ॥
सत्य[1] कळाया कारणें । बोलिलीं नाना निरूपणें ।
तरी उठेना धरणें । असत्याचें[2] ॥ २ ॥
असत्य अंतरीं बिबलें । न सांगतां तें दृढ जालें ।
सत्य असोन हारपलें । जेथील तेथें ॥ ३ ॥
वेदशास्त्रें पुराणें सांगती । सत्याचा निश्चय करिती ।
तरी न ये आत्मप्रचिती । सत्यस्वरूप ॥ ४ ॥
सत्य असोन आछ्यादलें । मिथ्या नसोन सत्य जालें ।
ऐसें विपरीत वर्तलें । देखत देखतां ॥ ५ ॥
ऐसी मायेची करणी । कळों आली तत्क्षणीं ।
संतसंगें निरूपणीं । विचार घेतां ॥ ६ ॥
मागां जालें निरूपण । देखिलें आपणासि आपण ।
तेणें बाणली खूण । परमार्थाची ॥ ७ ॥

---

१ ब्रह्मस्वरूप. २ मायेचें.

तेणे समाधान जालें । चित्त चैतंनीं[1] मिळालें ।
निजस्वरूपें[2] वोळखिलें । निजवस्तुसी ॥ ८ ॥
प्रारब्धीं टाकिला देहो । बोधें फिटला संदेहो ।
आतांचि पडो अथवा राहो । मिथ्या कळीवर[3] ॥ ९ ॥
ज्ञानियांचें जें शरीर । तें मिथ्यत्वें निर्विकार[4] ।
जेथें पडे तेचि सार । पुण्यभूमी ॥ १० ॥
साधुदर्शनें पावन तीर्थ । पुरती त्यांचे मनोरथ ।
साधु न येतां जिणें वेर्थ । तयां पुण्यक्षेत्रांचें ॥ ११ ॥
पुण्यनदीचें जें तीर । तेथें पडावें शरीर ।
हा इतर जनाचा विचार । साधु नित्यमुक्त ॥ १२ ॥
उत्तरायेण तें उत्तम । दक्षणायेन तें अधम ।
हा[5] संदेहीं वसे भ्रम । साधु तो निःसंदेह ॥ १३ ॥
शुक्लपक्ष उत्तरायेण । गृहीं दीप दिवा[6] मरण ।
अंतीं राहावें स्मरण । गतीकारणें ॥ १४ ॥
इतुकें नलगे योगियांसी । तो जीतचि[7] मुक्त पुण्यरासी ।
तिळांजुळी पापपुण्यासी । दिधली तेणें ॥ १५ ॥
देहाचा अंत बरा आला । देह सुखरूप गेला ।
त्यासी ह्मणती धन्य जाला । अज्ञान जन ॥ १६ ॥
जनाचें विपरीत मत । अंतीं भेटतो भगवंत ।
ऐसें कल्पून घात । करिती आपुला स्वयें ॥ १७ ॥

---

१ चैतन्यीं; परब्रह्मीं. २ आपण स्वतःच ब्रह्मस्वरूप आहोंत हें ओळखलें. ३ कलेवर; शरीर. ४ 'शरीर मिथ्या आहे' या विचारानें ज्ञान्यांना जिवंतपणींच तें विकाररहित-जड-मेल्या-सारखेंच वाटत असतें; तात्पर्य ज्ञानी ममत्वरहित असतात. ५ ह्या. ६ दिवस असतांना. ७ जिवंत असतां.

जितां[१] सार्थक नाहीं केलें । वेर्थ आयुष्य निघोन गेलें ।
मुळीं धान्येंचि नाहीं पेरिलें । तें उगवेल कैंचें ॥ १८ ॥
जरी केलें ईश्वरभजन । तरीच होईजे पावन ।
जैसें वेव्हारितां धन । रासि[२] माथां लाभे ॥ १९ ॥
दिधल्याविण पाविजेना । पेरल्याविण उगवेना ।
ऐसें हें वाक्य जना । ठाउकेंचि आहे ॥ २० ॥
न करितां सेवेच्या व्यापारा । स्वामीस ह्मणे कोठें
मुशारा[३]। तैसें अंतीं अभक्त नरां। स्वहित न घडे ॥ २१
जितां नाहीं भगवद्भक्ती । मेल्यां कैंची होईल मुक्ती ।
असो जे जे जैसें करिती । ते ते पावती तैसें ॥ २२ ॥
एवं न करितां भगवद्भजन । अंतीं नव्हीजे[४] पावन ।
जरी आलें बरें मरण । तरी भक्तीविण अधोगति ॥ २३
ह्मणौन साधूनें आपलें । जीत[५] अस्तांच सार्थक केलें ।
शरीर कारणीं लागलें । धन्य त्याचें ॥ २४ ॥
जे कां जीवन्मुक्त ज्ञानी । त्यांचें शरीर पडो रानीं ।
अथवा पडो स्मशानीं । तरी धन्य जालें ॥ २५ ॥
साधूचा देह खितपला[६]। अथवा श्वानादिकीं भक्षिला
हें प्रशस्त न वटे जनाला । मंदबुद्धीस्तव ॥ २६ ॥
अंत बरा नव्हेचि ह्मणोन । कष्टी होती इतर जन ।
परी बापुडे अज्ञान । नेणती वर्म ॥ २७ ॥
जो जन्मलाच नाहीं ठाइंचा[७]। त्यास मृत्य येईल कैंचा ।
विवेकबळें जन्ममृत्याचा। घोट[८] भरिला जेणें ॥ २८ ॥

---

१ जिवंत असतां. २ मुद्दल अधिक व्याज. ३ मुशाहिरा; बिदागी; पगार. ४ न होइजे. ५ जिवंत असतांच. ६ खितपत, झुरत पडला. ७ मुळांतच. ८ जन्ममृत्यूच्या भावनेलाच त्यानें गिळून टाकलें आहे; नष्ट केलें आहे.

स्वरूपानुसंधानबळें । सगळी मायाच नाडळे[1] ।
तयाचा पार न कळे । ब्रह्मादिकांसी ।। २९ ।।
तो जितचि असतां मेला । मरणास मारून ज्याला[2] ।
जन्ममृत्य न स्मरे त्याला । विवेकबळें ।। ३० ।।
तो जनीं दिसतो परी वेगळा । वर्ततां भासे निराळा ।
दृश्यपदार्थ त्या निर्मळा । स्पर्शलाचि[3] नाहीं ।। ३१ ।।
असो ऐसे साधुजन । त्यांचें घडलियां भजन ।
तेणें भजनें पावन । इतर जन होती ।। ३२ ।।
सद्गुरूचा जो अंकित साधक । तेणें केलाचि करावा
विवेक। विवेक केलियां तर्क । फुटे निरूपणीं ।। ३३ ।।
हेंचि साधकासी निरवणें[4] । अद्वैत प्रांजळ निरूपणें ।
तुमचेंहि समाधान बाणें । साधूच ऐसें ।। ३४ ।।
जो संतांस शरण गेला । तो संतचि होऊन ठेला ।
इतर जनास उपेगा आला । कृपाळूपणें ।। ३५ ।।
ऐसें संतांचें महिमान । संतसंगें होतें ज्ञान ।
सत्संगापरतें साधन । आणीक नाहीं ।। ३६ ।।
गुरुभजनाचेंहि आधारें । निरूपणाचेनि विचारें ।
क्रियाशुद्ध निर्धारें । पाविजे पद ।। ३७ ।।
परमार्थाचें जन्मस्थान[5] । तेंचि सद्गुरूचें भजन ।
सद्गुरुभजनें समाधान । अकस्मात बाणे ।। ३८ ।।
देह मिथ्या जाणोनि जीवें । याचें सार्थकचि करावें ।
भजनभावें तोषवावें । चित्त सद्गुरूचें ।। ३९ ।।

---

१ न आढळे. २ जिआला; जगला. ३ त्याच्या अंत:करणाला कुठल्याहि पदार्थाविषयीं ममत्वाची भावना शिवू शकलीच नाहीं. ४ निश्चयानें, अगत्यानें सांगणें. ५ आरंभस्थान.

शरणांगतांची वाहे चिंता। तो येक सद्‌गुरु दाता।
जैसें बाळक वाढवी माता। नाना येत्नें करुनी ॥ ४० ॥
ह्मणौन सद्‌गुरुचें भजन। जयासि घडे तोचि धन्य।
सद्‌गुरुविण समाधान। आणीक नाहीं ॥ ४१ ॥
सरली शब्दाची खटपट। आला ग्रंथाचा सेवट।
येथें सांगितलें पष्ट[1]। सद्‌गुरुभजन ॥ ४२ ॥
सद्‌गुरुभजनापरतें कांहीं। मोक्षदायेक दुसरें नाहीं।
जयास न मने तेंहीं। अवलोकावी गुरुगीता ॥ ४३ ॥
तेथें निरोपिलें बरवें। पार्वतीप्रति सदाशिवें।
याकारणें सद्‌भावें। सद्‌गुरुचरण सेवावे ॥ ४४ ॥
जो ये ग्रंथींचा विवेक। विवंचूनि[2] पाहे साधक।
तयास सांपडे येक। निश्चय ज्ञानाचा ॥ ४५ ॥
जे ग्रंथीं बोलिलें अद्वैत। तो ह्मणों नये प्राकृत[3]।
सत्य जाणावा वेदांत। अर्थविषईं ॥ ४६ ॥
प्राकृतें वेदांत कळे। सकळ शास्त्रीं पाहातां मिळे।
आणी समाधान निवळे। अंतर्यामीं ॥ ४७ ॥
तें प्राकृत ह्मणों नये। जेथें ज्ञानाचे उपाये।
मूर्खासि हें कळे काये। मर्कटा[4] नारिकेळ जैसें ॥ ४८ ॥
आतां असो हें बोलणें। अधिकारपरत्वें घेणें।
शिंपीमधील मुक्त[5] उणें। ह्मणों नये ॥ ४९ ॥

---

१ स्पष्ट; उघड. २ मनन करून. ३ संस्कृतास देवभाषा म्हणतात; लोकभाषेस प्राकृत म्हणतात. येथे प्राकृत म्ह. मराठी. हा ग्रंथ मराठींतील म्हणून कमी प्रतीचा मानूं नये. कारण याचा अर्थ वेदान्तपरच आहे. ४ माकडास. ५ बंद शिंपींतलें मोती, प्रत्यक्ष पाहिलें नसल्यानें, कमी प्रतीचें असें म्हणतां येणार नाहीं.

जेथें नेति नेति श्रुती । तेथें न चले भाषावित्पत्ती ।
परब्रह्म आदिअंतीं । अनुर्वाच्य ॥ ५० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहांतनिरूपणनाम
समास दशम ॥ १० ॥

॥ मायोद्भव नाम ज्ञानदशक अष्टम ॥८॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं व्हावें सावध । विमळ ज्ञान बाळबोध ।
गुरुशिष्यांचा संवाद । अति सुगम परियेसा ॥ १ ॥
नाना शास्त्रें धांडोळितां । आयुष्य पुरेना सर्वथा ।
अंतरीं संशयाची वेथा । वाढोंचि लागे ॥ २ ॥
नाना तीर्थें थोरथोरें । सृष्टीमध्यें अपारें ।
सुगमें दुर्गमें दुष्करें । पुण्यदायकें ॥ ३ ॥
ऐसीं तीर्थें सर्वहि करी । ऐसा कोण रे संसारीं ।
फिरों जातां जन्मवरी । आयुष्य पुरेना ॥ ४ ॥
नाना तपें नाना दानें । नाना योग नाना साधनें ।
हें सर्वहि देवाकारणें । करिजेत आहे ॥ ५ ॥
पावावया देवाधिदेवा । बहुविध श्रम करावा ।
तेणें देव ठाईं पाडावा । हें सर्वमत ॥ ६ ॥
पावावया भगवंतातें । नाना पंथ नाना मतें ।
तया देवाचें स्वरूप तें । कैसें आहे ॥ ७ ॥

बहुत देव सृष्टीवरी । त्यांची गणना[1] कोण करी ।
येक देव कोणेपरी । ठाईं पडेना ॥ ८ ॥
बहुविध उपासना । ज्याची जेथें पुरे कामना ।
तो तेथेंचि राहिला मना । सदृढ करूनि ॥ ९ ॥
बहु देव बहु भक्त । इछ्या[2] जाले आसक्त ।
बहु ऋषी बहु मत । वेगळालें ॥ १० ॥
बहु निवडितां निवडेना । येक निश्चय घडेना ।
शास्त्रें भांडती पडेना । निश्चय ठाईं ॥ ११ ॥
बहुत शास्त्रीं बहुत भेद । मतांमतांस विरोध ।
ऐसा करितां वेवाद । बहुत गेले ॥ १२ ॥
सहस्त्रांमध्यें[3] कोणी येक । पाहे देवाचा विवेक ।
परी त्या देवाचें कौतुक । ठाईं न पडे ॥ १३ ॥
ठाईं न पडे कैसें ह्मणतां । तेथें लागली अहंता[4] ।
देव राहिला परता । अहंतागुणें ॥ १४ ॥
आतां असो हें बोलणें । नाना योग ज्याकारणें ।
तो देव कोण्या गुणें । ठाईं पडे ॥ १५ ॥
देव कोणासी ह्मणावें । कैसें तयासी जाणावें ।
तेंचि बोलणें स्वभावें । बोलिजेल ॥ १६ ॥
जेणें केलें चराचर । केले सृष्टयादि व्यापार ।
सर्वकर्ता निरंतर । नाम ज्याचें ॥ १७ ॥
तेणें केल्या मेघमाळा । चंद्रबिंबीं अमृतकळा[5] ।
तेज दिधलें रविमंडळा । जया देवें ॥ १८ ॥

---

१ गणना; मोजणी. २ इच्छेमुळें; कामनेनें. ३ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ॥ भ. गी. ७-३. ४ मीपण. ५ अमृतमय शीतल चांदणें.

ज्याची मर्यादा सागरा । जेणें स्थापिलें फणिवरा ।
जयाचेनि गुणें तारा । अंतरिक्ष[1] ॥ १९ ॥
च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी ।
जेणें निर्मिले लोक तिनी । तया नांव देव ॥ २० ॥
ब्रह्मा विष्णु आणि हर । हे जयाचे अवतार ।
तोचि देव हा निर्धार । निश्चयेंसीं ॥ २१ ॥
देव्हाराचा[2] उठोनि देव । करूं नेणे सर्व जीव ।
तयाचेनि ब्रह्मकटाव[3] । निर्मिला न वचे ॥ २२ ॥
ठाईं ठाईं देव असती । तेहिं केली नाहीं क्षिती[4] ।
चंद्र सूर्य तारा जीमूती[5] । तयांचेनि नव्हे ॥ २३ ॥
सर्वकर्ता तोचि देव । पाहों जातां निरावेव[6] ।
ज्याची कळा लीळा लाघव[7] । नेणती ब्रह्मादिक ॥ २४ ॥
येथें आशंका उठिली । ते पुढीलीये समासीं फिटली ।
आतां वृत्ती सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २५ ॥
पैस[8] अवकाश आकाश । कांहींच नाहीं जें भकास ।
तये निर्मळीं वायोस । जन्म जाला ॥ २६ ॥
वायोपासून जाला वन्ही । वन्हीपासुनी जालें पाणी ।
ऐसी जयाची करणी । अघटित घडली ॥ २७ ॥
उदकापासून सृष्टि जाली । स्तंभेंविण[9] उभारली ।
ऐसी विचित्र कळा केली । या नांव देव ॥ २८ ॥
देवें निर्मिली हे क्षिती । तिचे पोटीं पाषाण होती ।
तयासचि देव ह्मणती । विवेकहीन ॥ २९ ॥

---

१ अंतरिक्षीं. २ देव्हाऱ्यांतील देवमूर्ति. ३ ब्रह्मकटाह; ब्रह्मांड. ४ पृथ्वि. ५ मेघ. ६ निरवयव; निराकार. ७ कौशल्य. ८ पोकळ. ९ खांबाशिवाय; आधाराविना.

जो सृष्टिनिर्माणकर्ता । तो ये सृष्टीपूर्वीं होता ।
मग हे तयाची सत्ता । निर्माण जाली ।। ३० ।।
कुल्लाळ[१] पात्रापूर्वीं आहे । पात्रें कांहीं कुल्लाळ नव्हे ।
तैसा देव पूर्वींच आहे । पाषाण नव्हे सर्वथा ।। ३१ ।।
मृत्तिकेचें शैन्य[२] केलें । कर्ते वेगळे राहिले ।
कार्यकारण[३] येक केलें । तरी होणार नाहीं ।। ३२ ।।
तथापि होईल पंचभूतिक । निर्गुण नव्हे कांहीं येक ।
कार्यकारणाचा विवेक । भूतांपरता[४] नाहीं ।। ३३ ।।
अवघी सृष्टि जो कर्ता । तो ते सृष्टीहूनि पर्ता ।
तेथें संशयाची वार्ता । काढूंचि नये ।। ३४ ।।
खांबसूत्रींची बाहुली । जेणें पुरुषें नाचविली ।
तोचि बाहुली हे बोली । घडे केवी ।। ३५ ।।
छायामंडपीची[५] सेना । सृष्टिसारिखीच रचना ।
सूत्रें चाळी परी तो नाना । वेक्ति नव्हे ।। ३६ ।।
तैसा सृष्टिकर्ता देव । परी तो नव्हे सृष्टिभाव ।
जेणें केले नाना जीव । तो जीव कैसेनी ।। ३७ ।।
जें जें जया करणें पडे । तें तें तो हें कैसें घडे ।
ह्मणोनि वायांचि बापुडे । संदेहीं पडती ।। ३८ ।।

---

१ कुंभार. २ सैन्य. ३ कार्य = मातीचें सैन्य; कारण = कर्ता कुंभार. ४ येथे कार्य व कारण ही दोन्हीं पांचभौतिक असल्यानें तत्त्वतः एकच आहेत, असें म्हणतां येईल. कार्यकारण संबंध पंचभूतांना सोडून नसतो म्हणून निर्गुणांत तो निरुपयोगी होय. ५ अंधाऱ्या जागीं पडद्यावर नाना चित्रांच्या छाया पाडून त्यांची हालचाल दाखवितात. ही हालचाल दाखविणारा सूत्र-चालक म्हणजे कांहीं त्या पडद्यावर दिसणाऱ्या नाना व्यक्ति नव्हेत.

सृष्टि ऐसेंचि स्वभावें। गोपुर[1] निर्मिलें बरवें।
परी तो गोपुर कर्ता नव्हे। निश्चयेंसीं ॥ ३९ ॥
तैसें जग निर्मिलें जेणें। तो वेगळा पूर्णपणें।
येक ह्मणती मूर्खपणें। जग तोचि जगदीश ॥ ४० ॥
एवं जगदीश तो वेगळा। जगनिर्माण त्याची कळा।
तो सर्वांमधें परी निराळा। असोनि सर्वीं ॥ ४१ ॥
ह्मणोनि भूतांचा कर्दमु[2]। यासी अलिप्त आत्मारामु।
अविद्यागुणें मायाभ्रमु। सत्यचि वाटे ॥ ४२ ॥
मायोपाधी जगडंबर। आहे सर्वहि साचार।
ऐसा हा विपरीत विचार। कोठेंचि नाहीं ॥ ४३ ॥
ह्मणोनि जग मिथ्या साच आत्मा सर्वांपर जो परमात्मा
अंतर्बाह्य अंतरात्मा। व्यापूनि असे ॥ ४४ ॥
तयास ह्मणावें देव। येर हें अवघेंचि वाव[3]।
ऐसा आहे अंतर्भाव। वेदांतीचा ॥ ४५ ॥
पदार्थवस्तु नासिवंत। हें तों अनुभवास येत।
याकारणें भगवंत। पदार्थावेगळा ॥ ४६ ॥
देव विमळ आणी अचळ। शास्त्रें बोलती सकळ।
तया निश्चळास चंचळ। ह्मणों नये सर्वथा ॥ ४७ ॥
देव आला देव गेला। देव उपजला देव मेला।
ऐसें बोलतां दुरिताला[4]। काये उणें ॥ ४८ ॥
जन्ममरणाची वार्ता। देवास[5] लागेना सर्वथा।
देव[6] अमर ज्याची सत्ता। त्यासी मृत्य कैसेनी ॥४९॥

---

१ नाना प्रसंग दाखविणारें देवद्वारावरील उंच, भव्य, शिल्प.
२ मिश्रण; समुदाय. ३ मिथ्या. ४ पापाला. ५ आत्मारामास.
६ ज्याच्या सत्तेनें इंद्रादि देव अमर आहेत.

उपजणें आणी मरणें । येणें जाणें दुःख भोगणें ।
हें त्या देवाचें करणें । तो कारण वेगळा ॥ ५० ॥
अंतःकरण पंचप्राण । बहुतत्वीं पिंडज्ञान ।
यां सर्वांस आहे चळण । ह्मणोनि देव नव्हेती ॥ ५१ ॥
येवं कल्पनेरहित । तया नांव भगवंत ।
देवपणाची मात[1] । तेथें नाहीं ॥ ५२ ॥
तंव शिष्यें आक्षेपिलें । तरी कैसें ब्रह्मांड केलें ।
कर्तेपणें कारण पडिलें । कार्यामधें[2] ॥ ५३ ॥
द्रष्टेपणें द्रष्टा दृश्यीं । जैसा पडे अनायासीं ।
कर्तेपणें निर्गुणासी । गुण तैसे ॥ ५४ ॥
ब्रह्मांडकर्ता कवण । कैसी त्याची वोळखण ।
देव सगुण किं निर्गुण । मज निरोपावा ॥ ५५ ॥
येक ह्मणती त्या ब्रह्मातें । इच्छयामात्रें सृष्टिकर्तें ।
सृष्टिकर्तें त्यापर्तें । कोण आहे ॥ ५६ ॥
आतां असो हे बहु बोली । सकळ माया कोठूनि जाली ।
ते हे आतां निरोपिली । पाहिजे स्वामी ॥ ५७ ॥
ऐसें ऐकोनि वचन । वक्ता ह्मणे सावधान ।
पुढिले समासीं निरूपण । सांगिजेल ॥ ५८ ॥
ब्रह्मीं माया कैसी जाली । पुढें असे निरोपिली ।
श्रोतीं वृत्ति सावध केली । पाहिजे आतां ॥ ५९ ॥

---

१ देवपण हें कल्पांतीं नासणारें असल्यानें त्याची मातब्बरी कल्पनेरहित अविनाशी ब्रह्मस्वरूपापुढें चालत नाहीं. २ कार्य करतांना कर्ता हा कार्यमय झालेला असतो. कारण जें निर्गुणब्रह्म त्यांतूनच सगुणकार्य झालें; असें म्हटल्यानें निर्गुणच सगुणत्वाला आलें असें म्हटल्यासारखें होतें.

पुढें हेंचि निरूपण । विशद केलें श्रवण ।
जेणें होये समाधान । साधकांचें ॥ ६० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देवदर्शननाम
समास प्रथम ॥ १॥

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । तें पाहिजे निरोपिलें ।
निरावेवीं कैसें जालें । चराचर ॥ १ ॥
याचें ऐसें प्रतिवचन । ब्रह्म जें कां सनातन ।
तेथें माया मिथ्याभान । विवर्तरूप[1] भासे ॥ २ ॥
आदि येक परब्रह्म । नित्यमुक्त अक्रिय परम ।
तेथें अव्याकृत[2] सूक्ष्म । जाली मूळमाया ॥ ३ ॥
श्लोक ॥ आद्यमेकं परब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तस्य माया समावेशो जीवमव्याकृतात्मकम् ॥
आशंका ॥ येक ब्रह्म निराकार । मुक्त अक्रिये निर्विकार ।
तेथें माया वोडंबर[3] । कोठून जाली ॥ ४ ॥
ब्रह्म अखंड निर्गुण । तेथें इछा धरी कोण ।
निर्गुणीं सगुणेंविण । इछा नाहीं ॥ ५ ॥
मुळीं असेचिना सगुण । ह्मणौनि नामें निर्गुण ।
तेथें जालें सगुण । कोणेपरी ॥ ६ ॥
निर्गुणचि गुणा आलें । ऐसें जरी अनुवादलें ।
लागों पाहे येणें बोलें । मूर्खपण ॥ ७ ॥

---

१ पाण्यांतील भोवऱ्याप्रमाणें भासमात्र; नसून दिसणारी; कल्पनामय. २ अस्पष्ट; अव्यक्त. ३ जादू; भुलभुलावणी.

येक ह्मणती निरावेव । करून अकर्ता तो देव ।
त्याची लीळा बापुडे जीव । काये जाणती ॥ ८ ॥
येक ह्मणती तो परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा ।
प्राणी बापुडा जीवात्मा । काये जाणे ॥ ९ ॥
उगाच महिमा सांगती । शास्त्रार्थ अवघा लोपिती ।
बळेंचि निर्गुणास ह्मणती । करूनि अकर्ता ॥ १० ॥
मुळीं नाहीं कर्तव्यता । कोण करून अकर्ता ।
कर्ता अकर्ता हे वार्ता । समूळ मिथ्या ॥ ११ ॥
जें ठाईंचें निर्गुण । तेथें कैंचें कर्तेपण ।
तरी हे इछा धरी कोण । सृष्टिरचाव्याची ॥ १२ ॥
इछा परमेश्वराची । ऐसी युक्ती बहुतेकांची ।
परी त्या निर्गुणास इछा कैंची । हें कळेना ॥ १३ ॥
तरी हें इतुकें कोणें केलें । किंवा आपणचि जालें ।
देवेंविण उभारलें । कोणेपरी ॥ १४ ॥
देवेंविण जालें सर्व । मग देवास कैंचा ठाव ।
येथें देवाचा अभाव । दिसोन आला ॥ १५ ॥
देव ह्मणों सृष्टिकर्ता । तरी येवं[1] पाहे सगुणता ।
निर्गुणपणाची वार्ता । देवाची बुडाली ॥ १६ ॥
देव ठाईंचा निर्गुण । तरी सृष्टिकर्ता कोण ।
कर्त्तेपणाचें[2] सगुण । नासिवंत ॥ १७ ॥
येथें पडिले विचार । कैसें जालें सचराचर ।
माया ह्मणों स्वतंतर[3] । तरी हेंहि विपरीत दिसे ॥ १८ ॥

---

१ येऊं. २ कर्तृत्व सगुणींच संभवतें आणि सगुण तर नाशिवंत आहे. ३ स्वतंत्र.

माया कोणीं नाहीं केली । हे आपणचि विस्तारली ।
ऐसें बोलतां बुडाली । देवाची वार्ता ।। १९ ।।
देव निर्गुण स्वतसिद्ध । त्यासी मायेसि काये समंध ।
ऐसें बोलतां विरुद्ध । दिसोन आलें ।। २० ।।
सकळ कांहीं कर्तव्यता । आली मायेच्याचि माथां ।
तरी भक्तांस उद्धरिता । देव नाहीं कीं ।। २१ ।।
देवेंविण नुस्ती माया । कोण नेईल विलया ।
आम्हां भक्तां सांभाळाया । कोणीच नाहीं ।। २२ ।।
ह्मणोनि माया स्वतंतर । ऐसा न घडे कीं विचार ।
मायेस निर्मिता सर्वेश्वर । तो येकचि आहे ।। २३ ।।
तरी तो कैसा आहे ईश्वर । मायेचा कैसा विचार ।
तरी हें आतां सविस्तर । बोलिलें पाहिजे ।। २४ ।।
श्रोतां व्हावें सावधान । येकाग्र करूनियां मन ।
आतां कथानुसंधान । सावध ऐका ।। २५ ।।
येके आशंकेचा भाव । जनीं वेगळाले अनुभव ।
तेहि बोलिजेती सर्व । येथानुक्रमें ।। २६ ।।
येक ह्मणती देवें केली । ह्मणोनि हे विस्तारली ।
देवास इछ्चा नस्ती जाली । तरी हे माया कैंची ।। २७ ।।
येक ह्मणती देव निर्गुण । तेथें इछा करी कोण ।
माया मिथ्या हे आपण । जालीच नाहीं ।। २८ ।।
येक ह्मणती प्रत्यक्ष दिसे । तयेसी नाहीं ह्मणतां कैसें ।
माया हे अनादि असे । शक्ती ईश्वराची ।। २९ ।।
येक ह्मणती साच असे । तरी हे ज्ञानें कैसी निरसे ।
साचासारिखीच दिसे । परी हे मिथ्या ।। ३० ।।

येक ह्मणती मिथ्या स्वभावें । तरी साधन कासया करावें
भक्तिसाधन बोलिलें देवें । मायात्यागाकारणें ।। ३१ ।।
येक ह्मणती मिथ्या दिसतें । भयें अज्ञानसन्येपातें[१] ।
साधनऔषध ही घेईजेतें । परी तें दृश्य मिथ्या ।।३२।।
अनंत साधनें बोलिलीं । नाना मतें भांबावलीं ।
तरी माया नवचे त्यागिली । मिथ्या कैसी ह्मणावी ।।३३
मिथ्या बोले योगवाणी । मिथ्या वेदशास्त्रीं पुराणीं ।
मिथ्या नाना निरूपणीं । बोलिली माया ।। ३४ ।।
माया मिथ्या ह्मणतां गेली । हे वार्ता नाहीं ऐकिली ।
मिथ्या ह्मणतांच लागली । समागमें ।। ३५ ।।
जयाचे अंतरीं ज्ञान । नाहीं[२] वोळखिलें सज्जन ।
तयास माया मिथ्याभान । सत्यचि वाटे ।। ३६ ।।
जेणें जैसा निश्चये केला । तयासी तैसाचि फळला ।
पाहे तोचि दिसे बिंबला[३] । तैसी माया ।। ३७ ।।
येक ह्मणती माया कैंची । आहे तें सर्व ब्रह्मचीं ।
थिजल्या[४] विघुरल्या[५] घृताची । ऐक्यता न मोडे ।।३८
थिजलें आणी विघुरलें । हें स्वरूपीं नाहीं बोलिलें ।
साहित्य[६] भंगलें येणें बोलें । ह्मणती येक ।। ३९ ।।

---

१ अज्ञानरूप संनिपातज्वरामुळें मायेचें भय वाटतें म्हणून साधनरूप औषध घेतलें पाहिजे. २ ज्याच्या अंतरीं ज्ञान नाहीं व ज्यानें सज्जन ओळखिले नाहींत. येथें 'नाहीं' शब्दाचा अन्वय दोन्हीं चरणांकडे घ्यावा. ३ प्रतिबिंबला (उ. आरशांत). ४ घट्ट. ५ पातळ. ६ या दृष्टान्तानें बोलण्यांत संगती रहात नाहीं; हा अयोग्य होय.

येक ह्मणती सर्व ब्रह्म । हें न कळे जयास वर्म ।
तयाचे अंतरींचा भ्रम । गेलाच नाहीं ॥ ४० ॥
येक ह्मणती येकचि देव । तेथें कैचें आणिलें सर्व ।
सर्व ब्रह्म हें अपूर्व । आश्चिर्य वाटे ॥ ४१ ॥
येक ह्मणती येकचि खरें । आनुहि[1] नाहीं दुसरें ।
सर्व ब्रह्म येणें प्रकारें । सहजचि जालें ॥ ४२ ॥
सर्व मिथ्या येकसरें[2] । उरलें तेंचि ब्रह्म खरें ।
ऐसीं वाक्यें शास्त्राधारें । बोलती येक ॥ ४३ ॥
आळंकार आणी सुवर्ण । तेथें नाहीं भिन्नपण ।
आटाआटी वेर्थ सीण । ह्मणती येक ॥ ४४ ॥
हीन उपमा येकदेसी[3] । कैसी साहेल वस्तूसी ।
वर्णवेक्ती अव्यक्तासी । साम्यता न घडे ॥ ४५ ॥
सुवर्णीं दृष्टी घालितां । मुळींच आहे वेक्तता ।
आळंकार सोनें पाहातां । सोनेंचि असे ॥ ४६ ॥
मुळीं सोनेंचि हें वेक्त । जड येकदेसी पीत ।
पूर्णास अपूर्णाचा दृष्टांत । केवीं घडे ॥ ४७ ॥
दृष्टांत तितुका येकदेसी । देणें घडे कळायासी ।
सिंधु आणी लहरीसी । भिन्नत्व कैंचें ॥ ४८ ॥
उत्तम मधेम[4] कनिष्ठ । येका दृष्टांतें कळे पष्ट ।
येका दृष्टांतें नष्ट । संदेह वाढे ॥ ४९ ॥
कैंचा सिंधु कैंची लहरी । अचळास चळाची सरी[5] ।
साचाऐसी वोडंबरी । मानूंच नये ॥ ५० ॥

---

१ अणुंहि; यत्किंचित. २ एकंदर. ३ मर्यादित; अपूर्ण.
४ मध्यम. ५ बराबरी; उपमा.

वोडंबरी हे कल्पना। नाना भास दाखवी जना।
येरवी हे जाणा। ब्रह्मचि असे ॥ ५१ ॥
ऐसा वाद येकमेकां। लागतां राहिली आशंका।
तेचि आतां पुढें ऐका। सावध होउनि ॥ ५२ ॥
माया मिथ्या कळों आली। परी ते ब्रह्मीं कैसी जाली।
ह्मणावी ते निर्गुणें केली। तरी ते मुळींच मिथ्या ॥ ५३
मिथ्या शब्दीं कांहींच नाहीं। तेथें केलें कोणें काई।
करणें निर्गुणाचा ठाईं। हेंहि अघटित ॥ ५४ ॥
कर्ता ठाईंचा अरूप। केलें तेंहि मिथ्यारूप।
तथापी फेडूं आक्षेप। श्रोतयांचा ॥ ५५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मआशंकानाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

अरे जें जालेंचि नाहीं। त्याची वार्ता पुससी काई।
तथापि[1] सांगों जेणें कांहीं। संशय नुरे ॥ १ ॥
दोरीकरितां[2] भुजंग। जळाकरितां तरंग।
[3]मार्तंडाकरितां चांग[4]। मृगजळ वाहे ॥ २ ॥
कल्पनेकरितां स्वप्न दिसे। सिंपीकरितां रुपें भासे।
जळाकरितां गार वसे। निमिष्य येक ॥ ३ ॥

---

१ हा अजातवादाचा सिद्धांत हेंच वरील आशंकेस खरें उत्तर आहे; परंतु एवढी उच्च भूमिका ज्यांना पेलत नाहीं त्यांच्या शंकानिरसनासाठीं पुढील विवर्तवाद सांगत आहेत. २ दोरी आहे म्हणून. ३ सूर्य आहे म्हणून. ४ स्पष्ट; मृगजळ प्रत्यक्ष वहातांना दिसतें.

मातीकरितां भिंती जाली। सिंधुकरितां लहरी आली।
तिळाकरितां[1] पुतळी । दिसों लागे ॥ ४ ॥
सोन्याकरितां आळंकार । तंतुकरितां जालें चीर[2] ।
कासवाकरितां विस्तार । हातापायांचा ॥ ५ ॥
तूप होतें तरी थिजलें । तरीकरितां[3] मीठ जालें ।
बिंबाकरितां बिंबलें । प्रतिबिंब ॥ ६ ॥
पृथ्वीकरितां जालें झाड । झाडाकरितां छाया वाड ।
धातुकरितां पवाड[4] । उंच नीच वर्णाचा ॥ ७ ॥
आतां असो हा दृष्टांत । अद्वैतास कैंचें द्वैत ।
द्वैतेंविण अद्वैत । बोलतांच न ये ॥ ८ ॥
भासाकरितां भास भासे । दृश्याकरितां अदृश्य दिसे ।
अदृश्यास उपमा नसे । ह्मणोनि निरोपम ॥ ९ ॥
कल्पनेविरहित हेत । दृश्यावेगळा दृष्टांत ।
द्वैतावेगळें द्वैत । कैसें जालें[5] ॥ १० ॥
विचित्र भगवंताची करणी । वर्णवेना सहस्रफणी ।
तेणें केली उभवणी । अनंत ब्रह्मांडाची ॥ ११ ॥
परमात्मा परमेश्वरु । सर्वकर्ता जो ईश्वरु ।
तयापासूनि विस्तारु । सकळ जाला ॥ १२ ॥
ऐसीं अनंत नामें धरी । अनंत शक्ति निर्माण करी ।
तोचि जाणावा चतुरीं । मूळपुरुष[6] ॥ १३ ॥

---

१ डोळ्यांतील कृष्णतारा (भिंग). २ वस्त्र. ३ खाडी आहे म्हणून. ४ थोरीव. ५ कल्पनाच नसेल तर विचार करणें, प्रत्यक्ष दृश्यच नसेल तर त्याबद्दलचा दृष्टांत देणें आणि मुळांतच द्वैत नसेल तर हें प्रत्यक्ष दिसणारें द्वैत होणें शक्य नाहीं. तर मग हें द्वैत झालें कसें ? ६ मूळपुरुष – मूळमाया – मायाविशिष्ट ईश्वर – शबलब्रह्म.

त्या मूळपुरुषाची वोळखण। ते मूळमायाचि आपण।
सकळ कांहीं कर्तेपण। तेथेंचि जालें ॥ १४ ॥

श्लोक ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

हें उघड बोलतां नये। मोडों पाहातो उपाये।
येरवीं हें पाहातां काय। साच आहे[1] ॥ १५ ॥
देवापासून सकळ जालें। हें सर्वांस मानलें।
परी त्या देवास वोळखिलें। पाहिजे कीं ॥ १६ ॥
सिद्धांचें जें निरूपण। तें साधकांस न मने जाण।
पक्व नाहीं अंतःकर्ण। ह्मणोनियां ॥ १७ ॥
अविद्यागुणें बोलिजे जीव[2]। मायागुणें बोलिजे शिव[3]।
मूळमायागुणें देव[4]। बोलिजे तो ॥ १८ ॥
ह्मणौनि कारण मूळमाया। अनंत शक्ती धरावया।
तेथीचा अर्थ जाणावया। अनुभवी पाहिजे ॥ १९ ॥
मूळमाया तोचि मूळपुरुष। तोचि सर्वांचा ईश।
अनंतनामी जगदीश। तयासीच बोलिजे ॥ २० ॥
अवघी माया विस्तारली। परी हे निशेष[5] नाथिली।
ऐसिया वचनाची खोली। विरुळा[6] जाणे ॥ २१ ॥

---

१ खरें पाहातां हें सर्वच मिथ्या असल्यानें पहिल्या ओवींत सांगितलेला अजातवादाचा सिद्धांतच सत्य होय; परंतु हें उघड बोलूं नये. हा अनुभव आहे. सर्व उपाय–साधनें–द्वैतमयच असल्यानें, अशा बोलण्यानें, त्यांचें खंडण केल्यासारखें होऊन लोकनिष्ठेला तडा जातो. २ ज्याच्या ठाईं अविद्या–अज्ञान– आहे तो जीव. ३ ज्याला विद्या–ज्ञान–आहे तो शिव. ४ या ज्ञानाज्ञानाला कारण अशी जी मूळ स्फूर्तिरूप माया तोच ईश्वर होय. ५ पूर्णपणें मिथ्या. ६ एखादाच.

ऐसें अनुर्वाच्य बोलिजे । परी हें स्वानुभवें जाणिजे ।
संतसंगेंविण नुमजे । कांहीं केल्यां ।। २२ ।।
माया तोचि मूळपुरुष । साधकां न मने हें निशेष ।
परी अनंतनामी जगदीश । कोणास ह्मणावें ।। २३ ।।
नामरूप माये लागलें । तरी हें बोलणें नीटचि जालें ।
येथें श्रोतीं अनुमानिलें । कासयासी ।। २४ ।।
आतां असो हे सकळ बोली । मागील आशंका राहिली ।
निराकारीं कैसी जाली । मूळमाया ।। २५ ।।
दृष्टीबंधन[1] मिथ्या सकळ । परी तो कैसा जाला खेळ ।
हेंचि आतां अवघें निवळ । करून दाऊं ।। २६ ।।
आकाश असतां निश्चळ । मधें वायो जाला चंचळ ।
तैसी जाणावी केवळ । मूळमाया ।। २७ ।।
रूप वायोचें जालें । तेणें आकाश भंगलें ।
ऐसें हें सत्य मानलें । नवचे किं कदा ।। २८ ।।
तैसी मूळमाया जाली । आणी निर्गुणता संचली[2] ।
येणें दृष्टांतें तुटली । मागील आशंका ।। २९ ।।
वायु नव्हता पुरातन । तैसी मूळमाया जाण ।
साच ह्मणतां पुन्हां लीन[3] । होतसे ।। ३० ।।
वायो रूपें कैसा आहे । तैसी मूळमाया पाहें ।
भासे परी तें न लाहे[4] । रूप तयेचें ।। ३१ ।।
वायो सत्य ह्मणों जातां । परी तो न ये दाखवितां ।
तयाकडे पाहों जातां । धुळीच दिसे ।। ३२ ।।

---

१ इंद्रजाल; जादू. २ तशीच राहिली. ३ माया सान्त असल्यानें लय पावते. ४ कळते तर खरी पण प्रत्यक्ष दाखवितां येत नाहीं.

तैसी मूळमाया भासे । भासे परी ते न दिसे ।
पुढें विस्तारली असे । माया अविद्या ॥ ३३ ॥
जैसें वायोचेनि योगें । दृश्य[1] उडे गगनमार्गें ।
मूळमायेच्या संयोगें । तैसें जग ॥ ३४ ॥
गगनीं अभाळ नाथिलें[2] । अकस्मात उद्भवलें ।
मायेचेनि गुणें जालें । तैसें जग ॥ ३५ ॥
नाथिलेंचि गगन नव्हतें[3] । अकस्मात आलें तेथें
तैसें दृश्य जालें येथें । तैसियापरी ॥ ३६ ॥
परी त्या अभाळाकरितां । गगनाची गेली निश्चळता ।
वाटे परी ते तत्वतां । तैसीच आहे ॥ ३७ ॥
तैसें मायेकरितां निर्गुण । वाटे जालें सगुण ।
परी तें पाहातां संपूर्ण । जैसें तैसें ॥ ३८ ॥
अभाळ आलें आणि गेलें । तरी गगन तें संचलें[4] ।
तैसें गुणा नाहीं आलें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ३९ ॥
नभ माथां लागलें दिसे । परी तें जैसें तैसें असे ।
तैसें जाणावें विश्वासें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ४० ॥
ऊर्ध[5] पाहातां आकाश । निळिमा[6] दिसे सावकास ।
परी तो जाणिजे मिथ्या भास । भासलासे ॥ ४१ ॥
आकाश पालथें घातलें । चहूंकडे आटोपलें ।
वाटे विश्वास कोंडिलें । परी तें मोकळेंचि असे ॥ ४२ ॥

---

१ ढग वगैरे. २ मिथ्या. ३ पूर्वीपासून नव्हतें व नंतरहि रहाणार नाहीं; नित्य नसल्यानें मिथ्या होय. ४ जसें होतें तसेंच आहे. ५ ऊर्ध्व; वर. ६ आकाश निळें दिसतें; परंतु हा निळा रंग आकाशाचा नसून अतिशुद्ध प्राणवायूचा (Ozone चा) असतो.

पर्वतीं निळा रंग दिसे । परी तो तया लागला[१] नसे ।
अलिप्त जाणावें तैसें । निर्गुण ब्रह्म ॥ ४३ ॥
रथ धावतां पृथ्वी चंचळ । वाटे परी ते असे निश्चळ ।
तैसें परब्रह्म केवळ । निर्गुण जाणावें ॥ ४४ ॥
अभाळाकरितां मयंक[२] । वाटे धावतो निशंक ।
परी तें अवघें माईक । अभाळ चळे ॥ ४५ ॥
झळे[३] अथवा अग्निज्वाळ । तेणें कंपित दिसे अंत्राळ[४] ।
वाटे परी तें निश्चळ । जैसें तैसें ॥ ४६ ॥
तैसें स्वरूप हें संचलें । असतां वाटे गुणा आलें ।
ऐसें कल्पनेसि गमलें । परी तें[५] मिथ्या ॥ ४७ ॥
दृष्टिबंधनाचा खेळ । तैसी माया हे चंचळ ।
वस्तु शाश्वत निश्चळ । जैसी तैसी ॥ ४८ ॥
ऐसी वस्तु निरावेव । माया दाखवी अवेव ।
ईचा ऐसाच स्वभाव । नाथिलीच हे ॥ ४९ ॥
माया पाहातां मुळींच नसे । परी हे साचाऐसी भासे ।
उद्भवे आणि निरसे । अभाळ जैसें ॥ ५० ॥
ऐसी माया उद्भवली । वस्तु निर्गुण संचली ।
अहं[६] ऐसी स्फूर्ति जाली । तेचि माया ॥ ५१ ॥
गुणमायेचे पवाडे[७] । निर्गुणीं हें कांहींच न घडे ।
परी हें घडे आणी मोडे । सस्वरूपीं[८] ॥ ५२ ॥

---

१ लांबून पहातां दिसणारा हा रंग पर्वताजवळ गेलें असतां तेथें दिसत नाहीं. २ चंद्र. ३ अग्निची झळ. ४ अग्नीच्यावरील वातावरण. ५ कल्पनेला जें वाटलें–स्वरूप सगुण झाल्यासारखें–तें वाटणें मिथ्या होय. ६ "एकोऽहं बहुस्याम्" ही. ७ लाघव. ८ ब्रह्म आहे म्हणूनच–त्याच्या आधारावरच–हा उद्भव व लय होत असतो; प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूपांत कांहींच बदल होत नसतो.

जैसी दृष्टी तरळली[१]। तेणें सेनाच भासली।
पाहातां आकाशींच जाली। परी ते मिथ्या ॥ ५३ ॥
मिथ्या मायेचा खेळ। उद्भव बोलिला सकळ।
नाना तत्वांचा पाल्हाळ। सांडूनियां ॥ ५४ ॥
तत्वें मुळींच[२] आहेती। वोंकार वायोची[३] गती।
तेथीचा अर्थ जाणती। दक्षज्ञानी ॥ ५५ ॥
मूळमायेचें चळण। तेंचि वायोचें लक्षण।
सूक्ष्म तत्त्वें तेंचि जाण। जडत्वां पावलीं ॥ ५६ ॥
ऐसीं पंचमाहांभूतें। पूर्वीं होतीं अवेक्तें[४]।
पुढें जालीं वेक्तें। सृष्टिरचनेसी ॥ ५७ ॥
मूळमायेचें लक्षण। तेंचि पंचभूतिक जाण।
त्याची पाहें वोळखण। सूक्ष्मदृष्टी ॥ ५८ ॥
आकाश वायोविण। इछ्याशब्द[५] करी कोण।
इछाशक्ति तेचि जाण। तेजस्वरूप ॥ ५९ ॥
मृदपण तेंचि जळ। जडत्व पृथ्वी केवळ।
ऐसी मूळमाया सकळ। पंचभूतिक जाणावी ॥ ६० ॥
येक येक भूतांपोटीं। पंचभूतांची राहाटी[६]।
सर्व कळे सूक्ष्मदृष्टी। घालून पाहातां ॥ ६१ ॥

---

१ भांबावली; विकृत झाली. त्यामुळें खरे नसलेले आकार भासूं लागले. २ मूळमायेंतच. ३ प्रथमचें चंचलत्व हाच ओंकार. ४ अव्यक्त; अदृश्य. ५ आकाशांत वायूच्या हालचालीशिवाय जसा शब्द–आवाज – होत नाहीं तद्वतच निश्चल स्वरूपांत या चंचलत्वाशिवाय इच्छा–स्फूर्ति–होणें शक्य नाहीं. ६ अस्तित्व; व्यवहार.

पुढें जडत्वास[1] आलीं । तरी असती कालवलीं ।
ऐसी माया विस्तारली । पंचभूतिक ॥ ६२ ॥
मूळमाया पाहातां मुळीं[2] । अथवा अविद्या भूमंडळीं ।
स्वर्ग मृत्य पाताळीं । पांचचि भूतें ॥ ६३ ॥
श्लोक ॥ स्वर्गे मृत्यौ पाताले वा यत्किंचित्सचराचरं ।
सर्वं पंचभूतकं राम षष्ठ किंचिन्न दृश्यते ॥
सत्य स्वरूप आदिअंतीं । मध्यें पंचभूतें वर्तती ।
पंचभूतिक जाणिजे श्रोतीं । मूळमाया ॥ ६४ ॥
येथें उठिली आशंका । सावध होऊन ऐका ।
पंचभूतें जालीं येका । तमोगुणापासुनी ॥ ६५ ॥
मूळमाया गुणापरती[3] । तेथें भूतें कैंचीं होतीं ।
ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥ ६६ ॥
ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । संशयास उभें केलें ।
याचें उत्तर दिधलें । पुढिले समासीं ॥ ६७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मआशंकानाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागील आशंकेचें मूळ । आतां होईल प्रांजळ ।
वृत्ति करावी निवळ । निमिष्य येक ॥ १ ॥
ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिच्या पोटा माया आली ।
मग ते गुणा प्रसवली । म्हणौनि गुणक्षोभिणी ॥ २ ॥

---

१ स्पष्टत्वास. २ मुळांतील; सर्वप्रथमची अव्यक्त स्थितींतली.
३ गुणावेगळी; गुणमायेच्या पूर्वींची.

पुढें तिजपासाव कोण । सत्वरजतमोगुण ।
तमोगुणापासून निर्माण । जालीं पंचभूतें ॥ ३ ॥
ऐसीं भूतें उद्भवलीं । पुढें तत्वें विस्तारलीं[1] ।
एवं तमोगुणापासून जालीं । पंचमाहांभूतें ॥ ४ ॥
मूळमाया गुणापरती । तेथें भूतें कैंची होतीं ।
ऐसी आशंका हे श्रोतीं । घेतली मागां ॥ ५ ॥
आणीक येकयेकें भूतीं । पंचभूतें असती ।
तेहि आतां कैसी स्थिती । प्रांजळ करूं ॥ ६ ॥
सूक्ष्मदृष्टीचें कौतुक । मूळमाया पंचभूतिक ।
श्रोतीं विमळ विवेक । केला पाहिजे ॥ ७ ॥
आधीं भूतें तों जाणावीं । रूपें कैसीं वोळखावीं ।
मग तें शोधून पाहावीं । सूक्ष्मदृष्टी ॥ ८ ॥
वोळखी नाहीं अंतरीं । ते वोळखावी कोणेपरी ।
ह्मणोनि भूतांची वोळखी चतुरीं । नावेक[2] परिसावी ॥ ९
जें जें जड आणी कठिण । तें तें पृथ्वीचें लक्षण ।
मृद आणी वोलेपण । तितुकें आप ॥ १० ॥
जें जें उष्ण आणी सतेज । तें तें जाणावें पैं तेज ।
आतां वायोहि सहज । निरोपिजेल ॥ ११ ॥
चैतन्य आणी चंचळ । तो हा वायोचि केवळ ।
सुन्य अवकाश निश्चळ । आकाश जाणावें ॥ १२ ॥
ऐसीं पंचमाहाभूतें । वोळखी धरावी संकेतें ।
आतां येकीं पांच भूतें । सावध ऐका ॥ १३ ॥

---

१ प्रथम सूक्ष्मत्वानें उत्पन्न होऊन नंतर सृष्टिरूपानें विस्तारून जडत्वास आलीं – दृश्य झालीं. २ क्षणभर.

जें त्रिगुणाहूनि पर[१]। त्याचा सूक्ष्म विचार।
यालागीं अतितत्पर। होऊन ऐका ॥ १४ ॥
सूक्ष्म आकाशीं कैसी पृथ्वी। तेचि आधीं निरोपावी।
येथें धारणा[२] धरावी। श्रोतेजनीं ॥ १५ ॥
आकाश ह्मणजे अवकाश सुन्य। सुन्य ह्मणिजे तें अज्ञान।
अज्ञान ह्मणिजे जडत्व जाण। तेचि पृथ्वी ॥ १६ ॥
आकाश स्वयें आहे मृद। तेंचि आप स्वतसिद्ध।
आतां तेज तेंहि विशद। करून दाऊं ॥ १७ ॥
अज्ञानें भासला भास। तोचि तेजाचा प्रकाश।
आतां वायो सावकाश। साकल्य[३] सांगों ॥ १८ ॥
वायुआकाशा नाहीं भेद। आकाशाइतुका असे स्तब्ध।
तथापी आकाशीं जो निरोध[४]। तोचि वायो ॥१९॥
आकाशीं आकाश मिसळलें। हें तों नलगे किं बोलिलें।
येणें प्रकारें निरोपिलें। आकाश पंचभूत ॥ २० ॥
वायोमध्यें पंचभूतें। तेंहि ऐका येकचित्तें।
बोलिजेती ते समस्तें। येथान्वयें ॥ २१ ॥
हळु[५] फूल तरी जड। हळु वारा तरी निबिड[६]।
वायो लागतां कडाड। मोडती झाडें ॥ २२ ॥
तोलेंविण झाड मोडे। ऐसें हें कांहिंच[७] न घडे।
तोल[८] तोचि तये जडे। पृथ्वीचा अंश ॥ २३ ॥
येथें श्रोते आशंका घेती। तेथें कैंचीं झाडें होतीं।
झाडें नव्हतीं तरी शक्ती। कठिणरूप आहे[९] ॥ २४ ॥

---

१ पूर्वीचें; पलिकडचें. २ एकाग्रबुद्धि करावी. ३ नीट; समजावून. ४ अटकाव. ५ हलकें; सूक्ष्म. ६ घनदाट. ७ कधींच. ८ वजन. वायूचें वजन करतां येतें. ९ वायूची शक्ति हेंच त्यांतील काठिण्य म्हणून तोच पृथ्वीचा अंश.

वन्हीस्फुलिंग लाहान । कांहीं तऱ्ही असे उष्ण ।
तैसें सूक्ष्मीं जडपण । सूक्ष्मरूपें ॥ २५ ॥
मृदपण तेंचि आप । भास तेजाचें स्वरूप ।
वायो तेथें चंचळरूप । सहजचि आहे ॥ २६ ॥
सकळांस मिळोन आकाश । सहजचि आहे अवकाश ।
पंचभूतांचे अंश । वायोमधें निरोपिले ॥ २७ ॥
आतां तेजाचें लक्षण । भासलेंपण तें कठिण[1] ।
तेजीं ऐसी वोळखण । पृथ्वीयेची ॥ २८ ॥
भासला भास वाटे मृद । तेजीं आप तेंचि प्रसिद्ध ।
तेजीं तेज स्वतसिद्ध । सांगणेंचि नलगे ॥ २९ ॥
तेजीं वायो तो चंचळ । तेजीं आकाश निश्चळ ।
तेजीं पंचभूतें सकळ । निरोपिलीं ॥ ३० ॥
आतां आपाचें लक्षण । आप तेंचि जें मृदपण ।
मृदपण तें कठिण[2] । तेंचि पृथ्वी ॥ ३१ ॥
आपीं आप सहजचि असे । तेज मृदपणें भासे ।
वायो स्तब्धपणें दिसे । मृदत्वाआंगीं ॥ ३२ ॥
आकाश नलगे सांगावें । तें व्यापकचि स्वभावें ।
आपीं पंचभूतांचीं नांवें । सूक्ष्में निरोपिलीं ॥ ३३ ॥
आतां पृथ्वीचें लक्षण । कठिण पृथ्वी आपण ।
कठिणत्वीं मृदपण । तेंचि आप ॥ ३४ ॥
कठिणत्वाचा जो भास । तोचि तेजाचा प्रकाश ।
कठिणत्वीं निरोधांश[3] । तोचि वायो ॥ ३५ ॥
आकाश सकळांस व्यापक । हा तों प्रगटचि विवेक ।
आकाशींच कांहीं येक । भास भासे ॥ ३६ ॥

---

१ उग्र. २ जडत्व. जड पाणी; हलकें पाणी सर्वांना माहीतच आहे. ३ अटकाव; मज्जाव.

आकाश तोडितां तुटेना । आकाश फोडितां फुटेना ।
आकाश परतें होयेना । तिळमात्र ।। ३७ ।।
असो आतां पृथ्वीअंत[1] । दाविला भूतांचा संकेत ।
येक भूतीं पंचभूत । तेंहि निरोपिलें ।। ३८ ।।
परी हें आहाच[2] पाहातां नातुडे[3] । बळेंचि पोटीं संदेह
पडे । भ्रांतिरूपें अहंता चढे । अकस्मात ।। ३९ ।।
सूक्ष्मदृष्टीनें पाहातां । वायोचि वाटे तत्वतां ।
सूक्ष्म वायो शोधूं जातां । पंचभूतें दिसती ।। ४० ।।
एवं पंचभूतिक पवन । तेचि मूळमाया जाण ।
माया आणी सूक्ष्म त्रिगुण । तेंहि पंचभूतिक ।। ४१ ।।
भूतें गुण मेळविजे । त्यासी अष्टधा बोलिजे ।
पंचभूतिक जाणिजे । अष्टधा प्रकृती ।। ४२ ।।
शोधून पाहिल्यावीण । संदेह धरणें मूर्खपण ।
याची पाहावी वोळखण । सूक्ष्मदृष्टी ।। ४३ ।।
गुणापासुनी भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
जडत्वा येऊन समस्तें । तत्वें जालीं ।। ४४ ।।
पुढें तत्वविवंचना । पिंडब्रह्मांड तत्वरचना ।
बोलिली असे ते जना । प्रगटचि आहे ।। ४५ ।।
हा भूतकर्दम[4] बोलिला । सूक्ष्मसंकेतें[5] दाविला ।
ब्रह्मगोळ उभारला । तत्पूर्वीं ।। ४६ ।।
या ब्रह्मांडापैलिकडिल गोष्टी । जैं जाली नव्हती सृष्टी ।
मूळमाया सूक्ष्मदृष्टी । वोळखावी ।। ४७ ।।

---

१ पृथ्वीपर्यंत. २ वरवर. ३ कळत नाहीं. ४ पंचमहाभूतांचें मिश्रण. ५ खुणेनें; बुद्धिगम्य तर्कानें.

सप्तकंचुक[1] प्रचंड । जालें नव्हतें ब्रह्मांड ।
मायेअविद्येचें बंड । ऐलिकडे ।। ४८ ।।
ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । हा ऐलिकडिल विचार ।
पृथ्वी मेरु सप्त सागर । ऐलिकडे ।। ४९ ।।
नाना लोक नाना स्थानें । चंद्र सूर्य तारांगणें ।
सप्त[2] द्वीपें चौदा[3] भुवनें । ऐलिकडे ।। ५० ।।
शेष कूर्म सप्तपाताळ । येकविस[4] स्वर्ग अष्ट[5] दिग्पाळ
तेतिस[6] कोटी देव सकळ । ऐलिकडे ।। ५१ ।।
बारा[7] आदित्य अक्रा[8] रुद्र । नव[9] नाग सप्त[10] ऋषे-श्वर । नाना देवांचे अवतार । ऐलिकडे ।। ५२ ।।

---

१ पंचमहाभूतें, अहंकार व महत्तत्त्व अशा सातांचा मिळून झालेला ब्रह्मांडासारखा मोठा गोल. २ सप्तद्वीपें :– जंबु, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौंच, शाक व पुष्कर हीं सात बेटें. ३ चौदा भुवनें :– भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः व सत्य हे सात स्वर्ग व अतल, वितल, सुतल, रसातल, महातल, तलातल व पाताल हीं सात पाताळें. ४ एकवीस स्वर्ग :– ज्योति, सित, विमल, अभिआगत, प्रकाश, रम्य, सहज, सिद्ध, नाद, दिव्य, एकांत, स्थिर, तृप्ति, निर्मळ, प्रेमळ, निज, लय, अनंत, नित्य, अतीत व सच्चिदानंद मिळून एकवीस स्वर्ग. ५ अष्ट दिक्पाळः- इंद्र (पूर्व), अग्नि (आग्नेय), यम (दक्षिण), निर्ऋति (नैर्ऋत्य), वरुण (पश्चिम), वायु (वायव्य),सोम (उत्तर), ईश्वर (ईशान्य)असे आठ दिशांचे अधिपति. ६ तेहतीस कोटि देव :– आठ वसु, बारा आदित्य, अकरा रुद्र, प्रजापति व वषट्-कार मिळून देवांचे तेहतीस प्रकार (ऐतरेय ब्राह्मण१–१०) ७ बारा आदित्य :– धातु मित्र, अर्यमा, रुद्र, वरुण, सूर्य, भग, विवस्वत्, पूषन्, सवितृ, त्वष्टा व विष्णु हीं सूर्याचीं

(टीप पुढील पानावर चालू)

मेघ मनु चक्रवर्ती । नाना जीवांची उत्पती ।
आतां असो सांगों किती । विस्तार हा ॥ ५३ ॥
सकळ विस्ताराचें मूळ । ते मूळमायाच केवळ ।
मागां निरोपिली सकळ । पंचभूतिक ॥ ५४ ॥
सूक्ष्मभूतें जे बोलिलीं । तेचि पुढें जडत्वा आलीं ।
तें सकळही बोलिली । पुढिले समासीं ॥ ५५ ॥
पंचभूतें पृथकाकारें । पुढें निरोपिली विस्तारें ।
वोळखीकारणें अत्यादरें । श्रोतीं श्रवण करावीं ॥ ५६
पंचभूतिक ब्रह्मगोळ । जेणें कळे हा प्रांजळ ।
दृश्य सांडून केवळ । वस्तुच पाविजे ॥ ५७ ॥
माहाद्वार वोलांडावें । मग देवदर्शन घ्यावें ।
तैसें दृश्य हें सांडावें । जाणोनियां ॥ ५८ ॥
ह्मणोनि दृश्याचा पोटीं । आहे पंचभूतांची दाटी ।
येकपणें पडिली मिठी । दृश्य पंचभूतां ॥ ५९ ॥
एवं पंचभूतांचेंचि दृश्य । सृष्टी रचली सावकास ।
श्रोतीं करून अवकाश । श्रवण करावें ॥ ६० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मपंचभूतेंनिरूपण
नाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

(टीप मागील पानावरून)

बारा महिन्यांतील बारा रूपें. ८ अकरा रुद्र :– रैवत, अज, भीम, भव, वाम, वृषाकपि, अजैकपाद, उग्र, अहिर्बुध्न्य, बहुरूप, महान हीं रुद्राचीं अकरा नांवें. ९ नवनाग :–अनंत, वासुकि, शेष, पद्मनाभ, कंबल, शंखपाल, धृतराष्ट्र, तक्षक व कालिय अशा नागांच्या नऊ जाति. १० सप्तऋषि :–कश्यप, अत्रि, भरद्वाज, विश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि व वसिष्ठ.

॥ श्रीराम ॥

केवळ मूर्ख तें नेणे । ह्मणौन घडलें सांगणें ।
पंचभूतांचीं लक्षणें । विशद करुनि ॥ १ ॥
पंचभूतांचा कर्दम जाला । आतां नवचे वेगळा केला ।
परंतु कांहीं येक वेगळाला । करून दाऊं ॥ २ ॥
पर्वत पाषाण शिळा शिखरें । नाना वर्णं लाहान थोरें ।
खडे गुंडे बहुप्रकारें । जाणिजे पृथ्वी ॥ ३ ॥
नाना रंगांची मृत्तिका । नाना स्थळोस्थळीं जे कां ।
वाळुकें[1] वाळु अनेका । मिळोन पृथ्वी ॥ ४ ॥
पुरें पट्टणें मनोहरें । नाना मंदिरें दामोदरें[2] ।
नाना देवाळयें शिखरें । मिळोन पृथ्वी ॥ ५ ॥
सप्त द्वीपावती पृथ्वी । काये ह्मणोनि सांगावी ।
नव[3] खंडें मिळोन जाणावी । वसुंधरा ॥ ६ ॥
नाना देव नाना नृपती । नाना भाषा नाना रिती ।
लक्ष चौऱ्यासी उत्पत्ती । मिळोन पृथ्वी ॥ ७ ॥
नाना उद्वसें[4] जे वनें । नाना तरुवरांचीं बनें[5] ।
गिरीकंदरें नाना स्थानें । मिळोन पृथ्वी ॥ ८ ॥
नाना रचना केली देवीं । जे जे निर्मिली मानवीं ।
सकळ मिळोन पृथ्वी । जाणिजे श्रोतीं ॥ ९ ॥
नाना धातु सुवर्णादिक । नाना रत्नें जे अनेक ।
नाना काष्ठवृक्षादिक । मिळोन पृथ्वी ॥ १० ॥

---

१ वाळूची जमीन; वाळवंटें. २ रत्नखचित मंदिरें. ३ पृथ्वीवरील नऊ खंडें :– इलावृत्त, भद्राश्व, हरिवर्ष, किंपुरुष, केतुमाल, रम्यक, भरतवर्ष, हिरण्मय, उत्तरकुरु. ४ उद्ध्वस्त; ओसाड. ५ व्यवस्थितपणें लावलेल्या बागा.

आतां असो हे बहुवस । जडांश आणी कठिणांश ।
सकळ पृथ्वी हा विश्वास । मानिला पाहिजे ।
बोलिलें पृथ्वीचें रूप । आतां सांगिजेल आप ।। ११ ।।
श्रोतीं वोळखावें रूप । सावध होऊनी ।। १२ ।।
वापी कूप सरोवर । नाना सरितांचें जें नीर ।
मेघ आणी सप्तसागर । मिळोन आप ।। १३ ।।
श्लोकार्ध ।। क्षारक्षीरसुरासर्पिर्दधि इक्षुर्जलं तथा ।।
क्षारसमुद्र दिसताहे । सकळ जन दृष्टीस पाहे ।
जेथें लवण होताहे । तोचि क्षारसिंधु ।। १४ ।।
येक दुधाचा सागर । त्या नांव क्षीरसागर ।
देवें दिधला निरंतर । उपमन्यासी[1] ।। १५ ।।
येक समुद्र मद्याचा । येक जाणावा घृताचा ।
येक निखळ दह्याचा । समुद्र असे ।। १६ ।।
येक उसाच्या रसाचा । येक तो शुद्ध जळाचा ।
ऐसा सातां समुद्रांचा । वेढा[2] पृथ्वीयेसी ।। १७ ।।
एवं भूमंडळीचें जळ । नाना स्थळींचें सकळ ।
मिळोन अवघें केवळ । आप जाणावें ।। १८ ।।
पृथ्वीगर्भी कितियेक । पृथ्वीतळीं आवर्णोदक[3] ।
तिही लोकींचें उदक । मिळोन आप ।। १९ ।।

---

१ व्याघ्रपाद ऋषींचा मुलगा. २ या सात समुद्रांचा पृथ्वीच्या सभोंवतीं वेढा पडलेला आहे असें मानण्यापेक्षां या सात द्रववस्तु समुद्ररूपानें म्हणजे विपुलतेनें पृथ्वीवर आहेत असा अर्थ घेणें जास्त सयुक्तिक आहे. ३ पृथ्वीभोंवतालच्या वातावरणांतील जलांश.

नाना वल्ली बहुवस । नाना तरुवरांचे रस ।
मध पारा अमृत विष । मिळोन आप ।। २० ।।
नाना रस स्नेहादिक[१] । याहि वेगळे अनेक ।
जळावेगळें[२] अवश्यक । आप बोलिजे ।। २१ ।।
सारद्र[३] आणी सीतळ । जळासारिखें पातळ ।
शुक्लीत[४] श्रोणीत[५] मूत्र लाळ । आप बोलिजे ।। २२ ।।
आप संकेतें जाणावें । पातळ वोलें वोळखावें ।
मृद सीतळ स्वभावें । आप बोलिजे ।। २३ ।।
जाला आपाचा संकेत । पातळ मृद गुळगुळित ।
स्वेद[६] श्लेष्मा[७] अश्रु समस्त । आप जाणावें ।। २४ ।।
तेज ऐका सावधपणें । चंद्र सूर्य तारांगणें ।
दिव्य देह सतेजपणें । तेज बोलिजे ।। २५ ।।
वन्ही मेघीं[८] विद्युल्यता । वन्ही सृष्टी संव्हारिता ।
वन्ही सागरा जाळिता । वडवानळु ।। २६ ।।
वन्ही शंकराचे नेत्रींचा । वन्ही काळाचे क्षुधेचा ।
वन्ही परीघ[९] भूगोळाचा । तेज बोलिजे ।। २७ ।।
जें जें प्रकाशरूप । तें तें तेजाचें स्वरूप ।
शोषक उष्णादि आरोप । तेज जाणावें ।। २८ ।।
वायो जाणावा चंचळ । चैतन्य चेतवी केवळ ।
बोलणें चालणें सकळ । वायोमुळें ।। २९ ।।

---

१ तेल वगैरे. २ जल हें आप आहेच; परंतु त्याशिवायहि जें जें मृदु, शितल, ओलें आहे तें तें सर्व आप समजावें. ३ सार्द्र; ओलें. ४ रेत. ५ रक्त. ६ घाम. ७ कफ; पडसें. ८ मेघांत जी विद्युल्लता चमकते तो वन्हि–तेजतत्त्व–होय. ९ पृथ्वीच्या भोंवतालच्या वातावरणांतील तेजतत्त्व.

हाले डोले तितुका पवन । कांहीं न चले पवनेंविण ।
सृष्टी चाळाया कारण । मूळ तो वायो ॥ ३० ॥
चळण वळण आणी प्रासारण[1] निरोध आणी अकोचन[2]।
सकळ जाणावा पवन । चंचळरूपी ॥ ३१ ॥
प्राण अपान आणी व्यान । चौथा उदान आणी समान ।
नाग कूर्म कर्कश[3] जाण । देवदत्त धनंजये ॥ ३२ ॥
जितुकें कांहीं होतें चळण । तितुकें वायोचें लक्षण ।
चंद्र सूर्य तारांगण । वायोचि धर्ता ॥ ३३ ॥
आकाश जाणावें पोकळ । निर्मळ आणी निश्चळ ।
अवकाशरूप सकळ । आकाश जाणावें ॥ ३४ ॥
आकाश सकळांस व्यापक । आकाश अनेकीं येक ।
आकाशामध्यें कौतुक । चहूं भूतांचें ॥ ३५ ॥
आकाशाऐसें नाहीं सार । आकाश सकळांहून थोर ।
पाहातां आकाशाचा विचार । स्वरूपासारिखा ॥ ३६ ॥
तंव शिष्यें केला आक्षेप । दोहींचें सारिखेंचि रूप ।
तरी आकाशचि स्वरूप । कां ह्मणों नये ॥ ३७ ॥
आकाश स्वरूपां कोण भेद । पाहातां दिसती अभेद ।
आकाश वस्तुच स्वतसिद्ध । कां न ह्मणावी ॥ ३८ ॥
वस्तु अचळ अढळ । वस्तु निर्मळ निश्चळ ।
तैसेंचि आकाश केवळ । वस्तुसारिखें ॥ ३९ ॥
ऐकोनि वक्ता बोले वचन । वस्तु निर्गुण पुरातन ।
आकाशाआंगीं सप्त गुण । शास्त्रीं निरोपिले ॥ ४० ॥

---

१ प्रसरण; वाढाव. २ आंकुंचन. ३ कृकल. या ओवींत प्रथम पांच प्राण व नंतर पांच उपप्राण सांगितले आहेत.

काम क्रोध शोक मोहो । भय अज्ञान सुन्यत्व पाहो ।
ऐसा सप्तविध स्वभाव । आकाशाचा ॥ ४१ ॥
ऐसें शास्त्राकारें बोलिलें । ह्मणौनि आकाश भूत जालें ।
स्वरूप निर्विकार संचलें । उपमेरहित ॥ ४२ ॥
कांचबंदि[1] आणी जळ । सारिखेंच वाटे सकळ ।
परी येक कांच येक जळ । शाहाणे जाणती ॥ ४३ ॥
रुवामध्यें[2] स्फटिक पडिला । लोकीं तद्रूप देखिला ।
तेणें कपाळमोक्ष जाला । कापुस न करी ॥ ४४ ॥
तंदुलामध्यें श्वेत खडे । तंदुलासारिखेच वांकुडे ।
चाऊं जातां दांत पडे । तेव्हां कळे ॥ ४५ ॥
त्रिभागामध्यें[3] खडा असे । त्रिभागासारिखाच भासे ।
शोधूं जातां वेगळा दिसे । कठिणपणें ॥ ४६ ॥
गुळासारिखा गुळदगड । परी तो कठिण निचाड[4] ।
नागकांडी आणी वेखंड । येक ह्मणों नये ॥ ४७ ॥
सोनें आणी सोनपितळ । येकचि वाटती केवळ ।
परी पितळेसी मिळतां ज्वाळ । काळिमा चढे ॥ ४८ ॥
असो हे हीन दृष्टांत । आकाश ह्मणिजे केवळ भूत ।
तें भूत आणी अनंत । येक कैसे ॥ ४९ ॥
वस्तुसी वर्णची नसे । आकाश शामवर्ण असे ।
दोहींस साम्यता कैसे । करिती विचक्षण ॥ ५० ॥
श्रोते म्हणती कैंचें रूप । आकाश ठाईंचें अरूप ।
आकाश वस्तुच तद्रूप । भेद नाहीं ॥ ५१ ॥

---

१ कांचेची जमीन. २ कापुसामध्यें. ३ चुना, वाळु व ताग यांच्या मिश्रणांत. ४ निखालस; पूर्णपणें.

चहूं भूतांस नाश आहे । आकाश कैसें नासताहे ।
आकाशास न साहे । वर्ण वेक्ती विकार[1] ॥ ५२ ॥
आकाश अचळ दिसतें । त्याचें काये नासों पाहातें ।
पाहातां आमुचेनि मतें । आकाश शाश्वत ॥ ५३ ॥
ऐसें ऐकोन वचन । वक्ता बोले प्रतिवचन ।
ऐक आतां लक्षण । आकाशाचें ॥ ५४ ॥
आकाश तमापासून जालें । म्हणौन कामक्रोधें वेष्टिलें ।
अज्ञान सुन्यत्व बोलिलें । नाम तयाचें ॥ ५५ ॥
अज्ञानें कामक्रोधादिक । मोहो भये आणी शोक ।
हा अज्ञानाचा विवेक । आकाशागुणें ॥ ५६ ॥
नास्तिक नकारवचन । तेंचि सुन्याचें लक्षण ।
तयास ह्मणती हृदयसुन्य । अज्ञान प्राणी ॥ ५७ ॥
आकाश स्तब्धपणें सुन्य । सुन्य ह्मणिजे तें अज्ञान ।
अज्ञान ह्मणिजे कठिण । रूप तयाचें ॥ ५८ ॥
कठिण सुन्य विकारवंत । तयास कैसें ह्मणावें संत ।
मनास वाटे हें तद्वत[2] । आहाच[3] दृष्टी ॥ ५९ ॥
अज्ञान कालवलें आकाशीं । तया कर्दमा ज्ञान नासी ।
म्हणोनियां आकाशासी । नाश आहे ॥ ६० ॥
तैसें आकाश आणी स्वरूप । पाहातां वाटती येकरूप ।
परी दोहींमधें विक्षेप[4] । सुन्यत्वाचा ॥ ६१ ॥
आहाच पाहातां कल्पनेसी । सारिखेंच वाटे निश्चयेंसीं ।
परी आकाश स्वरूपासी । भेद आहे ॥ ६२ ॥

---

१ रंग व दृश्यत्व हे विकार. २ स्वरूपासारखेंच. ३ वरवर पहातां. ४ अंतराय; तफावत; फरक.

उन्मनी आणी सुषुप्ति अवस्ता। सारिखेंच वाटे तत्वतां।
परी विवंचून पाहों जातां। भेद आहे ॥ ६३ ॥
खोटें खऱ्यासारिखें भाविती। परी परीक्षवंत निवडिती।
कां कुरंगें देखोन भुलती। मृगजळासी ॥ ६४ ॥
आतां असो हा दृष्टांत। बोलिला कळाया संकेत।
म्हणौनि भूत आणी अनंत। येक नव्हेती ॥ ६५ ॥
आकाश वेगळेपणें पाहावें। स्वरूपीं स्वरूपचि व्हावें।
वस्तुचें पाहाणें स्वभावें। ऐसें असे ॥ ६६ ॥
येथें आशंका फिटली। संदेहवृत्ती मावळली।
भिन्नपणें नवचे अनुभवली। स्वरूपस्थिती ॥ ६७ ॥
आकाश अनुभवा येतें। स्वरूप अनुभवापरतें।
म्हणोनियां आकाशातें। साम्यता न घडे ॥ ६८ ॥
दुग्धासारिखा जळांश। निवडूं जाणती राजहंस।
तैसें स्वरूप आणी आकाश। संत जाणती ॥ ६९ ॥
सकळ माया गथागोवी। संतसंगें हे उगवावी।
पाहिजे मोक्षाची पदवी। सत्समागमें ॥ ७० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्थूळपंचमाहाभूतें-
स्वरूपाकाशभेदोनाम समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोता विनवी वक्तयासी। सत्संगाची महिमा कैसी।
मोक्ष लाभे कितां दिवसीं। हें मज निरोपावें ॥ १ ॥
धरितां साधूची संगती। कितां दिवसां होते मुक्ती।
हा निश्चय कृपामूर्ती। मज दीनास करावा ॥ २ ॥

मुक्ती लाभे तत्क्षणीं । विश्वासतां निरूपणीं ।
दुश्चीतपणें[1] हानी । होतसे ॥ ३ ॥
सुचितपणें दुश्चीत । मन होतें अकस्मात ।
त्यास करावें निवांत । कोणे परीं ॥ ४ ॥
मनाच्या तोडून वोढी । श्रवणीं बैसावें आवडी ।
सावधपणें घडीनें घडी । काळ सार्थक करावा ॥ ५ ॥
अर्थप्रमय[2] ग्रंथांतरीं । शोधून घ्यावें अभ्यांतरीं ।
दुश्चीतपण आलें तरी । पुन्हां श्रवण करावें ॥ ६ ॥
अर्थांतर पाहिल्यावीण । उगेंचि करी जो श्रवण ।
तो श्रोता नव्हे पाषाण । मनुष्यवेषें ॥ ७ ॥
येथें श्रोते मानिलोल सीण । आह्मांस केलें पाषाण ।
तरी पाषाणाचें लक्षण । सावध ऐका ॥ ८ ॥
वांकुडा तिकडा फोडिला । पाषाण घडून नीट केला ।
दुसरे वेळेसी पाहिला । तरी तो तैसाचि असे ॥ ९ ॥
टांकीनें खपली फोडली । ते मागुती नाहीं जडली ।
मनुष्याची कुबुद्धि झाडिली । तरी ते पुन्हां लागे ॥ १०
सांगतां अवगुण गेला । पुन्हां मागुता जडला ।
याकारणें साहांभला । पाषाणगोटा ॥ ११ ॥
ज्याचा अवगुण झडेना । तो पाषाणाहून उणा ।
पाषाण आगळा[3] जाणा । कोटिगुणें ॥ १२ ॥
कोटिगुणें कैसा पाषाण । त्याचेंहि ऐका लक्षण ।
श्रोतीं करावें श्रवण । सावध होउनी ॥ १३ ॥

---

१ भांबावलेपणानें; अनिश्चितपणानें. २ अर्थ व प्रमेय. सांगितल्याचा अर्थ व सारभूत प्रमेय म्ह. सिद्धांत हे नीट समजून घ्यावे. ३ विशेष.

माणीक मोतीं प्रवाळ । पाचि वैडुर्य वज्रनीळ[1] ।
गोमेदमणी परिस केवळ । पाषाण बोलिजे ॥ १४ ॥
याहिवेगळे बहुत । सूर्यकांत सोमकांत ।
नाना मोहरे[2] सप्रचित । औषधाकारणें ॥ १५ ॥
याहि वेगळे पाषाण भले । नाना तीर्थीं जे लागले ।
वापी कूप सेखीं जाले । हरिहरमूर्ती ॥ १६ ॥
याचा पाहातां विचार । पाषाणाऐसें नाहीं सार ।
मनुष्य तें काये पामर । पाषाणापुढें ॥ १७ ॥
तरी तो ऐसा नव्हे पाषाण । जो अपवित्र निःकारण ।
तयासारिखा देह जाण । दुश्चीत अभक्तांचा ॥ १८ ॥
आतां असो हें बोलणें घात होतो दुश्चीतपणें ।
दुश्चीतपणाचेनि गुणें । प्रपंच ना परमार्थ ॥ १९ ॥
दुश्चीतपणें कार्य नासे । दुश्चीतपणें चिंता वसे ।
दुश्चीतपणें स्मरण नसे । क्षण येक पाहातां ॥ २० ॥
दुश्चीतपणें शत्रुजिणें[3] । दुश्चीतपणें जन्ममरणें ।
दुश्चीतपणाचेनि गुणें । हानी होये ॥ २१ ॥
दुश्चीतपणें नव्हे साधन । दुश्चीतपणें न घडे भजन ।
दुश्चीतपणें नव्हे ज्ञान । साधकांसी ॥ २२ ॥
दुश्चीतपणें नव्हे निश्चयो । दुश्चीतपणें न घडे जयो ।
दुश्चीतपणें होये क्षयो । आपुल्या स्वहिताचा ॥ २३ ॥
दुश्चीतपणें न घडे श्रवण । दुश्चीतपणें न घडे विवरण ।
दुश्चीतपणें निरूपण । हातीचें जाये ॥ २४ ॥

---

१ निळसर झांकेचा हिरा. २ औषधमणी. ३ शत्रूकडून जिंकलें जाणें.

दुश्चीत[1] बैसलाचि दिसे । परी तो असतचि नसे ।
चंचळ चक्रीं पडिलें असें । मानस तयाचें ।। २५ ।।
वेडें पिशाच्य निरंतर । अंध मुकें आणी बधिर ।
तैसा जाणावा संसार । दुश्चीत प्राणियांचा ।। २६ ।।
सावध असोन उमजेना । श्रवण असोन ऐकेना ।
ज्ञान असोन कळेना । सारासारविचार ।। २७ ।।
ऐसा जो दुश्चीत आळसी । परलोक कैंचा त्यासी ।
जयाचे जिवीं अर्हनिशीं । आळस वसे ।। २८ ।।
दुश्चीतपणापासूनि सुटला । तरी तो सवेंच आळस आला ।
आळसाहातीं प्राणीयांला । उसंतचि[2] नाहीं ।। २९ ।।
आळसें राहिला विचार । आळसें बुडाला आचार ।
आळसें नव्हे पाठांतर । कांहीं केल्यां ।। ३० ।।
आळसें घडेना श्रवण । आळसें नव्हे निरूपण ।
आळसें परमार्थाची खूण । मळिण जाली ।। ३१ ।।
आळसें नित्यनेम राहिला । आळसें अभ्यास बुडाला ।
आळसें आळस वाढला । असंभाव्य[3] ।। ३२ ।।
आळसें गेली धारणा[4] धृती[5] । आळसें मळिण जाली वृत्ती
आळसें विवेकाची गती । मंद जाली ।। ३३ ।।
आळसें निद्रा वाढली । आळसें वासना विस्तारली ।
आळसें सुन्याकार जाली । सद्बुद्धि निश्चयाची ।।३४।।
दुश्चीतपणासवें आळस । आळसें निद्राविळास ।
निद्राविळासें केवळ नास । आयुष्याचा ।। ३५ ।।
निद्रा आळस दुश्चीतपण । हेंचि मूर्खाचें लक्षण ।

---

१ चंचल मनोवृत्तीचा मनुष्य. २ विसांवा; मोकळेपणा.
३ अमर्याद. ४ निश्चय. ५ धैर्य.

येणेंकरितां निरूपण । उमजेचिना ।। ३६ ।।
हें तिन्हीं लक्षणें जेथें । विवेक कैंचा असेल तेथें ।
अज्ञानास यापरतें । सुखचि नाहीं ।। ३७ ।।
क्षुधा लागतांच जेविला । जेऊन उठतां आळस आला ।
आळस येतां निजेला । सावकास ।। ३८ ।।
निजोन उठतांच दुश्चीत । कदा नाहीं सावचित ।
तेथें कैचें आत्महित । निरूपणीं ।। ३९ ।।
मर्कटापासीं दिल्हें रत्न । पिशाच्याहातीं निधान[१] ।
दुश्चीतापुढें निरूपण । तयापरी होये ।। ४० ।।
आतां असो हे उपपत्ती[२] । आशंकेची कोण गती ।
कितां दिवसा होते मुक्ती । सज्जनाचेनि संग ।। ४१ ।।
ऐका याचें प्रत्योत्तर । कथेसि व्हावें निरोत्तर ।
संतसंगाचा विचार । ऐसा असे ।। ४२ ।।
लोहो परीसेसीं लागला । थेंबुटा सागरीं मिळाला ।
गंगे सरिते संगम जाला । तत्क्षणीं ।। ४३ ।।
सावध[३] साक्षपी[४] आणी दक्ष[५] । तयास तत्काळचि मोक्ष ।
इतरांस तें अलक्ष । लक्षिलें नवचे ।। ४४ ।।
येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावंतां[६] नलगे वेळ ।
अनन्यास तत्काळ । मोक्ष लाभे ।। ४५ ।।

---

१ महत्त्वाचा ठेवा उ. खजिना. २ संगती; ऊहापोह. ३ जागा झालेला; शुद्धीवर आलेला. संसारमोहरूपीं स्वप्नांतून जागा झालेला. ४ निग्रही; मोक्षासाठीं दृढनिश्चयानें प्रयत्न करणारा. ५ जागरूक; साधनकालांत येणाऱ्या विघ्नांविषयीं जागरूक राहून त्यांत न सांपडणारा. ६ कुशाग्र लक्ष्यवेधी बुद्धीनें युक्त असलेल्यांना.

प्रज्ञावंत आणी अनन्य । तयास नलगे येक क्षण ।
अनन्य भावार्थेंविण । प्रज्ञा खोटी ॥ ४६ ॥
प्रज्ञेविण अर्थ न कळे । विश्वासेंविण वस्तु ना कळे ।
प्रज्ञाविश्वासें गळे । देहाभिमान ॥ ४७ ॥
देहाभिमानाचे अंतीं । सहजचि वस्तुप्राप्ती ।
सत्संगें सद्‌गती । विलंबचि नाहीं ॥ ४८ ॥
सावध साक्षपी विशेष । प्रज्ञावंत आणी विश्वास ।
तयास साधनीं सायास । करणेंचि नलगे ॥ ४९ ॥
इतर भाविक साबडे[1] । तयांसहि साधनें मोक्ष जोडे ।
साधुसंगें तत्काळ उडे[2] । विवेकदृष्टी ॥ ५० ॥
परी तें साधन मोडूं नये । निरूपणाचा उपाये ।
निरूपणें लागे सोय । सर्वत्रांसी ॥ ५१ ॥
आतां मोक्ष आहे कैसा । कैसी स्वरूपाची दशा ।
त्याचे प्राप्तीचा भर्वसा । सत्संगें केवी ॥ ५२ ॥
ऐसें निरूपण प्रांजळ । पुढें बोलिलें असे सकळ ।
श्रोतीं होऊनियां निश्चळ । अवधान द्यावें ॥ ५३ ॥
अवगुण त्यागावयाकारणें । न्यायनिष्ठुर लागे बोलणें ।
श्रोतीं कोप न धरणें । ऐसिया वचनाचा ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे दुश्चीतनिरूपणनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

---

१ भोळेभाबडे. २ सुप्त असलेली विवेकदृष्टि सत्संगतीनें उडी मारून, खळबळून जागृत होते. अथवा 'उघडे' असा पाठ घेऊन अर्थ करावा.

॥ श्रीराम ॥

मागां श्रोतयांचा पक्ष । कितां दिवसां होतो मोक्ष ।
तेचि कथा श्रोते दक्ष । होऊन ऐका ॥ १ ॥
मोक्षास कैसें जाणावें । मोक्ष कोणास ह्मणावें ।
संतसंगें पावावें । मोक्षास कैसें ॥ २ ॥
तरी बद्ध ह्मणिजे बांधला । आणी मोक्ष ह्मणिजे मोकळा
जाला । तो संतसंगें कैसा लाधला । तेंहि ऐका ॥ ३ ॥
प्राणी संकल्पें बांधला । जीवपणें बद्ध जाला ।
तो विवेकें मुक्त केला । साधुजनीं ॥ ४ ॥
मी जीव ऐसा संकल्प । दृढ धरितां गेले कल्प[1] ।
तेणें प्राणी जाला अल्प । देहबुद्धीचा ॥ ५ ॥
मीं जीव मज बंधन । मज आहे जन्ममरण ।
केल्या कर्माचें फळ आपण । भोगीन आतां ॥ ६ ॥
पापाचें फळ तें दुख । आणी पुण्याचें फळ तें सुख ।
पापपुण्य अवश्यक । भोगणें लागे ॥ ७ ॥
पापपुण्यभोग सुटेना । आणी गर्भवासहि तुटेना ।
ऐसी जयाची कल्पना । दृढ जाली ॥ ८ ॥
तया नांव बांधला । जीवपणें बद्ध जाला ।
जैसा स्वयें बांधोन कोसला[2] । मृत्य पावे ॥ ९ ॥
तैसा प्राणी तो अज्ञान । नेणें भगवंताचें ज्ञान ।
ह्मणे माझें जन्ममरण । सुटेचिना ॥ १० ॥
आतां कांहीं दान करूं । पुढिल्या जन्मास आधारु ।
तेणें सुखरूप संसारु । होईल माझा ॥ ११ ॥

---

१ युगेंच्या युगें. २ रेशमाचा किडा.

पूर्वी दान नाहीं केलें । ह्मणोन दरिद्र प्राप्त जालें ।
आतां तरी कांहीं केलें । पाहिजे कीं ॥ १२ ॥
ह्मणौनी दिलें वस्त्र जुनें । आणी येक तांब्र नाणें ।
ह्मणे आतां कोटिगुणें । पावेन पुढें ॥ १३ ॥
कुशावर्तीं कुरुक्षेत्रीं । महिमा ऐकोन दान करी ।
आशा धरिली अभ्यांतरीं । कोटिगुणांची ॥ १४ ॥
रुका[1] आडका[2] दान केला । अतितास[3] टुकडा घातला
ह्मणे माझा ढीग जाला । कोटि टुकड्यांचा ॥ १५ ॥
तो मी खाईन पुढिलिये जन्मीं । ऐसें कल्पी अंतर्यामीं ।
वासना गुंतली जन्मकर्मीं । प्राणीयांची ॥ १६ ॥
आतां मी जें देईन । तें पुढिले जन्मीं पावेन ।
ऐसें कल्पी तो अज्ञान । बद्ध जाणावा ॥ १७ ॥
बहुतां जन्मांचे अंतीं । होये नरदेहाची प्राप्ती ।
येथें न होतां ज्ञानें सद्गती । गर्भवास चुकेना ॥ १८ ॥
गर्भवास नरदेहीं घडे । ऐसें हें सर्वथा न घडे ।
अकस्मात भोगणें पडे । पुन्हा नीच योनी ॥ १९ ॥
ऐसा निश्चयो शास्त्रांतरीं । बहुतीं केला बहुतांपरीं ।
नरदेह संसारीं । परम दुल्लभ असे ॥ २० ॥
पापपुण्य समता घडे । तरीच नरदेह जोडे ।
येरवीं हा जन्म न घडे । हें व्यासवचन भागवतीं ॥ २१ ॥
श्लोक ॥ नरदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं ।
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं ।
पुमान्भवाब्धि न तरेत्स आत्महा ॥

---

१ पैसा. २ दमडी. ३ अतिथीस; भिक्षेकऱ्याला.

१२

नरदेह दुल्लभ । अल्प संकल्पाचा लाभ[१] ।
गुरु कर्णधारी[२] स्वयंभ । सुख पाववी ।। २२ ।।
देव अनुकूळ नव्हे जया । स्वयें पापी तो प्राणीया ।
भवाब्धी न तरवे तया । आत्महत्यारा बोलिजे ।।२३।।
ज्ञानेंविण प्राणीयांसी । जन्ममृत्य लक्ष चौऱ्यासी ।
तितुक्या आत्महत्या त्यासी । ह्मणौन आत्महत्यारा ।। २४
नरदेहीं ज्ञानेंविण । कदा न चुके जन्ममरण ।
भोगणें लागती दारुण । नाना नीच योनी ।। २५ ।।
रीस मर्कट श्वान सूकर । अश्व वृषभ ह्मैसा खर[३] ।
काक कुर्कुट[४] जंबुक[५] मार्जर । सरड बेडुक मक्षिका ।। २६
इत्यादिक नीच योनी । ज्ञान नस्तां भोगणें जनीं ।
आशा धरी मूर्ख प्राणी । पुढिलिया जन्माची ।।२७।।
हा नरदेह पडतां । तोचि पाविजे मागुतां ।
ऐसा विश्वास धरितां । लाज नाहीं ।। २८ ।।
कोण पुण्याचा संग्रहो । जे पुन्हां पाविजे नरदेहो ।
दुराशा धरिली पाहो । पुढिलिया जन्माची ।। २९ ।।
ऐसे मूर्ख अज्ञान जन । केलें संकल्पें बंधन ।
शत्रू आपणासि आपण । होऊन ठेला ।। ३० ।।
श्लोक ।।आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ।।
ऐसें संकल्पाचें बंधन । संतसंगें तुटे जाण ।
ऐक तयाचें लक्षण । सांगिजेल ।। ३१ ।।
पांचा भूतांचें शरीर । निर्माण जालें सचराचर ।
प्रकृतिस्वभावें जगदाकार । वर्तो लागे ।। ३२ ।।

---

१ सहजगत्या; थोड्याशा संकल्पानें मिळणारा. २ नावाडी; मार्गदर्शक. ३ गाढव. ४ कोंबडें. ५ कोल्हा.

देह अवस्ता अभिमान । स्थानें भोग मात्रा गुण ।
शक्ती आदिकरून लक्षण । चौपुटी[1] तत्वांचें ।। ३३ ।।
ऐसी पिंडब्रह्मांडरचना । विस्तारें वाढली कल्पना ।
निर्धारितां तत्वज्ञाना । मतें[2] भांबावलीं ।। ३४ ।।
नाना मतीं नाना भेद । भेदें वाढती वेवाद ।
परी तो ऐक्यतेचा संवाद । साधु जाणती ।। ३५ ।।
तया संवादाचें लक्षण । पंचभूतिक देह जाण ।
त्या देहामधें कारण । आत्मा वोळखावा ।। ३६ ।।
देह अंतीं नासोन जाये । त्यास आत्मा ह्मणों नये ।
नाना तत्वांचा समुदाय । देहामध्यें आला ।। ३७ ।।
अंतःकर्ण प्राणादिक । विषये इंद्रियें दशक ।
हा सूक्ष्माचा[3] विवेक । बोलिला शास्त्रीं ।। ३८ ।।
घेतां सूक्ष्माची शुद्धी[4] । भिन्न अंतःकरण मन बुद्धी ।
नाना तत्वांचे उपाधी-। वेगळा आत्मा ।। ३९ ।।
स्थूळ सूक्ष्म कारण । माहाकारण विराट हिरण्य ।
अव्याकृत मूळप्रकृति जाण । ऐसे अष्टदेह ।। ४० ।।

---

१ देह, अवस्था, अभिमान, स्थान, भोग, मात्रा, गुण व शक्ति अशीं आठ तत्त्वें एका देहाचीं व यांच्या चौपट म्ह. बत्तीस तत्त्वें चारी देहांचीं.(पहा द.१७ स. ९,ओ. १ ते ९).२. तत्त्वज्ञानाचा निश्चय करतांना मतांचा-पंथांचा-गोंधळ झाला आहे. ३, अंतःकरण, मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हें अंतःकरणपंचक; प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान हें प्राणपंचक; शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हें विषयपंचक; पंच कर्मेन्द्रियें व पंच ज्ञानेंद्रियें मिळून २५ तत्त्वांच्या सूक्ष्मदेहाचा विचार शास्त्रांत केला आहे (पहा द. १७स. ९, ओ. १८ ते २२).४. सूक्ष्मदेहाच्या संशोधनानें आत्मा अंतःकरणादि सर्व तत्त्वांहून भिन्न आहे हें पटेल.

च्यारी पिंडीं च्यारी ब्रह्मांडीं। ऐसी अष्टदेहाची प्रौढी।
प्रकृतिपुरुषांची वाढी। दशदेह बोलिजे ॥ ४१ ॥
ऐसें तत्वांचें लक्षण। आत्मा साक्षी विलक्षण।
कार्य कर्ता कारण। दृश्य[1] तयाचें ॥ ४२ ॥
जीवशिव पिंडब्रह्मांड। मायेअविद्येचें बंड।
हें सांगतां असे उदंड। परी आत्मा तो वेगळा ॥ ४३ ॥
पाहों जातां आत्मे च्यारी। त्यांचें लक्षण अवधारी।
हें जाणोनि अभ्यांतरीं। सुदृढ धरावें ॥ ४४ ॥
येक जीवात्मा दुसरा शिवात्मा। तिसरा परमात्मा जो विश्वात्मा।
चौथा जाणिजे निर्मळात्मा। ऐसे च्यारी आत्मे ॥ ४५ ॥
भेद उंच नीच भासती। परी च्यारी येकचि असती।
येविषीं दृष्टांतसंमती। सावध ऐका ॥ ४६ ॥
घटाकाश मठाकाश। महदाकाश चिदाकाश।
अवघे मिळोन आकाश। येकचि असे ॥ ४७ ॥
तैसा जीवात्मा आणी शिवात्मा। परमात्मा आणी निर्मळात्मा। अवघा मिळोन आत्मा। येकचि असे ॥ ४८
घटीं व्यापक जें आकाश। तया नांव घटाकाश।
पिंडीं व्यापक ब्रह्मांश। त्यास जीवात्मा बोलिजे ॥ ४९ ॥
मठीं व्यापक जें आकाश। तया नांव मठाकाश।
तैसा ब्रह्मांडीं जो ब्रह्मांश। त्यास शिवात्मा बोलिजे ॥५०
मठाबाहेरील आकाश। तया नांव महदाकाश।
ब्रह्मांडाबाहेरील ब्रह्मांश। त्यास परमात्मा बोलिजे ॥५१

---

१ कार्य = जगत, कर्ता = ईश्वर, कारण = माया हीं सर्व आत्म्याहून निराळीं असल्यानें त्याचीं दृश्य होत,

उपाधीवेगळें आकाश । तया नांव चिदाकाश ।
तैसा निर्मळात्मा परेश । तो उपाधीवेगळा ॥ ५२ ॥
उपाधीयोगें वाटे भिन्न । परी तें आकाश अभिन्न ।
तैसा आत्मा स्वानंदघन । येकचि असे ॥ ५३ ॥
दृश्यासबाह्य अंतरीं । सूक्षात्मा निरंतरीं ।
त्याची वर्णावया थोरी । शेष समर्थ नव्हे ॥ ५४ ॥
ऐसें आत्म्याचें लक्षण । जाणतां नाहीं जीवपण ।
उपाधी शोधितां अभिन्न[1] । मुळींच आहे ॥ ५५ ॥
जीवपणें येकदेसी । अहंकारें जन्म सोसी ।
विवेक पाहातां प्राणीयांसी । जन्म कैंचा ॥ ५६ ॥
जन्ममृत्यापासून सुटला । या नांव जाणिजे मोक्ष जाला ।
तत्वें शोधितां पावला । तत्वतां वस्तु ॥ ५७ ॥
तेचि वस्तु ते आपण । हें महावाक्याचें लक्षण ।
साधु करिती निरूपण । आपुलेन मुखें ॥ ५८ ॥
जेचि क्षणीं अनुग्रह केला । तेचि क्षणीं मोक्ष जाला ।
बंधन कांहीं आत्मयाला । बोलोंचि नये ॥ ५९ ॥
आतां आशंका फिटली । संदेहवृत्ती मावळली ।
संतसंगें तत्काळ जाली । मोक्षपदवी ॥ ६० ॥
स्वप्नामधें जो बांधला । तो जागृतीनें मोकळा केला ।
ज्ञानविवेकें प्राणीयाला । मोक्षप्राप्ती ॥ ६१ ॥
अज्ञाननिसीचा[2] अंतीं । संकल्पदुःखें नासती ।

---

१ हे चारी भेद उपाधीच्या योगानें होतात. उपाधि शोधून पाहिली असतां मिथ्या ठरते; म्हणून स्वरूपतः हे भेद खरे नसून केवळ समजावून सांगण्यासाठीं ते कल्पिले आहेत. आत्मा मूळचा एकच एक आहे. २ अज्ञानरूप रात्रीच्या शेवटीं.

तेणें गुणें होये प्राप्ती । तत्काळ मोक्षाची ॥ ६२ ॥
तोडावया स्वप्नबंधन । नलगे आणीक साधन ।
तयास प्रेत्न जागृतीवीण । बोलोंचि नये ॥ ६३ ॥
तैसा संकल्पें बांधला जीव। त्यास आणीक नाहीं उपाव
विवेक पाहातां वाव[1]। बंधन होये ॥ ६४ ॥
विवेक पाहिल्याविण । जो जो उपाव[2] तो तो सीण ।
विवेक पाहातां आपण । आत्माच असे ॥ ६५ ॥
आत्मयाचा ठाइं कांहीं । बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं ।
जन्ममृत्य हें सर्वहि । आत्मत्वीं न घडे ॥ ६६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मोक्षलक्षणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां जालें निरूपण । परमात्मा तो तूंचि जाण ।
तया परमात्मयाचें लक्षण। तें हें ऐसें असे ॥ १ ॥
जन्म नाहीं मृत्य नाहीं । येणें नाहीं जाणें नाहीं ।
बद्ध मोक्ष दोनी नाहीं । परमात्मयासी ॥ २ ॥
परमात्मा निर्गुण निराकार । परमात्मा अनंत अपार ।
परमात्मा नित्य निरंतर । जैसा तैसा ॥ ३ ॥
परमात्मा सर्वांस व्यापक । परमात्मा अनेकीं येक ।
परमात्मयाचा विवेक । अतर्क्य आहे ॥ ४ ॥
ऐसी परमात्मयाची स्थिती । बोलताती वेद श्रुती ।
परमात्मा पाविजे भक्ती । येथें संशय नाहीं ॥ ५ ॥

---

१ मिथ्या; नसून आहेसें मानलेलें. २ उपाय; साधन.

तये भक्तीचें लक्षण । भक्ती नवविधा[1] भजन ।
नवविधा भजनें पावन । बहु भक्त जाले ॥ ६ ॥
तया नवविधामध्यें सार । आत्मनिवेदन थोर ।
तयेचा करावा विचार । स्वानुभवें स्वयें ॥ ७ ॥
आपुलिया स्वानुभवें[2] । आपणास निवेदावें ।
आत्मनिवेदन जाणावें । ऐसें असे ॥ ८ ॥
महत्पूजेचा अंतीं । देवास मस्तक वाहाती ।
तैसी आहे निकट भक्ती । आत्मनिवेदनाची ॥ ९ ॥
आपणांस निवेदिती । ऐसे भक्त थोडे असती ।
तयांस परमात्मा मुक्ती । तत्काळ देतो ॥ १० ॥
आपणांस कैसें निवेदावें । कोठें जाऊन पडावें ।
किंवा मस्तक तोडावें । देवापुढें ॥ ११ ॥
ऐसें ऐकोन बोलणें । वक्ता वदे सर्वज्ञपणें ।
श्रोतां सावधान होणें । येकाग्र चित्तें ॥ १२ ॥
आत्मनिवेदनाचें लक्षण । आधीं पाहावें मी कोण ।
मग परमात्मा निर्गुण । तो वोळखावा ॥ १३ ॥
देवाभक्ताचें शोधन । करितां होतें आत्मनिवेदन ।
देव आहे पुरातन । भक्त पाहे ॥ १४ ॥

---

१ पहा दशक चवथा. २ ध्यानांत 'मी' हा वेगळा राहून कांहीं पहाण्याची क्रिया करतो कीं काय हें ज्याचें त्यासच समजणार. ध्येयापासून आपण वेगळे उरत नाहीं, पूर्णपणें तद्रूप होत आहों म्हणजे आपलें निवेदन, शरणागति, खरोखरीची होत आहे असा स्वानुभव आल्यानंतर जें वर्णनातीत असें पूर्णैक्य होतें तेंच आत्मनिवेदन होय. प्रत्यक्ष तेव्हां हें कळतहि नसतें. तेथून परत वृत्तीवर आल्यावर त्या ऐक्याचा परिणाम जो परमानंद तो अनुभवास येतो.

देवास वोळखों जातां। तेथें जाली तद्रूपता।
देवभक्तविभक्तता। मुळींच नाहीं॥ १५॥
विभक्त नाहीं ह्मणोन भक्त। बद्धन[1] नाहीं ह्मणोनि मुक्त
अयुक्त नाहीं बोलणें युक्त। शास्त्राधारें॥ १६॥
देवाभक्ताचें पाहातां मूळ। होये भेदाचें निर्मूळ।
येक परमात्मा सकळ। दृश्यावेगळा॥ १७॥
तयासि होतां मिळणी। उरी नाहीं दुजेपणीं।
देव भक्त हे कडसणी[2]। निरसोन गेली॥ १८॥
आत्मनिवेदनाचे अंतीं। जे कां घडली अभेद भक्ती।
तये नांव सायोज्यमुक्ती। सत्य जाणावी॥ १९॥
जो संतांस शरण गेला। अद्वैतनिरूपणें बोधला[3]।
मग जरी वेगळा केला। तरी होणार नाहीं॥ २०॥
नदी मिळाली सागरीं। ते निवडावी कोणेपरी।
लोहो सोनें होतां माघारी। काळिमा न ये॥ २१॥
तैसा भगवंतीं मिळाला। तो नवचे वेगळा केला।
देव भक्त आपण जाला। विभक्त नव्हे॥ २२॥
देव भक्त दोनी येक। ज्यासी कळला विवेक।
साधुजनीं मोक्षदायेक। तोचि जाणावा॥ २३॥
आतां असो हें बोलणें। देव पाहावा भक्तपणें[4]।
तेणें त्याचें ऐश्वर्य बाणे। तत्काळ आंगीं॥ २४॥
देहचि होऊन राहिजे। तेणें देहदुःख साहिजे[5]।
देहातीत होतां पाविजे। परब्रह्म तें॥ २५॥

---

१ बंधन. २ अडसर; भिन्नत्वाचो कल्पना. ३ उपदेशित झाला. ४ मीपणरहित प्रेमैक्यानें. ५ भोगावें.

देहातीत कैसें होणें । कैसें परब्रह्म पावणें ।
ऐश्वर्याचीं लक्षणें । कवण सांगिजे ।। २६ ।।
ऐसें श्रोतां आक्षेपिलें । याचें उत्तर काये बोलिलें ।
तेंचि आतां निरोपिलें । सावध ऐका ।। २७ ।।
देहातीत वस्तु आहे । तें तूं परब्रह्म पाहे ।
देहसंग हा न साहे । तुज विदेहासी ।। २८ ।।
ज्याची बुद्धि होये ऐसी । वेद वर्णिती तयासी ।
शोधितां नाना शास्त्रांसी । न पडे ठाईं ।। २९ ।।
ऐश्वर्य ऐसें तत्वतां । बाणे देहबुद्धि सोडितां ।
देह मी ऐसें भावितां । अधोगती ।। ३० ।।
याकारणें साधुवचन । मानूं नये अप्रमाण ।
मिथ्या मानितां दूषण । लागों पाहे ।। ३१ ।।
साधुवचन तें कैसें । काये धरावें विश्वासें ।
येक वेळ स्वामी ऐसें । मज निरोपावें ।। ३२ ।।
सोहं आत्मा स्वानंदघन । अजन्मा तो तूंचि जाण ।
हेंचि साधूचें वचन । सुदृढ धरावें ।। ३३ ।।
माहावाक्याचें अंतर[1] । तूंचि ब्रह्म निरंतर ।
ऐसिया वचनाचा विसर । पडोंचि नये ।। ३४ ।।
देहासि होईल अंत । मग मी पावेन अनंत ।
ऐसें बोलणें निभ्रांत[2] । मानूंचि नये ।। ३५ ।।
येक मूर्ख ऐसें ह्मणती । माया नासेल कल्पांतीं ।
मग आह्मांस ब्रह्मप्राप्ती । येरवीं नाहीं ।। ३६ ।।
मायेसी होईल कल्पांत । अथवा देहासी येईल अंत ।
तेव्हां पावेन निवांत[3] । परब्रह्म मी ।। ३७ ।।

१ गुह्य भावार्थ. २ पूर्णपणें भ्रमिष्ट. ३ सावकाश.

हें बोलणें अप्रमाण । ऐसें नव्हे समाधान ।
समाधानाचें लक्षण । वेगळेंचि असे ।। ३८ ।।
शैन्य[१] अवघेंचि मरावें । मग राज्यपद प्राप्त व्हावें ।
शैन्य अस्तांचि राज्य करावें । हें कळेना ।। ३९ ।।
माया असोनिच नाहीं । देह असतांच विदेही ।
ऐसें समाधान कांहीं । वोळखावें ।। ४० ।।
राज्यपद हातासी आलें । मग परिवारें काय केलें ।
परिवारा देखतां राज्य गेलें । हें तों घडेना ।। ४१ ।।
प्राप्त जालियां आत्मज्ञान । तैसें दृश्य देहभान ।
दृष्टीं पडतां समाधान । जाणार नाहीं[२] ।। ४२ ।।
मार्गीं मुळी सर्पाकार । देखतां भये आलें थोर ।
कळतां तेथीचा विचार । मग मारणें काये ।। ४३ ।।
तैसी माया भयानक । विचार पाहातां माईक ।
मग तयेचा धाक । कासया धरावा ।। ४४ ।।
देखतां मृगजळाचे पूर । ह्मणे कैसा पावों पैलपार ।
कळतां तेथीचा विचार । सांकडें[३] कैचें ।। ४५ ।।
देखतां स्वप्न भयानक । स्वप्नीं वाटे परम धाक ।
जागृती आलीयां साशंक । कासया व्हावें ।। ४६ ।।
तथापी माया कल्पनेसी दिसे । आपण कल्पनेतीत असे ।
तेथें उद्वेग काईसे । निर्विकल्पासी ।। ४७ ।।
अंतीं मती तेचि गती । ऐसें सर्वत्र बोलती ।

---

१ सैन्य; परिवार. २ त्याप्रमाणें आत्मज्ञान झाल्यावर, देहभान मीपण–जरी परत उद्भवलें तरी तें आतां दृश्य म्हणूनच – वेगळेपणानेंच—रहाणार असल्यानें, ज्ञानाच्या समाधानांत उणीव येणार नाहीं. ३ संकट कसलें; अडचण ती काय ?

तुझा[1] अंतीं तुझी प्राप्ती । सहजचि जाली ।। ४८ ।।
चौदेहाचा अंत । आणी जन्म मुळाचा प्रांत ।
अंतांप्रांतासी अलिप्त । तो तूं आत्मा[2] ।। ४९ ।।
जयासी ऐसी आहे मती । तयास ज्ञानें आत्मगती ।
गती आणी अवगती । वेगळाचि तो ।। ५० ।।
मति खुंटली वेदांची । तेथें गती आणी अवगती कैंची ।
आत्मशास्त्रगुरुप्रचितीची । ऐक्यता आली ।। ५१ ।।
जीवपणाची फिटली भ्रांती । वस्तु आली आत्मप्रचिती ।
प्राणी पावला उत्तम गती । सद्‌गुरुबोधें ।। ५२ ।।
सद्‌गुरुबोध जेव्हां जाला । चौदेहांस अंत आला ।
तेणें निजध्यास लागला । सस्वरूपीं ।। ५३ ।।
तेणें निजध्यासें प्राणी । ध्येयचि जाला निर्वाणीं[3] ।
सायोज्यमुक्तीचा धनी । होऊन बैसला ।। ५४ ।।
दृश्य पदार्थ वोसरतां । आवघा आत्माचि तत्वतां ।
नेहटून[4] विचारें पाहातां । दृश्य मुळींच नाहीं ।। ५५ ।।

---

१ तुझ्या मीपणाच्या अंतीं. मीपण नष्ट झाल्यावर. तुझी–तुझ्या सच्चिदानंद आत्मस्वरूपाची प्राप्ति साहजिकच झालेली असते. २ चारी देहादि एकूण दृश्यप्रपंचाचा अंत व जन्म (लय व उत्पत्ति) हीं जेथें होतात तो मुळाचा, मूळमायेचा, प्रांत म्हणजे राज्य. त्यापासून तू–आत्मा, पूर्णपणें अलिप्त आहेस. अथवा या सर्व दृश्याप्रपंचाची उत्पत्ति व लय ही जिच्यामुळें होतात त्या मूळमायेचा अत्यंत शेवट (प्रांतः=प्रकर्षेण अंतः) ज्यांत होतो तें आत्मस्वरूप तूंच असल्यानें, मायामय या सर्व व्यवहारापासून तूं सर्वथा अलिप्त आहेस. ३ निश्चयानें. ४ लक्षपूर्वक.

मिथ्या मिथ्यत्वें पाहिलें । मिथ्यापणें अनुभवा आलें ।
श्रोतीं पाहिजे ऐकिलें । या नांव मोक्ष[1] ॥ ५६ ॥
सद्‌गुरुवचन हृदईं धरी । तोचि मोक्षाचा अधिकारी ।
श्रवण मनन केलेंचि करी । अत्यादरें ॥ ५७ ॥
जेथें आटती दोनी[2] पक्ष । तेथें लक्ष ना अलक्ष ।
या नांव जाणिजे मोक्ष । नेमस्त आत्मा ॥ ५८ ॥
जेथें ध्यान धारणा सरे । कल्पना निर्विकल्पीं मुरे ।
केवळ ज्ञप्तिमात्र[3] उरे । सूक्ष्म ब्रह्म ॥ ५९ ॥
भवमृगजळ आटलें । लटिकें बंधन सुटलें ।
अजन्म्यास मुक्त केलें । जन्मदुःखापासुनी ॥ ६० ॥
निःसंगाची संगव्याधी । विदेहाची देहबुद्धी ।
विवेकें तोडिली उपाधी । निःप्रपंचाची[4] ॥ ६१ ॥
अद्वैताचें तोडिलें द्वैत । येकांतांस दिला येकांत ।
अनंतास दिला अंत । अनंताचा[5] ॥ ६२ ॥
जागृतीस चेवविलें । चेईऱ्यास[6] सावध केलें ।
निजबोधास प्रबोधिलें । आत्मज्ञान ॥ ६३ ॥
अमृतास केलें अमर । मोक्षास मुक्तीचें घर ।
संयोगास[7] निरंतर । योग केला ॥ ६४ ॥

---

१ मिथ्या हें मिथ्याच होय असें समजलें व त्यामुळें त्याची आसक्ति नष्ट झाल्याचा अनुभव येणें याचें नांव मोक्ष. २ एक अज्ञानाचा पूर्वपक्ष व दुसरा ज्ञानाचा उत्तरपक्ष. ३ अस्तित्वानें; सत्स्वरूपानें. ४ निःसंग, विदेही व विरक्त यांच्याहि ठिकाणीं सूक्ष्म 'मी' जाणिवरूपानें राहिलेला असतो. त्याचाहि नाश झाला. ५ "हें अद्वैत, हा एकान्त, हें अनंतपण" अशा अतिसूक्ष्म जाणिवेचाहि नाश झाला. ६ जागृत असलेल्यास. ७ मूळची ऐक्यता अखंड अनुभवली.

निर्गुणास निर्गुण केलें । सार्थकाचें सार्थक जालें ।
बहुतां दिवसां भेटलें । आपणासि आपण ।। ६५ ।।
तुटला द्वैताचा पडदा । अभेदें तोडिलें भेदा ।
भूतपंचकाची बाधा । निरसोन गेली ।। ६६ ।।
जालें साधनाचें फळ । निश्चळास केलें निश्चळ ।
निर्मळाचा गेला मळ । विवेकबळें ।। ६७ ।।
होतें सन्निध चुकलें । ज्याचें त्यास प्राप्त जालें ।
आपणा देखतां[1] फिटलें । जन्मदु:ख ।। ६८ ।।
दुष्ट स्वप्नें जाजावला । ब्राह्मण नीच याती पावला ।
आपणासि आपण सांपडला । जागेपणें ।। ६९ ।।
ऐसें जयास जालें ज्ञान । तया पुरुषाचें लक्षण ।
पुढिले समासीं निरूपण । बोलिलें असे ।। ७० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मदर्शननाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

अंतरीं गेलियां अमृत । बाह्य काया लखलखित ।
अंतरस्थिति बाणतां संत-। लक्षणें कैसीं ।। १ ।।
जालें आत्मज्ञान बरवें । हें कैसेनि पां जाणावें ।
ह्मणोनि बोलिलीं स्वभावें । साधुलक्षणें ।। २ ।।
ऐक सिद्धांचें लक्षण । सिद्ध ह्मणिजे स्वरूप जाण ।
तेथें पाहातां वेगळेपण । मुळींच नाहीं ।। ३ ।।
स्वरूप होऊन राहिजे । तया नांव सिद्ध बोलिजे ।

---

१ आपल्या सत्यस्वरूपाला पहातांक्षणींच.

सिद्धस्वरूपींच साजे। सिद्धपण ।। ४ ।।
वेदशास्त्रीं जें प्रसिद्ध । सस्वरूप स्वतसिद्ध ।
तयासिच बोलिजे सिद्ध । अन्यथा[1] न घडे ।। ५ ।।
तथापी बोलों कांहीं येक । साधकास कळाया विवेक ।
सिद्धलक्षणाचें कौतुक। तें हें ऐसें असे ।। ६ ।।
अंतरस्थित[2] स्वरूप जाली । पुढें काया कैसी वर्तली ।
जैसी स्वप्नींची नाथिली[3]। स्वप्नरचना ।। ७ ।।
तथापी सिद्धांचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण ।
जेणें बाणे अंतर्खूण। परमार्थाची ।। ८ ।।
सदा स्वरूपानुसंधान । हें मुख्य साधूचें लक्षण ।
जनीं असोन आपण। जनावेगळा ।। ९ ।।
स्वरूपीं दृष्टी पडतां । तुटोन गेली संसारचिंता ।
पुढें लागली ममता। निरूपणाची ।। १० ।।
हें साधकाचें लक्षण ।परी सिद्धाआंगीं असे जाण ।
सिद्धलक्षण साधकेंविण । बोलोंच नये ।। ११ ।।
बाह्य साधकाचे परी । आणी स्वरूपाकार अंतरीं ।
सिद्धलक्षण तें चतुरीं । जाणिजे ऐसें ।। १२ ।।
संदेहरहित साधन । तेंचि सिद्धांचें लक्षण ।
अंतर्बाह्य समाधान । चळेना ऐसें ।। १३ ।।
अचळ जाली अंतरस्थिती । तेथें चळणास कैंची गती ।
स्वरूपीं लागतां वृत्ती । स्वरूपची जाली ।। १४ ।।

---

१ इतरत्र "सिद्ध" या शब्दाचा प्रयोग करतां येत नाहीं.
२ अंतरस्थिति; जाणीव. ३ लटकी; मिथ्या.

मग तो चळतांच[1] अचळ । चंचळपणें निश्चळ ।
निश्चळ असोन चंचळ । देह त्याचा ।। १५ ।।
स्वरूपीं स्वरूपचि जाला । मग तो पडोनिच राहिला।
अथवा उठोनि पळाला । तरी चळेना ।। १६ ।।
येथें कारण अंतरस्थिती । अंतरींच पाहिजे निवृत्ती ।
अंतर लागलें भगवंतीं । तोचि साधु ।। १७ ।।
बाह्य भलतैसें असावें । परी अंतर स्वरूपीं लागावें
लक्षणें दिसती स्वभावें । साधुआंगीं ।। १८ ।।
राजीं[2] बैसतां अवलिळा[3] । आंगीं बाणे राजकळा ।
स्वरूपीं लागतां जिव्हाळा[4] । लक्षणें बाणती ।। १९ ।।
येरव्हीं अभ्यास करितां । हाता[5] न चढती सर्वथा ।
स्वरूपीं राहावें तत्वतां । स्वरूप होऊनी ।। २० ।।
अभ्यासाचा मुगुटमणी । वृत्ती राहावी निर्गुणीं ।
संतसंगें निरूपणीं । स्थिती बाणे ।। २१ ।।
ऐसीं लक्षणें बरवीं । स्वरूपाकारें अभ्यासावीं ।
स्वरूप सोडितां गोसावी । भांबावती[6] ।। २२ ।।
आतां असो हें बोलणें । ऐका साधूचीं लक्षणें ।
जेणें समाधान बाणे । साधकाआंगीं ।। २३ ।।
स्वरूपीं भरतां कल्पना । तेथें कैची उरेल कामना ।
ह्मणौनियां साधुजना । कामचि नाहीं ।। २४ ।।
कल्पिला विषयो हातींचा जावा । तेणें गुणें क्रोध यावा ।
साधुजनाचा अक्षै[7] ठेवा । जाणार नाहीं ।। २५ ।।

---

१ देहाची हालचाल होत असतांनाहि. २ राज्यावर. ३ अकस्मात. ४ प्रेम; लक्ष. ५ सर्वथा मिळत नाहींत, ६ भ्रष्ट होतात. ७ अक्षय.

ह्मणोनि ते क्रोधरहित । जाणती स्वरूप संत ।
नासिवंत हे पदार्थ । सांडुनियां ॥ २६ ॥
जेथें नाहीं दुसरी परी । क्रोध यावा कोणावरी ।
क्रोधरहित सचराचरीं । साधुजन वर्तती ॥ २७ ॥
आपुला आपण स्वानंद । कोणावरी करावा मद[1] ।
याकारणें वादवेवाद । तुटोन गेला ॥ २८ ॥
साधु स्वरूप निर्विकार । तेथें कैंचा तिरस्कार ।
आपला आपण मत्सर । कोणावरी करावा ॥ २९ ॥
साधु वस्तु अनायासें । याकारणें मत्सर नसे ।
मदमत्सराचें[2] पिसें । साधुसी नाहीं ॥ ३० ॥
साधु स्वरूप स्वयंभ[3] । तेथें कैंचा असेल दंभ[4] ।
जेथें द्वैताचा आरंभ । जालाच नाहीं ॥ ३१ ॥
जेणें दृश्य केलें विसंच[5] । तयास कैंचा हो प्रपंच ।
याकारणें निःप्रपंच । साधु जाणावा ॥ ३२ ॥
अवघें ब्रह्मांड त्याचें घर । पंचभूतिक हा जोजार[6] ।
मिथ्या जाणोन सत्वर । त्याग केला ॥ ३३ ॥
याकारणें लोभ नसे । साधु सदा निर्लोभ असे ।
जयाची वासना समरसे[7] । शुद्धस्वरूपीं ॥ ३४ ॥
आपुला आपण आघवा । स्वार्थ कोणाचा करावा ।
ह्मणोनि साधु तो जाणावा । शोकरहित ॥ ३५ ॥
दृश्य सांडून नासिवंत । स्वरूप सेविलें शाश्वत ।
याकारणें शोकरहित । साधु जाणावा ॥ ३७ ॥

---

१ गर्व. २ खूळ. ३ स्वयंभु; स्वतःसिद्ध. ४ एक असून दुसरेंच दाखविणें; अभिनय. ५ नाहीसें; नष्ट. ६ पसारा. ७ लय पावतें.

शोकें दुखवावी वृत्ती । तरी ते जाहाली निवृत्ती ।
ह्मणौनि साधु आदिअंतीं । शोकरहित ॥ ३७ ॥
मोहें झळंबावें[1] मन । तरी तें जाहालें उन्मन ।
याकारणें साधुजन । मोहातीत ॥ ३८ ॥
साधु वस्तु अद्वये । तेथें कैंचें वाटेल भये ।
परब्रह्म तें निर्भये । तोचि साधु ॥ ३९ ॥
याकारणें भयातीत । साधु निर्भय निवांत ।
सकळांस मांडेल अंत । साधु अनंतरूपी ॥ ४० ॥
सत्यस्वरूपें अमर जाला । भये कैंचें वाटेल त्याला ।
याकारणें साधुजनाला । भयेचि नाहीं ॥ ४१ ॥
जेथें नाहीं द्वंद्वभेद[2] । आपला आपण अभेद ।
तेथें कैंचा उठेल खेद । देहबुद्धीचा ॥ ४२ ॥
बुद्धीनें नेमिलें[3] निर्गुणा । त्यास कोणीच नेईना ।
याकारणें साधुजना । खेदचि नाहीं ॥ ४३ ॥
आपण येकला ठाईंचा । स्वार्थ करावा कोणाचा ।
दृश्य नस्तां स्वार्थाचा । ठावचि नाहीं ॥ ४४ ॥
साधु आपणचि येक । तेथें कैंचा दुःखशोक ।
दुजेविण अविवेक । येणार नाहीं ॥ ४५ ॥
आशा धरितां परमार्थाची । दुराशा तुटली स्वार्थाची ।
ह्मणोन नैराशता[4] साधूची । वोळखण ॥ ४६ ॥
मृदपणें जैसें गगन । तैसें साधूचें लक्षण ।
याकारणें साधुवचन । कठीण नाहीं ॥ ४७ ॥
स्वरूपाचा[5] संयोगीं । स्वरूपचि जाला योगी ।

---

१ पछाडलें जावें. २ दोघांमुळें येणारें वितुष्ट. ३ निश्चय केला. ४ निस्पृहता; वैराग्य. ५ स्वरूपाच्या.

याकारणें वीतरागी[1]। निरंतर ॥ ४८ ॥
स्थिति बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची ।
याकारणें होणाराची । चिंता नसे ॥ ४९ ॥
स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी ।
याकारणें निरोपाधी । साधुजन ॥ ५० ॥
साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे ।
ह्मणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥ ५१ ॥
अलक्षास लावी लक्ष । ह्मणोन साधु परम दक्ष ।
वोढू जाणती कैपक्ष[2]। परमार्थाचा ॥ ५२ ॥
स्वरूपीं न साहे मळ । ह्मणौन साधु तो निर्मळ ।
साधु स्वरूपचि केवळ । ह्मणोनियां ॥ ५३ ॥
सकळ धर्मामधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म ।
हेंचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥ ५४ ॥
धरितां साधूची संगती । आपषाच[3] लागे स्वरूपस्थिती ।
स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ॥ ५५ ॥
ऐसीं साधूचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें ।
परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ॥ ५६ ॥
निरंतर स्वरूपीं राहातां । स्वरूपचि होईजे तत्वतां ।
मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाहीं ॥ ५७ ॥
स्वरूपीं राहिल्यां मती । अवगुण अवघेचि सांडती[4]।
परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥ ५८ ॥
सकळ सृष्टीचा[5] ठाईं । अनुभव येकचि नाहीं ।
तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ॥ ५९ ॥

---

१ अनासक्त. २ कैवार. ३ आपेंआप. ४ नष्ट होतात.
५ सृष्टीच्या.

कोणें स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती ।
रामदास ह्मणे श्रोतीं । अवधान देणें ।। ६० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम
समास नवम ।। ९ ।।

।। श्रीराम ।।

जनाचे अनुभव पुसतां । कळ्हो उठिला अवचिता ।
हा कथाकल्लोळ श्रोतां । कौतुकें ऐकावा ।। १ ।।
येक ह्मणती हा संसारु । करितां पाविजे पैलपारु ।
आपला नव्हे कीं जोजारु[1]। जीव देवाचे ।। २ ।।
येक ह्मणती हें न घडे । लोभ येऊन आंगीं जडे ।
पोटस्तें[2] करणें घडे । सेवा कुटुंबाची ।। ३ ।।
येक ह्मणती स्वभावें । संसार करावा सुखेंनावें[3] ।
कांहीं दानपुण्य करावें । सद्‌गतीकारणें ।। ४ ।।
येक ह्मणती संसार खोटा । वैराग्यें घ्यावा देशवटा[4]।
येणें स्वर्गलोकींच्या वाटा । मोकळ्या होती ।। ५ ।।
येक ह्मणती कोठें जावें । वेर्थची कासया हिंडावें ।
आपुले आश्रमीं असावें । आश्रमधर्म करूनी ।। ६ ।।
येक ह्मणती कैंचा धर्म । अवघा होतसे अधर्म ।
ये संसारीं नाना कर्म । करणें लागे ।। ७ ।।
येक ह्मणती बहुतांपरी । वासना असावी बरी ।
येणेंचि तरिजे संसारीं । अनायासें ।। ८ ।।
येक ह्मणती कारण भाव । भावेंचि पाविजे देव ।

---

१ व्याप. २ पोटास्तव. ३ सुखेनैव; खुशाल. ४ देशत्याग.

याकारणें वीतरागी[१]। निरंतर ॥ ४८ ॥
स्थिति बाणतां स्वरूपाची । चिंता सोडिली देहाची ।
याकारणें होणाराची । चिंता नसे ॥ ४९ ॥
स्वरूपीं लागतां बुद्धी । तुटे अवघी उपाधी ।
याकारणें निरोपाधी । साधुजन ॥ ५० ॥
साधु स्वरूपींच राहे । तेथें संगचि न साहे ।
ह्मणोनि साधु तो न पाहे । मानापमान ॥ ५१ ॥
अलक्षास लावी लक्ष । ह्मणोन साधु परम दक्ष ।
वोढूं जाणती कैपक्ष[२]। परमार्थाचा ॥ ५२ ॥
स्वरूपीं न साहे मळ । ह्मणौन साधु तो निर्मळ ।
साधु स्वरूपचि केवळ । ह्मणोनियां ॥ ५३ ॥
सकळ धर्मामधें धर्म । स्वरूपीं राहाणें हा स्वधर्म ।
हेंचि जाणिजे मुख्य वर्म । साधुलक्षणाचें ॥ ५४ ॥
धरितां साधूची संगती । आपबाच[३] लागे स्वरूपस्थिती ।
स्वरूपस्थितीनें बाणती । लक्षणें आंगीं ॥ ५५ ॥
ऐसीं साधूचीं लक्षणें । आंगीं बाणती निरूपणें ।
परंतु स्वरूपीं राहाणें । निरंतर ॥ ५६ ॥
निरंतर स्वरूपीं राहातां । स्वरूपचि होईजे तत्वतां ।
मग लक्षणें आंगीं बाणतां । वेळ नाहीं ॥ ५७ ॥
स्वरूपीं राहिल्यां मती । अवगुण अवघेचि सांडती[४]।
परंतु यासी सत्संगती । निरूपण पाहिजे ॥ ५८ ॥
सकळ सृष्टीचा[५] ठाईं । अनुभव येकचि नाहीं ।
तो बोलिजेल सर्वही । पुढिले समासीं ॥ ५९ ॥

---

१ अनासक्त. २ कैवार. ३ आपेंआप. ४ नष्ट होतात. ५ सृष्टीच्या.

कोणें स्थितीनें राहाती । कैसा अनुभव पाहाती ।
रामदास ह्मणे श्रोतीं । अवधान देणें ॥ ६० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धलक्षणनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

जनाचे अनुभव पुसतां । कळ्हो उठिला अवचिता ।
हा कथाकल्लोळ श्रोतां । कौतुकें ऐकावा ॥ १ ॥
येक ह्मणती हा संसारु । करितां पाविजे पैलपारु ।
आपला नव्हे कीं जोजारु[1]। जीव देवाचे ॥ २ ॥
येक ह्मणती हें न घडे । लोभ येऊन आंगीं जडे ।
पोटस्तें[2] करणें घडे । सेवा कुटुंबाची ॥ ३ ॥
येक ह्मणती स्वभावें । संसार करावा सुखेंनावें[3] ।
कांहीं दानपुण्य करावें । सद्‌गतीकारणें ॥ ४ ॥
येक ह्मणती संसार खोटा । वैराग्यें घ्यावा देशवटा[4]।
येणें स्वर्गलोकींच्या वाटा । मोकळ्या होती ॥ ५ ॥
येक ह्मणती कोठें जावें । वेर्थची कासया हिंडावें ।
आपुले आश्रमीं असावें । आश्रमधर्म करूनी ॥ ६ ॥
येक ह्मणती कैंचा धर्म । अवघा होतसे अधर्म ।
ये संसारीं नाना कर्म । करणें लागे ॥ ७ ॥
येक ह्मणती बहुतांपरी । वासना असावी बरी ।
येणेंचि तरिजे संसारीं । अनायासें ॥ ८ ॥
येक ह्मणती कारण भाव । भावेंचि पाविजे देव ।

---

१ व्याप. २ पोटास्तव. ३ सुखेनैव; खुशाल. ४ देशत्याग.

येर हें अवघेंचि वाव[१]। गथागोवी[२] ॥ ९ ॥
येक ह्मणती वडिलें जीवीं[३]। अवघीं देवचि मानावीं।
मायेबापें पूजित जावीं। येकाभावें ॥ १० ॥
येक ह्मणती देवब्राह्मण। त्यांचें करावें पूजन।
मायेबाप नारायेण। विश्वजनाचा ॥ ११ ॥
येक ह्मणती शास्त्र पाहावें। तेथें निरोपिलें देवें।
तेणें प्रमाणेंचि जावें। परलोकासी ॥ १२ ॥
येक ह्मणती अहो जना। शास्त्र पाहातां पुरवेना।
याकारणें साधुजना। शरण जावें ॥ १३ ॥
येक ह्मणती सांडा गोठी[४]। वायांचि करितां चाउटी[५]।
सर्वांस कारण पोटीं। भूतदया असावी ॥ १४ ॥
येक ह्मणती येकचि बरवें। आपुल्या आचारें असावें।
अंतकाळीं नाम घ्यावें। सर्वोत्तमाचें ॥ १५ ॥
येक ह्मणती पुण्य असेल। तरीच नाम येईल।
नाहीं तरी भुली पडेल। अंतकाळीं ॥ १६ ॥
येक ह्मणती जीत[६] असावें। तंवचि सार्थक करावें।
येक ह्मणती फिरावें। तीर्थाटण ॥ १७ ॥
येक ह्मणती हे अटाटी। पाणीपाषाणाची भेटी।
चुबकुळचा मारितां हिंपुटी[७]। कासाविस व्हावें ॥ १८
येक ह्मणती सांडी वाचाळी। अगाध महिमा भूमंडळीं।
दर्शनमात्रें होये होळी। माहापातकाची ॥ १९ ॥

---

१ व्यर्थ. २ गोंधळ. ३ जिवाभावानें; प्रेमानें. ४ गोष्ट. ५ वटवट. ६ जिवंत असतांनाच. ७ कष्टी.

येक ह्मणती तीर्थ स्वभावें । कारण[1] मन अवरावें ।
येक ह्मणती कीर्तन करावें । सावकास ॥ २० ॥
येक म्हणती योग बरवा । मुख्य तोचि आधीं साधावा ।
देहो अमरचि करावा । अकस्मात ॥ २१ ॥
येक ह्मणती ऐसें काये । काळवंचना करूं नये ।
येक ह्मणती धरावी सोये । भक्तिमार्गाची ॥ २२ ॥
येक ह्मणती ज्ञान बरवें । येक ह्मणती साधन करावें ।
येक ह्मणती मुक्त असावें । निरंतर ॥ २३ ॥
येक ह्मणती अनर्गळा[2] । धरीं पापाचा कंटाळा ।
येक ह्मणती रे मोकळा । मार्ग आमुचा ॥ २४ ॥
येक ह्मणती हें विशेष । करूं नये निंदा द्वेष ।
येक ह्मणती सावकास । दुष्टसंग त्यागावा ॥ २५ ॥
येक ह्मणती ज्याचें खावें । त्या सन्मुखचि मरावें ।
तेणें तत्काळचि पावावें । मोक्षपद ॥ २६ ॥
येक ह्मणती सांडा गोठी । आधीं पाहिजे ते रोटी ।
मग करावी चाउटी । सावकास ॥ २७ ॥
येक ह्मणती पाउस असावा । मग सकळ योग बरवा ।
कारण दुष्काळ न पडावा । ह्मणिजे बरें ॥ २८ ॥
येक ह्मणती तपोनिधी । होतां वोळती सकळ सिद्धी ।
येक ह्मणती रे आधीं । इंद्रपद साधावें ॥ २९ ॥
येक ह्मणती आगम[3] पाहावा । वेताळ प्रसन्न करून
घ्यावा । तेणें पाविजे देवा । स्वर्गलोकीं ॥ ३० ॥

---

१ मनच बंधमोक्षाला कारण असल्यानें, संयमानें त्यास तीर्थ-स्वरूप करावें. २ उच्छृंखल. ३ तंत्रशास्त्र.

येक ह्मणती अघोरमंत्र। तेणें होईजे स्वतंत्र।
श्रीहरी जयेचा कळत्र[1]। तेचि बोळे॥ ३१॥
तो[2] लागले सर्व धर्म। तेथें कैंचें क्रियाकर्म।
येक ह्मणती कुकर्म। तिच्या मदें॥ ३२॥
येक ह्मणती येक साक्षप[3]। करावा मृत्युंजयाचा जप।
तेणें गुणें सर्व संकल्प। सिद्धीतें पावती॥ ३३॥
येक ह्मणती बटु भैरव। तेणें पाविजे वैभव।
येक ह्मणती झोटिंग सर्व। पुर्वितसे॥ ३४॥
येक ह्मणती काळी कंकाळी। येक ह्मणती भद्रकाळी।
येक ह्मणती उच्छिष्ट चांडाळी। साहें[4] करावी॥ ३५॥
येक ह्मणती विघ्नहर। येक ह्मणती भोळा शंकर।
येक ह्मणती सत्वर। पावे भगवती॥ ३६॥
येक ह्मणती मल्लारी। सत्वरचि सभाग्य करी।
येक ह्मणती माहा बरी। भक्ति वेंकटेशाची॥ ३७॥
येक ह्मणती पूर्व ठेवा[5]। येक ह्मणती प्रेत्न करावा।
येक ह्मणती भार घालावा। देवाचवरी॥ ३८॥
येक ह्मणती देव कैंचा। अंतचि पाहातो भल्यांचा।
येक ह्मणती हा युगाचा। युगधर्म॥ ३९॥
येक आश्चोर्य मानिती। येक विस्मयो करिती।
येक कंटाळोन ह्मणती। काये होईल तें पाहावें॥ ४०॥
ऐसे प्रपंचिक जन। लक्षणें सांगतां गहन।
परंतु कांहींयेक चिन्ह। अल्पमात्र बोलिलें॥ ४१॥

---

१ आधार; आश्रय. जिचा आधार श्रीहरी आहे ती लक्ष्मी.
२ तिला. ३ प्रयत्न; साक्षेप. ४ साह्य. ५ प्रारब्ध.

आतां असो हा स्वभाव । ज्ञात्यांचा कैसा अनुभव ।
तोहि सांगिजेल सर्व । सावध ऐका ।। ४२ ।।
येक ह्मणती करावी भक्ती । श्रीहरी देईल सद्गती ।
येक ह्मणती ब्रह्मप्राप्ती । कर्मेंचि होये ।। ४३ ।।
येक ह्मणती भोग सुटेना । जन्ममरण हें तुटेना ।
येक ह्मणती उर्मी नाना । अज्ञानाच्या ।। ४४ ।।
येक ह्मणती सर्व ब्रह्म । तेथें कैंचें क्रियाकर्म ।
येक ह्मणती हा अधर्म । बोलोंचि नये ।। ४५ ।।
येक ह्मणती सर्व नासे । उरलें तेंचि ब्रह्म असे ।
येक ह्मणती ऐसें नसे । समाधान ।। ४६ ।।
सर्व ब्रह्म केवळ ब्रह्म । दोनी पूर्वपक्षाचे भ्रम ।
अनुभवाचें वेगळें वर्म । ह्मणती येक ।। ४७ ।।
येक ह्मणती हें न घडे । अनुर्वाच्य वस्तु घडे ।
जें बोलतां मोन्य[1] पडे । वेदशास्त्रांसी ।। ४८ ।।
तंव श्रोता अनुवादला । ह्मणे निश्चये कोण केला ।
सिद्धांतमतें अनुभवाला । उरी[2] कैंची ।। ४९ ।।
अनुभव देहीं वेगळाळे । हें पूर्वींच बोलिलें ।
आतां कांहीं येक केलें । नवचे कीं ।। ५० ।।
येक साक्षत्वें वर्तती । साक्षी वेगळाची ह्मणती ।
आपण द्रष्टा ऐसी स्थिती । स्वानुभवाची ।। ५१ ।।
दृश्यापासून द्रष्टा वेगळा । ऐसी अलिप्तपणाची कळा ।
आपण साक्षत्वें निराळा । स्वानुभवें ।। ५२ ।।
सकळ पदार्थ जाणतां । तो पदार्थाहून पर्ता[3] ।

---

१ मौन्य. २ अनुभवाला ठाव कोठें ? अनुभवरूपी द्वैतहि उरत नाहीं असा सिद्धांताचा आशय आहे. ३ वेगळा.

देहीं असोन अलिप्तता । सहजचि जाली ॥ ५३ ॥
येक ऐसें स्वानुभवें । ह्मणती साक्षत्वें वर्तावें ।
दृश्य असोनि वेगळें व्हावें । द्रष्टेपणें ॥ ५४ ॥
येक ह्मणती नाहीं भेद । वस्तु ठाइंची अभेद ।
तेथें कैंचा मतिमंद । द्रष्टा आणिला ॥ ५५ ॥
अवघी साकरचि स्वभावें । तेथें कडु काय निवडावें ।
द्रष्टा कैंचा स्वानुभवें । अवघेंचि ब्रह्म ॥ ५६ ॥
प्रपंच परब्रह्म अभेद । भेदवादी मानिती भेद ।
परी हा आत्मा स्वानंद । आकारला ॥ ५७ ॥
विघुरलें तुप थिजलें । तैसें निर्गुणचि गुणा आलें ।
तेथें काये वेगळें केलें । द्रष्टेपणें ॥ ५८ ॥
ह्मणौनि द्रष्टा आणि दृश्य । अवघा येकचि जगदीश ।
द्रष्टेपणाचे सायास । कासयासी ॥ ५९ ॥
ब्रह्मचि आकारलें सर्व । एसा येकांचा अनुभव ।
ऐसे हे दोनी स्वभाव । निरोपिले ॥ ६० ॥
अवघा आत्मा आकारला । आपण भिन्न कैंचा उरला ।
दुसरा अनुभव बोलिला । ऐसियापरी ॥ ६१ ॥
ऐक तिसरा[1] अनुभव । प्रपंच सारुनियां सर्व ।
कांहीं नाहीं तोचि देव । ऐसें ह्मणती ॥ ६२ ॥
दृश्य अवघें वेगळें केलें । केवळ अदृश्यचि उरलें ।
तेंचि ब्रह्म अनुभविलें । ह्मणती येक ॥ ६३ ॥
परी तें ब्रह्म ह्मणों नये । उपायासारिखा अपाये ।
सुन्यत्वास ब्रह्म काये । ह्मणों येईल ॥ ६४ ॥
दृश्य अवघें वोलांडिलें । अदृश्य सुन्यत्वीं पडिलें ।

---

१ एकांचा अनुभव साक्षित्वाचा, दुसऱ्यांचा सर्वब्रह्मत्वाचा, तर तिसऱ्यांचा शून्यत्वाचा, असे हें ज्ञान्यांत तीन अनुभव आहेत.

ब्रह्म ह्मणौनि मुरडलें । तेथुनिच मागें ॥ ६५ ॥
इकडे दृश्य तिकडे देव । मध्यें सुन्यत्वाचा ठाव ।
तयास मंदबुद्धीस्तव । प्राणी ब्रह्म ह्मणे ॥ ६६ ॥
रायास नाहीं वोळखिलें । सेवकास रावसें कल्पिलें ।
परी तें अवघें वेर्थ गेलें । राजा देखतां ॥ ६७ ॥
तैसें सुन्यत्व[1] कल्पिलें ब्रह्म । पुढें देखतां परब्रह्म ।
सुन्यत्वाचा अवघा भ्रम । पटोन गेला ॥ ६८ ॥
परी हा सूक्ष्म आडताळा[2] । वारी विवेकें वेगळा[3] ।
जैसें दुग्ध घेऊन जळा । राजहंस सांडी ॥ ६९ ॥
आधीं दृश्य सोडिलें । मग सुन्यत्व वोलांडिलें ।
मूळमायेपरतें देखिलें । परब्रह्म ॥ ७० ॥
वेगळेपणें पाहाणें घडे । तेणें वृत्ति सुन्यत्वीं पडे ।
पोटीं संदेह पवाडे । सुन्यत्वाचा ॥ ७१ ॥
भिन्नपणें अनुभविलें । तयास सुन्य ऐसें बोलिलें ।
वस्तु लक्षितां अभिन्न जालें । पाहिजे आधीं ॥ ७२ ॥
वस्तु आपणचि होणें । ऐसें वस्तूचें पाहाणें ।
निश्चयेसीं भिन्नपणें । सुन्यत्व लाभे ॥ ७३ ॥
याकारणें सुन्य कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं ।
वस्तुरूप[4] होऊन पाहीं । स्वानुभवें ॥ ७४ ॥
आपण वस्तु सिद्धचि आहे । मन मी ऐसें कल्पूं नये ।
साधु सांगती उपाये । तूंचि आत्मा ॥ ७५ ॥
मन मी ऐसें नाथिलें । संतीं नाहीं निरोपिलें ।

---

१ शून्यत्व हेंच ब्रह्म अशी कल्पना केली. २ अडथळा; विक्षेप. ३ विवेकानें दूर सार. ४ ब्रह्मस्वरूपच.

मानावें कोणाच्या बोलें । मन मी ऐसें ॥ ७६ ॥
संतवचनीं ठेवितां भाव । तोचि शुद्ध स्वानुभव ।
मनाचा तैसाच स्वभाव । आपण वस्तु ॥ ७७ ॥
जयाचा घ्यावा अनुभव । तोचि आपण निरावेव ।
आपुला घेती अनुभव । विश्वजन ॥ ७८ ॥
लोभी धन साधूं गेले । तंव ते लोभी धनचि जाले[१]।
मग तें भाग्यपुरुषीं भोगिलें । सावकास ॥ ७९ ॥
तैसें देहबुद्धि सोडितां । साधकास जालें तत्वतां[२] ।
अनुभवाची मुख्य वार्ता । ते हे ऐसी ॥ ८० ॥
आपण वस्तु मुळीं येक । ऐसा ज्ञानाचा विवेक ।
येथून हा ज्ञानदशक । संपूर्ण जाला ॥ ८१ ॥
आत्मज्ञान निरोपिलें । येथामतीनें बोलिलें ।
न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ ८२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सुन्यत्वनिर्शननाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ गुणरूप नाम दशक नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

निराकार ह्मणिजे काये । निराधार ह्मणिजे काये ।
निर्विकल्प ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ १ ॥

---

१ कंजूष धनाच्या आशेनें धनमयच होतो. त्याच्या धनाचा उपयोग मग इतर भाग्यवंतांना होतो. तो स्वतः त्याचा उपभोग घेत नाहीं. २ त्याप्रमाणें मीपण सोडल्यावर साधक स्वतःच ब्रह्मरूप होतो. आतां अनुभव घेण्यास तो वेगळा उरलेलाच नाहीं. अनुभवेंविण स्वानुभवाची हीच मुख्य गोम आहे.

निराकार ह्मणिजे आकार नाहीं । निराधार ह्मणिजे आधार नाहीं । निर्विकल्प ह्मणिजे कल्पना नाहीं । परब्रह्मासी ॥ २ ॥

निरामय ह्मणिजे काये । निराभास ह्मणिजे काये ।
निरावेव ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ३ ॥

निरामय ह्मणिजे जळमये[1] नाहीं । निराभास ह्मणिजे भासचि नाहीं । निरावेव ह्मणिजे अवेव[2] नाहीं । परब्रह्मासी ॥ ४ ॥

निःप्रपंच ह्मणिजे काये । निःकळंक ह्मणिजे काये ।
निरोपाधी ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ५ ॥

निःप्रपंच ह्मणिजे प्रपंच नाहीं । निःकळंक ह्मणिजे कळंक नाहीं । निरोपाधी ह्मणिजे उपाधी नाहीं । परब्रह्मासी ६

निरोपम्य ह्मणिजे काये । निरालंब ह्मणिजे काये ।
निरापेक्षा ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ७ ॥

निरोपम्य ह्मणिजे उपमा नाहीं । निरालंब ह्मणिजे अवलंबन[3] नाहीं । निरापेक्षा ह्मणिजे अपेक्षा नाहीं । परब्रह्मासी ॥ ८ ॥

निरंजन ह्मणिजे काये । निरंतर ह्मणिजे काये ।
निर्गुण ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ ९ ॥

निरंजन ह्मणिजे जनचि[4] नाहीं । निरंतर ह्मणिजे अंतर[5] नाहीं । निर्गुण ह्मणिजे गुणचि नाहीं । परब्रह्मासी ॥ १०

---

१ आमय=विकार. जलमय होणें हा प्रळयकाळचा ब्रह्मांडविकार होय. हा विकार नसलेलें तें. २ अवयव. ३ आधार. ४ जन=लोक. सर्वलोकादि सृष्टिच जेथें झालेली नाहीं असें. ५ परिणाम – कमीअधिकपणाचा.

निःसंग ह्मणिजे काये । निर्मळ ह्मणिजे काये ।
निश्चळ ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। ११ ।।
निःसंग ह्मणिजे संगचि नाहीं । निर्मळ ह्मणिजे मळचि नाहीं ।
निश्चळ ह्मणिजे चळण नाहीं । परब्रह्मासी ।। १२ ।।
निशब्द ह्मणिजे काये । निर्दोष ह्मणिजे काये ।
निवृत्ती ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। १३ ।।
निशब्द ह्मणिजे शब्दचि नाहीं । निर्दोष ह्मणिजे दोषचि नाहीं । निवृत्ती म्हणजे वृत्तिच नाहीं । परब्रह्मासी ।।१४
निःकाम ह्मणिजे काये । निर्लेप ह्मणिजे काये ।
निःकर्म ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। १५ ।।
निःकाम ह्मणिजे कामचि नाहीं । निर्लेप ह्मणिजे लेपचि नाहीं । निःकर्म ह्मणिजे कर्मचि नाहीं । परब्रह्मासी ।। १६
अनाम्य ह्मणिजे काये । अजन्मा ह्मणिजे काये ।
अप्रत्यक्ष ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। १७ ।।
अनाम्य ह्मणिजे नामचि नाहीं । अजन्मा ह्मणिजे जन्मचि नाहीं । अप्रत्यक्ष ह्मणिजे प्रत्यक्ष नाहीं । परब्रह्म तें ।। १८
अगणीत ह्मणिजे काये । अकर्तव्य ह्मणिजे काये ।
अक्षै ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। १९ ।।
अगणीत ह्मणिजे गणीत[1] नाहीं । अकर्तव्य ह्मणिजे कर्तव्यता नाहीं । अक्षै ह्मणिजे क्षयचि नाहीं । परब्रह्मासी ।। २० ।।
अरूप ह्मणिजे काये । अलक्ष ह्मणिजे काये ।
अनंत ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ।। २१ ।।
अरूप ह्मणिजे रूपचि नाहीं अलक्ष ह्मणिजे लक्षत[2] नाहीं ।

---

१ मोजमाप; मर्यादा. २ लक्षवत; वेगळे राहून पहावत नाहीं.

अनंत ह्मणिजे अंतचि नाहीं । परब्रह्मासी ॥ २२ ॥
अपार ह्मणिजे काये । अढळ ह्मणिजे काये ।
अतर्क्य ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २३ ॥
अपार ह्मणिजे पारचि नाहीं अढळ ह्मणिजे ढळचि[1] नाहीं।
अतर्क्य ह्मणिजे तर्कंत नाहीं । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥
अद्वैत ह्मणिजे काये । अदृश्य ह्मणिजे काये ।
अच्युत ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २५ ॥
अद्वैत ह्मणिजे द्वैतचि नाहीं । अदृश्य ह्मणिजे दृश्यचि नाहीं
अच्युत ह्मणिजे चेवत नाहीं । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥
अछेद ह्मणिजे काये । अदाह्य ह्मणिजे काये ।
अक्लेद ह्मणिजे काये । मज निरोपावें ॥ २७ ॥
अछेद ह्मणिजे छेदेना । अदाह्य ह्मणिजे जळेना ।
अक्लेद ह्मणिजे कालवेना । परब्रह्म तें ॥ २८ ॥
परब्रह्म ह्मणिजे सकळांपरतें तयांस पाहातां आपणचि तें।
हें कळे अनुभवमतें । सद्गुरु केलियां ॥ २९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आशंकानाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

जें जें कांहीं साकार दिसे । तें तें कल्पांतीं नासे ।
स्वरूप तें असतचि असे । सर्वकाळ ॥ १ ॥
जें सकळांमध्यें सार । मिथ्या नव्हे तें साचार ।
जें कां नित्य निरंतर । संचलें असे ॥ २ ॥

---

१ अवगति, अढळ म्हणजे जसें आहे तसेंच. गतिअवगतिशून्य.

तें भगवंताचें निजरूप । त्यासि बोलिजें स्वरूप ।
याहि वेगळीं अरूप । नामें तयाचीं ।। ३ ।।
त्यास नामाचा संकेत । कळावया हा दृष्टांत ।
परी तें स्वरूप नामातीत । असतचि असे ।। ४ ।।
दृश्यसबाह्य संचलें । परी तें विश्वास चोरलें ।
जवळिच नाहींसें जालें । असतचि कैसें ।। ५ ।।
ऐसा ऐकोनियां देव । उठे दृष्टीचा भाव ।
पाहों जातां दिसे सर्व । दृश्यचि आवघें ।। ६ ।।
दृष्टीचा विषयो दृश्य । तोचि जालियां सादृश्य[1] ।
तेणें दृष्टी पावे संतोष । परी तें देखणें नव्हे ।। ७ ।।
दृष्टीस दिसे तें नासे । येतद्विषईं श्रुति असे ।
म्हणौन जें दृष्टीस दिसे । तें स्वरूप नव्हे ।। ८ ।।
स्वरूप तें निराभास । आणी दृश्य भासलें साभास[2] ।
भासास बोलिला नास । वेदांतशास्त्रीं ।। ९ ।।
आणी पाहातां दृश्यचि भासे । वस्तु दृश्यावेगळी असे ।
स्वानुभवें पाहातां दिसे । दृश्यासबाह्य ।। १० ।।
जें निराभास निर्गुण । त्याची काये सांगावी खूण ।
परी तें स्वरूप जाण । सन्निधचि असे ।। ११ ।।
जैसा आकाशीं भासला भास । आणी सकळांमधें आकाश
तैसा जाणिजे जगदीश । सबाह्य अभ्यांतरीं[3] ।।१२ ।।
उदकामधें परी भिजेना । पृथ्वीमधें परी झिजेना ।
वन्हीमधें परी सिजेना । स्वरूप देवाचें ।। १३ ।।
तें रेंद्यामध्यें[4] परी बुडेना । तें वायोमधें परी उडेना ।

---

१ प्रत्यक्ष २ भासमय. दृश्य हें आभासयुक्त, भासणारें, असल्यामुळेंच भासलें. ३ अंतर्बाह्य; ओतप्रोत. ४ रेंदा = चिखल.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सुवर्णीं असे परी घडेना । सुवर्णासारिखें ॥ १४ ॥
ऐसें जें संचलें सर्वदा । परी तें आकळेना कदा ।
अभेदामाजी वाढवी भेदा । ते हे अहंता[1] ॥ १५ ॥
तिचया स्वरूपाची खूण । सांगों कांहीं वोळखण ।
अहंतेचें निरूपण । सावध ऐका ॥ १६ ॥
जे स्वरूपाकडे पावे । अनुभवासवें झेंपावे ।
अनुभवाचे शब्द आघवे । बोलोन दावी ॥ १७ ॥
म्हणे आतां मीच स्वरूप । तेंचि अहंतेचें रूप ।
निराकारीं आपेंआप[2] । वेगळी पडे ॥ १८ ॥
स्वयें मीच आहे ब्रह्म । ऐसा अहंतेचा भ्रम ।
ऐसिये सूक्ष्मीं सूक्ष्म । पाहातां दिसे ॥ १९ ॥
कल्पना आकळी हेत[3] । वस्तु कल्पनातीत ।
ह्मणौन नाकळे अंत । अनंताचा ॥ २० ॥
अन्वये[4] आणी वीतरेक[5] । हा शब्दभेद[6] कोणीयेक ।
निशब्दाचा अंतरविवेक । शोधिला पाहिजे ॥ २१ ॥
आधीं घेईजे वाच्यांश[7] । मग वोळखिजे लक्ष्यांश[8] ।
लक्ष्यांशीं पाहातां वाच्यांश । असेल कैंचा ॥ २२ ॥
सर्वब्रह्म आणी विमळब्रह्म । हा वाच्यांशाचा अनुक्रम ।

---

१ अहंकार; मीपण. २ साहजिकच ' मीच स्वरूप ' असें म्हणतांना जाणीव मीरूपानें व स्वरूपरूपानें द्विधा झालेली असते व म्हणून वेगळेपण निर्माण होतें. ३ हेतु; भाव. ' अहं ब्रह्मास्मि ' हा भाव कल्पनेनें जाणतां येतो. ४ उभारणी. ५ संहारणी. ६ शाब्दिक भेद; शब्दपांडित्य. ७ शब्दार्थ. ८ भावार्थ.

शोधितां लक्ष्यांशाचें वर्म । वाच्यांश नसे ॥ २३ ॥
सर्व विमळ दोनी पक्ष । वाच्यांशीं आटती प्रत्यक्ष
लक्ष्यांशीं लावितां लक्ष । पक्षपात घडे[१] ॥ २४ ॥
हें लक्ष्यांशें अनुभवणें । येथें नाहीं वाच्यांश बोलणें ।
मुख्य अनुभवाचे खुणे[२] । वाचारंभ कैंचा ॥ २५ ॥
परा पश्यंती मधेमा वैखरी । जेथें वोसरती च्यारी ।
तेथें शब्दकळाकुंसरी[३] । कोण काज ॥ २६ ॥
शब्द बोलतां सवें च नासे । तेथें शाश्वतता कोठें असे ।
प्रत्यक्षास प्रमाण नसे । बरें पाहा ॥ २७ ॥
शब्द प्रत्यक्ष नासिवंत । म्हणोन घडे पक्षपात ।
सर्व विमळ ऐसा हेत । अनुभवीं नाहीं[४] ॥ २८ ॥
ऐक अनुभवाचें लक्षण । अनुभव ह्मणिजे अनन्य जाण ।
ऐक अनन्याचें लक्षण । ऐसें असे ॥ २९ ॥
अनन्य ह्मणिजे अन्य नसे । आत्मनिवेदन जैसें ।
संगभंगें[५] असतचि असे । आत्मा आत्मपणें ॥ ३० ॥
आत्म्यास नाहीं आत्मपण । हेंचि निःसंगाचें लक्षण ।
हें वाच्यांशें बोलिलें जाण । कळावया कारणें ॥ ३१ ॥

---

१ सर्वब्रह्म व मायाविरहित केवलब्रह्म हे दोन्ही पक्ष, प्रकार शाब्दिक असल्यानें हे शब्द उच्चारून संपतांच नाहींसे होतात. याचा भावार्थ जर लक्षांत घेतला तर तद्रूपता होत असल्यामुळें तेथें पक्ष उरतच नाहीं, त्यांचा निःपात होतो, त्यांचा विचारच नष्ट होतो. २ ही खुण अनुभवण्याची आहे, तेथें बोलण्याचें कामच नाहीं. ३ शब्दपांडित्य. ४ अनुभव हा भावातीत असल्यामुळें. ५ मीपणाच्या त्यागानंतर. ‘मी आत्मा’ या अनुभवांतील ‘मी’ ची जाणीव संपल्यावर तद्रूपतेनें केवल आत्माच उरतो.

येरवीं लक्ष्यांश तो वाच्यांशें । सांगिजेल हें घडे कैसें ।
वाक्यविवरणें अपैसें । कळों लागे ।। ३२ ।।
करावें तत्वविवरण । शोधावें ब्रह्म निर्गुण ।
पाहावें आपणास आपण । ह्मणिजे कळे ।। ३३ ।।
हें न बोलतांच विवरिजे । विवरोन विरोन राहिजे ।
मग अबोलणेंचि साजे । माहापुरुषीं[1] ।। ३४ ।।
शब्दचि निशब्द होती । श्रुति नेति नेति म्हणती ।
हें तों आलें आत्मप्रचिती । प्रत्यक्ष आतां ।। ३५ ।।
प्रचित आलियां अनुमान । हा तों प्रत्यक्ष दुराभिमान ।
तरी आतां मी अज्ञान । मज कांहींच न कळे ।। ३६ ।।
मी लटिका माझें बोलणें लटिकें । मी लटिका माझें चालणें लटिकें ।
मी माझें अवघेंचि लटिकें । कल्पनिक ।। ३७ ।।
मज[2] मुळींच नाहीं ठाव । माझें बोलणें अवघेंचि वाव ।
हा प्रकृतीचा स्वभाव । प्रकृती लटिकी ।। ३८ ।।
प्रकृति[3] आणी पुरुष[4] । यां दोहींस जेथें निरास ।
तेथें मीपण विशेष । हें केंवि घडे ।। ३९ ।।
जेथें सर्वही अशेष जालें । तेथें विशेष कैंचें आलें[5] ।
मी मौनी ह्मणतां भंगलें । मौन्य जैसें ।। ४० ।।

---

१ न बोलतांच या सांगण्याचें मनन करावें व तेथेंच तन्मय होऊन रहावें. असे तन्मय झालेले महापुरुषच नुसत्या कृपादृष्टीने साधकांत स्वानुभव संकरित करूं शकतात. त्यांचें मौन हेंच खरें प्रवचन ठरतें. २ मीपणाला. ३ वायु. ४ जाणीव. ५ जेथें सर्व भावनाच नष्ट झाली, तेथें 'मी' ही विशेष भावना राहीलच कशी?

१३

आतां मौन्य न भंगावें । करून कांहींच न करावें ।
असोन निशेष नसावें[1] । विवेकबळें ॥ ४१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ब्रह्मनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

श्रोतीं केला अनुमान । ऐसें कैसें ब्रह्मज्ञान ।
कांहींच नाहीं असोन । हें केंवि घडे ॥ १ ॥
सकळ करून अकर्ता । सकळ भोगून अभोक्ता ।
सकळांमधें अलिप्तता । येईल कैसी ॥ २ ॥
तथापी तुह्मी ह्मणतां । योगी भोगून अभोक्ता ।
स्वर्गनर्कही आतां । येणें न्यायें ॥ ३ ॥
जन्म मृत्य भोगीलेच भोगी । परी तो भोगून अभोक्ता
योगी । यातनाहि तयालागीं । येणेंचि पाडें[2] ॥ ४ ॥
कुटून नाहीं कुटिला । रडोन नाहीं रडला ।
कुंथोन नाहीं कुंथिला । योगेश्वर ॥ ५ ॥
जन्म नसोन घातला । पतित नसोन जाला ।
यातना नसोन पावला । नानापरी ॥ ६ ॥
ऐसा श्रोतयांचा अनुमान । श्रोतीं घेतलें आडरान ।
आतां याचें समाधान । केलें पाहिजे ॥ ७ ॥
वक्ता ह्मणे सावध व्हावें । तुह्मीं बोलतां बरवें ।
परी हें तुमच्याच अनुभवें । तुह्मास घडे ॥ ८ ॥

---

१ देहरूपानें व्यवहार करीत असूनहि अंतरीं पूर्णपणें मीपण-विरहित असावें. २ याच न्यायानें.

ज्याचा अनुभव जैसा । तो तो बोलतो तैसा ।
संपदेविण जो धिवसा[१] । तो निरार्थक ॥ ९ ॥
नाहीं ज्ञानाची संपदा । अज्ञानदारिद्रें आपदा ।
भोगिल्याच भोगी सदा । शब्दज्ञानें ॥ १० ॥
योगी वोळखावा योगेश्वरें । ज्ञानी वोळखावा ज्ञानेश्वरें
माहाचतुर तो चतुरें । वोळखावा ॥ ११ ॥
अनुभवी अनुभवियास कळे । अलिप्त अलिप्तपणें निवळे[२] । विदेहाचा देहभाव गळे । विदेही देखतां ॥१२
बद्धासारिखा सिद्ध[३] । आणी सिद्धासारिखा बद्ध[४] ।
येक भावील तो अबद्ध[५] । ह्मणावाच नलगे ॥ १३ ॥
झडपला तो देहधारी । आणी देहधारक पंचाक्षरी ।
परंतु दोघां येकसरी । कैसी द्यावी ॥ १४ ॥
तैसा अज्ञान पतित । आणी ज्ञानी जीवन्मुक्त ।
दोघे समान मानील तो युक्त[६] । कैसा म्हणावा ॥१५
आतां असो हे दृष्टांत । प्रचित बोलों कांहीं हेत[७] ।
येथें श्रोतीं सावचित्त । क्षणयेक व्हावें ॥ १६ ॥
जो जो ज्ञानें गुप्त जाला । जो विवेकें विराला[८] ।
जो अनन्यपणें उरला[९] । नाहींच कांहीं ॥ १७ ॥
तयास कैसें गवसावें । शोधूं जातां तोचि व्हावें ।
तोचि होतां म्हणावें । नलगे कांहीं ॥ १८ ॥
देहीं पाहातां दिसेना । तत्वें शोधितां भासेना ।

---

१ धैर्य; भरवसा. २ संतोष पावतो. ३ सिद्ध असून सामान्यासारखा वागणारा. ४ सिद्धपणाचें सोंग आणणारा. ५ मूर्ख. ६ शहाणा. ७ विचार – प्रचितीचा, स्वानुभवाचा. ८ आत्मस्वरूपीं विरून गेला. ९ अनन्यपणामुळें वेगळा असा उरलाच नाहीं.

ब्रह्म आहे निवडेना[1]। कांहीं केल्यां ॥ १९ ॥
दिसतो तरी देहधारी । परी कांहींच नाहीं अंतरीं ।
तयास पाहातां वरिवरी । कळेल कैसा ॥ २० ॥
कळाया शोधावें अंतर । तंव तो नित्य निरंतर ।
जयास धुंडितां विकार । निर्विकार होती ॥ २१ ॥
तो परमात्मा केवळ । तयास नाहीं मायामळ ।
अखंड[2] हेतुचा विटाळ । जालाच नाहीं ॥ २२ ॥
ऐसा जो कां योगीराज । तो आत्मा सहजीं सहज ।
पूर्णब्रह्म वेदबीज । देहाकारें कळेना ॥ २३ ॥
देह भावितां देहचि दिसे । परी अंतर अनारिसें असे ।
तयास शोधितां नसे । जन्ममरण ॥ २४ ॥
जयास जन्ममरण व्हावें[3]। तें तो नव्हेचि स्वभावें ।
नाहींच तें आणावें । कोठून कैंचें ॥ २५ ॥
निर्गुणास जन्म कल्पिला । अथवा निर्गुण उडविला ।
तरी उडाला आणी जन्मला । आपला आपण ॥ २६
माध्यानीं थुंकितां सूर्यावरी । तो थुंका पडेल आपणाच
वरी। दुसऱ्यास चिंतितां अंतरीं । आपणास घडे ॥२७
समर्थ रायाचें महिमान । जाणतां होतें समाधान ।
परंतु भुंकों लागलें स्वान । तरी तें स्वानचि आहे ॥२८
ज्ञानी तो सत्यस्वरूप । अज्ञान देखे मनुष्यरूप ।
भावासारिखा फळद्रूप । देव तैसा ॥ २९ ॥
देव निराकार निर्गुण । लोक भाविती पाषाण ।

---

१ निश्चय होईना. २ तो अखंड एकरूपच आहे, त्याला इच्छारूपी द्वैताचा विटाळ झालेला नाहीं. ३ होतें. जन्ममृत्यु ज्याला होतात तो देह.

पाषाण फुटतो निर्गुण । फुटेल कैसा ॥ ३० ॥
देव सदोदित संचला । लोकीं बहुविध[1] केला ।
परंतु बहुविध जाला । हें तों घडेना ॥ ३१ ॥
तैसा साधु आत्मज्ञानी । बोधें पूर्ण समाधानी ।
विवेकें आत्मनिवेदनी । आत्मरूपी ॥ ३२ ॥
जळोन काष्टाचा आकार । अग्नि दिसे काष्ठाकार ।
परी काष्ठ होईल हा विचार । बोलोंच नये ॥ ३३ ॥
कर्पूर असे तों जळतां दिसे । तैसा ज्ञानीदेह भासे ।
तयास जन्मवितां कैसें । कर्दळीउदरीं[2] ॥ ३४ ॥
बीज भाजलें उगवेना । वस्त्र जळालें उकलेना ।
वोघ निवडितां निवडेना । गंगेमधें ॥ ३५ ॥
वोघ गंगेमागें दिसे । गंगा येकदेसी असे ।
साधु कांहींच न भासे । आणी आत्मा सर्वगत ॥ ३६ ॥
सुवर्ण नव्हे लोखंड । साधूस जन्म थोतांड ।
अज्ञान प्राणी जडमूढ । तयास हें उमजेचिना ॥ ३७ ॥
अंधास कांहींच न दिसे । तरी ते लोक आंधळे कैसें ।
सनपातें[3] बरळतसे । सनपाती ॥ ३८ ॥
जो स्वप्नामधें भ्याला । तो स्वप्नभयें वोसणाला[4] ।
तें भये जागत्याला । केवि लागे ॥ ३९ ॥
मुळी सर्पाकार देखिली । येक भ्याला येकें वोळखिली ।
दोघांची अवस्ता लेखिली । सारिखीच कैसी ॥ ४० ॥

---

१ अनेक नांवारूपांचा. २ जळत असलेला कापुराचा खडा परत कर्दळींतून उत्पन्न होत नसतो. तसा ज्ञानाग्निदग्ध झालेला ज्ञान्याचा देह एकदां नष्ट झाला कीं परत जन्मास येत नाहीं. ३ सन्निपातज्वरानें. ४ बरळं लागला.

हातीं धरितांहि डसेना । हें येकास भासेना ।
तरी ते त्याची कल्पना । तयासीच बाधी ।। ४१ ।।
विंचु सर्प डसला । तेणें तोचि जाकळला[1] ।
तयाचेनि लोक जाला । कासावीस कैसा ।। ४२ ।।
आतां तुटला अनुमान । ज्ञानियांस कळे ज्ञान ।
अज्ञानास जन्ममरण । चुकेचिना ।। ४३ ।।
येका जाणण्यासाठीं[2] । लोक पडिले अटाटी ।
नेणपणें[3] हिंपुटी होती । जन्ममृत्यें ।। ४४ ।।
तेंचि कथानुसंधान । पुढें केलें परिछिन्न ।
सावधान सावधान । ह्मणे वक्ता ।। ४५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निःसंदेहनिरूपणनाम समास तृतीय ।। ३ ।।

।। श्रीराम ।।

पृथ्वीमधें लोक सकळ । येक संपन्न येक दुर्बळ ।
येक निर्मळ येक वोंगळ । काय निमित्य ।। १ ।।
कित्येक राजे नांदती । कित्येक दरिद्र भोगिती ।
कितीयेकांची उत्तम स्थिती । कित्येक अधमोद्धम ।।२।।
ऐसें काय निमित्य जालें । हें मज पाहिजे निरोपिलें ।
याचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ।। ३ ।।
हे सकळ गुणापासी गती । सगुण भाग्यश्री भोगिती ।
अवगुणास दरिद्रप्राप्ती । येदर्थी संदेह नाहीं ।। ४ ।।

---

१ व्याकूळझाला. २ ज्ञान नसल्यामुळें. ३ अज्ञानानें, जन्ममृत्यु भोगावे लागून कष्टी होतात.

जो जो जेथें उपजला । तो ते वेवसाइं उमजला ।
तयास लोक ह्मणती भला । कार्यकर्ता ॥ ५ ॥
जाणता तो कार्य करी । नेणता कांहींच न करी ।
जाणता तो पोट भरी । नेणता भीक मागे ॥ ६ ॥
हें तों प्रगटचि असे । जनीं पाहातां प्रत्यक्ष दिसे ।
विद्येवीण करंटा वसे । विद्या तो भाग्यवंत ॥ ७ ॥
आपुली विद्या न सिकसीं । तरी काये भीक मागसी ।
जेथें तेथें बुद्धी ऐसी । वडिलें सांगती ॥ ८ ॥
वडिल आहे करंटा । आणी समर्थ होये धाकुटा ।
कां जे विद्येनें मोठा । ह्मणोनियां ॥ ९ ॥
विद्या नाहीं बुद्धि नाहीं । विवेक नाहीं साक्षेप नाहीं ।
कुशळता नाहीं व्याप नाहीं । ह्मणौन प्राणी करंटा ॥ १०
इतुकेंहि जेथें वसे । तेथें वैभवास उणें नसे ।
वैभव सांडितां अपैसें । पाठीं लागे ॥ ११ ॥
वडिल समर्थ धाकुटा भिकारी । ऐका याची कैसी परी ।
वडिलाऐसा व्याप न करी । म्हणोनियां ॥ १२ ॥
जैसी विद्या तैसी हांव । जैसा व्याप तैसें वैभव ।
तोलासारिखा[1] हावभाव । लोक करिती ॥ १३ ॥
विद्या नसे वैभव नसे । तेथें निर्मळ कैंचा असे ।
करंटपणें वोखटा[2] दिसे । वोंगळ[3] आणी विकारी ॥ १४
पशु पक्षी गुणवंत । त्यास कृपा करी समर्थ ।
गुण नस्तां जिणें वेर्थ । प्राणीमात्रांचें ॥ १५ ॥
गुण नाहीं गौरव नाहीं । सामर्थ्य नाहीं महत्व नाहीं ।
कुशळता नाहीं तर्क नाहीं । प्राणीमात्रांसी ॥ १६ ॥

---

१ सामर्थ्यानुरूप. २ वाईट. ३ गलिच्छ.

याकारणें उत्तम गुण । तेंचि भाग्याचें लक्षण ।
लक्षणेंविण अवलक्षण । सहजचि जालें ॥ १७ ॥
जनामधें जो जाणता । त्यास आहे मान्यता ।
कोणी येक विद्या असतां । महत्व पावे ॥ १८ ॥
प्रपंच अथवा परमार्थ । जाणता तोचि समर्थ ।
नेणता जाणिजे वेर्थ । निःकारण ॥ १९ ॥
नेणता विंचु सर्प डसे । नेणतां जीवघात असे ।
नेणतां कार्य नासे । कोणी येक ॥ २० ॥
नेणतां प्राणी सितरे[1] । नेणपणें तऱ्हे भरे ।
नेणपणें ठके विसरे । पदार्थ कांहीं ॥ २१ ॥
नेणतां वैरी जिंकिती । नेणतां अपाईं पडती ।
नेणतां संव्हारती घडती । जीवनास ॥ २२ ॥
आपुलें स्वहित न कळे जना । तेणें भोगिती यातना ।
ज्ञान नेणतां अज्ञाना । अधोगती ॥ २३ ॥
मायाब्रह्म जीवशिव । सारासार भावाभाव ।
जाटिल्यासाठीं[2] होतें वाव । जन्ममरण ॥ २४ ॥
कोण कर्ता निश्चयेंसीं । बद्ध मोक्ष तो कोणासी ।
ऐसें जाणतां प्राणियांसीं । सुटिका घडे ॥ २५ ॥
जाणिजे देव निर्गुण । जाणिजे मी तो कोण ।
जाणिजे अनन्यलक्षण । ह्मणिजे मुक्त ॥ २६ ॥
जितुकें जाणोन सांडिलें । तितुकें दृश्य वोलांडिलें ।
जाणत्यास जाणतां तुटलें । मूळ मीपणाचें ॥ २७ ॥
न जाणतां कोटीवरी । साधनें केलीं परोपरीं ।
तरी मोक्षास अधिकारी । होणार नाहीं ॥ २८ ॥

---

१ फसे. २ जाणल्यानें.

मायाब्रह्म वोळखावें । आपणास आपण जाणावें ।
इतुक्यासाठीं स्वभावें । चुके जन्म ।। २९ ।।
जाणतां समर्थांचें अंतर । प्रसंगें वर्ते तदनंतर ।
भाग्य वैभव अपार । तेणेंचि पावे ।। ३० ।।
ह्मणौन जाणणें नव्हे सामान्य । जाणतां होईजे सर्वमान्य
कांहींच नेणतां अमान्य । सर्वत्र करिती ।। ३१ ।।
पदार्थ देखोन भूत भावी । नेणतें झडपोन प्राण ठेवी ।
मिथ्या आहे उठाठेवी । जाणते जाणती ।। ३२ ।।
जाणत्यास कळे वर्म । नेणत्याचें खोटें कर्म ।
सकळ कांहीं धर्माधर्म । जाणतां कळे ।। ३३ ।।
नेणत्यास येमयातना । जाणत्यास कांहींच लागेना ।
सकळ जाणोन विवंचना । करी तो मुक्त ।। ३४ ।।
नेणतां कांहीं राजकारण । अपमान करून घेती प्राण ।
नेणतां कठीण वर्तमान । समस्तांस होये ।। ३५ ।।
ह्मणोनियां नेणणें खोटें । नेणते प्राणी ते करंटे ।
जाणतां विवरतां तुटे । जन्ममरण ।। ३६ ।।
ह्मणोन अलक्ष करूं नये । जाणणें हाचि उपाये ।
जाणतां सांपडे सोये । परलोकाची ।। ३७ ।।
जाणणें सकळांस प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण ।
परंतु अलिप्तपणाची खूण । जाणतां कळे ।। ३८ ।।
येक जाणणें करून परतें । कोण सोडी प्राणीयांतें ।
कोणी येक कार्य जें तें । जाटिल्याविण न कळे ।। ३९
जाणणें ह्मणिजे स्मरण । नेणणें ह्मणिजे विस्मरण ।
दोहींमधें कोण प्रमाण । शाहाणे जाणती ।। ४० ।।
जाणते लोक ते शाहाणे । नेणते वेडे दैन्यवाणे ।

विज्ञान[1] तेंहि जाणपणें। कळों आलें ॥ ४१ ॥
जेथें जाणपण खुंटलें। तेथें बोलणेंही तुटलें।
हेतुरहित जालें। समाधान ॥ ४२ ॥
श्रोते ह्मणती हें प्रमाण। जालें परम समाधान।
परी पिंडब्रह्मांडऐक्यलक्षण। मज निरोपावें ॥ ४३ ॥
ब्रह्मांडीं तेंचि पिंडीं असे। बहुत बोलती ऐसें।
परंतु याचा प्रत्यय विलसे। ऐसें केलें पाहिजे॥ ४४ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जाणपणनिरूपणनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना। न ये आमुच्या अनुमाना
प्रचित पाहातां नाना। मतें भांबावती ॥ १ ॥
जें पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं। ऐसी बोलावयाची प्रौढी।
हें वचन घडीनें घडी। तत्वज्ञ बोलती ॥ २ ॥
पिंड ब्रह्मांड येक राहाटी। ऐसी लोकांची लोकधाटी।
परी प्रत्ययाचे परीपाटीं[2]। तगों न सके ॥ ३ ॥
स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण। हे च्यारी पिंडींचे देह
जाण। विराट हिरण्य अव्याकृत मूळप्रकृती हे खूण।
ब्रह्मांडींची ॥ ४ ॥
हे शास्त्रधाटी जाणावी। परी प्रचित कैसी आणावी।
प्रचित पाहातां गथागोवी[3]। होत आहे ॥ ५ ॥

---

१ अनुभव म्हणजे काय तें. २ परिपाठ; रीत. हें म्हणणें प्रत्यया-पुढें टिकत नाहीं. ३ गोंधळ.

पिंडीं आहे अंतःकरण । तरी ब्रह्मांडीं विष्णु जाण ।
पिंडीं बोलिजेतें मन । तरी ब्रह्मांडीं चंद्रमा ।। ६ ।।
पिंडीं बुद्धी ऐसें बोलिजे । तरी ब्रह्मांडीं ब्रह्म ऐसें जाणिजे
पिंडीं चित्त ब्रह्मांडीं वोळखिजे । नारायेणु ।। ७ ।।
पिंडीं बोलिजे अहंकार । ब्रह्मांडीं रुद्र हा निर्धार ।
ऐसा बोलिला विचार । शास्त्रांतरीं ।। ८ ।।
तरी कोण विष्णूचें[1] अंत:कर्ण । चंद्राचें कैसें मन ।
ब्रह्मयाचें बुद्धिलक्षण । मज निरोपावें ।। ९ ।।
नारायेणाचें कैसें चित्त । रुद्रअहंकाराचा हेत ।
हा विचार पाहोन नेमस्त । मज निरोपावा ।। १० ।।
प्रचितनिश्चयापुढें अनुमान । जैसें सिंहापुढें आलें स्वान ।
खऱ्यापुढें खोटें प्रमाण । होईल कैसें ।। ११ ।।
परी यास पारखी पाहिजे । पारखीनें निश्चय लाहिजे ।
परीक्षा नस्तां राहिजे । अनुमानसंशईं ।। १२ ।।
विष्णु चंद्र आणी ब्रह्मा । नारायेण आणी रुद्रनामा ।
यां पांचांचीं अंत:कर्णपंचकें आह्मा । स्वामी निरोपावी ।।
येथें प्रचित हें प्रमाण । नलगे शास्त्राचा अनुमान ।
अथवा शास्त्रीं तरीपाहोन । प्रत्ययो आणावा ।। १४ ।।
प्रचितीवीण जें बोलणें । तें अवघेंचि कंटाळवाणें ।
तोंड पसरून जैसें सुणें[2] । रडोन गेलें ।। १५ ।।
तेथें काये हो ऐकावें । आणी काये शोधून पाहावें ।
जे प्रत्ययाच्या नांवें । सुन्याकार ।। १६ ।।
आवघे आंधळेचि मिळाले । तेथें डोळसाचें काय चाले

१ विष्णु म्हणजे अंत:करण कसें तें. २ कुत्रें.

अनुभवाचे नेत्र गेले । तेथें अंधकार ॥ १७ ॥
नाहीं दुग्ध नाहीं पाणी । केली विष्टेची सारणी ।
तेथें निवडायाचे धनी । ते येक डोंबकावळे ॥ १८ ॥
आपुले इछेनें बोलिलें । पिंडाऐसें ब्रह्मांड कल्पिलें ।
परी तें प्रचितीस आलें । कोण्या प्रकारें ॥ १९ ॥
म्हणोन हा अवघाच अनुमान । अवघें कल्पनेचें रान ।
भलीं[1] न घ्यावें आडरान । तस्करीं घ्यावें ॥ २० ॥
कल्पून निर्मिले मंत्र । देव ते कल्पनामात्र ।
देव नाहीं स्वतंत्र । मंत्राधेन[2] ॥ २१ ॥
येथें न बोलतां जाणावें । बोलणें विवेका आणावें ।
आंधळें पाउलीं[3] वोळखावें । विचक्षणें ॥ २२ ॥
जयास जैसें भासलें । तेणें तैसें कवित्व केलें ।
परी हें पाहिजे निवडिलें । प्रचितीनें ॥ २३ ॥
ब्रह्म्यानें सकळ निर्मिलें । ब्रह्म्यास कोणें निर्माण केलें ।
विष्णूनें विश्व पाळिलें । विष्णूस पाळिता कवणु ॥ २४
रुद्र विश्वसंव्हारकर्ता । परी कोण रुद्रास संहारिता ।
कोण काळाचा नियंता । कळला पाहिजे ॥ २५ ॥
याचा कळेना विचार । तों अवघा अंधकार ।
म्हणोनियां सारासार । विचार करणें ॥ २६ ॥
ब्रह्मांड स्वभावेंचि[4] जालें । परंतु हें पिंडाकार[5] कल्पिलें

---

१ भल्या माणसानें. २ मंत्राच्या आधीन. ३ चालण्यावरून हा अंध आहे कीं नाहीं तें ओळखावें. ४ सहज; स्वाभाविकपणें. ५ पिंडासारखेंच. प्रत्येक पिंड, शरीर, आईबापांकरवी हेतुपूर्वक निर्मिलें जातें व ब्रह्मांड तर अनायासेंच झालें आहे. म्हणून त्याच्या समतेविषयी येथें शंका घेतली आहे.

कल्पिलें परी प्रत्यया आलें । नाहीं कदा ॥ २७ ॥
पाहातां ब्रह्मांडाची प्रचिती । कित्येक संशय उठती ।
हें काल्पनिक श्रोतीं । नेमस्त जाणावें ॥ २८ ॥
पिंडासारिखी ब्रह्मांडरचना । कोण आणितो अनुमाना ।
ब्रह्मांडीं पदार्थ नाना । ते पिंडीं कैंचे ॥ २९ ॥
औटकोटी[1] भूतावळी । औटकोटी तीर्थावळी ।
औटकोटी मंत्रावळी । पिंडीं कोठें ॥ ३० ॥
तेतीस कोटी सुरवर । अठ्यासि सहस्र ऋषेश्वर ।
नवकोटी कात्यायेणीचा विचार । पिंडीं कोठें ॥ ३१ ॥
च्यासुंडा छप्पन्न कोटी । कित्येक जीव कोटयानुकोटी ।
चौऱ्यासी लक्ष योनींची दाटी । पिंडीं कोठें ॥ ३२ ॥
ब्रह्मांडीं पदार्थ निर्माण जाले । पृथकाकारें वेगळाले ।
तेहि तितुके निरोपिले । पाहिजेत पिंडीं ॥ ३३ ॥
जितुक्या औषधी तितुकीं फळें । नाना प्रकारीं रसाळें ।
नाना बीजें धान्यें सकळें । पिंडीं निरोपावीं ॥ ३४ ॥
हें सांगतां पुरवेना । तरी उगेंचि बोलावेना ।
बोलिलें न येतां अनुमाना । लाजिरवाणें ॥ ३५ ॥
तरी हें निरोपिलें नवचे । फुकट बोलतां काय वेचे ।
याकारणें अनुमानाचें । कार्य नाहीं ॥ ३६ ॥
पांच[2] भूतें ते ब्रह्मांडीं । आणी पांचचि वर्तती पिंडीं ।
याची पाहावी रोकडी । प्रचीत आतां ॥ ३७ ॥
पांचा भूतांचें ब्रह्मांड । आणी पंचभूतिक हें पिंड ।
यावेगळें तें उदंड । अनुमानज्ञान ॥ ३८ ॥

---

१ साडेतीन कोटी. २ या ओवीपासून पुढें या शंकेचें उत्तर आहे.

जितुकें अनुमानाचें बोलणें । तितुकें वमनप्राये[१] त्यागणें
निश्चयात्मक तेंचि बोलणें । प्रत्ययाचें ।। ३९ ।।
जेंचि पिंडीं तेंचि ब्रह्मांडीं । प्रचित नाहीं[२] कीं रोकडी ।
पंचभूतांची तांतडी[३] । दोहीकडे ।। ४० ।।
म्हणोनि देहींचें थानमान[४] । हा तों अवघाचि अनुमान
आतां येक समाधान । मुख्य तें कैसें ।। ४१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुमाननिर्शननाम
समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

आकाश जैसें निराकार । तैसा ब्रह्माचा विचार ।
तेथें वायोचा विकार । तैसी मूळमाया ।। १ ।।
हें दासबोधीं असे बोलिलें । ज्ञानदशकीं प्रांजळ केलें ।
मूळमायेंत दाखविलें । पंचभूतिक ।। २ ।।
तेथें जाणीव तो सत्वगुण । मध्य[५] तो रजोगुण ।
नेणीव तमोगुण । जाणिजे श्रोतीं ।। ३ ।।
म्हणाल तेथें कैंची जाणीव । तरी ऐका याचा अभिप्राव
पिंडीं[६] माहाकारण देहीं सर्व- । साक्षिणी अवस्था ।। ४
तैसी मूळप्रकृती ब्रह्मांडींचें । देह माहाकारण साचें ।
म्हणोन तेथें जाणीवेचें । अधिष्ठान आलें ।। ५ ।।

---

१ वांतीप्रमाणें. २ हा प्रश्न आहे. आतां प्रतीति आली ना? ३ गर्दी; वर्तणूक. ४ पिंड व ब्रह्मांड या दोन्ही देहांतील स्थानें, प्रमाण इत्यादी. ५ जाणीवनेणीवमिश्रित. ६ पिंडाचा चवथा महाकारणदेह म्हणजेच सर्वसाक्षिणी तुर्यावस्था.

असो मूळ मायेभीतरीं । गुप्त त्रिगुण वास करी ।
पष्ट होती संधी[1] चतुरीं । जाणावी गुणक्षोभिणी ।। ६ ।।
जैसा तृणाचा पोटराकळा[2] । पुढें उकलोन होये मोकळा
तैसी मूळमाया अवलीळा[3] । गुणा प्रसवली ।। ७ ।।
मूळमाया वायोस्वरूप । ऐक गुणक्षोभिणीचें रूप ।
गुणविकार होतांचि अल्प । गुणक्षोभिणी बोलिजे ।। ८
पुढें[4] जाणीव[5] मध्यस्त[6] नेणीव[7] । मिश्रित चालिला स्वभाव । तेथें[8] मातृकास ठाव । शब्द[9] जाला ।। ९ ।।
तो शब्दगुण आकाशींचा[10] । ऐसा अभिप्राव येथीचा ।
शब्देंचि वेदशास्त्रांचा । आकार जाला ।। १० ।।
पंचभूतें त्रिगुणाकार[11] । अवघा वायोचा विकार ।
जाणीवनेणीवेचा विचार । वायोचिकरितां ।। ११ ।।
वायो नस्तां कैंची जाणीव । जाणीव नस्तां कैंचि नेणीव । जाणीवनेणीवेस ठाव । वायोगुणें ।। १२ ।।
जेथें मुळींच नाहीं चळण । तेथें कैंचें जाणीवलक्षण ।
म्हणोनि वायोचा गुण । नेमस्त जाणावा ।। १३ ।।
येकापासून येक जालें । हें येक उगेंचि दिसोन आलें ।
स्वरूप[12] मुळींच भासलें । त्रिगुणभूतांचें ।। १४ ।।

---

१ संधि मिळताच; योग्य वेळीं. २ कणीस. ३ अनायासें. ४ गुणक्षोभिणीपासून. ५ सत्त्वगुणण. ६ रजोगुण. ७ तमोगुण. ८ गुणांच्या ठिकाणीं. ९ ॐकारमय साडेतीन मात्रेचा आवाज, शब्दध्वनि, उत्पन्न झाला. १० शब्द हा आकाशाचा गुण असल्यानें अर्थातच आकाश झालें व पुढें त्यापासून पृथ्वीपर्यंतचीं पंचभूतें झालीं. ११ त्रिगुणासह पंचभूतें म्हणजे अष्टधाप्रकृती. १२ मूळमायेंतच हें त्रिगुणभूतांचें, अष्टधाप्रकृतीचें स्वरूप आहे. तात्पर्य मूळमाया म्हणजेच अष्टधाप्रकृति.

ऐसा हा मुळींचा कर्दमु[१] । पुढें पष्टतेचा अनुक्रमु ।
सांगतां येकापासून येक उगमु । हेंहि खरें ।। १५ ।।
वायोचा कर्दम बोलिला । तयापासून अग्नि जाला ।
तोहि पाहातां देखिला । कर्दमुचि ।। १६ ।।
अग्नीपासून जालें आप । तेंहि कर्दमस्वरूप ।
आपापासून पृथ्वीचें रूप । तेंहि कर्दमरूपी[२] ।। १७ ।।
येथें आशंका उठिली । भूतांस जाणीव कोठें देखिली ।
तरी भूतांत जाणीव हे ऐकिली । नाहीं वार्ता ।। १८
जाणीव म्हणिजे जाणतें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
वायोआंगीं सकळ गुण । मागां निरोपिले ।। १९ ।।
म्हणोन जाणीवनेणीवमिश्रीत । अवघें चालिलें पंचभूत
म्हणोनियां भूतांत । जाणीव असे ।। २० ।।
कोठें दिसे कोठें न दिसे । परी ते भूतीं व्यापून असे ।
तिक्षण बुद्धि करितां भासे । स्थूळ सूक्ष्म ।। २१ ।।
पंचभूतें आकारलीं । भूतीं भूतें कालवलीं ।
तरी पाहातां भासलीं । येक स्थूळ येक सूक्ष्में ।। २२ ।।
निरोधवायो न भासे । तैसी जाणीव न दिसे ।
न दिसे परी ते असे । भूतरूपें ।। २३ ।।
काष्ठीं अग्नी दिसेना । निरोधवायो भासेना ।
जाणीव तैसी लक्षेना । येकायेकीं ।। २४ ।।
भूतें वेगळालीं दिसती । पाहातां येकचि भासती ।
बहुत धूर्तपणें प्रचिती । वोळखावी ।। २५ ।।

---

१ मूळमायेंचें हें अष्टधास्वरूप प्रथम अव्यक्त असून, पुढें स्पष्टतेस येत जातें. २ एकांत इतर भूतांचें अंश असल्यानें (पहा. द. ८. स. ४) हीं सर्व मिश्रणरूप होत.

ब्रह्मापासून मूळमाया । मूळमायेपासून गुणमाया ।
गुणमायेपासून तया । गुणास जन्म ।। २६ ।।
गुणापासूनियां भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
ऐसियांचीं रूपें समस्तें । निरोपिलीं ।। २७ ।।
आकाश गुणापासून जालें । हें कदापी नाहीं घडलें ।
शब्दगुणास कल्पिलें । आकाश वायां[1] ।। २८ ।।
येक सांगतां येकचि भावी । उगीच करी गथागोवी ।
तया वेड्याची उगवी । कोणें करावी ।। २९ ।।
सिकविल्यांहि कळेना । उमजविल्यांहि उमजेना ।
दृष्टांतेंहि तर्केना । मंदरूप ।। ३० ।।
भूतांहून भूत थोर । हाहि दाविला विचार ।
परी भूतांवडिल स्वतंत्र । कोण आहे ।। ३१ ।।
जेथें मूळमाया पंचभूतिक । तेथें काये राहिला विवेक ।
मूळमायेपरतें येक । निर्गुणब्रह्म ।। ३२ ।।
ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तिची लीळा परीक्षिली ।
तंव ते निखळ वोतली[2] । भूतेंत्रिगुणाचीं ।। ३३ ।।
भूतें विकारवंत चत्वार । आकाश पाहातां निर्विकार ।
आकाश भूत हा विचार । उपाधीकरितां[3] ।। ३४ ।।
पिंडीं व्यापक ह्मणोन जीव । ब्रह्मांडीं व्यापक म्हणोन
शिव । तैसाच हाहि अभिप्राव । आकाशाचा ।। ३५ ।।
उपाधीमधें सांपडलें । सूक्ष्म पाहातां भासलें ।
इतुक्यासाठीं आकाश जालें । भूतरूप ।। ३६ ।।

---

१ विनाकारण. ही श्रोत्यांची आशंका आहे. २ भूतें त्रिगुणांची ओतीव मूसच जणूं. ३ उपाधीमुळें. वेगळेपणें पहातां येतें म्हणून व शून्यत्वाच्या उपाधीमुळें.

आकाश अवकाश तो भकास[1]। परब्रह्म तें निराभास।
उपाधी नस्तां जें आकाश। तेंचि ब्रह्म ॥ ३७ ॥
जाणीव नेणीव मध्यमान[2]। हेंचि गुणाचें प्रमाण।
येथें निरोपिलें त्रिगुण। रूपेंसहित ॥ ३८ ॥
प्रकृती पावली विस्तारातें। पुढें येकाचें येकचि होतें।
विकारवंतचि तयातें। नेम कैंचा ॥ ३९ ॥
काळें पांढरें मेळवितां। पारवें होतें तत्वतां।
काळें पिवळें मेळवितां। हिरवें होये ॥ ४० ॥
ऐसे रंग नानापरी। मेळवितां पालट धरी।
तैसें दृश्य हें विकारी। विकारवंत ॥ ४१ ॥
येका जीवनें नाना रंग। उमटों लागती तरंग।
पालटाचा लागवेग। किती ह्मणोन पाहावा ॥ ४२ ॥
येका उदकाचे विकार। पाहातां दिसती अपार।
पांचा भूतांचे विस्तार। चौऱ्यासी लक्ष योनी ॥ ४३ ॥
नाना देहाचें बीज उदक। उदकापासून सकळ लोक।
किडा मुंगी स्वापदादिक। उदकेंचि होये ॥ ४४ ॥
शुक्लीत[3] श्रोणीत[4] ह्मणिजे नीर। त्या नीराचें हें शरीर
नखें दंत अस्तिमात्र। उदकाच्या होती ॥ ४५ ॥
मुळ्यांचे बारीक पागोरे[5]। तेणें पेथें उदक भरे।
त्या उदकेंचि विस्तारे। वृक्षमात्र ॥ ४६ ॥
अंब्रवृक्ष मोहरा आले। अवघे उदकाकरितां जाले।
फळीं फुलीं लगडलें। सावकास ॥ ४७ ॥
खोड फोडून अंबे पाहातां। तेथें दिसेना सर्वथा।

---

१ शून्यत्व. २ जाणीवनेणीवमिश्रित. ३ रेत. ४ रक्त. ५ सूक्ष्म तंतुमय शाखा.

खांद्या फोडून फळें पाहातां । वोलीं सालें ॥ ४८ ॥
मुळापासून सेवटवरी । फळ नाहीं तदनंतरीं ।
जळरूप फळ चतुरीं । विवेकें जाणावें ॥ ४९ ॥
तेंचि जळ सेंड्या चढे । तेव्हां वृक्ष मात्र लगडे ।
येकाचें येकचि घडे । येणें प्रकारें ॥ ५० ॥
पत्रें पुष्पें फळें भेद । किती करावा अनुवाद ।
सूक्ष्म दृष्टीनें विशद । होत आहे ॥ ५१ ॥
भूतांचे विकार सांगों किती । क्षणक्षणा पालटती ।
येकाचे येकचि होती । नाना वर्ण ॥ ५२ ॥
त्रिगुणभूतांची लटपट । पाहों जातां हे खटपट ।
बहुरूप बहु पालट । किती ह्मणोन सांगावा ॥ ५३ ॥
ये प्रकृतीचा[1] निरास । विवेकें वारावा सावकास ।
मग परमात्मा परेश । अनन्यभावें भजावा ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणरूपनिरूपणनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं स्थूळ आहे येक । तरी मग अंतःकर्णपंचक ।
जाणतेपणाचा विवेक । स्थूळाकरितां ॥ १ ॥
तैसेंचि ब्रह्मांडेंवीण कांहीं । मूळमायेसि जाणीव नाहीं ।
स्थूळाच्या आधारें सर्वहि । कार्य चाले ॥ २ ॥
तें स्थूळचि नस्तां निर्माण । कोठें राहेल अंतःकर्ण ।
ऐसा श्रोतीं केला प्रश्न । याचें उत्तर ऐका ॥ ३ ॥

---

१ विवेकानें या अष्टधा मायेचें निराकरण करून, तिला ओलांडून, परमात्मस्वरूपाशीं तद्रूप होऊन सुखेनैव असावें.

कोसले[१] अथवा कांटेघरें[२] । नाना पृष्ठिभागीं चालती घरें
जीव करिती लहानथोरें । शक्तीनसार ।। ४ ।।
शंख सिपी घुला कवडे । आधीं त्यांचें घर घडे ।
किंवा आधीं निर्माण किडे । हें विचारावें ।। ५ ।।
आधीं प्राणी ते होती । मग घरें निर्माण करिती ।
हे तों प्रत्यक्ष प्रचिती । सांगणें नलगे ।। ६ ।।
तैसें आधीं सूक्ष्म जाण । मग स्थूळ होतें निर्माण ।
येणें दृष्टांतें प्रश्न । फिटला श्रोतयांचा ।। ७ ।।
तंव श्रोता पुसे आणीक । जी आठवलें कांहीं येक ।
जन्ममृत्याचा विवेक । मज निरोपावा ।। ८ ।।
कोण जन्मास घालितें । आणी मागुतां कोण जन्म घेतें ।
हें प्रत्यया कैसें येतें । कोण्या प्रकारें ।। ९ ।।
ब्रह्मा जन्मास घालितो । विष्णु प्रतिपाळ करितो ।
रुद्र अवघें संव्हारितो । ऐसें बोलती ।। १० ।।
तरी हें प्रवृत्तीचें[३] बोलणें । प्रत्ययास आणी उणें ।
प्रत्यय पाहातां श्लाघ्यवाणें[४] । होणार नाहीं ।। ११ ।।
ब्रह्म्यास कोणें जन्मास घातलें । विष्णूस कोणें प्रतिपाळिलें । रुद्रास कोणें संव्हारिलें । माहाप्रळईं ।। १२ ।।
ह्मणौनि हा सृष्टीभाव[५] । अवघा मायेचा स्वभाव ।
कर्ता ह्मणो निर्गुण देव । तरी तो निर्विकारी ।। १३ ।।
म्हणावें माया जन्मास घाली । तरी हे आपणचि विस्तारली । आणी विचारितां थारली[६] । हेंहि घडेना ।। १४ ।।

---

१ रेशिमाचे किडे. २ शरीररक्षणार्थ कठीण कवच तयार करणारे किडे. ३ जनरूढीचें. ४ योग्य; खरें. ५ हें सृष्टिरूपी नाटक. ६ स्थिर, टिकाऊ, आहे असेंहि नाहीं.

आतां जन्मतो तो कोण । कैसी त्याची वोळखण ।
आणी संचिताचें लक्षण । तेंहि निरोपावें ॥ १५ ॥
पुण्याचें कैसें रूप । आणी पापाचें कैसें स्वरूप ।
याहि शब्दाचा आक्षेप । कोण[1] कर्ता ॥ १६ ॥
हें कांहींच न ये अनुमाना । ह्मणती जन्म घेते वासना ।
परी ते पाहातां दिसेना । ना धरितां न ये ॥ १७ ॥
वासना कामना आणी कल्पना । हेतु भावना मति नाना
ऐशा अनंत वृत्ती जाणा । अंतःकर्णपंचकाच्या ॥ १८ ॥
असो हें अवघें जाणीवयंत्र । जाणीव ह्मणिजे स्मरणमात्र
त्या स्मरणास जन्मसूत्र । कैसें लागे ॥ १९ ॥
देहो निर्माण पांचा भूतांचा । वायो चाळक तयाचा ।
जाणणें हा मनाचा । मनोभाव ॥ २० ॥
ऐसें हें सहजचि घडलें । तत्वांचें गुंथाडें जालें ।
कोणास कोणें जन्मविलें । कोण्या प्रकारें ॥ २१ ॥
तरी हें पाहातां दिसेना । ह्मणोन जन्मचि असेना ।
उपजला प्राणी येना । मागुतां जन्मा ॥ २२ ॥
कोणासीच जन्म नाहीं । तरी संतसंगें केलें काई ।
ऐसा अभिप्राव सर्वहि । श्रोतयांचा ॥ २३ ॥
पूर्वी स्मरण ना विस्मरण । मधेंचि हें जालें स्मरण ।
अंतर्यामीं अंतःकर्ण । जाणती कळा ॥ २४ ॥
सावध आहे तों स्मरण । विकळ होतां विस्मरण ।
विस्मरण पडतां मरण । पावती प्राणी ॥ २५ ॥
स्मरण विस्मरण राहिलें । मग देहास मरण आलें ।
पुढें जन्मास घातलें । कोणास कोणें ॥ २६ ॥

---

१ हा आक्षेप कर्ता, शंका घेणारा, मी कोण ?

ह्मणोनि जन्मचि असेना । आणी यातनाहि दिसेना ।
अवघी वेर्थचि कल्पना । बळावली ।। २७ ।।
म्हणौन जन्मचि नाहीं कोणासी ।श्रोतयांची आशंका ऐसी
मरोन गेलें तें जन्मासी । मागुतें न ये ।। २८ ।।
वाळलें काष्ठ हिरवळेना । पडिलें फळ तें पुन्हां लागेना ।
तैसें पडिलें शरीर येना । जन्मास मागुतें ।। २९ ।।
मडकें अवचितें फुटलें । फुटलें तें फुटोनिच गेलें ।
तैसेंचि पुन्हां जन्मलें । नाहीं मनुष्य ।। ३० ।।
येथें अज्ञान आणी सज्ञान । सारिखेच जाले समान ।
ऐसा बळावला अनुमान । श्रोतयांसी ।। ३१ ।।
वक्ता म्हणे हो ऐका । अवघें पाषांड[1] करूं नका ।
अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ।। ३२ ।।
प्रेत्नेंवीण कार्य जालें । जेविल्यावीण पोट भरलें ।
ज्ञानेंवीण मुक्त जालें । हें तों घडेना ।। ३३ ।।
स्वयें आपण जेविला । त्यास वाटे लोक धाला[2] ।
परंतु हें समस्तांला । घडलें पाहिजे ।। ३४ ।।
पोहणें सिकला तो तरेल । पोहणें नेणे तो बुडेल ।
येथेंहि अनुमान करील । ऐसा कवणु ।। ३५ ।।
तैसें जयांस ज्ञान जालें । ते ते तितुकेच तरले ।
ज्याचें बंधनचि तुटलें । तोचि मुक्त ।। ३६ ।।
मोकळा ह्मणे नाहीं बंधन । आणी प्रत्यक्ष बंदीं पडिले
जन । त्यांचें कैसें समाधान । तें तुह्मी पाहा ।। ३७ ।।
नेणे दुसऱ्याची तळमळ । तें मनुष्य परदुःखसीतळ ।
तैसाच हाहि केवळ । अनुभव जाणावा ।। ३८ ।।

---

१ नास्तिकपण. २ तृप्त झाला.

जयास आत्मज्ञान जालें । तत्वें तत्व विवंचिलें ।
खुणेसी पावतांच बाणलें । समाधान ।। ३९ ।।
ज्ञानें चुके जन्ममरण । सगट[1] बोलणें अप्रमाण ।
वेदशास्त्र आणी पुराण । मग कासयासी ।। ४० ।।
वेदशास्त्रविचारबोली । माहानुभावांची मंडळी ।
भूमंडळीं लोक सकळी । हें मानीतना ।। ४१ ।।
अवघें होतां अप्रमाण । मग आपलेंच काय प्रमाण ।
ह्मणोन जेथें आत्मज्ञान । तोचि मुक्त ।। ४२ ।।
अवघेच मुक्त पाहातां नर । हाहि ज्ञानाचा[2] उद्गार ।
ज्ञानेंविण तो उद्धार । होणार नाहीं ।। ४३ ।।
आत्मज्ञान कळों आलें । ह्मणोन दृश्य मिथ्या जालें ।
परंतु वेढा लाविलें । सकळांस[3] येणें ।। ४४ ।।
आतां प्रश्न हा फिटला । ज्ञानी ज्ञानें मुक्त जाला ।
अज्ञान तो बांधला । आपले कल्पनेनें ।। ४५ ।।
विज्ञानासारिखें[4] अज्ञान । आणी मुक्तासारिखें बंधन ।
निश्चयासारिखा अनुमान । मानूंचि नये ।। ४६ ।।
बंधन ह्मणिजे कांहींच नाहीं । परी वेढा लाविलें सर्वहि ।
यास उपावचि नाहीं । कळल्यावांचुनी ।। ४७ ।।
कांहींच नाहीं आणी बाधी । हेंचि नवल पाहा आधीं ।

---

१ सरसकट. २ हा ज्ञान झाल्यावरचा उदगार आहे. ३ इतर सर्व अज्ञानी लोकांस. ४ वृत्तिशून्य असें विज्ञान व नेणतेपणाचें अज्ञान, कर्तेपणाचा त्याग केलेला मुक्त व आळसानें कांहींच न करणारा बद्ध आणि तसेंच स्वानुभवानें जन्ममृत्यु नसल्याचा ज्ञान्याचा निश्चय व तर्कानें जन्ममृत्यु न मानण्याचें अज्ञान्याचें अनुमान हीं कधींहि बरोबरीचीं मानूं नयेत.

मिथ्या जाणिजेना बद्धि[1]। म्हणोन बद्ध ॥ ४८ ॥
भोळा भाव सिद्धी जाव। हा उधाराचा उपाव।
रोकडा मोक्षाचा अभिप्राव। विवेकें जाणावा ॥ ४९॥
प्राणी व्हावया मोकळा। आधीं पाहिजे जाणीवकळा।
सकळ जाणतां निराळा। सहजचि होये ॥ ५० ॥
कांहींच नेणिजे तें अज्ञान। सकळ जाणिजे तें ज्ञान।
जाणीव राहातां[2] विज्ञान। स्वयेंचि आत्मा ॥ ५१ ॥
अमृत सेऊन अमर जाला। तो ह्मणे मृत्य कैसा येतो
जनाला। तैसा विवेकी म्हणे बद्धाला। जन्म तो कैसा ॥
जाणता ह्मणे जनातें। तुम्हांस भूत कैसें झडपितें।
तुम्हांस वीष कैसें चढतें। निर्विष ह्मणे ॥ ५३ ॥
आधीं बद्धासारिखें व्हावें। मग हें नलगेचि पुसावें।
विवेक दुरी ठेऊन पाहावें। लक्षण बद्धाचें ॥ ५४ ॥
निजेल्यास चेईला[3] तो। ह्मणे हा कां रे वोसणातो[4]।
अनुभव पाहाणेंचि आहे तो। तरी मग निजोन पाहावा ॥
ज्ञात्याची उगवली वृत्ती। बद्धाऐसी न पडे गुंती।
भुकेल्याची अनुभवप्राप्ती। धाल्यास नाहीं ॥ ५६ ॥
इतुकेन आशंका तुटली। ज्ञानें मोक्षप्राप्ती जाली।
विवेक पाहातां बाणली। अंतरस्थिती ॥ ५७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विकल्पनिर्शननाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

---

१ बंधन. २ ज्ञानाच्या जाणिवेचा लय झाल्यावर. ३ जागा असलेला. ४ बरळतो.

॥ श्रीराम ॥

ज्ञाता सुटला ज्ञानमतें । परंतु जन्म कैसा बद्धातें ।
बद्धाचें काये जन्मतें । अंतकाळीं ॥ १ ॥
बद्ध प्राणी मरोन गेले । तेथें कांहींच नाहीं उरलें ।
जाणीवेचें विस्मरण जालें । मरणापूर्वी ॥ २ ॥
ऐसी घेतली आशंका । याचें उत्तर ऐका ।
आतां दुश्चीत होऊं नका । ह्मणे वक्ता ॥ ३ ॥
पंचप्राण स्थळें सोडिती । प्राणरूप वासनावृत्ती ।
वासनामिश्रित प्राण जाती । देह सोडुनियां ॥ ४ ॥
वायोसरिसी वासना गेली । ते वायोरूपेंचि राहिली ।
पुन्हां जन्म घेऊन आली । हेतुपरत्वें ॥ ५ ॥
कित्येक प्राणी निःशेष मरती । पुन्हां मागुते जीव येती ।
ढकलून दिल्हें तेणें दुखवती । हस्तपादादिक[1] ॥ ६ ॥
सर्पदृष्टी जालियांवरी । तीं[2] दिवसां उठवी धन्वंतरी
तेव्हां ते माघारी । वासना येते कीं ॥ ७ ॥
कित्येक सेवें[3] होऊन पडती । कित्येक तयांस उठविती ।
येमलोकींहून[4] आणिती । माघारे प्राणी ॥ ८ ॥
कित्येक पूर्वी श्रापिले । ते शापें देह पावले ।
उश्रापकाळीं पुन्हां आले । पूर्वदेहीं ॥ ९ ॥
कित्येकीं बहु जन्म घेतले । कित्येक परकाया[5] प्रवेशले ।
ऐसे आले आणी गेले । बहुत लोक ॥ १० ॥

---

१ पहा – द. ४ स. १०, ओ. २६ वी. २ तिसऱ्या. ३ शवें. ४ सावित्रीचें आख्यान प्रसिद्ध आहे. ५ श्रीमदाचार्यांच्या चरित्रांत हें कथानक आहे.

फुंकिल्यासरिसा वायो[१] गेला। तेथें वायोसुत[२] निर्माण
जाला। ह्मणोन वायोरूप वासनेला। जन्म आहे ॥११॥
मनाच्या वृत्ती नाना। त्यांत जन्म घेते वासना।
वासना पाहातां दिसेना। परंतु आहे ॥ १२ ॥
वासना जाणिजे जाणीवहेत[३]। जाणीव मुळींचा मूळ-
तंत। मूळमायेंत असे मिश्रित। कारणरूपें ॥ १३ ॥
कारणरूप आहे ब्रह्मांडीं। कार्यरूपें वर्ते पिंडीं।
अनुमानितां तांतडीं[४]। अनुमानेना॥ १४ ॥
परंतु आहे सूक्ष्मरूप। जैसें वायोचें स्वरूप।
सकळ देव वायोरूप। आणी भूतसृष्टि ॥ १५ ॥
वायोमधें विकार नाना। वायो तरी पाहातां दिसेना।
तैसी जाणीववासना। अति सूक्ष्म ॥ १६ ॥
त्रिगुण आणी पंचभूतें। हे वायोमध्यें मिश्रितें।
अनुमानेना ह्मणोन त्यातें। मिथ्या ह्मणों नये ॥ १७ ॥
सहज वायो चाले। तरी सुगंध दुर्गंध कळों आले।
उष्ण सीतळ तप्त निवाले। प्रत्यक्ष प्राणी ॥ १८ ॥
वायोचेनि मेघ वोळती। वायोचेनि[५] नक्षत्रें चालती।
सकळ सृष्टीची वर्तती गती। सकळ तो वायो ॥ १९ ॥

---

१ प्राण. फुंकण्यानें गति निर्माण होते, त्याप्रमाणें वासनेमुळें गतिमान झालेला प्राण मरणसमयीं बाहेर पडला. २ मन. वासनापूर्तीचें मुख्य साधन जें मन तें वायुस्वरूप असल्यानें त्यास वायुसुत म्हटलें आहे. ३ जाणिवेमुळें होणारी इच्छा, आशा. ४ घाईगर्दीनें. जाणीव ही ब्रह्मांडांत कारणरूपानें व पिंडांत वासनामय कार्यरूपानें असते. ५ वायु = चांचल्य = गति. त्या गतीमुळें.

वायोरूपें देवतें भूतें । आंगीं भरतीं अकस्मातें ।
वीध[1] केलियां प्रेतें । सावध होतीं ॥ २० ॥
राहाणें[2] ब्राह्मणसमंध जाती । राहाणें ठेवणीं सांपडती ।
नाना गुंतले उगवती । प्रत्यक्ष राहाणें ॥ २१ ॥
वारें निराळें न बोले । देहामधें भरोन डोले ।
आळी[3] घेऊन जन्मा आले । कित्येक प्राणी ॥ २२ ॥
ऐसा वायोचा विकार । येवंचे कळेना विस्तार ।
सकळ कांहीं चराचर । वायोमुळें ॥ २३ ॥
वायो स्तब्धरूपें सृष्टीधर्ता । वायो चंचळरूपें सृष्टीकर्ता ।
न कळे तरी विचारीं प्रवर्ता । ह्मणिजे कळे ॥ २४ ॥
मुळापासून सेवटवरी । वायोचि सकळ कांहीं करी ।
वायोवेगळें कर्तुत्व चतुरीं । मज निरोपावें ॥ २५ ॥
जाणीवरूप मूळमाया । जाणीव जाते आपल्या ठाया[4] ।
गुप्त प्रगट होऊनियां । विश्वीं वर्ते ॥ २६ ॥
कोठें गुप्त कोठें प्रगटे । जैसें जीवन उफाळे[5] आटे ।
पुढें मागुता वोघ लोटे । भूमंडळीं ॥ २७ ॥
तैसाच वायोमधें जाणीवप्रकार । उमटे आटे निरंतर ।
कोठें विकारे कोठें समीर । उगाच वाजे ॥ २८ ॥
वारीं आंगावरून जाती । तेणें हातपाये वाळती ।
वारा वाजतां करपती । आलीं पिकें ॥ २९ ॥
नाना रोगांचीं नाना वारीं । पीडा करिती पृथ्वीवरी ।
वीज कडाडी अंबरीं । वायोमुळें ॥ ३० ॥

---

१ विधिविधान. २ अंगांत दैवत घालणें. ३ आसक्ति. ४ स्वरूपीं लीन होते. ५ भरतीमुळें वाढतें. ६ वारा.

वायोकरितां रागोद्धार । कळे वोळखीचा निर्धार[१]
दीप[२] लागे मेघ[३] पडे हा चमत्कार। रागोद्धारीं ॥३१॥
वायो फुंकितां भुली पडती । वायो फुंकितां खांडकें[४]
करपती । वायोकरितां चालती । नाना मंत्र ॥ ३२ ॥
मंत्रें देव प्रगटती । मंत्रें भूतें अखरकिती[५] ।
बाजीगरी वोडंबरी[६] करिती । मंत्रसामर्थ्यें ॥ ३३ ॥
राक्षसांची मावरचना । ते हे देवांदिकां कळेना ।
विचित्र सामर्थ्यें नाना । स्तंबनमोहनादिकें ॥ ३४ ॥
धडचि[७] पिसें[८] करावें । पिसेंच उमजवावें ।
नाना विकार सांगावे । किती ह्मणोनी ॥ ३५ ॥
मंत्रीं संग्राम देवांचा । मंत्रीं साभिमान ऋषींचा ।
महिमा मंत्रसामर्थ्याचा । कोण जाणे ॥ ३६ ॥
मंत्री पक्षी आटोपिती । मूशकें स्वापदें बांधती ।
मंत्रीं माहांसर्प खिळिती । आणी धनलाभ ॥ ३७॥
आतां असो हा प्रश्न जाला । बद्धाचा जन्म प्रत्यया
आला । मागील प्रश्न फिटला । श्रोतयाचा ॥ ३८ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहांतनिरूपणनाम
समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ स्वरज्ञानाचा निश्चय. २ दीपकल्याण राग. ३ मेघमल्हार राग. ४ फोड, गळवें. ५ आकर्षित होतात. ६ जादूचे व मंत्रविद्येचे चमत्कार. ७ शहाण्यास. ८ वेडें.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म वारितां वारेना । ब्रह्म सारितां सरेना ।
ब्रह्म कांहीं वोसरेना । येकीकडे ॥ १ ॥
ब्रह्म भेदितां भेदेना । ब्रह्म छेदितां छेदेना ।
ब्रह्म परतें होयेना । केलें तरी ॥ २ ॥
ब्रह्म खंडेना अखंड । ब्रह्मीं नाहीं दुसरें बंड ।
तरी कैसें हें ब्रह्मांड । सिरकलें मधें ॥ ३ ॥
पर्वत पाषाण सिळा सिखरें । नाना स्थळें स्थळांतरें ।
भूगोळरचना कोण्याप्रकारें । जाली परब्रह्मीं ॥ ४ ॥
भूगोळ आहे ब्रह्मामधें । ब्रह्म आहे भूगोळामधें ।
पाहातां येक येकांमधें । प्रत्यक्ष दिसे ॥ ५ ॥
ब्रह्मीं भूगोळें पैस केला । आणी भूगोळहि ब्रह्में भेदिला
विचार पाहातां प्रत्यय आला । प्रत्यक्ष आतां ॥ ६ ॥
ब्रह्में ब्रह्मांड भेदिलें । हें तों पाहातां नीटचि जालें ।
परी ब्रह्मास ब्रह्मांडें भेदिलें । हें विपरीत दिसे ॥ ७ ॥
भेदिलें नाहीं ह्मणावें । तरी ब्रह्मीं ब्रह्मांड स्वभावें ।
हें सकळांस अनुभवें । दिसत आहे ॥ ८ ॥
तरी हें आतां कैसें जालें । विचारून पाहिजे बोलिलें ।
ऐसें श्रोतीं आक्षेपिलें । आक्षेपवचन ॥ ९ ॥
आतां याचें प्रत्योत्तर । सावध ऐका निरोत्तर ।
येथें पडिले कीं विचार । संदेहाचे ॥ १० ॥
ब्रह्मांड नाहीं ह्मणों तरी दिसे । आणी दिसे ह्मणों तरी
नासे । आतां हें समजती कैसें । श्रोतेजन ॥ ११ ॥
तंव श्रोते जाले उद्दित[1] । आहों ह्मणति सावचित्त ।

---

१ उत्कंठित; उत्सहित.

प्रसंगें बोलों उचित । प्रत्योत्तर ।। १२ ।।
आकाशीं दीपास लाविलें । दीपें आकाश परतें केलें ।
हें तों घडेना पाहिलें । पाहिजे श्रोतीं ।। १३ ।।
आप तेज अथवा पवन । सारूं न सकती गगन ।
गगन पाहातां सघन[1] । चळेल कैसें ।। १४ ।।
अथवा कठीण जाली मेदिनी । तरी गगनें केली चाळणी ।
पृथ्वीचें सर्वांग भेदुनी । राहिलें गगन ।। १५ ।।
याची प्रचित ऐसी असे । जें जडत्वा आलें तितुकें नासे ।
आकाश जैसें तैसें असे । चळणार नाहीं ।। १६ ।।
वेगळेपणें पाहावें । तयास आकाश म्हणावें ।
अभिन्न होतां स्वभावें । आकाश ब्रह्म ।। १७ ।।
तस्मात आकाश चळेना । भेद गगनाचा कळेना ।
भासलें ब्रह्म[2] तयास जाणा । आकाश म्हणावें ।।१८।।
निर्गुण ब्रह्मसें भासलें । कल्पूं जातां अनुमानलें ।
म्हणोन आकाश बोलिलें । कल्पनेसाठीं ।। १९ ।।
कल्पनेसि भासे भास । तितुकें जाणावें आकाश ।
परब्रह्म निराभास । निर्विकल्प ।। २० ।।
पंचभूतांमधें वास । ह्मणौन बोलिजे आकाश ।
भूतांतरीं जो ब्रह्मांश । तेंचि गगन ।। २१ ।।
प्रत्यक्ष[3] होतें जातें । अचळ कैसें ह्मणावें त्यातें ।
म्हणोनियां गगनातें । भेदिलें नाहीं ।। २२ ।।

---

१ घनदाट; सर्वत्र सारखें २ ब्रह्म पहातां येत नाहीं; तरीहि पाहूं गेल्यास ब्रह्मासारखें जें वाटतें तें. तें अचल नव्हे; मात्र ३ वरील तेरावी ओवी पहा. दीपादि दृश्य प्रत्यक्ष होतें व जातें, त्यामुळें गगनांत कांहीच बदल, भेद, होत नाहीं.

पृथ्वी विरोन उरे जीवन । जीवन नस्तां उरे अग्न ।
अग्न विझतां उरे पवन । तोहि नासे ।। २३ ।।
मिथ्या आलें आणी गेलें । तेणें खरें तें भंगलें ।
ऐसें हें प्रचितीस आलें । कोणेंपरी ।। २४ ।।
भ्रमें प्रत्यक्ष दिसतें । विचार पाहातां काये तेथें ।
भ्रममूळ या जगातें । खरें कैसें म्हणावें ।। २५ ।।
भ्रम शोधितां कांहींच नाहीं । तेथें भेदिलें कोणें काई ।
भ्रमें भेदिलें ह्मणतां ठाईं । भ्रमचि मिथ्या ।। २६ ।।
भ्रमाचें रूप मिथ्या जालें । मग सुखें म्हणावें भेदिलें ।
मुळीं लटिकें त्यानें केलें । तेंहि तैसें ।। २७ ।।
लटिक्यानें उवंड केलें । तरी आमुचें काये गेलें ।
केलें ह्मणतांच नाथिलें । शाहाणे जाणती ।। २८ ।।
सागरामधें खसखस । तैसें परब्रह्मीं दृश्य ।
मतीसारिखा मतिप्रकाश । अंतरीं वाढे ।। २९ ।।
मती करितां विशाळ । कवळों लागे अंतराळ[1] ।
पाहातां भासे ब्रह्मगोळ । कवीठ[2] जैसें ।। ३० ।।
वृत्ति त्याहून विशाळ । करितां ब्रह्मांड बद्रिफळ[3] ।
ब्रह्माकार होतां केवळ । कांहींच नाहीं ।। ३१ ।।
आपण विवेकें विशाळला । मर्यादेवेगळा जाला ।
मग ब्रह्मगोळ देखिला । वटबीजन्यायें[4] ।। ३२ ।।
होतां त्याहून विस्तीर्ण । वटबीजकोटिप्रमाण[5] ।
आपण होतां परिपूर्ण । कांहींच नाहीं ।। ३३ ।।

---

१ गगनाला कवटाळतें. २ कवठाएवढें. ३ बोराएवढें. ४ वडाच्या बीप्रमाणें क्षुद्र. ५ क्षुद्र वटबीजापेक्षांहि कोटिपटीनें आणखी क्षुद्र; अणुप्रमाण.

आपण भ्रमें लाहानाळला । केवळ देहधारी[1] जाला ।
तरी मग ब्रह्मांड त्याला । कवळेल कैसें ।। ३४ ।।
वृत्ति[2] ऐसी वाढवावी । पसरून नाहींच करावी ।
पूर्णब्रह्मास पुरवावी । चहूंकडे ।। ३५ ।।
जंव येक सुवर्ण आणितां । तेणें ब्रह्मांड मढवितां ।
कैसें होईल तें तत्वतां । बरें पाहा ।। ३६ ।।
वस्तु[3] वृत्तीस कवळे । तेणें वृत्ति फाटोन वितुळे ।
निर्गुण आत्माच निवळे । जैसा तैसा ।। ३७ ।।
येथें फिटली आशंका । श्रोते हो संदेह धरूं नका ।
अनुमान असेल तरी विवेका । अवलोकावें ।। ३८ ।।
विवेकें तुटे अनुमान । विवेकें होये समाधान ।
विवेकें आत्मनिवेदन । मोक्ष लाभे ।। ३९ ।।
केली[4] मोक्षाची उपेक्षा । विवेकें सारिलें पूर्वपक्षा ।
सिद्धांत आत्मा प्रत्यक्षा । प्रमाण नलगे ।। ४० ।।
हे प्रचितीचीं उत्तरें । कळती सारासारविचारें ।
मननध्यासें साक्षात्कारें । पावन होईजे ।। ४१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे संदेहवारणनाम समास नवम ।। ९ ।।

---

१ देहबुद्धीचा. २ या ओवींत निर्गुण ध्यानाचें इंगित सांगितलें आहे. ३ वृत्तीला जसजसें स्वरूपाचें आकलन होत जाईल तसतशी ती व्यापक होत जाऊन, फाटून, सूक्ष्म होईल म्हणजे वितळत जाईल. ती पूर्णपणें नष्ट झाल्यावर आत्मसाक्षात्कार होईल. ४ मुक्तपणालाहि तो विसरला. अशा रीतीनें विवेकबळानें पूर्वपक्षाला म्हणजे साऱ्या मायेलाच बाजूला सारल्यामुळें,त्यागिल्यामुळे, सिद्धांतस्वरूप जो आत्माराम तोच तो झाला. हा स्वानुभव असल्यानें आतां दुसऱ्या प्रमाणाची गरज नाही.

॥ श्रीराम ॥

देउळामधें जगन्नाथेक । आणी देउळावरी बैसला काक[1]
परी तो देवाहून अधिक । म्हणों नये कीं ॥ १ ॥
सभा बैसली राजद्वारीं । आणी मर्कट गेलें स्तंभावरी ।
परी तें सभेहून श्रेष्ठ चतुरीं । कैसें मानावें ॥ २ ॥
ब्राह्मण स्नान करून गेले । आणी बक[2] तैसेचि बैसले ।
परी ते ब्राह्मणापरीस भले । कैसे मानावे ॥ ३ ॥
ब्राह्मणामधें कोणी नेमस्त । कोणी जाले अव्यावेस्त ।
आणी स्वान सदा ध्यानस्त । परी तें उत्तम नव्हे ॥ ४
ब्राह्मण लक्षमुद्रा नेणे । मार्जर लक्षविषईं शाहाणें ।
परी ब्राह्मणापरीस विशेष कोणें । म्हणावें तयासी ॥ ५
ब्राह्मण पाहे भेदाभेद । मक्षिका सर्वांस अभेद ।
परी तीस जाला ज्ञानबोध । हें तों न घडे कीं ॥ ६ ॥
उंच वस्त्रें नीच ल्याला । आणी समर्थ उघडाच बैसला
परी तो आहे परीक्षिला । परीक्षवंतीं ॥ ७ ॥
बाह्याकार केला अधीक । परी तो अवघा लोकिक ।
येथें पाहिजे मुख्य येक । अंतरनिष्ठा ॥ ८ ॥
लोकिक बरा संपादिला । परी अंतरीं सावध नाहीं जाला ।
मुख्यदेवास[3] चुकला । तो आत्मघातकी ॥ ९ ॥
देवास भजतां देवलोक । पित्रांस भजतां पित्रलोक ।
भूतांस भजतां भूतलोक । पाविजेतो ॥ १० ॥
जेणें जयास भजावें । तेणें त्या लोकासी जावें ।

---

१ कावळा. २ बगळे. ३ आत्मारामास.

निर्गुणीं भजतां व्हावें । निर्गुणचि स्वयें ॥ ११ ॥
निर्गुणाचें कैसें भजन[1] । निर्गुणीं असावें अनन्य ।
अनन्य होतां होईजे धन्य । निश्चयेंसीं ॥ १२ ॥
सकळ केलियाचें सार्थक । देव वोळखावा येक ।
आपण कोण हा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ १३ ॥
देव पाहातां निराकार । आपला तों माईक विचार ।
सोहं आत्मा हा निर्धार । बाणोन गेला ॥ १४ ॥
आतां अनुमान तो काई । वस्तु आहे वस्तुचा ठाईं ।
देहभाव कांहींच नाहीं । धांडोळितां ॥ १५ ॥
सिद्धास आणी साधन । हा तों अवघाच अनुमान ।
मुक्तास आणी बंधन । आडळेना ॥ १६ ॥
साधनें जें कांहीं साधावें । तें तों आपणचि स्वभावें ।
आतां साधकाच्या नांवें । सुन्याकार ॥ १७ ॥
कुल्लाळ[2] पावला राजपदवी । आतां रासभें[3] कासया राखावीं ।
कुल्लाळपणाची उठाठेवी । कासया पाहिजे ॥ १८ ॥
तैसा[4] अवघा वृत्तीभाव । नाना साधनाचा उपाव ।
साघ्य जालियां कैंचा ठाव । साधनासी ॥ १९ ॥
साधनें काये साधावें । नेमें काये फळ घ्यावें ।
आपण वस्तु भरंगळावें । कासयासी ॥ २० ॥

---

१ निर्गुणच होणें हें निर्गुणाचें भजन. २ कुंभार. ३ गाढवें. ४ प्रत्येक साधन हें वृत्तिमयच असल्यानें शेवटीं वृत्ति वाढविण्या-सच कारण होतें, म्हणून साध्याशीं तद्रूप होणें हेंच खरें साधन होय.

देह[१] तरी पांचा भूतांचा । जीव तरी अंश ब्रह्मींचा ।
परमात्मा तरी अनन्याचा । ठाव पाहा ॥ २१ ॥
उगेंचि पाहातां मीपण दिसे । शोध घेतां कांहींच नसे ।
तत्वें तत्व निरसे । पुढें निखळ आत्मा ॥ २२ ॥
आत्मा आहे आत्मपणें । जीव आहे जीवपणें ।
माया आहे मायापणें । विस्तारली ॥ २३ ॥
ऐसें अवघेंचि आहे । आणी आपणहि कोणीयेक आहे ।
हें सकळ शोधून पाहे । तोचि ज्ञानी ॥ २४ ॥
शोधूं जाणे सकळांसी । परी पाहों नेणे आपणासी ।
ऐसा ज्ञानी येकदेसी । वृत्तिरूपें[२] ॥ २५ ॥
तें वृत्तिरूप जरी पाहिलें । तरी मग कांहींच नाहीं राहिलें ।
प्रकृतिनिरासें अवघेंचि गेलें । विकारवंत ॥ २६ ॥
उरलें तें निखळ निर्गुण । विवंचितां तेंचि आपण ।
ऐसी हे परमार्थाची खूण । अगाध आहे ॥ २७ ॥
फळ येक आपण येक । ऐसा नाहीं हा विवेक ।
फळाचें[३] फळ कोणीयेक । स्वयेंचि होईजे ॥ २८ ॥
रंक[४] होतां राजा जाला । बरें पाहातां प्रत्यये आला ।
रंकपणाचा गलबला । रंकीं करावा ॥ २९ ॥
वेद शास्त्रें पुराणें । नाना साधनें निरूपणें ।
सिद्ध साधु ज्याकारणें । नाना सायास करिती ॥ ३० ॥

---

१ स्वत:ला देह समजत असलास तर तूं पांचभौतिक झालास, जीव समजत असलास तर नुसता अंशमात्रच झालास; परंतु जर परमात्माच समजत असलास तर मग तद्रूप होण्याचाच मार्ग धर. २ मीपणाच्या वृत्तीनें. ही अतिमहत्त्वाची सूचना आहे व पुढच्या ओवींत यावर उपाय सांगितला आहे. ३ सर्वश्रेष्ठ फळ =आत्मस्वरूप. ४ दीन; भिकारी.

तें ब्रह्मरूप आपणचि आंगें। सारासारविचारप्रसंगें।
करणें न करणें वाउगें। कांहींच नाहीं ॥ ३१ ॥
रंक राजआज्ञेसि भ्यालें। तेंचि पुढें राजा जालें।
मग तें भयेचि उडालें। रंकपणासरिसें ॥ ३२ ॥
वेदें वेदाज्ञेनें चालावें। सच्छास्त्रें शास्त्र अभ्यासावें।
तीर्थें तीर्थासि जावें। कोण्याप्रकारें ॥ ३३ ॥
अमृतें सेवावें अमृत। अनंतें पाहावा अनंत।
भगवंतें लक्षावा भगवंत। कोण्याप्रकारें ॥ ३४ ॥
संतें असंत[1] त्यागावें। निर्गुणें निर्गुणासी भंगावें।
स्वरूपें स्वरूपीं रंगावें। कोण्याप्रकारें ॥ ३५ ॥
अंजनें ल्यावें अंजन। धनें साधावें धन।
निरंजनें निरंजन। कैसें अनुभवावें ॥ ३६ ॥
साध्य[2] करावें साधनासी। ध्ययें[3] धरावें ध्यानासीं।
उन्मनें आवरावें मनासी। कोण्याप्रकारें ॥ ३७ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे स्थितिनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ जगज्जोती नाम दशक दशम ॥ १० ॥

॥ श्रीराम ॥

सकळांचें अंतःकरण येक। किंवा येक नव्हे अनेक।
ऐसें हें निश्चयात्मक। मज निरोपावें ॥ १ ॥

---

१ जें संत म्हणजे सदा सर्वत्र स्थित, व्यापक, आहे त्यानें नसलेल्याचा त्याग कसा करावा बरें? २ साध्यें. ३ ध्येयें.

ऐसें श्रोतयानें पुसिलें । अंतःकरण येक किं वेगळालें ।
याचें उत्तर ऐकिलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ २ ॥
समस्तांचें अंतःकर्ण येक । निश्चयो जाणावा नेमक ।
हा प्रत्ययाचा[१] विवेक । तुज निरोपिला ॥ ३ ॥
श्रोता म्हणे वक्तयासी । अंतःकर्ण येक समस्तांसी ।
तरी मिळेना येकयेकासी । काये निमित्य ॥ ४ ॥
येक जेवितां अवघे धाले[२] । येक निवतां अवघे निवाले ।
येक मरतां अवघे मेले । पाहिजेत कीं ॥ ५ ॥
येक सुखी येक दुःखी । ऐसें वर्तते लोकिकीं ।
येका अंतःकर्णाची वोळखी । कैसी जाणावी ॥ ६ ॥
जनीं वेगळाली भावना । कोणास कोणीच मिळेना ।
म्हणौन हें अनुमाना । येत नाहीं ॥ ७ ॥
अंतःकर्ण येक असतें । तरी येकाचें येकास कळों येतें ।
कांहीं चोरितांच न येतें । गौप्य गुह्य ॥ ८ ॥
याकारणें अनुमानेना । अंतःकर्ण येक हें घडेना ।
विरोध लागला जना । काये निमित्य ॥ ९ ॥
सर्प डसाया येतो । प्राणी भेऊन पळतो ।
येक अंतःकरण तरी तो । विरोध नसावा ॥ १० ॥
ऐसी श्रोतयाची आशंका । वक्ता ह्मणे चळों नका ।
सावध होऊन ऐका । निरूपण ॥ ११ ॥
अंतःकर्ण ह्मणिजे जाणीव । जाणीव जाणता स्वभाव ।
देहरक्षणाचा उपाव । जाणती कळा ॥ १२ ॥
सर्प जाणोन डंखूं आला । प्राणी जाणोन पळाला ।
दोहींकडे जाणीवेला । बरें पाहा ॥ १३ ॥

---

१ स्वानुभवाचा. २ तृप्त झाले.

दोहींकडे जाणीवेसी पाहिलें। तरी अंतःकर्ण येकचि जालें।
विचारितां प्रत्यया आलें। जाणीवरूपें ॥ १४ ॥
जाणीवरूपें अंतःकर्ण। सकळांचें येक हें प्रमाण।
जीवमात्रांस जाणपण। येकचि असे ॥ १५ ॥
येके दृष्टीचें देखणें। येके जिव्हेचें चाखणें।
ऐकणें स्पर्शणें वास घेणें। सर्वत्रांस येक ॥ १६ ॥
पशु पक्षी किडा मुंगी। जीवमात्र निर्माण जगीं।
जाणीवकळा सर्वांलागीं। येकचि आहे ॥ १७ ॥
सर्वांस जळ तें सीतळ। सर्वांस अग्नि तेजाळ।
सर्वांस अंतःकर्ण केवळ। जाणती कळा ॥ १८ ॥
आवडे नावडे ऐसें जालें। तरी हें देहस्वभावावरी गेलें।
परंतु हें कळों आलें। अंतःकर्णयोगें ॥ १९ ॥
सर्वांचें अंतःकर्ण येक। ऐसा निश्चयो निश्चयात्मक।
जाणती याचें कौतुक। चहुंकडे ॥ २० ॥
इतुकेन फिटली आशंका। आतां अनुमान करूं नका।
जाणणें तितुकें येका। अंतःकर्णाचें ॥ २१ ॥
जाणोन जीव चारा घेती। जाणोन भिती लपती।
जाणोनियां पळोन जाती। प्राणीमात्र ॥ २२ ॥
किडामुंगीपासून ब्रह्मादिक। समस्तांस अंतःकर्ण येक।
ये गोष्टीचें कौतुक। प्रत्यें[1] जाणावें ॥ २३ ॥
थोर लाहान तरी अग्नी। थोडें बहु तरी पाणी।
न्यून पूर्ण तरी प्राणी। अंतःकर्ण जाणती ॥ २४ ॥
कोठें उणें कोठें अधीक। परंतु जिनसमासला येक।
जंगम[2] प्राणी कोणीयेक। जाटिल्याविण[3] नाहीं ॥ २५ ॥

१ प्रत्ययें; अनुभवानें. २ हालचाल करणारा. ३ जाणिवेशिवाय.

जाणीव ह्मणिजे अंतःकर्ण । अंतःकर्ण विष्णूचा अंश जाण ।
विष्णु करितो पाळण । येणें प्रकारें ।। २६ ।।
नेणतां प्राणी संव्हारतो । नेणीव तमोगुण बोलिजेतो ।
तमोगुणें रुद्र संव्हारितो । येणें प्रकारें ।। २७ ।।
कांहीं जाणीव कांहीं नेणीव । हा रजोगुणाचा स्वभाव ।
जाणतां नेणतां जीव । जन्मास येती ।। २८ ।।
जाणीवेनें होतें सुख । नेणीवेनें होतें दुःख ।
सुखदुःख अवश्यक । उत्पत्तिगुणें ।। २९ ।।
जाणण्यानेणण्याची बुद्धि । तोचि देहीं जाणावा विधी
स्थूळ देहीं ब्रह्मा त्रिशुद्धी[1] । उत्पत्तिकर्ता ।। ३० ।।
ऐसा उत्पत्ति स्थिति संव्हार । प्रसंगें बोलिला विचार
परंतु याचा निर्धार । प्रत्यें पाहावा ।। ३१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतःकर्णयेकनाम
समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

स्वामीनें विचार दाखविला । येथें विष्णूचा अभाव
दिसोन आला । ब्रह्मा विष्णु महेश ाला । उरी नाहीं ।। १
उत्पत्ति स्थिति संव्हार । ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
याचा पाहातां विचार । प्रत्ययो नाहीं ।। २ ।।
ब्रह्मा उत्पत्तिकर्ता चौमुखांचा । येथें प्रत्ययो नाहीं त्याचा

---

१ तीन शुद्ध वैदिक मार्ग, कर्म – उपासना व ज्ञान. पहा "वेद वदोन मार्ग लाविले" स. ४ ओ. ३६; अथवा त्रिशुद्धि = निश्चयानें. स्थूल देहांत पुत्रादि उत्पन्न करणारा जो रजोगुण तोच ब्रह्मा असें निश्चयपूर्वक समजावें.

पाळणकर्ता विष्णु चौभुजांचा । तोही ऐकोन जाणों ॥ ३
महेश संव्हार करितो । हाही प्रत्ययो कैसा येतो ।
लिंगमहिमा पुराणीं तो । विपरीत[1] बोलिला ॥ ४ ॥
मूळमायेस कोणें केलें । हें तों पाहिजे कळलें ।
तिही देवांचें रूप जालें । ऐलिकडे[2] ॥ ५ ॥
मूळमाया लोकजननी । तयेपासून गुणक्षोभिणी ।
गुणक्षोभिणीपासून त्रिगुणी । जन्म देवां[3] ॥ ६ ॥
ऐसें बोलती शास्त्रकारक । आणि प्रवृत्तीचेहि लोक ।
प्रत्यये पुसतां कित्येक । अकांत करिती ॥ ७ ॥
म्हणोन त्यास पुसावेना । त्यांचेन प्रत्ययो आणवेना ।
प्रत्ययेंविण प्रेत्न नाना । ठकाठकी ॥ ८ ॥
प्रचितीवीण वैद्य ह्मणवी । उगीच करी उठाठेवी ।
तया मूर्खाला गोवी । प्राणीमात्र ॥ ९ ॥
तैसाच हाहि विचार । प्रत्ययें करावा निर्धार ।
प्रत्ययें नस्तां अंधकार । गुरुशिष्यांसी ॥ १० ॥
बरें लोकांस काये ह्मणावें । लोक ह्मणती तेंचि बरवें ।
परंतु स्वामीनें सांगावें । विशद करुनी ॥ ११ ॥
ह्मणों देवीं माया केली । तरी देवांचीं रूपें मायेंत आलीं
जरी ह्मणों मायेनें माया केली । तरी दुसरी नाहीं ॥ १२
जरी ह्मणों भूतीं केली । तरी ते भूतांचीच वळली ।
ह्मणावें जरी परब्रह्में केली । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्व नाहीं ॥
आणी माया खरी असावी । तरी ब्रह्मीं कर्तुत्वाची गोवी ।

---

१ लिंग पुराणांत शिवच उत्पत्ति, स्थिति व लयकर्ता सांगितला आहे. २ मूळमायेच्या उत्पत्तीनंतर. ३ ब्रह्मा, विष्णु व महेश.

माया मिथ्या ऐसी जाणावी । तरी कर्तुत्व कैंचें ।। १४ ।।
आतां हें अवघेंचि उगवे । आणी समास प्रत्यये फावे ।
ऐसें केलें पाहिजे देवें । कृपाळुपणें ।। १५ ।।
वेद मातृकावीण[1] नाहीं । मातृका देहावीण[2] नाहीं ।
देह निर्माण होत नाहीं । देहावेगळा ।। १६ ।।
तया देहामधें नरदेहो । त्या नरदेहांत ब्राह्मणदेहो ।
तया ब्राह्मणदेहास पाहो । अधिकार वेदीं ।। १७ ।।
असो वेद कोठून जाले । देह कासयाचे केले ।
देव कैसे प्रगटले । कोण्याप्रकारें ।। १८ ।।
ऐसा बळावला अनुमान । केलें पाहिजे समाधान ।
वक्ता ह्मणे सावधान । होईं आतां ।। १९ ।।
प्रत्यये पाहातां सांकडी[3] । अवघी होते विघडाविघडी ।
अनुमानितां घडीनें घडी । काळ जातो ।। २० ।।
लोकधाटी[4] शास्त्रनिर्णये । येथें बहुधा निश्चये ।
ह्मणोनियां येक प्रत्यये । येणार नाहीं ।। २१ ।।
आतां शास्त्राची भीड धरावी । तरी सुटेना हे गथागोवी[5]
गथागोवी हे उगवावी । तरी शास्त्रभेद दिसे ।। २२ ।।
शास्त्र रक्षून प्रत्यये आणिला । पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत पाहिला । शाहाणा मूर्ख समजाविला । येका वचनें ।। २३
शास्त्रींच पूर्वपक्ष बोलिला । पूर्वपक्ष म्हणावें लटक्याला
विचार पाहातां आम्हांला । शब्द नाहीं ।। २४ ।।

---

१ साडेतीन–अ, उ, म व अर्धमात्रा – मात्रा व त्यांचा प्रणवात्मक उच्चार. २ उच्चार देहाशिवाय होत नाहीं. ३ अडचण. ४ जनरूढी. ५ गोंधळ.

तथापि बोलों कांहींयेक । शास्त्र रक्षून कौतुक ।
श्रोतीं सादर विवेक । केला पाहिजे ।। २५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहआशंकानाम
समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

उपाधीविण[१] जें आकाश । तेंचि ब्रह्म निराभास ।
तें निराभासीं मूळमायेस । जन्म जाला ।। १ ।।
तें मूळमायेचें लक्षण । वायोस्वरूपचि[२] जाण ।
पंचभूतें आणि त्रिगुण । वायोआंगीं ।। २ ।।
आकाशापासून वायो जाला । तो वायेदेव[३] बोलिला ।
वायोपासून अग्नी जाला । तो अग्निदेव ।। ३ ।।
अग्नीपासून जालें आप । तें नारायेणाचें स्वरूप ।
आपापासून पृथ्वीचें रूप । तें बीजाकारें ।। ४ ।।
ते पृथ्वीचे पोटीं पाषाण । बहु देवांचें लक्षण ।
नाना प्रचित प्रमाण । पाषाणदेवीं ।। ५ ।।
नाना वृक्ष मृत्तिका । प्रचित रोकडी विश्वलोकां ।
समस्त देवांचा थारा[४] येका । वायोमध्यें[५] ।। ६ ।।
देव यक्षिणी कात्यायेणी । चामुंडा जखिणी मानविणी ।
नाना शक्ति नाना स्थानीं । देशपरत्वें ।। ७ ।।
पुरुषनामें कित्येक । देव असती अनेक ।
भूतें देवतें नपुषक[६] । नामें बोलिजेती ।। ८ ।।

---

१ शून्यत्वाच्या उपाधीशिवाय. २ चंचल. ३ पंचभूतांतील वायु. ४ आश्रय. ५ वृक्ष, मृत्तिका, पाषाणादिकांतहि वायु हा असतोच. ६ भूतें, देवतें, हीं नपुंसकलिंगीं नांवें आहेत.

देव देवता देवतें भूतें । पृथ्वीमध्यें असंख्यातें ।
परंतु या समस्तांतें । वायोस्वरूप बोलिजे ।। ९ ।।
वायोस्वरूप सदा असणें । प्रसंगें नाना देह धरणें ।
गुप्त प्रगट होणें जाणें । समस्तांसी ।। १० ।।
वायोस्वरूपें विचरती । वायोमध्यें जगज्जोती ।
जाणतीकळा[1] वासना वृत्ति । नाना भेदें ।। ११ ।।
आकाशापासून वायो जाला । तो दों प्रकारें विभागला ।
सावधपणें विचार केला । पाहिजे श्रोतीं ।। १२ ।।
येक वारा सकळ जाणती । येक वायोमधील जगज्जोती ।
जगज्जोतीच्या अनंत मूर्ती । देवदेवतांच्या ।। १३ ।।
वायो बहुत विकारला । परंतु दों प्रकारें विभागला ।
आतां विचार ऐकिला । पाहिजे तेजाचा ।। १४ ।।
वायोपासून तेज जालें । उष्ण सीतळ प्रकाशलें ।
द्विविध रूप ऐकिलें । पाहिजे तेजाचें ।। १५ ।।
उष्णापासून जाला भानु[2] । प्रकाशरूप देदीप्यमानु ।
सर्वभक्षक हुताशनु[3] । आणी विद्युल्यता ।। १६ ।।
सीतळापासून आप अमृत । चंद्र तारा आणी सीत[4] ।
आतां परिसा सावचित्त । होऊन श्रोते ।। १७ ।।
तेज बहुत विकारलें । परंतु द्विविधाच बोलिलें ।
आपही द्विविधाच निरोपिलें । आप आणी अमृत ।। १८
ऐकें पृथ्वीचा विचार । पाषाण मृत्तिका निरंतर ।
आणीक दुसरा प्रकार । सुवर्ण परीस नाना रत्नें ।।१९
बहुरत्ना वसुंधरा । कोण खोटा कोण खरा ।

---

१ जाणीव, वासना, वृत्ति इ. त्याच जगज्योतीचीं, चैतन्याचीं, नांवें आहेत. २ सूर्य. ३ अग्नि. ४ थंडपणा.

अवघें कळे विचारा-। रूढ होतां ॥ २० ॥
मनुष्यें कोठून जालीं । हे मुख्य आशंका राहिली ।
पुढें वृत्ति सावध केली । पाहिजे श्रोतीं ॥ २१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहआशंकाशोधननाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां पाहों जातां उत्पत्ती । मनुष्यांपासून मनुष्यें होती ।
पशुपासून पशु निपजती । प्रत्यक्ष आतां ॥ १ ॥
खेचरें[1] आणी भूचरें । वनचरें आणी जळचरें ।
नाना प्रकारीचीं शरीरें । शरीरांपासून होती ॥ २ ॥
प्रत्यक्षास आणी प्रमाण । निश्चयास आणी अनुमान ।
मार्ग देखोन आडरान । घेऊंच नये ॥ ३ ॥
विपरीतांपासून विपरीतें होती ।परी शरीरेंचि बोलिजेती
शरीरावांचून उत्पत्ती । होणार नाहीं ॥ ४ ॥
तरी हे उत्पत्ति कैसी जाली । कासयाची कोणें केली ।
जेणें केली त्याची निर्मिली । काया कोणें ॥ ५ ॥
ऐसें पाहातां उदंड लांबलें । परी मुळीं शरीर कैसें जालें ।
कासयाचें उभारिलें । कोणें कैसें ॥ ६ ॥
ऐसी हे मागील आशंका । राहात गेली ते ऐका ।
कदापि जाजु[2] घेऊं नका । प्रत्ययो आलियानें ॥ ७ ॥
प्रत्ययोचि आहे प्रमाण । मूर्खास वाटे अप्रमाण ।
पिंडें प्रचितशब्दें[3] जाण । विश्वासासी[4] ॥ ८ ॥

---

१ आकाशगामी. २ दुराग्रह. ३ प्रचित या शब्दें. ४ या देहांत (जीवाला) प्रतीतीमुळेंच, अनुभवानेंच, विश्वास निर्माण होतो.

ब्रह्मीं मूळमाया जाली । तेचि अष्टधा प्रकृति बोलिली ।
भूतीं त्रिगुणीं कालवली । मूळमाया ॥ ९ ॥
ते मूळमाया वायोस्वरूप । वायोमध्यें जाणीवेचें रूप ।
तेचि इच्छा परी आरोप । ब्रह्मीं न घडे ॥ १० ॥
तथापि ब्रह्मीं कल्पिला । तरी तो शब्द वायां गेला ।
आत्मा निर्गुण संचला । शब्दातीत ॥ ११ ॥
आत्मा निर्गुण वस्तु ब्रह्म । नाममात्र तितुका भ्रम ।
कल्पून लाविला संभ्रम[1] । तरी तो लागणार नाहीं ॥ १२
तथापि आग्रहें लाविला । जरी धोंडा मारिला आकाशाला
आकाशावरी कुंथिला । तरी तें तुटेना ॥ १३ ॥
तैसें ब्रह्म निर्विकार । निर्विकारीं लाविती विकार ।
विकार नासे निर्विकार । जैसें तैसें ॥ १४ ॥
आतां ऐका प्रत्ययो । जाणोनि धरावा निश्चयो ।
तरीच पाविजे जयो । अनुभवाचा ॥ १५ ॥
मायाब्रह्मीं जो समीर । त्यांत जाणता तो ईश्वर[2] ।
ईश्वर आणी सर्वेश्वर । तयासीच बोलिजे ॥ १६ ॥
तोचि ईश्वर गुणासी[3] आला । त्याचा त्रिगुणभेद जाला ।
ब्रह्मा विष्णु महेश उपजला । तये ठाईं ॥ १७ ॥
सत्व रज आणी तम । हे त्रिगुण उत्तमोत्तम ।
यांच्या स्वरूपाचा अनुक्रम । मागां निरोपिला ॥ १८ ॥
जाणता विष्णु भगवान । जाणतानेणता चतुरानन ।
नेणता महेश पंचानन । अत्यंत भोळा ॥ १९ ॥

---

१ विपुल भ्रम; भ्रमात्मक नांवरूपाचें अवडंबर. २ ब्रह्माच्या ठिकाणीं वायुस्वरूप जी मूळमाया तिच्या ठिकाणींची जी जाणीवकळा तोच ईश्वर. ३ त्याच जाणिवेंपासून गुणमाया झाली.

त्रिगुण त्रिगुणीं कालवले । कैसे होती वेगळाले ।
परी विशेष न्यून भासले । ते बोलावे लागती ॥ २० ॥
वायोमध्यें विष्णु होता । तो वायोस्वरूपचि तत्वतां[1]।
पुढें जाला देहधर्ता । चतुर्भुजु ॥ २१ ॥
तैसाच ब्रह्मा आणी महेश । देह धरिती सावकास ।
गुप्त प्रगट होतां तयांस । वेळ नाहीं ॥ २२ ॥
आतां रोकडी प्रचिती । मनुष्यें गुप्त प्रगटती ।
मां त्या देवांच्याच मूर्ती । सामर्थ्यवंत ॥ २३ ॥
देव देवता भूतें देवतें । चढतें सामर्थ्य आहे तेथें ।
येणेंचि न्यायें राक्षसांतें । सामर्थ्यकळा ॥ २४ ॥
झोटिंग वायोस्वरूप असती । सवेंच खुळखुळां चालती ।
खोबरीं खारिका टाकून देती । अकस्मात ॥ २५ ॥
अवघेंचि न्याल अभावें । तरी हें बहुतेकांस ठावें ।
आपुलाल्या अनुभवें । विश्वलोक जाणती ॥ २६ ॥
मनुष्यें धरिती शरीरवेष । नाना परकायाप्रवेश ।
मां तो परमात्मा जगदीश । कैसा न धरी ॥ २७ ॥
ह्मणोनि वायोस्वरूपें देह धरिले । ब्रह्मा विष्णु महेश
जाले । पुढें तेचि विस्तारले । पुत्रपौत्रीं ॥ २८ ॥
अंतरींच स्त्रिया कल्पिल्या । तों त्या कल्पितांच निर्माण
जाल्या ।
परी तयापासून प्रजा निर्मिल्या । नाहींत कदा ॥ २९ ॥
इछून पुत्र कल्पिले । ते ते प्रसंगीं निर्माण जाले ।
येणें प्रकारें वर्तले । हरिहरादिक ॥ ३० ॥

---

१ मूळमायेंत सत्त्वगुणरूपानें विष्णु वायुरूपच, निराकार, होता.

पुढें ब्रह्मयानें सृष्टी कल्पिली। इछेसरिसी सृष्टी जाली।
जीवसृष्टि निर्माण केली। ब्रह्मदेवें ॥ ३१ ॥
नाना प्रकारीचे प्राणी कल्पिले। इछेसरिसे निर्माण जाले
अवघे जोडेचि उदेले। अंडजजारजादिक ॥ ३२ ॥
येक जळस्वेदापासून जाले। ते प्राणी स्वेदज बोलिले।
येक वायोकरितां जाले। अकस्मात उद्विज[1] ॥ ३३ ॥
मनुष्यांची गौडविद्या। राक्षसांची बोडंबरीविद्या।
ब्रह्मयाची सृष्टिविद्या। येणें प्रकारें ॥ ३४ ॥
कांहींयेक मनुष्यांची। त्याहून विशेष राक्षेसांची।
त्याहून विशेष ब्रह्मयाची। सृष्टिविद्या ॥ ३५ ॥
जाणते नेणते प्राणी निर्मिले। वेद वदोन मार्ग लाविले
ब्रह्मयानें निर्माण केले। येणें प्रकारें ॥ ३६ ॥
मग शरीरांपासून शरीरें। सृष्टि वाढली विकारें।
सकळ शरीरें येणें प्रकारें। निर्माण जालीं ॥ ३७ ॥
येथें आशंका फिटली। सकळ सृष्टी विस्तारली।
विचार पाहातां प्रत्यया आली। येथान्वयें ॥ ३८ ॥
ऐसी सृष्टि निर्माण केली। पुढें विष्णूनें कैसी प्रति-
पाळिली। हेहि विवंचना पाहिली। पाहिजे श्रोतीं ॥ ३९
सकळ प्राणी निर्माण जाले। ते मूळरूपें[2] जाणोन पाळिले
शरीरें[3] दैत्य निर्दाळिले। नाना प्रकारींचे ॥ ४० ॥
नाना अवतार धरणें। दुष्टांचा संव्हार करणें।
धर्म स्थापायाकारणें। विष्णूस जन्म ॥ ४१ ॥

१ उद्भिज. वृक्षादि जमीन फोडून उगवणारे. २ जाणीव या मूळरूपानें. प्रत्येक प्राणी स्वसंरक्षण जाणिवेनेंच करतो. ३ चतुर्भुजादि स्थूलरूपानें दैत्यसंहार केला.

ह्मणोन धर्मस्थापनेचे नर । तेहि विष्णूचे अवतार ।
अभक्त दुर्जन रजनीचर । सहजचि जाले ॥ ४२ ॥
आतां प्राणी जे जन्मले । ते नेणोन संव्हारले ।
मूळरूपें[1] संव्हारिले । येणें प्रकारें ॥ ४३ ॥
शरीरें रुद्र खवळेल । तें जीवसृष्टि संव्हारेल ।
अवघें ब्रह्मांडचि जळेल । संव्हारकाळीं ॥ ४४ ॥
एवं उत्पत्ती स्थिती संव्हार । याचा ऐसा आहे विचार ।
श्रोतीं होऊन तत्पर । अवधान द्यावें ॥ ४५ ॥
कल्पांतीं संव्हार घडेल । तोचि पुढें सांगिजेल ।
पंचप्रळय वोळखेल । तोचि ज्ञानी ॥ ४६ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बीजलक्षणनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रळयाचें लक्षण । पिंडीं दोनी प्रळये जाण ।
येक निद्रा येक मरण । देहांतकाळ ॥ १ ॥
देहधारक तिनी मूर्ती[2] । निद्रा जेव्हां संपादिती ।
तो निद्राप्रळय श्रोतीं । ब्रह्मांडींचा जाणावा ॥ २ ॥
तिनी मूर्तीस होईल अंत । ब्रह्मांडास मांडेल कल्पांत ।
तेव्हां जाणावा नेमस्त । ब्रह्मप्रळये जाला ॥ ३ ॥
दोनी पिंडीं दोनी ब्रह्मांडीं । च्यारी प्रळय नवखंडीं[3] ।
पांचवा प्रळय उदंडी[4] । जाणिजे विवेकाचा ॥ ४ ॥

---

१ नेणीव या मूळरूपानें. अज्ञानानें प्राण्यांचा संहार होत असतो.
२ ब्रह्माविष्णुमहेश. ३ सृष्टींत. ४ उत्तम; महत्त्वाचा.

ऐसे हे पांचहि प्रळये । सांगितले येथान्वयें ।
आतां हें अनुभवास ये । ऐसें करूं ।। ५ ।।
निद्रा जेव्हां संचरे । तेव्हां जागृतीव्यापार सरे ।
सुषुप्ति[1] अथवा स्वप्न भरे । अकस्मात आंगीं ।। ६।।
या नांव निद्राप्रळये । जागृतीचा होये क्षये ।
आतां ऐका देहांतसमये । ह्मणिजे मृत्यप्रळये ।। ७ ।।
देहीं रोग बळावती । अथवा कठिण प्रसंग पडती ।
तेणें पंचप्राण जाती । व्यापार सांडुनी ।। ८ ।।
तिकडे गेला मनपवनु[2] । इकडे राहिली नुस्ती तनु ।
दुसरा प्रळये अनुमानु । असेचिना ।। ९ ।।
तिसरा ब्रह्मा निजेला । तों हा मृत्यलोक गोळा जाला
अवघा व्यापार खुंटला । प्राणीमात्रांचा ।। १० ।।
तेव्हां प्राणीयांचे सूक्ष्मांश । वायोचक्रीं करिती वास ।
कित्येक काळ जातां ब्रह्मयास । जागृती घडे ।। ११ ।।
पुन्हां मागुती सृष्टि रची । विसंचिले[3] जीव मागुतें संची
सीमा होतां आयुष्याची । ब्रह्मप्रळय मांडे ।। १२ ।।
शत वरुषें मेघ जाती[4] । तेणें प्राणी मृत्य पावती ।
असंभाव्य तर्के[5] क्षिती[6] । मर्यादेवेगळी ।। १३ ।।
सूर्य तपे बाराकळी[7] । तेणें पृथ्वीची होय होळी ।
अग्नि पावतां पाताळीं । शेष विष वमी ।। १४ ।।
आकाशीं सूर्याच्या ज्वाळा । पाताळीं शेष विष वमी गरळा

---

१ गाढ झोप. २ वासनायुक्त प्राण. ३ विस्कळीत झालेले. ४ दिसत नाहींत; पाऊस येत नाहीं. ५ तडके, फाटे. ६ पृथ्वि. ७ बाराहि महिन्यांतल्या बारा आदित्यांचा ताप एकत्र पडावा तसा.

दोहिकडून जळतां भूगोळा । उरी कैंची ॥ १५ ॥
सूर्यास खडतरता[1] चढे । हलकालोळ चहुंकडे ।
कोंसळती मेरूचे कडे । घडघडायमान ॥ १६ ॥
अमरावती सत्यलोक । वैकुंठ कैळासादिक ।
याहिवेगळे नाना लोक । भस्मोन जाती ॥ १७ ॥
मेरू अवघाचि घसरे । तेथील महिमाच वोसरे ।
देवसमुदाव वावरे । वायोचक्रीं ॥ १८ ॥
भस्म जालियां धरत्री । प्रजन्य पडे शुंडाधारी ।
मही विरे जळांतरीं । निमिष्यमात्रें ॥ १९ ॥
पुढें नुस्तें उरेल जळ । त्यास शोषील अनळ[2] ।
पुढें येकवटती ज्वाळ । सर्यादेवेगळे ॥ २० ॥
समुद्रींचा वडवानळ । शिवनेत्रींचा नेत्रानळ ।
सप्तकंचुकींचा आवर्णानळ । सूर्य आणी विद्युल्यता ॥ २१
ऐसे ज्वाळ येकवटती । तेणें देव देह सोडिती ।
पूर्वरूपें मिळोन जाती । प्रभंजनीं[3] ॥ २२ ॥
तो वारा झडपी वैश्वानरा । वन्ही विझेल येकसरा ।
वायो धांवे सैरावैरा । परब्रह्मीं ॥ २३ ॥
धूम्र वितुळे आकाशीं । तैसें होईल समीरासी ।
बहुतांमधें थोडियासी । नाश बोलिला ॥ २४ ॥
वायो वितुळतांच जाण । सूक्ष्म भूतें आणी त्रिगुण ।
ईश्वर सांडी अधिष्ठान । निर्विकल्पीं[4] ॥ २५ ॥

---

१ विशेष उग्रता. २ अग्नि. ३ वायूमध्यें. ४ भूतें व त्रिगुण मिळून अष्टधाप्रकृति व जाणीवरूप ईश्वर हा पुरुष. प्रकृति + पुरुष = वायु + जाणीव = मूळमाया. ती मूळमाया निर्विकल्पस्वरूपीं लीन होते.

तेथें जाणीव राहिली । आणी जगज्जोती निमाली ।
शुद्ध सारांश उरली । स्वरूपस्थिती ।। २६ ।।
जितुकीं कांहीं नामाभिधानें । तये प्रकृतीचेनि गुणें ।
प्रकृती नस्तां बोलणें । कैसें बोलावें ।। २७ ।।
प्रकृती अस्तां[1] विवेक कीजे । त्यास विवेकप्रळये बोलिजे । पांचही प्रळय वोजे[2] । तुज निरोपिले ।। २८

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पंचप्रळयनिरूपणनाम समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

उत्पत्ती स्थिति संव्हार । याचा निरोपिला वेव्हार ।
परमात्मा निर्गुण निराकार । जैसा तैसा ।। १ ।।
होतें वर्ततें आणी जातें । याचा समंध नाहीं तेथें ।
आद्य मध्य अवसान तें । संचलेंचि आहे ।। २।।
परब्रह्म असतचि असे । मध्येंचि हा भ्रम भासे ।
भासे परंतु अवघा नासे । काळांतरीं ।। ३ ।।
उत्पत्तीस्थितीसंव्हारत । मध्येंहि अखंड होत जात ।
पुढें सेवटीं कल्पांत । सकळांस आहे ।। ४ ।।
यामध्यें ज्यास विवेक आहे । तो आधींच जाणताहे ।
सारासार विचारें पाहें । ह्मणोनियां ।। ५ ।।
बहुत भ्रमिष्ट मिळाले । त्यांत उमजल्याचें काय चाले
सृष्टीमधें उमजले । ऐसे थोडे ।। ६ ।।

---

१ प्रलयाची वाट न पहातां, सृष्टि असतांनाच, विवेकानें वरील २६ व्या ओवींत सांगितलेला अनुभव घ्यावा. २ उत्तमप्रकारें.

त्या उमजल्याचें लक्षण । कांहीं करूं निरूपण ।
भ्रमाहून विलक्षण । माहापुरुष ॥ ७ ॥
भ्रम हा नसेल जयासी । मनीं वोळखावें तयासी ।
ऐक आतां भ्रमासी । निरोपिजेल ॥ ८ ॥
येक परब्रह्म संचलें । कदापी नाहीं विकारलें ।
त्यावेगळें भासलें । तें भ्रमरूप[1] ॥ ९ ॥
जयासी बोलिला कल्पांत । त्रिगुण आणी पंचभूत ।
हें अवघेंचि समस्त । भ्रमरूप ॥ १० ॥
मी तूं हा भ्रम । उपासनाहि भ्रम ।
ईश्वरभाव हाहि भ्रम । निश्चयेंसी ॥ ११ ॥
श्लोक ॥ भ्रमेणाहं भ्रमेण त्वं भ्रमेणोपासका जनाः ।
भ्रमेणेश्वरभावत्वं भ्रममूलमिदं जगत् ॥ १ ॥
याकारणें सृष्टि भासत । परंतु भ्रमचि हा समस्त ।
यामध्यें जे विचारवंत । तेचि धन्य ॥ १२ ॥
आतां भ्रमाचा विचारु । अत्यंतचि प्रांजळ करूं ।
दृष्टांतद्वारें विवरूं । श्रोतयांसी ॥ १३ ॥
भ्रमण करितां दुरी देसीं । दिशाभूलि आपणासी ।
कां वोळखी मोडे जीवलगांसी । या नांव भ्रम ॥१४॥
कां उन्मत्त द्रव्य सेविलें । तेणें अनेक भासों लागलें ।
नाना वेथां कां झडपिलें । भूतें तो भ्रम ॥ १५ ॥
दशावतारीं वाटती नारी । कां ते मांडली बाजीगरी ।
उगाच संदेह अंतरीं । या नांव भ्रम ॥ १६ ॥
ठेविला ठाव[2] तो विसरला । कां मार्गीं जातां मार्ग
चुकला । पट्टणामधें[3] भांबावला । या नांव भ्रम ॥१७॥

---

१ काल्पनिक. २ जेथें वस्तु ठेविली ती जागा. ३ शहरांमध्यें.

वस्तु आपणापासीं असतां। गेली ह्मणोनि होये दुचिता[1]
आपलें आपण विसरतां। या नांव भ्रम ॥ १८ ॥
कांहीं पदार्थ विसरोन गेला। कां जें सिकला तें विस-
रला। स्वप्नदुःखें घाबिरा जाला। या नांव भ्रम॥ १९
दुश्चिन्हें अथवा अपशकुन। मिथ्या वार्तेनें भंगे मन।
वचके पदार्थ देखोन। या नांव भ्रम ॥ २० ॥
वृक्ष काष्ठ देखिलें। मनांत वाटे भूत आलें।
कांहींच नस्तां हडबडिलें। या नांव भ्रम ॥ २१ ॥
काच[2] ह्मणोन उदकांत पडे। कां सभा देखोन[3] दर्पणीं
पवाडे। द्वार चुकोन भलतीकडे जाणें। या नांव भ्रम॥
येक अस्तां येक वाटे। येक सांगतां येक निवटे[4]।
येक दिसतां येक उठे। या नांव भ्रम ॥ २३ ॥
आतां जें जें देइजेतें। तें तें पुढें पाविजेतें।
मेलें माणुस भोजना येतें। या नांव भ्रम ॥ २४ ॥
ये जन्मींचें पुढिले जन्मीं। कांहीं येक पावेन मी।
प्रीती गुंतली मनुष्याचे नामीं। या नांव भ्रम ॥ २५ ॥
मेलें मनुष्य स्वप्ना आलें। तेणें कांहीं मागितलें।
मनीं अखंड बैसलें। या नांव भ्रम ॥ २६ ॥
अवघें मिथ्या ह्मणौन बोले। आणी सामर्थ्यावर[5] मन
चाले। ज्ञाते वैभवें दपटले[6]। या नांव भ्रम ॥ २७ ॥
कर्मठपणें ज्ञान विटे। कां ज्ञातेपणें बळें भ्रष्टे।

---

१ दुश्चित्त. २ हे तीनहि अनुभव मयसभेंत दुर्योधनानें घेतले होते. ३ प्रति-बिंबित सभा. ४ समजे. ५ सिद्धींची इच्छा करतो. ६ आसक्त झाले.

कोणीयेक सीमा फिटे । या नांव भ्रम ॥ २८ ॥
देहाभिमान कर्माभिमान । ज्यात्याभिमान कुळाभिमान
ज्ञानाभिमान मोक्षाभिमान । या नांव भ्रम ॥ २९॥
कैसा न्याय तो न कळे । केला अन्याये तो नाडळे[1] ।
उगाच अभिमानें खवळे । या नांव भ्रम ॥ ३० ॥
मागील कांहीं आठवेना । पुढील विचार सुचेना ।
अखंड आरूढ अनुमाना । या नांव भ्रम ॥ ३१ ॥
प्रचीतिविण औषध घेणें । प्रचित नस्तां पथ्य करणें ।
प्रचीतीवीण ज्ञान सांगणें । या नांव भ्रम ॥ ३२ ॥
फळश्रुतीवीण प्रयोग । ज्ञानेंवीण नुस्ता योग ।
उगाच शरीरें भोगिजे भोग । या नांव भ्रम॥ ३३ ॥
ब्रह्मा लिहितो अदृष्टीं[2] । आणि वाचून जाले सटी ।
ऐशा प्रकारीच्या गोष्टी । या नांव भ्रम ॥ ३४ ॥
उदंड भ्रम विस्तारला । अज्ञानजनीं पैसावला ।
अल्प संकेतें बोलिला । कळावयाकारणें ॥ ३५ ॥
भ्रमरूप विश्व स्वभावें । तेथें काये म्हणोन सांगावें ।
निर्गुण ब्रह्मावेगळें अघवें । भ्रमरूप ॥ ३६ ॥
ज्ञात्यास नाहीं संसार । ऐसें बोलती अपार ।
गत ज्ञात्याचे चमत्कार । या नांव भ्रम ॥ ३७ ॥
येथें आशंका उठिली । ज्ञात्याची समाधी पूजिली ।
तेथें कांहीं प्रचित आली । किंवा नाहीं ॥ ३८ ॥
तैसेचि अवतारी संपले । त्यांचेंही सामर्थ्य उदंड चाले।
तरी ते काये गुंतले । वासना धरूनी ॥ ३९ ॥
ऐसी आशंका उद्भवली । समर्थें पाहिजे निरसिली ।

१ कळत नाहीं. २ प्रारब्धांत.

इतुकेन हे समाप्त जाली । कथा भ्रमाची ।। ४० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भ्रमनिरूपणनाम समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

अवतारादिक ज्ञानी संत । सारासारविचारें मुक्त ।
त्यांचें सामर्थ्य चालत । कोण्याप्रकारें ।। १ ।।
हे श्रोतयांची आशंका । पाहातां प्रश्न केला निका[1] ।
सावध होऊन ऐका । ह्मणे वक्ता ।। २ ।।
ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । मागें त्यांचें सामर्थ्य चाले ।
परंतु ते नाहीं आले । वासना धरूनी ।। ३ ।।
लोकांस होतो चमत्कार । लोक मानिती साचार ।
परंतु याचा विचार । पाहिला पाहिजे ।। ४ ।।
जीत अस्तां नेणों किती । जनामधें चमत्कार होती ।
ऐसियाची सद्यप्रचिती । रोकडी पाहावी ।। ५ ।।
तो तरी आपण नाहीं गेला । लोकीं प्रत्यक्ष देखिला ।
ऐसा हा चमत्कार जाला । यास काये ह्मणावें ।। ६ ।।
तरी हा लोकांचा भावार्थ । भाविकां देव येथार्थ ।
अनेत्र[2] कल्पना वेर्थ । कुतर्काची ।। ७ ।।
आवडे तें स्वप्नीं देखिलें । तरी काये तेथून आलें ।
ह्मणाल तेणें आठविलें । तरी द्रव्य[3] कां दिसे ।। ८ ।।
एवं आपली कल्पना । स्वप्नीं येती पदार्थ नाना ।

---

१ योग्य. २ येथें दुसरी. ३ प्रत्यक्ष वस्तु. आठवण झाल्यानें नुसतें स्मरण होतें; तर मग स्वप्नांत वस्तु प्रत्यक्ष कां दिसतात?

परी ते पदार्थ चालतीना[१] । अथवा आठऊ नाहीं ।। ९
येथें तुटली आशंका । ज्ञात्यास जन्म कल्पूं नका ।
उमजेना तरी विवेका । बरें पाहा ।। १० ।।
ज्ञानी मुक्त होऊन गेले । त्यांचें सामर्थ्य उगेंचि चाले ।
कां जे पुण्यमार्गें चालिले । म्हणोनियां ।। ११ ।।
याकारणें पुण्यमार्गें चालावें । भजन देवाचें वाढवावें ।
न्याये सांडून न जावें । अन्यायमार्गें ।। १२ ।।
नाना पुरश्चरणें करावीं । नाना तीर्थाटणें फिरावीं ।
नाना सामर्थ्यें वाढवावीं । वैराग्यबळें ।। १३ ।।
निश्चये[२] बैसे वस्तूकडे । तरी ज्ञानमार्गें हि सामर्थ्य चढे ।
कोणीयेक येकांत मोडे । ऐसें न करावें ।। १४ ।।
येक गुरु येक देव । कोठें तरी असावा भाव ।
भावार्थ नस्तां वाव । सर्व कांहीं ।। १५ ।।
निर्गुणीं ज्ञान जालें । ह्मणोन सगुण अलक्ष केलें ।
तरी तें ज्ञातें नागवलें । दोहिंकडे ।। १६ ।।
नाहीं भक्ति नाहीं ज्ञान । मधेंच पैसावला अभिमान ।
ह्मणोनियां जपध्यान । सांडूंच नये ।। १७ ।।
सांडील सगुणभजनासी । तरी[३] तो ज्ञाता परी अपेसी ।
ह्मणौनियां सगुणभजनासी । सांडूंचि नये ।। १८ ।।

---

१ व्यवहारांत उपयोगी पडत नाहींत. २ सामर्थ्याची इच्छाच असल्यास, आपल्या ब्रह्मत्वाचा निश्चय झाल्यानेंहि, तें मिळूं शकतें. सामर्थ्यप्राप्तीनें मात्र ब्रह्मप्राप्ति होणार नाहीं. म्हणून क्षुद्र सामर्थ्याच्या पाठीमागें लागून, ज्ञानप्राप्तीसाठीं आवश्यक असा एकांत कोणी भंगूं देऊं नये. ३ तो ज्ञाता असेल; परंतु ईश्वराच्या राज्यांत त्याच्या कृपेच्या अभावी अपयश मात्र येईल. लौकिक व्यवहार सर्वच सापेक्ष असतो.

निःकाम बुद्धीचिया भजना । त्रैलोकीं नाहीं तुळणा ।
समर्थेविण[1] घडेना । निःकाम भजन ॥ १९ ॥
कामनेनें फळ घडे । निःकाम भजनें भगवंत जोडे ।
फळ भगवंता कोणीकडे । महदांतर ॥ २० ॥
नाना फळें देवापासी । आणी फळ अंतरी[2] भगवंतासी ।
याकारणें परमेश्वरासी । निःकाम भजावें ॥ २१ ॥
निःकामभजनाचें फळ आगळें[3] । सामर्थ्य चढे मर्यादे-
वेगळें । तेथें बापुडीं फळें । कोणीकडे ॥ २२ ॥
भक्तें जें मनीं धरावें । तें देवें आपणचि करावें ।
तेथें वेगळें[4] भावावें । नलगे कदा ॥ २३ ॥
दोनी[5] सामर्थ्यें येक होतां । काळास नाटोपे सर्वथा ।
तेथें इतरांची कोण कथा । कीटकन्यायें ॥ २४ ॥
ह्मणोन निःकाम भजन । तरी विशेष ब्रह्मज्ञान ।
तयास तुळितां त्रिभुवन । उणें वाटे ॥ २५ ॥
येथें बुद्धीचा प्रकाश । आणीक न चढे विशेष ।
प्रताप कीर्ती आणी येश । निरंतर ॥ २६ ॥
निरूपणाचा विचार । आणी हरिकथेचा गजर ।
तेथें होती तत्पर । प्राणीमात्र ॥ २७ ॥
जेथें भ्रष्टाकार[6] घडेना । तो परमार्थही दडेना ।
समाधान विघडेना । निश्चयाचें ॥ २८ ॥

---

१ सामर्थ्याशिवाय; योग्यता नसेल तर. २ अंतरवितें. ३ अलौकिक. ४ वेगळेपणाची भावना करून प्रार्थना वगैरे करावी लागत नाहीं. ५ निष्काम भजनाचें व ब्रह्मज्ञानाचें सामर्थ्य. पहा पुढील ओवी २५ वी व पाठीमागील १९ वी. ६ आचारभ्रष्टता अथवा दंभाभिमानादि परमार्थभ्रष्टता.

सारासारविचार करणें। न्यायेअन्याये अखंड पाहाणें।
बुद्धि[1] भगवंताचें देणें। पालटेना ॥ २९ ॥
भक्त भगवंतीं अनन्य। त्यासी बुद्धि देतो आपण।
येदर्थी भगवद्वचन। सावध ऐका ॥ ३० ॥
श्लोकार्ध ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥
ह्मणौन सगुण भजन। वरी विशेष ब्रह्मज्ञान।
प्रत्ययाचें समाधान। दुर्ल्लभ जगीं ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सगुणभजननिरूपण-
नाम समास सप्तम ॥ ७॥

॥ श्रीराम ॥

ऐका प्रचितीचीं लक्षणें। प्रचित पाहेल तें शाहाणें।
येर वेडे दैन्यवाणे। प्रचितीविण ॥ १ ॥
नाना रत्नें नाना नाणीं। परीक्षून न घेतां हानी।
प्रचित न येतां निरूपणीं। बैसोंच नये ॥ २ ॥
तुरंग[2] शस्त्र दमून[3] पाहिलें। बरें पाहातां प्रचितीस
आलें। तरी मग पाहिजे घेतलें। जाणते पुरुषीं ॥ ३ ॥
बीज उगवेलसें पाहावें। तरी मग द्रव्य घालून घ्यावें।
प्रचित आलियां ऐकावें। निरूपण ॥ ४ ॥
देहीं आरोग्यता जाली। ऐसी जना प्रचित आली।
तरी मग आगत्य घेतली। पाहिजे मात्रा ॥ ५ ॥

---

१ पहिल्या दोन चरणांत सांगितलेली बुद्धि होणें ही भगवंताची अक्षय कृपाच होय. २ अश्व. ३ अजमावून; परीक्षून.

प्रचितीविण औषध घेणें। तरी मग धडचि विधडणें[1]।
अनुमानें जें कार्य करणें। तेंचि मूर्खपण ॥ ६ ॥
प्रचितीस नाहीं आलें। आणी सुवर्ण करविलें[2]।
तरी मग जाणावें ठकिलें। देखतदेखतां ॥ ७ ॥
शोधून पाहिल्याविण। कांहींतरी येक कारण।
होणार नाहीं निर्वाण[3]। प्राणास घडे ॥ ८ ॥
ह्मणोनी अनुमानाचें कार्य। भल्यानीं कदापि करूं नये।
उपाय पाहातां अपायें। नेमस्त घडे ॥ ९ ॥
पाण्यांतील म्हैसीची साटी[4]। करणें हे बुद्धिच खोटी।
शोधिल्याविण हिपुटी। होणें घडे ॥ १० ॥
विश्वासें घर घेतलें। ऐसें किती[5] नाहीं ऐकिलें।
मैंदें[6] मैंदावें केलें। तरी तें शोधिलें पाहिजे ॥ ११ ॥
शोधिल्याविण अन्नवस्त्र घेणें। तेणें प्राणास मुकणें।
लटिक्याचा विश्वास धरणें। हेंचि मूर्खपण ॥ १२ ॥
संगती चोराची धरितां। घात होईल तत्वतां।
ठकु सितरु शोधितां। ठाईं पडे[7] ॥ १३ ॥
गैरसाळ[8] ताम्रगिरी[9]। कोणी नवी मुद्रा करी[10]।
नाना कपट परोपरी। शोधून पाहावें ॥ १४ ॥
दिवाळखोराचा मांड[11]। पाहातां वैभव दिसे उदंड।
तरी तें अवघें थोतांड। भंड[12] पुढें ॥ १५ ॥

---

१ विघडविणें. २ सोन्याचे दागिने केले. ३ शोधल्याशिवाय केलेली कोणतीहि गोष्ट कारणीं लागणार नाहीं, योग्य होणार नाहीं; मात्र प्राणांतिक अवस्था होईल. ४ बदली; खरेदी. ५ कोणीहि. ६ लुच्च्यानें; कपटी मनुष्यानें. ७ कळून येईल. ८ खोटीं नाणीं करणारे. ९ तांब्याचें सोनें करणारे; किमियागार. १० खरीं पण अधिकाराशिवाय केलेलीं नाणीं. ११ पसारा. १२ फजिती.

तैसें प्रचितीवीण ज्ञान । तेथें नाहीं समाधान ।
करून बहुतांचा अनुमान । अन्हीत[१] जालें ॥ १६ ॥
मंत्र यंत्र उपदेसिले । नेणतें प्राणी तें गोविलें ।
जैसें झांकून मारिलें । दुखणाईत ॥ १७ ॥
वैद्य पाहिला परी कच्चा । तरी प्राण गेला पोराचा ।
येथें उपाये दुसऱ्याचा । काय चाले ॥ १८ ॥
दुःखें अंतरीं झिजे । आणी वैद्य पुसतां लाजे ।
तरीच मग त्यासी साजे । आत्महत्यारेपण ॥ १९ ॥
जाणत्यावरी गर्व केला । तरी नेणत्याकरितां[२] बुडाला ।
येथें कोणाचा घात जाला । बरें पाहा ॥ २० ॥
पापाची खंडणा जाली । जन्मयातना चुकली ।
ऐसी स्वयें प्रचित आली । ह्मणिजे बरें ॥ २१ ॥
परमेश्वरास वोळखिलें । आपण कोणसें कळलें ।
आत्मनिवेदन जालें । ह्मणिजे बरें ॥ २२ ॥
ब्रह्मांड कोणें केलें । कासयाचें उभारलें ।
मुख्य कर्त्यास वोळखिलें । ह्मणिजे बरें ॥ २३ ॥
येथें अनुमान राहिला । तरी परमार्थ केला तो वायां
गेला । प्राणी संशईं बुडाला । प्रचितीविण ॥ २४ ॥
हें परमार्थाचें वर्म । लटिकें बोले तो अत्धम ।
लटिकें मानी तो अधमोद्धम । येथार्थ जाणावा ॥२५॥
येथें बोलण्याची जाली सीमा । नेणतां न कळे परमात्मा ।
असत्य नाहीं सर्वोत्तमा । तूं जाणसी ॥ २६ ॥

---

१ अनहित; नुकसान. २ नेणत्याच्या संगतीमुळें. जाणत्या माणसाचा गर्वानें अनादर करून नेणत्याची संगत धरल्यामुळें.

माझे उपासनेचा बडिवार[1] । ज्ञान सांगावें साचार ।
मिथ्या बोलतां उत्तर । प्रभूस[2] लागे ।। २७ ।।
ह्मणोनि सत्यचि बोलिलें । कर्त्यास पाहिजे वोळखिलें ।
मायोद्भवाचें[3] शोधिलें । पाहिजे मूळ ।। ।। २८ ।।
तेंचि पुढें निरूपण । बोलिलेंचि बोलिलें प्रमाण ।
श्रोतीं सावध अंतःकर्ण । घातलेंचि घालावें ।। २९ ।।
सूक्ष्म निरूपण लागलें । तेथें बोलिलेंचि मागुतें बोलिलें ।
श्रोत्यांस पाहिजे उमजलें । ह्मणौनियां ।। ३० ।।
प्रचित पाहातां निकट[4] । उडोन जाती परिपाठ[5] ।
ह्मणोनि हे खटपट । करणें लागे ।। ३१ ।।
परिपाठेंचि जरी बोलिलें । तरी प्रचितसमाधान बुडालें ।
प्रचितसमाधान राखिलें । तरी परिपाठ उडे ।। ३२ ।।
ऐसी सांकडी दोहींकडे । ह्मणौन बोलिलेंचि बोलणें घडे ।
दोनी राखोनियां कोडें । उकलून दाऊं ।। ३३ ।।
परिपाठ आणी प्रचित प्रमाण । दोनी राखोन निरूपण ।
श्रोते परम विचक्षण । विवरोत पुढें ।। ३४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रचितनिरूपणनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

आकाशीं वायो जाला निर्माण । तैसी ब्रह्मीं मूळमाया
जाण । त्या वायोमधें त्रिगुण । आणी पंचभूतें ।। १ ।।

---

१ थोरवी. २ कारण श्रीरामाचे दास खोटें बोलतात असें होईल म्हणून. ३ मायेच्या उद्भवाचें; आत्मस्वरूपाचें. ४ स्पष्ट; सूक्ष्म. ५ रूढि.

वटबीजीं असे वाड[1]। फोडून पाहातां न दिसे झाड।
नाना वृक्षांचें जुंबाड[2]। बीजापासून होती ॥ २ ॥
तैसी बीजरूप मूळमाया। विस्तार जाला तेथुनियां।
तिचें स्वरूप शोधुनियां। बरें पाहावें ॥ ३ ॥
तेथें दोनी भेद दिसती। विवेकें पाहावी प्रचिती।
निश्चळीं जे चंचळ स्थिती। तोचि वायो ॥ ४ ॥
तयामधें जाणीवकळा। जगज्जोतीचा जिव्हाळा[3]।
वायो जाणीव मिळोन मेळा। मूळमाया बोलिजे ॥५॥
सरिता[4] म्हणतां बायको भासे। तेथें पाहातां पाणीच असे। विवेकी हो समजा तैसें। मूळमायेसी ॥ ६ ॥
वायो जाणीव जगज्जोती[5]। तयास मूळमाया म्हणती।
पुरुष आणी प्रकृती। याचेंच नांव ॥ ७ ॥
वायोस म्हणती प्रकृति। आणि पुरुष म्हणती जगज्जोती
पुरुष प्रकृती शिवशक्ती। याचेंच नांव ॥ ८ ॥
वायोमधें जाणीव विशेष। तोचि प्रकृतीमधें पुरुष।
ये गोष्टीचा विश्वास। धरिला पाहिजे ॥ ९ ॥
वायो[6] शक्ति जाणीव ईश्वर। अर्धनारीनटेश्वर।
लोक ह्मणती निरंतर। येणें प्रकारें ॥ १० ॥
वायोमध्यें जाणीव गुण। तेंचि ईश्वराचें लक्षण।
तयापासून त्रिगुण। पुढें जाले ॥ ११ ॥
तया गुणांमधें सत्वगुण। निखळ जाणीवलक्षण।
त्याचा देहधारी आपण। विष्णु जाणा ॥ १२ ॥

---

१ मोठें (झाड). २ समूह. ३ सातत्याने अस्तित्व. ४ नदी (ती). ५ जाणीव म्हणजेच जगज्जोति. ६ वायु शक्तिमय व ईश्वर जाणीवमय आहे, यासच अर्धनारीनटेश्वर म्हणतात.

त्याच्या अंशें जग चाले । ऐसें भगवद्गीता बोले ।
गुंतले तेचि उगवले । विचार पाहातां ॥१३॥
येक जाणीव वांटली । प्राणीमात्रांस विभागली ।
जाणजाणों वांचविली । सर्वत्र काया ॥ १४ ॥
तयेचें नांव जगज्जोती । प्राणीमात्र तिचेन जिती[1] ।
याची रोकडी प्रचिती । प्रत्यक्ष पाहावी ॥ १५ ॥
पक्षी श्वापद किडा मुंगी । कोणीयेक प्राणी जगीं ।
जाणीव खेळे त्याचा आंगीं । निरंतर ॥ १६ ॥
जाणोनी काया पळविती । तेणें गुणें वांचती ।
दडती आणि लपती । जाणजाणों ॥ १७ ॥
आवघ्या जगास वांचविती । म्हणोनि नामें जगज्जोती ।
ते गेलियां प्राणी मरती । जेथील तेथें ॥ १८ ॥
मुळींचे[2] जाणीवेचा विकार । पुढें जाला विस्तार ।
जैसे उदकाचे तुषार । अनंत रेणु ॥ १९ ॥
तैसे देव देवता देवतें भूतें । मिथ्या म्हणों नये त्यातें ।
आपलाल्या सामर्थ्यें ते । सृष्टीमधें फिरती ॥ २० ॥
सदा विचरती वायोस्वरूपें । स्वइछा पालटिती रूपें ।
अज्ञानप्राणी भ्रमें संकल्पें । त्यास बाधिती ॥ २१ ॥
ज्ञात्यास संकल्पचि असेना । म्हणोन त्यांचेन बाधवेना ।
याकारणें आत्मज्ञाना । अभ्यासावें ॥ २२ ॥
अभ्यासिलीयां आत्मज्ञान । सर्वकर्मास होये खंडण ।
हे रोकडी प्रचित प्रमाण । संदेह नाहीं ॥ २३ ॥
ज्ञानेविण कर्म विघडे[3] । हें तों कदापि न घडे ।
सद्गुरुवीण ज्ञान जोडे । हेंहि अघटीत ॥ २४ ॥

---

१ जगतात. २ मूळमायेंतील. ३ नष्ट होणें; कर्मबंधन संपणें.

म्हणोन सद्‌गुरु करावा । सत्संग शोधून धरावा ।
तत्वविचार विवरावा । अंतर्यामीं ॥ २५ ॥
तत्वें तत्व निरसोन जातां । आपला आपणचि तत्वतां ।
अनन्यभावें सार्थकता । सहजचि जाली ॥ २६ ॥
विचार न करितां जें केलें । तें तें वाउगें वेर्थ गेलें ।
ह्मणोन विचारीं प्रवर्तलें । पाहिजे आधीं ॥ २७ ॥
विचार पाहेल तो पुरुषु । विचार न पाहे तो पशु ।
ऐसीं वचनें सर्वेशु । ठाईं ठाईं बोलिला ॥ २८ ॥
सिद्धांत साधायाकारणें । पूर्वपक्ष लागे उडवणें ।
परंतु साधकां निरूपणें[1] । साक्षात्कार ॥ २९ ॥
श्रवण मनन निजध्यास । प्रचितीनें बाणतां विश्वास ।
रोकडा साक्षात्कार सायास । करणेंचि नलगे ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पुरुषप्रकृतिनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

गगनासारिखें ब्रह्म पोकळ । उदंड उंच अंतराळ ।
निर्गुण निर्मळ निश्चळ । सदोदित ॥ १ ॥
त्यास परमात्मा ह्मणती । आणीक नामें नेणों किती ।
परी तें जाणिजे आदिअंतीं । जैसें तैसें ॥ २ ॥
विस्तीर्ण पसरला पैस । भोवता दाटला अवकाश ।
भासचि नाहीं निराभास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥

---

१ अगत्यानें सांगणें. पूर्वपक्ष, सिद्धांत वगैरेची चर्चा झाली. साधकांनीं चर्चेतच न गुरफटतां साक्षात्कार करून घ्यावा हें अगत्याचें सांगणें आहे.

चहुंकडे पाताळतळीं । अंतचि नाहीं अंतराळीं ।
कल्पांतकाळीं सर्वकाळीं । संचलेंचि असे ॥ ४ ॥
ऐसें येक अचंचळ । तें अचंचळीं भासे चंचळ ।
त्यास नामेंहि पुष्कळ । त्रिविधा प्रकारें ॥ ५ ॥
न दिसतां नांव ठेवणें । न देखतां खूण सांगणें ।
असो हें जाणायाकारणें । नामाभिधानें ॥ ६ ॥
मूळमाया मूळप्रकृति । मूळपुरुष ऐसें म्हणती ।
शिवशक्ति नामें किती । नाना प्रकारें ॥ ७ ॥
परी जें नाम ठेविलें जया । आधीं वोळखावें तया ।
प्रचितीवीण कासया । वल्गना करावी ॥ ८ ॥
रूपाचि न धरितां सोये । नामासरिसें भरंगळों नये ।
प्रत्ययाविण गळंगा[1] होये । अनुमानज्ञानें ॥ ९ ॥
निश्चळ गगनीं चंचळ वारा । वाजों लागला भरारां ।
परी त्या गगना आणि समीरा । भेद आहे ॥ १० ॥
तैसें निश्चळ परब्रह्म । चंचळ माया भासला भ्रम ।
त्या भ्रमाचाच संभ्रम । करून दाऊं ॥ ११ ॥
जैसा गगनीं चालिला पवन । तैसें निश्चळीं जालें चळण ।
इछा[2] स्फूर्तिलक्षण । स्फूर्णरूप[3] ॥ १२ ॥
अहंपणें जाणीव जाली । तेचि मूळप्रकृति बोलिली ।
माहाकारणकाया रचली । ब्रह्मांडीची ॥ १३ ॥
माहामाया[4] मूळप्रकृती । कारण ते अव्याकृती ।

---

१ गोंधळ. २ "एकोऽहं बहुस्याम्" ही इच्छा. ३ चंचलत्व हेंच स्फुरणाचें रूप. ४ या ओवींत विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूलप्रकृति अशीं ब्रह्मांडींच्या स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या चार देहांचीं नांवें दिलीं आहेत.

१५

सूक्ष्म हिरण्यगर्भ ह्मणती । विराट ते स्थूळ ॥ १४ ॥
ऐसें पंचीकर्ण शास्त्रप्रमये[1] । ईश्वरतनुचतुष्टये ।
ह्मणोन हें बोलणें होये । जाणीव मूळमाया ॥ १५ ॥
परमात्मा परमेश्वरु । परेश ज्ञानघन ईश्वरु ।
जगदीश जगदात्मा जगदेश्वरु । पुरुषनामें ॥ १६ ॥
सत्तारूप ज्ञानस्वरूप । प्रकाशरूप जोतिरूप ।
कारणरूप चिद्रूप । शुद्ध सूक्ष्म अलिप्त ॥ १७ ॥
आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । द्रष्टा साक्षी सर्वात्मा ।
क्षेत्रज्ञ शिवात्मा जीवात्मा । देही[2] कूटस्त[3] बोलिजे १८
इंद्रात्मा ब्रह्मात्मा हरिहरात्मा । येमात्मा धर्मात्मा नैरुत्यात्मा ।
वरुणवायोकुबेरात्मा । ऋषीदेवमुनिधर्ता ॥ १९ ॥
गण गंधर्व विद्याधर । येक्ष किन्नर नारद तुंबर ।
सर्व लोकांचें अंतर । तो सर्वांतरात्मा बोलिजे ॥ २०
चंद्र सूर्य तारामंडळें । भूमंडळें मेघमंडळें ।
येकवीस स्वर्गें सप्त पाताळें । अंतरात्माच वर्तवी ॥२१
गुप्त वल्ली पाल्हाळली । तिचीं पुरुषनामें घेतलीं ।
आतां स्त्रीनामें ऐकिलीं । पाहिजे श्रोतीं ॥ २२ ॥
मूळमाया जगदेश्वरी । परमविद्या परमेश्वरी ।
विश्ववंद्या विश्वेश्वरी । त्रैलोक्यजननी ॥ २३ ॥
अंतर्हेतु अंतर्कळा । मौन्यगर्भ जाणीवकळा ।
चपळ जगज्जोती जीवनकळा ।परा पश्यंती मध्यमा॥२४
युक्ति बुद्धि मति धारणा । सावधानता नाना चाळणा ।

---

१ शास्त्रप्रमेय; शास्त्रीय सिद्धांत. २ देहधर्ता. ३ कूटस्थ; गूढ.

भूत भविष्य वर्तमाना । उकलून दावी ॥ २५ ॥
जागृति स्वप्न सुषुप्ती जाणे । तुर्या ताटस्ता[1] अवस्ता जाणे । सुख दुःख सकळ जाणे । मानापमान ॥ २६ ॥
ते परम कठीण कृपाळु । ते परम कोमळ स्नेहाळु ।
ते परम क्रोधी लोभाळु । मर्यादेवेगळी ॥ २७ ॥
शांती क्षमा विरक्ती भक्ती । अध्यात्मविद्या सायोज्य-मुक्ति । विचारणा सहजस्थिति । जयेचेनी ॥ २८ ॥
पूर्वी पुरुषनामें बोलिलीं । उपरी स्त्रीनामें निरोपिलीं ।
आतां नपुषकनामें ऐकिलीं । पाहिजे चंचळाचीं ॥ २९
जाणणें अंतःकर्ण चित्त । श्रवण मनन चैतन्य जीवित ।
येतें जातें सुचीत । होऊन पाहा ॥ ३० ॥
मीपण तूंपण जाणपण । ज्ञातेपण सर्वज्ञपण ।
जीवपण शिवपण ईश्वरपण । अलिप्तपण बोलिजे ॥ ३१
ऐसीं नामें उदंड असती । परी ते येकचि जगज्जोती ।
विचारवंत ते जाणती । सर्वांतरात्मा ॥ ३२ ॥
आत्मा जगज्जोती सर्वज्ञपण । तीनी मिळोन येकचि जाण । अंतःकर्णचि प्रमाण । ज्ञप्तीमात्र ॥ ३३ ॥
ढीग जाले पदार्थाचे । पुरुष स्त्री नपुंसक नामाचे ।
परंतु सृष्टीरचनेचें[2] । किती ह्मणोन सांगावे ॥ ३४ ॥
सकळ चाळिता येक । अंतरात्मा वर्तवी अनेक ।
मुंगीपासून ब्रह्मादिक । तेणेंचि चालती ॥ ३५ ॥
तो अंतरात्मा आहे कैसा । प्रस्तुत बोळखाना आमासा[3] ।
नाना प्रकारींचा तमासा । येथेंचि आहे ॥ ३६ ॥

---

१ ताटस्थता; स्तब्धता. २ आणखी या सृष्टींतील कितीतरी नांवें सांगतां येतील. ३ अंमळसा.

तो कळतो परी दिसेना । प्रचित येते परी भासेना ।
शरीरीं असे परी वसेना । येके ठाइं ।। ३७ ।।
तीक्षणपणें[१] गगनीं भरे । सरोवर देखतांच पसरे ।
पदार्थ लक्षून उरे । चहुंकडे ।। ३८ ।।
जैसा पदार्थ दृष्टीस दिसतो। तो त्यासारिखाच होतो ।
वायोहूनि विशेष तो । चंचळविषइं ।। ३९ ।।
कित्येक दृष्टीनें देखे । कितीयेक रसनेंनें चाखे ।
कितीयेक ते वोळखे । मनेंकरूनि ।। ४० ।।
श्रोत्रीं बैसोन शब्द ऐकतो । घ्राणेंद्रियें वास घेतो ।
त्वचेइंद्रियें जाणतो । सीतोष्णादिक ।। ४१ ।।
ऐशा जाणे अंतर्कळा । सकळांमधें परी निराळा ।
पाहातां त्याची अगाध लीळा । तोचि जाणे ।। ४२ ।।
तो पुरुष ना सुंदरी । बाळ तारुण्य ना कुमारी ।
नपुंसकाचा[२] देहधारी । परी नपुंसक नव्हे ।। ४३ ।।
तो चालवी सकळ देहासी । करून अकर्ता ह्मणती त्यासी ।
तो क्षेत्रज्ञ क्षेत्रवासी । देही कूटस्त बोलिजे ।। ४४ ।।
श्लोक ।। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते ।।
दोनी पुरुष लोकीं असती । क्षराक्षर बोलिजेती ।
सर्व भूतें क्षर[३] ह्मणती । अक्षर[४] कूटस्त बोलिजे ।। ४५
उत्तम[५] पुरुष तो आणीक । निःप्रपंच निःकळंक ।
निरंजन परमात्मा येक । निर्विकारी ।। ४६ ।।

---

१ सूक्ष्मपणें. २ नपुंसकाच्या देहांत तोच असतो; परंतु तो नपुंसक मात्र नसतो. ३ नाशिवंत. ४ अविनाशी. ५ उपाधिशून्य जें परब्रह्म तें.

च्यारी देह निरसावे । साधकें देहातीत व्हावें ।
देहातीत होतां जाणावें । अनन्य भक्त ॥ ४७ ॥
देहमात्र निरसुनी गेला । तेथें अंतरात्मा[1] कैसा उरला ।
निर्विकारीं विकाराला । ठाव नाहीं ॥ ४८ ॥
निश्चळ परब्रह्म येक । चंचळ जाणावें माईक ।
ऐसा प्रत्यय निश्चयात्मक । विवेकें पाहावा ॥ ४९ ॥
येथें बहुत नलगे खळखळ । येक चंचळ येक निश्चळ ।
शाश्वत कोणतें केवळ । ज्ञानें वोळखावें ॥ ५० ॥
असार त्यागून घेईजे सार । ह्मणोन सारासारविचार ।
नित्यानित्य निरंतर । पाहाती ज्ञानी ॥ ५१ ॥
जेथें ज्ञानचि होतें विज्ञान[2] । जेथें मनचि होतें उन्मन ।
तेथें कैचें चंचळपण । आत्मयासी ॥ ५२ ॥
सांगणोवांगणीचें काम नव्हे । आपुल्या अनुभवें जाणावें ।
प्रत्ययाविण सिणावें । तेंचि पाप ॥ ५३ ॥
सत्यायेवढें सुकृत नाहीं । असत्यायेवढें पाप नाहीं ।
प्रचितीविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ ५४ ॥
सत्य ह्मणिजे स्वरूप जाण । असत्य माया हें प्रमाण ।
येथें निरोपिलें पापपुण्य । रूपेंसहित ॥ ५५ ॥
दृश्य पाप वोसरलें । पुण्य परब्रह्म उरलें ।
अनन्य होतांच जालें । नामातीत ॥ ५६ ॥
आपण वस्तु स्वतसिद्ध । तेथें नाहीं देहसमंध ।
पापरासी होती दग्ध । येणें प्रकारें ॥ ५७ ॥

---

१ अंतरात्मा = देहांतील आत्मा. जेथें देहच उरत नाहीं तेथें हें नांव तरी कसें उरणार ? २ शाब्दिक ज्ञानाचें अनुभवांत रूपांतर जेथें होतें तेथें.

येरवीं ब्रह्मज्ञानेंवीण । जें जें साधन तो तो सीण ।
नाना दोषांचें क्षाळण । होईल कैसें ॥ ५८ ॥
पापाचें वळलें शरीर । पापचि घडे तदनंतर ।
अंतरीं रोग वरीवरी उपचार । काय करी ॥ ५९ ॥
नाना क्षत्रीं[1] हें मुंडिलें । नाना तीर्थीं हें दंडिलें ।
नाना निग्रहीं खंडिलें । ठाईं ठाईं ॥ ६० ॥
नाना मृत्तिकेनें घांसिलें । अथवा तप्तमुद्रेनें लांसिलें[2] ।
जरी हें वरीवरी तासिलें । तरी शुद्ध नव्हे ॥ ६१ ॥
सेणाचे गोळे गिळिले । गोमुत्राचे सोघे[3] घेतले ।
माळा रुद्राक्ष घातले । काष्ठमणी ॥ ६२ ॥
वेष वरीवरी केला । परी अंतरीं दोष भरला ।
त्या दोषाच्या दहनाला । आत्मज्ञान पाहिजे ॥ ६३ ॥
नाना व्रतें नाना दानें । नाना योग तीर्थाटणें ।
सर्वांहुनी कोटीगुणें । महिमा आत्मज्ञानाचा ॥ ६४ ॥
आत्मज्ञान पाहे सदा । त्याच्या पुण्यास नाहीं मर्यादा ।
दुष्ट पातकाची बाधा । निरसोन गेली ॥ ६५ ॥
वेदशास्त्रीं सत्यस्वरूप । तेंचि ज्ञानियांचें रूप ।
पुण्य जालें अमूप । सुकृतें सीमा सांडिली ॥ ६६ ॥
या प्रचितीच्या गोष्टी । प्रचित पाहावी आत्मदृष्टी ।
प्रचितीवेगळें कष्टी । होऊंच नये ॥ ६७ ॥
आगा ये प्रचितीचे लोक हो । प्रचित नस्तां अवघा शोक
हो । रघुनाथकृपेनें राहो । प्रत्यय निश्चयाचा ॥ ६८ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चळाचळनिरूपणनाम
समास दशम ॥ १० ॥

---

१ क्षेत्रांमध्यें. २ डाग दिले. ३ गाडगें.

॥ भीमदशक* नाम दशक एकादश ॥ ११

॥ श्रीराम ॥

आकाशापासून वायो होतो । हा तों प्रत्यये येतो ।
वायोपासून अग्नी जो तो । सावध ऐका ॥ १ ॥
वायोची कठिण घिसणी । तेथें निर्माण जाला वन्ही ।
मंद वायो[1] सीतळ पाणी । तेथुनि जालें ॥ २ ॥
आपापासून जाली पृथ्वी । ते नाना बीजरूप जाणावी ।
बीजापासून उत्पत्ति व्हावी । हा स्वभावचि आहे ॥ ३
मुळीं सृष्टी कल्पनेची । कल्पना आहे मुळींची[2] ।
जयेपासून देवत्रयाची । काया जाली ॥ ४ ॥
निश्चळामधें चंचळ । तेचि कल्पना केवळ ।
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । कल्पनारूप ॥ ५ ॥
कल्पना तेचि अष्टधा प्रकृति । अष्टधा तेचि कल्पना-
मूर्ती । मुळाग्रापासून उत्पत्ति । अष्टधा जाणावी ॥ ६
पांच भूतें तीन गुण । आठ जालीं दोनी मिळोन ।
ह्मणौनि अष्टधा प्रकृति जाण । बोलिजेते ॥ ७ ॥
मुळीं कल्पनारूप जाली । पुढें तेचि फांपावली[3] ।
केवळ जडत्वास आली । सृष्टिरूपें ॥ ८ ॥
मुळीं जाली ते मूळमाया । त्रिगुण जाले ते गुणमाया ।
जडत्व पावली ते अविद्या माया । सृष्टिरूपें ॥ ९ ॥

---

१ झुळुक. अग्नीच्या मंद झुळकेपासून शीतल आप निर्माण झालें, पहा – द. १२ स. ६, ओं १३।१४. २ " एकोऽहं बहुस्याम " ही जी पहिली कल्पना तीच मूळमाया. ३ वाढली; विस्तारली.

* बलभीमाला अकरावा रुद्र म्हणतात, त्यावरून या दशकाला हें नांव दिलें आहे.

पुढें च्यारी खाणी जाल्या । च्यारी वाणी विस्तारल्या ।
नाना योनी प्रगटल्या । नाना वेक्ती ॥ १० ॥
ऐसी जाली उभारणी । आतां ऐका संव्हारणी ।
मागील दशकीं विशद करूनि । बोलिलें असे ॥ ११ ॥
परंतु आतां संकळित । बोलिजेल संव्हारसंकेत ।
श्रोते वक्ते येथें चित्त । देऊन ऐका ॥ १२ ॥
शत वरुषें अनावृष्टि । तेथें आटेल जीवसृष्टि ।
ऐशा कल्पांताच्या गोष्टी । शास्त्रीं निरोपिल्या ॥ १३
बाराकळीं तपे सूर्य । तेणें पृथ्वीची रक्षा होये ।
मग ते रक्षा विरोन जाये । जळांतरीं ॥ १४ ॥
तें जळ शोषी वैश्वानरु । वन्हीं[1] झडपी समीरु ।
समीर वितुळे निराकारु । जैसें तैसें ॥ १५ ॥
ऐसी सृष्टिसंव्हारणी जाली । मागां विस्तारें बोलिली ।
मायानिरासें उरली । स्वरूपस्थिति ॥ १६ ॥
तेथें जीवशिव पिंडब्रह्मांड । आटोन गेलें थोतांड ।
मायेअविद्येचें बंड । वितळोन गेलें ॥ १७ ॥
विवेकेंचि बोलिला क्षये । ह्मणोनि विवेकप्रळये ।
विवेकी जाणती काये । मूर्खास कळे ॥ १८ ॥
सृष्टि शोधितां सकळ । येक चंचळ येक निश्चळ ।
चंचळास कर्ता चंचळ । चंचळरूपी ॥ १९ ॥
जो सकळ शरीरीं वर्ते । सकळ कर्तुत्वास प्रवर्ते ।
करून अकर्ता हा वर्ते । शब्द जया ॥ २० ॥
राव रंक ब्रह्मादिक । सकळांमधें वर्ते येक ।
नाना शरीरें चाळक । इंद्रियेंद्वारें ॥ २१ ॥

१वन्हीला.

त्यास परमात्मा बोलती । सकळ कर्ता ऐसें जाणती ।
परि तो नासेल[1] प्रचिती । विवेकें पाहावी ।। २२ ।।
जो स्वानामधें गुरुगुरितो । जो सूकरांमधें कुरुकुरितो ।
गाढवीं भरोन भुंकतो । आटाहास्यें ।। २३ ।।
लोक नाना देह देखती । विवेकी देहांत[2] पाहाती ।
पंडित समदर्शनें घेती । येणें प्रकारें ।। २४ ।।
श्लोक ।। विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ।।
देह पाहातां वेगळाले । परंतु अंतर येकचि जालें ।
प्राणीमात्र देखिलें । येकांतरें ।। २५ ।।
अनेक प्राणी निर्माण होती । परी येकचि कळा वर्तती
तये नांव जगज्जोती । जाणतीकळा ।। २६ ।।
श्रोत्रीं नाना शब्द जाणे । त्वचेमधें सीतोष्ण जाणे ।
चक्षुमधें पाहों जाणे । नाना पदार्थ ।। २७ ।।
रसनेमधें रस जाणे । घ्राणामधें[3] वास तो जाणे ।
कर्मइंद्रियांमधें जाणे । नाना विषयस्वाद ।। २८ ।।
सूक्ष्म रूपें स्थूळ रक्षी । नाना सुखदुःखें परीक्षी ।
त्यास ह्मणती अंतरसाक्षी । अंतरात्मा ।। २९ ।।
आत्मा अंतरात्मा विश्वात्मा । चैतन्य सर्वात्मा सूक्ष्मात्मा
जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । द्रष्टा साक्षी सत्तारूप ।।
विकारामधील[4] विकारी । अखंड नाना विकार करी ।
तयास वस्तु ह्मणती भिकारी । परम हीन ।। ३१ ।।

---

१ चंचळ असल्यामुळें. २ देहांतील अंतरात्म्याला. ३ नाकांतून. ४ विकारात्मक शरीरांत राहणारा व नाना चेष्टा करणारा म्हणून विकारी.

सर्व येकचि दिसती । अवघा येकंकार करिती ।
ते अवघी माईक स्थिती । चंचळामधें[1] ॥ ३२ ॥
चंचळ माया ते माईक । निश्चळ परब्रह्म येक ।
नित्यानित्यविवेक । याकारणें ॥ ३३ ॥
जातो[2] जीव तो प्राण । नेणे[3] जीव तो अज्ञान ।
जन्मतो जीव तो जाण । वासनात्मक ॥ ३४ ॥
ऐक्य[4] जीव तो ब्रह्मांश । जेथें पिंडब्रह्मांडनिरास ।
येथें सांगितले विशेष । चत्वार जीव ॥ ३५ ॥
असो हें अवघें चंचळ । चंचळ जाईल सकळ ।
निश्चळ तें निश्चळ । आदिअंतीं ॥ ३६ ॥
आद्य मध्य अवसान । जे वस्तु समसमान ।
निर्विकारी निर्गुण निरंजन । निःसंग निःप्रपंच ॥ ३७ ॥
उपाधीनिरासें तत्वतां । जीवशिवास ऐक्यता ।
विवंचून पाहों जातां । उपाधि कैंची ॥ ३८ ॥
असो जाणणें तितुकें ज्ञान । परंतु[5] होतें विज्ञान ।
मनें वोळखावें उन्मन । कोण्या प्रकारें ॥ ३९ ॥
वृत्तीस न कळे निवृत्ति । गुणास कैंची निर्गुणप्राप्ती ।
गुणातीत साधक संतीं[6] । विवेकें केले ॥ ४० ॥
श्रवणापरीस मनन सार । मननें कळे सारासार ।

---

१ या चंचलाच्या राज्यांत सर्व देह बाह्यतः सारखेच दिसतात म्हणून वर्णाश्रमधर्माचा अनादर करून सब एकंकार मानणाऱ्यांची स्थिति माईक होय. म्हणजे हें त्यांचें ज्ञान मिथ्या होय. २ देहत्याग करणारा. ३ स्वरूप न जाणणारा. ४ स्वरूपीं ज्याचें ऐक्य झालें आहे तो. ५ परंतु ज्ञानाचें अनुभवांत रूपांतर झाल्यावर मग. ६ संतांनीं साधकांना विवेकजागृतीनें गुणातीतच केलें.

निजध्यासें साक्षात्कार । निःसंग वस्तु ।। ४१ ।।
निर्गुणीं जे अनन्यता । तेचि मुक्ति सायोज्यता ।
लक्ष्यांश वाच्यांश आतां । पुरे जाला ।। ४२ ।।
अलक्षीं राहिलें[1] लक्ष । सिद्धांतीं कैंचा पूर्वपक्ष ।
अप्रत्यक्षास[2] कैंचें प्रत्यक्ष । असोन नाहीं ।। ४३ ।।
असोन माईक उपाधी । तेचि सहजसमाधी[3] ।
श्रवणें वळावी बुद्धी । निश्चयाची ।। ४४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धांतनिरूपणनाम
समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

येक निश्चळ येक चंचळ । चंचळीं गुंतलें सकळ ।
निश्चळ तें निश्चळ । जैसें तैसें ।। १ ।।
पाहे निश्चळाचा विवेक । ऐसा लक्षांमधें येक ।
निश्चळाऐसा निश्चयात्मक । निश्चळचि तो ।। २ ।।
या निश्चळाच्या गोष्टी सांगती । पुन्हां चंचळाकडे
धांवती । चंचळचक्रीं[4] निघोन जाती । ऐसे थोडे ।। ३ ।।
चंचळीं चंचळ जन्मलें । चंचळाचिमधें वाढलें ।
अवघें चंचळचि बिंबलें । जन्मवरी ।। ४ ।।

---

१ विरून गेलें. २ इतरांना प्रत्यक्ष आहे अशी वाटणारी माया जो अप्रत्यक्ष, साक्षात्कारी, झाला त्याला दिसणार तरी कशी? त्याला ती निरर्थकच होय. ३ वरील ओवींतली स्थिती हीच ज्ञान्यांची सहजसमाधि होय. ४ मायेच्या चक्रांतून, तावडींतून. सुटणारे.

पृथ्वी अवघी चंचळाकडे । करणें तितुकें चंचळीं घडे ।
चंचळ सांडून निश्चळीं पवाडे । ऐसा कैंचा ॥ ५ ॥
चंचळ कांहीं निश्चळेना । निश्चळ कदापी चळेना ।
नित्यानित्यविवेकें जना । उमजे कांहीं ॥ ६ ॥
कांहीं उमजलें तरी नुमजे । कांहीं समजलें तरी न समजे ।
कांहीं बुझे तरी निर्बुजे । किंचित मात्र ॥ ७ ॥
संदेह अनुमान आणी भ्रम । अवघा चंचळामधें श्रम ।
निश्चळीं कदा नाहीं वर्म । समजलें पाहिजे ॥ ८ ॥
चंचळाकरी[1] तितुकी माया । साईक जाये विलया ।
लाहान थोर ह्मणावया । कार्य नाहीं ॥ ९ ॥
सगट माया विस्तारली । अष्टधा प्रकृति फांपावली ।
चित्रविचित्र विकारली । नाना रूपें ॥ १० ॥
नाना उत्पत्ती नाना विकार । नाना प्राणी लाहानथोर ।
नानापदार्थ मकार[2] । नाना रूपें ॥ ११ ॥
विकारवंत विकारलें । सूक्ष्म जडत्वास आलें ।
अमर्याद दिसों लागलें । कांहींचाबाहीं ॥ १२ ॥
मग नाना शरीरें निर्माण जालीं । नाना नामाभिधानें
ठेविलीं । भाषापरत्वें कळों आलीं । कांहीं कांहीं ॥ १३
मग नाना रीति नाना दंडक । आचार येकाहून येक ।
वर्तों लागले सकळ लोक । लोकाचारें ॥ १४ ॥
अष्टधा प्रकृतीचीं शरीरें । निर्माण जालीं लाहानथोरें ।
पुढें आपुलाल्या प्रकारें । वर्तों लागती ॥ १५ ॥
नाना मत्तें[3] निर्माण जालीं । नाना पाषांडें वाढलीं ।
नाना प्रकारीचीं उठिलीं । नाना बंडें ॥ १६ ॥

---

१ चंचळाकार; चंचळमय. २ प्रकार. ३ मतमतांतरें.

जैसा प्रवाह[1] पडिला । तैसाच लोक चालिला ।
कोण वारील कोणाला । येक नाहीं ॥ १७ ॥
पृथ्वीचा जाला गळांठा[2] । येकाहून येक मोठा ।
कोण खरा कोण खोटा । कोण जाणे ॥ १८ ॥
आचार बहुकाँचत[3] पडिला। कित्येक पोटासाठीं बुडाला
अवघा वरपंगचि[4] जाला । साभिमानें ॥ १९ ॥
देव जाले उदंड । देवांचें मांडलें भंड[5] ।
भूतादेवतांचें थोतांड । येकचि जालें ॥ २० ॥
मुख्य देव तो कळेना । काशास कांहींच मिळेना ।
येकास येक वळेना[6] । अनावर ॥ २१ ॥
ऐसा नासला विचार । कोण पाहातो सारासार ।
कैंचा लहान कैंचा थोर । कळेचिना ॥ २२ ॥
शास्त्रांचा बाजार भरला । देवांचा गल्बला जाला ।
लोक कामनेच्या व्रताला । झोंबोन पडती ॥ २३ ॥
ऐसें अवघें नासलें । सत्यासत्य हारपलें ।
अवघें अनायेक[7] जालें । चहूंकडे ॥ २४ ॥
मतामतांचा गल्बला । कोणी पुसेना कोणाला ।
जो जे मतीं सांपडला । तयास तेंचि थोर ॥ २५ ॥
असत्याचा अभिमान । तेणें पाविजे पतन ।
ह्मणोनियां ज्ञाते जन । सत्य शोधिती ॥ २६ ॥
लोक वर्तती सकळ । तें ज्ञात्यास करतळामळ ।
आतां ऐका केवळ । विवेकी हो ॥ २७ ॥
लोक कोण्या पंथें जाती । आणि कोण्या देवास भजती ।

---

१ रूढीचा प्रवाह. २ गोंधळ. ३ नानाप्रकारचा. ४ दंभ. ५ बंड.
६ ऐकेना. ७ नेत्याविरहित.

ऐसी हे रोकडी प्रचिती । सावध ऐका ।। २८ ।।
मृत्तिका धातु पाषाणादिक । ऐसिया प्रतिमा अनेक ।
बहुतेक लोकांचा दंडक[1] । प्रतिमादेवीं ।। २९ ।।
नाना देवांचे अवतार । चरित्रें ऐकती येक नर ।
जप ध्यान निरंतर । करिती पूजा ।। ३० ।।
येक सकळांचा अंतरात्मा । विश्वीं वर्ते जो विश्वात्मा ।
द्रष्टा साक्षी ज्ञानात्मा । मानिती येक ।। ३१ ।।
येक ते निर्मळ निश्चळ । कदापी नव्हेति चंचळ ।
अनन्यभावें केवळ । वस्तुच ते ।। ३२ ।।
येक नाना प्रतिमा । दुसरा अवतारमहिमा ।
तिसरा तो अंतरात्मा । चौथा तो निर्विकारी ।। ३३ ।।
ऐसे हे चत्वार[2] देव । सृष्टीमधील स्वभाव ।
यावेगळा अंतर्भाव । कोठेंचि नाहीं ।। ३४ ।।
अवघें येकचि मानिती । ते साक्ष देव जाणती ।
परंतु अष्टधा प्रकृति । वोळखिली पाहिजे[3] ।। ३५ ।।
प्रकृतीमधील[4] देव । तो प्रकृतीचा स्वभाव ।
भावातीत माहानभाव । विवेकें जाणावा ।। ३६ ।।
जो निर्मळास ध्याईल । तो निर्मळचि होईल ।
जो जयास भजेल । तो तद्रूप जाणावा ।। ३७ ।।
क्षीर नीर निवडिती । ते राजहंस बोलिजेती ।
सारासार जाणती । ते माहानभाव ।। ३८ ।।

---

१ रूढमार्ग. २ चार प्रकारचे देव:–प्रतिमादेव, अवतारीदेव, साक्षी अंतरात्मा हाच देव व चवथा निर्विकार आत्मस्वरूप देव. ३ साक्षी देव जो अंतरात्मा तो अष्टधा प्रकृत्यात्मकच होय हें समजलें पाहिजे. ४ मायेंतील देव तो माईकच होय.

अरे जो चंचळास ध्याईल । तो सहजचि चळेल ।
जो निश्चळास भजेल । तो निश्चळचि ॥ ३९ ॥
प्रकृतीसारिखें चालावें । परी अंतरीं शाश्वत वोळखावें
सत्य होऊन वर्तावें । लोकांऐसें ॥ ४० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारदेवनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

बहुतां जन्मांचा सेवट । नरदेह सांपडे अवचट[1] ।
येथें वर्तावें चोखट । नीतिन्यायें ॥ १ ॥
प्रपंच करावा नेमक[2] । पाहावा परमार्थविवेक ।
जेणेंकरितां उभयलोक[3] । संतुष्ट होती ॥ २ ॥
शत वरुषें वय नेमिलें । त्यांत बाळपण नेणतां गेलें ।
तारुण्य अवघें वेंचलें[4] । विषयांकडे ॥ ३ ॥
वृद्धपणीं नाना रोग । भोगणें लागे कर्मभोग ।
आतां भगवंताचा योग । कोणे वेळे ॥ ४ ॥
राजिक[5] देविक[6] उद्वेग[7] चिंता । अन्न वस्त्र देहममता ।
नाना प्रसंगें अवचिता । जन्म गेला ॥ ५ ॥
लोक मरमरों जाती । वडिलें गेलीं हे प्रचिती ।
जाणत जाणत निश्चिती । काय मानिलें ॥ ६ ॥
अग्न गृहासी लागला । आणि सावकास निजेला ।
तो कैसा ह्मणावा भला । आत्महत्यारा ॥ ७ ॥

---

१ अकस्मात. २ नीतिनियमानें. ३ इहलोक व परलोक.
४ खर्चलें. ५ राजकीय. ६ दैविक. ७ उद्वेग.

पुण्यमार्ग अवघा बुडाला । पापसंग्रह उदंड जाला ।
येमयातनेचा झोला[1] । कठीण आहे ॥ ८ ॥
तरी आतां ऐसें न करावें । बहुत विवेकें वर्तावें ।
इहलोक परत्र साधावें । दोहींकडे ॥ ९ ॥
आळसाचें फळ रोकडें । जांभया देऊन निद्रा पडे ।
सुख ह्मणौन आवडे । आळसी लोकां ॥ १० ॥
साक्षेप करितां कष्टती । परंतु पुढें सुरवाडती[2] ।
खाती जेविती सुखी होती । येत्नेंकरूनी ॥ ११ ॥
आळस उदास नागवणा । आळस प्रेत्नबुडवणा ।
आळसें करंटपणाच्या खुणा । प्रगट होती ॥ १२ ॥
ह्मणौन आळस नसावा । तरीच पाविजे वैभवा ।
अत्रीं परत्रीं जीवा । समाधान ॥ १३ ॥
प्रेत्न करावा तो कोण । हेंचि ऐका निरूपण ।
सावध करून अंतःकरण । निमिष्य येक ॥ १४ ॥
प्रातःकाळीं उठावें । कांहीं पाठांतर करावें ।
येथानशक्ति आठवावें । सर्वोत्तमासी ॥ १५ ॥
मग दिशेकडे जावें । जे कोणासिच नव्हे ठावें ।
शौच्य आचमन करावें । निर्मळ जळें ॥ १६ ॥
मुखमार्जन प्रातःस्नान । संध्या तर्पण देवतार्चन ।
पुढें वैश्यदेव[3] उपासन । येथासांग ॥ १७ ॥
कांहीं फळाहार घ्यावा । मग संसारधंदा करावा ।
सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥ १८ ॥
ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावें खबर्दार ।
दुश्चितपणें तरी पोर । वेढा[4] लावी ॥ १९ ॥

---

१ हल्ला; धक्का. २ सुखी होती. ३ वैश्वदेव. ४ फसवी.

चुके ठके विसरे सांडी । आठवण जालियां चर्फडी ।
दुश्चीत आळसाची रोकडी । प्रचित पाहा ॥ २० ॥
याकारणें सावधान । येकाग्र असावें मन ।
तरी मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ॥ २१ ॥
पुढें भोजन जालियांवरी । कांहीं वाची चर्चा करी ।
येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ॥ २२ ॥
तरीच प्राणी शाहाणा होतो। नाहींतरी मूर्खचि राहातो
लोक खाती आपण पाहातो । दैन्यवाणा ॥ २३ ॥
ऐक सदेवपणाचें[1] लक्षण। रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण
प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥ २४ ॥
कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या[2] लोकांस उगवी ।
शरीर कारणीं लावी । कांहीं तरी ॥ २५ ॥
कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरिकथा निरूपण ।
वायां जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ॥ २६ ॥
ऐसा जो सर्वसावध । त्यास कैंचा असेल खेद ।
विवेकें तुटला समंध । देहबुद्धीचा ॥ २७ ॥
आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें ।
मूळ तुटे उद्वेगाचें । येणें रीतीं ॥ २८ ॥
प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थीं पंचिकर्ण ।
माहावाक्याचें विवरण । करितां सुटे ॥ २९ ॥
कर्म उपासना आणि ज्ञान । येणें राहे समाधान ।
परमार्थाचें जें साधन । तेंचि ऐकत जावें ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिकवणनिरूपणनाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

---

१ सदैवपणाचे; भाग्यवंताचें. २ संकटांत सांपडलेल्यांना मदत करावी,

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म ह्मणिजे निराकार । गगनासारिखा विचार ।
विकार[1] नाहीं निर्विकार । तेंचि ब्रह्म ॥ १ ॥
ब्रह्म ह्मणिजे निश्चळ । अंतरात्मा तो चंचळ ।
द्रष्टा साक्षी केवळ[2] । बोलिजे तया ॥ २ ॥
तो अंतरात्मा ह्मणिजे देव । त्याचा चंचळ स्वभाव ।
पाळिताहे सकळ जीव । अंतरीं वसोनी ॥ ३ ॥
त्यावेगळे जड पदार्थ । तेणेंवीण देह वेर्थ ।
तेणेंचि कळे परमार्थ । सकळ कांहीं ॥ ४ ॥
कर्ममार्ग उपासनामार्ग । ज्ञानमार्ग सिद्धांतमार्ग ।
प्रवृत्तिमार्ग निवृत्तिमार्ग । देवचि चालवी ॥ ५ ॥
चंचळेविण निश्चळ कळेना । चंचळ तरी स्थिरावेना ।
ऐसे हे विचार नाना । बरे पाहा ॥ ६ ॥
चंचळनिश्चळाची संधी[3] । तेथें भांबावले बुद्धि ।
कर्ममार्गाची जे विधी । ते सग ऐलिकडे[4] ॥ ७ ॥
देव या सकळांचें मूळ । देवास[5] मूळ ना डाळ ।
परब्रह्म तें निश्चळ । निर्विकारी ॥ ८ ॥
निर्विकारी आणि विकारी । येक ह्मणेल तो भिकारी ।
विचाराची होते वारी[6] । देखत देखतां ॥ ९ ॥

---

१ गगनाचा शून्यत्वविकार. २ मात्र. ३ चंचळ अंतरात्म्याकडून निश्चळ परब्रह्माकडे जातांना मध्येंच शून्यत्वाचें विघ्न येतें. तेथें साधकांची बुद्धि–निष्ठा भ्रष्ट होण्याचा संभव असतो. ४ मायेंतीलच; अंतरात्म्याच्या राज्यांतीलच. ५ हा अंतरात्मा, हें चंचलत्व, ही माया तरंगासारखी नुसती काल्पनिक आहे. याला आधार व विस्तार दोन्हीहि सत्यत्वानें नाहींत. ६ चंचळ व निश्चळ एकच असल्याचा जो विचार तो विवेकानें नष्ट होतो.

सकळ परमार्थास मूळ । पंचीकर्ण महावाक्य केवळ ।
तेंचि करावें प्रांजळ । पुनःपुन्हां ॥ १० ॥
पहिला देह स्थूळकाया । आठवा देह मूळमाया ।
अष्टदेह निर्शलियां । विकार कैंचा ॥ ११ ॥
याकारणें विकारी । साचाऐसी बाजीगरी ।
येक समजे येक खरी । मानिताहे ॥ १२ ॥
उत्पत्ति स्थिती संव्हार । यावेगळा निर्विकार ।
कळायासाठीं सारासार । विचार केला ॥ १३ ॥
सार असार दोनी येक । तेथें कैंचा उरला विवेक ।
परीक्षा नेणती रंक । पापी करंटे ॥ १४ ॥
जो येकचि विस्तारला । तो अंतरात्मा बोलिला ।
नाना विकारीं विकारला । निर्विकारी नव्हे ॥ १५ ॥
ऐसें प्रकटचि आहे । आपुल्या प्रत्ययें पाहें ।
काय राहे काय न राहे । हें कळेना ॥ १६ ॥
जें अखंड होत जातें । जें सर्वदा संव्हारतें ।
रोकडें प्रचितीस येतें । जनामधें ॥ १७ ॥
येक रडे येक चर्फडी । येकांची धरी नरडी ।
येकमेकां झोंबती बराडी[1] । दुकळ्ळले[2] जैसे ॥ १८ ॥
नाहीं न्याये नाहीं नीति । ऐसे हे लोक वर्तती ।
आणि अवघेंच सार म्हणती । विवेकहीन ॥ १९ ॥
धोंडे सांडून सोनें घ्यावें । माती सांडून अन्न खावें ।
आणि आवघेंचि सार म्हणावें । बाष्कळपणें ॥ २० ॥
म्हणौनि हा विचार करावा । सत्यमार्ग तोचि धरावा ।
लाभ जाणोन घ्यावा । विवेकाचा ॥ २१ ॥

---

१ आशाळभूत; बुभुक्षित. २ दुष्काळांतील.

सारगार[१], येकचि सरी । तेथें परीक्षेस कैंचि उरी ।
याकारणें चतुरीं । परीक्षा करावी ।। २२ ।।
जेथें परीक्षेचा अभाव । तेथें दे घाव घे घाव ।
सगट सारिखा स्वभाव । लौंदपणाचा[२] ।। २३ ।।
घेव[३] ये तेंचि घ्यावें । घेव न ये तें सांडावें ।
उंच नीच वोळखावें । त्या नांव ज्ञान ।। २४ ।।
संसारसांतेस[४] आले । येक लाभे अमर[५] जाले ।
येक ते करंटे ठकले । मुदल गेलें ।। २५ ।।
जाणत्यानें ऐसें न करावें । सार तेंचि शोधून घ्यावें ।
असार तें जाणोन त्यागावें । वमक जैसें ।। २६ ।।
तें वमक करी प्राशन । तरी तें स्वानाचें लक्षण ।
तेथें सुचिस्मंत[६] ब्राह्मण । काय करी ।। २७ ।।
जेंहिं जैसें संचित केलें । तयास तैसेंचि घडलें ।
जें अभ्यासीं पडोन जडलें । तें तों सुटेना ।। २८ ।।
येक दिव्यान्नें भक्षिती । येक विष्ठा सावडिती ।
आपल्या वडिलांचा घेती । साभिमान[७] ।। २९ ।।
असो विवेकेंविण । बोलणें तितुका सीण ।
कोणीयेकें श्रवण मनन । केलेंचि करावें ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारविवेकनिरूपणनाम
समास चतुर्थ ।। ४ ।।

---

१ गार ही क्षणिक असते म्हणून सारगार=सारासार. २ मूर्ख-पणाचा. ३ घेव ये=घेतां येण्यासारखें. ४ संसाररूपी बाजार-पेठेस. ५ अमर=देव. येथें तात्पर्यानें श्रीमंत. ६ पवित्र; ज्ञानी. ७ ही व्यंग्योक्ति रूढिग्रस्त वितंडवाद्यांना उद्देशून आहे.

॥ श्रीराम ॥

कर्म केलेंचि करावें । ध्यान धरिलेंचि धरावें ।
विवरलेंचि विवरावें । पुन्हां निरूपण ॥ १ ॥
तैसें आह्मांस घडलें । बोलिलेंचि बोलणें पडिलें ।
कां जें विघडलेंचि घडलें । पाहिजे समाधान ॥ २ ॥
अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव ।
ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ ३ ॥
मुख्य हरिकथा निरूपण । दुसरें तें राजकारण ।
तिसरें तें सावधपण । सर्वविषईं ॥ ४ ॥
चौथा अत्यंत साक्षप[1] । फेडावे नाना आक्षप[2] ।
अन्याये थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥
जाणावें पराचें अंतर । उदासीनता निरंतर ।
नीतिन्यायासी अंतर । पडोंच नेदावें ॥ ६ ॥
संकेतें लोक वेधावा । येकूनयेक बोधावा ।
प्रपंचहि सांवरावा । येथानशक्त्या ॥ ७ ॥
प्रपंचसमयो वोळखावा । धीर बहुत असावा ।
संमंध पडों नेदावा । अति परी तयाचा[3] ॥ ८ ॥
उपाधीसी विस्तारावें । उपाधींत न संपडावें ।
नीचत्व पहिलेंच घ्यावें । आणि मूर्खपण ॥ ९ ॥
दोष देखोन झांकावे । अवगुण अखंडान बोलावे ।
दुर्जन सांपडोन[4] सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १० ॥
तन्हे भरोंच नये । सुचावे नाना उपाये ।

---

१ साक्षेप; चिकाटीचा व्यासंग. २ आक्षेप; आरोप; शंका-कुशंका. ३ प्रपंचाचा. ४ गुन्ह्यांत पकडून.

नव्हे तेंचि करावें कार्य । दीर्घ प्रेत्नें ॥ ११ ॥
फड[1] नासोंचि नेदावा । पडिला प्रसंग सांवरावा ।
अतिवाद न करावा । कोणीयेकासी ॥ १२ ॥
दुसऱ्याचें अभिष्ट[2] जाणावें । बहुतांचें बहुत सोसावें ।
न सोसे तरी जावें । दिगांतराप्रती ॥ १३ ॥
दुःख दुसऱ्याचें जाणावें । ऐकोन तरी वांटून घ्यावें ।
बरें वाईट सोसावें । समुदायाचें ॥ १४ ॥
अपार असावें पाठांतर । सन्निधचि असावा विचार ।
सदा सर्वदा तत्पर । परोपकारासी ॥ १५ ॥
शांती करून करवावी । तऱ्हे सांडून सांडवावी ।
क्रिया करूनी करवावी । बहुतांकरवीं ॥ १६ ॥
करणें असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊं नये ।
परस्परेंचि प्रत्यये । प्रचितीस आणावा ॥ १७ ॥
जो बहुतांचें सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना ।
बहुत सोसितां उरेना । महत्त्व आपुलें ॥ १८ ॥
राजकारण बहुत करावें । परंतु कळोंच नेदावें ।
परपीडेवरी नसावें । अंतःकरण ॥ १९ ॥
लोक पारखून सांडावे । राजकारणें[3] अभिमान झाडावे
पुन्हां मेळवून घ्यावें । दुरील दोरें ॥ २० ॥
हिरवटासी दुरी धरावें । कचरटासी न बोलावें ।
समंध पडतां सोडून जावें । येकीकडे ॥ २१ ॥
ऐसें असो राजकारण । सांगतां तें असाधारण ।
सुचित अस्तां अंतःकरण । राजकारण जाणे ॥ २२ ॥
वृक्षींरूढासी उचलावें । युद्धकर्त्यास ढकलून द्यावें ।

१ सभा; समुदाय. २ इच्छित; मनोगत. ३ मुत्सद्देगिरीनें.

कारबाराचें सांगावें । आंग कैसें[1] ॥ २३ ॥
पाहातां तरी सांपडेना । कीर्ति करूं तरी राहेना ।
आलें वैभव अभिळासीना । कांहीं केल्या[2] ॥ २४ ॥
येकांची पाठी राखणें । येकांस देखों न सकणें ।
ऐसीं नव्हेत कीं लक्षणें । चातुर्याचीं ॥ २५ ॥
न्याय बोलतांहि मानेना । हित तेंचि न ये मना ।
येथें कांहींच चालेना । त्यागेंविण ॥ २६ ॥
श्रोतीं कळोन आक्षेपिलें । ह्मणौन बोलिलेंचि बोलिलें ।
न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ २७ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपणनाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

शुद्ध नेटकें ल्याहावें । लेहोन शुद्ध शोधावें ।
शोधून शुद्ध वाचावें । चुकों नये ॥ १ ॥
विश्कळित मात्रुका[3] नेमस्त कराव्या । धाटचा[4] जाणोन

---

१ वृक्षींरूढ = कचरट, भीतिग्रस्त. युद्धकर्ता = शूर, धैर्यवान. कारभाराचें निश्चित असें स्वरूप सांगतां येत नाहीं, कारण केव्हां केव्हां योग्य पण भीतिग्रस्त अशा माणसाला सहानुभूतीनें कार्योद्युक्त करावें लागतें तर केव्हां शूरास जास्तच चेव येण्यासाठीं, टोंचून दूर सारावें लागतें. पहा द. १२ स १, ओ. २०. २ कीर्ति वाढेल असें कार्य केल्याशिवाय तो रहात नाहीं; बरें लौकिक वैभवाचाहि स्वार्थी वाटत नाहीं. एकंदरींत त्याच्याविषयीं कांहीं निश्चित अनुमान करतां येत नाहीं. ३ कानामात्रा. ४ धाटण्या; प्रकार.

सदृढ धराव्या । रंग राखोन भराव्या । नाना कथा ॥ २ ॥
जाणायाचें सांगतां न ये । सांगायाचें नेमस्त[1] न ये ।
समजल्याविण कांहींच न ये । कोणीयेक ॥ ३ ॥
हरिकथा निरूपण । नेमस्तपणें राजकारण ।
वर्तायाचें लक्षण । तेंही असावें ॥ ४ ॥
पुसों जाणे सांगों जाणें । अर्थांतर करूं जाणे ।
सकळिकांचें राखों जाणे । समाधान ॥ ५ ॥
दीर्घ सूचना आधीं कळे । सावधपणें तर्क प्रबळे ।
जाणजाणोनि निवळे[2] । येथायोग्य ॥ ६ ॥
ऐसा जाणे जो समस्त । तोचि महंत बुद्धिवंत ।
यावेगळें अंतवंत । सकळ कांहीं ॥ ७ ॥
ताळवेळ तानमानें । प्रबंद कविता जाडवचनें ।
मज्यालसी[3] नाना चिन्हें । सुचती जया ॥ ८ ॥
जो येकांतास तत्पर । आधीं करी पाठांतर ।
अथवा शोधी अर्थांतर । ग्रंथगर्भींचें ॥ ९ ॥
आधींच सिकोन जो सिकवी । तोच पावे श्रेष्ठ पदवी ।
गुंतल्या[4] लोकांस उगवी । विवेकबळें ॥ १० ॥
अक्षर सुंदर वाचणें सुंदर । बोलणें सुंदर चालणें सुंदर ।
भक्ति ज्ञान वैराग्य सुंदर । करून दावी ॥ ११ ॥
जयास येत्नचि आवडे । नाना प्रसंगीं पवाडे[5] ।
धीटपणें प्रगटे दडे । ऐसा नव्हे ॥ १२ ॥
सांकडीमधें[6] वर्तों जाणे । उपाधीमधें मिळों जाणे ।

---

१ व्यवस्थित. २ निश्चय करतो. ३ मज्यालसी चिन्हें – सभाधीटपणा. ४ मायेंत गुरफटलेल्यांना सोडवितो. ५ धैर्यानें उभा ठाकतो. ६ संकटसमयीं.

अलिप्तपणें राखों जाणे । आपणासी ॥ १३ ॥
आहे तरी सर्वां ठाईं । पाहों जातां कोठेंचि नाहीं ।
जैसा अंतरात्मा ठाईंचा ठाईं । गुप्त जाला ॥ १४ ॥
त्यावेगळें कांहींच नसे । पाहों जातां तो न दिसे ।
न दिसोन वर्तवीतसे । प्राणीमात्रांसी ॥ १५ ॥
तैसाच हाही नानापरी । बहुत जनास शाहाणे करी ।
नाना विद्या त्या विवरी । स्थूळ[1] सूक्ष्मा[2] ॥ १६ ॥
आपणांकरितां शहाणे होती । ते सहजचि सोये[3] धरिती ।
जाणतेपणाची महंती । ऐसी असे ॥ १७ ॥
राखों जाणे नीतिन्याय । न करी न करवी अन्याये ।
कठीण प्रसंगीं उपाये । करूं जाणे ॥ १८ ॥
ऐसा पुरुष धारणेचा । तोचि आधार बहुतांचा ।
दास ह्मणे रघुनाथाचा । गुण घ्यावा ॥ १९ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे महंतलक्षणनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

चंचळ नदी गुप्त गंगा[4] । स्मरणें पावन करी जगा ।
प्रचित रोकडी पाहा गा । अन्यथा[5] नव्हे ॥ १ ॥

---

१ स्थूळविद्या = लौकिक विद्या. २ सूक्ष्मविद्या = अध्यात्मविद्या. ३ संगत; आश्रय. ४ चंचळनदी = विद्या अविद्यात्मक माया. गुप्तगंगा—ज्ञानमय सद्विद्या. ५ हें खोटें नव्हे.

केवळ अचंचळीं[१] निर्माण जाली। अधोमुखें वळें चालिली
अखंड वाहे परी देखिली। नाहींच कोणीं ॥ २ ॥
वळणें वांकाणें भोवरे। उकळ्या तरंग झरे।
लादा लाटा कातरे। ठाईं ठाईं ॥ ३ ॥
शुष्क जळाचे चळाळ। धारा धबाबे खळाळ।
चिपळ्या चळक्या भळाळ। चपळ पाणी ॥ ४ ॥
फेण फुगे हेलावे। सैरावैरा उदक धावे।
थेंब फुई[२] मोजावे। अणुरेणु किती ॥ ५ ॥
वोसाणे[३] वाहाती उदंड। झोतावे[४] दर्कुटे[५] दगड।
खडकें बेटें आड। वळसा उठे ॥ ६ ॥
मृद[६] भूमी तुटोन गेल्या। कठीण[७] तैश्याचि राहिल्या।
ठाईं ठाईं उदंड पाहिल्या। सृष्टीमधें ॥ ७ ॥
येक ते वाहातचि गेले। येक वळशामधें पडिले।
येक सांकडींत आडकले। अधोमुख ॥ ८ ॥
येक आपटआपटोंच गेलीं। येक चिरडचिर्डोंच मेलीं।
कितीयेक तें फुगलीं[८]। पाणी[९] भरलें ॥ ९ ॥
येक बळाचे निवडले। ते पोहतचि उगमास[१०] गेले।
उगमदर्शनें पवित्र जाले। तीर्थरूप ॥ १० ॥
तेथें ब्रह्मादिकांचीं भुवनें। ब्रह्मांडदेवतांचीं स्थानें।
उफराटी[११] गंगा पाहातां मिळणें। सकळांस तेथें ॥ ११
त्या जळाऐसें नाहीं निर्मळ। त्या जळाऐसें नाहीं चंचळ

---

१ परब्रह्मीं. २ तुषार. ३ प्रवाहांत सांपडून वाहणारे पदार्थ. ४ धबधबे. ५ लहान दगड. ६ मऊजमिनी. येथे अर्थ अज्ञानी भ्याड जीव. ७ ज्ञानी शूर लोक. ८ गर्विष्ठ झाले. ९ अहंकारानें. १० परब्रह्माकडे. ११ लौकिक प्रवाहाच्या उलट.

आपोनारायण केवळ । बोलिजे त्यासी ।। १२ ।।
माहानदी[1] परी अंतराळीं[2] । प्रत्यक्ष वाहे सर्वकाळीं ।
स्वर्गमृत्यपाताळीं । पसरली पाहा ।। १३ ।।
अधोर्ध[3] अष्टहि दिशा । तिचें उदक करी वळसा ।
जाणते जाणती जगदीशा । सारिखीच ते ।। १४ ।।
अनंत पात्रीं उदक[4] भरलें । कोठें पाझपाझरोंच[5] गेलें ।
कितीयेक तें वेंचलें । संसारासी ।। १५ ।।
येक्यासंगें तें कडवट । येक्यासंगें तें गुळचट ।
येक्यासंगें तें तिखट । तुरट क्षार ।। १६ ।।
ज्या ज्या पदार्थास मिळे । तेथें तद्रूपचि मिसळे ।
सखोल भूमीस तुंबळे । सखोलपणें ।। १७ ।।
विषामधें विषचि होतें । अमृतामधें मिळोन जातें ।
सुगंधीं सुगंध तें । दुर्गंधीं दुर्गंध ।। १८ ।।
गुणीं अवगुणीं मिळे । ज्याचें त्यापरी निवळे ।
त्या उदकाचा महिमा न कळे । उदकेंविण ।। १९ ।।
उदक वाहे अपरांपर । न कळे नदी कीं सरोवर ।
जळवास[6] करून नर । राहिले कितीयेक ।। २० ।।
उगमापैलिकडे गेले । तेथें परतोन पाहिलें ।
तंव तें पाणीच आटलें । कांहीं नाहीं ।। २१ ।।
वृत्तिसुन्य[7] योगेश्वर[8] । याचा पाहावा विचार ।

---

१ महामाया हीच नदी. २ अंतराळांत–चिदाकाशांत–परब्रह्म स्वरूपांत. ३ अधोर्ध्व; खालीवर सर्वत्र. ४ अहंभाव. ५ वाहून गेला. –जसा साधुसंतांचा. ६ संसारांतच गुंतून. ७ मीपणविरहित. ८ योगाचा = संयोगाचा = ऐक्यतेचा ईश्वर म्हणजे साक्षात्कारी.

दास ह्मणे वारंवार । किती सांगों ।। २२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चंचळनदीनिरूपणनाम
समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

आधीं वंदूं सकळकर्ता । समस्त देवांचा जो भर्ता ।
त्याचे भजनीं प्रवर्ता । कोणीतरी ।। १ ।।
तेणेंविण कार्य न चले । पडिलें पर्ण तेंही न हाले ।
अवघें त्रैलोक्येचि चाले । जयाचेनी ।। २ ।।
तो अंतरात्मा सकळांचा । देवदानवमानवांचा ।
चत्वारखाणीचत्वारवाणीचा । प्रवर्तकु ।। ३ ।।
तो येकलाचि सकळां घटीं । करी भिन्नभिन्ना राहाटी ।
सकळ सृष्टीची गोष्टी । किती ह्मणौन सांगावी ।। ४ ।।
ऐसा जो गुप्तेश्वर । त्यास ह्मणावें ईश्वर ।
सकळ ऐश्वर्य थोर थोर । जयाचेनि भोगिती ।। ५ ।।
ऐसा जेणें वोळखिला । तो विश्वंभरचि जाला ।
समाधी सहजस्थितीला । कोण पुसे ।। ६ ।।
अवघें त्रैलोक्य विवरावें । तेव्हां वर्म पडेल ठावें ।
आवचटें घबाड सिणावें । नलगेचि कांहीं ।। ७ ।।
पाहातां ऐसा कोण आहे । जो अंतरात्मा विवरोन पाहे
अल्प स्वल्प कळोन राहे । समाधानें ।। ८ ।।
आरे हें पाहिलेंच पाहावें । विवरलेंचि मागुतें विवरावें
वाचिलेंचि वाचावें । पुन्हपुन्हां ।। ९ ।।
अंतरात्मा केवढा कैसा । पाहाणाराची कोण दशा ।

देखिल्या ऐकिल्या ऐसा । विवेक सांगे ॥ १० ॥
उदंड ऐकिलें देखिलें । अंतरात्म्यास नवचे पुरवलें ।
प्राणी देहधारी बाउलें । काये जाणे ॥ ११ ॥
पूर्णास[1] अपूर्ण पुरेना । कां जें अखंड विवरेना ।
विवरतां विवरतां उरेना । देवावेगळा ॥ १२ ॥
विभक्तपणें नसावें । तरीच भक्त ह्मणवावें ।
नाहींतरी वेर्थचि सिणावें । खटाटोपें ॥ १३ ॥
उगाच घर पाहोन गेला । घरधनी नाहीं वोळखिला ।
राज्यामधूनचि आला । परी राजा नेणे ॥ १४ ॥
देहसंगें विषये भोगिले । देहसंगें प्राणी मिरवलें ।
देहधर्त्यास चुकलें । नवल मोठें ॥ १५ ॥
ऐसे लोक अविवेकी । आणि ह्मणती आम्ही विवेकी ।
बरें ज्याची जैसी टाकी[2]। तैसें करावें ॥ १६ ॥
मूर्ख अंतर राखों नेणे । ह्मणौन असावें शाहाणे ।
ते शाहाणेहि दैन्यवाणे । होऊन गेले ॥ १७ ॥
अंतरीं ठेवणें चुकलें । दारोदारीं धुंडूं लागलें ।
तैसें अज्ञानास जालें । देव न कळे ॥ १८ ॥
या देवाचें ध्यान करी । ऐसा कोण सृष्टीवरी ।
वृत्ती येकदेसी ततरी । पवाडेल कोठें ॥ १९ ॥
ब्रह्मांडीं दाटले प्राणी । बहुरूपें बहुवाणी ।
भूगर्भीं आणि पाषाणीं । कितीयेक ॥ २० ॥
इतुके ठाईं पुरवला । अनेकीं येकचि वर्तला ।

---

१ अपूर्ण, चंचल, जो अंतरात्मा तो पूर्ण, निश्चल परब्रह्म केव्हांहि होणार नाहीं हें कळत नाहीं. पहा पुढें ओवी २२ वी.
२ रीत; दंडक.

गुप्त आणि प्रगटला । कितीयेक ॥ २१ ॥
चंचळें न होईजे निश्चळ । प्रचित जाणावी केवळ ।
चंचळ तें नव्हे निश्चळ । परब्रह्म तें ॥ २२ ॥
तत्वें तत्व जेव्हां उडे । तेव्हां देहबुद्धि झडे ।
निर्मळ निश्चळ चहुंकडे । निरंजन ॥ २३ ॥
आपण कोण कोठें कैंचा । ऐसा मार्ग विवेकाचा ।
प्राणी जो स्वयें काचा[1]। त्यास हें कळेना ॥ २४ ॥
भल्यानें विवेक धरावा । दुस्तर संसार तरावा ।
अवघा वंशचि उधरावा । हरिभक्ती करूनी ॥ २५ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतरात्माविवरणनाम
समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं कर्माचा प्रसंग । कर्म केलें पाहिजे सांग ।
कदाचित पडिलें व्यंग । तरी प्रत्यवाय[2] घडे ॥ १ ॥
म्हणौन कर्म आरंभिलें । कांहींयेक सांग घडलें ।
जेथजेथें अंतर पडिलें । तेथें हरिस्मरण करावें ॥ २ ॥
तरी तो हरी आहे कैसा । विचार पाहावा ऐसा ।
संध्येपूर्वी जगदीशा । चोविसां नामीं स्मरावें ॥ ३ ॥
चोविसनामी सहस्रनामी । अनंतनामी तो अनामी ।
तो कैसा आहे अंतर्यामीं । विवेकें वोळखावा ॥ ४ ॥
ब्राह्मण स्नानसंध्या करून आला । मग तो देवार्चनास
बैसला । येथासांग तो पूजिला । प्रतिमादेवो ॥ ५ ॥

---

१ कच्चा; अर्धवट. २ दोष होतो.

नाना देवांच्या नाना प्रतिमा। लोक पूजिती धरून प्रेमा
ज्याच्या प्रतिमा तो परमात्मा। कैसा आहे ॥ ६ ॥
ऐसें वोळखिलें पाहिजे। वोळखोन भजन कीजे।
जैसा साहेब[1] नमस्कारिजे। वोळखिल्याउपरी ॥ ७ ॥
तैसा परमात्मा परमेश्वर बरा वोळखावा पाहोन विचार
तरीच पाविजे पार। भ्रमसागराचा[2] ॥ ८ ॥
पूजा घेताती प्रतिमा। आंगा येतो अंतरात्मा।
अवतारी तरी निजधामा। येऊन गेले ॥ ९ ॥
परी ते निजरूपें असती। तें निजरूप ते जगज्जोती।
सत्वगुण तयेस ह्मणती। जाणती कळा ॥ १० ॥
तये कळेचे पोटीं। देव असती कोट्यान्कोटी।
या अनुभवाच्या गोष्टी। प्रत्ययें पाहाव्या ॥ ११ ॥
देहपुरामधें ईश। ह्मणोन तया नांव पुरुष।
जगामधें जगदीश। तैसा वोळखावा ॥ १२ ॥
जाणीवरूपें जगदांतरें। प्रस्तुत वर्तती शरीरें।
अंतःकरण[3] विष्णु येणें प्रकारें। वोळखावा ॥ १३ ॥
तो विष्णु आहे जगदांतरीं। तोचि आपुले अंतरीं।
कर्ता भोक्ता चतुरीं। अंतरात्मा वोळखावा ॥ १४ ॥
ऐके देखे हुंगे चाखे। जाणोन विचारें वोळखे।
कित्येक आपुलें पारिखें[4]। जाणताहे ॥ १५ ॥
येकचि जगाचा जिव्हाळा[5]। परी देहलोभाचा आड-
ताळा[6]। देहसंबंधें वेगळा। अभिमान धरी ॥ १६ ॥
उपजे वाढे मरे मारी। जैशा उचलती लहरीवरी लहरी।

---

१ धनी; मालक. २ भ्रमरूपी भवसागराचा. ३ अंतःकरण हाच विष्णु. ४ परके. ५ जीवनकळा; अंतःकरण. ६ अडथळा.

चंचळ सागरीं भरोवरी। त्रैलोक्य होत जातें ॥ १७ ॥
त्रैलोका वर्तवितो येक। म्हणौन त्रैलोक्यनायेक।
ऐसा प्रत्ययाचा विवेक। पाहाना कैसा ॥ १८ ॥
ऐसा अंतरात्मा बोलिला। परी तोहि तत्वांमधें आला।
पुढें विचार पाहिजे केला। माहावाक्याचा ॥ १९ ॥
आधीं देखिला देहधारी[१]। मग पाहावें जगदांतरीं[२]।
तयाचेनियां उपरी। परब्रह्म पावे ॥ २० ॥
परब्रह्माचा विचार। होतां निवडे सारासार।
चंचळ जाईल हा निर्धार। चुकेना कीं ॥ २१ ॥
उत्पत्ति स्थिति संव्हार जाण। त्याहून वेगळा निरंजन
येथें ज्ञानाचें विज्ञान। होत आहे ॥ २२ ॥
अष्टदेह थानमान। जाणोन जालियां निर्शन।
पुढें उरे निरंजन। विमळ ब्रह्म ॥ २३ ॥
विचारेंचि[३] अनन्य जाला। पाहाणाराविण[४] प्रत्यय
आला। तेहि[५] वृत्ति निवृत्तीला। बरें पाहा ॥ २४ ॥
येथें राहिला वाच्यांश। पाहोन[६] सांडिला लक्ष्यांश।
लक्ष्यांशासरिसा वृत्तिलेश[७]। तोहि गेला ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपदेशनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ अंतरात्मा. २ विश्वात्मा म्हणजे तोच अंतरात्मा असें समजल्यावर. ३ देह असेतों प्रत्यक्ष ऐक्य संभवत नसल्यानें विवेकविचारानें ऐक्य अनुभवावें. ४ हा अनुभव घेणारा निराळा कोण नाहीं असा निश्चय झाला तरी. ५ हीहि अतिसूक्ष्म वृत्तिच होय. हिचाहि लय झाला पाहिजे. ६ अनुभवून. ७ त्या अतिसूक्ष्म वृत्तीचाहि लय झाला.

॥ श्रीराम ॥

मूर्ख येकदेसी होतो । चतुर सर्वत्र पाहातो ।
जैसा बहुधा होऊन भोगितो । नाना सुखें ॥ १ ॥
तोच्चि अंतरात्मा महंत । तो कां होईल संकोचित ।
प्रशस्त जाणता समस्त । विख्यात योगी ॥ २ ॥
कर्ता भोक्ता तत्वतां । भूमंडळीं सर्व सत्ता ।
त्यावेगळा त्यास ज्ञाता । पाहेसा कवणु ॥ ३ ॥
ऐसें महंतें असावें । सर्व सार शोधुन घ्यावें ।
पाहों जातां न संपडावें । येकायेकी ॥ ४ ॥
कीर्तिरूपें उदंड ख्यात । जाणति लाहानथोर समस्त ।
वेश पाहातां शाश्वत । येकही नाहीं ॥ ५ ॥
प्रगट कीर्ति ते ढळेना । बहुत जनास कळेना ।
पाहों जातां आडळेना । काये कैसें ॥ ६ ॥
वेषभूषण तें दूषण । कीर्तिभूषण तें भूषण ।
चाळणेविण[1] येक क्षण । जाउच नेदी ॥ ७ ॥
त्यागी वोळखीचे जन । सर्वकाळ नित्य नूतन ।
लोक शोधून पाहाती मन । परी इछा दिसेना ॥ ८ ॥
पुर्ते कोणाकडे पाहेना । पुर्ते कोणासि बोलेना ।
पुर्ते येक स्थळीं राहेना । उठोन जातो ॥ ९ ॥
जातें स्थळ तें सांगेना । सांगितलें तेथें तरी जायेना ।
आपुली स्थिती अनुमाना । येवोंच नेदी ॥ १० ॥
लोकीं केलें तें चुकावी । लोकीं भाविलें तें उलथवी ।
लोकीं तर्किलें तें दावी । निफळ करूनी ॥ ११ ॥

१ मननाशिवाय.

लोकांस पाह्याचा[1] आदर । तेथें याचा अनादर ।
लोक सर्वकाळ तत्पर । तेथें याची अनिछ्या ॥ १२ ॥
एवं कल्पितां कल्पेना । ना तर्कितांहि तर्केना ।
कदापी भावितां भावेना । योगेश्वर ॥ १३ ॥
ऐसें अंतर सांपडेना । शरीर ठाईं[2] पडेना ।
क्षणयेक विशंभेना । कथाकीर्तन ॥ १४ ॥
लोक संकल्प विकल्प करिती । ते अवघेचि निर्फळ होती ।
जनाची जना लाजवी वृत्ति । तेव्हां योगेश्वर ॥ १५ ॥
बहुतीं शोधून पाहिलें । बहुतांच्या मनास आलें ।
तरी मग जाणावें साधिलें । महत्कृत्य ॥ १६ ॥
अखंड येकांत सेवावा । अभ्यासचि करीत जावा ।
काळ सार्थकचि करावा । जनासहित ॥ १७ ॥
उत्तम गुण तितुके घ्यावे । घेऊन जनास सिकवावे ।
उदंड समुदाये करावे । परी गुप्तरूपें ॥ १८ ॥
अखंड कामाची लगबग । उपासनेस लावावें जग ।
लोक समजोन मग । आज्ञा इछिती ॥ १९ ॥
आधीं कष्ट मग फळ । कष्टचि नाहीं तें निर्फळ ।
साक्षेपेंविण केवळ । वृथापुष्ट[3] ॥ २० ॥
लोक बहुत शोधावे । त्यांचे अधिकार जाणावे ।
जाणजाणोन धरावे । जवळी दुरी ॥ २१ ॥
अधिकारपरत्वें कार्य होतें । अधिकार नस्तां वेर्थ जातें ।
जाणोनि शोधावीं चित्तें । नाना प्रकारें ॥ २२ ॥

---

१ दृश्य पहाण्याचा. २ शरीरानें गांठ पडणें कठीण जातें.
३ फुकट गेलेला; आळसी.

अधिकार पाहोन कार्य सांगणें। साक्षेप[1] पाहोन विश्वास धरणें। आपला मगज[2] राखणें। कांहींतरी ॥ २३ ॥
हें प्रचितीचें बोलिलें[3]। आधीं केलें मग सांगितलें।
मानेल तरी पाहिजे घेतलें। कोणीयेकें ॥ २४ ॥
महंतें महंत करावे। युक्तिबुद्धीनें भरावे।
जाणते करून विखरावे[4]। नाना देसीं ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहवर्तणुकनाम समास दशम ॥ १० ॥

॥ विवेकवैराग्यनाम दशक द्वादश ॥१२॥

॥ श्रीराम ॥

आधीं प्रपंच[5] करावा नेटका[6]। मग घ्यावें परमार्थ-विवेका। येथें आळस करूं नका। विवेकी हो ॥ १ ॥
प्रपंच सांडून परमार्थ कराल। तेणें तुह्मी कष्टी व्हाल।
प्रपंच परमार्थ चालवाल। तरी तुह्मी विवेकी ॥ २ ॥

---

१ आटोप. २ महत्त्व. ३ श्रीसमर्थांची वागणुक कशी होती तें या समासावरून स्पष्ट होत आहे. ४ पाठवावे. ५ व्यवहार. ६ यथायोग्य; व्यवस्थित. येथें प्रत्येक साधकानें लग्न करून संसार केलाच पाहिजे असा अर्थ नाहीं. साधकहि देहधारीच असून त्यास या जगांत राहूनच साधन करावयाचें असल्यानें व्यवहार व्यवस्थित करणें आवश्यक आहे. अशा व्यवहारांत अनुभवानें जी निरीक्षणशक्ति जागृत होते तीच पुढें सूक्ष्म होऊन परमार्थांतील आत्मानात्मविवेकांत परिणमते—पहा पुढें ओवी ९ वी.

प्रपंच सांडून परमार्थ केला। तरी अन्न मिळेना खायाला
मग तया करंट्याला। परमार्थ कैंचा ॥ ३ ॥
परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी। तरी तूं येमयातना भोगिसी
अंतीं परम कष्टी होसी। येमयातना भोगितां ॥ ४ ॥
साहेबकामास[1] नाहीं गेला। गृहींच सुरवाडोन[2] बैसला
तरी साहेब कुटील तयाला। पाहाती लोक ॥ ५ ॥
तेव्हां महत्वचि गेलें। दुर्जनाचें हांसें जालें।
दुःख उदंड भोगिलें। आपुल्या जीवें ॥ ६ ॥
तैसेंचि होणार अंतीं। ह्मणौन भजावें भगवंतीं।
परमार्थाची प्रचिती। रोकडी घ्यावी ॥ ७ ॥
संसारीं[3] असतां मुक्त। तोचि जाणावा संयुक्त।
अखंड पाहे युक्तायुक्त। विचारणा हे ॥ ८ ॥
प्रपंचीं जो सावधान। तो परमार्थ करील जाण।
प्रपंचीं जो अप्रमाण। तो परमार्थी खोटा ॥ ९ ॥
ह्मणौन सावधानपणें। प्रपंच परमार्थ चालवणें।
ऐसें न करितां भोगणें। नाना दुःखें ॥ १० ॥
पर्णाळि[4] पाहोन उचले। जीवसृष्टि विवेकें चाले।
आणि पुरुष होऊन भ्रमले। यासी काये ह्मणावें ॥ ११
ह्मणौन असावी दीर्घसूचना। अखंड करावी चाळणा।

---

१ वरिष्ठाच्या कामास. २ सुखानें; आळसानें. ३ साधकाच्या विवेक-वैराग्यादिकांची कसोटी प्रत्यक्ष संसारांतील व्यवहारांत होत असते. व्यवहारांतहि ज्याची धारणा ढळत नाहीं तोच योग्य ठरतो. पहा पुढें ओवी १४ वी. ४ पानावरील किडा. अगोदरच पुढचे पाय दुसऱ्या पानावर रोवल्यावरच मग हा पाठीमागील पानाचा आधार सोडतो.

पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ।। १२ ।।
सुखी असतो खबर्दार[1] । दुःखी होतो बेखबर ।
ऐसा हा लौकिक विचार । दिसतचि आहे ।। १३ ।।
ह्मणौन सर्वसावधान । धन्य तयाचें महिमान ।
जनीं राखे समाधान । तोचि येक ।। १४ ।।
चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला ।
ते वेळे सावरायाला । अवकाश कैंचा ।। १५ ।।
ह्मणौन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक ।
लोकांकरितां[2] लोक । शाहाणे होती ।। १६ ।।
परी ते शाहाणे वोळखावे । गुणवंताचे गुण घ्यावे ।
अवगुण देखोन सांडावे । जनामधें ।। १७ ।।
मनुष्य पारखूं राहेना[3] । आणि कोणाचें मन तोडीना ।
मनुष्यमात्र अनुमाना । आणून पाहे ।। १८ ।।
दिसे सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका ।
कामी[4] निकामी[5] लोकां । बरें पाहे ।। १९ ।।
जाणोन पाहिजे सर्व । हेंचि तयाचें अपूर्व[6] ।
ज्याचें त्यापरी गौरव । राखों जाणे ।। २० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळलक्षणनाम समास प्रथम ।। १ ।।

---

१ दक्ष. २ एकाच्या उदाहरणानें दुसरा. ३ प्रत्येकाची मनोमन परीक्षा विवेकी करीतच असतो. ४ उपयोगी. ५ निरुपयोगी. ६ विवेक्याची अलौकिकता अशी कीं तो सर्व तऱ्हेच्या लोकांशीं यथायोग्य व्यवहार ठेवूं शकतो; पहा द. ११ स ५, ओ. २३.

॥ श्रीराम ॥

ऐका संसारासी आले हो । स्त्री पुरुष निस्पृह हो ।
सुचितपणें पाहो[1] । अर्थांतर ॥ १ ॥
काये म्हणते वासना । काये कल्पिते कल्पना ।
अंतरींचे तरंग नाना । प्रकारें उठती ॥ २ ॥
बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें ।
मनासारिखें असावें । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
ऐसें आहे मनोगत । तरी तें कांहींच न होत ।
बरें करितां अकस्मात । वाईट होतें ॥ ४ ॥
येक सुखी येक दुःखी । प्रत्यक्ष वर्ततें लोकीं ।
कष्टी होऊनियां सेखीं । प्रारब्धावरी घालिती ॥ ५ ॥
अचुक येत्न करवेना । म्हणौन केलें तें सजेना[2] ।
आपला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्यां ॥ ६ ॥
जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काये जाणे ।
न्यायें सांडितां दैन्यवाणे । होती लोक ॥ ७ ॥
लोकांचें मनोगत कळेना । लोकांसारिखें वर्तवेना ।
मूर्खपणें लोकीं नाना । कळह उठती ॥ ८ ॥
मग ते कळो[3] वाढती । परस्परें कष्टी होती ।
प्रेत्न राहातां अंतीं । श्रमचि होये ॥ ९ ॥
ऐसी नव्हे वर्तणुक । परीक्षावे नाना लोक ।
समजलें पाहिजे नेमक । ज्याचें त्यापरी ॥ १० ॥
शब्दपरीक्षा अंतरपरीक्षा । कांहीं येक कळे दक्षा ।
मनोगत नतद्रक्षा[4] । काय कळे ॥ ११ ॥

---

१ पहा हो. २ साजेना; यशस्वी होत नाहीं. ३ कळ्हो; कलह.
४ मूर्खांस.

दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष[1] घेणें ।
पाहों जातां लोकिक लक्षणें । बहुतेक ऐसीं ॥ १२ ॥
लोकीं बरें म्हणायाकारणें । भल्यांस लागतें सोसणें ।
न सोसितां भंडवाणें[2] । सहजचि होये ॥ १३ ॥
आपणास जें मानेना । तेथें कदापि राहावेना ।
उरी[3] तोडून जावेना । कोणीयेकें ॥ १४ ॥
बोलतो खरें चालतो खरें । त्यास मानिती लाहानथोरें ।
न्याये अन्याये परस्परें । सहजचि कळे ॥ १५ ॥
लोकांस कळेना तंवरी । विवेकें क्षमा जो न करी ।
तेणेंकरितां बराबरी । होत जाते ॥ १६ ॥
जंवरी चंदन झिजेना । तंव तो सुगंध कळेना ।
चंदन आणि वृक्ष नाना । सगट[4] होती ॥ १७ ॥
जंव उत्तम गुण न कळे । तों या जनास काये कळे ।
उत्तम गुण देखतां निवळे । जगदांतर ॥ १८ ॥
जगदांतर निवळत गेलें । जगदांतरीं सख्य जालें ।
मग जाणावें वोळले[5] । विश्वजन ॥ १९ ॥
जनींजनार्दन वोळला । तरी काये उणें तयाला ।
राजी राखावें सकळांला । कठीण आहे ॥ २० ॥
पेरिलें तें उगवतें । उसिणें द्यावें घ्यावें लागतें ।
वर्म काढितां भंगतें । परांतर ॥ २१ ॥
लोकिकीं बरेंपण केलें । तेणें सौख्य वाढलें ।
उत्तरासारिखें आलें । प्रत्योत्तर ॥ २२ ॥
हें आवघें आपणांपासीं । तेथें बोल नाहीं जनासी ।

---

१ कैवार. २ फजिती. ३ भीड–लागणी–मोडून; भांडण करून जाऊं नये. ४ सारखेच वाटतात. ५ प्रसन्न झाले.

सिकवावें आपल्या मनासी । क्षणक्षणा ।। २३ ।।
खळ दुर्जन भेटला । क्षमेचा धीर बुडाला ।
तरी मोनेंचि स्थळत्याग केला। पाहिजे साधकें ।।२४।।
लोक नाना परीक्षा जाणती । अंतरपरीक्षा नेणती ।
तेणें प्राणी करंटे होती । संदेह नाहीं ।। २५ ।।
आपणास आहे मरण । म्हणौन राखावें बरेंपण ।
कठिण आहे लक्षण । विवेकाचें ।। २६ ।।
थोर लहान समान । आपले पारिखे[1] सकळ जन ।
चढतें वाढतें सनेधान[2]। करितां बरें ।। २७ ।।
बरें करितां बरें होतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
आतां पुढें सांगावें तें । कोणास काये ।। २८ ।।
हरिकथानिरूपण । बरेपणें राजकारण ।
प्रसंग पाहिल्याविण । सकळ खोटें ।। २९ ।।
वि ा उदंडचि सिकला । प्रसंगमान[3] चुकतचि गेला ।
तरी मग तये विद्येला । कोण पुसे ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययनिरूपणनाम समास द्वितीय ।। २ ।।

।। श्रीराम ।।

पृथ्वीमधें बहुत लोक । तेंहि पाहावा विवेक ।
इहलोक आणि परलोक । बरा पाहावा ।। १ ।।
इहलोक साधायाकारणें । जाणत्याची संगती धरणें ।
परलोक साधायाकारणें । सद्गुरु पाहिजे ।। २ ।।

---

१ परके. २ संबंध; मैत्री. ३ योग्य वेळ. योग्यवेळीं विद्येचा उपयोग करतां आला नाही तर ती व्यर्थ होय.

सद्‌गुरुसी काये पुसावें । हेंहि कळेना स्वभावें ।
अनन्यभावें येक भावें । दोनी गोष्टी पुसाव्या ।। ३ ।।
दोनी गोष्टी त्या कोण । देव कोण आपण कोण ।
या गोष्टीचें विवरण । केलेंचि करावें ।। ४ ।।
आधीं मुख्य देव तो कोण । मग आपण भक्त तो कोण ।
पंचीकर्ण माहावाक्यविवरण । केलेंचि करावें ।। ५ ।।
सकळ केलियाचें फळ । शाश्वत वोळखावें निश्चळ ।
आपण कोण हा केवळ । शोध घ्यावा ।। ६ ।।
सारासार विचार घेतां । पदास[1] नाहीं शाश्वतता ।
आधी[2] कारण भगवंता । वोळखिलें पाहिजे ।। ७ ।।
निश्चळ[3] चंचळ आणी जड । अवघा मायेचा पवाड[4] ।
यामधें वस्तु जाड । जाणार[5] नाहीं ।। ८ ।।
तें परब्रह्म धुंडावें । विवेकें त्रैलोक्य हिंडावें ।
माईक विचारें खंडावें । परीक्षवंतीं ।। ९ ।।
खोटें सांडून खरें घ्यावें । परीक्षवंतीं परीक्षावें ।
मायेचें अवघेंचि जाणावें । रूप माईक ।। १० ।।
पंचभूतिक हे माया । माईक जाये विलया ।

---

१ महावाक्याचा विचार करतांना त्यांतील पदें म्हणजे शब्द हे कांहीं शाश्वत नसतात. 'शब्द बोलोनि राहे । अर्थ शब्दांपूर्वींच आहे । 'द. ६ स. १०, ओ. २३. २ हा विचार करणारा अंतरात्मा–आपण–कोण, कसा, हें आधीं ओळखिलें पाहिजे–पहा वरील ६ वी ओवी. ३ व ४ चंचळ व जड हा तर मायेचाच विस्तार होय; पण निश्चळाच्या निश्चळपणाची भावनाहि मायेमुळेंच होते. त्यामुळें हें सर्व नाशिवंत होय. ५ मायातीत जें परब्रह्म तें मात्र असें नाशिवंत नाहीं.

पिंडब्रह्मांड अष्टकाया । नासिवंत ।। ११ ।।
दिसेल तितुकें नासेल । उपजेल तितुकें मरेल ।
रचेल तितुकें खचेल । रूप मायेचें ।। १२ ।।
वाढेल तितुकें मोडेल । येईल तितुकें जाईल ।
भूतांस भूत खाईल । कल्पांतकाळीं ।। १३ ।।
देहधारक तितुके नासती । हे तों रोकडी प्रचिती ।
मनुष्येंविण उत्पत्ति । रेत कैंचें ।। १४ ।।
अन्न नस्तां रेत कैंचें । वोषधी[1] नस्तां अन्न कैंचें ।
वोषधीस जीणें कैंचें । पृथ्वी नस्तां ।। १५ ।।
आप नस्तां पृथ्वी नाहीं । तेज नस्तां आप नाहीं ।
वायो नस्तां तेज नाहीं । ऐसें जाणावें ।। १६ ।।
अंतरात्मा नस्तां वायो कैंचा । विकार नस्तां अंतरात्मा
कैंचा । निर्विकारीं विकार कैंचा । बरें[2] पाहा ।। १७ ।।
पृथ्वी नाहीं आप नाहीं । तेज नाहीं वायो नाहीं ।
अंतरात्मा विकार नाहीं । निर्विकारीं ।। १८ ।।
निर्विकार जें निर्गुण । तेचि शाश्वताची खूण ।
अष्टधा प्रकृति संपूर्ण । नासिवंत ।। १९ ।।
नासिवंत समजोन पाहिलें । तों तें अस्तांचि नस्तें जालें ।
सारासारें कळों आलें । समाधान ।। २० ।।
विवेकें पाहिला विचार । मनास आलें सारासार ।
येणेंकरितां विचार । सदृढ जाला ।। २१ ।।
शाश्वत देव तो निर्गुण । ऐसी अंतरीं बाणली खूण ।
देव कळला मी कोण । कळलें पाहिजे ।। २२ ।।

---

१ अन्न उत्पन्न करणारीं झाडें; रोपें. २ येथपावेतों मननाची उत्तम रीत सांगितली आहे.

मी कोण पाहिजे कळलें । देहतत्व तितुकें शोधिलें ।
मनोवृत्तीचा ठाईं आलें । मीतूंपण ॥ २३ ॥
सकळ देहाचा शोध घेतां । मीपण दिसेना पाहातां ।
मीतूंपण हें तत्वतां । तत्वीं मावळलें ॥ २४ ॥
दृश्य पदार्थचि वोसरे । तत्वें तत्व तेव्हां सरे ।
मीतूंपण कैंचें उरे । तत्वतां वस्तु ॥ २५ ॥
पंचीकर्ण तत्वविवर्ण । माहावाक्यें वस्तु आपण ।
निसंगपणें[1] निवेदन[2] । केलें पाहिजे ॥ २६ ॥
देवाभक्तांचें मूळ । शोधून पाहातां सकळ ।
उपाधीवेगळा केवळ । निरोपाधी आत्मा ॥ २७ ॥
मीपण तें बुडालें । विवेकें वेगळेपण गेलें ।
निवृत्तिपदास[3] प्राप्त जालें । उन्मनीपद ॥ २८ ॥
विज्ञानीं[4] राहिलें ज्ञान । ध्ययें[5] राहिलें ध्यान ।
सकळ कांहीं कार्यकारण[6] । पाहोन सांडिलें ॥ २९ ॥
जन्ममरणाचें चुकलें[7] । पाप अवघेंचि बुडालें ।
येमयातनेचें जालें । निसंतान ॥ ३० ॥
निर्बंद[8] अवघाचि तुटला । विचारें मोक्ष प्राप्त जाला ।
जन्म सार्थकचि वाटला । सकळ कांहीं ॥ ३१ ॥

---

१ मीपणविरहित. २ समर्पण. ३ मायेच्या वेढ्यांतून निवृत्त झालेल्या मनाला अमनीभाव प्राप्त झाला; अथवा उन्मन–मीपणरहित–झालेला हा साधक निवृत्तिपदीं–परब्रह्मस्वरूपीं ऐक्यता पावला. ४ अनुभवांत ज्ञान संपलें. ५ ध्येयच झाल्यानें ध्यानहि संपलें. ६ आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व कांहीं कार्यकारण–सापेक्ष–आहे असें समजून आल्यानें त्या सर्वांचा त्याग केला. ७ जन्ममृत्यूंचे फेरे संपले. ८ बंधन.

नाना किंत[१] निवारले । धोके[२] अवघेचि तुतले ।
ज्ञानविवेकें पावन जाले । बहुत लोक ।। ३२ ।।
पतितपावनाचे दास । तेहि पावन करिती जगास ।
ऐसी हे प्रचित मनास । बहुतांच्या आली ।। ३३ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भक्तनिरूपणनाम
समास तृतीय ।। ३ ।।

।। श्रीराम ।।

महद्भाग्य हातासी आलें। परी भोगूं नाहीं जाणितलें।
तैसें वैराग्य उत्पन्न जालें । परी विवेक नाहीं ।। १ ।।
आदळतें आफळतें । कष्टी होतें दुःखी होतें ।
ऐकतें देखतें येतें । वैराग्य तेणें ।। २ ।।
नाना प्रपंचाच्या वोढी । नाना संकटें सांकडीं ।
संसार सांडुनी देशधडी । होये तेणें ।। ३ ।।
तो चिंतेपासून सुटला । पराधेनतेपासूनि पळाला ।
दुःखत्यागें मोकळा जाला । रोगी जैसा ।। ४ ।।
परी तो होऊं नये मोकाट[३] । नष्ट[४] भ्रष्ट[५] आणी चाट[६]।
सीमाच[७] नाहीं सैराट[८]। गुरूं जैसें ।। ५ ।।
विवेकेंविण वैराग्ये केलें। तरी अविवेकें अनर्थी घातलें ।
अवघें वेर्थचि गेलें । दोहिंकडे ।। ६ ।।
ना प्रपंच ना परमार्थ । अवघें जिणेंचि जालें वेर्थ ।
अविवेकें अनर्थ । ऐसा केला ।। ७ ।।

---

१ संशय. २ धाक; भीति. ३ मनसोक्त. ४ उनाड. ५ अनाचारी.
६ मस्त; बडबड्या. ७ मर्यादाच. ८ अस्ताव्यस्त.

कां वेर्थचि ज्ञान बडबडिला । परी वैराग्ययोग नाहीं
घडला । जैसा कारागृहीं अडकला । पुरुषार्थ सांगे ।। ८ ।।
वैराग्येंविण ज्ञान । तो वेर्थचि साभिमान ।
लोभदंभें घोळसून[1] । कासाविस केला ।। ९ ।।
स्वान बांधलें तरी भुंके । तैसा स्वार्थमुळें थिंके[2] ।
पराधीक[3] देखों न सके । साभिमानें ।। १० ।।
हें येकेंविण येक । तेणें उगाच वाढे शोक ।
आतां वैराग्य आणि विवेक । योग ऐका ।। ११ ।।
विवेकें अंतरीं सुटला । वैराग्यें प्रपंच तुटला ।
अंतर्बाह्य मोकळा जाला । निःसंग योगी ।। १२ ।।
जैसें मुखें ज्ञान बोले । तैसीच सवें क्रिया चाले ।
दीक्षा[4] देखोनी चक्कित जाले । सुचिस्मंत ।। १३ ।।
आस्था नाहीं त्रैलोक्याची । स्थिति बाणली वैराग्याची ।
येत्नविवेकधारणेची । सीमा नाहीं ।। १४ ।।
संगीत रसाळ हरिकीर्तन । ताळबद्ध तानमान ।
प्रेमळ आवडीचें भजन । अंतरापासुनी ।। १५ ।।
तत्काळचि सन्मार्ग लागे । ऐसा अंतरीं विवेक जागे ।
वग्त्रृत्व करितां न भंगे । साहित्य[5] प्रत्ययाचें ।। १६ ।।
सन्मार्गें जगास मिळाला । ह्मणिजे जगदीश वोळला ।
प्रसंग पाहिजे कळला । कोणीयेक ।। १७ ।।
प्रखर वैराग्य उदासीन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
स्नानसंध्या भगवद्भजन । पुण्यमार्ग ।। १८ ।।

---

१ घुसळून. २ चरफडे. ३ परोत्कर्ष. ४ स्थिति; वागण्याची रीत. ५ वेदान्तासारखे अनुभूत शास्त्रसिद्धान्त.

विवेकवैराग्य तें ऐसें । नुस्तें वैराग्य हेंकाडपिसें[१] ।
शब्दज्ञान येळिलसें[२] । आपणचि वाटे ॥ १९ ॥
ह्मणौन विवेक आणी वैराग्य । तेंचि जाणिजे महद्भाग्य ।
रामदास ह्मणे योग्य । साधु जाणती ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकवैराग्यनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

रेखेचें[३] गुंडाळें केलें । मात्रुकाक्षरीं[४] शब्द जाले ।
शब्द मेळऊन चाले । श्लोक गद्य प्रबंद ॥ १ ॥
वेदशास्त्रें पुराणें । नाना काव्यें निरूपणें ।
ग्रंथभेद अनुवादणें । किती ह्मणोनि ॥ २ ॥
नाना ऋषी नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें ।
भाषा लिपी जेथ तेथें । काये उणें ॥ ३ ॥
वर्ग[५] ऋचा[६] श्रुति[७] स्मृति[८] । अधे[९] स्वर्ग[१०] स्तबक[११]
जाती । प्रसंग[१२] मानें[१२] समास[१२] पोथी । बहुधा नामें ॥
नाना पदें नाना श्लोक । नाना वीर[१३] नाना कडक[१३] ।
नाना साख्या[१३] दोहडे[१३] अनेक । नामाभिधानें ॥ ५॥
डफगाणें माचिगाणें[१४] । दंडिगाणें[१५] कथागाणें ।
नाना मानें नाना जसनें[१६] । नाना खेळ ॥ ६ ॥

---

१ एककल्लीपणा; खूळ. २ कंटाळवाणें. ३ रेषेचें; रेघेचें. ४ काना मात्रा अक्षराला दिल्यानें. ५ ऋग्वेदांतील अध्यायांचे पोटभेद. ६ ऋग्वेदमंत्र. ७ उपनिषदादि मंत्र. ८ मनु इ. महर्षींनीं सांगितलेले सामाजिक नियम. ९ अध्याय. १० सर्ग. ११ चम्पू आदि काव्याचे भाग. १२ पोथ्यांतील प्रकरणांचीं नांवें. १३ हिंदी काव्यांतील छंद. १४ एक प्रकारचें दिंडीगाणें. १५ दिंडी गाणें १६ आडकथा.

ध्वनि घोष नाद रेखा[1]। चहुं वाचामध्यें देखा ॥
वाचारूपेंहि ऐका । नाना भेद ॥ ७ ॥
उन्मेष[2] परा ध्वनि पश्यंती। नाद मध्यमा शब्द चौथी ।
वैखरीपासून उमटती । नाना शब्दरत्नें ॥ ८ ॥
अकार उकार मकार । अर्धमात्राचें अंतर ।
औटमात्रा[3] तदनंतर । बावन्न[4] मात्रुका ॥ ९ ॥
नाना भेद रागज्ञान । नृत्यभेद तानमान ।
अर्थभेद तत्वज्ञान । विवंचना ॥ १० ॥
तत्वांमध्यें मुख्य तत्व । तें जाणावें शुद्धसत्व ।
अर्धमात्रा महत्तत्व । मूळमाया ॥ ११ ॥
नाना तत्वें लाहानथोरें । मिळोन अष्टहि शरीरें ।
अष्टधा प्रकृतीचें वारें। निघोन जातें ॥ १२ ॥
वारें नस्तां जें गगन । तैसें परब्रह्म सघन ।
अष्ट देहाचें निर्शन । करून पाहावें ॥ १३ ॥
ब्रह्मांडपिंडउभार । पिंडब्रह्मांडसंव्हार ।
दोहिवेगळें सारासार । विमळब्रह्म ॥ १४ ॥
पदार्थ[5] जड आत्मा चंचळ । विमळब्रह्म तें निश्चळ ।
विवरोन विरे तत्काळ । तद्रूप होये ॥ १५ ॥
पदार्थ मनें काया वाचा । मी हा अवघाचि देवाचा ।
जड आत्मनिवेदनाचा । विचार ऐसा ॥ १६ ॥

---

१ प्रथम सूक्ष्म ध्वनीचा घोष होतो, तोच प्रगल्भ होऊन नाद–आवाज–होतो व त्या आवाजाची रेषा उमटते–लिपी रूपानें. २ स्फूर्ति ही परावाचा. असेंच इतर समजावें. ३ अ, उ, म व वरील ँ मिळून साडेतीन मात्रा. पहा द. १७ स. ९ वा. ४ सोळा स्वर व छत्तीस व्यंजनें मिळून बावन्न अक्षरें. ५ सर्वदृश्य.

चंचळ कर्ता[1] तो जगदीश । प्राणीमात्र त्याचा अंश ।
त्याचा तोचि आपणास । ठाव नाहीं ॥ १७ ॥
चंचळ आत्मनिवेदन । याचें सांगितलें लक्षण ।
कर्ता देव तो आपण । कोठेंचि नाहीं ॥ १८ ॥
चंचळ चळे स्वप्नाकार । निश्चळ देव तो निराकार ।
आत्मनिवेदनाचा प्रकार । जाणिजे ऐसा ॥ १९ ॥
ठावचि नाहीं चंचळाचा । तेथें आधीं आपण कैंचा ।
निश्चळ आत्मनिवेदनाचा । विवेक ऐसा ॥ २० ॥
तिहिं प्रकारें आपण । नाहीं नाहीं दुजेपण[2] ।
आपण नस्तां मीपण । नाहींच कोठें ॥ २१ ॥
पाहातां पाहातां अनुमानलें । कळतां कळतां कळों आलें
पाहातां अवघेंचि निवांत जालें । बोलणें आतां ॥ २२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मनिवेदननाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ ।
अवकाश घन पोकळ । गगनाऐसें ॥ १ ॥
तयास करणें ना धरणें । तयास जन्म ना मरणें ।
तेथें जाणणें ना नेणणें । सुन्यातीत ॥ २ ॥
तें रचेना ना खचेना । तें होयेना ना जायेना ।
मायातीत निरंजना । पारचि नाहीं ॥ ३ ॥

---

१ जगदीश = ईश्वर = मूळमाया हाच चंचल असून कर्ता आहे.
२ वरील तीनहि प्रकारच्या आत्मनिवेदनांत मीपण उरत नाहीं व त्यामुळें वेगळेंपणहि रहात नाहीं.

पुढें संकल्प[1] उठिला । षड्गुणेश्वर बोलिजे त्याला ।
अर्धनारीनटेश्वराला । बोलिजेतें ॥ ४ ॥
सर्वेश्वर सर्वज्ञ । साक्षी द्रष्टा ज्ञानघन ।
परेश परमात्मा जगजीवन । मूळपुरुष ॥ ५ ॥
ते मूळमाया बहुगुणी । अधोमुखें[2] गुणक्षोभिणी ।
गुणत्रये तिजपासूनि । निर्माण जाले ॥ ६ ॥
पुढें विष्णु जाला निर्माण । जाणतीकळा सत्वगुण ।
जो करिताहे पाळण । त्रैलोक्याचें ॥ ७ ॥
पुढें जाणीवनेणीवमिश्रित । ब्रह्मा जाणावा नेमस्त ।
त्याच्या गुणें उत्पत्ति होत । भुवनत्रैं ॥ ८ ॥
पुढें रुद्र तमोगुण । सकळ संव्हाराचें कारण ।
सकळ कांहीं कर्तेपण । तेथेंचि आलें ॥ ९ ॥
तेथून पुढें पंचभूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
अष्टधा प्रकृतीचें स्वरूप तें । मुळींच आहे ॥ १० ॥
निश्चळीं जालें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
पंचभूतें आणि त्रिगुण । सूक्ष्म अष्टधा ॥ ११ ॥
आकाश ह्मणिजे अंतरात्मा । प्रत्ययें पाहावा महिमा ।
त्या आकाशापासून जन्मा । वायो आला ॥ १२ ॥
तया वायोच्या दोनी झुळुका । उष्ण सीतळ ऐका ।
सीतळापासून तारा मयंका[3] । जन्म जाला ॥ १३ ॥
उष्णापासून रवि वन्ही । विद्युल्यता आदिकरूनि ।
सीतळ उष्ण मिळोनि । तेज जाणावें ॥ १४ ॥
तया तेजापासून जालें आप । आप आळोन पृथ्वीचें

१ "एकोऽहं बहुस्याम्" हें मूळ स्फुरण. २ विस्ताररूपानें. ३ चंद्राचा.

रूप । पुढें औषधी अमूप । निर्माण जाल्यां ॥ १५ ॥
औषधीपासून नाना रस । नाना बीज अन्नरस ।
चौऱ्यासि लक्ष योनीचा वास । भूमंडळीं ॥ १६ ॥
ऐसी जाली सृष्टिरचना । विचार आणिला पाहिजे मना ।
प्रत्ययेंविण अनुमाना । पात्र होइजे ॥ १७ ॥
ऐसा जाला आकार । येणेंचि न्यायें संव्हार ।
सारासारविचार । यास बोलिजे ॥ १८ ॥
जें जें जेथून निर्माण जालें । तें तें तेथेंचि निमालें ।
येणेंचि न्यायें संव्हारलें । माहाप्रळईं ॥ १९ ॥
आद्य[1] मध्य अवसान । जें शाश्वत निरंजन ।
तेथें लावावें अनुसंधान । जाणते पुरुषीं ॥ २० ॥
होत जाते नाना रचना । परी ते कांहींच तगेना ।
सारासार विचारणा । याकारणें ॥ २१ ॥
द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । सर्वत्र बोलती महिमा ।
परी हे सर्वसाक्षिणी अवस्ता मां[2] । प्रत्ययें पाहावी ॥ २२
मुळापासून सेवटवरी । अवघी मायेची भरोवरी[3] ।
नाना विद्या कळाकुसरी । तयेमधें ॥ २३ ॥
जो उपाधीचा सेवट पावेल । त्यास भ्रम ऐसें वाटेल ।
जो उपाधीमधें आडकेल । त्यास काढितां कवण ॥ २४
विवेकप्रत्ययाचीं कामें । कैसीं घडतील अनुमानभ्रमें ।
सारासारविचाराचेन संभ्रमें[4] । पाविजे ब्रह्म ॥ २५ ॥

---

१ सृष्टिपूर्वी, सृष्टि असतांना, व सृष्टीच्या अंतीं. २ मात्र. ज्या अंतरात्म्याचा द्रष्टा, साक्षी असा महिमा सांगतात तो म्हणजे सर्वसाक्षिणी अवस्थामात्र होय. हे अनुभवून पहावें. ३ विस्तार. ४ ऊहापोहानें.

ब्रह्मांडींचें माहाकारण । ते मूळमाया जाण ।
अपूर्णास ह्मणती ब्रह्म पूर्ण । विवेकहीन ।। २६ ।।
सृष्टीमधें बहुजन । येक भोगिती नृपासन ।
येक विष्ठा टाकिती जाण । प्रत्यक्ष आतां ।। २७ ।।
ऐसे उदंड लोक असती । आपणास थोर ह्मणती ।
परी ते विवेकी जाणती । सकाळ कांहीं ।। २८ ।।
ऐसा आहे समाचार । कारण[1] पाहिजे विचार ।
बहुतांच्या[2] बोलें हा संसार । नासूं नये ।। २९ ।।
पुस्तकज्ञानें निश्चयें धरणें । तरी गुरु कासया करणें ।
याकारणें[3] विवरणें । आपुल्या प्रत्ययें ।। ३० ।।
जो बहुतांच्या बोलें लागला । तो नेमस्त जाणावा बुडाला
येक साहेब नस्तां कोणाला । मुश्यारा मागावा ।। ३१ ।।
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टिक्रमनिरूपणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

न्यायें निष्ठुर बोलणें । बहुतांस वाटे कंटाळवाणें ।
मळमळ करितां जेवणें । विहित नव्हे ।। १ ।।
बहुतीं विषय निंदिले । आणि तेचि सेवित गेले ।
विषयत्यागें देह चाले । हें तों घडेना ।। २ ।।
बोलणें येक चालणें येक । त्याचें नांव हीन विवेक ।
येणें करितां सकळ लोक । हांसों लागती ।। ३ ।।

---

१ म्हणून. २ अविवेक्यांच्या नादानें नाना कष्टमय साधनें करून उगाच आयुष्य फुकट घालवूं नये. ३ सद्गुरूंची आवश्यकता असते हें आपल्याच अनुभवावरून ठरवावें.

विषयत्यागेंविण तों कांहीं । परलोक तो प्राप्त नाहीं ।
ऐसें बोलणें ठाईं ठाईं । बरें पाहा ॥ ४ ॥
प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काये उपवास करिती ।
उभयता सारिखे दिसती । विषयाविषईं ॥ ५ ॥
देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं ।
याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ॥ ६ ॥
विषय अवघा त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा ।
ऐसें पाहतां गोवा[1] । दिसतो किं ॥ ७ ॥
ऐसा श्रोता अनुवादला । वक्ता उत्तर देता जाला ।
सावध होऊन मन घाला । येतद्विषईं ॥ ८ ॥
वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग ।
प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ॥ ९ ॥
मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहि बहुत कष्ट केले ।
तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ॥ १० ॥
येर मत्सर करितांच गेलीं । अन्न अन्न म्हणतां मेलीं ।
कित्येक भ्रष्टलीं । पोटासाठीं ॥ ११ ॥
वैराग्य मुळींहून नाहीं । ज्ञान प्रत्ययाचें[2] नाहीं ।
सुचि[3] आचार तोहि नाहीं । भजन कैंचें ॥ १२ ॥
ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास ह्मणती सज्जन ।
पाहों जातां अनुमान । अवघाच दिसे ॥ १३ ॥
जयास नाहीं अनुताप । हेंचि येक पूर्वपाप ।
क्षणक्षणा विक्षेप[4] । पराधीकपणें[5] ॥ १४ ॥

---

१ घोटाळा. २ अनुभवाचें. ३ शुद्ध. ४ दुःख. ५ परोत्कर्षामुळें, तो सहन न झाल्यानें.

मज नाहीं तुज साजेना। हें तों अवघें ठाउकें आहे जना।
खात्यास न खातें देखों सकेना। ऐसें आहे ॥ १५ ॥
भाग्यपुरुष थोर थोर। त्यास निंदिती डीवाळखोर।
सावास देखतां चोर। चर्फडी जैसा ॥ १६ ॥
वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य। वैराग्य नाहीं तें अभाग्य।
वैराग्य नस्तां योग्य। परमार्थ नव्हे ॥ १७ ॥
प्रत्ययेज्ञानी वीतरागी[1]। विवेकबळें सकळ त्यागी।
तो जाणिजे माहांयोगी। ईश्वरी पुरुष ॥ १८ ॥
अष्टमा सिद्धीची उपेक्षा। करून घेतली योगदीक्षा।
घरोघरीं मागे भिक्षा। माहादेव ॥ १९ ॥
ईश्वराची बराबरी। कैसा करील वेषधारी।
म्हणोनियां सगटसरी[2]। होत नाहीं ॥ २० ॥
उदास[3] आणि विवेक। त्यास शोधिती सकळ लोक।
जैसें लालची मूर्ख रंक। तें दैन्यवाणें ॥ २१ ॥
जे विचारापासून चेवले। जे आचारापासून भ्रष्टले।
विवेक करूं विसरले। विषयलोभी ॥ २२ ॥
भजन तरी आवडेना। पुरश्चर्ण कदापि घडेना।
भल्यांस त्यांस पडेना[4]। येतन्निमित्य ॥ २३ ॥
वैराग्यें करून भ्रष्टेना। ज्ञान भजन सांडीना।
वित्पन्न[5] आणि वाद घेना। ऐसा थोडा ॥ २४ ॥
कष्ट करितां सेत पिके। उंच वस्त[6] तत्काळ विके।
जाणत्या लोकांच्या कौतुकें। उड्या पडती ॥ २५ ॥

---

१ अनासक्त. २ बराबरी. ३ औदासिन्य; निस्पृहता. ४ पटेना; जमत नाहीं. ५ व्युत्पन्न; विद्वान पंडित. ६ चांगली वस्तु.

विषयत्यागेंविण तों कांहीं । परलोक तो प्राप्त नाहीं ।
ऐसें बोलणें ठाईं ठाईं । बरें पाहा ।। ४ ।।
प्रपंची खाती जेविती । परमार्थी काये उपवास करिती ।
उभयता सारिखे दिसती । विषयाविषईं ।। ५ ।।
देह चालतां विषय त्यागी । ऐसा कोण आहे जगीं ।
याचा निर्वाह मजलागीं । देवें निरोपावा ।। ६ ।।
विषय अवघा त्यागावा । तरीच परमार्थ करावा ।
ऐसें पाहतां गोवा[1] । दिसतो कि ।। ७ ।।
ऐसा श्रोता अनुवादला । वक्ता उत्तर देता जाला ।
सावध होऊन मन घाला । येतद्विषईं ।। ८ ।।
वैराग्यें करावा त्याग । तरीच परमार्थयोग ।
प्रपंचत्यागें सर्व सांग । परमार्थ घडे ।। ९ ।।
मागें ज्ञानी होऊन गेले । तेंहि बहुत कष्ट केले ।
तरी मग विख्यात जाले । भूमंडळीं ।। १० ।।
येर मत्सर करितांच गेलीं । अन्न अन्न म्हणतां मेलीं ।
कित्येक भ्रष्टलीं । पोटासाठीं ।। ११ ।।
वैराग्य मुळींहून नाहीं । ज्ञान प्रत्ययाचें[2] नाहीं ।
सुचि[3] आचार तोहि नाहीं । भजन कैचें ।। १२ ।।
ऐसे प्रकारीचे जन । आपणास ह्मणती सज्जन ।
पाहों जातां अनुमान । अवघाच दिसे ।। १३ ।।
जयास नाहीं अनुताप । हेंचि येक पूर्वपाप ।
क्षणक्षणा विक्षेप[4] । पराधीकपणें[5] ।। १४ ।।

---

१ घोटाळा. २ अनुभवाचें. ३ शुद्ध. ४ दुःख. ५ परोत्कर्षामुळें, तो सहन न झाल्यानें.

मज नाहीं तुज साजेना। हें तों अवघें ठाउकें आहे जना।
खात्यास न खातें देखों सकेना। ऐसें आहे ॥ १५ ॥
भाग्यपुरुष थोर थोर। त्यास निंदिती डीवाळखोर।
सावास देखतां चोर। चर्फडी जैसा ॥ १६ ॥
वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य। वैराग्य नाहीं तें अभाग्य।
वैराग्य नस्तां योग्य। परमार्थ नव्हे ॥ १७ ॥
प्रत्ययेज्ञानी वीतरागी[1]। विवेकबळें सकळ त्यागी।
तो जाणिजे माहांयोगी। ईश्वरी पुरुष ॥ १८ ॥
अष्टमा सिद्धीची उपेक्षा। करून घेतली योगदीक्षा।
घरोघरीं मागे भिक्षा। माहादेव ॥ १९ ॥
ईश्वराची बराबरी। कैसा करील वेषधारी।
म्हणोनियां सगटसरी[2]। होत नाहीं ॥ २० ॥
उदास[3] आणि विवेक। त्यास शोधिती सकळ लोक।
जैसें लालची मूर्ख रंक। तें दैन्यवाणें ॥ २१ ॥
जे विचारापासून चेवले। जे आचारापासून भ्रष्टले।
विवेक करूं विसरले। विषयलोभी ॥ २२ ॥
भजन तरी आवडेना। पुरश्चर्ण कदापि घडेना।
भल्यांस त्यांस पडेना[4]। येतन्निमित्य ॥ २३ ॥
वैराग्यें करून भ्रष्टेना। ज्ञान भजन सांडीना।
वित्पन्न[5] आणि वाद घेना। ऐसा थोडा ॥ २४ ॥
कष्ट करितां सेत पिके। उंच वस्त[6] तत्काळ विके।
जाणत्या लोकांच्या कौतुकें। उड्या पडती ॥ २५ ॥

---

१ अनासक्त. २ बराबरी. ३ औदासिन्य; निस्पृहता. ४ पटेना; जमत नाहीं. ५ व्युत्पन्न; विद्वान पंडित. ६ चांगली वस्तु.

येर ते अवघेचि मंदले । दुराशेनें खोटे जाले ।
कानकोंडें ज्ञान केलें । भ्रष्टाकारें ॥ २६ ॥
सबळ[1] विषय त्यागणें । शुद्ध कार्याकारण[2] घेणें ।
विषयत्यागाचीं लक्षणें । वोळखा ऐसीं ॥ २७ ॥
सकळ कांहीं कर्ता देव । नाहीं प्रकृतीचा ठाव ।
विवेकाचा अभिप्राव । विवेकी जाणती ॥ २८ ॥
शूरत्वविषईं खडतर[3] । त्यास मानिती लाहानथोर ।
कामगार आणि आंगचोर । येक कैसा ॥ २९ ॥
त्यागात्याग तार्किक[4] जाणें । बोलाऐसें चालों जाणे ।
पिंडब्रह्मांड सकळ जाणे । येथायोग्य ॥ ३० ॥
ऐसा जो सर्वजाणता । उत्तमलक्षणी पुरता[5] ।
तयाचेनि सार्थकता । सहजचि होये ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विषयत्यागनिरूपणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

मूळमाया जगदेश्वर । पुढें अष्टधेचा विस्तार ।
सृष्टिक्रमें आकार । आकारला ॥ १ ॥
हें अवघेंच नस्तां निर्मळ । जैसें गगन अंतराळ ।
निराकारी काळवेळ । कांहींच नाहीं ॥ २ ॥
उपाधीचा विस्तार जाला । तेथें काळ दिसोन आला ।
येरवीं पाहातां काळाला । ठावचि नाहीं ॥ ३ ॥
येक चंचळ येक निश्चळ । यावेगळा कोठें काळ ।

---

१ शबल; अशुद्ध. २ आपल्या कार्यास उपयोगी होतील तेवढेच. ३ तत्पर. ४ चतुर. ५ पूर्णपणें.

चंचळ आहे तावत्काळ[1] । काळ ह्मणावें ॥ ४ ॥
आकाश ह्मणिजे अवकाश । अवकाश बोलिले विलंबास ।
त्या विलंबरूप काळास । जाणोनि घ्यावें ॥ ५ ॥
सूर्यकरितां विलंब कळे । गणना सकळांची आकळे ।
पळापासून निवळे । युगपरियंत ॥ ६ ॥
पळ घटिका प्रहर दिवस । अहोरात्र पक्ष मास ।
शड्मास वरि युगास । ठाव जाला ॥ ७ ॥
कृत त्रेत द्वापार कळी । संख्या चालिली भूमंडळीं ।
देवांचीं आयुष्यें आगळीं । शास्त्रीं निरोपिलीं ॥ ८ ॥
ते देवत्रयाची खटपट । सूक्ष्मरूपें विलगट ।
दंडक सांडितां चटपट । लोकांस होते[2] ॥ ९ ॥
मिश्रित त्रिगुण निवडेना । तेणें आद्यंत सृष्टिरचना ।
कोण थोर कोण साना । कैसा ह्मणावा ॥ १० ॥
असो हीं जाणत्याचीं कामें । नेणता उगाच गुंते भ्रमें ।
प्रत्ययें जाणजाणों वर्मे । ठाईं पाडावीं ॥ ११ ॥
उत्पन्नकाळ सृष्टिकाळ । स्थितिकाळ संव्हारकाळ ।
आद्यंत अवघा काळ । विलंबरूपी ॥ १२ ॥
जें जें जये प्रसंगीं जालें । तेथें काळाचें नांव पडिलें ।
बरें नसेल अनुमानलें । तरी पुढें ऐका ॥ १३ ॥

---

१ तोंपर्यंत. चंचळाच्या सापेक्षतेनें. २ खटपट=खटाटोप,कार्य. विलगट=विशेष लगटपणानें, जिव्हाळ्यानें. दंडक=नीति-नियम; चटपट=पश्चात्ताप; दुःख. त्रिगुणात्मक ब्रह्माविष्णु-महेशाचें जें उत्पत्तिस्थितिलयाचें कार्य, तें सूक्ष्मरूपानें व जिव्हाळ्यानें प्रत्येक पिंडांत चालू आहे याच्या उपभोगाचे जे नीति-नियम आहेत ते सोडल्यानें शेवटीं लोक दुःखी होतात.

प्रजन्यकाळ शीतकाळ । उष्णकाळ संतोषकाळ ।
सुखदुःखआनंदकाळ । प्रत्यये येतो ॥ १४ ॥
प्रातःकाळ माध्यानकाळ । सायंकाळ वसंतकाळ ।
पर्वकाळ कठिणकाळ । जाणिजे लोकीं ॥ १५ ॥
जन्मकाळ बाळत्वकाळ । तारुण्यकाळ वृधाप्यकाळ ।
अंतकाळ विषमकाळ । वेळरूपें ॥ १६ ॥
सुकाळ आणि दुष्काळ । प्रदोषकाळ पुण्यकाळ ।
सकळ वेळा मिळोन काळ । तयास म्हणावें ॥ १७ ॥
असतें येक वाटतें येक । त्याचें नांव हीन विवेक ।
नाना प्रवृत्तीचे लोक । प्रवृत्ति जाणती ॥ १८ ॥
प्रवृत्ति चाले अधोमुखें[1] । निवृत्ति धावे ऊर्धमुखें[2] ।
ऊर्धमुखें नाना सुखें । विवेकी जाणती ॥ १९ ॥
ब्रह्मांडरचना जेथून जाली । तेथें विवेकी दृष्टि घाली ।
विवरतां विवरतां लाधली । पूर्वापार स्थिति ॥ २० ॥
प्रपंचीं असोन परमार्थ पाहे । तोहि ये स्थितीतें लाहे ।
प्रारब्धयोगें करून राहे । लोकांमधें ॥ २१ ॥
सकळांचें येकचि मूळ । येक जाणते येक बाष्कळ ।
विवेकें करून तत्काळ । परलोक साधावा ॥ २२ ॥
तरीच जन्माचें सार्थक । भले पाहाती उभये लोक ।
कारण[3] मुळींचा विवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २३ ॥
विवेकहीन जे जन । ते जाणावे पशुसमान ।
त्यांचें ऐकतां भाषण । परलोक कैंचा ॥ २४ ॥
बरें आमचें काये गेलें । जें केलें तें फळास आलें ।
पेरिलें तें उगवलें । भोगिती आतां ॥ २५ ॥

---

१ अनेकत्वाकडे. २ ऊर्ध्वमुखें=एकत्वाकडे. ३ म्हणून.

पुढेंहि करी तो पावे । भक्तियोगें भगवंत फावें ।
देव भक्त मिळतां दुणावें । समाधान ॥ २६ ॥
कीर्ति करून नाहीं मेले । ते उगेच आले आणि गेले ।
शाहाणे होऊन भुलले । काये सांगावें ॥ २७ ॥
येथील येथें अवघेंचि राहातें । ऐसें प्रत्ययास येतें ।
कोण काये घेऊन जातें । सांगना कां ॥ २८ ॥
पदार्थी असावें उदास । विवेक पाहावा सावकास ।
येणेंकरितां जगदीश । अलभ्य लाभे ॥ २९ ॥
जगदीशापरता लाभ नाहीं । कार्याकारण[1] सर्व कांहीं ।
संसार करित असतांहि । समाधान ॥ ३० ॥
मागां होते जनकादिक । राज्य करितांहि अनेक ।
तैसेचि आतां पुण्यश्लोक । कित्येक असती ॥ ३१ ॥
राजा असतां मृत्य आला । लक्ष कोटी कबुल जाला ।
तरी सोडिना तयाला । मृत्य कांहीं ॥ ३२ ॥
ऐसें हें पराधेन जिणें । यामधें दुखणें बाहाणें ।
नाना उद्वेग चिंता करणें । किती ह्मणोनि ॥ ३३ ॥
हाट[2] भरला संसाराचा । नफा पाहावा देवाचा ।
तरीच या कष्टाचा । परियाये[3] होतो ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे काळरूपनाम
समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ योगायोगानें सर्व कांहीं होत जातें या भावनेमुळें निर्ममत्वानें केलेला संसारहि समाधानास कारण होतो. पहा पुढील ओवी ३३ वी. अथवा कोणत्या कार्याचा काय परिणाम होणार हें दीर्घदृष्टीनें जाणून, ईश्वरप्राप्तीस बाधक होणार नाहींत अशींच कार्यें करण्यानें हा संसारहि समाधानकारक होतो. पहा पुढची ओवी ३१ वी. २ बाजार. ३ मोबदला.

॥ श्रीराम ॥

दुर्बळ नाचारी[1] वोडगस्त । आळसी खादाड रिणगस्त ।
मूर्खपणें अवघें वेस्त[2] । कांहींच नाहीं ॥ १ ॥
खाया नाहीं जेवाया नाहीं । लेया नाहीं नेसाया नाहीं
अंथराया नाहीं पांघराया नाहीं । कोंपट नाहीं अभागी ॥
सोयेरे नाहीं धायेरे नाहीं । इष्ट नाहीं मित्र नाहीं ।
पाहातां कोठें वोळखी नाहीं । आश्रयेविण परदेसी ॥ ३ ॥
तेणें कैसें करावें । काये जीवेसीं धरावें ।
वाचावें किं मरावें । कोण्याप्रकारें ॥ ४ ॥
ऐसे कोणीयेकें पुसिलें । कोणीयेकें उत्तर दिधलें ।
श्रोतीं सावध ऐकिलें । पाहिजे आतां ॥ ५ ॥
लाहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं ।
करंट्या सावध पाहीं । सदेव[3] होसी ॥ ६ ॥
अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न ठाकेना पुरता ।
सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैंची ॥ ७ ॥
ह्मणोन आळस सोडावा । येत्न साक्षेपें जोडावा ।
दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा[4] बळें ॥ ८ ॥
प्रातःकाळीं उठत जावें । प्रातःस्मरामि करावें ।
नित्य नेमें स्मरावें । पाठांतर ॥ ९ ॥
मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट ।
बाष्कळपणाची वटवट । करूंच नये ॥ १० ॥
दिशेकडे दुरी जावें । सुचिस्मंत होऊन यावें ।
येतां कांहीं तरी आणावें । रितें खोटें ॥ ११ ॥

---

१ निराश्रित. २ व्यस्त; अयोग्य. ३ सदैव; भाग्यवान. ४ ठाण.

धूतवस्त्रें घालावीं पिळून । करावें चरणक्षाळण ।
देवदर्शन देवार्चन । येथासांग ।। १२ ।।
कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें वेवसाये करावा ।
लोक आपला परावा । ह्मणत[1] जावा ।। १३ ।।
सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें ।
विवरविवरों जाणावें । अर्थांतर ।। १४ ।।
नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करून सांगावें ।
प्रत्ययेंविण बोलावें । तेंचि पाप ।। १५ ।।
सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी ।
जनास माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ।। १६ ।।
आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण ।
सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ।। १७ ।।
ताळ धाटी मुद्रा शुद्ध । अर्थ प्रमये अन्वये शुद्ध ।
गद्यपद्यें दृष्टांत शुद्ध । अन्वयाचे ।। १८ ।।
गाणें वाजविणें नाचणें । हस्तन्यास[2] दाखवणें ।
सभारंजकें वचनें । आडकथा छंदबंद ।। १९ ।।
बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें ।
विलग पडों नेदावें । कथेमधें ।। २० ।।
लोकांस उदंड वाजी[3] आणूं नये । लोकांचें उकलावें
हृदये । तरी मग स्वभावें होये । नामघोष ।। २१ ।।
भक्ति ज्ञान वैराग्य योग । नाना साधनाचे प्रयोग ।
जेणें तुटे भवरोग । मननमात्रें ।। २२ ।।
जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें ।
मग महंतलीळा स्वभावें । आंगीं बाणे ।। २३ ।।

---

१ ओळखावा. २ हावभाव. ३ जिकीरीस.

युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग ।
संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ।। २४ ।।
ऐसें न करावें सर्वथा । जनास पावऊं नये वेथा ।
हृदइं चितावें समर्था । रघुनाथजीसी ।। २५ ।।
उदासवृत्तीस मानवे जन । विशेष कथानिरूपण ।
रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ।। २६ ।।
सांग महंती संगीत गाणें । तेथें वैभवास काये उणें ।
नभामाजी तारांगणें । तैसे लोक ।। २७ ।।
आकलबंद नाहीं जेथें । अवघेंचि विश्कळित तेथें ।
येकें आकलेविण तें । काये आहे ।। २८ ।।
घालून अकलेचा पवाड[1] । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड[2] ।
तेथें कैचें आणिलें द्वाड । करंटपण ।। २९ ।।
येथें आशंका फिटली । बुद्धि येत्नीं प्रवेशली ।
कांहींयेक आशा वाढली । अंतःकर्णीं ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्नसिकवणनाम
समास नवम ।। ९ ।।

।। श्रीराम ।।

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें ।
परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ।। १ ।।
तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें ।
तरतेन[3] बुडों नेदावें । बुडतयासी ।। २ ।।
उत्तम गुण स्वयें घ्यावे । ते बहुतांस सांगावे ।

---

१ पवाड घालून=सामर्थ्यानें. २ श्रेष्ठ. ३ पोहणारानें.

वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ॥ ३ ॥
स्नान संध्या देवार्चन । येकाग्र करावें जपध्यान ।
हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ॥ ४ ॥
शरीर परोपकारी लावावें । बहुतांच्या कार्यासि यावें ।
उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचें ॥ ५ ॥
आडलें जाकसलें[1] जाणावें । यथानशक्ति कामास यावें
मृदवचनें बोलत जावें । कोणीयेकासी ॥ ६ ॥
दुसऱ्याचया दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें ।
प्राणीमात्रांस मेळऊन घ्यावें । बऱ्या शब्दें ॥ ७ ॥
बहुतांचे अन्यायें क्षमावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे ।
आपल्यापरीस[2] व्हावे । पारखे[3] जन ॥ ८ ॥
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । तदनुसारचि वर्तावें ।
लोकांस परीक्षित जावें । नाना प्रकारें ॥ ९ ॥
नेमकचि बोलावें । तत्काळचि प्रतिवचन द्यावें ।
कदापी रागास न यावें । क्षमारूपें ॥ १० ॥
आलस्य अवघाच दवडावा । येत्न उदंडचि करावा ।
शब्दमत्सर[4] न करावा । कोणीयेकाचा ॥ ११ ॥
उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा
सावधपणें करीत जावा । संसार आपला ॥ १२ ॥
मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीस सादर व्हावें ।
मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ॥ १३ ॥
नेमकपणें वर्तो लागला । तो बहुतांस कळों आला ।
सर्व आर्जवी तयाला । काये उणें ॥ १४ ॥

---

१ गांजलेलें. २ आपल्या बाजूचे. ३ परके. ४ दुसऱ्याचा बोललेला एखादा शब्द धरून त्यावर वितंडवाद करणें.

ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास म्हणावें पुरुष ।
जयाच्या भजनीं जगदीश । तृप्त होये ॥ १५ ॥
उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांति ।
दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥ १६ ॥
उत्तम गुणीं श्रृंघारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला ।
तोचि येक जाणावा भला । भूमंडळीं ॥ १७ ॥
स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसित जावें ।
झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें ॥ १८ ॥
कीर्ती पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ती नाहीं
विचारेंविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥ १९ ॥
परांतरास न लावावा ढका[1] । कदापि पडों नेदावा चुका
क्षमासीळ तयाच्या तुका[2] । हानी नाहीं ॥ २० ॥
आपलें अथवा परावें । कार्य अवघेंच करावें ।
प्रसंगीं काभास चुकवावें । हें विहित नव्हे ॥ २१ ॥
बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें ।
आत्मवत परावें तें । मानीत जावें ॥ २२ ॥
कठिण शब्दें वाईट वाटतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
तरी मग वाईट बोलावें तें । काये निमित्य ॥ २३ ॥
आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस जाला ।
आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥ २४ ॥
जे दुसऱ्यास दुःख करी । ते अपवित्र वैखरी[3] ।
आपणास घात करी । कोणीयेके प्रसंगीं ॥ २५ ॥
पेरिलें तें उगवतें । बोलण्यासारिखें उत्तर येतें ।

---

१ धक्का. २ पतीला; महत्त्वाला. ३ वाणी.

तरी मग कर्कश बोलावें तें। काये निमित्य ॥ २६ ॥
आपल्या पुरुषार्थवैभवें। बहुतांस सुखी करावें।
परंतु कष्टी करावें। हे राक्षेसी क्रिया ॥ २७ ॥
दंभ दर्प अभिमान। क्रोध आणी कठिण वचन।
हें अज्ञानाचें लक्षण। भगवद्गीतेंत[1] बोलिलें ॥ २८ ॥
जो उत्तम गुणें शोभला। तोचि पुरुष माहांभला।
कित्येक लोक तयाला। शोधीत फिरती ॥ २९ ॥
क्रियेविण शब्दज्ञान। तेंचि स्वानाचें वमन।
भले तेथें अवलोकन। कदापी न करिती ॥ ३० ॥
मनापासून भक्ति करणें। उत्तम गुण अगत्य धरणें।
तया माहांपुरुषाकारणें। धुंडीत येती ॥ ३१ ॥
ऐसा जो माहानुभाव। तेणें करावा समुदाव।
भक्तियोगें देवाधिदेव। आपुला करावा ॥ ३२ ॥
आपण आवचितें मरोन जावें। मग भजन कोणें करावें।
याकारणें भजनास लावावे। बहुत लोक ॥ ३३ ॥
आमची प्रतिज्ञा ऐसी। कांहीं न मगावें शिष्यासी।
आपणामागें जगदीशासी। भजत जावें ॥ ३४ ॥
याकारणें समुदाव। जाला पाहिजे मोहोछाव।
हातोपातीं[2] देवाधिदेव। वोळेसा करावा ॥ ३५ ॥
आतां समुदायाकारणें। पाहिजेती दोनी लक्षणें।
श्रोतीं येथें सावधपणें। मन घालावें ॥ ३६ ॥
जेणें बहुतांस घडे भक्ति। ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति[3]।
बहुतांचें मनोगत हातीं। घेतलें पाहिजे ॥ ३७ ॥

---

१ भ. गी. अ. १६ श्लो. ४. २ सहजासहजीं. ३ प्रबोधनशक्ति =नीट समजावून सांगतां येणें.

मागां बोलिले उत्तम गुण । तयास मानिती प्रमाण ।
प्रबोधशक्तीचें लक्षण । पुढें चालें ॥ ३८ ॥
बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें ।
तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ॥ ३९ ॥
जें जें जनास मानेना । तें तें जनहि मानीना ।
आपण येक जन नाना । सृष्टिमधें ॥ ४० ॥
ह्मणोन सांगाती[1] असावे । मानत मानत शिकवावे ।
हळु हळु सेवटा न्यावे । विवेकानें ॥ ४१ ॥
परंतु हे विवेकाचीं कामें । विवेकी करील नेमें ।
इतर ते बापुडे भ्रमें । भांडोंच लागले ॥ ४२ ॥
बहुतांसी भांडतां येकला । शैन्यावांचून पुरवला ।
याकारणें बहुतांला । राजी राखावें ॥ ४३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुषनिरूपणनाम
समास दशम ॥ १० ॥

॥ नामरूपनाम दशक त्रयोदश ॥ १३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आत्मानात्माविवेक करावा । करून बरा विवरावा ।
विवरोन सदृढ धरावा । जीवामध्यें ॥ १ ॥
आत्मा कोण अनात्मा कोण । त्याचें करावें विवरण ।
तेंचि आतां निरूपण । सावध ऐका ॥ २ ॥

---

१ सोबती; अनुयायी.

च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवप्राणी ।
संख्या बोलिली पुराणीं । वर्तती आतां ॥ ३ ॥
नाना प्रकारीचीं शरीरें । सृष्टींत दिसती अपारें ।
तयांमधें निर्धारें । आत्मा कवणु ॥ ४ ॥
दृष्टीमधें पाहातो । श्रवणामध्यें ऐकतो ।
रसनेमध्यें स्वाद घेतो । प्रत्यक्ष आतां ॥ ५ ॥
घ्राणामधें वास घेतो । सर्वांगीं तो स्पर्शतो ।
वाचेमधें बोलवितो । जाणोनि शब्द ॥ ६ ॥
सावधान आणि चंचळ । चहूंकडे चळवळ ।
एकलाचि चालवी सकळ । इंद्रियेंद्वारां ॥ ७ ॥
पाये चालवी हात हालवी । भृकुटी पालवी[1] डोळा
घालवी[2] । संकेतखुणा बोलवी । तोचि आत्मा ॥ ८ ॥
धिटाइ[3] लाजवी खाजवी । खोंकवी वोकवी थुंकवी ।
अन्न जेऊन उदक सेवी । तोचि आत्मा ॥ ९ ॥
मळमूत्रत्याग करी । शरीरमात्र सावरी ।
प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी । तोचि आत्मा ॥ १० ॥
ऐके देखे हुंगे चाखे । नाना प्रकारें वोळखे ।
संतोष पावे आणी धाके[4] । तोचि आत्मा ॥ ११ ॥
आनंद विनोद उदेग[5] चिंता । काया छाया[6] माया ममता
जीवित्वें[7] पावे नाना वेथा । तोचि आत्मा ॥ १२ ॥
पदार्थाची आस्था धरी । जनीं वाईट बरें करी ।

---

१ ताणतो. २ मिचकावतो इ. ३ धीट होतो. ४ भितो. ५ उद्वेग.
६ आत्म्याची छाया = बुद्धयवच्छिन्न प्रतिबिंब = जीवपणा.
७ जीवित्व = लघुत्व = कर्तेपणा = मीपणा.

आपल्यां राखे पराव्यां मारी । तोचि आत्मा ।। १३ ।।
युध्ये होतां दोहिंकडे । नाना शरीरीं वावडे ।
परस्परें पाडी पडे । तोचि आत्मा ।। १४ ।।
तों येतो जातो देहीं वर्ततो । हांसतो रडतो प्रस्तावतो ।
समर्थ करंटा होतो । व्यापासारिखा ।। १५ ।।
होतो लंडी[1] होतो बळकट । होतो विद्यावंत होतो धट[2] ।
न्यायेवंत होतो उद्धट । तोचि आत्मा ।। १६ ।।
धीर उदार आणि कृपण । वेडा आणि विचक्षण[3] ।
उछक[4] आणि सहिष्ण[5] । तोचि आत्मा ।। १७ ।।
विद्या कुविद्या दोहिंकडे । आनंदरूप वावडे ।
जेथें तेथें सर्वांकडे । तोचि आत्मा ।। १८ ।।
निजे उठे बैसे चाले । धांवे धावडी[6] डाले तोले ।
सोइरे धायेरे केले । तोचि आत्मा ।। १९ ।।
पोथी वाची अर्थ सांगे । ताळ धरी गाऊं लागे ।
वादवेवाद वाउगे । तोचि आत्मा ।। २० ।।
आत्मा नस्तां देहांतरीं । मग तें प्रेत सचराचरीं ।
देहसंगें आत्मा करी । सर्व कांहीं ।। २१ ।।
येकेंविण येक काये । कामा नये वायां जाये ।
ह्मणोनि हा उपाये । देहयोगें ।। २२ ।।
देह अनित्य आत्मा नित्य । हाचि विवेक नित्यानित्य ।
अवघें सूक्ष्माचें कृत्य[7] । जाणती ज्ञानी ।। २३ ।।

---

१ भ्याड. २ दांडगा. ३ चतुर. ४ उच्छृंखल. ५ सहिष्णु = सहन करणारा. ६ लगबग; तांतडीं. ७ हा विवेक करण्याचें काम फार सूक्ष्म होय अथवा कार्य म्हटलें कीं तें सूक्ष्मदेहाकडूनच होत असतें. स्थूलदेह सूक्ष्मदेहाकडून येणाऱ्या आज्ञा फक्त पाळीत असतो.

पिंडी देहधर्ता जीव । ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव ।
ईश्वरतनुचतुष्टये[1] सर्व । ईश्वरधर्ता ।। २४ ।।
त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर[2] । अर्धनारीनटेश्वर ।
सकळ सृष्टीचा विस्तार । तेथून जाला ।। २५ ।।
बरवें विचारून पाही । स्त्री पुरुष तेथें नाहीं ।
चंचळरूप येतें कांहीं । प्रत्ययासी ।। २६ ।।
मुळीहून सेवटवरी । ब्रह्मादि पिप्लीकादेहधारी[3] ।
नित्यानित्यविवेक चतुरीं । जाणिजे ऐसा ।। २७ ।।
जड तितुकें अनित्य । आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य ।
याहिमध्यें नित्यानित्य । पुढें निरोपिलें ।। २८ ।।
स्थूळ सूक्ष्म वोलांडिलें । कारण माहाकारण सांडिलें ।
विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें । विवेकानें ।। २९ ।।
अव्याकृत मूळप्रकृती । तेथें जाऊन बैसली वृत्ती ।
ते वृत्ति व्हावया निवृत्ति । निरूपण ऐका ।। ३० ।।
आत्मानात्माविवेक बोलिला । चंचळात्मा प्रत्यया आला ।
पुढिले समासीं निरोपिला । सारासार विचार ।।३१।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानात्माविवेक-
नाम समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

ऐका सारासार विचार । उभारलें जगडंबर ।
त्यांत कोण सार कोण असार । विवेकें वोळखा ।। १ ।।

---

१ विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूलप्रकृति. २ मूळमाया. पहा द. १० स. ९, ओ. १० वी. ३ पिपीलिका; मुंगी.

दिसेल तें नासेल । आणि येईल तें जाईल ।
जें असतचि असेल । तेंचि सार ।। २ ।।
मागां आत्मानात्माविवेक बोलिला । अनात्मा वोळखोन सांडिला ।
आत्मा जाणतां लागला । मुळींचा मूळतंतु[1] ।। ३ ।।
मुळीं[2] जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिजे निवृत्ति ।
सारासार विचार श्रोतीं । बरा पाहावा ।। ४ ।।
नित्यानित्य विवेक केला । आत्मा नित्यसा निवडिला ।
निवृत्तिरूपें हेत[3] उरला । निराकारीं ।। ५ ।।
हेत ह्मणिजे तो चंचळ । निर्गुण ह्मणिजे निश्चळ ।
सारासारविचारें चंचळ । होऊन[4] जातें ।। ६ ।।
चळे ह्मणोनि तें चंचळ । न चळे ह्मणोनि निश्चळ ।
निश्चळीं उडे चंचळ । निश्चयेसीं ।। ७ ।।
ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि[5] पाहाना ।
उपासनेकरितां जना । जगोद्धार ।। ८ ।।
द्रष्टा साक्षी जाणता । ज्ञानघन चैतन्यसत्ता ।
ज्ञान देवचि तत्वतां[6] । बरें पाहा ।। ९ ।।
त्या ज्ञानाचें विज्ञान होतें । शोधून पाहा बहुत मतें ।

---

१ मूळमायेचा आरंभ. २ मूळमायेच्या ठिकाणीं. ३ हेतु. चंचलात्म्याला पाहिल्यावर–निश्चळाबद्दलचा हेतु – आशा अजून शिल्लक राहिला आहे. ४ होतें व नष्ट होतें. ५ ज्ञान व उपासना दोन्ही सूक्ष्म द्वैतात्मक असल्यानें तत्त्वतां एकच होत. अथवा ज्याचें ज्ञान व्हायचें त्याच्याजवळ गेल्या–(उप+आसन) शिवाय तें होत नसल्यानेंहि हीं दोन्ही एकरूप होत. ६ देव–अंतरात्मा-हा ज्ञान–जाणीवमयच होय.

चंचळ अवघें नासतें । येणें प्रकारें ।। १० ।।
नासिवंत नासेल किं नासेना । ऐसा अनुमानचि आहे मना
तरी तो पुरुष सहसा ज्ञाना । अधिकारी नव्हे ।।११ ।।
नित्य निश्चये केला । संदेह उरतचि गेला ।
तरी तो जाणावा वाहावला । माहा मृगजळीं ।। १२ ।।
क्षयेचि नाहीं जो अक्षई । व्यापकपणें सर्वां ठाईं ।
तेथें हेत संदेह नाहीं । निर्विकारीं ।। १३ ।।
जें उदंड घनदाट । आद्य मध्य सेवट ।
अचळ अढळ अतुट । जैसें तैसें ।। १४ ।।
पाहातां जैसें गगन । गगनाहून तें सघन[1] ।
जनचि[2] नाहीं निरंजन । सदोदित ।। १५ ।।
चर्मचक्षु ज्ञानचक्षु । हा तों अवघाच पूर्वपक्षु[3] ।
निर्गुण ठाईंचा अलक्षु । लक्षवेना ।। १६ ।।
संगत्यागेंविण कांहीं । परब्रह्म होणार नाहीं ।
संगत्याग[4] करून पाहीं । मौन्यगर्भा[5] ।। १७ ।।
निर्शतां अवघेंचि निर्शलें । चंचळ तितुकें निघोन गेलें ।
निश्चळ परब्रह्म उरलें । तेंचि सार ।। १८ ।।
आठवा देह मूळमाया । निघोन गेल्या अष्टकाया ।
साधु सांगती उपाया । कृपाळुपणें ।। १९ ।।
सोहं हंसा तत्वमसी । तें ब्रह्म तूं आहेसी ।
विचार पाहातां स्थिति ऐसी । सहजचि होते ।। २० ।।

---

१ ओतप्रोत; घनदाट. २ जेथें कांहीं जन्मलेंच–झालेंच नाहीं तें. ३ हें बोलणेंच निरर्थक, मिथ्या, होय. ४ आपल्याच संगाचा–मीपणाचा–त्याग. ५जेथें स्फुरणादि सर्व वाणी नष्ट होतात तें ब्रह्म.

साधक असोन[1] ब्रह्म उरलें । तेथें वृत्तिसुन्य जालें ।
सारासार विचारिलें । येणें प्रकारें ।। २१ ।।
तें तापेना ना निवेना । उजळेना ना काळबंडेना ।
डहुळेना ना निवळेना । परब्रह्म तें ।। २२ ।।
दिसेना ना भासेना । उपजेना ना नासेना ।
तें येना ना जाईना । परब्रह्म तें ।। २३ ।।
तें भिजेना ना वाळेना । तें विझेना ना जळेना ।
जयास कोणीच नेईना । परब्रह्म तें ।। २४ ।।
जें सन्मुखचि चहुंकडे । जेथें दृश्य भास उडे ।
धन्य साधु तो पवाडे[2] । निर्विकारीं ।। २५ ।।
निर्विकल्पीं कल्पनातीत[3] । तोचि वोळखावा संत ।
येर अवघेचि असंत । भ्रमरूप ।। २६ ।।
खोटें सांडून खरें घ्यावें । तरीच परीक्षवंत म्हणावें ।
असार सांडून सार घ्यावें । परब्रह्म तें ।। २७ ।।
जाणतां जाणतां जाणीव जाते । आपली वृत्ति तद्रूप होते । आत्मनिवेदन भक्ति ते । ऐसी आहे ।। २८ ।।
वाच्यांशें भक्तिमुक्ति बोलावी । लक्ष्यांशें तद्रूपता विवरावी । विवरतां हेतु[4] नुरावी । ते तद्रूपता ।। २९ ।।
सद्रूप चिद्रूप आणि तद्रूप । सस्वरूप म्हणिजे आपलें रूप ।

---

१ साधक वेगळा राहून ब्रह्म पाहूं गेला तर, वृत्तींच्या अंतीं, त्यास शून्यत्वाचीच प्राप्ति होईल. असा धोका असल्यानें सारासारविचार अत्यंत दक्षतेनें केला पाहिजे. २ प्रतिष्ठित होतो; ऐक्यता पावतो. ३ निर्विकल्पत्वाच्या जाणिवेशिवाय जो निर्विकल्पीं मुरून जाईल तो. ४ जाणीव. विवरणाबरोबर मीपणाचाहि लय होत जावा.

आपलें रूप म्हणिजे अरूप । तत्त्वनिर्शनाउपरी ।।३०।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सारासारनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म घन आणि पोकळ । आकाशाहून विशाळ ।
निर्मळ आणी निश्चळ । निर्विकारी ॥ १ ॥
ऐसेंचि असतां कित्येक काळ । तेथें आरंभला भूगोळ ।
तया भूगोळाचें मूळ । सावध ऐका ॥ २ ॥
परब्रह्म असतां निश्चळ । तेथें संकल्प[1] उठिला चंचळ ।
तयास बोलिजे केवळ । आदिनारायेण ॥ ३ ॥
मूळमाया जगदेश्वर । त्यासीच म्हणजे षड्गुणेश्वर[2] ।
अष्टधा प्रकृतीचा विचार । तेथें पाहा ॥ ४ ॥
ऐलिकडे गुणक्षोभिणी । तेथें जन्म घेतसा त्रिगुणीं ।
मूळ वोंकाराची मांडणी । तेथून जाणावी ॥ ५ ॥
अकार उकार मकार । तिन्ही मिळोन वोंकार ।
पुढें पंचभूतांचा विस्तार । विस्तारला ॥ ६ ॥
आकाश म्हणिजेतें अंतरात्म्यासी । तयापासून जन्म वायोसी । वायोपासून तेजासी । जन्म जाला ॥ ७ ॥
वायोचा कातरा घसवटे । तेणें उष्णें वन्हि पेटे ।
सूर्यबिंब तें प्रगटे । तये ठाईं ॥ ८ ॥

---

१ " एकोऽहं बहुस्याम् "हा. २ ईश्वराचे सहा गुण: – समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, ज्ञान व विज्ञान. उत्पत्तिस्थितिलयादींच्या सामर्थ्याचा समावेश ऐश्वर्य या गुणांतच होतो.

वारा वाजतो[1] सीतळ । तेथें निर्माण जालें जळ ।
तें जळ आळोन भूगोळ । निर्माण जाला ।। ९ ।।
त्या भूगोळाचे पोटीं । अनंत बीजांचिया कोटी ।
पृथ्वी पाण्या होतां भेटी । अंकुर निघती ।। १० ।।
पृथ्वी वल्ली नाना रंग । पत्रें पुष्पांचे तरंग ।
नाना स्वाद ते मग । फळें जालीं ।। ११ ।।
पत्रें पुष्पें फळें मुळें । नाना वर्ण नाना रसाळें ।
नाना धान्यें अन्नें केवळें । तेथून जालीं ।। १२ ।।
अन्नापासून जालें रेत । रेतापासून प्राणी निपजत ।
ऐसी हे रोकडी प्रचित । उत्पत्तीची ।। १३ ।।
अंडज जारज श्वेतज[2] उद्बीज[3] । पृथ्वी पाणी सकळांचें
बीज । ऐसें हें नवल चोज । सृष्टिरचनेचें ।। १४ ।।
च्यारि खाणी च्यारि वाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी ।
निर्माण जाले लोक तिनी । पिंडब्रह्मांड ।। १५ ।।
मुळीं[4] अष्टधा प्रकृती । अवघे पाण्यापासून जन्मती ।
पाणी नस्तां मरती । सकळ प्राणी ।। १६ ।।
नव्हे अनुमानाचें बोलणें । याचा बरा प्रत्यये घेणें ।
वेदशास्त्रें पुराणें । प्रत्ययें घ्यावीं ।। १७ ।।
जें आपल्या प्रत्यया येना । तें आनुमानिक घ्यावेना ।

---

१ थंड वारा वाहूं लागतो. २ स्वेदज=घामामुळें होणारे. ३ उद्भिज्ज = झाडेंझुडपें. ४ मूळची ही अष्टधा प्रकृति हेंच सर्वांचें जीवन होय. जीवन=पाणी. म्हणून हें पाणी, ही प्रकृति नसेल तर कोणीहि जिवंत असूं शकणार नाहीं. अथवा आर्द्रता हा पाण्याचा गुण म्हणून मूळच्या संकल्पांतील प्रेमार्द्रता हेंच सर्वांचें जीवन होय.

प्रत्ययाविण सकळ जना । वेवसाये नाहीं ॥ १८ ॥
वेवसाये प्रवृत्ती निवृत्ती । दोहिंकडे पाहिजे प्रचिती ।
प्रचितीविण अनुमानें असती । ते विवेकहीन ॥ १९ ॥
ऐसा सृष्टिरचनेचा विचार । संकळित बोलिला प्रकार ।
आतां विस्ताराचा संव्हार । तोहि ऐका ॥ २० ॥
मुळापासून सेवटवरी । अवघा आत्मारामचि करी ।
करी आणी विवरी । येथायोग्य ॥ २१ ॥
पुढें संव्हार निरोपिला । श्रोतीं पाहिजे ऐकिला ।
इतुक्याउपरी जाला । समास पूर्ण ॥ २२ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उभारणीनिरूपणनाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीस होईल अंत । भूतांस मांडेल कल्पांत ।
ऐसा समाचार साध्यंत । शास्त्रीं निरोपिला ॥ १ ॥
शत वरुषें अनावृष्टि । तेणें जळेल हे सृष्टि ।
पर्वत माती[1] ऐसी पृष्ठी । भूमीची तरके[2] ॥ २ ॥
बारा कळीं सूर्यमंडळा । किर्णापासून निघती ज्वाळा ।
शत वरुषें भूगोळा । दहन होये ॥ ३ ॥
सिंधुरवर्ण वसुंधरा । ज्वाळा लागती फणिवरा ।
तो आहाळोन[3] सरारां । विष वमी ॥ ४ ॥
त्या विषाच्या ज्वाळा निघती । तेणें पाताळें जळती ।
माहापावकें भस्म होती । पाताळ लोक ॥ ५ ॥

---

१ मावतील. २ तडके; उष्णतेनें तडे पडतात. ३ पोळल्यानें कळवळून.

तेथें माहाभूतें खवळती । प्रळयेवात सुटती ।
प्रळयेपावक वाढती । चहुंकडे ॥ ६ ॥
तेथें अक्रा रुद्र खवळले । बारा सूर्य कडकडिले ।
पावकमात्र येकवटले । प्रळयेकाळीं ॥ ७ ॥
वायो विजांचे तडाखे । तेणें पृथ्वी अवघी तरखे[1] ।
कठिणत्व अवघेंचि फांके । चहुंकडे ॥ ८ ॥
तेथें मेरूची कोण गणना । कोण सांभाळिल कोणा ।
चंद्र सूर्य तारांगणा । मूस[2] जाली ॥ ९ ॥
पृथ्वीनें विरी[3] सांडिली । अवघी धगधगायेमान जाली
ब्रह्मांडभटीं[4] जळोन गेली । येकसरां ॥ १० ॥
जळनि विरी सांडिली । विशेष माहावृष्टि जाली ।
तेणें पृथ्वी विराली । जळामधें ॥ ११ ॥
भाजला चुना जळीं विरे । तैसा पृथ्वीस धीर न धरे ।
विरी सांडूनियां त्वरें । जळीं मिळाली ॥ १२ ॥
शेष कूर्म वार्‍हाव[5] गेला । पृथ्वीचा आधार तुटला ।
सत्व सांडून जळाला । मिळोन गेली ॥ १३ ॥
तेथें प्रळयेमेघ उचलले । कठिण घोषें गर्जिनले ।
अखंड विजा कडकडिले । ध्वनिघोष ॥ १४ ॥
पर्वतप्राये पडती गारा । पर्वत उडती ऐसा वारा ।
निबिड[6] तया अंधकारा । उपमाचि नाहीं ॥ १५ ॥
सिंधु नद्या एकवटल्या । नेणो नभींहून रिचवल्या ।
संधिच[7] नाहीं धारा मिळाल्या । अखंड पाणी ॥ १६ ॥

---

१ तडके; तडा पडतात. २ वितळून एकवटली. ३ सत्व; काठिण्य. ४ ब्रह्मांडभर झालेल्या वन्हीच्या भट्टींत. ५ वराह. ६ घनदाट. ७ दोन धारांमधील पोकळी.

तेथें मछ कूर्म सर्प पडती । पर्वतासारिखे दिसती ।
गर्जना होतां मिसळती । जळांत जळें ॥ १७ ॥
सप्त सिंधु आवर्णीं गेले । आवर्णवेडे मोकळे जाले[1] ।
जळरूप जालिया खवळले । प्रळयेपावक ॥ १८ ॥
ब्रह्मांडाऐसा तप्तलोहो । शोषी जळाचा समूहो ।
तैसें जळास जालें पाहो । अपूर्व मोठें ॥ १९ ॥
तेणें आटोन गेलें पाणी । असंभाव्य माजला वन्ही ।
तया वन्हीस केली झडपणी । प्रळयवातें ॥ २० ॥
दीपास पालव[2] घातला । तैसा प्रळयेपावक विझाला ।
पुढें वायो प्रबळला । असंभाव्य ॥ २१ ॥
उदंड पोकळी थोडा वारा । तेणें वितळोन गेला सारा
पंचभूतांचा पसारा । आटोपला ॥ २२ ॥
महद्‌भूत मूळमाया । विस्मरणें[3] वितुळे काया ।
पदार्थमात्र राहावया । ठाव नाहीं ॥ २३ ॥
दृश्य हल्कालोळें नेलें । जड चंचळ वितुळलें ।
याउपरी शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रळयेनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

कोणी येक दोघे जण । पृथ्वी फिरती उदासीन ।
काळक्रमणें लागून । कथा आरंभिली ॥ १ ॥

---

१ समुद्रानें मर्यादा सोडली. २ पदर. ३ एकोऽहं' या स्मरणा-चेंहि विस्मरण झाल्यानें मायेचें हें स्वप्न नष्ट झालें.

श्रोता पुसे वक्तयासी । काहाणी सांगा जी बरवीसी ।
वक्ता ह्मणे श्रोतयासी । सावध ऐकें ।। २ ।।
येकें स्त्रीपुरुषें[1] होतीं । उभयेतांमधें बहु प्रीति ।
येकरूपेंचि वर्तती । भिन्न नाहीं ।। ३ ।।
ऐसा कांहीं येक काळ लोटला । तयांस येक पुत्र[2] जाला
कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविषीं ।। ४ ।।
पुढें त्यासहि जाला कुमर[3] । तो पित्याहून आतुर ।
कांहीं तदर्ध[4] चतुर । व्यापकपणें ।। ५ ।।
तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्र[5] व्याला ।
उदंड लोक संचिला । नाना प्रकारें ।। ६ ।।
त्याचा पुत्र ज्येष्ठ[6] । तो अज्ञान आणि राणिट ।
अथवा चुकतां नीट । संव्हार करी ।। ७ ।।
पिता[7] उगाच बैसला । लेकें[8] बहुत व्याप केला ।
सर्वज्ञ जाणता भला । जेष्ठ पुत्र ।। ८ ।।
नातु[9] त्याचें अर्ध जाणे । पणतु[10] तो कांहींच नेणे ।
चुकतां संव्हारणें । साहा क्रोधी ।। ९ ।।
लेंक[11] सकळांचें पाळण करी । नातु मेळवी वरिचावरी
पणतु चुकल्यां संव्हार करी । अकस्मात ।। १० ।।
नेमस्तपणें वंश वाढला । विस्तार उदंडचि जाला ।
ऐसा बहुत काळ गेला । आनंदरूप ।। ११ ।।
विस्तार वाढला गणवेना । वडिलांस कोणीच मानीना ।

---

१ प्रकृति व पुरुष. २ जाणिवरूप विष्णु. ३ जाणीवेनेणीवरूप ब्रह्मा. ४ अर्धा नेणीवमय म्हणून अर्धचतुर. ५ सर्व प्राणी. ६ नेणीवरूप महेश. ७ मूळपुरुष. ८ विष्णूनें. ९ ब्रह्मा. १० महेश. ११ विष्णु.

परस्परें किंत मना । बहुत पडिला ॥ १२ ॥
उदंड घरकळ्हो लागला । तेणें कित्येक संव्हार जाला ।
विपट[1] पडिलें थोरथोरांला । बेबंद जालें ॥ १३ ॥
नेणपणें भरीं भरले । मग ते अवघेच संव्हारले ।
जैसे यादव निमाले । उन्मत्तपणें ॥ १४ ॥
बाप लेंक नातु पणतु । सकळांचा जाला निपातु ।
कन्या पुत्र हेतु मातु । अणुमात्र नाहीं ॥ १५ ॥
ऐसी काहाणी जो विवरला । तो जन्मापासून सुटला ।
श्रोता वक्ता धन्य जाला । प्रचितीनें ॥ १६ ॥
ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते । उदंड वेळ होत जाते ।
इतुकें बोलोनी गोसावी ते । निवांत जाले ॥ १७ ॥
आमची काहाणी सरो । तुमचे अंतरीं भरो ।
ऐसें बोलणें विवरो । कोणी तरी ॥ १८ ॥
चुकत वांकत आठवलें । इतुकें संकळित बोलिलें ।
न्यूनपूर्ण क्ष्मा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥ १९ ॥
ऐसी काहाणी निरंतर । विवेकें ऐकती जे नर ।
दास ह्मणे जग्गोधार[2] । तेचि करिती ॥ २० ॥
त्या जगोद्धाराचें लक्षण । केलें पाहिजे विवरण ।
सार निवडावें निरूपण । यास बोलिजे ॥ २१ ॥
निरूपणीं प्रत्ययें विवरावें । नाना तत्वकोडें उकलावें ।
समजतां समजतां व्हावें । नि:संदेह ॥ २२ ॥
विवरोन पाहातां अष्ट देह । पुढें सहजचि नि:संदेह ।
अखंड निरूपणें राहें । समाधान ॥ २३ ॥

---

१ वितुष्ट. २ जगोद्धार.

तत्वांचा गलबला जेथें । निवांत कैंचें असेल तेथें ।
याकारणें गुल्लिपरतें[1] । कोणियेकें असावें ।। २४ ।।
ऐसा सूक्ष्म संवाद । केलाचि करावा विशद ।
पुढिले समासीं लघुबोध । सावध ऐका ।। २५ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कहाणीनिरूपणनाम समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

जें[2] बोलिजेती पंचतत्वें । त्यांचीं अभ्यासाया नांवें ।
तदुपरी स्वानुभवें । रूपें जाणावीं ।। १ ।।
यामधें शाश्वत कोण । आणी अशाश्वत कोण ।
ऐसें करावें विवरण । प्रत्ययाचें ।। २ ।।
पंचभूतांचा विचार । नांवरूप सारासार ।
तोचि बोलिला निर्धार । सावध ऐका ।। ३ ।।
पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । नांवें बोलिलीं सावकास ।
आतां रूपाचा विश्वास । श्रवणें धरावा ।। ४ ।।
पृथ्वी ह्मणिजे ते धरणी । आप ह्मणिजे तें पाणी ।
तेज ह्मणिजे अग्नि तरणी[3] । सतेजादिक ।। ५ ।।
वायो म्हणिजे तो वारा । आकाश म्हणिजे पैस सारा ।
आतां शाश्वत तें विचारा । आपले मनीं ।। ६ ।।
येक शीत चांचपावें । म्हणिजे वर्म पडे ठावें ।
तैसें थोडचा अनुभवें । बहुत जाणावें ।। ७ ।।

---

१ या घोटाळ्यापासून अलिप्त. २ शिंगणवाडी, चाफळ येथें. श्रीशिवाजीराजांना श्रीसमर्थांनीं हा लघुबोध उपदेशिला. ३ सूर्य.

पृथ्वी रचते आणि खचते । हें तों प्रत्ययास येतें ।
नाना रचना होत जाते । सृष्टिमधें ॥ ८ ॥
म्हणौन रचतें तें खचतें । आप तेंहि आटोन जातें ।
तेजहि प्रगटोन विझतें । वारेंहि राहे ॥ ९ ॥
अवकाश नाममात्र आहे । तेंहि विचारितां न राहे ।
एवं पंचभूतिक राहे । हें तों घडेना ॥ १० ॥
ऐसा पांचा भूतांचा विस्तार । नासिवंत हा निर्धार ।
शाश्वत आत्मा निराकार । सत्य जाणावा ॥ ११ ॥
तो आत्मा कोणास कळेना । ज्ञानेंविण आकळेना ।
म्हणोनियां संतजना । विचारावें ॥ १२ ॥
विचारितां सज्जनासी । ते म्हणती कीं अविनासी ।
जन्म मृत्य आत्मयासी । बोलोंच नये ॥ १३ ॥
निराकारीं भासे आकार । आणी आकारीं भासे निरा-
कार । निराकार आणी आकार । विवेकें वोळखावा ॥ १४
निराकार जाणावा नित्य । आकार जाणावा अनित्य ।
यास बोलिजे नित्यानित्य । विचारणा ॥ १५ ॥
सारीं भासे असार । आणि असारीं भासे सार ।
सारासारविचार । शोधून पाहावा ॥ १६ ॥
पंचभूतिक तें माइक । परंतु भासे अनेक ।
आणि आत्मा येक । व्यापून असे ॥ १७ ॥
चहुं भूतांमधें गगन । तैसें गगनीं असे सघन[१] ।
नेहटून[२] पाहातां अभिन्न । गगन आणि वस्तु ॥ १८ ॥
उपाधीयोगेंचि आकाश । उपाधी नस्तां निराभास ।

---

१ सूक्ष्म ब्रह्म. २ नीट विचारपूर्वक.

निराभास तें अविनाश । तैसें गगन ॥ १९ ॥
आतां असो हे विवंचना । परंतु जें पाहातां नासेना ।
तें गे तेंचि अनुमाना । विवेकें आणावें ॥ २० ॥
परमात्मा तो निराकार । जाणिजे हा विचार सार ।
आणि आपण कोण हा विचार । पाहिला पाहिजे ॥ २१ ॥
देहास अंत येतां । वायो जातो तत्वतां ।
हें लटिकें ह्मणाल तरी आतां । स्वासोस्वास धरावा ॥ २२
स्वास कोंडतां देह पडे । देह पडतां ह्मणतीं मडें ।
मड्यास कर्तृत्व न घडे । कदाकाळीं ॥ २३ ॥
देहावेगळा वायो न करी । वायोवेगळा देह न करी ।
विचार पाहातां कांहींच न करी । येकावेगळें येक ॥ २४॥
उगेंच पाहातां मनुष्य दिसे । विचार[1] घेतां कांहींच नसे ।
अभेदभक्तीचें लक्षण ऐसें । वोळखावें ॥ २५ ॥
कर्ता आपण ऐसें ह्मणावें । तरी आपले इछेसारिखें
व्हावें । इछेसारिखें न होतां मानावें । अवघेंच वाव ॥ २६
ह्मणोन कर्ता नव्हे किं आपण । तेथें भोक्ता कैंचा कोण ।
हें विचाराचें लक्षण । अविचारें न घडे ॥ २७ ॥
अविचार आणि विचार । जैसा प्रकाश अंधकार ।
विकार आणि निर्विकार । येक नव्हे कीं ॥ २८ ॥
जेथें नाहीं विवंचना । तेथें कांहींच चालेना ।
खरें तेंचि अनुमाना । कदा न ये ॥ २९ ॥
प्रत्ययास बोलिजे न्याये । अप्रत्यये तो अन्याये ।
ज्यात्यांधास परीक्षा काये । नाना रत्नाची ॥ ३० ॥

---

१ तत्त्वनिरसनात्मक विचार करतां स्वरूपाशिवाय इतर कांहींच रहात नाहीं.

ह्मणोन ज्ञाता धन्य धन्य । जो निर्गुणेंसी अनन्य ।
आत्मनिवेदनें मान्य । परम पुरुष ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे लघुबोधनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

निर्मळ निश्चळ निराभास । तयास दृष्टांत आकाश ।
आकाश ह्मणिजे अवकाश । पसरला पैस ॥ १ ॥
आधीं पैस मग पदार्थ । प्रत्ययें पाहतां यथार्थ ।
प्रत्ययेंविण पाहातां वेर्थ । सकळ कांहीं ॥ २ ॥
ब्रह्म ह्मणिजे तें निश्चळ । आत्मा ह्मणिजे तो चंचळ ।
तयास दृष्टांत केवळ । वायो जाणावा ॥ ३ ॥
घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा । घटबिंब दृष्टांत आत्म्याचा ।
विवरतां अर्थ दोहींचा । भिन्न[1] आहे ॥ ४ ॥
भूत ह्मणिजे जितुकें जालें । जालें तितुकें निमालें ।
चंचळ आलें आणी गेलें । ऐसें जाणावें ॥ ५ ॥
अविद्या जड आत्मा चंचळ । जड कर्पूर आत्मा अनळ[2] ।
दोनी जळोन तत्काळ । विझोन जाती ॥ ६ ॥
ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती । आत्मा वायो चंचळ जाती ।
परीक्षवंत परीक्षिती । खरें किं खोटें ॥ ७ ॥
जड अनेक आत्मा येक । ऐसा आत्मानात्माविवेक ।
जगा वर्तविता जगन्नायेक । तयास ह्मणावें ॥ ८ ॥

---

१ घटांतील आकाश निश्चल असतें व घटांतील प्रतिबिंब चंचल असतें. तसें निश्चळ तें ब्रह्म व बुद्धींत प्रतिबिंबित जें चैतन्य तो चंचल जीवात्मा होय. २ अग्नि.

जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वीं वर्ते सर्वात्मा ।
अवघा मिळोन चंचळात्मा । निश्चळ नव्हे ॥ ९ ॥
निश्चळ तें परब्रह्म । जेथें नाहीं दृश्यभ्रम ।
विमळ ब्रह्म तें निभ्रम[1] । जैसें तैसें ॥ १० ॥
आधीं आत्मानात्माविवेक थोर । मग सारासारविचार ।
सारासारविचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥ ११ ॥
विचारें प्रकृति संव्हारे । दृश्य अस्तांच वोसरे ।
अंतरात्मा निर्गुणीं संचरे । अध्यात्मश्रवणें ॥ १२ ॥
चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि गेला ।
उतरल्या अर्थें उतरला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥
अर्थासारिखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे जातो ।
अनुमानें संदेहीं पडतो । कांहींयेक ॥ १४ ॥
निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहचि जाला ।
अनुमानअर्थें जाला । अनुमानरूपी ॥ १५ ॥
नवरसिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रूपचि जाले ।
चाटपणें होऊन गेले । चाटचि[2] आवघे ॥ १६ ॥
जैसा जैसा घडे संग । तैसे गुह्यराचे[3] रंग ।
याकारणें उत्तम मार्ग । पाहोन धरावा ॥ १७ ॥
उत्तम अन्नें बोलत गेले । तरी मन अन्नाकारचि जालें ।
लावण्य वनितेचें वर्णिलें । तरी मन तेथेंचि बैसे ॥ १८
पदार्थवर्णन अघवें । किती ह्मणोन सांगावें ।
परंतु अंतरीं समजावें । होये किं नव्हे ॥ १९ ॥
जें जें देखिलें आणी ऐकिलें । तें अंतरीं सदृढ बैसलें ।
हित अन्हित परीक्षिलें । परीक्षवंतीं ॥ २० ॥

---

१ निर्भ्रम; भ्रमशून्य. २ मस्त. ३ सरड्याचे.

याकारणें सर्व सांडावें । येक देवास धुंडावें ।
तरीच वर्म पडे ठावें । कांहींयेक ।। २१ ।।
नाना सुखें देवें केलीं । लोकें तयास चुकलीं ।
ऐसीं चुकतांच गेलीं । जन्मवरी ।। २२ ।।
सर्व सांडून शोधा मजला । ऐसें देवचि बोलिला[1] ।
लोकीं शब्द अमान्य केला । भगवंताचा ।। २३ ।।
ह्मणोन नाना दुःखें भोगिती । सर्वकाळ कष्टी होती ।
मनीं सुखचि इछिती । परी तें कैंचें ।। २४ ।।
उदंड सुख जया लागलें[2] । वेडें तयास चुकलें ।
सुख सुख ह्मणतांच मेलें । दुःख भोगितां ।। २५ ।।
शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि करावें ।
देवासी धुंडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ।। २६ ।।
मुख्य देवचि ठाईं पडिला । मग काये उणें तयाला ।
लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ।। २७ ।।
विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख ।
यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ।। २८ ।।
कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक ह्मणावें ।
विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ।। २९ ।।
आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें ।
आपलें हित विचक्षणें । चुकों नये ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्ययेविवरणनाम
समास सप्तम ।। ७ ।।

---

१ भ. गी. अ. १८,श्लो. ६६. २ ज्याच्या ठायीं उदंड सुख आहे.

॥ श्रीराम ॥

श्रोता ह्मणे वक्तयासी । कोण कर्ता निश्चयेंसी ।
सकळ सृष्टि ब्रह्मांडासी । कोणें केलें ॥ १ ॥
तंव बोलिले सभानायेक । जे बोलिके येकाहून येक ।
या बोलण्याचें कौतुक । श्रोतीं सादर ऐकावें ॥ २ ॥
येक म्हणती कर्ता देव । येक म्हणती कोण देव ।
आपुलाला अभिप्राव । बोलते जाले ॥ ३ ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ । भावार्थ बोलती पष्ट ।
आपुलाली उपासना श्रेष्ठ । मानिती जनीं ॥ ४ ॥
कोणियेक ऐसें म्हणती । कर्ता देव मंगळमूर्ती ।
येक म्हणती सरस्वती । सर्व करी ॥ ५ ॥
येक म्हणती कर्ता भैरव । येक म्हणती खंडेराव ।
येक म्हणती बीरेदेव । येक म्हणती भगवती ॥ ६ ॥
येक म्हणती नरहरी । येक म्हणती बनशंकरी ।
येक म्हणती सर्व करी । नारायेणु ॥ ७ ॥
येक म्हणती श्रीराम कर्ता । येक म्हणती श्रीकृष्ण कर्ता ।
येक म्हणती भगवंत कर्ता । केशवराज ॥ ८ ॥
येक म्हणती पांडुरंग । येक म्हणती श्रीरंग ।
येक म्हणती झोटिंग । सर्व करी ॥ ९ ॥
येक म्हणती मुंज्या कर्ता । येक म्हणती सूर्य कर्ता ।
येक म्हणती अग्न कर्ता । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
येक म्हणती लक्ष्मी करी । येक म्हणती मारुती करी ।
येक म्हणती धरत्री करी । सर्व कांहीं ॥ ११ ॥
येक म्हणती तुकाई । येक म्हणती येमाई ।
येक म्हणती सटवाई । सर्व करी ॥ १२ ॥

येक म्हणती भार्गव कर्ता । येक म्हणती वामन कर्ता ।
येक म्हणती परमात्मा कर्ता । येकचि आहे ॥ १३ ॥
येक म्हणती विरंणा कर्ता । येक म्हणती बस्वंणा कर्ता ।
येक म्हणती रेवंणा कर्ता । सर्व कांहीं ॥ १४ ॥
कोणी म्हणती खळचा[1] कर्ता । येक म्हणती स्वामी
कार्तिक कर्ता । येक म्हणती वेंकटेश कर्ता । सर्व कांही ॥
येक म्हणती गुरु कर्ता । येक म्हणती दत्त कर्ता ।
येक म्हणती मुख्य कर्ता । वोढचा जगन्नाथ ॥ १६ ॥
येक म्हणती ब्रह्म कर्ता । येक म्हणती विष्णु कर्ता ।
येक म्हणती महेश कर्ता । निश्चयेंसी ॥ १७ ॥
येक म्हणती प्रजन्य कर्ता । येक म्हणती वायो कर्ता ।
येक म्हणती करून अकर्ता । निर्गुण देव ॥ १८ ॥
येक म्हणती माया करी । येक म्हणती जीव करी ।
येक म्हणती सर्व करी । प्रारब्धयोग ॥ १९ ॥
येक म्हणती प्रेत्न करी । येक म्हणती स्वभाव करी ।
येक म्हणती कोण करी । कोण जाणे ॥ २० ॥
ऐसा कर्त्याचा विचार । पुसतां भरला बाजार ।
आतां कोणाचें उत्तर । खरें मानावें ॥ २१ ॥
जेहिं जो देव मानिला । कर्ता म्हणती तयाला ।
ऐसा लोकांचा गलबला । वोसरेना ॥ २२ ॥
आपुलाल्या साभिमानें । निश्चयेचि केला मनें ।
याचा विचार पाहाणें । घडेचिना ॥ २३ ॥
बहु लोकांचा बहु विचार । अवघा राहों द्या बाजार ।
परंतु याचा विचार । ऐसा आहे ॥ २४ ॥

---

१ कोंकणांतील खळनाथ नांवाचें दैवत.

श्रोतीं व्हावें सावधान । निश्चयें तोडावा अनुमान ।
प्रत्यये मानावा प्रमाण । जाणते पुरुषीं ॥ २५ ॥
जें जें कर्तयानें केलें । तें तें त्याउपरी जालें ।
कर्त्यापूर्वी आडळलें । न पाहिजे कीं ॥ २६ ॥
केलें तें पंचभूतिक । आणि पंचभूतिक ब्रह्मादिक ।
तरी भूतांशें पंचभूतिक । केलें तें घडेना ॥ २७ ॥
पंचभूतांस वेगळें करावें । मग कर्त्यास वोळखावें ।
पंचभूतिक तें स्वभावें । कर्त्यांत[1] आलें ॥ २८ ॥
पंचभूतांवेगळे निर्गुण । तेथें नाहीं कर्तेपण ।
निर्विकारास विकार कोण । लाऊं शके ॥ २९ ॥
निर्गुणास कर्तव्य न घडे । सगुण जाल्यांत[2] सांपडे ।
आतां कर्तव्यता कोणेकडे । बरें पाहा ॥ ३० ॥
लटिक्याचा कर्ता कोण । हें पुसणेंचि अप्रमाण ।
ह्मणोन हेंचि प्रमाण । जें स्वभावेंचि जालें ॥ ३१ ॥
येक सगुण येक निर्गुण । कोठें लाऊं कर्तेपण ।
या अर्थाचें विवरण । बरें पाहा ॥ ३२ ॥
सगुणें सगुण केलें । तरी तें पूर्वीच आहे जालें ।
निर्गुणास कर्तव्य लाविलें । न वचे कीं कदा ॥ ३३ ॥
येथें कर्ताचि दिसेना । प्रत्यये आणावा अनुमाना ।
दृश्य सत्यत्वें असेना । ह्मणोनियां ॥ ३४ ॥
केलें तें अवघेंचि लटिकें । तरी कर्ता हें बोलणेंचि फिकें ।
वक्ता ह्मणे रे विवेकें । बरें पाहा ॥ ३५ ॥
बरें पाहातां प्रत्यये आला । तरी कां करावा गलबला ।

---

१ केलेल्यांत; कृत्यांत; कार्यांत. २ झालेल्यांत; कार्यांत.

प्रचित आलियां आपणाला । अंतर्यामीं ।। ३६ ।।
आतां असो हें बोलणें । विवेकी तोचि हें जाणे ।
पूर्वपक्ष लागे उडवणें । येरवीं अनुर्वाच[1] ।। ३७ ।।
तंव श्रोता करी प्रस्न । देहीं सुखदुःखभोक्ता कोण ।
पुढें हेंचि निरूपण । बोलिलें असे ।। ३८ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कर्तानिरूपणनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

आत्मयास शरीरयोगें । उद्वेग चिंता करणें लागे ।
शरीरयोगें आत्मा जगे । हें तों प्रगटचि आहे ।। १ ।।
देह अन्नचि खायेना । तरी आत्मा कदापी जगेना ।
आत्म्याविण चेतना । देहास कैंची ।। २ ।।
हें येकावेगळें येक । करूं जातां निरार्थक ।
उभयेयोगें कोणीयेक । कार्य चाले ।। ३ ।।
देहाला नाहीं चेतना । आत्म्यास पदार्थ उचलेना ।
स्वप्नभोजनें भरेना । पोट कांहीं ।। ४ ।।
आत्मा स्वप्नअवस्थेंत जातो । परंतु देहामध्येंहि असतो
निदसुरेपणें[2] खाजवितो । चमत्कार पाहा ।। ५ ।।
अन्नरसें वाढे शरीर । शरीरप्रमाणें[3] विचार ।
वृद्धपणीं तदनंतर । दोनी लाहानाळती[4] ।। ६ ।।
उन्मत्त द्रव्य देह खातो । देहयोगें आत्मा भुलतो ।

---

१ अनुर्वाच्य. २ अर्धवट झोपेंत. ३ शरीरवाढीबरोबर विचारहि वाढतो. ४ क्षीण होतात.

विस्मरणें शुद्धि सांडितो । सकळ कांहीं ।। ७ ।।
देहानें घेतलें वीष । आत्मा जाये सावकास ।
वाढणें मोडणें आत्मयास । नेमस्त आहे ।। ८ ।।
वाढणें मोडणें जाणें येणें । सुख दुःख देहाचेनि गुणें ।
नाना प्रकारें भोगणें । आत्मयास घडे ।। ९ ।।
वारुळ ह्मणिजे पोकळ । मुंग्यांचे मार्गचि सकळ ।
तैसेंचि हें केवळ । शरीर जाणावें ।। १० ।।
शरीरीं नाडीचा खेटा[1] । नाडीमधें पोकळ वाटा ।
लाहान थोर सगटा । दाटल्या नाडी ।। ११ ।।
प्राणी अन्नोदक घेतो । त्याचा अन्नरस होतो ।
त्यास वायो प्रवर्ततो[2] । स्वासोस्वासें ।। १२ ।।
नाडिद्वारां धांवे जीवन । जीवनामधें खेळे पवन ।
त्या पवनासरिसा जाण । आत्माहि विवरे ।। १३ ।।
तृषेनें शोकलें शरीर । आत्म्यास कळे हा विचार ।
मग उठवून शरीर । चालवी उदकाकडे ।। १४ ।।
उदक मागे शब्द बोलवी । मार्ग पाहोन शरीर चालवी ।
शरीर अवघेंच हालवी । प्रसंगानुसार ।। १५ ।।
क्षुधा लागते ऐसें जाणतो । मग देहाला उठवितो ।
आच्यावाच्या बोलवितो । ज्यासीं त्यासीं ।। १६ ।।
बायेकांत ह्मणे जालें जालें । देह सोवळें करून आणिलें ।
पायांत भरून चालविलें । तांतडी तांतडी ।। १७ ।।
त्यासी पात्रावरी बैसविलें । नेत्रीं भरोन पात्र पाहिलें ।
हाताकरवी आरंभिलें । आपोशन ।। १८ ।।

---
१ गुंताडा; गर्दी. २ प्रवर्तवितो.

हाताकरवी ग्रास उचलवी मुखीं जाऊन मुख पसरवी ।
दांताकरवी चाववी । नेटें नेटें ॥ १९ ॥
आपण जिव्हेमधें खेळे । पाहातो परिमळसोहळे ।
केंस काडी खडा कळे । तत्काळ थुंकी ॥ २० ॥
आळणी कळतां मीठ मागे । बायलेसि ह्मणेआगे कांगे ।
डोळे ताऊन पाहों लागे । रागें रागें ॥ २१ ॥
गोडी लागतांच आनंदे । गोड नस्तां परम खेदे ।
वांकडी गोष्टी अंतरीं भेदे । आत्मयासी ॥ २२ ॥
नाना अन्नाची गोडी । नाना रसें स्वाद निवडी ।
तिखट लागतां मस्तक झाडी । आणी खोंकी ॥ २३ ॥
मिरपुडी घातली फार । कायेसें करितें खापर ।
जिव्हेकरवी कठिणोत्तर । बोलवी रागें ॥ २४ ॥
आज्य उदंड जेविला । सवेंच तांब्या उचलिला ।
घळघळां घेऊं[1] लागला । सावकाश ॥ २५ ॥
देहीं सुखदुःखभोक्ता । येक आत्माचि पाहातां ।
आत्म्याविण देह वृथा । मडें होये ॥ २६ ॥
मनाच्या अनंत वृत्ति । जाणणें[2] तेचि आत्मस्थिति ।
त्रैलोकीं जितुक्या वेक्ती । तदांतरीं आत्मा ॥ २७ ॥
जगामध्यें जगदात्मा । विश्वामधें विश्वात्मा ।
सर्व चालवी सर्वात्मा । नाना रूपें ॥ २८ ॥
हुंगे चाखे ऐके देखे । मृद कठिण वोळखे ।
शीत उष्ण ठाउकें । तत्काळ होये ॥ २९ ॥
सावधपणें लाघवी । बहुत करी उठाठेवी ।
या धूर्ताच्या उगवी[3] । धूर्तचि करी ॥ ३० ॥

---

१ पाणी पिऊं. २ जाणीव. ३ परीक्षा.

वायोसरिसा परिमळ येतो। परि तो परिमळ वितळोन
जातो। वायो धुळी घेउनी येतो। परी तेहि जाये।। ३१
शीत उष्ण वायोसरिसें। सुवासें अथवा कुवासें।
असिजे परी सावकासें। तगणें न घडे।। ३२।।
वायोसरिसे रोग येती। वायोसरिसीं भूतें धांवती।
धूर आणी धुकटें येती। वायोसवें।। ३३।।
वायोसवें कांहींच जगेना। आत्म्यासवें वायो तगेना[1]।
आत्म्याची चपळता जाणा। अधिक आहे।। ३४।।
वायो कठिणास आडतो। आत्मा कठिण भेदून जातो।
कठिण पाहों तरी तो। छेदेहिना।। ३५।।
वायो झडझडां वाजे। आत्मा कांहींच न वाजे।
मोनेंचि अंतरीं समजे। विवरोन पाहातां।। ३६।।
शरीरास बरें केलें। तें आत्मयास पावलें।
शरीरयोगें जालें। समाधान।। ३७।।
देहावेगळे उपाये नाना। करितां आत्मयास पावेना।
समाधान पावे वासना। देहाचेनि।। ३८।।
देहआत्मयांचें कौतुक। पाहों जातां हें अनेक।
देहावेगळी आडणुक। आत्मयास होये।। ३९।।
येक[2] अस्तां उदंड धडे। वेगळें पाहातां कांहींच न घडे।
विवेकें त्रैलोकीं पवाडे। देहात्मयोगें।। ४०।।

इतिश्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आतमविवरणनाम
समास नवम।। ९।।

---

१ टिकेना. २ एकत्र.

॥ श्रीराम ॥

पालेमाळा सुमनमाळा। फळमाळा बीजमाळा।
पाषाणमाळा कवडेमाळा। सूत्रें[1] चालती ॥ १ ॥
स्फटिकमाळा मोहरेमाळा। काष्ठमाळा गंधमाळा।
धातुमाळा रत्नमाळा। जाळया वोलि चांदोवे ॥ २ ॥
परी हें तंतूनें चालतें। तंतु नस्तां विष्कळित होतें।
तैसें ह्मणों आत्मयांतें। तरी साहित्य[2] न पडे ॥ ३ ॥
तंतूस मणी वोविला। तंतू मध्येंचि राहिला।
आत्मा सर्वांगीं व्यापला। पाहामा कां ॥ ४ ॥
आत्मा चपळ सहजगुणें। दोरी काये चळों जाणे।
ह्मणौन दृष्टांत देणें। साहित्य न घडे ॥ ५ ॥
नाना वल्लींत जळांश। उसांमध्यें दाटला रस।
परी तो रस आणी बाकस[3]। येक नव्हे ॥ ६ ॥
देही आत्मा देह अनात्मा। त्याहून पर तो परमात्मा।
निरंजनास उपमा। असेचिना ॥ ७ ॥
रायापासून रंकवरी। अवघ्या मनुष्यांचिया हारी।
सगट समान सरी। कैसी करावी ॥ ८ ॥
देव दानव मानव। नीच योनी हीन जीव।
पापी सुकृति अभिप्राव। उदंड आहे ॥ ९ ॥
येकांशें जग चाले। परी सामर्थ्य वेगळालें।
येकासंगें मुक्त केलें। येकासंगें रवरव ॥ १० ॥
साकर माती पृथ्वी होये। परी ते माती खातां नये।
गरळ आप नव्हे काये। परी तें खोटें ॥ ११ ॥

---

१ दोरीच्या योगानें. २ हा दृष्टांत योग्य नव्हे. ३ चोयटचा.

पुण्यात्मा आणी पापात्मा । दोंहिकडे अंतरात्मा ।
साधु भोंदु सीमा । सांडूंच नये ।। १२ ।।
अंतर येक तों खरें । परी सांगातें घेऊं न येती माहारे ।
पंडित आणि चाटें[1] पोरें । येक कैसीं ।। १३ ।।
मनुष्य आणी गधडे । राजहंस आणि कोंबडें ।
राजे आणि माकडें । येक कैसीं ।। १४ ।।
भागीरथीचें जळ आप । मोरी संवदणी[2] तेंहि आप ।
कुश्चिळ उदक अल्प । सेववेना ।। १५ ।।
याकारणें आचारशुद्ध । त्याउपरी विचारशुद्ध ।
वीतरागी आणि सुबुद्ध । ऐसा पाहिजे ।। १६ ।।
शूरांहून मानिलें लंडी । तरी युद्धप्रसंगीं नरकांडी[3] ।
श्रीमंत सांडून बराडी[4] । सेवितां कैसें ।। १७ ।।
येका उदकें सकळ जालें । परी पाहोन पाहिजे सेविलें ।
सगट अवघेंच घेतलें । तरी तें मूर्खपण ।। १८ ।।
जीवनाचेंच जालें अन्न । अन्नाचें जालें वमन ।
परी वमनाचें भोजन । करितां न ये ।। १९ ।।
तैसें निंद्य सोडून द्यावें । वंद्य तें हृदईं धरावें ।
सत्कीर्तीनें भरावें । भूमंडळ ।। २० ।।
उत्तमासि उत्तम माने । कनिष्ठांस तें न माने ।
ह्मणौन करंटे देवानें । करून ठेविले ।। २१ ।।
सांडा अवघें करंटपण । धरावें उत्तम लक्षण ।
हरिकथा पुराण श्रवण । नीति न्याये ।। २२ ।।
वर्तायाचा विवेक । राजी राखणें सकळ लोक ।

---

१ मूर्ख. २ डबकें. ३ फजिती. ४ दरिद्री.

हळुहळु पुण्यश्लोक । करीत जावे ।। २३ ।।
मुलाचे चालीनें चालावें । मुलाच्या मनोगतें बोलावें ।
तैसें जनास सिकवावें । हळुहळु ।। २४ ।।
मुख्य मनोगत राखणें । हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें ।
चतुर तो चतुरांग जाणे । इतर तीं वेडीं ।। २५ ।।
वेडयास वेडें ह्मणों नये । वर्म कदापि बोलों नये ।
तरीच घडे दिग्विजये । निस्पृहासी ।। २६ ।।
उदंड स्थळीं उदंड प्रसंग । जाणोनि करणें येथासांग
प्राणिमात्रांचा अंतरंग । होऊन जावें ।। २७ ।।
मनोगत राखोन जातां । परस्परें होये अवस्ता[1] ।
मनोगत तोडितां वेवस्ता । बरी नाहीं ।। २८ ।।
याकारणें मनोगत । राखेल तो मोठा महंत ।
मनोगत राखतां समस्त । वोढोन येती ।। २९ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिकवणनिरूपणनाम
समास दशम ।। १० ।।

।। अखंडध्यान नाम दशक चतुर्दश ।।१४

।। श्रीराम ।।

ऐका निस्पृहाची सिकवण । युक्ति बुद्धि शहाणपण ।
जेणें राहे समाधान । निरंतर ।। १ ।।
सोपा मंत्र परी नेमस्त[2] । साधें वोषध गुणवंत ।

---

१ मनोगत न मोडतां गेलें तर परतभेटीची उत्कंठता राहते.
२ प्रतीति देणारा.

साधें बोलणें सप्रचीत। तैसें माझें ॥ २ ॥
तत्काळचि अवगुण जाती। उत्तम गुणाची होये प्राप्ती।
शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं। साक्षपें सेवावें ॥ ३ ॥
निस्पृहता धरूं नये। धरिली तरी सोडूं नये।
सोडिली तरी हिंडों नये। वोळखीमधें ॥ ४ ॥
कांता दृष्टी राखों नये। मनास गोडी चाखऊं नये।
धारिष्ट चळतां दाखऊं नये। मुख आपुलें ॥ ५ ॥
येके स्थळीं राहों नये। कानकोंडें साहों नये।
द्रव्य दारा पाहों नये। आळकेपणें[१] ॥ ६ ॥
आचारभ्रष्ट होऊं नये। दिल्यां द्रव्य घेऊं नये।
उणा शब्द येऊं नये। आपणावरी ॥ ७ ॥
भिक्षेविषीं लाजों नये। बहुत भिक्षा घेऊं नये।
पुसतांहि देऊं नये। वोळखी आपली ॥ ८ ॥
धड[२] मळिण नेसों नये। गोड अन्न खाऊं नये।
दुराग्रह करूं नये। प्रसंगें वर्तावें ॥ ९ ॥
भोगीं मन असों नये। देहदुःखें त्रासों नये।
पुढें आशा धरूं नये। जीवित्वाची ॥ १० ॥
विरक्ती गळों देऊं नये। धारिष्ट चळों देऊं नये।
ज्ञान मळिण होऊं नये। विवेकबळें ॥ ११ ॥
करुणाकीर्तन सोडूं नये। अंतर्ध्यान मोडूं नये।
प्रेमतंतु तोडूं नये। सगुणमूर्तीचा ॥ १२ ॥
पोटीं चिंता धरूं नये। कष्टें खेद मानूं नये।
समइं धीर सांडूं नये। कांहीं केल्यां ॥ १३ ॥

---

१ हांवरटपणानें. २ फाटकें तुटकें नसलेलें वस्त्र मलीन, घाणे-रडें, असूं नये.

अपमानितां सिणों नये । निखंदितां[1] कष्टों नये ।
धिःकारितां झुरों नये । कांहीं केल्या ॥ १४ ॥
लोकलाज धरूं नये । लाजवितां लाजों नये ।
खिजवितां खिजों नये । विरक्त पुरुषें ॥ १५ ॥
शुद्धमार्ग सोडूं नये । दुर्जनासीं तंडों नये ।
समंध पडों देऊं नये । चांडाळासी ॥ १६ ॥
तपीळपण धरूं नये । भांडवितां भांडों नये ।
उडवितां उडऊं नये । निजस्थिती आपुली ॥ १७ ॥
हांसवितां हांसों नये । बोलवितां बोलों नये ।
चालवितां चालों नये । क्षणक्षणा ॥ १८ ॥
येक वेष धरूं नये । येक साज[2] करूं नये ।
येकदेसी होऊं नये । भ्रमण करावें ॥ १९ ॥
सलगी पडों देऊं नये । प्रतिग्रह[3] घेऊं नये ।
सभेमध्यें बैसों नये । सर्वकाळ ॥ २० ॥
नेम आंगीं लाऊं नये । भरवसा कोणास देऊं नये ।
अंगिकार करूं नये । नेमस्तपणाचा ॥ २१ ॥
नित्यनेम सांडूं नये । अभ्यास बुडों देऊं नये ।
परतंत्र होऊं नये । कांहीं केल्या ॥ २२ ॥
स्वतंत्रता मोडूं नये । निरापेक्षा तोडूं नये ।
परापेक्षा[4] होऊं नये । क्षणक्षणा ॥ २३ ॥
वैभव दृष्टीं पाहों नये । उपाधीसुखें राहों नये ।
येकांत मोडूं देऊं नये । स्वरूपस्थितीचा ॥ २४ ॥

---

१ निंदितां. २ एकच ठेवण (ढव) असूं नये, नित्य नूतनता असावी. ३ प्रतिग्रह; दान. ४ दुसरा मदत करील ही अपेक्षा.

अनर्गळता[१] करूं नये । लोकलाज धरूं नये ।
कोठेंतरी होऊं नये । आसक्त कदा ।। २५ ।।
परंपरा तोडूं नये । उपाधी[२] मोडूं देऊं नये ।।
ज्ञानमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ।। २६ ।।
कर्ममार्ग सांडूं नये । वैराग्य मोडूं देऊं नये ।
साधन भजन खंडूं नये । कदाकाळीं ।। २७ ।।
अतिवाद करूं नये । अनित्य[३] तोटीं धरूं नये ।
रागें भरीं भरों नये । भलतीकडे ।। २८ ।।
न मनी त्यास सांगों नये । कंटाळवाणें बोलों नये ।
बहुसाल असों नये । येकेस्थळीं ।। २९ ।।
कांहीं उपाधी करूं नये । केली तरी धरूं नये ।
धरिली तरी सांपडों[४] नये । उपाधीमधें ।। ३० ।।
थोरपणें असों नये । महत्व धरून बैसों नये ।
कांहीं मान इछूं नये । कोठेंतरी ।। ३१ ।।
साधेपण सोडूं नये । सानेपण[५] मोडूं नये ।
बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ।। ३२ ।।
अधिकारेंवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं नये ।
कानकोंडा[६] करूं नये । परमार्थ कदा ।। ३३ ।।
कठिण वैराग्य सोडूं नये । कठिण अभ्यास सांडूं नये ।
कठिणता धरूं नये । कोणेकेविशइं ।। ३४ ।।
कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करूं नये ।
कठिण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्या ।। ३५ ।।

---

१ उच्छृंखलता; स्वेच्छाचार. २ उपासनामार्गाची उपाधि. ३ अनीति. ४ उपाधींतच कायम गुंतूं नये. ५ लहानपण; नम्रता. ६ ओशाळवाणा.

आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगों नये ।
बहुसाल मागों नये । शिष्यवर्गासी ।। ३६ ।।
उत्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियेंस्मरण करूं नये ।
शाक्तमार्गें भरों नये । मुक्तपणें भरीं[1] ।। ३७ ।।
नीच कृतीं लाजों नये । वैभव होतां माजों नये ।
क्रोधें भरीं भरों नये । जाणपणें ।। ३८ ।।
थोरपणें[2] चुकों नये । न्याये नीति सांडूं नये ।
अप्रमाण[3] वर्तों नये । कांहीं केल्यां ।। ३९ ।।
कळल्यावीण बोलों नये । अनुमानें निश्चये करूं नये ।
सांगतां दुःख धरूं नये । मूर्खपणें ।। ४० ।।
सावधपण सोडूं नये । व्यापकपण सांडूं नये ।
कदा सुख मानूं नये । निसुगपणाचें[4] ।। ४१ ।।
विकल्प[5] पोटीं धरूं नये । स्वार्थआज्ञा करूं नये ।
केली तरी टाकूं[6] नये । आपणास पुढें ।। ४२ ।।
प्रसंगेंवीण बोलों नये । अन्वयेंवीण गाऊं नये ।
विचारेंवीण जाऊं नये । अविचारपंथें ।। ४३ ।।
परोपकार सांडूं नये । परपीडा करूं नये ।
विकल्प[7] पडों देऊं नये । कोणीयेकासी ।। ४४ ।।
नेणपण सोडूं नये । महंतपण सांडूं नये ।
द्रव्यासाठीं हिंडों नये । कीर्तन करीत ।। ४५ ।।
संशयात्मक बोलों नये । बहुत निश्चये करूं नये ।

---

१ मुक्तपणाचा अभिमान धरूं नये. २ आपल्याला कोण विचारणार या मोठेपणाच्या आढ्यतेनें वागूं नये. ३ अन्यायानें. ४ आळसाचें. ५ कपट. ६ आप्पलपोटेपणा करूं नये. ७वितुष्ट.

निर्वाहेंवीण[1] धरूं नये । ग्रंथ हातीं ॥ ४६ ॥
जाणपणें[2] पुसों नये । अहंभाव दिसों नये ।
सांगेन ऐसें ह्मणों नये । कोणीयेकांसी ॥ ४७ ॥
ज्ञानगर्व धरूं नये । सहसा छळणा करूं नये ।
कोठें वाद घालूं नये । कोणीयेकांसीं ॥ ४८ ॥
स्वार्थबुद्धी जडों नये । कारबारीं पडों नये ।
कार्यकर्ते होऊं नये । राजद्वारीं ॥ ४९ ॥
कोणास भवंसा देऊं नये । जड भिक्षा मागों नये ।
भिक्षेसाठीं सांगों नये । परंपरा आपुली ॥ ५० ॥
सोइरिकींत पडों नये । मध्यावर्ति[3] घडों नये ।
प्रपंचाची जडों नये । उपाधी आंगीं ॥ ५१ ॥
प्रपंचप्रस्तीं[4] जाऊं नये । बाष्कळ[5] अन्न खाऊं नये ।
पाहुण्यासरिसें घेऊं नये । आमंत्रणें कदां ॥ ५२ ॥
श्राध पक्ष सटी सामासें । शांती फळशोबन बारसें ।
भोग राहाण बहुवसें । नवस व्रतें उद्यापनें ॥ ५३ ॥
तेथें निस्पृहें जाऊं नये । त्याचें अन्न खाऊं नये ।
येळिलवाणें[6] करूं नये । आपणासी ॥ ५४ ॥
लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये । पोटासाठीं गाऊं नये ।
मोलें[7] कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ॥ ५५ ॥
आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें[8] अन्न खाऊं नये ।

---

१ समजावून सांगण्याच्या सामर्थ्याशिवाय लोकांपुढें ग्रंथ वाचूं नये. २ परीक्षा पाहण्यासाठीं. ३ मध्यस्थी. ४ जेथें प्रपंचाचें प्रस्थ फार असेल तेथें जाऊं नये—विवाहादि प्रसंगीं. ५ अशुद्ध; संस्काररहित; अपवित्र. ६ ओशाळें. ७ बिदागी ठरवून. ८ वार लावून.

निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा[1] ॥ ५६ ॥
मोलें[2] सुकृत करूं नये । मोलपुजारी[3] होऊं नये ।
दिल्हा तरी घेऊं नये । इनाम निस्पृहें ॥ ५७ ॥
कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये ।
मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ॥ ५८ ॥
निस्पृहें अवघेंचि करावें । परी आपण तेथें न संपडावें ।
परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥ ५९ ॥
प्रेत्नेंविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये ।
देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ॥ ६० ॥
उपाधीमध्यें पडों नये । उपाधी आंगीं जडों नये ।
भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणें[4] ॥ ६१ ॥
बहुउपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये ।
सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति[5] खोटी ॥ ६२ ॥
बहुसाल धांवों नये । बहुसाल राहों नये ।
बहुत कष्ट करूं नये । असुदें[6] खोटें ॥ ६३ ॥
बहुसाल बोलों नये । अबोलणें कामा नये ।
बहुत अन्न खाऊं नये । उपवास खोटा ॥ ६४ ॥
बहुसाल निजों नये । बहुत निद्रा मोडूं नये ।
बहु नेम धरूं नये । बाश्कळ[7] खोटें ॥ ६५ ॥
बहु जनीं असों नये । बहु आरण्य सेऊं नये ।
बहु देह पाळूं नये । आत्महत्या खोटी ॥ ६६ ॥
बहु संग धरूं नये । संतसंग सांडूं नये ।

१ दुसऱ्याच्या पैशानें होणारी यात्रा. २ दक्षिणा ठरवून. ३ पगारी पुजारी. ४ अव्यवस्थितपणामुळें. ५ वेगळेपणाचें द्वैत. ६ आयतें. ७ नेमरहित.

कर्मठपण कामा नये । अनाचार खोटा ॥ ६७ ॥
बहु लौकिक सांडूं नये । लोकांधेन होऊं नये ।
बहु प्रीती कामा नये । निष्ठुरता खोटी ॥ ६८ ॥
बहु संशये धरूं नये । मुक्तमार्ग कामा नये ।
बहु साधनीं पडों नये । साधनेंवीण खोटें ॥ ६९ ॥
बहु विषये भोगूं नये । विषयत्याग[1] करितां नये ।
देहलोभ धरूं नये । बहु त्रास खोटा ॥ ७० ॥
वेगळा अनुभव घेऊं नये । अनुभवेंवीण कामा नये ।
आत्मस्थिती बोलों नये । स्तब्धता खोटी ॥ ७१ ॥
मन उरों[2] देऊं नये । मनेंवीण[3] कामा नये ।
अलक्ष वस्तु लक्षा नये । लक्षेंवीण[4] खोटें ॥ ७२ ॥
मनबुद्धीअगोचर[5] । बुद्धीवीण अंधकार ।
जाणीवेचा पडो विसर । नेणीव खोटी ॥ ७३ ॥
ज्ञातेपण धरूं नये । ज्ञानेंवीण कामा नये ।
अतर्क्य वस्तु तर्का नये । तर्केंवीण खोटें ॥ ७४ ॥
दृश्यस्मरण कामा नये । विस्मरण[6] पडों नये ।

---

१ साधनोपयोगी विषयांचा त्याग करूं नये. २ लौकिकाकडे मनाची ओढ राहूं नये. ३ साधनाभ्यासांत मन गुंतवल्याशिवाय काय उपयोग? ४ अलक्ष्य ब्रह्म लक्षवत नाहीं असें म्हणून तो प्रयत्न सोडून चालणार नाहीं, कारण 'तया पहातां पहातां तेंचि झालें.' म. श्लो. १९६. ५ स्वरूप मनबुद्धीला अगोचर आहे हें खरें; परंतु बुद्धीशिवाय 'मी ब्रह्मच कसा आहे' हें कळणार नाहीं. हें कळूनहि कळल्याच्या, मीपणाच्या, जाणिवेचा विसर पडला पाहिजे. मीपण विसरल्यावर शून्यत्व मात्र येतां कामा नये तर केवल ब्रह्मानुभवच सदोदित राहिला पाहिजे. ६ दृश्यस्मरण नको म्हणून विस्मरणाचा, जडत्वाचा अंगिकार करूं नये. स्वरूपस्मरण हें अवश्य पाहिजे.

कांहीं चर्चा करूं नये । केलीयावीण न चले ॥ ७५ ॥
जगीं भेद कामा नये । वर्णसंकर करूं नये ।
आपला धर्म उडऊं नये । अभिमान खोटा ॥ ७६ ॥
आशाबद्धत बोलों नये । विवेकेंवीण चालों नये ।
समाधान हालों नये । कांहीं केल्यां ॥ ७७ ॥
अबद्ध[1] पोथी लेहों नये । पोथीवीण कामा नये ।
अबद्ध वाचूं नये । वाचिल्यावीण खोटें ॥ ७८ ॥
निस्पृहें वगत्रुत्व सांडूं नये । आशंका घेतां भांडों नये ।
श्रोतयांचा मानूं नये । वीट कदा ॥ ७९ ॥
हे सिकवण धरितां चित्तीं । सकळ सुखें बोळगती[2] ।
आंगीं बाणे महंती । अकस्मात ॥ ८० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहलक्षणनाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा ।
बोंभवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ १ ॥
भिक्षा मागोन जो जेविला । तो निराहारी बोलिला ।
पतिग्रहावेगळा[3] जाला । भिक्षा मागतां ॥ २ ॥
संतासंत जे जन । तेथें कोरान्न मागोन करी भोजन ।
तेणें केलें अमृतप्राशन । प्रतिदिनीं ॥ ३ ॥

---

१ विस्कळीत; विषयांची संगति नसलेली. २ प्राप्त होतात.
३ प्रतिग्रहावेगळा; दानांत येणाऱ्या संस्कारापासून अलिप्त.

श्लोक ॥ भिक्षाहारी निराहारी भिक्षा नव प्रतिग्रहः।
असंतो वापि संतो वा सोमपानं दिने दिने ॥

ऐसा भिक्षेचा महिमा। भिक्षा माने सर्वोत्तमा।
ईश्वराचा अगाध महिमा। तोहि भिक्षा मागे ॥ ४ ॥
दत्त गोरक्ष आदिकरुनी। सिद्ध भिक्षा मागती जनीं।
निस्पृहता भिक्षेपासुनी। प्रगट होये ॥ ५ ॥
वार लाऊन बैसला। तरी तो पराधेन जाला।
तैसीच नित्यावळीला। स्वतंत्रता कैंची ॥ ६ ॥
आठां दिवसां धान्य मेळविलें। तरी तें कंटाळवाणें जालें।
प्राणी येकायेकीं चेवलें। नित्य नूतनतेपासुनी ॥ ७ ॥
नित्य नूतन हिंडावें। उदंड देशाटण करावें।
तरीच भिक्षा मागतां बरवें। श्लाघ्यवाणें ॥ ८ ॥
अखंड भिक्षेचा अभ्यास। तयास वाटेना परदेश।
जिकडे तिकडे स्वदेश। भुवनत्रैं ॥ ९ ॥
भिक्षा मागतां किरकों नये। भिक्षा मागतां लाजों नये।
भिक्षा मागतां भागों नये। परिभ्रमण करावें ॥ १० ॥
भिक्षा आणि चमत्कार। चचाकाटती[१] लहानथोर।
कीर्ति वर्णी निरंतर। भगवंताची ॥ ११ ॥
भिक्षा ह्मणिजे कामधेनु। सदा फळ नव्हे सामान्यु।
भिक्षेस करी जो अमान्यु। तो करंटा जोगी ॥ १२ ॥
भिक्षेनें वोळखी होती। भिक्षेनें भरम[२] चुकती।
सामान्य भिक्षा मान्य करिती। सकळ प्राणी ॥ १३ ॥
भिक्षा ह्मणिजे निर्भये स्थिती। भिक्षेनें प्रगटे महंती।
स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती। भिक्षागुणें ॥ १४ ॥

---

१ आश्चर्यचकित होतात. २ भ्रम.

भिक्षेस नाहीं आडथाळा। भिक्षाहारी तो मोकळा।
भिक्षेकरितां साथक वेळा। काळ जातो ॥ १५ ॥
भिक्षा ह्मणिजे अमरवल्ली। जिकडे तिकडे लगडली।
अवकाळीं फळदायेनी जाली। निर्लजासी[1] ॥ १६ ॥
पृथ्वीमधें देश नाना। फिरतां उपवासी मरेना।
कोणे येके ठाई जना। जड नव्हे ॥ १७ ॥
गोरज्य[2] वाणिज्य[3] कृषी[4]। त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी।
विसंभों नये झोळीसी। कदाकाळीं ॥ १८ ॥
भिक्षेऐसें नाहीं वैराग्य। वैराग्यापरतें नाहीं भाग्य।
वैराग्य नस्तां अभाग्य। येकदेसी ॥ १९ ॥
कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें। अल्पसंतोषी असावें।
बहुत आणितां घ्यावें। मुष्टी येक ॥ २० ॥
सुखरूप भिक्षा मागणें। ऐसीं निस्पृहतेचीं लक्षणें।
मृद वाग्विळास करणें। परम सौख्यकारी ॥ २१ ॥
ऐसी भिक्षेची स्थिती। अल्प बोलिलें येथामती।
भिक्षा वांचवी विपत्ती। होणार काळीं ॥ २२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भिक्षानिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

---

१ या समासावरून साधकासाठींच भिक्षा आहे हें उघड होतें. निर्लज्ज आळशी लोकांनाहि भिक्षा मिळत असते; पण भिक्षेचा मुख्य उद्देश हा नव्हे. २ दूधदुभत्याचा धंदा. ३ व्यापारधंदा. ४ शेतकीव्यवसाय.

॥ श्रीराम ॥

कवित्व शब्दसुमन माळा । अर्थ परिमळ आगळा ।
तेणें संतषट्पदकुळा । आनंद होये ॥ १ ॥
ऐसी माळा अंतःकरणीं । गुंफून पूजा रामचरणीं ।
वोंकारतंत अखंडपणीं । खंडूंच नये ॥ २ ॥
परोपकाराकारणें । कवित्व अगत्य करणें ।
तया कवित्वाचीं लक्षणें । बोलिजेती ॥ ३ ॥
जेणें घडे भगवद्भक्ती । जेणें घडे विरक्ती ।
ऐसिया कवित्वाची युक्ती । आधीं वाढवावी ॥ ४ ॥
क्रियेवीण शब्दज्ञान । तया न मनिती सज्जन ।
म्हणौनि देव प्रसन्न । अनुतापें करावा ॥ ५ ॥
देवाचेन प्रसन्नपणें । जें जें घडे बोलणें ।
तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें । या नांव प्रासादिक ॥ ६ ॥
धीट पाठ प्रसादिक । ऐसें बोलती अनेक ।
तरी हा त्रिविध विवेक । बोलिजेल ॥ ७ ॥
धीट म्हणिजे धीटपणें केलें । जें जें आपुल्या मनास आलें ।
बळेंचि कवित्व रचिलें । या नांव धीट बोलिजे ॥ ८ ॥
पाठ म्हणिजे पाठांतर । बहुत पाहिलें ग्रंथांतर ।
तयासारिखा उतार । आपणहि केला ॥ ९ ॥
सीघ्रचि कवित्व जोडिलें । दृष्टी पडिलें तेंचि वर्णिलें ।
भक्तिवांचून जें केलें । त्या नांव धीटपाठ ॥ १० ॥
कामिक रसिक श्रृंघारिक । वीर हास्य प्रस्ताविक ।
कौतुक विनोद अनेक । या नांव धीटपाठ ॥ ११ ॥
मन जालें कामाकार । तैसेंचि निघती उद्गार ।

धीटपाठें परपार[1]। पाविजेत नाहीं ॥ १२ ॥
व्हावया उदरशांती । करणें लागे नरस्तुती ।
तेथें केली जे वित्पत्ती[2]। त्या नांव धीटपाठ ॥ १३ ॥
कवित्व नसावें धीटपाठ । कवित्व नसावें खटपट।
कवित्व नसावें उद्घट । पाषांडमत ॥ १४ ॥
कवित्व नसावें वादांग । कवित्व नसावें रसभंग ।
कवित्व नसावें रंगभंग । दृष्टांतहीन ॥ १५ ॥
कवित्व नसावें पाल्हाळ । कवित्व नसावें बाष्कळ ।
कवित्व नसावें कुटीळ[3] । लक्षुनिया ॥ १६ ॥
हीन कवित्व नसावें । बोलिलेंचि न बोलावें ।
छंदभंग न करावें । मुद्राहीन ॥ १७ ॥
वित्पत्तीहीन तर्कहीन । कळाहीन शब्दहीन ।
भक्तिज्ञानवैराग्यहीन । कवित्व नसावें ॥ १८ ॥
भक्तिहीन जें कवित्व । तेंचि जाणावें ठोंबें मत ।
आवडीहीन जें वग्‍त्रुत्व । कंटाळवाणें ॥ १९ ॥
भक्तिविण जो अनुवाद । तोचि जाणावा विनोद ।
प्रीतिविण संवाद । घडे केंवीं ॥ २० ॥
असो धीट पाठ ते ऐसे । नाथिलें अहंतेचें पिसें ।
आतां प्रसादिक तें कैसें । सांगिजेल ॥ २१ ॥
वैभव कांता कांचन । जयास वाटे हें वमन ।
अंतरीं लागलें ध्यान । सर्वोत्तमाचें ॥ २२ ॥
जयास घडीनें घडी । लागे भगवंतीं आवडी ।
चढती वाढती गोडी । भगवद्भजनाची ॥ २३ ॥

---

१ भवसागरांतून मुक्तता. २ विद्वत्ता. ३ निंदाव्यंजक.

जो भगवद्भजनेंवीण । जाऊं नेदी येक क्षण ।
सर्वकाळ अंतःकरण । भक्तिरंगें रंगलें ।। २४ ।।
जया अंतरीं भगवंत । अचळ राहिला निवांत ।
तो स्वभावें जें बोलत । तें ब्रह्मनिरूपण ।। २५ ।।
अंतरीं बैसला गोविंद । तेणें लागला भक्तिछंद ।
भक्तीविण अनुवाद । आणीक नाहीं ।। २६ ।।
आवडी लागली अंतरीं । तैसीच वदे वैखरी ।
भावें करुणाकीर्तन करी । प्रेमभरें नाचतु ।। २७ ।।
भगवंतीं लागलें मन । तेणें नाठवे देहभान ।
शंका लज्या पळोन । दुरी ठेली ।। २८ ।।
तो प्रेमरंगें रंगला । तो भक्तिमदें मातला ।
तेणें अहंभाव घातला । पायांतळीं ।। २९ ।।
गात नाचत निशंक । तयास कैंचे दिसती लोक ।
दृष्टीं त्रैलोक्यनायेक । बसोन ठेला ।। ३० ।।
ऐसा भगवंतीं रंगला । आणीक कांहीं नलगे त्याला ।
स्वइछा वर्णूं लागला । ध्यान कीर्ती प्रताप ।। ३१ ।।
नाना ध्यानें नाना मूर्ती । नाना प्रताप नाना कीर्ती ।
तयापुढें नरस्तुती । त्रुणतुल्य वाटे ।। ३२ ।।
असो ऐसा भगवद्भक्त । जो ये संसारीं विरक्त ।
तयास मानिती मुक्त । साधुजन ।। ३३ ।।
त्याचे भक्तीचें कौतुक । तया नांव प्रसादिक ।
सहज बोलतां विवेक । प्रगट होय ।। ३४ ।।
ऐका कवित्वलक्षण । केलेंच करूं निरूपण ।
जेणें निवे अंतःकर्ण । श्रोतयांचें ।। ३५ ।।
कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ ।

कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वयाचें ॥ ३६ ॥
कवित्व असावें भक्तिबळें । कवित्व असावें अर्थागळें[1] ।
कवित्व असावें वेगळें । अहंतेसी ॥ ३७ ॥
कवित्व असावें कीर्तिवाड । कवित्व असावें रम्य गोड ।
कवित्व असावें जाड । प्रतापविषीं ॥ ३८ ॥
कवित्व असावें सोपें । कवित्व असावें अल्परूपें ।
कवित्व असावें सुल्लपें[2] । चरणबंद ॥ ३९ ॥
मृद मंजुळ कोमळ । भव्य अद्‌भुत विशाळ ।
गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥ ४० ॥
अक्षरबंद पदबंद । नाना चातुर्य प्रबंद ।
नाना कौशल्यता छंदबंद । धाटी मुद्रा अनेक ॥ ४१ ॥
नाना युक्ती नाना बुद्धी । नाना कळा नाना सिद्धी ।
नाना अन्वये साधी । नाना कवित्व ॥ ४२ ॥
नाना साहित्य दृष्टांत । नाना तर्क धात[3] मात[4] ।
नाना संमती सिद्धांत । पूर्वपक्षेंसीं ॥ ४३ ॥
नाना गती नाना वित्पत्ती । नाना मती नाना स्फूर्ति ।
नाना धारणा नाना धृती । या नांव कवित्व ॥ ४४ ॥
शंका आशंका प्रत्योत्तरें । नाना काव्यें शास्त्राधारें ।
तुटे संशये निर्धारें । निर्धारितां ॥ ४५ ॥
नाना प्रसंग नाना विचार । नाना योग नाना विवर[5] ।
नाना तत्वचर्चासार । या नांव कवित्व ॥ ४६ ॥
नाना साधनें पुरश्चरणें । नाना तपें तीर्थाटणें ।
नाना संदेह फेडणें । या नांव कवित्व ॥ ४७ ॥

---

१ अर्थगंभीर. २ सुलभ. ३ नाना तर्कांची स्थापना. ४ व त्यांच्यावर मात म्हणजे त्यांचें खंडण. ५ विवरण.

जेणें अनुताप उपजे । जेणें लोकिक लाजे ।
जेणें ज्ञान उपजे । या नांव कवित्व ॥ ४८ ॥
जेणें ज्ञान हें प्रबळे । जेणें वृत्ती हे मावळे ।
जेणें भक्तिमार्ग कळे । या नांव कवित्व ॥ ४९ ॥
जेणें देहबुद्धी तुटे । जेणें भवसिंधु आटे ।
जेणें भगवंत प्रगटे । या नांव कवित्व ॥ ५० ॥
जेणें सद्‌बुद्धि लागे । जेणें पाषांड भंगे ।
जेणें विवेक जागे । या नांव कवित्व ॥ ५१ ॥
जेणें सद्वस्तु भासे । जेणें भास[1] हा निरसे ।
जेणें भिन्नत्व नासे । या नांव कवित्व ॥ ५२ ॥
जेणें होये समाधान । जेणें तुटे संसारबंधन ।
जया मानिती सज्जन । तया नांव कवित्व ॥ ५३ ॥
ऐसें कवित्वलक्षण । सांगतां तें असाधारण ।
परंतु कांहींयेक निरूपण । बुझावया केलें ॥ ५४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कवित्वकळानिरूपण नाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

कलयुगीं कीर्तन[2] करावें । केवळ कोमळ कुशळ गावें ।
कठीण कर्कश कुटें[3] सांडावें । येकीकडे ॥ १ ॥
खटखट खुंटून टाकावी । खळखळ खळांसीं न करावी ।
खरें खोटें खवळों नेदावी । वृत्ती आपुली ॥ २ ॥

---

१ मायेचा आभास. २ या समासांत 'ज्ञ' सोडून बाकीच्या ३५ व्यंजनांना धरून ओव्या केल्या आहेत. ३ किरटें; किरटचा आवाजानें गाऊं नये.

गर्वगाणें गाऊं नये । गातां गातां गळों नये ।
गौप्य गुज गर्जों नये । गुण गावे ॥ ३ ॥
घष्टणी[1] घिसणी[2] घस्मरपणें[3]। घसर घसरूं घसा खाणें[4]
घुसघुसोंचि घुमणें । योग्य नव्हे ॥ ४ ॥
नाना[5] नामें भगवंताचीं । नाना ध्यानें सगुणाचीं ।
नाना कीर्तनें कीर्तीचीं । अद्भुत करावीं ॥ ५ ॥
चकचक चुकावेना । चाट चावट चळावेना ।
चरचर चुरचुर लागेना । ऐसें करावें ॥ ६ ॥
छळछळ छळणा करूं नये । छळितां छळितां छळों नये ।
छळणें छळणा करूं नये । कोणीयेकांची ॥ ७ ॥
जि जि जि जि ह्मणावेना । जो जो जागे तो तो पावना[6] ।
जपजपों जनींजनार्दना । संतुष्ट करावें ॥ ८ ॥
झिरपे झरे पाझरे जळ । झळके दुरुनी झळाळ ।
झडझडां झळकती सकळ । प्राणी तेथें ॥ ९ ॥
या[7] या या या ह्मणावें नलगे । या या या या उपाव नलगे ।
या या या या कांहींच नलगे । सुबुद्धासी ॥ १० ॥
टक टक टक करूं नये । टाळाटाळी टिकों नये ।
टस टस टस टस लाऊं नये । कंटाळवाणी ॥ ११ ॥
ठस ठोंबस ठाकावेना । ठक ठक ठक करावेना ।
ठाकें ठसकें ठसावेना । मूर्तिध्यान ॥ १२ ॥
डळमळ डळमळ डकों[8] नये । डगमग डगमग कामा
नये । डंडळ डंडळ चुकों नये । हेंकाडपणें ॥ १३ ॥

---

१ घांसाघांसी. २ विसविस. ३ घसघस. ४ ओरडणें. ५ ‘ ङ ’ ऐवजीं ‘ न ’ घेतला आहे. ६ पावन होतो. ७ ‘ ञ ’ ऐवजीं ‘ य ’ घेतला आहे. ८ डगूं नये.

ढिसाळ ढाला ढळती कुंचे। ढोबळा ढसकण डुले नाचे।
ढळेचिना ढिगढिगांचे। कंटाळवाणे ॥ १४ ॥
नाना[1] नेटक नागर[2]। नाना नत्र गुणागर।
नाना नेमक मधुर। नेमस्त गाणें ॥ १५ ॥
ताळतंबुरे तानमानें। ताळबद्ध तंतगाणें।
तूर्त[3] तार्किक तनें मनें। तल्लीन होती ॥ १६ ॥
थर्थरां थरकती रोमांच। थै थै थै स्वरें उंच।
थिरथिर थिरावे नाच। प्रेमळ भक्तांचा ॥ १७ ॥
दक्ष दाक्षण्य[4] दाटलें। बंदें प्रबंदें कोंदाटलें।
दमदम दुमदुमों लागलें। जगदांतर ॥ १८ ॥
धूर्त तूर्त धावोन आला। धिगबुद्धीनें धिग[5] जाला।
धाकें धाकें धोकला[6]। रंग अवघा ॥ १९ ॥
नाना नाटक नेटकें। नाना मानें[7] तुकें[8] कौतुकें।
नाना नेमक अनेकें। विद्यापात्रें ॥ २० ॥
पाप पळोन गेलें दुरी। पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी।
परतरतो[9] परे अंतरीं। चटक लागे ॥ २१ ॥
फुकट फाकट फटवणें[10] नाहीं। फटकळ फुगडी पिंगा
नाहीं। फिकें फसकट फोल नाहीं। भकाध्या[11] निंदा ॥
बरें बरें बरें ह्मणती। बाबा बाबा उदंड करिती।
बळें बळेंचि बळाविती। कथेलागीं ॥ २३ ॥
भला भला भला लोकीं। भक्तिभावें भव्य अनेकीं।
भूषण भाविक लोकीं। परोपकारें ॥ २४ ॥

---

१ 'ण' ऐवजीं 'न' घेतला आहे. २ चतुर. ३ तत्काळ.
४ कीर्तनकौशल्य. ५ दंग झाला. ६ जमला. ७ प्रमाण. ८ मर्यादा.
९ परत जाणाऱ्यांच्या. १० आडमार्गीं नेणें. ११ कुटाळक्या.

मानेल तरी मानावें मनें। मत्त न व्हावें ममतेनें।
मी मी मी मी बहुत जनें। म्हणिजेत आहे ॥ २५ ॥
येकें टोंकत येकांपासीं। येऊं येऊं येती झडेसी।
या या या या अस तयासी[1]। म्हणावें नलगे ॥ २६॥
राग रंग रसाळ सुरंगें। अंतर संगित रागें।
रत्नपरीक्षा रत्नामागें। धांवती लोक ॥ २७ ॥
लवलवां लवती लोचन। लकलकां लकलें[2] मन।
लपलपों[3] लपती जन। आवडीनें ॥ २८ ॥
वचनें वाउगीं वदेना। वावरेंविवरे[4] वसेना।
वग्त्रुत्वें निववी जना। विनित होउनी ॥ २९ ॥
सारासार समस्तांला। सिकऊं सिकऊं जनाला।
साहित[5] संगित सज्जनाला। बरें वाटे ॥ ३० ॥
खरेंखोटें[6] खरें वाटलें। खर्खर खुर्खुर खुंटलें।
खोटें खोटेपणें गेलें। खोटें म्हणोनियां ॥ ३१ ॥
शाहाणें शोधितां शोधेना[7]। शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना।
शुक शारिका शमेना[8]। शब्द तयाचा ॥ ३२ ॥
हरुषें हरुषें हांसिला। हाहाहोहोनें भुलला।
हित होईना तयाला। परत्रीचें ॥ ३३ ॥
लक्षावें[9] लक्षितां अलक्षीं[10]। लक्षिलें लोचनातें[11] लक्षी।

---

१ आहेत त्यांना. २ चकित झालें. ३ घाईघाईनें येतात. ४ वाकडे-तिकडें अंत:करणांत नाहीं. ५ साहित्य. ६ 'ष' ऐवजीं 'ख' घेतला आहे. ७ शहाण्यांनाहि उमगत नाहीं. ८ समेना, सम होत नाहीं. शुकसारिकांपेक्षाहि आवाज गोड आहे. ९ 'ळ' ऐवजीं 'ल' घेतला आहे. १० ब्रह्म. ११ डोळयांचा डोळा व्हावें.

लंगलें[1] लयेतें अलक्षीं । विहिंगममार्गें[2] ॥ ३४ ॥
क्षेत्र[3] क्षेत्रज्ञ[4] क्षोभतो । क्षमेनें क्षमून क्षमवितो ।
क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वां[5] ठाईं ॥ ३५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कीर्तनलक्षणनाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता प्रश्न ।
सावध होऊन विचक्षण । परिसोत आतां ॥ १ ॥
हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी भरावी ।
जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकृपेची ॥ २ ॥
सोनें आणि परिमळें[6] । युक्षदंडा लागती फळें ।
गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥ ३ ॥
तैसा हरिदास आणी विरक्त । ज्ञाता आणी प्रेमळ भक्त ।
वित्पन्न[7] आणि वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ४ ॥
रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी ।
निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥ ५ ॥
मछर नाहीं जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्जनासी ।
चतुरांग जाणे मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥ ६ ॥
जयंत्यादिकें नाना पर्वें । तीर्थें क्षेत्रें जें अपूर्वें ।
जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥ ७ ॥

---

१ लागलें. अलक्षीं लय लागला. २ विहंगममार्गें; पक्ष्याप्रमाणें त्वरित. ३ शरीर. ४ अंतरात्मा. ५ अंतरात्मा सर्वत्र आहे. ६ सुगंध. ७ विद्वान.

तया तीर्थातें जे न मनिती । शब्दज्ञानें मिथ्या म्हणती ।
तया पामरां श्रीपती । जोडेल कैंचा ॥ ८ ॥
निर्गुण नेलें संदेहानें । सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें ।
दोहिंकडे अभिमानें । वोस[1] केलें ॥ ९ ॥
पुढें असतां सगुणमूर्ती । निर्गुणकथा जे करिती ।
प्रतिपादून उच्छेदिती । तेचि पढतमूर्ख ॥ १० ॥
ऐसी न कीजे हरिकथा । अंतर पडे उभये पंथा ।
परिस लक्षणें आतां । हरिकथेचीं ॥ ११ ॥
सगुणमुर्तीपुढें भावें । करुणाकीर्तन करावें ।
नाना ध्यानें वर्णावें । प्रतापकीर्तीतें ॥ १२ ॥
ऐसें गातां स्वभावें । रसाळकथा वोढवे ।
सर्वांतरीं हेलावे । प्रेमसुख ॥ १३ ॥
कथा रचायाची खूण । सगुणीं नाणावें निर्गुण ।
न बोलावे दोष गुण । पुढिलांचे कदा ॥ १४ ॥
देवाचें वर्णावें वैभव । नाना प्रकारें महत्व ।
सगुणीं ठेउनियां भाव । हरिकथा करावी ॥ १५ ॥
लाज सांडून जनाची । आस्था सांडून धनाची ।
नीच[2] नवी कीर्तनाची । आवडी धरावी ॥ १६ ॥
नम्र होऊन राजांगणीं[3] । निशंक जावें लोटांगणीं ।
करताळिका नृत्य वाणी । नामघोषें गर्जावें ॥ १७ ॥
येकांची कीर्ति येकांपुढें । वर्णितां साहित्य न पडे ।
ह्मणोनियां निवाडे[4] । जेथील तेथें ॥ १८ ॥

---

१ रिकामें. व्यर्थ गेले. २ नित्य. ३ देवळांतील सभामंडपांत.
४ योग्य होतें.

मूर्ती नस्तां सगुण । श्रवणीं बैसले साधुजन ।
तरी अद्वैतनिरूपण । अवश्य करावें ।। १९ ।।
नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन । श्रवणीं बैसले भाविक जन
तरी करावें कीर्तन । प्रस्ताविक[1] वैराग्य ।। २० ।।
श्रृंघारिक नवरसिक । यामधें सांडावें येक ।
स्त्रियादिकांचें कौतुक । वर्णू नये कीं ।। २१ ।।
लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां । विकार बाधिजे तत्वतां ।
धारिष्टापासून श्रोता । चळे तत्काळ ।। २२ ।।
ह्मणउन तें तजावें[2] । जें बाधक साधकां स्वभावें ।
घेतां अंतरीं ठसावें । ध्यान स्त्रियांचें ।। २३ ।।
लावण्य स्त्रियांचें ध्यान । कामाकार जालें मन ।
कैंचें आठवेल ध्यान । ईश्वराचें ।। २४ ।।
स्त्री वर्णितां सुखावला । लावण्याचे भरीं भरला ।
तो स्वयें जाणावा चेवला । ईश्वरापासुनी ।। २५ ।।
हरिकथेसी भावबळें । गेला रंग तो तुंबळे ।
निमिष्य येक जरी आकळे । ध्यानीं परमात्मा ।। २६ ।।
ध्यानीं गुंतलें मन । कैंचें आठवेल जन ।
निशंक निर्लज कीर्तन । करितां रंग माजे ।। २७ ।।
रागज्ञान ताळज्ञान । स्वरज्ञानेंसीं वित्पन्न ।
अर्थान्वयाचें कीर्तन । करूं जाणे ।। २८ ।।
छपन्न भाषा नाना कळा । कंठमाधुर्य कोकिळा ।
परी तो भक्तिमार्ग वेगळा । भक्त जाणती ।। २९ ।।

---

१ परमार्थाची प्रस्तावनाच जणू असें जें सर्वप्रथम अगत्याचें वैराग्य त्याचें आख्यान लावावें. २ त्यजावें.

भक्तांस देवाचें ध्यान । देवावांचून नेणे अन्न[१] ।
कळावंतांचें जें मन । तें कळाकार[२] जालें ॥ ३० ॥
श्रीहरिवीण जे कळा । तेचि जाणावी अवकळा ।
देवास सांडून वेगळा । प्रत्यक्ष पडिला ॥ ३१ ॥
सर्पीं वेढिलें चंदनासी । निधाना आड[३] विवसी[४] ।
नाना कळा देवासी । आड तैस्या ॥ ३२ ॥
सांडून देव सर्वज्ञ । नादामधें व्हावें मग्न ।
तें प्रत्यक्ष विघ्न । आडवें आलें ॥ ३३ ॥
येक मन गुंतलें स्वरीं । कोणें चिंतावा श्रीहरी ।
बळेंचि धरूनियां चोरीं । शिश्रूषा[५] घेतली ॥ ३४ ॥
करितां देवाचें दर्शन । आडवें आलें रागज्ञान ।
तेणें धरूनियां मन । स्वरामागें नेलें ॥ ३५ ॥
भेटों जातां राजद्वारीं । बळेंचि धरिला बेगारी ।
कळावंता तैसी परी । कळेनें केली ॥ ३६ ॥
मन ठेऊन ईश्वरीं । जो कोणी हरिकथा करी ।
तोचि ये संसारीं । धन्य जाणा ॥ ३७ ॥
जयास हरिकथेची गोडी । उठे नीच[६] नवी आवडी ।
तयास जोडली जोडी । सर्वोत्तमाची ॥ ३८ ॥
हरिकथा मांडली जेथें । सर्व सांडून धांवे तेथें ।
आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें । हरिकथेसी सादर ॥३९

---

१ अन्य. अथवा देवाशिवाय इतर कांहीं, अन्नहि, आठवत नाहीं.
२ गवयांचें मन नादलुब्ध होतें. भगवंताकडे जात नाहीं.
३ द्रव्याच्या संरक्षणासाठीं. ४ पिशाच्च. ५ शुश्रुषा; सेवा.
६ नित्य.

हरिभक्तांचिये घरीं । नीच कृत्य अंगिकारी ।
साहेभूत[1] सर्वांपरी । साक्षपें[2] होये ।। ४० ।।
या नांव हरिदास । जयासि नामीं विश्वास ।
येथून हा समास । संपूर्ण जाला ।। ४१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे हरिकथालक्षणनिश्चय-
नाम समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास[3] न चलें
उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक[4] गुणाची ।।
काळें माणूस गोरें होयेना । वनाळास[5] येत्न चालेना ।
मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ।। २ ।।
आंधळें डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना ।
पांगुळ पाये घेईना । हा सहजगुण ।। ३ ।।
कुरूपतेचीं लक्षणें । किती ह्मणोनि सांगणें ।
रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ।। ४ ।।
अवगुण सोडितां जाती । उत्तमगुण अभ्यासितां येती ।
कुविद्या सांडून सिकती । शाहाणे विद्या ।। ५ ।।
मूर्खपण सांडितां जातें । शाहाणपण सिकतां येतें ।
कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ।। ६ ।।
मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी ।

---

१ साह्यभूत. २ जाणिवेनें; मुद्दाम. ३ जन्मत: आलेल्या गुणास.
४ नवीन. ५ देवीचे वण असलेला चेहेरा.

चातुर्येंविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ।। ७ ।।
ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वहित कराना ।
सन्मार्गें चालतां जना । सज्जना मानें ।। ८ ।।
देहे नेटकें श्रुंघारिलें । परी चातुर्येंविण नासलें ।
गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ।। ९ ।।
अंतर्कळा श्रुंघारावी । नानापरी उमजवावी ।
संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ।। १० ।।
प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेंहि कष्टवीना ।
उत्तम गुण घेईना । सदाकोपी ।। ११ ।।
आपण दुसऱ्यास करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें ।
जना कष्टवितां कष्टावें । लागेल बहु ।। १२ ।।
न्यायें वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ।। १३ ।।
जें बहुतांस मानलें । तें बहुतीं मान्य केलें ।
येर तें वेर्थचि गेलें । जगनिंद्य ।। १४ ।।
लोक आपणासि वोळावे । किंवा आवघच कोंसळावे[1] ।
आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ।। १५ ।।
समाधानें समाधान वाढे । मित्रिनें मित्रि जोडे ।
मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेपण ।। १६ ।।
अहो कांहो अरे कांरे । जनीं ऐकिजेतें किं रे ।
कळत असतांच कां रे । निकामीपण ।। १७ ।।
चातुर्यें श्रुंघारे अंतर । वस्त्रें श्रुंघारे शरीर ।
दोहिंमधें कोण थोर । बरें पाहा ।। १८ ।।
बाह्याकार श्रुंघारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काये

---

१ निघून जावे; विरुद्ध व्हावे.

आलें। चातुर्य बहुतांसि रक्षिलें। नाना प्रकारें ॥ १९॥
बरें खावें बरें जेवावें। बरें ल्यावें बरें नेसावें।
समस्तीं बरें ह्मणावें। ऐसी वासना ॥ २० ॥
तनें मनें झिजावें। तेणें भलें ह्मणोन घ्यावें।
उगेंचि कल्पितां सिणावें। लागेल पुढें ॥ २१ ॥
लोकीं कार्यभाग आडे। तो कार्यभाग जेथें घडे।
लोक सहजचि वोढे। कामासाठीं ॥ २२ ॥
ह्मणोन दुसऱ्यास सुखी करावें। तेणें आपण सुखी व्हावें
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें। लागेल स्वयें ॥ २३ ॥
हें तों प्रगटचि आहे। पाहिल्याविण कामा नये।
समजणें हा उपाये। प्राणीमात्रांसी ॥ २४ ॥
समजले आणी वर्तले। तेचि भाग्यपुरुष जाले।
यावेगळे उरले। ते करंटे पुरुष ॥ २५ ॥
जितुका व्याप तितुकें वैभव। वैभवासारिखा हावभाव।
समजलें पाहिजे उपाव। प्रगटचि आहे ॥ २६ ॥
आळसें कार्यभाग नासतो। साक्षेप होत होत होतो।
दिसते[1] गोष्टी कळेना तो। शाहाणा कैसा ॥ २७ ॥
मित्रि करितां होतें कृत्य। वैर करितां होतो मृत्य।
बोलिलें हें सत्य कि असत्य। वोळखावें ॥ २८ ॥
आपणास शाहाणें करूं नेणे। आपलें हित आपण नेणे।
जनीं मैत्रि राखों नेणे। वैर करी ॥ २९ ॥
ऐसे प्रकारीचे जन। त्यास म्हणावें अज्ञान।
तयापासीं समाधान। कोण पावे ॥ ३० ॥

---

१ प्रत्यक्ष दिसणारी.

आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत भांडत चालिला ।
बहुतांमध्यें येकल्याला । येश कैंचें ।। ३१ ।।
बहुतांचे मुखीं उरावें । बहुतांचे अंतरीं भरावें ।
उत्तम गुणीं विवरावें । प्राणीमात्रांसी ।। ३२ ।।
शाहाणे करावें जन । पतित करावे पावन ।
सृष्टिमधें भगवद्भजन । वाढवावें ।। ३३ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यलक्षणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

नाना वेष नाना आश्रम । सर्वांचें मूळ गृहस्थाश्रम ।
जेथें पावती विश्राम । त्रैलोक्यवासी ।। १ ।।
देव ऋषि मुनी योगी । नाना तापसी वीतरागी ।
पितृआदिकरून विभागी[1] । अतीत अभ्यागत ।। २ ।।
गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले । आपला आश्रम टाकून गेले ।
परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले । कीर्तिरूपें ।। ३ ।।
याकारणें गृहस्थाश्रम । सकळांमधें उत्तमोत्तम ।
परंतु पाहिजे स्वधर्म । आणी भूतदया ।। ४ ।।
जेथें शडकर्में[2] चालती । विध्योक्त क्रिया आचरती ।
वाग्माधुर्यें बोलती । प्राणीमात्रांसी ।। ५ ।।
सर्वप्रकारें नेमक । शास्त्रोक्त करणें कांहींयेक ।

---

१ हे सर्व गृहस्थाघरच्या अन्नाचे अधिकारी असतात. गृहस्थाला अन्नदान हा मुख्य धर्म होय. २ षट्कर्में – अध्ययन, अध्यापन, यजन, याजन, दान व प्रतिग्रह.

त्याहिमध्यें अलोलिक । तो हा भक्तिमार्ग ।। ६ ।।
पुरश्चरणी कायाक्लेसी । दृढव्रती परम सायासी ।
जगदीशावेगळें जयासी । थोर नाहीं ।। ७ ।।
काया वाचा जीवें प्राणें । कष्टे भगवंताकारणें ।
मनें घेतलें धरणें । भजनमार्गीं ।। ८ ।।
ऐसा भगवंताचा भक्त । विशेष अंतरीं विरक्त ।
संसार सांडून जाला मुक्त । देवाकारणें ।। ९ ।।
अंतरापासून वैराग्य । तेंचि जाणावें महद्भाग्य ।
लोलंगतेयेवढें[1] अभाग्य । आणीक नाहीं ।। १० ।।
राजे राज्य सांडून गेले । भगवंताकारणें हिंडले ।
कीर्तिरूपें पावन जाले । भूमंडळीं ।। ११ ।।
ऐसा जो कां योगेश्वर । अंतरीं प्रत्ययाचा विचार ।
उकलूं जाणे अंतर । प्राणीमात्रांचें ।। १२ ।।
ऐसी वृत्ति उदासीन । त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान ।
दर्शनमात्रें समाधान । पावती लोक ।। १३ ।।
बहुतांसी करी उपाये । तो जनाच्या वाट्या न ये ।
अखंड जयाचें हृदये । भगवद्रूप ।। १४ ।।
जनास दिसे[2] हा दुश्चित । परी तो आहे सावचित ।
अखंड जयाचें चित्त । परमेश्वरीं ।। १५ ।।
उपासनामूर्तिध्यानीं । अथवा आत्मानुसंधानीं ।
नाहीं तरी श्रवणमननीं । निरंतर ।। १६ ।।
पूर्वजांच्या पुण्यकोटी । संग्रह असिल्यां गांठीं ।
तरीच ऐसीयाची भेटी । होये जनासी ।। १७ ।।

---

१ आसक्ततेसारखें. २ बाह्यतः लोकांस आपल्यासारखाच वाटला तरी तो अंतरीं सावधान असतो.

प्रचीतिविण जें ज्ञान । तो आवघाचि अनुमान ।
तेथें कैंचें परत्रसाधन । प्राणीयांसी ।। १८ ।।
याकारणें मुख्य प्रत्यये । प्रचीतिविण कामा नये ।
उपायासारिखा अपाये । शाहाणे जाणती ।। १९ ।।
वेडें संसार सांडून गेलें । तरी तें कष्टकष्टोंचि मेलें ।
दोहिंकडे अंतरलें । इहलोक परत्र ।। २० ।।
रागें रागें निघोन गेला । तरी तो भांडभांडोंचि मेला ।
बहुत लोक कष्टी केला । आपणहि कष्टी ।। २१ ।।
निघोन गेला परी अज्ञान । त्याचे संगती लागले जन ।
गुरु शिष्य दोघे समान । अज्ञानरूपें ।। २२ ।।
आशाबद्धि अनाचारी । निघोन गेला देशांतरीं ।
तरी तो अनाचारचि करी । जनामधें ।। २३ ।।
गृहीं पोटेंविण[1] कष्टती । कष्टी होऊन निघोन जाती ।
त्यास ठाईं ठाईं मारिती । चोरी भरतां ।। २४ ।।
संसार मिथ्या ऐसा कळला । ज्ञान समजोन निघोन गेला ।
तेणें जन पावन केला । आपणाऐसा ।। २५ ।।
येके संगतीनें तरती । येके संगतीनें बुडती ।
याकारणें सत्संगती । बरी पाहावी ।। २६ ।।
जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा । तेथें कैंची असेल दीक्षा ।
घरोघरीं मागतां भिक्षा । कोठेंहि मिळेना ।। २७ ।।
जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे । देश काळ प्रसंग जाणें ।
तया पुरुषा काये उणें । भूमंडळीं ।। २८ ।।
नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला ।
वेदशास्त्र ब्राह्मणाला । कोण पुसे ।। २९ ।।

---

१ अन्नावांचून.

ब्रह्मज्ञानाचा विचारु । त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारु ।
वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । ऐसें वचन ॥ ३० ॥
ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले । आचारापासून भ्रष्टले ।
गुरुत्व सांडून जाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ ३१ ॥
कित्येक दावलमलकास[1] जाती । कित्येक पीरास भजती ।
कित्येक तुरुक[2] होती । आपले इछेनें ॥ ३२ ॥
ऐसा कलयुगींचा आचार । कोठें राहिला विचार ।
पुढें पुढें वर्णसंकर । होणार आहे ॥ ३३ ॥
गुरुत्व आलें नीचयाती । कांहींयेक वाढली महंती ।
शूद्र आचार बुडविती[3] । ब्राह्मणाचा ॥ ३४ ॥
हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तिच वळेना ।
मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥ ३५ ॥
राज्य नेलें म्लेंचिं[4] क्षेत्रीं[5] । गुरुत्व नेलें कुपात्रीं ।
आपण अरत्रीं ना परत्रीं । कांहींच नाहीं ॥ ३६ ॥
ब्राह्मणास ग्रामणीनें[6] बुडविलें । विष्णूनें श्रीवत्स मिरविलें
त्याच विष्णूनें श्रापिलें । फरशरामें[7] ॥ ३७ ॥
आह्मीहि तेचि ब्राह्मण । दुःखें बोलिलें हें वचन ।
वडिल गेले ग्रामणी करून । आह्मांभोंवते ॥ ३८ ॥
आतांचे ब्राह्मणीं काये केलें । अन्न मिळेना ऐसें जालें ।
तुह्मा बहुतांचे प्रचितीस आलें । किंवा नाहीं ॥ ३९ ॥

---

१ मुसलमानी अवलियाकडे. २ तुर्क; धर्म बदलतात. ३ शूद्र स्वतः अनाचारी असल्यानें त्यांच्या अनुयायांत ब्राह्मणांच्या आचाराचें महत्त्व राहत नाहीं. ४ म्लेंच्छांनीं. ५ क्षत्रियांनीं. ६ अनाचारानें, धार्मिकतेनें. ग्रामण्य करणें=अनाचाऱ्यास बहिष्कृत करणें. ७ परशुरामानें.

बरें वडिलांस काये ह्मणावें। ब्राह्मणाचें अदृष्ट जाणावें।
प्रसंगें बोलिलें स्वभावें । क्ष्मा केलें पाहिजे ।। ४० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे युगधर्मनिरूपणनाम
समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

बरें ऐसा प्रसंग जाला । जाला तो होऊन गेला ।
आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला । शाहाणे करावें ।। १ ।।
देव पुजावा विमळहस्तीं [1] । तेणें भाग्य पाविजे समस्तीं ।
मूर्ख अभक्त वेस्ती [2] । दरिद्र भोगिजे ।। २ ।।
आधीं देवास वोळखावें । मग अनन्यभावें भजावें ।
अखंड ध्यानचि धरावें । सर्वोत्तमाचें ।। ३ ।।
सर्वांमधें जो उत्तम । तया नांव सर्वोत्तम ।
आत्मानात्मविवेकवर्म । ठाईं पाडावें ।। ४ ।।
जाणजाणों देह रक्षी । आत्मा द्रष्टा अंतरसाक्षी ।
पदार्थमात्रांस परीक्षी । जाणपणें ।। ५ ।।
तो सकळ देहांमधें वर्तती । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो ।
प्रचितीनें प्रत्ययें येतो । प्राणीमात्रीं ।। ६ ।।
प्राणीमात्रीं जगदांतरें [3] । ह्मणोनि राखावीं अंतरें ।
दाता भोक्ता परस्परें । सकळ कांहीं ।। ७ ।।
देव वर्तती जगदांतरीं । तोचि आपुले अंतरीं ।
त्रैलोकींचे प्राणीमात्रीं । बरें पाहा ।। ८ ।।

---

१ निर्मल हातानें. उपासकाचे हात चोरी, चहाडी इ. पाप-कर्मांनीं दूषित झालेले नसावेत. २ गैरशिस्त. ३ जगताचा अंतर्यामीच सर्व प्राणिमात्रांत आहे.

मुळीं पाहाणार तो येकला । सकळां ठाईं विभागला ।
देहप्रकृतीनें जाला । भिन्न भिन्न ॥ ९ ॥
भिन्न भासे देहाकारें । प्रस्तुत[1] येकचि अंतरें ।
बोलणें चालणें निर्धारें । त्यासीच घडे ॥ १० ॥
आपुले पारिखे[2] सकळ लोक । पक्षी स्वापद पश्वादिक
किडा मुंगी देहधारक । सकळ प्राणी ॥ ११ ॥
खेचर[3] भूचर वनचर । नाना प्रकारें जळचर ।
चत्वार खाणी विस्तार । किती ह्मणोन सांगावा ॥ १२
समस्त जणीवेनें वर्तती । रोकडी पाहावी प्रचिती ।
त्याची आपुली संगती । अखंड आहे ॥ १३ ॥
जगदांतरें वोळला धणी । किती येकबटील प्राणी ।
परी ते वोळायाची[4] करणी । आपणापासीं ॥ १४ ॥
हें आपणाकडेच येतें । राजी राखिजे समस्तें ।
देहासि बरें करावें तें । आत्मयास पावे ॥ १५ ॥
दुर्जन प्राणी त्यांतील देव । त्याचा लाताड स्वभाव ।
रागास[5] आला जरी राव । तरी तंडों नये कीं ॥ १६ ॥
प्रसंगीं सांडीच[6] करणें । पुढें विवेक विवरणें ।
विवेकें सज्जनचि होणें । सकळ लोकीं ॥ १७ ॥
आत्मत्वीं दिसतो भेद । हा अवघाचि देहसमंध ।
एका जीवनें नाना स्वाद । औषधीभेदें ॥ १८ ॥

---

१ परंतु अंतःकरणांत जाणिवरूपानें एकच होत. २ परके. ३ आकाशगामी पक्षी इ. ४ वोळावयाची=प्रसन्न होण्याची. ५ दुर्जनामुळें अंतरात्म्यास राग जरी आला तरी भांडत बसू नये. दुर्जनाचा स्वभावच असा असें समजून विवेक करावा. ६ सोडून देणें; त्याग करणें.

गरळ आणि अमृत जालें। परी आपपण नाहीं गेलें।
साक्षत्वें आत्मयास पाहिलें। पाहिजे तैसें ॥ १९ ॥
अंतरनिष्ठ जो पुरुष। तो अंतरनिष्ठेनें विशेष।
जगामधें जो जगदीश। तो तयास वोळखे ॥ २० ॥
नयनेंचि पाहावा नयेन। मनें शोधावें मन।
तसाचि[1] हा भगवान। सकळां घटीं ॥ २१ ॥
तेणेंविण कार्यभाग आडे। सकळ कांहीं तेणेंचि घडे।
प्राणी विवेकें पवाडे। तेणेंचि योगें ॥ २२ ॥
जागृतीस व्यापार घडतो। समंध तयासीच पडतो।
स्वप्नामधें घडे जो तो। येणेंचि न्यायें ॥ २३ ॥
अखंड ध्यानाचें लक्षण। अखंड देवाचें स्मरण।
याचें कळतां विवरण। सहजचि घडे ॥ २४ ॥
सहज सांडून सायास। हाचि कोणीयेक दोष।
आत्मा सांडून अनात्म्यास[2]। ध्यानीं धरती ॥ २५ ॥
परी तें धरितांहि धरेना। ध्यानीं येती वेक्ति नाना।
उगेंचि कष्टती मना। कासाविस करूनी ॥ २६ ॥
मूर्तिध्यान करितां सायासें। तेथें येकाचें येकचि दिसे।
भासों नये तेंचि भासें। विलक्षण ॥ २७ ॥
ध्यान देवाचें करावें। किंवा देवाल्याचें[3] करावें।
हेंचि बरें विवरावें। आपले ठाईं ॥ २८ ॥
देह देउळ आत्मा देव। कोठें धरूं पाहातां भाव।
देव वोळखोन जीव। तेथेंचि लावावा ॥ २९ ॥

---

१ त्याचप्रमाणें आपल्या अंतरात्म्यानें दुसऱ्याच्या ठिकाणीं असलेल्या अंतरात्म्यास ओळखावें. २ देहादि आकारास. ३ देवालयाचे.

अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें । दंडकध्यान[1] अनारिसें ।
प्रत्ययेंविण सकळ पिसें । अनुमानध्यान ॥ ३० ॥
अनुमानें अनुमान वाढे । ध्यान धरितां सर्वेचि मोडे ।
उगेचि कष्टति बापुडे । स्थूळध्यानें ॥ ३१ ॥
देवास देहधारी कल्पिती । तेथें नाना विकल्प उठती ।
भोगणें त्यागणें विपत्ति । देहयोगें ॥ ३२ ॥
ऐसें मनीं आठवतें । विचारितां भलतेंचि होतें ।
दिसों नये तें दिसतें । नाना स्वप्नीं ॥ ३३ ॥
दिसतें तें सांगतां नये । बळें भावार्थ धरितां नये ।
साधक कासाविस होये । अंतर्यामीं ॥ ३४ ॥
सांगोपांग घडे ध्यान । त्यास साक्ष आपुलें मन ।
मनामधें विकल्पदर्शन । होऊंच नये ॥ ३५ ॥
फुटक[2] मन येकवटिलें । तेणें तुटक[3] ध्यान केलें ।
तेथें कोण सार्थक जालें । पाहाना कां ॥ ३६ ॥
अखंड ध्यानें न घडे हित । तरी तो जाणावा पतित ।
हाचि अर्थ सावचित । बरा पाहावा ॥ ३७ ॥
ध्यान धरितें तें कोण । ध्यानीं आठवतें तें कोण ।
दोनींमधें अनन्यलक्षण[4] । असिलें पाहिजे ॥ ३८ ॥
अनन्य सहजचि आहे । साधक शोधून न पाहे ।
ज्ञानी तो विवरोन राहे । समाधानें ॥ ३९ ॥
ऐसीं हे प्रत्ययाचीं कामें । प्रत्ययेंविण बाधिजे भ्रमें ।
लोकदंडकसंभ्रमें । चालती प्राणी ॥ ४० ॥

---

१ रूढ पद्धतीनुसार केलेलें ध्यान. २ इतरत्र वावरत असलेलें.
३ खंडित. ४ एकत्वभाव.

दंडकध्यानाचें लक्षण । धरून बैसलें अवलक्षण ।
प्रमाण आणि अप्रमाण । बाजारीं नेणती ॥ ४१ ॥
मिथ्या समाचार उठविती । वाउग्याच बोंबा घालिती ।
मनास आणितां अंतीं । आवघेंचि मिथ्या ॥ ४२ ॥
कोणीयेक ध्यानस्त बैसला । कोणीयेक सिकवी त्याला
मुकुट काढूनि माळ घाला । ह्मणिजे बरें ॥ ४३ ॥
मनाचेथें काये दुष्काळ । जे आखुड कल्पिली माळ ।
सांगते ऐकते केवळ । मूर्ख जाणावे ॥ ४४ ॥
प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती । दोरे फुलें गुंफावीं न
लगती । कल्पनेची माळ थिटी करिती । काये निमित्य ॥
बुधीविण प्राणी सकळ । ते ते अवघेचि बाष्कळ ।
तया मूर्खासी खळखळ । कोणें करावी ॥ ४६ ॥
जेणें जैसा परमार्थ केला । तैसाच पृथ्वीवरी दंडक[1]
चालिला । साता[2] पांचाचा बळावला । साभिमान ॥४७
प्रत्ययेंविण साभिमान । रोगी मारिले झांकून ।
तेथें अवघाचि अनुमान । ज्ञान कैंचें ॥ ४८ ॥
सर्व साभिमान सांडावा । प्रत्ययें विवेक मांडावा ।
माया पूर्वपक्ष खंडावा । विवेकबळें ॥ ४९ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अखंडध्याननिरूपण-
नाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ रूढी पडली. २ पांच सात अनुयायी मिळून अट्टाहासानें पंथ पुढें रेटला जातो. अथवा अशा पंथांत सात म्हणजे काम, क्रोध, लोभ, मोह, शोक, भय व अज्ञान आणि पांच म्हणजे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध या पांच विषयांची गडबडच, अहंकारानें, बळावते.

॥ श्रीराम ॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्माविवेक ।
पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥ १ ॥
आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया आली ।
आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥ २ ॥
आत्मानात्माविवेक पिंडीं । सारासारविचार ब्रह्मांडीं ।
विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥ ३ ॥
पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण[1] । याचें करावें विवरण ।
हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥ ४ ॥
असार ह्मणिजे नासिवंत । सार ह्मणिजे ते शाश्वत ।
जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥ ५ ॥
पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली ।
जळाची उत्पत्ती वाढली । तेजापासुनी ॥ ६ ॥
तें जळ तेजें शोषिलें । महत्तेजें आटोन गेलें ।
पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥ ७ ॥
तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी ।
तेज जाउनी दाटणी । वायोचीच जाली ॥ ८ ॥
वायो गगनापासुनी जाला । मागुतां तेथेंचि विराला ।
ऐसा हा कल्पांत बोलिला । वेदांतशास्त्रीं ॥ ९ ॥
गुणमाया मूळमाया । परब्रह्मीं पावती लया ।
तें परब्रह्म विवराया । विवेक पाहिजे ॥ १० ॥
सर्व उपाधीचा सेवट । तेथें नाहीं दृश्य खटपट ।
निर्गुण ब्रह्म घनदाट । सकळां ठाईं ॥ ११ ॥

---

१ पिंड पंचभूतांच्या अंशात्मक असल्यानें तें कार्य व ब्रह्मांडभर-व्यापक अशीं पंचभूतें हें कारण.

उदंड कल्पांत जाला । तरी नाश नाहीं तयाला ।
मायात्यागें शाश्वताला । वोळखावें ।। १२ ।।
देव अंतरात्मा सगुण । सगुणें पाविजे निर्गुण ।
निर्गुणज्ञानें विज्ञान[1] । होत असे ।। १३ ।।
कल्पनेतीत जें निर्मळ । तेथें नाहीं मायामळ ।
मिथ्यत्वें दृश्य सकळ । होत जातें ।। १४ ।।
जें होतें आणी सर्वेंचि जातें । तें तें प्रत्ययास येतें ।
जेथें होणें जाणें नाहीं तें । विवेकें वोळखावें ।। १५ ।।
येक ज्ञान येक अज्ञान । येक जाणावें विपरीत ज्ञान ।
हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान ।। १६ ।।
वेदांत सिधांत[2] धादांत[3] । याची पाहावी प्रचित ।
निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ।। १७ ।।
तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें ।
मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नांव ।। १८ ।।
दृश्यास दिसतें दृश्य । मनास भासतो भास ।
दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ।। १९ ।।
पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरीं ।
अंतचि नाहीं अनंत सरी[4] । कोणास द्यावी ।। २० ।।
चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना ।
आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाहीं ।। २१ ।।
जें विकारें वाढे मोडे । तेथें शाश्वतता कैंची घडे ।

---

१ अनुभव. निर्गुणाच्या ज्ञानानें तद्रूप असल्याचा साधकाला अनुभव येऊं लागतो. २ सिद्धांत. ३ अनुभव. ४ त्या अनंताची बराबरी कोण करूं शकणार बरें?

कल्पांत होतांच विघडे । सकळ कांहीं ॥ २२ ॥
जें अंतरींच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें ।
तयास हें कैसें उकले । आव्हाट[1] चक्र ॥ २३ ॥
भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिधांत कळेना ।
भिडेनें देव आकळेना । अंतर्यामीं ॥ २४ ॥
वद्याची प्रचित येईना । आणि भीडहि उलंघेना ।
तरी मग रोगी वांचेना । ऐसें जाणावें ॥ २५ ॥
जेणें राजा वोळखिला । तो राव म्हणेना भलत्याला ।
जेणें देव वोळखिला । तो देवरूपी ॥ २६ ॥
जयास माईकाची भीड । तें काये बोलेल द्वाड ।
विचार पाहातां उघड । सकळ कांहीं ॥ २७ ॥
भीड मायेऐलीकडे । परब्रह्म तें पैलीकडे ।
पैलीकडे ऐलीकडे । सदोदित ॥ २८ ॥
लटिक्याची भीड धरणें । भ्रमें भलतेंचि करणें ।
ऐसीं नव्हेती लक्षणें । विवेकाचीं ॥ २९ ॥
खोटें आवघेंचि सांडावें । खरें प्रत्ययें वोळखावें ।
मायात्यागें समजावें । परब्रह्म ॥ ३० ॥
तें मायेचें जें लक्षण । तेंचि पुढें निरूपण ।
सुचितपणें विवरण । केलें पाहिजे ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शाश्वतनिरूपणनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

---

१ अफाट.

॥ श्रीराम ॥

माया दिसे परी नासे । वस्तु न दिसे परी न नासे ।
माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे । निरंतर ॥ १ ॥
करंटा पडोनी उताणा । करी नानापरी कल्पना ।
परी तें कांहींच घडेना । तैसी माया ॥ २ ॥
द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव । नाना विळासें हावभाव ।
क्षणीक वाटे परी माव[1] । तैसी माया ॥ ३ ॥
गगनीं गंधर्वनगरें । दिसताती नाना प्रकारें ।
नाना रूपें नाना विकारें । तैसी माया ॥ ४ ॥
लक्षुमी रायेविनोदाची[2] । बोलतां वाटे साची ।
मिथ्या प्रचित तेथीची । तैसी माया[3] ॥ ५ ॥
दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे । लोक ह्मणती परी ते कांटे ।
परी सर्वत्र राहाटे । तैसी माया ॥ ६ ॥
मेल्याचा मोहोछाव करणें । सतीचें वैभव वाढवणें ।
मसणीं जाउनी रुदन करणें । तैसी माया ॥ ७ ॥
राखेसी[4] म्हणती लक्षुमी । दुसरी भारदोरी[5] लक्षुमी ।
तिसरी नाममात्र लक्षुमी । तैसी माया ॥ ८ ॥
मुळीं बाळविधवा नारी । तिचें नांव जन्मसावित्री ।
कुबेर हिंडे घरोघरीं । तैसी माया ॥ ९ ॥
दशअवतारांतील कृष्णा । उपजे जीर्ण वस्त्रांची तृष्णा[6] ।
नदी नासे पीयुष्णा[7] । तैसी माया ॥ १० ॥

---

१ मिथ्या. २ बहुरूप्याची. ३ बहुरूप्याचें वैभव जसें मिथ्या असतें तशी माया होय. ४ राख अथवा ठेवलेली स्त्री. ५ गर्भपात थांबविणारी मंत्रित दोरी. ६ आशा. ७ पयोष्णी=अमृताची नदी.

बहुरूपांतील रामदेराव[१]। ग्रामस्तांपुढें दाखवी हावभाव।
कां माहांराज ह्मणोनि लाघव[२]। तैसी माया ॥ ११ ॥
देव्हारां असे अनपूर्णा । आणि गृहीं अन्नचि मिळेना ।
नामें सरस्वती सिकेना । शुभावळु[३] ॥ १२ ॥
सुण्यास[४] व्याघ्र नाम ठेविलें। पुत्रास इंद्रनामें पाचारिलें।
कुरूप परी आळविलें । सुंदरा ऐसें ॥ १३ ॥
मूर्ख नामें सकळकळा । राशभी[५] नामें कोकिळा ।
नांतरी डोळसेचा डोळा । फुटका जैसा ॥ १४ ॥
मातांगीचें[६] नाम तुळसी । चर्मिकीचें[७] नाम कासी ।
बोलती अतिशूद्रिणीसीं । भागीरथी ऐसें ॥ १५ ॥
साउली आणि अंधकार । येक होतां तेथीचा विचार ।
उगाचि दिसे भासमात्र । तैसी माया ॥ १६ ॥
श्रवण बोटें संधी करतळ । रविरश्में[८] दिसती इंगळ ।
रम्य आरक्तकल्होळ तैसी माया ॥ १७ ॥
भगवें वस्त्र देखतां मनाला । वाटे अग्नचि लागला ।
विवंचितां प्रत्ये[९] आला । तैसी माया ॥ १८ ॥
जळीं चरणकरांगुळें । आखुड लांबें किरकोळें ।
विपरीत काण[१०] दिसती जळें । तैसी माया ॥ १९ ॥
भोवंडीनें पृथ्वी कलथली । कामिणीनें[११] पिवळी जाली।

---

१ रामदेवराव; श्रीमंत राजा. २ सोंग श्रीमंत राजाचें पण लोकांना महाराज म्हणून कुशलतेनें पै पैसा काढण्यासारखीच दिखाऊ; मिथ्या, माया होय. ३ गोवऱ्या करणारी. ४ कुत्र्यास. ५ आवाज गाढवीवत पण नांव मात्र कोकिळा. ६ मांगिणीचें. ७ चांभारणीचें. ८ सूर्याच्या किरणांनीं. ९ प्रत्यय. १० वांकडीं. ११ काविळीच्या रोगामुळें.

सन्यपातस्थां अनुभवली । तैसी माया ।। २० ।।
कोणीयेक पदार्थविकार । उगाचि दिसे भासमात्र ।
अनन्याचा अन्य प्रकार[1] । तैसी माया ।। २१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायानिरूपणनाम
समास दशम ।। १० ।।

।।आत्मदशक नाम दशक पंचदश।। १५ ।।

।। श्रीराम ।।

अस्तिमांशांचीं शरीरें । त्यांत राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना विकारीं विकारें । प्रविण होईजे[2] ।। १ ।।
घनवट पोचट स्वभावें । विवरोन जाणिजे जीवें ।
व्हावें न व्हावें आघवें । जीव जाणे ।। २ ।।
येकीं मागमागों घेणें । येकां न मागतांच देणें ।
प्रचीतीनें सुलक्षणें । वोळखावीं ।। ३ ।।
जीव जीवांत घालावा । आत्मा आत्म्यांत मिसळावा ।
राहराहों शोध घ्यावा । परांतरांचा ।। ४ ।।
जानवें हेंवडकारें[3] जालें । ढिलेपणें हेवड आलें ।
नेमस्तपणें शोभलें । दृष्टीपुढें ।। ५ ।।
तैसेंचि हें मनास मन । विवेकें जावें मिळोन ।
ढिलेपणें अनुमान । होत आहे ।। ६ ।।

---

१ असतें एक व दिसतें मात्र भलतेंच. २ जीवात्मा मायाविशिष्ट असल्यानें स्वतः विकारी होऊन अन्य विकाराकडे ओढ घेतो. ३ गुंतलेलें.

अनुमानें अनुमान वाढतो । भिडेनें कार्यभाग नासतो ।
याकारणें प्रत्यये तो । आधीं पाहावा ।। ७ ।।
दुसऱ्याचे जीवीचें कळेना । परांतर तें जाणवेना ।
वश्य होती लोक नाना । कोण्या प्रकारें ।। ८ ।।
आकल[1] सांडून परती । लोक वश्यकर्ण[2] करिती ।
अपूर्णपणें हळु पडती[3] । ठाईं ठाईं ।। ९ ।।
जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटकें करावीं कोणावरी ।
जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ।। १० ।।
श्रेष्ठ कार्यें करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।
कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ।। ११ ।।
राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें ।
वेडे ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ।। १२ ।।
मूर्खास वाटे मी शाहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।
नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ।। १३ ।।
जो जगदांतरें मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।
अत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ।। १४ ।।
बुध्दि[4] देणें भगवंताचें । बुद्धिवीण माणुस काचें[5] ।
राज्य सांडून फुकाचें । भीक मागे ।। १५ ।।
जें जें जेथें निर्माण जालें । तें तें तयास मानलें ।
अभिमान देऊन[6] गोविलें । ठाईं ठाईं ।। १६ ।।
अवघेच ह्मणती आम्हीं थोर । अवघेचि ह्मणती आम्ही
सुंदर । अवघेचि ह्मणती आम्ही चतुर । भूमंडळीं ।। १७
ऐसा विचार आणितां मना । कोणीच लाहान ह्मणवीना

---

१ अक्कल. २ वशीकरण. ३ निष्फळ झाल्यानें थंडावतात, नाद सोडतात. ४ बुद्धि. ५ कच्चें. ६ च्या योगानें.

जाणते आणिती अनुमाना । सकळ कांहीं ॥ १८ ॥
आपुलाल्या साभिमानें । लोक चालिले अनुमानें ।
परंतु हें विवेकानें । पाहिलें पाहिजे ॥ १९ ॥
लटिक्याचा साभिमान घेणें । सत्य अवघेंच सोडणें ।
मूर्खपणाचीं लक्षणें । ते हे ऐसीं ॥ २० ॥
सत्याचा जो साभिमान । तो जाणावा निराभिमान ।
न्याये अन्याये समान । कदापि नव्हे ॥ २१ ॥
न्याये ह्मणिजे तो शाश्वत । अन्याये ह्मणिजे तो अशा-
श्वत । बाष्कळ आणि नेमस्त । येक कैसा ॥ २२ ॥
येक उघड भाग्य भोगिती । येक तश्कर पळोन जाती ।
येकांची प्रगट महंती । येकांची कानकोंडी ॥ २३ ॥
आचारविचारेंविण । जें जें करणें तो तो सीण ।
धूर्त आणि विचक्षण । तेचि शोधावे ॥ २४ ॥
उदंड बाजारी मिळाले । परी ते धूर्तेंचि आळिले[1] ।
धूर्तापासीं कांहीं न चले । बाजाऱ्यांचें ॥ २५ ॥
याकारणें मुख्य मुख्य । तयांसीं करावें सख्य ।
येणेंकरितां असंख्य । बाजारी मिळती ॥ २६ ॥
धूर्तासि धूर्तचि आवडे । धूर्त धूर्तींच पवाडे ।
उगेचि हिंडती वेडे । कार्येंविण ॥ २७ ॥
धूर्तासि धूर्तपण कळलें । तेणें मनास मन मिळालें ।
परी हें गुप्तरूपें केलें । पाहिजे सर्वें ॥ २८ ॥
समर्थाचें राखतां मन । तेथें येती उदंड जन ।
जन आणि सज्जन । आर्जव करिती ॥ २९ ॥
वोळखीनें वोळखी साधावी । बुद्धीनें बुद्धि बोधावी ।

---

१ ओळखिले.

नीतिन्यायें वाट रोधावी । पाषांडाची ॥ ३० ॥
वेष धरावा बावळा । अंतरीं असाव्या नाना कळा ।
सगट लोकांचा जिव्हाळा । मोडूं नये ॥ ३१ ॥
निस्पृह आणि नित्य नूतन । प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान ।
प्रगट जाणता सज्जन । दुल्लभ जगीं ॥ ३२ ॥
नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।
चंचळपणें तदनंतरें । सकळां ठाईं ॥ ३३ ॥
येके ठाईं बैसोन राहिला । तरी मग व्यापचि बुडाला ।
सावधपणें ज्याला त्याला । भेटि द्यावी ॥ ३४ ॥
भेटभेटों उरी[1] राखणें । हें चातुर्याचीं लक्षणें ।
मनुष्यमात्र उत्तम गुणें । समाधान पावे ॥ ३५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यलक्षणनाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें मानवी शरीरें । उदंड दाटलीं लाहानथोरें ।
पालटती मनोविकारें । क्षणक्षणा ॥ १ ॥
जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती । सारिख्या नस्ती आदिअंतीं । नेमचि नाहीं पाहावें किती । काये ह्मणोनि ॥ २
कित्येक म्लेंच होऊन गेले । कित्येक फिरंगणांत आटले ।
देशभाषानें रुधिले[2] । कितीयेक ॥ ३ ॥
मऱ्हाष्टदेश थोडा उरला । राजकारणें लोक रुधिला ।

१ वारंवार भेटूनहि पुन्हां भेटण्याची आशा शिल्लक राखणें.
२ अडविले. इतरांची भाषा कळत नसल्यानें.

अवकाश नाहीं जेवायाला । उदंड कामें ।। ४ ।।
कित्येक युद्धप्रसंगीं गुंतले । तेणें गुणें उन्मत्त जाले ।
रात्रंदिवस करूं लागले । युद्धचर्चा ।। ५ ।।
उदिम्यास[1] व्यासंग लागला । अवकाश नाहींसा जाला ।
अवघा पोटधंदाच लागला । निरंतर ।। ६ ।।
शडदर्शनें[2] नाना मतें । पाषांडें[3] वाढलीं बहुतें ।
पृथ्वीमधें जेथतेथें । उपदेसिती ।। ७ ।।
स्मार्थीं आणि वैष्णवीं । उरलीं सुरलीं नेलीं आघवीं ।
ऐसी पाहातां गथागोवी । उदंड जाली ।। ८ ।।
कित्येक कामनेचे भक्त । ठाईं ठाईं जाले आसक्त ।
युक्त अथवा अयुक्त । पाहातो कोण ।। ९ ।।
या गल्बल्यामधें गल्बला । कोणी कोणी वाढविला ।
त्यास देखों सकेनासा जाला । वैदिक लोक ।। १० ।।
त्याहिमधें हरिकीर्तन । तेथें वोढले कित्येक जन ।
प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान । कोण पाहे ।। ११ ।।
याकारणें ज्ञान दुल्लभ । पुण्यें घडे अलभ्य लाभ ।
विचारवंतां सुल्लभ । सकळ कांहीं ।। १२ ।।
विचार कळला सांगतां नये । उदंड येती अंतराये[4] ।
उपाये योजितां अपाये[5] । आडवे येती ।। १३ ।।
त्याहिमधें जो तिक्षण । रिकामा जाऊं नेदी क्षण ।

---

१ व्यापाऱ्यास. २ दर्शनें सहा आहेत.—सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्वमीमांसा व वेदांत (उत्तर मीमांसा) ३ नास्तिक मतें. ४ विघ्नें. ५ गैरफायदा घेण्याचे प्रकार. लोककल्याणार्थ एखादी धर्मसंस्था काढावी तर तिचा दुरुपयोग करणारेच जास्त निघतात.

धूर्त तार्किक विचक्षण । सकळां माने ॥ १४ ॥
नाना जिनस उदंड पाठ । वदों लागला घडघडाट ।
अव्हाटचि[1] केली वाट । सामर्थ्यबळें ॥ १५ ॥
प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें । जाणे सकळांचीं अंतरें ।
निरुपणें तदनंतरें । चटक लागे ॥ १६ ॥
मतें मतांतरें सगट । प्रत्यये बोलोन करी सपाट[2] ।
दंडक सांडून नीट । वेधी[3] जना ॥ १७ ॥
नेमकें भेदकें वचनें । अखंड पाहे प्रसंगमानें ।
उदास वृत्तीच्या गुमानें । उठोन जातो ॥ १८ ॥
प्रत्यये बोलोन उठोन गेला । चटक लागली लोकांला ।
नाना मार्ग सांडून त्याला । शरण येती ॥ १९ ॥
परी तो कोठें आडळेना । कोणें स्थळीं सांपडेना ।
वेष पाहातां हीनदीना । सारिखा दिसे ॥ २० ॥
उदंड करी गुप्तरूपें । भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें ।
तेथें येशकीर्तिप्रतापें । सीमा सांडिली ॥ २१ ॥
ठाईं ठाईं भजन लावी । आपण तेथून चुकावी ।
मछरमतांची[4] गोवी । लागोंच नेदी ॥ २२ ॥
खनाळामधें[5] जाऊन राहे । तेथें कोणीच न पाहे ।
सर्वत्रांची चिंता वाहे । सर्वकाळ ॥ २३ ॥
अवघडस्थळीं कठीण लोक । तेथें राहाणें नेमक ।
सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥ २४ ॥
तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।

---

१ मोठी, विस्तीर्ण. २ नष्ट; निरर्थक. ३ आकर्षित करतो. ४ मत्सर; मतामतांचा गोंधळ. ५ कडेकपाटांत; गुहेंत; रामघळींत.

कट्ट[1] घालून राजकारणा । लोक लावी ॥ २५ ॥
लोकीं लोक वाढविले । तेणें असर्याद जाले ।
भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥ २६ ॥
ठाईं ठाईं उदंड तावे[2] । मनुष्यमात्र तितुके झोंबे ।
चहूंकडे उदंड लांबे । परमार्थबुद्धि ॥ २७ ॥
उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळीं थोर थोर ।
प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥ २८ ॥
ऐसे कैवाडे[3] उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे ।
जेथें तेथें प्रत्यये बाणे । प्राणिमात्रांसी ॥ २९ ॥
ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।
दास म्हणे हें स्वभावें । संकेतें बोलिलें ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहव्यापलक्षणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

मुळापासून[4] सैरावैरा । अवघा पंचीकर्ण[5] पसारा ।
त्यांत साक्षत्वाचा[6] दोरा । तोहि तत्वरूप[7] ॥ १ ॥
दुरस्ता दाटल्या फौजा । उंच सिंहासनीं राजा ।
याचा विचार[8] समजा । अंतर्यामीं ॥ २ ॥
देहमात्र अस्तिमांशाचें । तैसेंचि जाणावें नृपतीचें ।

---

१ एकोपा करून. २ समुदाय–अनुयायांचे. ३ युक्ति; प्रकार. ४ मूळमायेपासून. ५ पांचभौतिक. ६ जाणीवेचा तंतु. ७ तोहि पांचभौतिकच पण कूटस्थ होय. ८ त्याप्रमाणें पांचभौतिक जागतिक पसाऱ्यांत साक्षी हा राजासारखा होय.

मुळापासून सृष्टीचें । तत्वरूप[१] ॥ ३ ॥
रायाचे सत्तेनें चालतें । परंतु अवघीं पंचभूतें ।
मुळीं आधिक जाणीवेचें तें । अधिष्ठान आहे ॥ ४ ॥
विवेकें बहुत पैसावले[२] । ह्मणौन अवतारी बोलिले ।
मनु चक्रवती जाले । येणेंचि न्यायें ॥ ५ ॥
जेथें उदंड जाणीव । तेचि तितुके सदेव[३] ।
थोडे जाणीवेनें नदेंव[४] । होती लोक ॥ ६ ॥
व्याप आटोप करिती । धके चपेटे सोसिती ।
तेणें प्राणी सदेव होती । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
ऐसें हें आतां वर्ततें । मूर्ख लोकांस कळेना तें ।
विवेकी मनुष्य समजतें । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
थोर लाहान बुद्धीपासी । सगट कळेना लोकांसी ।
आधीं उपजलें तयासी । थोर ह्मणती ॥ ९ ॥
वयें धाकुटा नृपती । वृद्ध तयास नमस्कार करिती ।
विचित्र विवेकाची गती । कळली पाहिजे ॥ १० ॥
सामान्य लोकांचें ज्ञान । तो अवघाच अनुमान ।
दीक्षादंडकाचें[५] लक्षण । येणेंचि पाडें ॥ ११ ॥
नव्हे कोणास म्हणावें । सामान्यास काये ठावें ।
कोणकोणास म्हणावें । किती ह्मणोनी ॥ १२ ॥
धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुच्छ करिती तयाला ।
याकारणें सलगीच्या लोकांला । दुरी धरावें ॥ १३ ॥

---

१ राजा व प्रजा सर्वहि पांचभौतिकच होत. २ व्यापक झाले. ३ सदैव; भाग्यवान. ४ निर्दैव; करंटे. ५ दीक्षेचा लौकिक रूढ विधि. त्याचें लक्षण असेंच निरर्थक होय.

नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।
उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ।। १४ ।।
नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानीना ।
आधीं उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ।। १५ ।।
वडिलां वडिलपण नाहीं । धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं ।
ऐसें बोलती त्यांस नाहीं । शाहाणपण ।। १६ ।।
गुणेविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण ।
त्याची प्रचित प्रमाण । थोरपणीं ।। १७ ।।
तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण जाणावें ।
नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ।। १८ ।।
तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला[1] तेथें महिमा ।
हें तों प्रगटचि आहे आह्मां । शब्द नाहीं ।। १९ ।।
याकारणें कोणीयेकें । शहाणपण सिकावें विवेकें ।
विवेक न सिकतां तुकें[2] । तुटोन जाती ।। २० ।।
तुक तुटलें ह्मणिजे गेलें । जन्मा येऊन काये केलें ।
बळेंचि सांदिस[3] घातलें । आपणासी ।। २१ ।।
सगट बायेका सिव्या देती । सांदीस पडिला ऐसें ह्मणती ।
मूर्खपणाची प्राप्ती । ठाकून आली ।। २२ ।।
ऐसें कोणीयेकें न करावें । सर्व सार्थकचि करावें ।
कळेना तरी विवरावें । ग्रन्थांतरीं ।। २३ ।।
शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती[4] । मूर्खास लोक दवडून
देती । जीवास आवडे संपत्ति । तरी शाहाणे व्हावें ।।२४

---

१ जागृत, प्रकाशित, झाला. २ पत; महत्त्व. ३ कोपऱ्यांत; तुच्छ करून घेतलें. ४ बोलावतात.

आहो या शाहाणपणाकारणें । बहुतांचे कष्ट करणें ।
परंतु शाहाणपण सिकणें । हें उत्तमोत्तम ।। २५ ।।
जो बहुतांस मानला । तो जाणावा शाहाणा जाला ।
जनीं शाहाण्या मनुष्याला । काये उणें ।। २६ ।।
आपलें हित न करी लोकिकीं । तो जाणावा आत्म-
घातकी । या मूर्खायेवढा पातकी । आणिक नाहीं ।।२७
आपण संसारीं कष्टतों । लोकांकरवीं रागेजोन घेतो ।
जनामधें शाहाणा तो । ऐसें न करी ।। २८ ।।
साधकां सिकविलें स्वभावें । मानेल तरी सुखें घ्यावें ।
मानेना तरी सांडावें । येकीकडे ।। २९ ।।
तुह्मी श्रोते परम दक्ष । अलक्षास लाविता लक्ष ।
हें तों सामान्य प्रत्यक्ष । जाणतसा ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रेष्ठअंतरात्मानिरूपण
नाम समास तृतीय ।।३।।

।। श्रीराम ।।

पृथ्वीपासून जालीं झाडें । झाडापासून होती लांकडें ।
लांकडें भस्मोन पुढें । पृथ्वीच होये ।। १ ।।
पृथ्वीपासून वेल होती । नाना जिनस फांपावती ।
वाळोन कुजोन मागुती । पृथ्वीच होये ।। २ ।।
नाना धान्यांचीं नाना अन्नें । मनुष्यें करिती भोजनें ।
नाना विष्ठा नाना वमनें । पृथ्वीच होये ।। ३ ।।
नाना पक्षादिकीं[1] भक्षिलें । तरी पुढें तैसेंचि जालें ।

---

१ पक्षी आदिकांनीं.

वाळोन भस्म होऊन गेलें । पुन्हां पृथ्वी ॥ ४ ॥
मनुष्यें मरतांच ऐका । क्रिमि[1] भस्म कां मृत्तिका ।
ऐशा काया पडली अनेका । पुढें पृथ्वी ॥ ५ ॥
नाना तृणें पदार्थ कुजती । पुढें त्याची होये माती ।
नाना किडे मरोन जाती । पुढें पृथ्वी ॥ ६ ॥
पदार्थ दाटले अपार । किती सांगावा विस्तार ।
पृथ्वीवांचून थार । कोणास आहे ॥ ७ ॥
झाडपाले आणि तृण । पशु भक्षितां होतें सेण ।
खात मूत भस्म मिळोन । पुन्हां पृथ्वी ॥ ८ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंव्हारतें । तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें ।
जितुकें होतें आणि जातें । पुन्हां पृथ्वी ॥ ९ ॥
नाना बीजांचिया रासी । विरुढोन[2] लागती गगनासी ।
पुढें सेवटीं पृथ्वीसी । मिळोन जाती ॥ १० ॥
लोक नाना धातु पुरिती । बहुतां दिवसां होये माती ।
सुवर्णपाषाणाची गती । तैसीच आहे ॥ ११ ॥
मातीचें होतें सुवर्ण । आणि मृत्तिकेचे होती पाषाण ।
माहा अग्निसंगें भस्मोन । पृथ्वीच होये ॥ १२ ॥
सुवर्णाचें जर होतें । जर सेवटीं कुजोन जातें ।
रस होऊन वितुळतें । पुन्हां पृथ्वी ॥ १३ ॥
पृथ्वीपासून धातु निपजती । अग्निसंगें रस होती ।
तया रसाची होये जगती । कठीणरूपें ॥ १४ ॥
नाना जळासी गंधी सुटे । तेथें पृथ्वीचें रूप प्रगटे ।
दिवसेंदिवस जळ आटे । पुढें पृथ्वी ॥ १५ ॥

१ क्रमी. २ उगवून; वाढून.

पत्रें पुष्पें फळें येती । नाना जीव खाऊन जाती ।
ते जीव मरतां जगती । नेमस्त होये ॥ १६ ॥
जितुका कांहीं जाला आकार । तितुक्यास पृथ्वीचा आधार । होती जाती प्राणीमात्र । सेवट पृथ्वी ॥ १७
हें किती ह्मणौन सांगावें । विवेकें अवघेंचि जाणावें ।
खांजणीभांजणीचें[1] समजावें । मूळ तैसें ॥ १८ ॥
आप आळोन पृथ्वी जाली । पुन्हा आपींच विराली ।
अग्नियोगें भस्म जाली । ह्मणोनियां ॥ १९ ॥
आप जालें तेजापासुनी । पुढें तेजें घेतलें सोखुनी[2] ।
तें तेज जालें वायोचेनी । पुढें वायो झडपी ॥ २० ॥
वायो गगनीं निर्माण जाला । पुढें गगनींच विराला ।
ऐसें खाजणीभांजणीला । बरें पाहा ॥ २१ ॥
जें जें जेथें निर्माण होतें । तें तें तेथें लया जातें ।
येणें रितीं पंचभूतें । नाश पावती ॥ २२ ॥
भूत ह्मणिजे निर्माण जालें । पुन्हां मागुतें निमालें ।
पुढें शाश्वत उरलें । परब्रह्म तें ॥ २३ ॥
तें परब्रह्म जों कळेना । तों जन्ममृत्य चुकेना ।
चत्वार खाणी जीव नाना । होणें घडे ॥ २४ ॥
जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
निश्चळासी नाहीं मूळ । बरें पाहा ॥ २५ ॥
पूर्वपक्ष ह्मणिजे जालें । सिद्धांत ह्मणिजे निमालें[3] ।
पक्षातीत[4] जें संचलें । परब्रह्म तें ॥ २६ ॥

---

१ बेरीजवजाबाकी; उभारणीसंहारणी. २ शोषून. ३ जगत् झालें असून तें सत्य आहे हा पूर्वपक्ष व तें मिथ्या आहे हा सिद्धांत. ४ या दोन्ही पक्षाहून जें अलिप्त, जेथें कांहींच झालें नाहीं, तें परब्रह्म.

हें प्रचितीनें जाणावें । विचारें खुणेसी बाणावें ।
विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपण ।। २७ ।।
ज्ञानी भिडेनें दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैंचें त्याला ।
उगाच करितो गलबला । मायेमधें ।। २८ ।।
माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली ।
विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ।। २९ ।।
निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन ।
वाच्यांश नाहीं विज्ञान । कैसें जाणावें ।। ३० ।।
लोकांचे बोलीं जो लागला । तो अनुमानेंच बुडाला ।
याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ।। ३१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शाश्वतब्रह्मनिरूपण-
नाम समास चतुर्थ ।। ४ ।।

।। श्रीराम ।।

दोघां ऐसीं तीन चालती । अगुणीं अष्टधा प्रकृती ।
अधोर्ध सांडून वर्तती । इंद्रफणी ऐसीं[1] ।। १ ।।

---

१ वायु व जाणीव–प्रकृतिपुरुष–या दोघांच्या प्रेरणेनें सत्त्व, रज, तम हें त्रिगुण–त्रिदेव–या अगुण–गुणातीत–अशा ब्रह्मांत वागत असतात. ज्याप्रमाणें इंद्र–मांजर–व फणी–सर्प–एकमेकांना टपून असतात त्याप्रमाणेंच ही चंचल सूक्ष्म अष्टधा प्रकृति अध–जड पांचभौतिकाला व ऊर्ध्व–निश्चलस्वरूपाला सोडून मध्यभागीं खेळ करीत असते. तात्पर्य, चंचल अंतरात्मा पूर्णपणें जडत्व व निश्चलत्वहि पावत नसून या दोघांच्या मध्यभागींच वावरत असतो.

पणतोंडें[१] भक्षितो पणजा। मूल बापास मारी वोजा[२]।
चुकाऱ्या गेला राजा[३]। चौघां जणांचा ॥ २ ॥
देव[४] देवाळयामधें[५] लपाला। देऊळ पूजितां पावे त्याला।
सृष्टिमधें ज्याला त्याला। ऐसेंचि आहे ॥ ३ ॥
दोनी नामें येकास[६] पडिलीं। लोकीं नेमस्त कल्पिलीं।
विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं। तों येकचि नाम ॥ ४ ॥
नाहीं[७] पुरुष ना वनिता। लोकीं कल्पिलें तत्वतां।
याचा बरा शोध घेतां। कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥
स्त्री नदी पुरुष खळाळ। ऐसें बोलती सकळ।
विचार पाहातां निवळ। देह[८] नाहीं ॥ ६ ॥
आपण आपणास कळेना। पाहों जातां आकळेना।
काशास कांहींच मिळेना। उदंडपणें ॥ ७ ॥
येकलाचि उदंड जाला। उदंडचि येकला पडिला।
आपणासि आपला गल्बला। सोसवेना ॥ ८ ॥
येक असोन फुटी पडिली। फुटी असोन स्थिति येकली[९]।

---

१ वायु, अग्नि, आप व पृथ्वी म्हणजे पणजा, आजा, बाप, व मूल यांत चार महाभूतांची लीला सांगितली आहे. २ सहज. त्रिगुणांपैकीं एक गुण प्रकट होतांना तो सहज ज्यांतून झाला त्या गुणाला दाबून टाकतो. येथें त्रिगुणांची लीला सांगितली आहे. ३ राजा=आकाश=अंतरात्मा हा ह्या लीलेंत जणूं नाहींसाच झालेला (चुकाऱ्या गेला) दुर्लक्षित झालेला दिसतो. ४ अंतरात्मा. ५ देहामध्यें. ६ प्रकृति व पुरुष हीं दोन्हीं नांवें वस्तुतः एका मायेचींच आहेत. ७ तेथें नांवानुसार लिंगभेद नाहीं. ८ पाण्याला स्त्री वा पुरुषाचा देह नाहीं. ९ प्रत्येकांत भिन्नत्व दिसलें असलें तरी अंतरस्थिति—अंतरात्मा—एकच होय.

विचित्र कळा पैसावली । प्राणीमात्रीं ॥ ९ ॥
वल्लीमधें जळ संचरे । कोरडेपणें[1] हें वावरे ।
वोलेवांचून न थिरे । कांहीं केल्यां ॥ १० ॥
झाडांमधें केलीं आळीं । झाडें धांवती निराळीं ।
कित्येक झाडें अंतराळीं । उडोन[2] जाती ॥ ११ ॥
भूमीपासून[3] वेगळीं जालीं । परी ते नाहींत वाळलीं ।
निराळींच बळावलीं । जेथतेथें ॥ १२ ॥
देवाकरितां[4] चालती झाडें । देव नस्तां होती लांकडें ।
नीटचि आहे कुवाडें[5] । सर्वथा नव्हे ॥ १३ ॥
झाडापासून झाडें होती । तेहि अंतरीक्ष जाती ।
मुळानें भेदिली जगती । कदापि नाहीं[6] ॥ १४ ॥
झाडास झाडें[7] खातपाणी । घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं ।
बोलकीं झाडें शब्दसथनीं । विचार घेती ॥ १५ ॥
होणार तितुकें आधींच जालें । मग[8] कल्पकल्पून बोलिलें ।
जाणतयासी[9] समजलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
समजलें तरी उमजेना । उमजलें तरी समजेना ।
प्रत्ययेंविण अनुमानेना । सकळ कांहीं ॥ १७ ॥
सर्वत्रांचा वडिल कोण[10] । हेचि पाहावी वोळखण ।

---

१ वेलीला स्पर्श केल्यानें ओलेंपण लागत नाहीं म्हणून. २ पक्षी आदि. या दृष्टांतांत झाड = देह. ३ आईपासून. ४ अंतरात्मा आहे म्हणून देह जगतो. ५ कोडें; गुह्य. ६ देहरूपी झाडांच्या मुळचा जमिनींत मुळींच जात नाहींत. ७ झाडानें; आईनें. ८ जें झालेलें आहे त्याचें विवेचन आपापल्या कल्पनेप्रमाणें शास्त्रकारांनीं केलेलें आहे. ९ ज्ञान्यास. १० अंतरात्मा—पहा द. १५ स ३, ओ. १९ वी.

भेटे आपणास आपण । जगदांतरें ॥ १८ ॥
अंतरनिष्ठांची उंच कोटी । बाहेरमुद्रचाची[1] संगती खोटी । मूर्ख काये समजेल गोष्टी । शाहाणे जाणती ॥ १९
अंतरें राखतां राजी । भलत्यास भलताच नवाजी[2] ।
अंतरें न राखतां भाजी[3] । मिळणार नाहीं ॥ २० ॥
ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष । अलक्षीं लावावें लक्ष ।
दक्षास भेटतां दक्ष । समाधान होतें ॥ २१ ॥
मनास[4] मिळतां मन । पाहोन येती निरंजन[5] ।
चंचळचक्र[6] उलंघून । पैलाड जाती ॥ २२ ॥
येकदा जाऊन पाहोन आले । मग ते सन्निध[7] देखिलें ।
चर्मचक्षीं[8] लक्षिलें । न वचे कदा ॥ २३ ॥
नाना शरीरीं चंचळ । अखंड करी चळवळ ।
परब्रह्म तें निश्चळ । सर्वा ठाईं ॥ २४ ॥
चंचळ धांवे येकीकडे । वोस पडे दुसरेकडे ।
चंचळ पुरे[9] सर्वांकडे । हें तों घडेना ॥ २५ ॥
चंचळ चंचळास[10] पुरेना । आवघें चंचळ विवरेना ।
निश्चळ अपार अनुमाना । कैसें येतें ॥ २६ ॥
गगनीं चालिली हवावी[11] । कैसी पावेल पार पदवी ।

---

१ केवळ वेषधारी जे त्यांची. २ नांवाजतो. ३ भाजीसारखा क्षुद्र पदार्थहि. ४ गुरुशिष्यांचा ऐक्यभाव झाल्यानें. ५ परब्रह्म. ६ मायेचा–मीपणाचा–सर्व उपद्व्याप. ७ जवळच; पाहेल तेथें सर्वत्र. ८ डोळ्यानें. ९ सर्व ठिकाणीं एकाच वेळीं पुरें पडत नाहीं. १० चंचल हा अंतरात्मा, चंचळाच्या–या मूळमायेच्या सर्व व्यापालाच जर पूर्णपणें ओळखूं शकत नाहीं तर. ११ दारुकामाचा बाण.

जातां मर्येचि विज्ञावी। हा स्वभावचि तिचा ।। २७ ।।
मनोधर्म येकदेसी । कैसा आकळिल वस्तुसी ।
निर्गुण सांडून अपेसी[१]। सर्व ब्रह्म ह्मणे ।। २८ ।।
नाहीं सारासारविचार। तेथें अवघा अंधकार ।
खरें सांडून खोटें पोर । नेणतें घेतें ।। २९ ।।
ब्रह्मांडाचें माहाकारण[२] । तेथून हें पंचीकर्ण ।
माहावाक्याचें विवर्ण । वेगळें असे ।। ३० ।।
महत्तत्व महद्भूत । तोचि जाणावा भगवंत ।
उपासना हे समाप्त[३]। येथून जाली ।। ३१ ।।
कर्म उपासना आणि ज्ञान । त्रिकांड वेद हें प्रमाण ।
ज्ञानाचें होतें विज्ञान । परब्रह्मीं ।। ३२ ।।
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चंचळलक्षणनिरूपण-
नाम समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

पीतापासून[४] कृष्ण[५] जालें । भूमंडळीं विस्तारलें[६] ।
तेणेंविण[७] उमजलें । हें तों घडेना ।। १ ।।
आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण ।
अद्धम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ।। २ ।।
महीसुत[८] सरसाविला । सरसाऊन द्विधा[९] केला ।

---

१ करंटा, अपयशी २ मूळमाया. ३ मूळमायेंतच द्वैतरूपी उपासनेची समाप्ति होते, पुढें केवल तादात्म्यता. ४ दिव्यापासून; पिवळ्या हिरड्यापासून. ५ काजळ; काळी शाई. ६ ज्ञानप्रसार होण्यास शाई कारणीभूत झाली. ७ शाईशिवाय—लिखाणाशिवाय. ८ बोरू. ९ तासून त्यास छेद दिला.

उभयेता मिळोन चालिला । कार्यभाग ॥ ३ ॥
स्वेतास्वेतास[१] गांठी पडतां । मधें कृष्ण[२] मिश्रित होतां ।
इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥ ४ ॥
विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर ।
सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ॥ ५ ॥
सकळांस[३] जें मान्य । तेंचि होतसे सामान्य ।
सामान्यास अनन्य । होइजेत नाहीं ॥ ६ ॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा ।
चत्वार[४] अनुभव सारिखा । होत नाहीं ॥ ७ ॥
चौदा पीड्याचे[५] पवाडे[६] । सांगती ते शाहाणे कीं
वेडे । ऐकत्यानें घडे[७] किं न घडे । ऐसें पाहावें ॥ ८ ॥
रेखा[८] तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येतें ।
डोळेझांकणी करावी ते । कायेनिमित्य ॥ ९ ॥
बहुतांचे बोलीं लागलें । तें प्राणी अनुमानीं बुडालें ।
मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥ १० ॥
उदंडाचें उदंड ऐकावें । परी तें प्रत्ययें पाहावें ।
खरेंखोटें निवडावें । अंतर्यामीं ॥ ११ ॥

---

१ श्वेत=कागद, अश्वेत=बोरू. २ शाई. कागद, शाई, बोरू यांच्या संयोगानें झालेल्या लिखाणानें. ३ सामान्यपणें सर्वांस मान्य असलेल्या माईक संसाराचा अंगिकार शहाणा साधक करीत नसतो. ४ नशिबाचे चार वेगवेगळे प्रकार आहेत– उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ, अदृष्ट (सुप्त). ५ पिढ्यांचे. ६ गुणानुवाद. ७ हल्लीं तसेंच आहे कीं नाहीं तें. ८ ही नशिबाची रेषा प्रभुकृपेनें बदलतां येते.

कोणासी नव्हे ह्मणों नये । समजावे अपाये उपाये ।
प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥ १२ ॥
माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावें तयाचें ।
येणें प्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावें ॥ १३ ॥
अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा[1] ।
तरी मग शाहाणा कैसा । निवऊं नेणे ॥ १४ ॥
वेडें करावें शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
उगेंच वादांग वाढवणें । हें मूर्खपण ॥ १५ ॥
मिळोन जाऊन मेळवावें । पडी घेऊन उलथावें ।
कांहींच कळों नेदावें । विवेकबळें ॥ १६ ॥
दुसऱ्याचे चालणीं चालावें । दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें ।
दुसऱ्याचे मनोगतें जावें । मिळोनियां ॥ १७ ॥
जो दुसऱ्याच्या हितावरी । तो विपट[2] कांहिंच न करी ।
मानत मानत विवरी । अंतर तयाचें ॥ १८ ॥
आधीं अंतर हातीं घ्यावें । मग हळुहळु उकलावें ।
नाना उपायें न्यावें । परलोकासी ॥ १९ ॥
हेंकाडास हेंकाड मिळाला । तेथें गल्बलाचि जाला ।
कळहो उठतां चातुर्याला । ठाव कैंचा ॥ २० ॥
उगीच करिती बडबड । परी करून दाखवणें हें अव-
घड । परस्थळ[3] साधणें जड । कठिण आहे ॥ २१ ॥
धके चपेटे सोसावे । नीच शब्द साहात जावे ।
प्रस्तावोन परावे । आपले होती ॥ २२ ॥

---

१ नाना तऱ्हेनें. २ वितुष्ट; वेबनाव. ३ दुसऱ्याचें मन; मोक्ष-
भुवन.

प्रसंग जाणोनि बोलावें । जाणपण कांहींच न घ्यावें ।
लीनता धरून जावें । जेथतेथें ।। २३ ।।
कुग्रामें अथवा नगरें । पाहावीं घरांचीं घरें ।
भिक्षामिसें लहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ।। २४ ।।
बहुतीं[1] कांहीं तरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।
उगेंच बैसतां कांहींच न घडे । फिर्णें विवरणें ।। २५ ।।
सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें ।
जाऊं ये[2] तिकडे जावें । विवेकेंसहित ।। २६ ।।
नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।
लेहोन[3] देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ।। २७ ।।
जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे ।
तरी मग श्रेष्ठचि होईजे । सकळां मान्ये ।। २८ ।।
भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो ह्मणों नये सामान्य ।
कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ।। २९ ।।
ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये करणें ।
मग तयास काये उणें । जेथतेथें ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्यविवरणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

---

१ पुष्कळांच्या ठिकाणीं कांहींतरी घेण्यासारखा गुण आढळतो. २ जाण्याला योग्य असेल. ३ या उद्गारावरून प्रथम सांगितलेल्या ओव्या लेखनाविषयींच्याच आहेत हें स्पष्ट होतें. ओढूनताणून त्यांचा अर्थ अध्यात्मपर लावणें योग्य होणार नाहीं.

॥ श्रीराम ॥

नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ ।
अचंचळीं जे चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥ १ ॥
मूळमाया जाणीवेची[1] । मुळींच्या[2] मूळ संकल्पाची ।
वोळखी शड्गुणैश्वराची । येणेंचि न्यायें ॥ २ ॥
प्रकृतिपुरुष शिवशक्ती । आर्धनारीनटेश्वर ह्मणती ।
परी ते आवघी जगज्जोती[3] । मूळ त्यासी ॥ ३ ॥
संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।
वायो आणि त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥ ४ ॥
पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळ्या असती खोल ।
पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासीं ॥ ५ ॥
याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।
नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्यें ॥ ६ ॥
तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाहीं वाटे आतां ।
पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥ ७ ॥
कडचावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें चालिला ।
फांपावोन पुढें आला । भूमंडळीं ॥ ८ ॥
तैसी मूळमाया जाण । पंचभूतें आणी त्रिगुण ।
मुळीं[4] आहेत हें प्रमाण । प्रत्ययें जाणावें ॥ ९ ॥
अखंड वेल पुढें वाढला । नाना विकारीं शोभला ।
विकारांचा विकार जाला । असंभाव्य ॥ १० ॥
नाना फडगरें[5] फुटलीं । नाना जुंबाडें[6] वाढलीं ।

---

१ जाणीवरूप. २ ब्रह्माच्या. ३ जाणीवच. ४ मूळमायेंत.
५ शाखा. ६ समुदाय.

अनंत अग्रें चालिलीं । सृष्टीमधें ॥ ११ ॥
कित्येक फळें तीं पडती । सवेंचि आगीक निघती ।
ऐसीं होती आणी जाती । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
येक वेलचि वाळले । पुन्हां तेथेंचि फुटले ।
ऐसे आले आणि गेले । कितीयेक ॥ १३ ॥
पानें झडती आणि फुटती । पुष्पें फळें तेणेंचि रीति ।
मध्यें जीव हे जगती । असंभाव्य ॥ १४ ॥
अवघा वेलचि कर्पतो । मुळापासून पुन्हां होतो ।
ऐसा अवघा विचार जो तो । प्रत्यक्ष जाणावा ॥ १५ ॥
मूळ[1] खाणोन काढिलें । प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें ।
तरी मग वाढणेंचि राहिलें । सकळ कांहीं ॥ १६ ॥
मुळीं बीज सेवटीं बीज । मध्यें जळरूप बीज ।
ऐसा हा स्वभाव सहज । विस्तारला ॥ १७ ॥
मुळामधील ज्या गोष्टी । सांगताहे बीजसृष्टी[2] ।
जेथील अंश तेथें कष्टी । न होतां जातो ॥ १८ ॥
जातो येतो पुन्हां जातो । ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो ।
परंतु आत्मज्ञानी जो तो । अन्यथा[3] न घडे ॥ १९ ॥
न घडे ऐसें जरी म्हणावें । तरी कांहींतरी लागे जाणावें
अंतरींच परी ठावें । सकळांस कैंचें ॥ २० ॥
तेणेंसींच[4] कार्यभाग करिती । परंतु तयास नेणती ।
दिसेना ते काये करिती । बापुडे लोक ॥ २१ ॥

---

१ वासनामय मूळ. २ बीपासून झालेली सृष्टि पानें, फळें इ. बीमध्यें, दिसत नसूनहि, काय असतें तेंच प्रगट सांगत असते. ३ आत्मज्ञानी मात्र ज्ञानाहून वेगळ्या प्रकारचा म्ह. जन्ममृत्यु असणारा असा होत नाहीं. ४ अंतरात्म्याच्या बळावरच.

विषयभोग तेणेंचि घडे । तेणेंविण कांहींच न घडे ।
स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पडावे । ऐसा पाहिजे ॥ २२ ॥
जें आपलेंचि अंतर । तद्रूपचि जगदांतर ।
शरीरभेदाचे विकार । वेगळाले ॥ २३ ॥
आंगोळीची आंगोळीस वेधना[1] । येकीची येकीस कळना ।
हात पाये अवेव नाना । येणेंचि न्यायें ॥ २४ ॥
अवेवाचें अवेव नेणे । मा[2] तों पराचें काये जाणे ।
परांतर याकारणें । जाणवेना ॥ २५ ॥
येकाचि उदकें सकळ वनस्पती । नाना अग्रंभेद[3] दिसती ।
खुडिलीं तितुकींच सुकती । येर ते टवटवित ॥ २६ ॥
येणेंचि न्यायें भेद जाला । कळेना येकाचें येकाला ।
जाणपणें[4] आत्मयांला । भेद नाहीं ॥ २७ ॥
आत्मत्वीं भेद दिसे । देहप्रकृतीकरितां भासे ।
तरी जाणतचि असे । बहुतेक[5] ॥ २८ ॥
देखोन ऐकोन जाणती । शाहाणे अंतर परीक्षिती ।
धूर्त ते अवघेंच समजती । गुप्तरूपें ॥ २९ ॥
जो बहुतांचें पाळण करी । तो बहुतांचें अंतर विवरी ।
धूर्तपणें ठाऊकें करी । सकळ कांहीं ॥ ३० ॥
आधीं मनोगत पाहाती । मग विश्वास धरिती ।
प्राणीमात्र येणें रिती । वर्तताहे ॥ ३१ ॥

---

१ वेदना; दुःख. २ तर मग. ३ अग्र उगवल्यानंतर वनस्पतीं-तला भेद कळून येतो. ४ जाणिवरूपानें. ५ प्रत्येकाच्या ठायीं दिसणारा वेगळेपणा हा देहस्वभावामुळें होय हें बहुतेकांना माहीत असतें.

स्मरणामागें विस्मरण । रोकडी प्रचित प्रमाण ।
आपलें ठेवणें आपण । चुकताहे ।। ३२ ।।
आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिले तें आठवेना ।
उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या कैंच्या ।। ३३ ।।
ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र ।
जाला रंक अथवा शक्र[1] । तरी स्मरणास्मरणें ।। ३४ ।।
स्मरण ह्मणिजे देव[2] । विस्मरण ह्मणिजे दानव[3] ।
स्मरणविस्मरणें मानव[4] । वर्तती आतां ।। ३५ ।।
ह्मणोनि[5] देवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी ।
प्रचित मानसीं आणावी । विवेंकसहित ।। ३६ ।।
विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा वोळखावा ।
नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ।। ३७ ।।
स्थूळें स्थूळ खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें ।
खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ।। ३८ ।।
विचारें जाणावा विचार । अंतरें जाणावें अंतर ।
अंतरें जाणावें परांतर । होउनियां ।। ३९ ।।
स्मरणामाजी[6] विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण ।
येकदेसी परिपूर्ण । होत नाहीं ।। ४० ।।
पुढें सिके मागें विसरे । पुढें उजेडे मागें अंधारें ।

---

१ इंद्र. २ देव हे स्मरण रूप होत. ३ दानव विस्मरण होत. ४ मानवांत हे दोन्ही प्रकार असतात. ५ म्हणूनच मानवी संपत्ति ही दोन प्रकारची असते. दैवी प्रकृतीची अथवा दानवी स्वरूपाची. ६ अंतरात्माच सर्वत्र आहे या स्मरणाचें विस्मरण होऊन, मी, तूं इ. भेद निर्माण होतो. हा भेद एकदेशी–सापेक्ष–असल्यानें तो परिपूर्ण–खरा–नव्हे.

पुढें स्मरे मागें विस्मरे । सकळ कांहीं ।। ४१ ।।
तुर्या जाणावी स्मरण । सुषुप्ति जाणावी विस्मरण ।
उभयेता शरीरीं जाण । वर्तती आतां ।। ४२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अधोर्धनिरूपणनाम समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

रेणूहून सूक्ष्म किडे । त्यांचें आयुष्य निपटचि[1] थोडें ।
युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें । तयामध्यें ।। १ ।।
ऐसे नाना जीव असती । पाहों जातां न दिसती ।
अंतःकर्णपंचकाची स्थिती । तेथेंहि आहे ।। २ ।।
त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान । विषये इंद्रियें समान ।
सूक्ष्म शरीरें विवरोन । पाहातो कोण ।। ३ ।।
त्यास मुंगी माहाथोर । नेणों चालिला कुंजर[2] ।
मुंगीस मुताचा पूर । ऐसें बोलती ।। ४ ।।
तें मुंगीसमान शरीरें । उदंड असती लाहानथोरें ।
समस्तांमध्यें जीवेश्वरें । वस्ति कीजे ।। ५ ।।
ऐसिया किडयांचा संभार[3] । उदंड दाटला विस्तार ।
अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ।। ६ ।।
नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वतायेवढे ।
आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ।। ७ ।।
पक्षायेवढें लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं ।
सर्प आणि मछ पाहीं । येणेंचि पाडें ।। ८ ।।

---

१ अगदींच. २ हत्ती. ३ समुदाय.

मुंगीपासून थोरथोरें । चढती वाढती शरीरें ।
त्यांचीं निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥ ९ ॥
नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग ।
येक सुरंग[1] येक विरंग[2] । किती ह्मणौनि सांगावे ॥१० ॥
येकें सकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।
सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥ ११ ॥
शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें ।
अंतरीं वसिजे अभेदें[3] । येकरूपें ॥ १२ ॥
येक त्रासकें येक मारकें । पाहों जातां नाना कौतुकें ।
कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्यें ॥ १३ ॥
ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
आपल्यापुरतें जाणोन राहे । किंचितमात्र ॥ १४ ॥
नवखंड हे वसुंधरा । सप्तसागरांचा फेरा ।
ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा । कोण पाहे ॥ १५ ॥
त्या नीरामध्यें जीव असती । पाहों जातां असंख्याती ।
त्या विशाळ जीवांची स्थिती । कोण जाणे ॥ १६ ॥
जेथें जीवन तेथें जीव । हा उत्पत्तीचा स्वभाव ।
पाहातां याचा अभिप्राव । उदंड असे ॥ १७ ॥
पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें । त्या नीरामध्यें शरीरें ।
नाना जिनस लाहानथोरें । कोण जाणे ॥ १८ ॥
येक प्राणी अंतरिक्ष असती । तेंहीं नाहीं देखिली क्षिती ।
वरीच्यावरी उडोन जाती । पक्ष फुटल्यानंतरें ॥ १९ ॥
नाना खेचरें आणि भूचरें । नाना वनचरें आणि जळचरें ।

---

१ चांगले. २ वाईट. ३ अंतरात्मा सर्वत्र एकच आहे.

चौऱ्यासि योनीप्रकारें । कोण जाणे ॥ २० ॥
उष्ण तेज वेगळें करुनी । जेथें तेथें जीवयोनी ।
कल्पनेपासुनी होती प्राणी । कोण जाणे ॥ २१ ॥
येक नाना सामर्थ्यें केले । येक इछेपासून जाले ।
येक शब्दासरिसे पावले । श्रापदेह ॥ २२ ॥
येक देह बाजीगरीचे । येक देह वोडंबरीचे ।
येक देह देवतांचे । नाना प्रकारें ॥ २३ ॥
येक क्रोधापासून जाले । येक तपापासून जन्मले ।
येक उश्रापें पावले । पूर्वदेह ॥ २४ ॥
ऐसें भगवंताचें करणें । किती ह्मणौन सांगणें ।
विचित्र मायेच्या गुणें । होत जातें ॥ २५ ॥
नाना अवघड करणी केली । कोणी देखिली ना ऐकिली ।
विचित्र कळा समजली । पाहिजे सर्वं ॥ २६ ॥
थोडें बहुत समजलें । पोटापुरती विद्या सिकलें ।
प्राणी उगेंच गर्वं गेलें । मी ज्ञाता ह्मणौनी ॥ २७ ॥
ज्ञानी येक अंतरात्मा । सर्वांमधें सर्वात्मा ।
त्याचा कळावया महिमा । बुद्धि कैंची ॥ २८ ॥
सप्तकंचुक[1] ब्रह्मांड । त्यांत सप्तकंचुक पिंड ।
त्या पिंडामधें उदंड । प्राणी असती ॥ २९ ॥
आपल्या देहांतील न कळे । मा तें अवघें कैंचें कळे ।
लोक होती उतावळे । अल्पज्ञानें ॥ ३० ॥
अनुरेणाऐसे[2] जिनस । त्यांचे आह्मी विराट पुरुष ।

---

१. पंचमहाभूतें, अहंकार व महत्तत्त्व या सात वेष्टणांचें. २ अणुरेणु इतके क्षुद्र.

आमचें उदंडचि आयुष्य । त्यांच्या हिसेबें ॥ ३१ ॥
त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक । वर्तायाचे असती अनेक ।
जाणे सर्वहि कौतुक । ऐसा कैंचा ॥ ३२ ॥
धन्य परमेश्वराची करणी । अनुमानेना अंतःकरणीं ।
उगीच अहंता पापिणी । वेढा लावी ॥ ३३ ॥
अहंता सांडून विवरणें । कित्येक देवाचें करणें ।
पाहातां मनुष्याचें जिणें । थोडें आहे ॥ ३४ ॥
थोडें जिणें अर्धपुडी[1] काया । गर्व करिती रडाया ।
शरीर आवघें पडाया । वेळ नाहीं ॥ ३५ ॥
कुश्चीळ[2] ठाईं जन्मलें । आणि कुश्चीळ रसेंचि वाढलें ।
यास ह्मणती थोरलें । कोण्या हिसेबें ॥ ३६ ॥
कुश्चीळ आणि क्षणभंगुर । अखंड वेथा चिंतातुर ।
लोक उगेच ह्मणती थोर । वेडपणें ॥ ३७ ॥
काया माया[3] दों दिसांची । आदिअंतीं[4] अवघी चीची ।
झांकातापा करून[5] उगीचि । थोरीव दाविती ॥ ३८ ॥
झांकिलें तरी उपंढर[6] पडे । दुर्गंधी[7] सुटे जिकडे तिकडे
जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥ ३९ ॥
उगेंचि कासया तंडावें । मोडा अहंतेचे पुंडावें ।
विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥ ४० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मजीवनिरूपण-
नाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

---

१ क्षणभंगुर. २ घाणेरड्या. ३ संपत्ति. ४ जन्ममृत्युसमयीं. ५ वस्त्रादिकांनीं देहाला नटवून. ६ दुर्गुण उघडे पडतातच. ७ त्यामुळें सर्वत्र अपकीर्ति होते.

॥ श्रीराम ॥

चौंखाणीचे प्राणी असती । अवघे उदकेंचि वाढती ।
ऐसे होती आणी जाती । असंख्यात ॥ १ ॥
तत्वांचें शरीर जालें । अंतरात्म्यासगट वळलें ।
त्यांचें मूळ जों शोधिलें । तों उदकरूप ॥ २ ॥
शरत्काळींचीं[1] शरीरें । पीळपीळों झिरपती नीरें ।
उभये रेतें येकत्रें । मिसळती रक्तीं ॥ ३ ॥
अन्नरस देहरस । रक्तरेतें बांधे मूस ।
रसद्वयें सावकास । वाढों लागे ॥ ४ ॥
वाढतां वाढतां वाढलें । कोमळाचें कठीण जालें ।
पुढें उदक पैसावलें । नाना अवेवीं ॥ ५ ॥
संपूर्ण होतां बाहेरी पडे । भूमीस पडतां मग तें रडे ।
अवघ्याचें अवघेंच घडे । ऐसें आहे ॥ ६ ॥
कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे । मुळापासून अवघेंच घडे ।
अवघेंचि मोडे आणी वाढे । देखतदेखतां ॥ ७ ॥
पुढें अवघियांचें शरीर । दिवसेंदिवस जालें थोर ।
सुचों लागला विचार । कांहीं कांहीं ॥ ८ ॥
फळामध्यें बीज आलें । तेणें न्यायें तेथें जालें ।
ऐकतां देखतां उमजलें । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥
बीजें उदकें अंकुरती । उदक नस्तां उडोन जाती ।
येके ठाइं उदक माती । होतां बरें ॥ १० ॥

---

१ शरत्कालीं घामरूपानें जसें सर्वांगांतून पाणी झिरपतें त्याप्रमाणें सर्वांगाचें सारभूत असें पुरुषवीर्य व स्त्रीरेत व रक्त एकत्र मिसळतात.

दोंहिमधें असतां बीज । भिजोन अंकुर सहज ।
वाढतां वाढतां पुढें रीझ । उदंड आहे ॥ ११ ॥
इकडे मुळ्या धावा घेती । तिकडे अग्रें हेलावती ।
मुळें अग्रें द्विधा होती । बीजापासून ॥ १२ ॥
मुळ्या चालिल्या पाताळीं । अग्रें धांवती अंतराळीं ।
नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं । लगडलीं झाडें ॥ १३ ॥
फळांवडिल[1] सुमनें । सुमनांवडिल पानें ।
पानांवडिल अनुसंधानें । काष्ठें आवघीं ॥ १४ ॥
काष्ठांवडिल मुळ्या बारिक । मुळ्यांवडिल तें उदक ।
उदक आळोन कौतुक । भूमंडळाचें ॥ १५ ॥
याची ऐसी आहे प्रचिती । तेव्हां सकळांवडिल जगती ।
जगतीवडिल मूर्ती । आपोनारायेणाची ॥ १६ ॥
तयावडिल अग्निदेव । अग्नीवडिल वायेदेव ।
वायेदेवावडिल स्वभाव । अंतरात्म्याचा ॥ १७ ॥
सकळांवडिल अंतरात्मा । त्यासि नेणे तो दुरात्मा ।
दुरात्मा ह्मणिजे दुरी आत्मा । अंतरला तया ॥ १८ ॥
जवळी असोन चुकलें । प्रत्ययास नाहीं[2] सोकलें ।
उगेंचि आलें आणी गेलें । देवाचकरितां[3] ॥ १९ ॥
ह्मणौन[4] सकळांवडिल देव । त्यासी होतां अनन्यभाव ।
मग हे प्रकृतीचा स्वभाव । पालटों लागे ॥ २० ॥
करी आपुला व्यासंग । कदापि नव्हे ध्यानभंग ।

---

१ फळांच्या पूर्वीचीं. २ अनुभवाची संवय झाली नाहीं. ३ अंतरात्म्यामुळें. ४ सकळांहून श्रेष्ठ अशा अंतरात्म्याशीं अनन्य झालें म्हणजे देहस्वभाव पालटूं लागून बाहेरचें विषयांचें आकर्षण कमी होऊं लागतें. तो जास्तच अंतर्मुख होत जातो.

बोलणें चालणें वेंग । पडोंच नेदी ॥ २१ ॥
जें वडिलीं निर्माण केलें । तें पाहिजे पाहिलें ।
काये काये वडिलीं केलें । किती पाहावें ॥ २२ ॥
तो वडिल[1] जेथें चेतला । तोचि भाग्यपुरुष जाला ।
अल्पचेतनें तयाला । अल्पभाग्य ॥ २३ ॥
तया नारायेणाला मनीं । अखंड आठवावें ध्यानीं ।
मग ते लक्ष्मी तयापासुनी । जाईल कोठें ॥ २४ ॥
नारायेण असे विश्वीं । त्याची पूजा करीत जावी ।
याकारणें तोषवावी । कोणीतरी काया ॥ २५ ॥
उपासना[2] शोधून पाहिली । तों ते विश्वपाळिती जाली ।
न कळे लीळा परीक्षिली । न वचे कोणा ॥ २६ ॥
देवाची लीळा देवेंविण । आणीक दुसरा पाहे कोण ।
पाहाणें तितुकें आपण । देवचि असे ॥ २७ ॥
उपासना सकळां ठाईं । आत्माराम कोठें नाहीं ।
याकारणें ठाइं ठाइं । रामें आटोपिलें ॥ २८ ॥
ऐसी माझी उपासना । आणितां न ये अनुमाना[3] ।
नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥ २९ ॥
देवाकरितां[4] कर्मे चालती । देवाकरितां उपासक होती ।
देवाकरितां ज्ञानी असती । कितियेक ॥ ३० ॥
नाना शास्त्रें नाना मतें । देवचि बोलिला समस्तें ।
नेमकांनेमक वेस्तावेस्तें । कर्मानुसार ॥ ३१ ॥

---

१ अंतरात्मा. २ उपासना म्हणजे विश्वरूप अंतरात्म्याची सेवा असें कळून येतें. ३ तिच्या व्यापकतेचें अनुमान बुद्धीला होत नाहीं. ४ अंतरात्म्यामुळें.

देवास अवघें लागे करावें। त्यांत[1] घेऊं ये तितुकें घ्यावें।
अधिकारासारिखें चालावें। ह्मणिजे बरें ॥ ३२ ॥
आवाहन[2] विसर्जन[3]। ऐसेंचि बोलिलें विधान।
पूर्वपक्ष[4] जाला येथून। सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥
वेदांत सिद्धांत धादांत। प्रचित प्रमाण नेमस्त[5]।
पंचिकर्ण सांडून हित–। वाक्यार्थ पाहावा[6] ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें। गगनाऐसें तगेना तें।
निश्चळीं चंचळ नाना तें। येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥
अंधार दाटला बळें। वाटे गगन जालें काळें।
रविकिर्णें तें पिवळें। सवेंचि वाटे ॥ २ ॥
उदंड हिंव जेव्हां पडिलें। गमे गगन थंड जालें।
उष्ण झळेनें वाळलें। ऐसें वाटे ॥ ३ ॥
ऐसें जें कांहीं वाटलें। तें तें जालें आणी गेलें।
आकाशासारिखें तगलें। हें तों घडेना ॥ ४ ॥

---

१ वंद्य निंद्य सर्व देवानेंच केलें असलें तरी त्यांतून योग्य तेंच घ्यावें. २ उभारणी. ३ संहारणी. ४ उपासना अशी द्वैतमय असल्यानें ती पूर्वपक्षांतच, मायेंतच, येते. ५ त्रिविधाप्रतीतींत स्वानुभव हा मुख्य होय. ६ पंचीकरणादि उभारणीसंहारणीच्या पलीकडे जाऊन महावाक्याचा लक्षार्थ अनुभवावा.

उत्तम जाणीवेचा जिनस[1]। समजोन पाहे सावकास ।
निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ।। ५ ।।
उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
तत्वें तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामीं ।। ६ ।।
चळतें आणी चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें ।
विवरणेंचि निवळतें । प्राणीमात्रांसी ।। ७ ।।
विवरतां विवरतां सेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
जालियानें तुटी । होणार नाहीं ।। ८ ।।
जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।
तत्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ।। ९ ।।
वडिलांस[2] शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
देवभक्तपण गेलें । तये ठाइं ।। १० ।।
ठाव ह्मणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ।। ११ ।।
अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली ।
वृत्तिसुन्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ।। १२ ।।
मुख्य शक्तिपात[3] तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा ।

---

१ श्रेष्ठ जाणीव. हिलाच. २ अंतरात्म्यास. ३ सद्‌गुरुकृपा प्राप्तीचे जे बहुविध मार्ग आहेत त्यांत त्यांचा अनुभव शिष्याच्या अंतरीं प्रवेशित करणें या क्रियेला शक्तिपात म्हणतात. याचेहि नानाप्रकार आहेत. श्रीसमर्थांनीं मुख्य शक्तिपात त्याला मानलें आहे कीं ज्याच्या योगानें शिष्यांतरींचा चंचलपणाचा सर्वहि उभर नष्ट होतो. अज्ञान, ज्ञान व शून्यत्व यांनीं युक्त असलेली मीपणाची जाणीव संपूर्ण नष्ट होऊन प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूपच होणें हाच मुख्य शक्तिपात—शक्तींचा लय—होय.

देवास अवघें लागे करावें। त्यांत[1] घेऊं ये तितुकें घ्यावें।
अधिकारासारिखें चालावें। ह्मणिजे बरें ॥ ३२ ॥
आवाहन[2] विसर्जन[3]। ऐसेंचि बोलिलें विधान।
पूर्वपक्ष[4] जाला येथून। सिद्धांत पुढें ॥ ३३ ॥
वेदांत सिद्धांत धादांत। प्रचित प्रमाण नेमस्त[5]।
पंचिकर्ण सांडून हित–। वाक्यार्थ पाहावा[6] ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पिंडोत्पत्तिनिरूपणनाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

गगनीं अवघेंचि होत जातें। गगनाऐसें तगेना तें।
निश्चळीं चंचळ नाना तें। येणेंचि न्यायें ॥ १ ॥
अंधार दाटला बळें। वाटे गगन जालें काळें।
रविकिर्णें तें पिवळें। सवेंचि वाटे ॥ २ ॥
उदंड हिंव जेव्हां पडिलें। गमे गगन थंड जालें।
उष्ण झळेनें वाळलें। ऐसें वाटे ॥ ३ ॥
ऐसें जें कांहीं वाटलें। तें तें जालें आणी गेलें।
आकाशासारिखें तगलें। हें तों घडेना ॥ ४ ॥

---

१ वंद्य निंद्य सर्व देवानेंच केलें असलें तरी त्यांतून योग्य तेंच घ्यावें. २ उभारणी. ३ संहारणी. ४ उपासना अशी द्वैतमय असल्यानें ती पूर्वपक्षांतच, मायेंतच, येते. ५ त्रिविधाप्रतीतींत स्वानुभव हा मुख्य होय. ६ पंचीकरणादि उभारणीसंहारणीच्या पलीकडे जाऊन महावाक्याचा लक्षार्थ अनुभवावा.

उत्तम जाणीवेचा जिनस[1]। समजोन पाहे सावकास ।
निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥ ५ ॥
उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।
तत्वें तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामीं ॥ ६ ॥
चळतें आणी चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें ।
विवरणेंचि निवळतें । प्राणीमात्रांसी ॥ ७ ॥
विवरतां विवरतां सेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड भेटी ।
जालियानें तुटी । होणार नाहीं ॥ ८ ॥
जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान । आणि मनाचें होतें उन्मन ।
तत्वनिर्शनीं अनन्य । विवेकें होतें ॥ ९ ॥
वडिलांस[2] शोधून पाहिलें । तों चंचळाचें निश्चळ जालें ।
देवभक्तपण गेलें । तये ठाइं ॥ १० ॥
ठाव ह्मणतां पदार्थ नाहीं । पदार्थमात्र मुळीं नाहीं ।
जैसें तैसें बोलों कांहीं । कळावया ॥ ११ ॥
अज्ञानशक्ति निरसली । ज्ञानशक्ति मावळली ।
वृत्तिसुन्यें कैसी जाली । स्थिती पाहा ॥ १२ ॥
मुख्य शक्तिपात[3] तो ऐसा । नाहीं चंचळाचा वळसा ।

---

१ श्रेष्ठ जाणीव. हिलाच. २ अंतरात्म्यास. ३ सद्‌गुरुकृपा प्राप्तीचे जे बहुविध मार्ग आहेत त्यांत त्यांचा अनुभव शिष्याच्या अंतरीं प्रवेशित करणें या क्रियेला शक्तिपात म्हणतात. याचेहि नानाप्रकार आहेत. श्रीसमर्थांनीं मुख्य शक्तिपात त्याला मानलें आहे कीं ज्याच्या योगानें शिष्यांतरींचा चंचलपणाचा सर्वहि उभर नष्ट होतो. अज्ञान, ज्ञान व शून्यत्व यांनीं युक्त असलेली मीपणाची जाणीव संपूर्ण नष्ट होऊन प्रत्यक्ष ब्रह्मस्वरूपच होणें हाच मुख्य शक्तिपात–शक्तींचा लय–होय.

निवांतीं निवांत कैसा । निर्विकारी ॥ १३ ॥
चंचळाचीं विकार बालटें[1] । तें चंचळचि जेथें आटे ।
चंचळ निश्चळ घनवटे[2] । हें तों घडेना ॥ १४ ॥
माहावाक्याचा विचारु । तेथें संन्याशास अधिकारु ।
दैवीकृपेचा जो नरु । तोहि विवरोन पाहे ॥ १५ ॥
संन्यासी ह्मणिजे शड्न्यासी[3] । विचारवंत[4] सर्व संन्यासी
आपली करणी आपणासी । निश्चयेंसीं ॥ १६ ॥
जगदीश वोळल्यावरी । तेथें कोण अनुमान करी ।
आतां असो हे विचारी । विचार जाणती ॥ १७ ॥
जे जे विचारी समजले । ते ते निःसंग होऊन गेले ।
देहाभिमानी जे उरले । ते देहाभिमान रक्षिती ॥ १८ ॥
लक्षीं बैसलें अलक्ष[5] । उडोन गेला पूर्वपक्ष ।
हेतुरूपें अंतरसाक्ष[6] । तोहि मावळला ॥ १९ ॥
आकाश आणि पाताळ । दोनी नामें अंतराळ ।
काढितां दृश्याचें चडळ[7] । अखंड जालें ॥ २० ॥
तें तों अखंडचि आहे । मन उपाधी लक्षून पाहे ।
उपाधीनिरासें साहे । शब्द कैसा ॥ २१ ॥
शब्दपर[8] कल्पनेपर । मनबुद्धि अगोचर ।

---

१ अग्रें, शाखा. चंचळ आहे म्हणूनच त्याच्या शाखाप्रशाखा-रूपानें विकार निर्माण होतात. २ एकरूप होणें; मिसळणें. ३ कामक्रोधादि सहा विकारांचा त्यागी. ४ ब्रह्मविचार करणारे सर्व संन्यासीच होत, कारण या विचारांत विकारांचा त्याग अवश्य असतो. वेषच पाहिजे असें नव्हे. ५ मनांत ब्रह्म ठसावलें, ब्रह्मविचारारूढ झाला म्हणजे. ६ अंतरात्मा जो हेतुरूप—मीपणमय—असतो तो. चांचल्य सर्वहि निमालें. ७ पडदा. ८ शब्दातीत.

विचारें पाहावा विचार । अंतर्यामीं ॥ २२ ॥
पाहातां पाहातां कळों येतें । कळलें तितुकें वेर्थ जातें[1] ।
अवघड कैसें बोलावें तें । कोण्या प्रकारें ॥ २३ ॥
वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला । अलक्षीं[2] लक्ष्यांश बुडाला ।
पुढें समजोन बोला । कोणीतरी ॥ २४ ॥
शाश्वतास शोधीत गेला । तेणें ज्ञानी साच[3] जाला ।
विकार सांडून मिळाला । निर्विकारीं ॥ २५ ॥
दुःस्वप्न उदंड देखिलें । जागें होतां लटिकें जालें ।
पुन्हां जरी तें आठविलें । तरी तें मिथ्या ॥ २६ ॥
प्रारब्धयोगें देह असे । असे अथवा नासे ।
विचार[4] अंतरीं बैसे । चळेना ऐसा ॥ २७ ॥
बीज अग्नीनें भाजलें । त्याचें वाढणें खुंटलें ।
ज्ञात्यास तैसें जालें । वासनाबीज ॥ २८ ॥
विचारें निश्चळ जाली बुद्धि । बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि ।
पाहातां वडिलांची[5] बुद्धि । निश्चळीं गेली ॥ २९ ॥
निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ । चंचळास ध्यातो तो
चंचळ । भूतांस ध्यातो तो केवळ । भूत होये ॥ ३० ॥
जो पावला सेवटवरी । तयास हें कांहींच न करी ।
अंतरनिष्ठां बाजीगरी । तैसी माया ॥ ३१ ॥
मिथ्या ऐसें कळों आलें । विचारानें सदृढ जालें ।
अवघें भयेचि उडालें । अकस्मात ॥ ३२ ॥

---

१ कळलें असल्याची जाणीवहि राहातां कामा नये. २ परब्रह्मीं. ३ शाश्वत–सत्यस्वरूप. ४ ब्रह्मविचार. ५ पूर्वी झालेले संत साधू. त्यांची बुद्धि–जाणीव–निश्चळ परब्रह्मांत समरसून गेली होती.

उपासनेचें[1] उत्तीर्ण व्हावें । भक्तजनें वाढवावें ।
अंतरीं विवेकें उमजावें । सकळ कांहीं ॥ ३२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धान्तनिरूपणनाम
समास दशम ॥ १० ॥

॥ सप्ततिन्वय* नाम दशक षोडश ॥१६॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य तो वाल्मीक । ऋषीमाजी पुण्यश्लोक ।
जयाचेन हा त्रिलोक्य । पावन जाला ॥ १ ॥
भविष्य आणी शतकोटी । हें तों नाहीं देखिलें दृष्टी ।
धांडोळितां सकळ सृष्टि । श्रुत नव्हे ॥ २ ॥
भविष्याचें येक वचन । कदाचित जालें प्रमाण ।
तरी आश्चिर्य मानिती जन । भूमंडळीचे ॥ ३ ॥
नसतां रघुनाथ अवतार । नाहीं पाहिला शास्त्राधार ।
रामकथेचा विस्तार । विस्तारिला जेणें ॥ ४ ॥
ऐसा जयाचा वाग्विळास । ऐकोनी संतोषला महेश ।

---

१ हें सर्व श्रीरामोपासनेंमुळें कळलें म्हणून कृतज्ञतेनें जनांत श्रीरामभक्ति ही प्रसृत करावी. हें कार्य करीत असतांनाहि अंतरीं विवेकयुक्त राहून, यशापयशानें आपली भूमिका ढळूं देऊं नये.

* या दशकांत सात स्तवनें असल्यानें अथवा सप्तसप्ति अन्वय म्हणजे सूर्यवंश, त्याचें थोडें स्तवन असल्यानें हें नांव दिलें असावें.

मग विभागिलें त्रयलोक्यास। शतकोटी रामायेण ॥ ५ ॥
ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें। इतरां न वचे अनुमानलें।
रामउपासकांसी जालें। परम समाधान ॥ ६ ॥
ऋषी होते थोर थोर। बहुतीं केला कवित्वविचार।
परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर। न भूतो न भविष्यति ॥
पूर्वी केलीं दृष्ट[1] कर्मं। परी पावन जाला रामनामें।
नाम जपतां दृढ नेमें। पुण्यें सीमा सांडिली ॥ ८ ॥
उफराटें नाम ह्मणतां वाचें। पर्वत फुटले पापाचे।
ध्वज उभारले पुण्याचे। ब्रह्मांडावरुते ॥ ९ ॥
वाल्मीकें जेथें तप केलें। तें वन पुण्यपावन जालें।
शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले। तपोबळें जयाच्या ॥ १० ॥
पूर्वीं होता वाल्हाकोळी। जीवघातकी भूमंडळीं।
तोचि वंदिजे सकळीं। विबुधीं[2] आणि ऋषेश्वरीं ॥ ११
उपरति आणि अनुताप। तेथें कैंचें उरेल पाप।
देह्यांततपें[3] पुण्यरूप। दुसरा जन्म जाला ॥ १२ ॥
अनुतापें आसन घातलें। देह्याचें वारुळ जालें।
तेंचि नाम पुढें पडिलें। वाल्मीक ऐसें ॥ १३ ॥
वारुळास वाल्मीक बोलिजे। ह्मणोनि वाल्मीक नाम साजे
जयाच्या तीव्र तपें झिजे। हृदय तापसाचें ॥ १४ ॥
जो तापसांमाजी श्रेष्ठ। जो कवेश्वरांमध्यें वरिष्ठ।
जयाचें बोलणें पष्ट। निश्चयाचें ॥ १५ ॥

---

१ दुष्ट. २ विद्वानांनीं. ३ देही+अंत=देह्यांत. देहांत असणारा जो देही अंतरात्मा–मीपण–त्याचा नाश होईपर्यंत केलेल्या तपानें.

जो निष्ठावंतांचें मंडण । रघुनाथभक्तांचें भूषण ।
ज्याची धारणा असाधारण। साधकां सदृढ करी ।। १६
धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर । समर्थाचा कवेश्वर ।
तयासी माझा नमस्कार । साष्टांगभावें ।। १७ ।।
वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता। तरी आम्हांसी कैंची
रामकथा। ह्मणोनिया समर्था। काय ह्मणोनी वर्णावें।।१८
रघुनाथकीर्ति प्रगट केली। तेणें तयाची महिमा वाढली
भक्तमंडळी सुखी जाली । श्रवणमात्रें ।। १९ ।।
आपुला काळ सार्थक केला। रघुनाथकीर्तीमधें बुडाला।
भूमंडळीं उधरिला । बहुत लोक ।। २० ।।
रघुनाथभक्त थोरथोर । महिमा जयांचा अपार ।
त्या समस्तांचा किंकर । रामदास ह्मणे ।। २१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वाल्मीकस्तवन-
निरूपणनाम समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

धन्य धन्य हा सूर्यवौंश । सकळ वौंशामधें विशेष ।
मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ।। १ ।।
सोमाअंगीं आहे लांछन । पक्षां येका होय क्षीण ।
रविकिर्ण फांकतां आपण । कळाहीन होये ।। २ ।।
याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे ।
जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रांसी ।। ३ ।।
नाना धर्म नाना कर्में। उत्तमें मध्यमें अधमें ।
सुगमें दुर्गमें नित्य नेमें। सृष्टीमधें चालती ।। ४ ।।

वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें ।
संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येंविण बापुडीं ॥ ५ ॥
नाना योग नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें ।
जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥ ६ ॥
प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणीयेक ।
दिवसेंविण निरार्थक । सार्थक नव्हे ॥ ७ ॥
सूर्याचें अधिष्ठान डोळे । डोळे नसतां सर्व आंधळे ।
याकारणें कांहींच न चले । सूर्येंविण ॥ ८ ॥
म्हणाल अंध कवित्वें करिती । तरी हेही सूर्याचीच गती
थंड जालियां आपुली मती । मग मतिप्रकाश कैंचा ॥ ९
उष्ण प्रकाश तो सूर्याचा । शीत प्रकाश तो चंद्राचा ।
उष्णत्व नस्तां देह्याचा । घात होये ॥ १० ॥
याकारणें सूर्येंविण । सहसा न चले कारण ।
श्रोते तुम्ही विचक्षण । शोधून पाहा ॥ ११ ॥
हरिहरांच्या अवतारमूर्ती । शिवशक्तीच्या अनंत वेक्ती
यापूर्वीं होता गभस्ती । आतांहि आहे ॥ १२ ॥
जितुके संसारासी आले । तितुके सूर्याखालें वर्तले ।
अंतीं देहे त्यागुन गेले । प्रभाकरादेखतां ॥ १३ ॥
चंद्र ऐलीकडे जाला । क्षीरसागरीं मथून काढिला ।
चौदा रत्नांमधें आला । बंधु लक्षुमीचा ॥ १४ ॥
विश्वचक्षु हा भास्कर । ऐसें जाणती लाहानथोर ।
याकारणें दिवाकर । श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ॥ १५ ॥
अपार नभमार्ग क्रमणें । ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें ।
या लोकोपकाराकारणें । आज्ञा समर्थाची ॥ १६ ॥
दिवस नस्तां अंधकार । सर्वांसी नकळे सारासार ।

दिवसेंविण तश्कर। कां दिवाभीत पक्षी ॥ १७ ॥
सूर्यापुढें आणिक दुसरें। कोण आणावें सामोरें।
तेजोरासी निर्धारें। उपमेरहित ॥ १८ ॥
ऐसा हा सविता सकळांचा। पूर्वज होय रघुनाथाचा।
अगाध महिमा मानवी वाचा। काये ह्मणोनी वर्णावी ॥
रघुनाथवौंश पूर्वापर। येकाहूनि येक थोर।
मज मतिमंदास हा विचार। काये कळे ॥ २० ॥
रघुनाथाचा समुदाव। तेथें गुंतला अंतर्भाव।
ह्मणौनि वर्णितां महत्व। वाग्दुर्बळ मी ॥ २१ ॥
सकळ दोषाचा परिहार। करितां सूर्यास नमस्कार।
स्फूर्ति वाढे निरंतर। सूर्यदर्शन घेतां ॥ २२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूर्यस्तवननिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हे वसुमती। इचा महिमा सांगों किती।
प्राणीमात्र तितुके राहाती। तिच्या आधारें ॥ १ ॥
अंतरीक्ष राहाती जीव। तोहि पृथ्वीचा स्वभाव।
देहे जड नस्तां जीव। कैसे तगती ॥ २ ॥
जाळिती पोळिती कुदळिती। नांगरिती उकरिती खाणती
मळ मूत्र तिजवरी करिती। आणी वमन ॥ ३ ॥
नासकें कुजकें जर्जर। पृथ्वीविण कैंची थार।
देह्यांतकाळीं शरीर। तिजवरी पडे ॥ ४ ॥
बरें वाईट सकळ कांहीं। पृथ्वीविण थार नाहीं।

नाना धातु द्रव्य तेंही । भूमीचे पोटीं ।। ५ ।।
येकास येक संव्हारिती । प्राणी भूमीवरी असती ।
भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ।। ६ ।।
गड कोट पुरें पट्टणें । नाना देश कळती अटणें[1] ।
देव दानव मानव राहाणें । पृथ्वीवरी ।। ७ ।।
नाना रत्नें हिरे परीस । नाना धातु द्रव्यांश ।
गुप्त प्रगट कराव्यास । पृथ्वीविण नाहीं ।। ८ ।।
मेरुमांदार हिमाचळ । नाना अष्टकुळाचळ[2] ।
नाना पक्षी मछ व्याळ । भूमंडळीं ।। ९ ।।
नाना समुद्रापैलीकडे । भोवतें आवर्णोदका कडे ।
असंभाव्य तुटले कडे । भूमंडळाचे ।। १० ।।
त्यामधें गुप्त विवरें । लाहानथोरें अपारें ।
तेथें निबिड अंधकारें । वस्ती कीजे ।। ११ ।।
आवर्णोदक तें अपार । त्याचा कोण जाणे पार ।
उदंड दाटले जळचर । असंभाव्य मोठे ।। १२ ।।
त्या जीवनास आधार पवन । निबिड दाट आणी घन
फुटों शकेना जीवन । कोणेकडे ।। १३ ।।
त्या प्रभंजनासी आधार । कठीणपणें[3] अहंकार ।
ऐसा त्या भूगोळाचा पार । कोण जाणे ।। १४ ।।
नाना पदार्थांच्या खाणी । धातुरत्नाच्या दाटणी ।
कल्पतरु चिंतामणी । अमृतकुंडें ।। १५ ।।
नाना दीपें[4] नाना खंडें । वसती उद्वसें उदंडें ।

---

१ पर्यटनानें. २ आठ पर्वत – नील, निषध, विंध्य, माल्यवान्, मलय, गंधमादन, हेमकूट व हिमालय. ३ अज्ञानरूपी काठिण्यानें. ४ द्वीपें.

तेथें नाना जीवनाचीं बंडें । वेगळालीं ॥ १६ ॥
मेरुभोंवते कडे कापले । असंभाव्य कडोसें[1] पडिलें ।
निबिड तरु लागले । नाना जिनसी ॥ १७ ॥
त्यासन्निध लोकालोक । जेथें सूर्याचें फिरे चाक ।
चंद्राद्रि द्रोणाद्रि मैनाक । साहां गिरी ॥ १८ ॥
नाना देशीं पाषाणभेद । नाना जिनसी मृत्तिकाभेद ।
नाना विभूति छंद बंद । नाना खाणी ॥ १९ ॥
बहुरत्न हे वसुंदरा । ऐसा पदार्थ कैंचा दुसरा ।
अफाट पडिलें सैरावैरा । जिकडे तिकडे ॥ २० ॥
अवघी पृथ्वी फिरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।
दुजी तुळणा न साहे । धरणीविषीं ॥ २१ ॥
नाना वल्ली नाना पिकें । देसोदेसीं अनेकें ।
पाहों जातां सारिख्या सारिखें । येकहि नाहीं ॥ २२ ॥
स्वर्ग मृत्य आणि पाताळें । अपूर्व रचिलीं तीन ताळें ।
पाताळलोकीं साहां व्याळें । वस्ती कीजे ॥ २३ ॥
नाना वल्ली बीजांची खाणी । ते हे विशाळ धरणी ।
अभिनव कर्त्याची करणी । होऊन गेली ॥ २४ ॥
गड कोठ नाना नगरें । पुरें पट्टणें मनोहरें ।
सकळां ठाइं जगदेश्वरें । वस्ती कीजे ॥ २५ ॥
साहां बळी होऊन गेले । पृथ्वीवरी चौताळले ।
सामर्थ्यें निराळे राहिले । हें तों घडेना ॥ २६ ॥
असंभाव्य हे जगती । जीव कितीयेक जाती ।
नाना अवतारपंगती । भूमंडळावरी ॥ २७ ॥

---

१ डोंगरांची पडलेली छायाकृति.

सध्यां रोकडें प्रमाण । कांहीं करावा नलगे अनुमान
नाना प्रकारीचें जीवन । पृथ्वीचेनि आधारें ॥ २८ ॥
कित्तेक भूमी माझी ह्मणती । सेवटीं आपणचि मरोन
जाती । कित्तेक काळ होतां जगती । जैसी तैसी ॥ २९
ऐसा पृथ्वीचा महिमा । दुसरी काये द्यावी उपमा ।
ब्रह्मादिकांपासुनी आम्हां । आश्चर्योचि आहे ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पृथ्वीस्तवननिरूपण-
नाम समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

आतां सकळांचें जन्मस्थान । सकळ जीवांचें जीवन ।
जयास आपोनारायेण । ऐसें बोलिजे ॥ १ ॥
पृथ्वीस आधार आवर्णोदक । सप्तसिंधूचें सिंधोदक ।
नाना मेघींचें मेघोदक । भूमंडळीं चालिलें ॥ २ ॥
नाना नद्या नाना देसीं । वाहात मिळाल्या सागरासी ।
लाहानथोर पुण्यरासी । अगाध महिमे ॥ ३ ॥
नद्या पर्वतींहून कोंसळल्या । नाना सांकडीमधें रिचवल्या
धबाबां खळाळां चालिल्या । असंभाव्य ॥ ४ ॥
कूप बावी सरोवरें । उदंड तळीं थोरथोरें ।
निर्मळें उचंबळती नीरें । नाना देसीं ॥ ५ ॥
गायेमुखें पाट जाती । नाना कालवे वाहाती ।
नाना झऱ्या झिरपती । झरती नीरें ॥ ६ ॥
डुरें[1] विहीरे पाझर । पर्वत फुटोन वाहे नीर ।

---

१ डहुरे; शेवड्या.

ऐसे उदकाचे प्रकार । भूमंडळीं ।। ७ ।।
जितुके गिरी तितुक्या धारा । कोंसळती भयंकरा ।
पाभळ[1] वाहाळा[2] अपारा । उकळ्या[3] सांडिती ।। ८ ।।
भूमंडळीचें जळ आघवें । किती ह्मणोनी सांगावें ।
नाना कारंजीं आणावें । बांधोनी पाणी ।। ९ ।।
डोहो डवकें खबाडीं[4] टांकीं । नाना गिरिकंदरीं अनेकीं ।
नाना जळें नाना लोकीं । वेगळालीं ।। १० ।।
तीर्थें येकाहून येक । माहांपवित्र पुण्यदायक ।
अगाध महिमा शास्त्रकारक । बोलोनि गेले ।। ११ ।।
नाना तीर्थांचीं पुण्योदकें । नाना स्थळोस्थळीं सीतळो-
दकें । तैसींच नाना उष्णोदकें । ठाईं ठाईं ।। १२ ।।
नाना वल्लीमधें जीवन । नाना फळीं फुलीं जीवन ।
नाना कंदीं मुळीं जीवन । गुणकारकें ।। १३ ।।
क्षारोदकें सिधोदकें । विषोदकें पीयूषोदकें ।
नाना स्थळांतरीं उदकें । नाना गुणाचीं ।। १४ ।।
नाना युक्षदंडाचे रस । नाना फळांचे नाना रस ।
नाना प्रकारीचे गोरस । मद पारा गुळत्र[5] ।। १५ ।।
नाना मुक्तांफळांचें पाणी । नाना रत्नीं तळपे पाणी ।
नाना शस्त्रांमधें पाणी । नाना गुणाचें ।। १६ ।।
शुक्लीत[6] श्रोणीत[7] लाळ मूत्र स्वेद[8] । नाना उदकाचे
नाना भेद । विवरोन पाहतां विशद । होत जातें ।। १७
उदकाचे देह केवळ । उदकाचेंचि भूमंडळ ।

---

१ झरा. २ ओहोळ. ३ फवारे. ४ लहान टांकीं. ५ गुळत्रय—राब, काकवी व गुळवणी. ६ वीर्य. ७ रक्त. ८ घाम.

चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ । उदकाकरितां ॥ १८ ॥
क्षारसिंधु क्षीरसिंधु । सुरासिंधु आज्यसिंधु ।
दधिसिंधु युक्षरससिंधु । शुद्ध सिंधु उदकाचा ॥ १९ ॥
ऐसें उदक विस्तारलें । मुळापासून सेवटा आलें ।
मधेंहि ठाईं ठाईं उमटलें । ठाईं ठाईं गुप्त ॥ २० ॥
जे जे बीजीं मिश्रित जालें । तों तों स्वाद घेऊन उठिलें
उसामधें गोडीस आलें । परम सुंदर ॥ २१ ॥
उदकाचें बांधा हें शरीर । उदकचि पाहिजे तदनंतर ।
उदकाचा उत्पत्तिविस्तार । किती ह्मणोनि सांगावा ॥ २२
उदक तारक उदक मारक । उदक नाना सौख्यदायेक ।
पाहातां उदकाचा विवेक । अलोलीक आहे ॥ २३ ॥
भूमंडळीं धांवे नीर । नाना ध्वनी त्या सुंदर ।
धबाबां धबाबां थोर । रिचवती धारा ॥ २४ ॥
ठाईं ठाईं डोहो तुंबती । विशाळ तळीं डबाबिती ।
चबाबिती थबाबिती । कालवे पाट ॥ २५ ॥
येकी पालथ्यां[1] गंगा वाहाती । उदकें सन्निधचि असती
खळाळां झरे वाहाती । भूमीचे पोटीं ॥ २६ ॥
भूमीगर्भीं डोहो भरले । कोण्ही देखिले ना ऐकिले ।
ठाईं ठाईं झोवीरे[2] जाले । विदुल्यतांचे[3] ॥ २७ ॥
पृथ्वीतळीं पाणी भरलें । पृथ्वीमधें पाणी खेळे ।
पृथ्वीवरी प्रगटलें । उदंड पाणी ॥ २८ ॥
स्वर्गमृत्यपाताळीं । येक[4] नदी तीन ताळीं ।
मेघोदक अंतराळीं । वृष्टी करी ॥ २९ ॥

---

१ गुप्त, फल्गुसारख्या. २ झरे. ३ विद्युल्लतेसारखे चकचकीत; निर्मल. ४ भागीरथी; माया.

पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ दहन ।
दहनाचें मूळ पवन । थोराहून थोर ॥ ३० ॥
त्याहून थोर परमेश्वर । महद्भूतांचा विचार ।
त्याहून थोर परात्पर । परब्रह्म जाणावें ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आपनिरूपणनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा श्वशुरु[1] ।
विश्वव्यापक विश्वंभरु । पिता जानकीचा ॥ १ ॥
ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळदाता ।
तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥ २ ॥
नाना वर्ण नाना भेद । जीवनमात्रांस अभेद ।
अभेद आणी परम शुध । ब्रह्मादिकांसी ॥ ३ ॥
अग्नीकरितां[2] सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।
अग्नीकरितां सकळ ज्याले[3] । लाहानथोर ॥ ४ ॥
अग्नीनें आळलें[4] भूमंडळ । लोकांस राहाव्या जालें स्थळ
दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥ ५ ॥
पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनीं ।

---

१ खरी सीता अपहरणापूर्वीच अग्नींत ठेविली होती, ती अग्निदिव्याच्या वेळीं परत मिळाली असा अध्यातमरामायणांत उल्लेख आहे. त्यामुळें अग्नि हा सीतेचा पिता व श्रीरामाचा सासरा होय. २ अग्नि आहे म्हणून. ३ जिआले; जगले. ४ पाणी शोषून घट्ट केलें.

अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥ ६ ॥
अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणीयेक ।
उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥ ७ ॥
आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।
ऐसा हा अनुभव येतो । प्राणिमात्रांसी ॥ ८ ॥
असतां अग्नीचें बळ । शत्रु जिंके तात्काळ ।
अग्नी आहे तावत्काळ । जिणें आहे ॥ ९ ॥
नाना रस निर्माण जाले । अग्नीकरितां निपजले ।
माहांरोगी आरोग्य जाले । निमिषमात्रें ॥ १० ॥
सूर्य सकळांहून विशेष । सूर्याउपरी अग्नीप्रकाश ।
रात्रभागीं लोक अग्नीस । साहें[1] करिती ॥ ११ ॥
अंत्यजगृहींचा अग्नी आणिला । त्यास दोष नाहीं बोलिला । सकळां गृहीं पवित्र जाला । वैश्वानरु ॥१२
अग्नीहोत्र नाना याग । अग्नीकरितां होती सांग ।
अग्नी तृप्त होतां मग । सुप्रसन्न होतो ॥ १३ ॥
देव दानव मानव । अग्नीकरितां चाले सर्व ।
सकळ जनासी उपाव । अग्नी आहे ॥ १४ ॥
लग्नें करिती थोर थोर । नाना दारूचा प्रकार ।
भूमंडळीं यात्रा थोर । दारूनें शोभती ॥ १५ ॥
नाना लोक रोगी होती । उष्ण औषधें सेविती ।
तेणें लोक आरोग्य होती । वन्हीकरितां ॥ १६ ॥
ब्राह्मणास तनुमनु । सूर्यदेव हुताशनु ।
येतद्विषईं अनुमानु । कांहींच नाहीं ॥ १७ ॥

---

१ साहय्यभूत; मदतकर्ता.

लोकामध्यें जठरानळु । सागरीं आहे वडवानळु ।
भूगोळाबाहेर आवर्णानळु । शिवनेत्रीं विदुल्यता ॥ १८
कुपीपासून[1] अग्नी होतो । उंचदर्पणीं अग्नी निघतो ।
काष्ठमथनीं प्रगटतो । चकमकेनें ॥ १९ ॥
अग्नी सकळां ठाईं आहे । कठीण घिसणीं प्रगट होये ।
आग्यासर्पें[2] दग्ध होये । गिरीकंदरें ॥ २० ॥
अग्नीकरितां नाना उपाये । अग्नीकरितां नाना अपाय ।
विवेकेंविण सकळ होये । निरार्थक ॥ २१ ॥
भूमंडळीं लाहानथोर । सकळांस वन्हीचा आधार ।
अग्नीमुखें परमेश्वर । संतुष्ट होये ॥ २२ ॥
ऐसा अग्नीचा महिमा । बोलिजे तितुकी उणी उपमा ।
उत्तरोत्तर अगाध महिमा । अग्नीपुरुषाचा ॥ २३ ॥
जीत असतां सुखी करी । मेल्यां प्रेत भस्म करी ।
सर्वभक्षकु त्याची थोरी । काये म्हणोनी सांगावी ॥ २४
सकळ सृष्टीचा संव्हार । प्रळय करी वैश्वानर ।
वैश्वानरें पदार्थमात्र । कांहींच उरेना ॥ २५ ॥
नाना होम उदंड करिती । घरोघरीं वैशदेव[3] चालती ।
नाना क्षेत्रीं दीप जळती । देवापासीं ॥ २६ ॥
दीपाराधनें निलांजने । देव वोवाळिजे जनें ।
खरें खोटें निवडणें । दिव्य[4] होतां ॥ २७ ॥
अष्टधा प्रकुर्ती[5] लोक तिन्ही सकळ व्यापून राहिला वन्ही
अगाध महिमा वदनीं । किती म्हणोनी बोलावा ॥ २८ ॥

---

१ कांचेच्या भिंगापासून. २ मुखांतून ज्वाला काढणाऱ्या सर्पामुळें. ३ वैश्वदेव. ४ अग्नीमुळें भाजल्यास खोटें, अन्यथा खरें असा परीक्षेचा प्रकार. ५ प्रकृति.

चयारी श्रृंगें त्रिपदीं जात । दोनी शिरें सप्त हात ।
ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ । प्रचितीविण[1] ।। २९ ।।
ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती । तो मी बोलिलों येथामती ।
न्यून्यपूर्ण क्षमा श्रोतीं । केलें पाहिजे ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अग्नीनिरूपणनाम
समास पंचम ।। ५ ।।

।। श्रीराम ।।

धन्य धन्य हा वायदेव । याचा विचित्र स्वभाव ।
वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ।। १ ।।
वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ।। २ ।।
चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणि आकोचन ।
प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ।। ३ ।।
नाग कूर्म कर्कश[2] वायो । देवदत्त धनंजयो ।
ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ।। ४ ।।
वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
तेथुनी पिंडीं प्रगटला । नाना गुणें ।। ५ ।।
स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ।। ६ ।।
नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें ।
वनचरें जळचरें आनंदें । क्रीडा करिती ।। ७ ।।

---

१ हा प्रश्न आहे. अग्नीचें हें रूप अनुभवाशिवाय सांगितलें काय? २ कृकल. हे पांच उपप्राण आहेत.

त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ[1] अवघें चळे ।
उठती वन्हीचे उबाळे । वायोकरितां ॥ ८ ॥
वायो मेघाचें भरण भरी । सवेंच पिटून परतें सारी ।
वायो ऐसा कारबारी । दुसरा नाहीं ॥ ९ ॥
परी तें आत्मयाची सत्ता[2] । वर्ते शरीरीं तत्वतां ।
परी व्यापकपणें या समर्था । तुळणा नाहीं ॥ १० ॥
गिरीहून दाट फौजा । मेघ उठिले लोककाजा ।
गर्जगर्जों तडक विजा । वायोबळें ॥ ११ ॥
चंद्र सूर्य नक्षत्रमाळा । ग्रहमंडळें मेघमाळा ।
ये ब्रह्मांडीं नाना कळा । वायोकरितां ॥ १२ ॥
येकवटलें तें निवडेना । कालवलें तें वेगळें होयना ।
तैसें हे बेंचाड[3] नाना । केवी कळे ॥ १३ ॥
वायो सुटे सरारां । असंभाव्य पडती गारा ।
तैसे जीव हे नीरा- । सरिसे पडती ॥ १४ ॥
वायुरूपें कमळकळा[4] । तोचि आधार जळा ।
तया जळाच्या आधारें भूगोळा । शेषें धरिलें ॥ १५ ॥
शेषास पवनाचा आहार । आहारें फुगे शरीर ।
तंरी मग घेतला भार । भूमंडळाचा ॥ १६ ॥
माहांकूर्माचें शरीर भलें । नेणों ब्रह्मांड पालथें घातलें ।
येवढें शरीर तें राहिलें । वायोचेनी ॥ १७ ॥

---

१ पक्ष्यांचे समुदाय. २ शरिरांतील वायु हा अंतरात्म्याचे सत्तेंत, इच्छेनुसार, वागत असतो. परंतु बाहेरील व्यापक वायु स्वतंत्र असल्यानें त्याच्या सामर्थ्याला उपमाच नाहीं. ३ गुंता. ४ कमळाला जसा देंठाचा आधार तसा जल, भूगोल, शेष इत्यादिकांना वायूचा आधार.

वाराहें आपुलें दंतीं । पृथ्वी धरिली होती ।
तयाची येवढी शक्ती । वायुबळें ।। १८ ।।
ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । चौथा आपण जगदेश्वर ।
वायोस्वरूप विचार । विवेकी जाणती ।। १९ ।।
तेतिस कोटी सुरवर । अठ्यासी सहश्र[1] ऋषेश्वर ।
सिध[2] योगी भारेंभार । वायोकरितां ।। २० ।।
नव कोटी कात्यायणी । छेपन[3] कोटी च्यामुंडिणी ।
औट कोटी भूतखाणी । वायोरूपें ।। २१ ।।
भूतें देवतें नाना शक्ती । वायोरूप त्यांच्या वेक्ती ।
नाना जीव नेणों किती । भूमंडळीं ।। २२ ।।
पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला । बाहेर कंचुकास[4] गेला ।
सकळां ठाईं पुरवला । समर्थ वायु ।। २३ ।।
ऐसा हा समर्थ पवन । हनुमंत जयाचा नंदन ।
रघुनाथस्मरणीं तनमन । हनुमंताचें ।। २४ ।।
हनुमंत वायोचा प्रसीध[5] । पित्यापुत्रांस नाहीं भेद ।
ह्मणोनी दोघेहि अभेद । पुरुषार्थविषीं ।। २५ ।।
हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ । येणें गुणें हा समर्थ ।
प्राणेंविण सकळ वेर्थ । होत जातें ।। २६ ।।
मागें[6] मृत्य आला हनुमंता । तेव्हां वायो रोधला होता ।
सकळ देवांस आवस्ता । प्राणांत मांडलें ।। २७ ।।
देव सकळ मिळोन । केलें वायूचें स्तवन ।
वायो प्रसन्न होऊन । मोकळें केलें ।। २८ ।।

---

१ सहस्र. २ सिद्ध. ३ छप्पन. ४ बाहेरून आवरण करण्यास ५ प्रसिद्ध पुत्र. ६ सूर्यबिंब ग्रासण्याला गेला असतां इंद्राचें वज्र लागून मूर्च्छना आली तेव्हां.

ह्मणोनि प्रतापी थोर । हनुमंत ईश्वरी अवतार ।
याचा पुरुषार्थ सुरवर । पाहातचि राहिले ।। २९
देव कारागृहीं होते । हनुमंतें देखिलें अवचितें ।
संव्हार करूनी लंकेभोंवतें । विटंबून पाडिलें ।। ३० ।।
उसिणें[1] घेतलें देवाचें । मूळ शोधिलें राक्षसांचें ।
मोठें कौतुक पुछ्यकेताचें । आश्चीर्य वाटे ।। ३१ ।।
रावण होता सिंहच्यासनावरी । तेथें जाऊन ठोंसरे मारी
लंकेमधें निरोध्य करी । उदक कैंचें ।। ३२ ।।
देवास आधार वाटला । मोठा पुरुषार्थ देखिला ।
मनामधें रघुनाथाला । करुणा करिती ।। ३३ ।।
दैत्य आवघे संव्हारिले । देव तत्काळ सोडिले ।
प्राणीमात्र सुखी जाले । त्रयलोक्यवासी ।। ३४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे वायोस्तवननिरूपणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

पृथ्वीचें मूळ जीवन । जीवनाचें मूळ अग्न ।
अग्नीचें मूळ पवन । मागां निरोपिलें ।। १ ।।
आतां ऐका पवनाचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
अत्यंतचि चंचळ । सकळांमधें ।। २ ।।
तो येतो जातो दिसेना । स्थिर होऊन बैसेना ।
ज्याचें रूप अनुमानेना । वेदश्रुतींसीं ।। ३ ।।

---

१ देवांना दिलेल्या कष्टाचें उट्टें काढलें.

मुळीं[1] मुळींचें[2] स्फूर्ण । तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण ।
जगदेश्वरापासून त्रिगुण । पुढें जाले ।। ४ ।।
त्रिगुणापासून जालीं भूतें । पावलीं पष्ट दशेतें ।
त्या भूतांचें स्वरूप तें । विवेकें वोळखावें ।। ५ ।।
त्यामधें मुख्य आकाश । चौ भूतांमधें विशेष ।
याच्या प्रकाशें प्रकाश । सकळ कांहीं ।। ६ ।।
येक विष्णु महद्भूत । ऐसा भूतांचा संकेत ।
परंतु याची प्रचीत । पाहिली पाहिजे ।। ७ ।।
विस्तारें बोलिलीं भूतें । त्या भूतांमधें व्यापक तें ।
विवरोन पाहातां येतें । प्रत्ययासी ।। ८ ।।
आत्मयाच्या चपळपणापुढें । वायो तें किती बापुडें ।
आत्म्याचें चपळपण रोकडें । समजोन पाहावें ।। ९ ।।
आत्म्यावेगळें काम चालेना । आत्मा दिसेना ना आड-
ळेना । गुप्तरूपें विचार नाना । पाहोन सोडी ।। १० ।।
पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें । नाना शरीरीं विळासलें ।
विवेकी जनासी भासलें । जगदांतरीं ।। ११ ।।
आत्म्याविण देहे चालती । हें तों न घडे कल्पांतीं ।
अष्टधा प्रकुर्तीच्या[3] वेक्ती । रूपासी आल्या ।। १२ ।।
मुळापासून सेवटवरी । सकळ कांहीं आत्माच करी ।
आत्म्यापैलिकडे निर्विकारी । परब्रह्म तें ।। १३ ।।
आत्मा शरीरीं वर्ततो । इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो ।
नाना सुखदुःखें भोगितो । देह्यात्मयोगें[4] ।। १४ ।।
सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड । त्यामधें सप्तकंचुक पिंड ।

---

१ ब्रह्मींचें. २ आद्यस्फुरण. ३ प्रकृतीच्या. ४ देह व अंतरात्मा यांच्या संयोगामुळें.

त्या पिंडामधें आत्मा जाड[1]। विवेकें वोळखा ।। १५ ।।
शब्द ऐकोन समजतो । समजोन प्रत्योत्तर देतो ।
कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो । त्वचेमधें ।। १६ ।।
नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें । नाना पदार्थ परीक्षणें ।
उंच नीच समजणें । मनामधें ।। १७ ।।
क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी । कपटदृष्टी कृपादृष्टी ।
नाना प्रकारीच्या दृष्टी । भेद जाणें ।। १८ ।।
जिव्हेमधें नाना स्वाद । निवडूं जाणे भेदाभेद ।
जें जें जाणे तें तें विशद । करुनी बोले ।। १९ ।।
उत्तम अन्नाचे परिमळ । नाना सुगंध परिमळ ।
नाना फळांचे परिमळ । घ्राणइंद्रियें जाणे ।। २० ।।
जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें । पाणीइंद्रियें घेणें देणें ।
पादइंद्रियें येणें जाणें । सर्वकाळ ।। २१ ।।
शिस्नइंद्रियें सुरतभोग । गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग ।
मनेंकरूनी सकळ सांग । कल्पून पाहे ।। २२ ।।
ऐसे व्यापार परोपरी । त्रिभुवनीं येकलाचि करी ।
त्याची वर्णावया थोरी । दुसरा नाहीं ।। २३ ।।
त्याविण दुसरा कैंचा । जे महिमा सांगावा तयाचा ।
व्याप आटोप आत्मयाचा । न भूतो न भविष्यति ।। २४
चौदा विद्या चौसष्टी कळा । धूर्तपणाच्या नाना कळा ।
वेद शास्त्र पुराण जिव्हाळा । तेणेंविण कैंचा ।। २५ ।।
येहलोकींचा आचार । परलोकीं सारासारविचार ।
उभय लोकींचा निर्धार । आत्माच करी ।। २६ ।।

---

१ सर्वश्रेष्ठ.

नाना मतें नाना भेद । नाना संवाद वेवाद ।
नाना निश्चय भेदाभेद । आत्माच करी ।। २७ ।।
मुख्य तत्व विस्तारलें । तेणें तयास[1] रूप आणिलें ।
येणेंकरितां सार्थक जालें । सकळ कांहीं ।। २८ ।।
लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें । पुसणें सांगणें अर्थ करणें ।
गाणें वाजवणें नाचणें । आत्म्याचकरितां ।। २९ ।।
नाना सुखें आनंदतो । नाना दुःखें कष्टी होतो ।
देहे धरितो आणी सोडितो । नानाप्रकारें ।। ३० ।।
येकलाचि नाना देहे धरी । येकलाचि नटे परोपरीं ।
नट नाटयकळा कुसरी । त्याविण नाहीं ।। ३१ ।।
येकलाचि जाला बहुरूपी । बहुरूपी बहुसाक्षपी ।
बहुरूपें बहुप्रतापी । आणी लंडी ।। ३२ ।।
येकलाचि विस्तारला कैसा । पाहे बहुविध तमासा ।
दंपत्येंविण कैसा[2] । विस्तारला ।। ३३ ।।
स्त्रियांस पाहिजे पुरुष । पुरुषासी पाहिजे स्त्रीवेष ।
ऐसा आवडीचा संतोष । परस्परें ।। ३४ ।।
स्थूळाचें मूळ तें लिंग[3] । लिंगामधें[4] हे प्रसंग ।
येणेंप्रकारें जग । प्रत्यक्ष चाले ।। ३५ ।।
पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी होती उठाठेवी[5]
परी या सूक्ष्माची[6] गोवी । समजली पाहिजे ।। ३६ ।।
स्थूळाकरितां वाटे भेद । सूक्ष्मीं आवघेंचि अभेद ।

---

१ या सर्व सृष्टीच्या व्यापास. २ हा आश्चर्योद्गार आहे. ३ तक्ष्मदेह ४ सूक्ष्मदेहांतील वासनेमुळें गेल्या ओवींत सांगिसूलेला भेद निर्माण होतो. ५ व्यर्थ खटपट. पहा पुढें स. ८, ओ. २५ वी. ६ सूक्ष्मदेहांतील हा वासनेचा गुंता उलगडला पाहिजे.

एसें बोलणें निरुध[1] । प्रत्यया आलें ।। ३७ ।।
बायकोनें बायकोस भोगिलें । ऐसें नाहीं कीं घडलें ।
बायेकोस अंतरीं लागलें । ध्यान पुरुषाचें ।। ३८ ।।
स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु । ऐसा आहे हा समंधु ।
याकारणें सूक्ष्म संवादू । सुक्ष्मींच आहे ।। ३९ ।।
पुरुषइछेमधें[2] प्रकृति । प्रकृतीमधें पुरुषवेक्ती[3] ।
प्रकृतीपुरुष बोलती । येणें न्यायें ।। ४० ।।
पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें । प्रचीतीनें प्रचीतीस घ्यावें ।
उमजेना तरी उमजावें । विवरविवरों ।। ४१ ।।
द्वैतइछा होते मुळीं[4] । तरी ते आली भूमंडळीं ।
भूमंडळीं आणी मुळीं । रुजु पाहावें ।। ४२ ।।
येथें मोठा जाला साक्षेप । फिटला श्रोतयांचा आक्षेप ।
जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप । निवडोन गेलें ।। ४३ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे महद्‌भूतनिरूपणनाम
समास सप्तम ।। ७ ।।

।। श्रीराम ।।

नमूं गणपती मंगळमूर्ती । जयाचेनि मतिस्फूर्ति ।
लोक भजती स्तवन करिती । आत्मयाचें ।। १ ।।
नमूं वैखरी वागेश्वरी । अभ्यांतरीं प्रकाश करी ।
नाना भरोवरी विवरी । नाना विद्या ।। २ ।।

---

१ निश्चित. २ पुरुषाच्या ठिकाणीं जी इच्छा ती प्रकृति. ३ प्रकृतीच्या ठिकाणीं जी जाणीव–मीपणाची–तो पुरुष. ४ मूळमायेंतच; सर्वांच्या उगमांतच.

सकळ जनामधें नाम । रामनाम उत्तमोत्तम ।
श्रम जाउनी विश्राम । चंद्रमौळी पावला ।। ३ ।
नामाचा महिमा थोर । रूप कैसें उत्तरोत्तर ।
परात्पर परमेश्वर । त्रयलोक्यधर्ता ।। ४ ।।
आत्माराम चहुंकडे । लोक वावडे जिकडे तिकडे ।
देहे पडे मृत्य घडे । आत्मयाविण ।। ५ ।।
जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा । जगदात्मा विश्वात्मा गुप्तात्मा ।
आत्मा अंतरात्मा सूक्ष्मात्मा । देवदानवमानवीं ।। ६ ।।
सकळ मार्ग[1] चालती बोलती । अवतारपंगतीची गती ।
आत्म्याकरितां होत जाती । ब्रह्मादिक ।। ७ ।।
नादरूप जोतीरूप । साक्षरूप सत्तारूप ।
चैतन्यरूप सस्वरूप । द्रष्टारूप जाणिजे ।। ८ ।।
नरोत्तमु विरोत्तमु । पुरुषोत्तमु रघोत्तमु ।
सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु । त्रयलोक्यवासी ।। ९ ।।
नाना खटपट आणी चटपट । नाना लटपट आणी झटपट । आत्मा नस्तां सर्व सपाट । चहुंकडे ।। १० ।।
आत्म्याविण वेडें कुडें । आत्म्याविण मडें बापुडें ।
आत्म्याविण थडें[2] रोकडें । शरीराचें ।। ११ ।।
आत्मज्ञानी समजे मनीं । पाहे जनीं आत्मयालागुनी ।
भुवनीं अथवा त्रिभुवनीं । आत्म्याविणें वोस ।। १२ ।।
परम सुंदर आणी चतुर । जाणे सकळ सारासार ।
आत्म्याविण अंधकार । उभय लोकीं ।। १३ ।।

---

१ जन्ममृत्यूचा क्रम; व्यावहारिक मार्ग. २ थंडगार शव.

सर्वांगीं सिध सावध । नाना भेद नाना वेध ।
नाना खेद आणी आनंद । तेणेंचिकरितां ।। १४ ।।
रंक अथवा ब्रह्मादिक । येकचि चालवी अनेक ।
पाहावा नित्यानित्यविवेक । कोण्ही येकें ।। १५ ।।
ज्याचे घरीं पद्मिणी नारी । आत्मा तंवरी आवडी धरी ।
आत्मा गेलियां शरीरीं । तेज कैचें ।। १६ ।।
आत्मा दिसेना ना भासेना । बाह्याकारें अनुमानेना ।
नाना मनाच्या कल्पना । आत्मयाचेनि ।। १७ ।।
आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी ।आवघें ब्रह्मांड विवरी भरी
वासना भावना परोपरीं । किती ह्मणोनी सांगाव्या ।।१८
मनाच्या अनंत वृत्ती । अनंत कल्पना धरिती ।
अनंत प्राणी सांगों किती । अंतर त्यांचें ।। १९ ।।
अनंत राजकारणें धरणें । कुबुधी सुबुधी विवरणें ।
कळों नेदणें[1] चुकावणें । प्राणीमात्रांसी ।। २० ।।
येकास येक जपती टपती । येकास येक खपती लपती ।
शत्रुपणाची स्थिती गती । चहुंकडे ।। २१।।
पृथ्वीमधें परोपरीं । येकास येक सितरी[2] ।
कित्तेक भक्त परोपरीं । परोपकार करिती ।। २२ ।।
येक आत्मा अनंत भेद । देहेपरत्वें घेती स्वाद ।
आत्मा ठाईंचा अभेद । भेदहि धरी ।। २३ ।।
पुरुषास स्त्री पाहिजे । स्त्रीस पुरुष पाहिजे ।
नवरीस नवरी पाहिजे । हें तों घडेना ।। २४ ।।
पुरुषाचा जीव स्त्रियांची जीवी । ऐसी नाहीं उठाठेवी ।

---

१ न देणें. २ फसवी.

विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥ २५ ॥
ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर ।
पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥ २६ ॥
आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद ।
तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥ २७ ॥
सिंधु भूगर्भींचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें ।
आवर्णोदकाचीं जळचरें । अत्यंत मोठीं ॥ २८ ॥
सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना ।
मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥ २९ ॥
देह्यात्मयोग शोधून पाहिला । तेणें कांहीं अनुमानला ।
स्थूळ सूक्ष्माचा गलबला । गथागोवी ॥ ३० ॥
गथागोवी उगवाव्याकारणें । केलीं नाना निरूपणें ।
अंतरात्मा कृपाळुपणें । बहुतां मुखें बोलिला ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मारामनिरूपण-
नाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यास नाना उपासना ।
भावार्थें प्रवर्तले भजना । ठाईं ठाईं ॥ १ ॥
आपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें करिती ।
जे ते निर्गुण ह्मणती । उपासनेसी ॥ २ ॥
याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।
अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥ ३ ॥

निर्गुण[1] ह्मणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।
सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥ ४ ॥
सकळ जनासी मानावें तें । येका अंतरात्म्यास पावतें ।
अधिकारपरत्वें[2] तें । मान्य कीजे ॥ ५ ॥
श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।
तें पावे पानोपान । हे सध्या[3] प्रचिती ॥ ६ ॥
वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।
वरी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥ ७ ॥
थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंडचा पात्र कैसें न्यावें ।
याचा अभिप्राव देवें । मज निरोपावा ॥ ८ ॥
प्रजन्याचें उदक पडतें । तें तों मुळाकडे येतें ।
हातचि पावेना तेथें । काये करिती ॥ ९ ॥
सकळास मूळ सांपडे । ऐसें पुण्य कैंचें घडे ।
साधुजनाचें पवाडे । विवेकीं मन ॥ १० ॥
तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें[4]। जीवन घालितां कोठें पडे ।
ये गोष्टीचें सांकडें । कांहींच नाहीं ॥ ११ ॥
मागील आशंकेचें निर्शन । होतां जालें समाधान ।
आतां गुणास निर्गुण । कैसे म्हणती ॥ १२ ॥
चंचळपणें विकारलें । सगुण ऐसें बोलिलें ।
येर तें निर्गुण उरलें । गुणातीत ॥ १३ ॥

---

१ निर्गुण असें म्हणणें मायेमुळेंच शक्य होतें व ती बहुगुणी असल्यानें निर्गुणच बहुगुण आहे असें म्हटलें जातें. वास्तविकत: चंचल अंतरात्माच बहुगुणी आहे. २ आपल्या अधिकारानुरूप सर्वांचा अंतरात्मा एकच आहे कीं नाहीं हें पटेल. ३ सद्य; रोकडी. ४ या दृष्टांतावरून.

वक्ता म्हणे हा विचार । शोधून पाहावें सारासार ।
अंतरीं राहातां निर्धार । नांव[1] नाहीं ॥ १४ ॥
विवेकेंचि तो मुख्य राजा । आणी सेवकाचें नांव राजा ।
याचा विचार समजा । वेवाद खोटा ॥ १५ ॥
कल्पांतप्रळईं जें उरलें । तें निर्गुण ऐसें बोलिलें ।
येर ते अवघेंचि जालें । मायेमधें ॥ १६ ॥
सेना शाहार[2] बाजार । नाना यात्रा लाहानथोर ।
शब्द उठती अपार । कैसे निवडावे ॥ १७ ॥
काळामधें प्रज्यन्यकाळ । मध्यरात्रीं होतां निवळ ।
नाना जीव बोलती सकळ । कैसें निवडावें ॥ १८ ॥
नाना देश भाषा मतें । भूमंडळीं असंख्यातें ।
बहु ऋषी बहु मतें । कैसीं निवडावीं ॥ १९ ॥
वृष्टि होतांच अंकुर । सृष्टीवरी निघती अपार ।
नाना तरु लाहानथोर । कैसे निवडावे ॥ २० ॥
खेचरें भूचरें जळचरें । नाना प्रकारीचीं शरीरें ।
नाना रंग चित्रविचित्रें । कैसीं निवडावीं ॥ २१ ॥
कैसें दृश्य आकारलें । नानापरीं विकारलें ।
उदंडचि पैसावलें । कैसें निवडावें ॥ २२ ॥
पोकळीमधें गंधर्वनगरें । नाना रंग लाहानथोरें ।
बहु वेक्ति बहु प्रकारें । कैसीं निवडावीं ॥ २३ ॥
दिवसरजनीचे प्रकार । चांदिणें आणी अंधकार ।
विचार आणि अविचार । कैसा निवडावा ॥ २४ ॥

---

१ 'निर्गुण' असें नावहि मग उरत नाहीं. २ शहर.

विचार आणी आठवण । नेमस्त आणी बाष्कळपण ।
प्रचित आणी अनुमान । येणें रीती ।। २५ ।।
न्याय आणी अन्याय । होय आणी न होये ।
विवेकेंविण काये । उमजों जाणे ।। २६ ।।
कार्यकर्ता आणी निकामी । शूर आणी कुकर्मी ।
धर्मी आणी अधर्मी । कळला पाहिजे ।। २७ ।।
धनाढ्य आणी दिवाळखोर । साव आणी तस्कर ।
खरें खोटें हा विचार । कळला पाहिजे ।। २८ ।।
वरिष्ठ आणी कनिष्ठ । भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ ।
सारासारविचार पष्ट । कळला पाहिजे ।। २९ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नानाउपासनानिरूपण-

नाम समास नवम ।। ९ ।।

।। श्रीराम ।।

पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची लगबग ।
पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ।। १ ।।
श्रोता वक्तयास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले ।
आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ।। २ ।।
अंतरात्मा पांचवें भूत । त्रिगुण त्याचें अंगभूत ।
सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ।। ३ ।।
भूत ह्मणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत आलें ।
इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचें ।। ४ ।।

भूतांवेगळें कांहीं नाहीं । भूतजात[1] हें सर्वही ।
येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥ ५ ॥
आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे अग्न ।
अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥ ६ ॥
जीवन आवघें डबाबिलें । तें रविमंडळें आळलें ।
वन्हीवायोचेन जालें । भूमंडळ ॥ ७ ॥
वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता ।
ते सीतळतेमधें उष्णता । येणें न्यायें ॥ ८ ॥
आवघें वर्मासी वर्म केलें । तरीच येवढें फांपावलें ।
देहेमात्र तितुकें जालें । वर्माकरितां ॥ ९ ॥
आवघें सीतळचि असतें । तरी प्राणीमात्र मरोनी जाते ।
आवघ्या उष्णेंचि करपतें । सकळ कांहीं ॥ १० ॥
भूमंडळ आळोन गोठलें । तें रविकिर्णें वाळोन गेलें ।
मग सहजचि देवें रचिलें । उपायासी ॥ ११ ॥
ह्मणोनी केला प्रज्यन्यकाळ । थंड जालें भूमंडळ ।
पुढें उष्ण कांहीं सीतळ । सीतकाळ जाणावा ॥ १२ ॥
सीतकाळें कष्टले लोक । कर्पोन गेले वृक्षादिक ।
ह्मणोन पुढें कौतुक । उष्णकाळाचें ॥ १३ ॥
त्याहिमधें प्रातःकाळ । माध्यानकाळ सायंकाळ ।
सीतकाळ उष्णकाळ । निर्माण केले ॥ १४ ॥
ऐसें येकामागें येक केलें । विलेनें[2] नेमस्त लाविलें ।
येणेंकरितां जगले । प्राणीमात्र ॥ १५ ॥
नाना रसें रोग कठीण । ह्मणोनी औषधी केल्या निर्माण ।

---

१ पांचभौतिक. २ विल्हेवारीनें; क्रमानें.

परंतु सृष्टीचें विवरण । कळलें पाहिजे ।। १६ ।।
देहेमूळ रक्त रेत । त्या आपाचे होती दांत ।
ऐसीच भूमंडळीं प्रचित । नाना रत्नांची ।। १७ ।।
सकळांसी मूळ जीवन बांधा । जीवनें चाले सकळ धंदा ।
जीवनेंविण हरिगोविंदा[1] । प्राणी कैंचे ।। १८ ।।
जीवनाचें मुक्ताफळ[2] । शुक्रासारिखें सुढाळ[3] ।
हिरे माणिके इंद्रनीळ । ते जळें जाले ।। १९ ।।
महिमा कोणाचा सांगावा । जाला कर्दमुचि आघवा ।
वेगवेगळु निवडावा । कोण्या प्रकारें ।। २० ।।
परंतु बोलिले कांहींयेक । मनास कळावया विवेक ।
जनांमधें तार्किक लोक । समजती आघवें ।। २१ ।।
आवघें समजलें हें घडेना । शास्त्रांशास्त्रांसी पडेना[4] ।
अनुमानें निश्चय होयेना । कांहींयेक ।। २२ ।।
अगाध गुण भगवंताचे । शेष वर्णूं न शके वाचे ।
वेदविधी तेहि काचे[5] । देवेंविण ।। २३ ।।
आत्माराम सकळां पाळी । आवघें त्रयलोक्य सांभाळी ।
तया येकेंविण धुळी । होये सर्वत्रांची ।। २४ ।।
जेथें आत्माराम नाहीं । तेथें उरों न शके कांहीं ।
त्रयलोकीचे प्राणी सर्वही । प्रेतरूपी ।। २५ ।।
आत्मा नस्तां येती मरणें । आत्म्याविण कैंचें जिणें ।
बरा विवेक समजणें । अंतर्यामीं ।। २६ ।।

---

१ हा उद्गार सर्वनाशदर्शक आहे. पाण्याविना सर्वनाश होईल मग प्राणी कसे उरणार? २ मोती – पाण्यामुळें होतें. ३ तेजस्वी –शुक्राच्या चांदणीसारखें. ४ मतैक्य होईना. ५ कच्चे; व्यर्थ.

समजणें जें विवेकाचें । तेंहि आत्म्याविण कैंचें ।
कोणीयेकें जगदीशाचें । भजन करावें ।। २७ ।।
उपासना प्रगट जाली । तरी हे विचारणा कळली ।
याकारणें पाहिजे केली । विचारणा देवाची ।। २८ ।।
उपासनेचा[1] मोठा आश्रयो । उपासनेविण निराश्रयो ।
उदंड केलें तरी तो जयो । प्राप्त नाहीं ।। २९ ।।
समर्थाची नाहीं पाठी । तयास भलताच कुटी ।
याकारणें उठाउठी । भजन करावें ।। ३० ।।
भजन साधन अभ्यास । येणें पाविजे परलोकास ।
दास म्हणे हा विश्वास । धरिला पाहिजे ।। ३१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणभूतनिरूपणनाम समास दशम ।। १० ।।

।। प्रकृतिपुरुष नाम दशक सप्तदश ।।१७।।

।। श्रीराम ।।

निश्चळ ब्रह्मीं चंचळ आत्मा। सकळां पर जो परमात्मा।
चैतन्य साक्षी ज्ञानात्मा । षड्गुणैश्वरु ।। १ ।।

---

१ साधकाला या उपासनेचा मोठा आधार असतो. अंतरात्म्याच्या ज्ञानाशिवाय इतर यज्ञयागादि उदंड खटपटी केल्या तरी त्या सर्व फुकट होत, त्यांनीं ह्या भ्रमसागराला जिंकतां येणार नाहीं. अथवा देवाच्या कृपेशिवाय, उदंड कष्ट केले तरी कार्यांत यश येणार नाही. कृपा उपासनेनें प्राप्त होते. म्हणून उपासना हाच कार्यकर्त्यांचा मुख्य आधार होय.

सकळ जगाचा ईश्वरु । ह्मणौन नामें जगदेश्वरु ।
तयापासून विस्तारु । विस्तारला ॥ २ ॥
शिवशक्ति जगदेश्वरी । प्रकृतिपुरुष परमेश्वरी ।
मूळमाया गुणेश्वरी । गुणक्षोभिणी ॥ ३ ॥
क्षेत्रज्ञ द्रष्टा कूटस्त साक्षी । अंतरात्मा सर्वलक्षी ।
शुद्धसत्व महत्तत्त्व परीक्षी । जाणता साधु ॥ ४ ॥
ब्रह्मा विष्णु महेश्वरु । नाना पिंडीं जीवेश्वरु ।
त्यास भासती[1] प्राणीमात्र । लाहानथोर ॥ ५ ॥
देहदेउळामधें बैसला । न भजतां मारितो देहाला ।
ह्मणौनि त्याच्या भेणें तयाला । भजती लोक ॥ ६ ॥
जे वेळेसी भजन चुकलें । तें तें तेव्हां पछ्याडिलें ।
आवडीनें भजों लागले । सकळ लोक ॥ ७ ॥
जें जें जेव्हां आक्षेपिलें[2] । तें तें तत्काळचि दिधलें ।
त्रैलोक्य भजों लागलें । येणें प्रकारें ॥ ८ ॥
पांचा विषयांचा नैव्यद्य[3] । जेव्हां पाहिजे तेव्हां सिद्ध ।
ऐसें न करितां सद्य । रोग होती ॥ ९ ॥
जेणें काळें नैव्यद्य पावेना । तेणें काळें देव राहेना ।
भाग्य वैभव पदार्थ नाना । सांडून[4] जातो ॥ १० ॥
जातो तो कळों देईना । कोणास ठाउकें होयेना ।
देवेंविण अनुमानेना । कोणास देव ॥ ११ ॥
देव पाहावयाकारणें । देउळें लागती पाहाणें ।
कोठें तरी देउळाच्या गुणें । देव प्रगटे ॥ १२ ॥

---

१ भासतात; तो जाणतो. २ अपेक्षिलें; मागितलें. ३ निवेदनास. योग्य तो नैवेद्य; अर्पण करण्याचे पदार्थ. ४ देहत्याग करतो; मरतो.

देउळें ह्मणिजे नाना शरीरें । तेथें राहिजे जीवेश्वरें ।
नाना शरीरें नाना प्रकारें । अनंतभेदें ॥ १३ ॥
चालतीं बोलतीं देउळें । त्यामधें राहिजे राउळ[1] ।
जितुकीं देउळें तितुकीं सकळें । कळलीं पाहिजे ॥ १४ ॥
मछ कूर्म वाराह देउळें । भूगोल धरिला सर्वकाळें ।
कराळें विक्राळें निर्मळें । कितियेक ॥ १५ ॥
कित्येक[2] देउळीं सौख्य पाहे । भरतां आवघें सिंध आहे ।
परी तें सर्वकाळ न राहे । अशाश्वत ॥ १६ ॥
अशाश्वताचा मस्तकमणी[3] । जयाची येवढी करणी ।
दिसेना तरी काये जालें धनी । तयासीच ह्मणावें ॥ १७
उद्भवोन्मुख[4] होतां अभेद । विमुख[5] होतां उदंड खेद ।
ऐसा अधोर्ध्व[6] संवाद । होत जातो ॥ १८ ॥
सकळांचें मूळ दिसेना । भव्य भारी आणी भासेना ।
निमिष्य येक वसेना । येके ठाईं ॥ १९ ॥
ऐसा अगाध परमात्मा । कोण जाणे त्याचा महिमा ।
तुझी लीळा सर्वोत्तमा । तूंच जाणसी ॥ २० ॥
संसारा आलियाचें सार्थक । जेथें नित्यानित्यविवेक ।
येहलोक आणि परलोक । दोनी साधिले ॥ २१ ॥

---

१ रायाने; अंतरात्म्यानें. २ कित्येक देहांत जन्मतःच सुख असतें व पुढेंहि कांहीं काळ सुखाचा समुद्र उभरून आल्यानें असे लोक मस्त-सिंध-होतात; परंतु हे सुख शाश्वत टिकणारें असत नाहीं. ३ अंतरात्मा. ४ उद्भवाकडे - अंतरात्म्याकडे लक्ष गेल्यानें सर्व भेद मावळतो. ५ विषयांकडे लक्ष गेल्यानें भेद निर्माण होऊन खेद होतो. ६ विषयांकडे - अध व अंतरात्म्याकडे-ऊर्ध्व असा खालींवर होण्याचा नित्यक्रम चालू असतो.

मननसीळ लोकांपासीं। अखंड देव आर्हिनिशीं[1]।
पाहातां त्यांच्या पूर्वसंचितासी। जोडा नाहीं ॥ २२ ॥
अखंड[2] योग ह्मणोनि योगी। योग नाहीं तो वियोगी।
वियोगी तोहि योगी। योगबळें ॥ २३ ॥
भल्यांची महिमा ऐसी। जे सन्मार्ग लावी लोकांसी।
पोहणार असतां बुडतयासी। बुडों नेदावें ॥ २४ ॥
स्थूळसूक्ष्मतत्वझाडा। पिंडब्रह्मांडाचा निवाडा।
प्रचित पाहे ऐसा थोडा। भूमंडळीं ॥ २५ ॥
वेदांतीचें पंचिकर्ण। अखंड तयाचें विवर्ण।
माहांवाक्यें अंतःकरण। रहस्य पाहे ॥ २६ ॥
ये पृथ्वीमधें विवेकी असती। धन्य तयांची संगती।
श्रवणमात्रें पावती गती। प्राणीमात्र ॥ २७ ॥
सत्संग आणी सत्शास्त्रश्रवण। अखंड होतसे विवर्ण।
नाना सत्संग आणी उत्तम गुण। परोपकाराचे ॥ २८
जे सद्कीर्तीचे पुरुष। ते परमेश्वराचे अंश।
धर्मस्थापनेचा हव्यास। तेथेंचि वसे ॥ २९ ॥
विशेष सारासारविचार। तेणें होय जग्गोद्धार।
संगत्यागें निरंतर। होऊन गेले ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देवबळात्कारनाम
समास प्रथम ॥ १ ॥

---

१ रात्रंदिवस. २ अखंड आतमानुसंधान असल्यामुळें त्यास योगी म्हणतात. जेथें तें नाहीं तो वियोगी होय. असा वियोगीहि अभ्यासाच्या योगानें (सद्गुरुकृपेच्या योगानें) अखंड अनुसंधानाचें सामर्थ्य मिळवून योगी होऊं शकतो.

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । जसें गगन अंतराळ ।
निराकार केवळ । निर्विकारी ॥ १ ॥
अंतचि नाहीं तें अनंत । शाश्वत आणी सदोदित ।
असंत नव्हे तें संत । सर्वकाळ ॥ २ ॥
परब्रह्म तें अविनाश । जैसें आकाश अवकाश ।
न तुटे न फुटे सावकास । जैसें तैसें ॥ ३ ॥
तेथें ज्ञान ना अज्ञान । तेथें स्मरण ना विस्मरण ।
तेथें अखंड निर्गुण । निरावलंबीं ॥ ४ ॥
तेथें चंद्र सूर्य ना पावक । नव्हे काळोखें ना प्रकाशक ।
उपाधीवेगळें येक । निरोपाधी ब्रह्म ॥ ५ ॥
निश्चळीं स्मरण चेतलें । त्यास चैतन्य[1] ऐसें कल्पिलें ।
गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य[2] ऐसें ॥ ६ ॥
गगनीं आली अभ्रछाया । तैसी जाणिजे मूळमाया ।
उद्भव आणी विलया । वेळ नाहीं ॥ ७ ॥
निर्गुणीं गुणविकारु । तोचि षड्गुणैश्वरु ।
अर्धनारीनटेश्वरु । तयास ह्मणिजे ॥ ८ ॥
आदिशक्ति शिवशक्ति । मुळीं[3] आहे सर्वशक्ति ।
तेथून पुढें नाना वेक्ती । निर्माण जाल्या ॥ ९ ॥
तेथून पुढें शुद्धसत्व । रजतमाचें गूढत्व ।
तयास ह्मणिजे महत्तत्व । गुणक्षोभिणी ॥ १० ॥

---

१ मूळमाया. २ मूळमायेंत गुणसाम्य असतें व पुढें गुणमायेंत हें साम्य बिघडून एकानंतर एक गुण प्रगट होतात. ३ मूळमायेत; प्रकृतिपुरुषांत.

मुळीं असेचिना वेक्ती । तेथें कैंची शिवशक्ती ।
ऐसें ह्मणाल तरी चित्तीं । सावधान असावें ।। ११ ।।
ब्रह्मांडावरून पिंड । अथवा पिंडावरून ब्रह्मांड ।
अधोर्ध पाहातां निवाड । कळों येतो ।। १२ ।।
बीज फोडून आणिलें मना । तेथें फळ तों दिसेना ।
वाढत वाढत पुढें नाना । फळें येती ।। १३ ।।
फळ फोडितां बीज दिसे । बीज फोडितां फळ नसे ।
तैसा विचार असे । पिंडब्रह्मांडीं ।। १४ ।।
नरनारी दोनी भेद । पिंडीं दिसती प्रसिद्ध ।
मुळीं[1] नस्तां विशद । होतील कैसी ।। १५ ।।
नाना बीजरूप कल्पना । तींत काये येक असेना ।
सूक्ष्म ह्मणोनि भासेना । येकायेकी ।। १६ ।।
स्थूळाचें मूळ ते वासना । ते वासना आधीं दिसेना ।
स्थूळावेगळें अनुमानेना । सकळ कांहीं ।। १७ ।।
कल्पनेची सृष्टी केली । ऐसीं वेदशास्त्रें बोलिलीं ।
दिसेना ह्मणोन मिथ्या केलीं । न पाहिजेत कीं ।। १८
पडदा येका येका जन्माचा । तेथें विचार कळे कैंचा ।
परंतु गूढत्व हा नेमाचा[2] । ठाव आहे ।। १९ ।।
नाना पुरुषांचे जीव । नाना स्त्रियांचे जीव ।
येकचि परी देहस्वभाव । वेगळाले ।। २० ।।
नवरीस नवरी नलगे । ऐसा भेद दिसों लागे ।
पिंडावरून उमगे । ब्रह्मांडबीज ।। २१ ।।

---

१ मूळमायेंत; प्रकृतिपुरुषांत. २ सिद्धांताच्या गोष्टी नेहमींच गूढ असतात.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

नवरीचें मन नवऱ्यावरी । नवऱ्याचें मन नवरीवरी ।
ऐसी वासनेची परी । मुळींहून पाहावी ।। २२ ।।
वासना मुळींची अभेद । देहसमंधे जाला भेद ।
तुटतां देहाचा समंध । भेद गेला ।। २३ ।।
नरनारीचें बीजकारण । शिवशक्तीमधें जाण ।
देह धरितां प्रमाण । कळों आलें ।। २४ ।।
नाना प्रीतीच्या वासना । येकाचें येकास कळेना ।
तिक्षण दृष्टीनें अनुमाना । कांहींसें येतें ।। २५ ।।
बाळकास वाढवी जननी । हें तों नव्हे पुरुषाचेनी ।
उपाधी वाढे जयेचेनी । ते हे वनिता ।। २६ ।।
वीट नाहीं कंटाळा नाहीं । आलस्य नाहीं त्रास नाहीं ।
इतुकी माया कोठेंचि नाहीं । मातेवेगळी ।। २७ ।।
नाना उपाधी वाढऊं जाणे । नाना मायेनें गोऊं जाणे ।
नाना प्रीति लाऊं जाणे । नाना प्रपंचाची ।। २८ ।।
पुरुषास स्त्रीचा विश्वास । स्त्रीस पुरुषाचा संतोष ।
परस्परें वासनेस । बांधोन टाकिलें ।। २९ ।।
ईश्वरें मोठें सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिलें ।
लोभाचें गुंडाळें केलें । उगवेना ऐसें ।। ३० ।।
ऐसी परस्परें आवडी । स्त्रीपुरुषांची माहां गोडी ।
हे मुळींहून चालिली रोकडी । विवेकें पाहावी ।। ३१ ।।
मुळीं सूक्ष्म निर्माण जालें । पुढें पष्ट दिसोन आलें ।
उत्पत्तीचें कार्य चाले । उभयतांकरितां ।। ३२ ।।
मुळीं शिवशक्ती खरें । पुढें जालीं वधुवरें ।
चौऱ्यासि लक्ष विस्तारें । विस्तारली जे ।। ३३ ।।

येथें शिवशक्तीचें रूप केलें। श्रोतीं मनास पाहिजे आणिलें
विवरलियांविण बोलिलें। तें वेर्थ जाणावें ॥ ३४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे शिवशक्तीनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

॥ श्रीराम ॥

थांबा थांबा ऐका ऐका। आधींच ग्रंथ सोडूं नका।
सांगितलें तें ऐका। सावधपणें ॥ १ ॥
श्रवणामध्यें सार श्रवण। तें हें अध्यात्मनिरूपण।
सुचित करून अंतःकर्ण। ग्रंन्थामधें विवरावें ॥ २ ॥
श्रवणमननाचा विचार। निजध्यासें साक्षात्कार।
रोकडा मोक्षाचा उधार। बोलोंचि नये ॥ ३ ॥
नाना रत्नें परीक्षितां। अथवा वजनें करितां।
उत्तम सोनें पुटीं[1] घालितां। सावधान असावें ॥ ४ ॥
नाना नाणीं मोजन घेणें। नाना परीक्षा करणें।
विवेकी मनुष्यासी बोलणें। सावधपणें ॥ ५ ॥
जैसें लाखोलीचें धान्य। निवडून वेंचितां[2] होतें मान्य।
सगट मानितां[3] अमान्य। देव क्षोभे ॥ ६ ॥
येकांतीं नाजुक कारबार। तेथें असावें अतितत्पर।
त्याच्या कोटिगुणें विचार। अध्यात्मग्रन्थीं ॥ ७ ॥
काहिण्या कथा गोष्टी पवाड। नाना अवतारचरित्रें वाड
त्या समस्तांमध्यें जाड। अध्यात्मविद्या ॥ ८ ॥

---

१ मुशींत. २ अर्पण करितां. ३ एकदम. वाहिल्यानें.

गत गोष्टीस ऐकिलें । तेणें काये हातास आलें ।
ह्मणती पुण्य प्राप्त जालें । परी तें दिसेना कीं ॥ ९ ॥
तैसें नव्हे अध्यात्मसार । हा प्रचितीचा विचार ।
कळतां अनुमानाचा संव्हार । होत जातो ॥ १० ॥
मोठे मोठे येऊन गेले । आत्म्याकरितांच वर्तले ।
त्या आत्म्याचा महिमा बोले । ऐसा कवणु ॥ ११ ॥
युगानयुगें येकटा येक । चालवितो तिनी लोक ।
त्या आत्म्याचा विवेक । पाहिलाच पाहावा ॥ १२ ॥
प्राणी आले येऊन गेले । ते जैसे जैसे वर्तले ।
ते वर्तणुकेचें कथन केलें । इछेसारखें ॥ १३ ॥
जेथें आत्मा नाहीं दाट[1] । तेथें अवघें सरसपाट ।
आत्म्याविण बापुडें काष्ठ । काये जाणे ॥ १४ ॥
ऐसें वरिष्ठ आत्मज्ञान । दुसरें नाहीं यासमान ।
सृष्टीमधें विवेकी सज्जन । तेचि हें जाणती ॥ १५ ॥
पृथ्वी आणी आप तेज । याचा पृथ्वीमध्यें[2] समज ।
अंतरात्मा तत्वबीज । तें वेगळेंचि राहिलें ॥ १६ ॥
वायोपासून पैलिकडे । जो कोणी विवेकें पवाडे ।
जवळीच आत्मा सांपडे । तया पुरुषासी ॥ १७ ॥
वायो[3] आकाश गुणमाया । प्रकृतिपुरुष मूळमाया ।
सूक्ष्मरूपें प्रचित येया । कठिण आहे ॥ १८ ॥
मायादेवीच्या धांदली । सूक्ष्मीं कोण मन घाली ।

---

१ प्रगट; जागृत. २ पृथ्वी, पाणी व अग्नि हे स्थूलरूप असल्यानें त्यांचा उलगडा पृथ्वीवरच प्रत्यक्षत्वानें होतो. ३ वायु, आकाश, गुणमाया व प्रकृतिपुरुषरूपी मूळमाया हीं सूक्ष्म असल्यानें त्यांचा उलगडा होणें कठीण जातें.

समजला त्याची तुटली । संदेहवृत्ती ॥ १९ ॥
मूळमाया चौथा देह[1] । जाला पाहिजे विदेह ।
देहातीत होऊन राहे । धन्य तो साधु ॥ २० ॥
विचारें ऊर्ध चढती । तयासीच ऊर्धगती ।
येरां सकळां अधोगती । पदार्थज्ञानें ॥ २१ ॥
पदार्थ चांगले दिसती । परी ते सर्वेचि नासती ।
अतो भ्रष्ट ततो भ्रष्ट होती । लोक तेणें ॥ २२ ॥
याकारणें पदार्थज्ञान । नाना जिनसीचा अनुमान ।
सर्व सांडून निरंजन । धुंडीत जावें ॥ २३ ॥
अष्टांग योग पिंडज्ञान । त्याहून थोर तत्वज्ञान ।
त्याहून थोर आत्मज्ञान । तें पाहिलें पाहिजे ॥ २४ ॥
मूळमायेचे सेवटीं । हरिसंकल्प मुळीं उठी ।
उपासनायोगें सिठी । तेथें घातली पाहिजे ॥ २५ ॥
मग त्यापैलिकडे जाण । निखळ ब्रह्म निर्गुण ।
निर्मळ निश्चळ त्याची खूण । गगनासारिखी ॥ २६ ॥
येथून तेथवरी दाटलें । प्राणीमात्रांस भेटलें ।
पदार्थमात्रीं लिगटलें । व्यापून आहे ॥ २७ ॥
त्याऐसें नाहीं थोर । सूक्ष्माहून सूक्ष्म विचार ।
पिंडब्रह्मांडाचा संव्हार । होतां कळे ॥ २८ ॥
अथवा पिंडब्रह्मांड असतां । विवेकप्रळयें पाहों जातां ।
शाश्वत कोण हें तत्वतां । उमजों लागे ॥ २९ ॥
करून अवघा तत्वझाडा । सारासाराचा निवाडा ।

---

१ मूळमाया—अहंस्फुरण—हा ब्रह्मांडींचा चवथा देह. तो विदेह झाला पाहिजे म्हणजे मीपणाचें स्फुरणहि होता कामा नये.

सावधपणें ग्रन्थ सोडा । सुखिनावें[1] ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रवणनिरूपणनाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

बहुत जनासी उपाये । वक्तयास पुसतां त्रासों नये ।
बोलतां बोलतां अन्वये[2] । सांडूं नये ॥ १ ॥
श्रोत्यानें आशंका घेतली । ते तत्काळ पाहिजे फेडिली ।
स्वगोष्टीनें स्वगोष्टी पेंचली । ऐसें न व्हावें ॥ २ ॥
पुढें धरितां मागें पेंचला । मागें धरितां पुढें उडाला ।
ऐसा सांपडतचि गेला । ठाइं ठाइं ॥ ३ ॥
पोहणारचि गुचक्या खातो । जनास कैसा काढूं पाहातो ।
आशय लोकांचा राहातो । ठाइं ठाइं ॥ ४ ॥
आपणचि[3] बोलिला संव्हार । आपणचि बोलिजे सर्वसार
दुस्तर मायेचा पार । टाकिला पाहिजे ॥ ५ ॥
जें जें सूक्ष्म नाम घ्यावें । त्याचें रूप बिंबऊन द्यावें ।
तरीच वक्ता ह्मणवावें । विचारवंत ॥ ६ ॥
ब्रह्म कैसें मूळमाया कैसी । अष्टधा प्रकृति शिवशक्ति कैसी
शड्गुणैश्वराची स्थिति कैसी । गुणसाम्याची ॥ ७ ॥
अर्धनारीनटेश्वर । प्रकृतिपुरुषाचा विचार ।
गुणक्षोभिणी तदनंतर । त्रिगुण कैसे ॥ ८ ॥

---

१ सुखेनैव; खुशाल. २ संगति; विषयानुक्रम. ३ एकदां संहार तर एकदां सर्वब्रह्म असें आपणच जर सांगत सुटलों तर श्रोत्यांचा निश्चय होणार कसा?

पूर्वपक्ष कोठून कोठवरी । वाच्यांश लक्ष्यांशाची परी ।
सूक्ष्म नाना विचार करी । धन्य तो साधु ॥ ९ ॥
नाना पाल्हाळीं पडेना । बोलिलेंचि बोलावेना ।
मौन्यगर्भ[1] अनुमाना । आणून सोडी ॥ १० ॥
घडी येक विमळ ब्रह्म । घडी येक ह्मणे सर्व ब्रह्म ।
द्रष्टा साक्षी सत्ता ब्रह्म । क्षण येक ॥ ११ ॥
निश्चळ तेंचि जालें चंचळ । चंचळ तेंचि ब्रह्म केवळ ।
नाना प्रसंगीं खळखळ । निवाडा नाहीं ॥ १२ ॥
चळतें आणी निश्चळ । अवघें चैतन्यचि केवळ ।
रूपें वेगळालीं प्रांजळ[2] । कदापी बोलवेना ॥ १३ ॥
उगीच करी गथागोवी । तो लोकांस कैसें उगवी ।
नाना निश्चयें नाना गोवी । पडत जाते ॥ १४ ॥
भ्रमास ह्मणें परब्रह्म । परब्रह्मास ह्मणे भ्रम ।
ज्ञातेपणाचा संभ्रम[3] । बोलोन दावी ॥ १५ ॥
घाली शास्त्रांची दडपण । प्रचितिविण निरूपण ।
पुसों जातां उगाच सीण । अत्यंत मानी ॥ १६ ॥
ज्ञात्यास आणि पदार्थभिडा[4] । तो काय बोलेल बापुडा
सारासाराचा निवाडा । जाला पाहिजे ॥ १७ ॥
वैद्य मात्रेची स्तुती करी । मात्रा गुण कांहींच न करी
प्रचितिविण तैसी परी । ज्ञानाची जाली ॥ १८ ॥
जेथें नाहीं सारासार । तेथें अवघा अंधकार ।
नाना परीक्षेचा विचार । राहिला तेथें ॥ १९ ॥

---

१ जेथें वाणीला मौन पडतें तें ब्रह्म. २ स्पष्ट; निश्चित.
३ ऐट. ४ पदार्थाची चाड; बिदागीची अपेक्षा.

पाप पुण्य स्वर्ग नर्क । विवेक आणि अविवेक ।
सर्वब्रह्मीं काये येक । सांपडलें नाहीं ॥ २० ॥
पावन आणि तें पतन । दोनीं मानिलीं तत्समान ।
निश्चये आणि अनुमान । ब्रह्मरूप ॥ २१ ॥
ब्रह्मरूप जालें आघवें । तेथें काये निवडावें ।
आवघी साकरचि टाकावें । काये कोठें ॥ २२ ॥
तैसें सार आणि असार । अवघा जाला येकंकार ।
तेथें बळावला अविचार । विचार कैंचा ॥ २३ ॥
वंद्य निंद्य येक जालें । तेथें काये हातां आलें ।
उन्मत्त द्रव्यें जें भुललें । तें भलतेंच बोले ॥ २४ ॥
तैसा अज्ञानभ्रमें भुलला । सर्व ब्रह्म ह्मणोन बैसला ।
माहांपापी आणि भला । येकचि मानी ॥ २५ ॥
सर्वसंगपरित्याग । अव्हासवा[1] विषयेभोग ।
दोघे येकचि मानितां मग । काये उरलें ॥ २६ ॥
भेद ईश्वर करून गेला । त्याच्या बाचेन न वचे मोडिला
मुखामधें घांस घातला । तो अपानीं घालावा ॥ २७ ॥
ज्या इंद्रियांस जो भोग । तो तो करी येथासांग ।
ईश्वराचें केलें जग[2] । मोडितां उरेना ॥ २८ ॥
अवघी भ्रांतीची भुटाटकी[3] । प्रचितिविण गोष्टी लटकी
वेड लागलें जे बटकी । तें भलतेंचि बोले ॥ २९ ॥
प्रत्ययज्ञाता सावधान । त्याचें ऐकावें निरूपण ।
आत्मसाक्षात्काराची खूण । तत्काळ बाणे ॥ ३० ॥

---

१ मनसोक्त. २ जागतिक राहाटीचें नियम मोडून चालावयाचें नाही. ३ भुलावणी.

वेडें वांकडें जाणावें। आंधळें पाउलीं[1] वोळखावें।
बाश्कळ बोलणें सांडावें। वमक[2] जैसें ।। ३१ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अनुमाननिर्शननाम
समास चतुर्थ ।। ४ ।।

॥ श्रीराम ॥

येकवीस सहस्र सासें[3] जपा। नेमून गेली ते अजपा।
विचार पाहातां सोपा। सकळ कांहीं ।। १ ।।
मुखीं नासिकीं असिजे प्राणें। तयास अखंड येणें जाणें।
याचा विचार पाहाणें। सूक्ष्मदृष्टीं ।। २ ।।
मुळीं पाहातां येक स्वर। त्याचा तार[4] मंद्र[5] घोर[6]।
त्या घोराहून सूक्ष्म विचार। अजपाचा ।। ३ ।।
सरिगमपदनिस। सरिं मात्रुका सायास[7]।
प्रथम स्वरें मात्रुकांस। ह्मणोन पाहावें ।। ४ ।।
परेवाचेहून अर्तें[8]। आणि पश्यंतीखालतें[9]।
स्वराचें जन्मस्थान तें। तेथून उठे ।। ५ ।।
येकांतीं उगेंच बैसावें। तेथें हें समजोन पाहावें।
अखंड घ्यावें सांडावें। प्रभंजनासी ।। ६ ।।
येकांतीं मौन्य धरून बैसे। सावध पाहातां कैसें भासे।
सोहं सोहं ऐसे। शब्द होती ।। ७ ।।

---

१ चालण्यावरून. २ वांतीप्रमाणें. ३ सहाशें. ४ उच्चस्वर–टाळूंत जाणवणारा. ५ मध्यस्वर–हृदयांत जाणवणारा. ६ खालचा स्वर–नाभीजवळ जाणवणारा ७ आरोहावरोहाच्या प्रयत्नानें. ८ नाभीपासून वर. ९ हृदयाच्या खालीं.

उच्चारेंविण जे शब्द । ते जाणावे सहजशब्द ।
प्रत्यया येती परंतु नाद[1] । कांहींच नाहीं ॥ ८ ॥
ते शब्द सांडून बैसला[2] । तो मौनी म्हणावा भला ।
योगाभ्यासाचा गल्बला । याकारणें ॥ ९ ॥
येकांतीं मौन्य धरून बैसला । तेथें कोण शब्द जाला ।
सोहं ऐसा भासला । अंतर्यामीं ॥ १० ॥
धरितां सो सांडितां हं । अखंड चाले सोहं सोहं ।
याचा विचार पाहातां बहु । विस्तारला ॥ ११ ॥
देहधारक तितुका प्राणी । स्वेतजउद्भिजादिक खाणी ।
स्वासोस्वास नस्तां प्राणी । कैसे जिती[3] ॥ १२ ॥
ऐसी हे अजपा सकळांसी । परंतु कळे जाणत्यासी ।
सहज सांडून सायासीं । पडोंच नये ॥ १३ ॥
सहज देव असलचि असे । सायासें[4] देव फुटे नासे ।
नासिवंत देवास विश्वासे । ऐसा कवणु ॥ १४ ॥
जगदांतराचें[5] दर्शन । सहज घडे अखंड ध्यान ।
आत्मइछेनें जन । सकळ वर्तती ॥ १५ ॥
आत्मयाचे समाधान । घडे तसेंचि आशन[6] ।
सांडलें फिटलें समर्पण । तयासीच होये ॥ १६ ॥
अग्नपुरुष पोटीं बसती । तयास अवदानें[7] सकळ देती ।

---

१ आवाज. २ 'तोच मी' ही जाणिवहि विरून गेली म्हणजे. ३ जगूं शकतात? ४ कृत्रिम देव—मूर्ति इ. ५ जगाचा—आपलाहि—अंतर्यामी जो अंतरात्मा त्याच्याशीं तादात्म्य पावल्यानें मग ध्यान सहजच अखंड घडत असतें. त्याच्या इच्छेप्रमाणेंच सर्वहि जनइंद्रियें—वागत असतात. ६ अशन; भोजन इ. भोग. ७ आहुति.

लोक आज्ञेमधें असती । आत्मयाचे ।। १७ ।।
सहज[1] देवजपध्यानें । सहज चालणें स्तुति स्तवनें ।
सहज घडे तें भगवांन्नें । मान्य कीजे ।। १८ ।।
सहज समजायाकारणें । नाना हटयोग करणें ।
परंतु येकायेकीं समजणें । घडत नाहीं ।। १९ ।।
द्रव्य चुकतें दरिद्र येतें । तळीं लक्ष्मी वरी वर्ततें
प्राणी काये करील तें । ठाउकें नाहीं ।। २० ।।
तळघरांमधें उदंड द्रव्य । भिंतीमधें घातलें द्रव्य ।
स्तंभीं तुळवटीं द्रव्य । आपण मधें ।। २१ ।।
लक्ष्मीमधें करंटा नांदे । त्याचें दरिद्र आधीक सांदे[2] ।
नवल केलें परमानंदें । परम पुरुषें ।। २२ ।।
येक पाहाती येक खाती । ऐसी विवेकाची गती ।
प्रवृत्ति अथवा निवृत्ति । येणेंचि न्यायें ।। २३ ।।
अंतरीं वसतां नारायेणें । लक्ष्मीस काये उणें ।
ज्याची लक्ष्मी तो आपणें । बळकट[3] धरावा ।।२४।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अजपानिरूपणनाम
समास पंचम ।। ५ ।।

---

१ एकदां असें तादात्म्य झालें म्हणजे प्रत्येक क्रिया ही त्याचीच सेवा होते. येथें देहभाव नसल्यानें कृत्रिम उपासनेची गरज नसते अशी ही मीपणविरहित सहज होत असलेली सेवाच प्रभूला मान्य होते. २ दुःखकारक होतें. ३ अखंड तादात्म्य ठेवावें. कसें? पहा द. ५, स. ६, ओ. ४१ ते ४५.

॥ श्रीराम ॥

आत्मा देहामध्यें असतो । नाना सुखदुखें भोगितो ।
सेवटीं शरीर सांडून जातो । येकायेकीं ॥ १ ॥
शरीरीं शक्ति तारुण्यपणीं । नाना सुखें भोगी प्राणी ।
अशक्त होतां वृद्धपणीं । दुःखें भोगी ॥ २ ॥
मरावेना ऐसी आवडी । हातपाये खोडून[1] प्राण सोडी ।
नाना दुःखें अवघडी । वृद्धपणीं ॥ ३ ॥
देहआत्मयांची संगती । कांहींयेक सुख भोगिती ।
चर्फडचर्फडून जाती । देहांतकाळीं ॥ ४ ॥
ऐसा आत्मा दुःखदायेक । येकांचे प्राण घेती येक ।
आणी सेवटीं निरार्थक । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥
ऐसा दों दिसांचा भ्रम । त्यास ह्मणती परब्रह्म ।
नाना दुःखाचा संभ्रम[2] । मानून घेतला ॥ ६ ॥
दुःखी होऊन चर्फडून गेले । तेथें कोण समाधान जालें ।
कांहींयेक सुख भोगिलें । तों सवेंचि दुःख ॥ ७ ॥
जन्मद्दारभ्य[3] आठवावें । ह्मणिजे अवघें पडेल ठावें ।
नाना दुःख मोजावें । काये ह्मणोनी ॥ ८ ॥
ऐसी आत्मयाची संगती । नाना दुःखें प्राप्त होती ।
दैन्यवाणे होऊन जाती । प्राणीमात्र ॥ ९ ॥
कांहीं आनंद कांहीं खेद । जन्मवरी पडिला समंध ।
नाना प्रकारीं विरुद्ध । तडातोडी[4] ॥ १० ॥
निद्राकाळीं ढेकुण पिसा । नाना प्रकारीं वळसा[5] ।

---

१ झाडून. २ पसारा; अवडंबर. ३ जन्मापासून. ४ ताटातूट. ५ त्रास.

नाना उपाये वळसा । त्यांस होये ॥ ११ ॥
भोजनकाळीं माश्या येती। नाना पदार्थ उंदीर नेती।
पुढें त्यांचीहि फजीती । मार्जरें करिती ॥ १२ ॥
वा[1] चामवा[2] गोंचिड । गांधेलें कानटें[3] उदंड ।
येकास येक चर्फड । दोहिंकडे[4] ॥ १३ ॥
विंचु सर्प वाग रिसें। सुसरी लांडिगे माणसास माणसें।
परस्परें सुखसंतोषें । येकहि नाहीं ॥ १४ ॥
चौऱ्यासि[5] लक्ष उत्पत्ती । येकांस येक भक्षिती ।
नाना पीडा दुःखणी किती । ह्मणौन सांगावें ॥ १५ ॥
ऐसी अंतरात्म्याची करणी। नाना जीव दाटले धरणीं।
परस्परें संव्हारणी । येकयेकांची ॥ १६ ॥
अखंड रडती चर्फडिती । विवळविवळों प्राण देती ।
मूर्ख प्राणी त्यास ह्मणती । परब्रह्म ॥ १७ ॥
परब्रह्म जाणार नाहीं । कोणास दुःख देणार नाहीं ।
स्तुति निंदा दोनी नाहीं । परब्रह्मीं ॥ १८ ॥
उदंड सिव्या दिधल्या। तितुक्या अंतरात्म्यास लागल्या।
विचार पाहातां प्रत्यया आल्या । येथातथ्य ॥ १९ ॥
धगडीचा बटकीचा लवंडीचा। गधडीचा कुतरीचा वोंग-
ळीचा। ऐसा हिसेब सिव्यांचा। किती ह्मणोनि सांगावा॥
इतुकें परब्रह्मीं लागेना । तेथें कल्पनाचि चालेना ।
तडातोडीचें[6] ज्ञान मानेना । कोणीयेकासी ॥ २१ ॥

---

१ डोक्यांतील उवा. २ त्वचेंत घुसणाऱ्या उवा. ३ सर्पाची एक जात. ४ त्यांचा त्रास आपल्याला व उपाय केला तर आपला त्रास त्यांना. ५ पहा द. २० स. ६, ओ. ४ व ५. ६ असंबद्ध.

सृष्टीमधें सकळ जीव । सकळांस कैचें वैभव ।
याकारणें ठायाठाव[1] । निर्मिला देवें ॥ २२ ॥
उदंड लोक बाजारीचे । जें जें आलें तें तें वेचे[2] ।
उत्तम तितुके भाग्याचे । लोक घेती ॥ २३ ॥
येणेंचि न्यायें अन्नवसन । येणेंचि न्यायें देवतार्चन ।
येणेंचि न्यायें ब्रह्मज्ञान । प्राप्तव्यासारिखें[3] ॥ २४ ॥
अवघेच लोक सुखी असती[4] । संसार गोड करून नेती
महाराजे वैभव भोगिती । तें करंट्यास कैंचें ॥ २५ ॥
परंतु अंतीं नाना दुःखें । तेथें होतें सगट सारिखें ।
पूर्वीं भोगिलीं नाना सुखें । अंतीं दुःख सोसवेना ॥ २६
कठिण दुःख सोसवेना । प्राण शरीर सोडिना ।
मृत्यदुःख सगट[5] जना । कासाविस करी ॥ २७ ॥
नाना अवेवहीन जालें । तसेंचि पाहिजे वर्तलें ।
प्राणी अंतकाळीं गेलें । कासाविस होउनी ॥ २८ ॥
रूप लावण्य अवघें जातें । शरीरसामर्थ्य अवघें राहातें[6]
कोणी नस्तां मरतें । आपदे आपदों ॥ २९ ॥
अंतकाळ दैन्य दीन । सकळिकांस तत्समान ।
ऐसें चंचळ[7] अवलक्षण । दुःखकारी ॥ ३० ॥
भोगून अभोक्ता ह्मणती । हे तों अवघीच फजिती ।
लोक उगेच बोलती । पाहिल्याविण ॥ ३१ ॥

---

१ योग्यायोग्य. २ घेतात. ३ योग्यतेनुरूप; नशिबानुसार. ४ आहोंतसें मानून घेतात. ५ सरसकट सर्वांना. ६ नष्ट होतें. ७ चंचळाचें—अंतरात्म्याचें.

अंतकाळ आहे कठीण । शरीर सोडिना प्राण ।
बराडयासारिखें[1] लक्षण । अंतकाळीं ।। ३२ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहात्मनिरूपणनाम
समास षष्ठ ।। ६ ।।

।। श्रीराम ।।

मुळीं उदक निवळ असतें । नाना वल्लीमधें जातें ।
संगदोषें तैसें होतें । आंबल तिक्षण कडवट ।। १ ।।
आत्मा आत्मपणें असतो । देहसंगें विकारतो ।
साभिमानें भरीं भरतो । भलतिकडे ।। २ ।।
बरी संगती सांपडली । जैसी उंसास गोडी आली ।
विषवल्ली फांपावली । घातकी प्राणी ।। ३ ।।
अठराभार वनस्पती । गुण सांगावे ते किती ।
नाना देहाचे संगती । आत्मयास होये ।। ४ ।।
त्यामधें कोणी भले । ते संतसंगें निघाले ।
देहाभिमान सांडून गेले । विवेकबळें ।। ५ ।।
उदकाचा नाशचि होतो । आत्मा विवेकें निघतो[2] ।
ऐसा आहे प्रत्यय तो । विवेकें पाहा ।। ६ ।।
ज्यास स्वहितचि करणें । त्यास किती ह्मणौन सांगणें ।
हें ज्याचें त्यानें समजणें । सकळ कांहीं ।। ७ ।।
आपला आपण करी कुडावा[3] । तो आपला मित्र जाणावा ।
आपला नाश करी तो समजावा । वैरी ऐसा ।। ८ ।।

---

१ केंविलवाणें; असहाय्य. २ विवेकानें अंतरात्मा साऱ्या भ्रमांतून मुक्त होतो. ३ कैवार; रक्षण.

आपलें आपण अन्हित करावें त्यास आडवें कोणें निघावें ।
येकांतीं जाऊन जीवें । मारी आपणासी ॥ ९ ॥
जो आपला आपण घातकी । तो आत्महत्यारा पातकी ।
याकारणें विवेकी । धन्य साधु ॥ १० ॥
पुण्यवंतां सत्संगती । पापिष्टां असत्संगती ।
गति आणि अवगती । संगतीयोगें ॥ ११ ॥
उत्तम संगती धरावी । आपली आपण चिंता करावी ।
अंतरीं बरी विवरावी । बुद्धि जाणत्याची ॥ १२ ॥
इहलोक आणि परलोक । जाणता तो सुखदायेक ।
नेणत्याकरितां अविवेक । प्राप्त होतो ॥ १३ ॥
जाणता देवाचा अंश । नेणता ह्मणिजे तो राक्षेस ।
यामधें जें विशेष । तें जाणोन घ्यावें ॥ १४ ॥
जाणता तो सकळां मान्य । नेणता होतो अमान्य ।
जेणेंकरितां होईजे धन्य । तेंचि घ्यावें ॥ १५ ॥
साक्षपी शाहाण्याची संगती । तेणें साक्षपी शाहाणे होती ।
आळसी मूर्खाची संगती । आळसी मूर्ख ॥ १६ ॥
उत्तम संगतीचें फळ सुख । अद्धम संगतीचें फळ दुःख ।
आनंद सांडुनियां शोक । कैसा घ्यावा ॥ १७ ॥
ऐसें हें प्रगट दिसे । जनामधें उदंड भासे ।
प्राणीमात्र वर्ततसे । उभयेयोगें ॥ १८ ॥
येका योगें सकळ योग[1] । येका योगें सकळ वियोग[2] ।
विवेकयोगें सकळ प्रयोग । करीत जावे ॥ १९ ॥
अवचितें सांकडींत[3] पडिलें । तरी तेथून पाहिजे निघालें

---

१ विवेक्याच्या संगतीनें सर्वलाभ होतो. २ अविवेक्याच्या संगतीनें सर्वनाश होतो. ३ अडचणींत.

निघोन जातां जालें । परम समाधान ॥ २० ॥
नाना दुर्जनांचा संग । क्षणक्षणा मनभंग ।
याकारणें कांहीं रंग । राखोन जावें ॥ २१ ॥
शाहाणा[1] येत्न त्याच्या गुणें । पाहों जातां काये उणें ।
सुख संतोष भोगणें । नाना श्लाघ्यता ॥ २२ ॥
आतां लोकीं ऐसें आहे । सृष्टीमधें वर्तताहे ।
जो कोणी समजोन पाहे । त्यास घडे ॥ २३ ॥
बहुरत्न वसुंधरा । जाणजाणों विचार करा ।
समजल्यां प्रत्ययो अंतरा- । माजी येतो ॥ २४ ॥
दुर्बळ आणि संपन्न । वेडें आणि वित्पन्न ।
हें अखंड दंडायमान[2] । असतचि असे ॥ २५ ॥
येक भाग्यपुरुष मोडती[3] । येक नवे भाग्यवंत होती ।
तैसीच विद्या वित्पती । होत जाते ॥ २६ ॥
येक[4] भरे येक रितें । रितें मागुतें भरतें ।
भरतेंहि रितें होतें । काळांतरीं ॥ २७ ॥
ऐसी हे सृष्टीची चाली । संपत्ति दुपाराची[5] साउली ।
वयेसा तरी निघोन गेली । हळुहळु ॥ २८ ॥
बाळ तारुण्य आपलें । वृधाप्य प्रचितीस आलें ।

---

१ विवेकानें केलेल्या योग्य दीर्घदृष्टीच्या प्रयत्नामुळें कांहीं कमी पडत नाहीं. २ ही जगाची अनुल्लंघनीय राहाटी अशीच चालत आली आहे. ३ नष्ट होतात; निर्धन होतात. ४ एक संपन्न तर एक भिकारी दिसतात. प्रयत्नानें भिकारी संपन्न होतात परंतु ही संपन्नताहि कायम टिकणारी नसते. हा चक्रनेमिक्रम या सृष्टीचा नियमच आहे. ५ दुपारची सावली थोडाच वेळ टिकते तशी.

ऐसें जाणोन सार्थक केलें । पाहिजे कोणियेकें ॥ २९ ॥
देह जैसें केलें तैसें होतें । येत्न केल्यां कार्य साधतें ।
तरी मग कष्टावें[1] तें । काये निमित्य ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जगजीवननिरूपणनाम समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

नाभीपासून उन्मेषवृत्ती[2] । तेचि परा जाणिजे श्रोतीं ।
ध्वनिरूप पश्यंती । हृदईं वसे ॥ १ ॥
कंठापासून नाद जाला । मध्येमा वाचा बोलिजे त्याला ।
उच्चार होतां अक्षराला । वैखरी बोलिजे ॥ २ ॥
नाभिस्थानीं परा वाचा । तोचि ठाव अंतःकर्णाचा ।
अंतःकर्णपंचकाचा । निवाडा ऐसा ॥ ३ ॥
निर्विकल्प[3] जें स्फुरण । उगेंच असतां आठवण ।
तें जाणावें अंतःकर्ण । जाणतीकळा ॥ ४ ॥
अंतःकर्ण आठवलें । पुढें होये नव्हेसें गमलें ।
करूं न करूं ऐसें वाटलें । तेंचि मन ॥ ५ ॥
संकल्प विकल्प तेंचि मन । जेणेंकरितां अनुमान ।
पुढें निश्चयो तो जाण । रूप बुद्धीचें ॥ ६ ॥
करीनचि अथवा न करी । ऐसा निश्चयोचि करी ।
तेचि बुद्धि हे अंतरीं । विवेकें जाणावी ॥ ७ ॥

---

१ निराश होण्याचें कारण काय? २ स्फूर्ति. ३ मनांत कांहीं कल्पना नसतां सहजच जें स्फुरण होतें तेंच अंतःकरण. हें जाणिवमय असतें.

जे वस्तूचा निश्चये केला । पुढें तेचि चितूं लागला ।
तें चित्त बोलिल्या बोला । येथार्थ मानावें ॥ ८ ॥
पुढें कार्याचा अभिमान धरणें । हें कार्य तों अगत्य करणें ।
ऐस्या कार्यास प्रवर्तणें । तोचि अहंकारु ॥ ९ ॥
ऐसें अंतःकर्णपंचक । पंच वृत्ती मिळोन येक ।
कार्यभागें प्रकारपंचक । वेगळाले ॥ १० ॥
जैसे पांचहि प्राण । कार्यभागें वेगळाले जाण ।
नाहीं तरी वायोचें लक्षण[1] । येकचि असे ॥ ११ ॥
सर्वांगीं व्यान नाभीं समान । कंठीं उदान गुदीं अपान ।
मुखीं नासिकीं प्राण । नेमस्त जाणावा ॥ १२ ॥
बोलिलें हें प्राणपंचक । आतां ज्ञानइंद्रियेंपंचक ।
श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा नासिक । ऐसीं हें ज्ञानेंद्रियें ॥ १३
वाचा पाणी पाद शिस्न गुद । हे कर्मइंद्रियें प्रसिद्ध ।
शब्द स्पर्श रूप रस गंध । ऐसें हें विषयपंचक ॥ १४ ॥
अंतःकर्ण प्राणपंचक । ज्ञानेंद्रियें कर्मेंद्रियें पंचक ।
पांचवें विषयपंचक । ऐसीं हे पांच पंचकें ॥ १५ ॥
ऐसे हे पंचविस गुण । मिळोन सूक्ष्म देह जाण ।
याचा कर्दम[2] बोलिला श्रवण । केलें पाहिजे ॥ १६ ॥
अंतःकर्ण व्यान श्रवण वाचा । शब्दविषये आकाशाचा ।
पुढें विस्तार वायोचा । बोलिला असे ॥ १७ ॥
मन समान त्वचा पाणी । स्पर्श रूप हा पवनीं ।
ऐसे हे अडाखे साधुनी । कोठा[3] करावा ॥ १८ ॥

---

१ चंचलत्व; गति प्राण शब्दांतील अन धातु गतिदर्शक आहे.
२ मिश्रण. ३ यांत सांगितल्याप्रमाणें कोष्टक तयार करावें म्हणजे हें पंचीकरण नीट समजेल.

बुद्धि उदान नयेन चरण । रूपविषयाचें दर्शन ।
संकेतें बोलिलें मन । घालून पाहीजे ॥ १९ ॥
चित्त अपान जिव्हा शिस्न । रसविषये आप जाण ।
पुढें ऐका सावधान । पृथ्वीचें रूप ॥ २० ॥
अहंकार प्राण घ्राण । गुद गंधविषये जाण ।
ऐसें केलें निरूपण । शास्त्रमतें ॥ २१ ॥
ऐसा हा सूक्ष्म देहे । पाहातां होईजे निसंदेहे ।
येथें मन घालून पाहे । त्यासीच हें उमजे ॥ २२ ॥
ऐसें सूक्ष्म देहे बोलिलें । पुढें स्थूळ निरोपिलें ।
आकाश पंचगुणें वर्तलें । कैसें स्थुळीं ॥ २३ ॥
काम क्रोध शोक मोहो भये । हा पंचविध आकाशाचा
अन्वये । पुढें पंचविध वायो । निरोपिला ॥ २४ ॥
चळण वळण प्रासारण । निरोध आणि अकोचन ।
हें पंचविध लक्षण । प्रभंजनाचें ॥ २५ ॥
क्षुधा त्रुषा[1] आलस्य निद्रा मैथुन । हे तेजाचे पंचविध गुण
आतां पुढें आपलक्षण । निरोपिलें पाहिजे ॥ २६ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हा पंचविध आपाचा
भेद । पुढें पृथ्वी विशद । केली पाहिजे ॥ २७ ॥
अस्ति[2] मांष त्वचा नाडी रोम । हे पृथ्वीचे पंचविध धर्म ।
ऐसें स्थूळ देहाचें वर्म । बोलिलें असे ॥ २८ ॥
पृथ्वी आप तेज वायो आकाश । हे पांचाचे पंचविस ।
ऐसें मिळोन स्थूळ देहास । बोलिजेतें ॥ २९ ॥
तिसरा देह कारण अज्ञान । चौथा देह माहांकारण ज्ञान ।

---

१ तृषा. २ अस्थि .

हे च्यारी देह निर्शितां विज्ञान । परब्रह्म तें ।। ३० ।।
विचारें चौंदेहावेगळें केलें । मीपण तत्वांसरिसें गेलें ।
अनन्य आत्मनिवेदन जालें । परब्रह्मीं ।। ३१ ।।
विवेकें चुकला जन्म मृत्य । नरदेहीं साधिलें महत्कृत्य ।
भक्तियोगें कृत्यकृत्य । सार्थक जालें ।। ३२ ।।
इति श्रीपंचीकर्ण । केलेंचि करावें विवर्ण ।
लोहाचें जालें सुवर्ण । परिसाचेनयोगें ।। ३३ ।।
हाहि दृष्टांत घडेना । परिसाचेन परीस करवेना ।
शरण जातां साधुजना । साधुच होइजे ।। ३४ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तत्वनिरूपणनाम
समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण । ऐसे हे चत्वार देह जाण।
जागृति स्वप्न सुषुप्ति पूर्ण[१] । तुर्या जाणावी ।। १ ।।
विश्व तैजस प्राज्ञ । प्रत्यगात्मा हे अभिमान[२] ।
नेत्रस्थान कंठस्थान हृदयस्थान । मूर्धनी तें ।। २ ।।
स्थूळभोग प्रविक्तभोग[३] । आनंदभोग आनंदाभासभोग ।
ऐसे हे चत्वार भोग । चौंदेहाचे ।। ३ ।।
अकार उकार मकार । अर्धमात्रा तो ईश्वर ।
ऐस्या मात्रा चत्वार । चौंदेहाच्या ।। ४ ।।
तमोगुण रजोगुण । सत्वगुण शुद्धसत्वगुण ।

---

१ अवस्थांच्या चार या संख्येला पूर्ण करणारी चवथी. २ अभिमानी. ३ प्रविविक्त—उपाधिरहित—भोग.

ऐसे हे चत्वार गुण । चौंदेहाचे ॥ ५ ॥
क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ति । इछाशक्ति ज्ञानशक्ति ।
ऐशा चत्वार शक्ती । चौंदेहाच्या ॥ ६ ॥
ऐसीं हे बत्तिस तत्वें । दोहीचीं[1] पन्नास तत्वें ।
अवघीं मिळोन ब्यासि तत्वें । अज्ञान आणी ज्ञान ॥ ७
ऐसीं हे तत्वें जाणावीं । जाणोन माइक वोळखावीं ।
आपण साक्षी निरसावीं । येणें रिती ॥ ८ ॥
साक्षी ह्मणिजे ज्ञान । ज्ञानें वोळखावें अज्ञान ।
ज्ञानाज्ञानाचें निर्शन । देहासरिसें ॥ ९ ॥
ब्रह्मांडीं देह कल्पिले । विराट हिरण्यगर्भ बोलिलें ।
तें हें विवेकें निर्शले । आत्मज्ञानें ॥ १० ॥
आत्मानात्माविवेक करितां । सारासारविचार पाहातां ।
पंचभूतांची माइक वार्ता । प्रचित आली ॥ ११ ॥
अस्ति मांष त्वचा नाडी रोम । हे पांचहि पृथ्वीचे गुणधर्म
प्रत्यक्ष शरीरीं हें वर्म । शोधून पाहावें ॥ १२ ॥
शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद । हे आपाचे पंचक भेद ।
तत्वें समजोन विशद । करून घ्यावीं ॥ १३ ॥
क्षुधा त्रुषा आलस्य निद्रा मथुन । हे पांचहि तेजाचे गुण ।
या तत्वांचें निरूपण । केलेंचि करावें ॥ १४ ॥
चळण वळण प्रासारण । निरोध आणी आकोचन ।
हे पांचहि वायोचे गुण । श्रोतीं जाणावे ॥ १५ ॥
काम क्रोध शोक मोहो भये । हा आकाशाचा परियाये ।
हें विवरल्याविण काये । समजों जाणे ॥ १६ ॥

---

१ स्थूल व सूक्ष्म देहांची मिळून.

असो ऐसें हें स्थूळ शरीर। पंचविस तत्वांचा विस्तार।
आतां सूक्ष्मदेहाचा विचार। बोलिजेल ॥ १७ ॥
अंतःकर्ण मन बुद्धि चित्त अहंकार। आकाशपंचकाचा
विचार। पुढें वायो निरोत्तर। होऊन ऐका ॥ १८ ॥
व्यान समान उदान। प्राण[1] आणी अपान।
ऐसे हे पांचहि गुण। वायोतत्वाचे ॥ १९ ॥
श्रोत्र त्वचा चक्षु जिव्हा घ्राण। हे पांचहि तेजाचे गुण।
आतां आप सावधान। होऊन ऐका ॥ २० ॥
वाचा पाणी पाद शिस्न गुद। हे आपाचे गुण प्रसिद्ध।
आतां पृथ्वी विशद। निरोपिली ॥ २१ ॥
शब्द स्पर्श रूप रस गंध। हे पृथ्वीचे गुण विशद।
ऐसे हे पंचविस तत्वभेद। सूक्ष्म देहाचे ॥ २२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे तनुचतुष्टयेनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

आवर्णोदकीं[2] हटकेश्वर। त्यास घडे नमस्कार।
महिमा अत्यंतचि थोर। तया पाताळलिंगाचा ॥ १ ॥
परंतु तेथें जाववेना। शरीरें दर्शन घडेना।
विवेकें आणावें अनुमाना। तया ईश्वरासी ॥ २ ॥

---

१ कोष्टक करतांना हा चरण ' अपान व प्राण ' असा घ्यावा अन्यथा द. १७स. ८ मधील ओ. १२ व २०।२१ यांच्याशीं विरोध येईल. २ समजा असें महात्म्य असल्याचें कोणी सांगितलें तरी प्रत्यक्ष तेथें कसें जातां येणार बरें ?

सातां समुद्रांचे वेडे[1]। उदंड भूमि पैलिकडे।
सेवटीं तुटले कडे। भूमंडळाचे ॥ ३ ॥
सात समुद्र वोलांडावे। तेथें जाणें कैसें फावे।
ह्मणोन विवेकी असावे। साधुजन ॥ ४ ॥
जें आपणांस नव्हे ठावें। तें जाणतयास पुसावें।
मनोवेगें तनें[2] फिरावें। हें तों घडेना ॥ ५ ॥
जें चर्मदृष्टीस नव्हे ठावें। तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें।
ब्रह्मांड विवरोन राहावें। समाधानें ॥ ६ ॥
मध्यें आहे भूमीचें चडळ[3]। ह्मणौन आकाश आणि
पाताळ। तें चडळ नस्तां अंतराळ। चहुंकडे ॥ ७ ॥
तयास परब्रह्म ह्मणावें। जें उपाधीवेगळें स्वभावें।
जेथें दृश्यमायेच्या नांवें। सुन्याकार ॥ ८ ॥
दृष्टीचें देखणें दृश्य। मनाचें देखणें भास।
मनातीत निराभास। विवेकें जाणावें ॥ ९ ॥
दृश्य भास अवघा विघडे[4]। विवेक तेथें पवाडे।
भूमंडळीं ज्ञाते थोडे। सूक्ष्मदृष्टीचे ॥ १० ॥
वाच्यांश वाचेनें बोलावा। न बोलतां लक्ष्यांश जाणावा
निर्गुण अनुभवास आणावा। गुणाचेनयोगें[5]॥ ११ ॥
नाना गुणास आहे नाश। निर्गुण तें अविनाश।
ढोबळचाहून[6] विशेष। सूक्ष्म[7] देखणें ॥ १२ ॥

---

१ वेढे. २ शरीरानें, मनाच्या गतीनें फिरावें, हें अशक्य. ३ गोळा; तुकडा. ४ नष्ट होतात. ५ अमुक गुण असा असतो हें कळल्यानेंच तो गुण जेथें नाहीं अशा गुणातीताचें आकलन होणें शक्य होतें. ६ स्थूलदृष्टीच्या पहाण्यापेक्षां. ७ विवेकाचें सूक्ष्म पहाणें – जाणणें – हें श्रेष्ठ होय.

जें दृष्टीस न पडे ठावें । तें ऐकोन जाणावें ।
श्रवणमननें पडे ठावें । सकळ कांहीं ॥ १३ ॥
अष्टधेचे[1] जिनस नाना । उदंड पाहातां कळेना ।
अवघें सगट पिटावेना[2] । कोणीयेकें ॥ १४ ॥
सगट सारिखी स्थिती जाली । तेथें परीक्षाच बुडाली
चविनटानें[3] कालविलीं । नाना अन्नें ॥ १५ ॥
टोणपा नव्हे गुणग्राहिक । मूर्खास कळेना विवेक ।
विवेक आणि अविवेक । येकचि म्हणती ॥ १६ ॥
उंच नीच कळेना ज्याला । तेथें अभ्यासचि बुडाला ।
नाना अभ्यासें प्राणीयाला । सुटिका कैंची ॥ १७ ॥
वेड लागोन जालें बोंगळ । त्यास सारिखेंच वाटे सकळ
तें जाणावें बाश्कळ । विवेकी नव्हेती ॥ १८ ॥
ज्यास अखंड होतो नाश । त्यासीच म्हणती अविनाश
बहुचकीच्या[4] लोकांस । काये म्हणावें ॥ १९ ॥
ईश्वरें नाना भेद केले । भेदें सकळ सृष्टी चाले ।
आंधळे परीक्षवंत मिळाले । तेथें परीक्षा कैंची ॥ २०
जेथें परीक्षेचा अभाव । तो टोणपा समुदाव ।
गुणचि नाहीं गौरव । येईल कैंचें ॥ २१ ॥
खरें खोटें येकचि जालें । विवेकानें काये केलें ।
असार सांडून सार घेतलें । साधुजनीं ॥ २२ ॥
उत्तम वस्तूची परीक्षा । कैसी घडे नतद्रक्षा ।

---

१ अष्टधाप्रकृतीचे. २ ऐरणीवर सर्व धातू सारखेच समजून पिटले जातात तद्वत् हे सर्व पदार्थ सारखेच मानतां येत नाहीं. ३ रुचि नसलेल्यानें. ४ वाचाळ; बहकलेल्या.

दीक्षाहीनापासीं दीक्षा । येईल कैंची ॥ २३ ॥
आपलेन वोंगळपणें । दिशा करून शौच्य नेणे ।
वेद शास्त्रें पुराणें । त्यास काये करिती ॥ २४ ॥
आधीं राखावा आचार । मग पाहावा विचार ।
आचारविचारें पैलपार । पाविजेतो ॥ २५ ॥
जें नेमकास न कळे । तें बाश्कळास केवी कळे ।
डोळस ठकती आंधळे । कोण्या कामाचे ॥ २६ ॥
पापपुण्य स्वर्गनर्क । अवघेंच मानिलें येक ।
विवेक आणी अविवेक । काये मानावें ॥ २७ ॥
अमृत विष येक ह्मणती । परी विष घेतां प्राण जाती ।
कुकर्में होते फजिती । सत्कर्में कीर्ति वाढे ॥ २८ ॥
इहलोक आणी परलोक । जेथें नाहीं साकल्य[1] विवेक
तेथें अवघेंच निरर्थक । सकळ कांहीं ॥ २९ ॥
ह्मणौन संतसंगेंचि जावें । सत्शास्त्रचि श्रवण करावें ।
उत्तम गुणास अभ्यासावें । नाना प्रयेत्नें ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे टोणपसिद्धलक्षणनाम समास दशम ॥ १० ॥

बहुजिनसी नाम दशक अष्टादश ॥१८॥

॥श्रीराम॥

तुज नमूं गजवदना । तुझा महिमा कळेना ।
विद्या बुद्धि देसी जना । लाहानथोरांसी ॥ १ ॥

---

१ सांगोपांग; सूक्ष्म.

तुज नमूं सरस्वती । च्यारी वाचा तुझेन स्फूर्ती ।
तुझें निजरूप जाणती । ऐसे थोडे ॥ २ ॥
धन्य धन्य चतुरानना । तां[1] केली सृष्टिरचना ।
वेद शास्त्रें भेद नाना । प्रगट केले ॥ ३ ॥
धन्य विष्णु पाळण करिसी । येकांशें सकळ जीवांसी ।
वाढविसी वर्तविसी । जाणजाणों ॥ ४ ॥
धन्य धन्य भोळाशंकर । जयाच्या देण्यास नाहीं पार ।
रामनाम निरंतर । जपत आहे ॥ ५ ॥
धन्य धन्य इंद्रदेव । सकळ देवांचाहि देव ।
इंद्रलोकींचें वैभव । काये ह्मणोनि सांगावें ॥ ६ ॥
धन्य धन्य येमधर्म । सकळ जाणती धर्माधर्म ।
प्राणीमात्रांचें वर्म । ठाईं पाडिती ॥ ७ ॥
वेंकटेसीं महिमा किती । भले उभ्यां अन्न खाती ।
वडे धिरडीं स्वाद घेती । आतळस[2] आपाल्यांचा[3] ॥ ८
धन्य तूं वो बनशंकरी । उदंड शाखांचिया[4] हारी ।
विवरविवरों भोजन करी । ऐसा कैंचा ॥ ९ ॥
धन्य भीम गोलांगुळा[5] । कोरवडयांच्या[6] उदंड माळा ।
दहि वडे खातां सकळां । समाधान होये ॥ १० ॥
धन्य तूं गा खंडेराया । भंडारें होये पिवळी काया ।
कांदेभरीत रोटगे खाया । सिद्ध होती ॥ ११ ॥
धन्य तुळजाभोवानी । भक्तां प्रसन्न होते जनीं ।

---

१ त्वां; तूं. २ स्वाद; परिमळ. ३ घारग्यांचा. स्वादिष्ट घारग्यांचा. ४ शाकांच्या; भाज्यांच्या. ५ गाईसारखें शेपूट असलेला. ६ उडदाच्या वडयांच्या.

गुणवैभवास गणी । ऐसा कैंचा ।। १२ ।।
धन्य धन्य पांडुरंग । अखंड कथेचा होतो धिंग ।
तानमानें रागरंग । नाना प्रकारी ।। १३ ।।
धन्य तूं गा क्षत्रपाळा । उदंड जना लाविला चाळा ।
भावें भक्ति करितां फळा । वेळ नाहीं ।। १४ ।।
रामकृष्णादिक अवतार । त्यांचा महिमा अपार ।
उपासनेस बहुत नर । तत्पर जाले ।। १५ ।।
सकळ देवांचें मूळ । तो हा अंतरात्माचि केवळ ।
भूमंडळीं भोग सकळ । त्यासीच घडे ।। १६ ।।
नाना देव होऊन बैसला । नाना शक्तिरूपें जाला ।
भोक्ता सकळ वैभवाला । तोचि येक ।। १७ ।।
याचा पाहावा विचार । उदंड लांबला जोजार ।
होती जाती देव नर । किती ह्मणोनी ।। १८ ।।
कीर्ति आणि अपकीर्ति । उदंड निंदा उदंड स्तुती ।
सर्वत्रांची भोगप्राप्ती । अंतरात्म्यासीच घडे ।। १९ ।।
कोण देहीं काये करितो । कोण देहीं काये भोगितो ।
भोगी त्यागी वीतरागी तो । येकचि आत्मा ।। २० ।।
प्राणी साभिमानें भुलले । देह्याकडे पाहात गेले ।
मुख्य अंतरात्म्यास चुकले । अंतरीं असोनी ।। २१ ।।
आरे या आत्मयाची चळवळ पाहे । ऐसा भूमंडळीं कोण
आहे । अगाध पुण्यें अनुसंधान राहे । कांहींयेक ।। २२
त्या अनुसंधानासरिसें । जळोन जाईजे किल्मिषें[1] ।
अंतरनिष्ठ ज्ञानी ऐसे । विवरोन पाहाती ।। २३ ।।

---

१ मलीनत्व; पाप.

अंतरनिष्ठ तितुके तरले । अंतरभ्रष्ट तितुके बुडाले
बाह्याकारें भरंगळले । लोकाचारें ॥ २४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बहुदेवस्थाननिरूपण-
नाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

नेणपणें जालें तें जालें । जालें तें होऊन गेलें ।
जाणतेपणें वर्तलें । पाहिजे नेमस्त ॥ १ ॥
जाणत्याची संगती धरावी । जाणत्याची सेवा करावी ।
जाणत्याची सद्बुद्धि घ्यावी । हळुहळु ॥ २ ॥
जाणत्यापासीं लेहों सिकावें । जाणत्यापासीं वाचूं सिकावें
जाणत्यापासीं पुसावें । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
जाणत्यास करावा उपकार । जाणत्यास झिजवावें शरीर
जाणत्याचा पाहावा विचार । कैसा आहे ॥ ४ ॥
जाणत्याचे संगतीनें भजावें । जाणत्याचे संगतीनें झिजावें
जाणत्याचे संगतीनें रिझावें । विवरविवरों[1] ॥ ५ ॥
जाणत्यापासीं गावें गाणें । जाणत्यापासीं वाजवणें ।
नाना आळाप सिकणें । जाणत्यापासीं ॥ ६ ॥
जाणत्याचे कासेसी[2] लागावें । जाणत्याचें औषध घ्यावें
जाणता सांगेल तें करावें । पथ्य आधीं ॥ ७ ॥
जाणत्यापासीं परीक्षा सिकणें । जाणत्यापासीं तालिम
करणें । जाणत्यापासीं पोहणें । अभ्यासावें ॥ ८ ॥
जाणता बोलेल तसें बोलावें । जाणता सांगेल तसें चालावें

---

१ विवरण करीत संतुष्ट व्हावें. २ नादीं; कच्छपीं लागावें.

जाणत्याचें ध्यान[1] ध्यावें । नाना प्रकारीं ॥ ९ ॥
जाणत्याच्या कथा सिकाव्या । जाणत्याच्या युक्ति समजाव्या । जाणत्याच्या गोष्टी विवराव्या । सकळ कांहीं ॥
जाणत्याचे पेंच जाणावे । जाणत्याचे पीळ उकलावे ।
जाणता राखेल तैसें राखावें । लोक राजी ॥ ११ ॥
जाणत्याचे जाणावे प्रसंग । जाणत्याचे घ्यावे रंग ।
जाणत्याचे स्फूर्तीचे तरंग । अभ्यासावे ॥ १२ ॥
जाणत्याचा साक्षेप घ्यावा । जाणत्याचा तर्क जाणावा ।
जाणत्याचा उल्लेख समजावा । न बोलतांचि ॥ १३ ॥
जाणत्याचें धूर्तपण । जाणत्याचें राजकारण ।
जाणत्याचें निरूपण । ऐकत जावें ॥ १४ ॥
जाणत्याचीं कवित्वें सिकावीं । गद्यें पद्यें वोळखावीं ।
माधुर्यवचनें समजावीं । अंतर्यामीं ॥ १५ ॥
जाणत्याचे पाहावे प्रबंद । जाणत्याचे वचनभेद ।
जाणत्याचे नाना संवाद । बरे शोधावे ॥ १६ ॥
जाणत्याची तीक्षणता । जाणत्याची सहिष्णता[2] ।
जाणत्याची उदारता । समजोन घ्यावी ॥ १७ ॥
जाणत्याची नाना कल्पना । जाणत्याची दीर्घ सूचना ।
जाणत्याची विवंचना । समजोन घ्यावी ॥ १८ ॥
जाणत्याचा काळ सार्थक । जाणत्याचा अध्यात्मविवेक
जाणत्याचे गुण अनेक । आवघेच घ्यावे ॥ १९ ॥
जाणत्याचा भक्तिमार्ग । जाणत्याचा वैराग्ययोग ।
जाणत्याचा अवघा प्रसंग । समजोन घ्यावा ॥ २० ॥

---

१ जाणता करतो तसें ध्यान. २ सहिष्णुता; सहन करण्याची शक्ति.

जाणत्याचें पाहावें ज्ञान । जाणत्याचें सिकावें ध्यान ।
जाणत्याचें सूक्ष्म चिन्ह । समजोन घ्यावें ॥ २१ ॥
जाणत्याचें अलिप्तपण । जाणत्याचें विदेहलक्षण ।
जाणत्याचें ब्रह्मविवरण । समजोन घ्यावें ॥ २२ ॥
जाणता येक अंतरात्मा । त्याचा काये सांगावा महिमा
विद्याकळागुणसीमा । कोणें करावी ॥ २३ ॥
परमेश्वराचे गुणानुवाद । अखंड करावा संवाद ।
तेणेंकरितां आनंद । उदंड होतो ॥ २४ ॥
परमेश्वरें निर्मिलें तें । अखंड दृष्टीस पडतें ।
विवरविवरों समजावें तें । विवेकी जनीं ॥ २५ ॥
जितुकें कांहीं निर्माण जालें । तितुकें जगदेश्वरें निर्मिलें ।
निर्माण[1] वेगळें केलें । पाहिजे आधीं ॥ २६ ॥
तो निर्माण करितो जना । परी पाहों जातां दिसेना ।
विवेकबळें अनुमाना । जाणीत जावा ॥ २७ ॥
त्याचें अखंड लागतां ध्यान । कृपाळुपणें देतो आशन[2] ।
सर्वकाळ संभाषण । तदांशेंचि करावें ॥ २८ ॥
ध्यान धरीना तो अभक्त । ध्यान धरील तो भक्त ।
संसारापासुनी मुक्त । भक्तांस करी ॥ २९ ॥
उपासनेचे[3] सेवटीं । देवां भक्तां अखंड भेटी ।
अनुभवी जाणेल गोष्टी । प्रत्ययाची ॥ ३० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सर्वज्ञसंगनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

---

१ कार्य. कर्ता निराळा ओळखला पाहिजे. २ अशन; भोजन. योगक्षेम चालवितो. ३ उपासकाचा वेगळेपणाचा भाव नष्ट झाल्याबरोबर.

॥ श्रीराम ॥

दुल्लभ[1] शरीरीं दुल्लभ आयुष्य । याचा करूं नये
नास । दास ह्मणे सावकास । विवेक पाहावा ॥ १ ॥
न पाहातां उत्तम विवेक । आवघा होतो अविवेक ।
अविवेकें प्राणी रंक । ऐसा दिसे ॥ २ ॥
हें आपलें आपण केलें । आळसें उदास नागविलें ।
वाईट संगतीनें बुडविलें । देखतदेखतां ॥ ३ ॥
मूर्खपणाचा अभ्यास जाला । बाष्कळपणें[2] घातला घाला
काम चांडाळ उठिला । तरुणपणीं ॥ ४ ॥
मूर्ख आळसी आणी तरुणा । सर्वांविषीं दैन्यवाणा ।
कांहीं मिळेना[3] कोणा । काये ह्मणावें ॥ ५ ॥
जें जें पाहिजे तें तें नाहीं । अन्नवस्त्र तेंहि नाहीं ।
उत्तमगुण कांहींच नाहीं । अंतर्यामीं ॥ ६ ॥
बोलतां येना बैसतां येना । प्रसंग कांहींच कळेना ।
शरीर मन हें वळेना । अभ्यासाकडे ॥ ७ ॥
लिहिणें नाहीं वाचणें नाहीं । पुसणें नाहीं सांगणें नाहीं ।
नेमस्तपणाचा अभ्यास नाहीं । बाष्कळपणें ॥ ८ ॥
आपणास कांहींच येना । आणी सिकविलेंही मानेना ।
आपण वेडा आणी सज्जना । बोल ठेवी ॥ ९ ॥
अंतरीं येक बाहेर येक । ऐसा जयाचा विवेक ।
परलोकाचें सार्थक । कैसें घडे ॥ १० ॥
आपला संसार नासला । मनामधें प्रस्तावला ।
तरी मग अभ्यास केला । पाहिजे विवेकाचा ॥ ११ ॥

---

१ दुर्लभ. २ स्वच्छंदपणानें. ३ कोणाशींहि पटत नाहीं.

येकाग्र करूनियां मन । बळेंचि धरावें साधन ।
येत्नीं आळसाचें दर्शन । होऊंच नये ।। १२ ।।
अवगुण अवघेचि सांडावे । उत्तम गुण अभ्यासावे ।
प्रबंध पाठ करीत जावे । जाड[1] अर्थ ।। १३ ।।
पदप्रबंद श्लोकप्रबंद । नाना धाटी मुद्रा छंद ।
प्रसंगज्ञानेंचि आनंद । होत आहे ।। १४ ।।
कोणे प्रसंगीं काये म्हणावें । ऐसें समजोन जाणावें ।
उगेंचि वाउगें सिणावें । कासयासी ।। १५ ।।
दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । आदर देखोन ह्मणावें ।
जें आठवेल तें गावें । हें मूर्खपण ।। १६ ।।
ज्याची जैसी उपासना । तेंचि गावें चुकावेना ।
रागज्ञाना ताळज्ञाना । अभ्यासावें ।। १७ ।।
साहित[2] संगीत प्रसंग मानें । करावीं कथेचीं घमशानें[3] ।
अर्थांतर श्रवणमननें । काढीत जावें ।। १८ ।।
पाठ उदंडचि असावें । सर्वकाळ उजळीत जावें ।
सांगितले गोष्टीचें असावें । स्मरण अंतरीं ।। १९ ।।
अखंड येकांत सेवावा । ग्रन्थमात्र धांडोळावा ।
प्रचित येईल तो घ्यावा । अर्थ मनीं ।। २० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निस्पृहसिकवणनिरूपणनाम समास तृतीय ।। ३ ।।

---

1 अर्थगंभीर असे. 2 साहित्य. 3 लयलूट.

॥ श्रीराम ॥

देह्याकरितां[1] गणेशपूजन । देह्याकरितां शारदावंदन ।
देह्याकरितां गुरु सज्जन । संत श्रोते ॥ १ ॥
देहयाकरितां कवित्वें चालती । देह्याकरितां अधेनें[2]
करिती । देह्याकरितां अभ्यासिती । नाना विद्या ॥ २
देह्याकरितां ग्रंथलेखन । नाना लिपीवोळखण ।
नाना पदार्थशोधन । देह्याकरितां ॥ ३ ॥
देह्याकरितां माहाज्ञानी । सिद्ध साधु ऋषी मुनी ।
देह्याकरितां तीर्थाटणीं । फिरती प्राणी ॥ ४ ॥
देह्याकरितां श्रवण घडे । देह्याकरितां मननीं पवाडे ।
देह्याकरितां[3] देहीं आतुडे । मुख्य परमात्मा ॥ ५ ॥
देह्याकरितां कर्ममार्ग । देह्याकरितां उपासमार्ग ।
देह्याकरितां ज्ञानमार्ग । भूमंडळीं ॥ ६ ॥
योगी वीतरागी तापसी । देह्याकरितां नाना सायासी ।
देह्याकरितां आत्मयासी । प्रगटणें घडे ॥ ७ ॥
येहलोक आणी परलोक । देह्याकरितां सकळ सार्थक ।
देहेंविण निरार्थक । सकळ कांहीं ॥ ८ ॥
पुन्हश्चर्णें[4] अनुष्ठानें । गोरांजनें धूम्रपानें ।
सीतोष्ण पंचाग्नी साधणें । देह्याकरितां ॥ ९ ॥
देह्याकरितां पुण्यसीळ । देह्याकरितां पापी केवळ ।
देह्याकरितां अनर्गळ । सुचिस्मंत ॥ १० ॥

---

१ देहाकरितां=देह आहे म्हणून. देह्याकरितां=देही, अंतरात्मा, आहे म्हणून. २ अध्ययन. ३ याच देहांत अंतरात्म्यामुळें परब्रह्म परमात्म्याची प्राप्ति होते. ४ पुरश्चरणें.

देहयाकरितां अवतारी । देहयाकरितां वेषधारी ।
नाना बंडें पाषांडें करी । देहयाकरितां ॥ ११ ॥
देहयाकरितां विषयेभोग । देहयाकरितां सकळ त्याग ।
होती जाती नाना रोग । देहयाकरितां ॥ १२ ॥
देहयाकरितां नवविधा भक्ती । देहयाकरितां चतुर्विधा
मुक्ती । देहयाकरितां नाना युक्ती । नाना मतें ॥ १३ ॥
देहयाकरितां दानधर्म । देहयाकरितां नाना वर्म ।
देहयाकरितां पूर्व कर्म । ह्मणती जनीं ॥ १४ ॥
देहयाकरितां नाना स्वार्थ । देहयाकरितां नाना अर्थ ।
देहयाकरितां होईजे वेर्थ । आणी धन्य ॥ १५ ॥
देहयाकरितां नाना कळा । देहयाकरितां उणा आगळा
देहयाकरितां जिव्हाळा । भक्तिमार्गाचा ॥ १६ ॥
नाना सन्मार्गसाधनें । देहयाकरितां तुटतीं बंधनें ।
देहयाकरितां निवेदनें[1] । मोक्ष लाभे ॥ १७ ॥
देहे सकळांमधें उत्तमु । देहीं राहिला आत्मारामु ।
सकळां घटीं पुरुषोत्तमु । विवेकी जाणती ॥ १८ ॥
देहयाकरितां नाना कीर्ती । अथवा नाना अपकीर्ती ।
देहयाकरितां होती जाती । अवतारमाळिका ॥ १९ ॥
देहयाकरितां नाना भ्रम । देहयाकरितां नाना संभ्रम ।
देहयाचेन उत्तमोत्तम । भोगिती पदें ॥ २० ॥
देहयाकरितां सकळ कांहीं । देहयाविण कांहीं नाहीं ।
आत्मा विरे ठाईं[2] ठाईं । नव्हताच जैसा ॥ २१ ॥
देहे परलोकीचें तारूं । नाना गुणांचा गुणागरु ।

---

१ आत्मनिवेदनानें. २ ठाईंच्या ठाईं; जेथल्या तेथेंच.

नाना रत्नांचा विचारु । देहृचाचेनी ॥ २२ ॥
देहृचाचेन गायेनकळा । देहृचाचेन संगीतकळा ।
देहृचाचेन अंतर्कळा । ठाईं पडे ॥ २३ ॥
देहे ब्रह्मांडाचें फळ[1] । देहे दुल्लभचि केवळ ।
परी या देहृचास निवळ । उमजवावें ॥ २४ ॥
देहृचाकरितां लाहानथोर । करिती आपुलाले व्यापार ।
त्याहिमधें लाहानथोर । कितीयेक ॥ २५ ॥
जे जे देहे धरुनी आले । ते ते कांहीं करून गेले ।
हरिभजनें पावन जाले । कितीयेक ॥ २६ ॥
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । संकल्परूपचि केवळ ।
नाना संकल्पें देहेफळ । घेऊन आलें ॥ २७ ॥
हरिसंकल्प मुळीं होता । तोचि फळीं[2] पाहावा आतां ।
नाना देहृचांतरीं तत्वतां । शोधितां कळे ॥ २८ ॥
वेलाचे मुळीं बीज । उदकरूप वेलो समज ।
पुढें फळामधें बीज । मुळींच्या अंशें ॥ २९ ॥
मुळाकरितां फळ येतें । फळाकरितां मूळ होतें ।
येणेंकरितां होत जातें । भूमंडळ ॥ ३० ॥
असो कांहीं येक करणें । कैसें घडे देहृचाविणें ।
देहे सार्थकीं लावणें । ह्मणिजे बरें ॥ ३१ ॥
आत्म्याकरितां देहे जाला । देहृचाकरितां आत्मा तगला[3]
उभययोगें उदंड चालिला । कार्यभाग ॥ ३२ ॥

---

१ पांचभौतिक ब्रह्मांडाच्या अंशरूपानें पिंड तयार होतो म्हणून ब्रह्मांडरूपी वृक्षाचें देह हें फळ होय. २ आपल्या देहांतहि तोच मूळचा मीपणाचा संकल्प अंशरूपानें आहे. ३ टिकू शकला; व्यवहार करूं शकला.

चोरून गुप्तरूपें करावें । तें आत्मयासी पडे ठावें ।
कर्तुत्व याचेन स्वभावें । सकळ कांहीं ॥ ३३ ॥
देहयामधें आत्मा असतो । देहे पूजितां आत्मा तोषतो
देहे पीडितां आत्मा क्षोभतो । प्रतक्ष आतां ॥ ३४ ॥
देहयावेगळी पूजा पावेना । देहयाविण पूजा फावेना ।
जनीं जनार्दन ह्मणोनी जना । संतुष्ट करावें ॥ ३५ ॥
उदंड प्रगटला विचार । धर्मस्थापना तदनंतर ।
तेथेंच पूजेस अधिकार । पुण्यशरीरीं ॥ ३६ ॥
सगट भजन करूं येतें[1] । तरी मूर्खपण आंगीं लागतें ।
गाढवासी पूजितां कळतें । काये त्याला ॥ ३७ ॥
पूज्य पूजेसी अधिकार[2] । उगेचि तोषवावे इतर ।
दुखऊं नये कोणाचें अंतर । ह्मणिजे बरें ॥ ३८ ॥
सकळ जगदांतरींचा देव । क्षोभतां राहाव्या[3] कोठें ठाव
जनावेगळा[4] जनास उपाव । आणीक नाहीं ॥ ३९ ॥
परमेश्वराचे अनंत गुण । मनुष्यें काये सांगावी खूण ।
परंतु अध्यात्मग्रंथश्रवण । होतां उमजे ॥ ४० ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेदुल्लभनिरूपणनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

धान्य उदंड मोजिलें । परी त्या मापें नाहीं भक्षिलें ।
विवरल्याविण तैसें जालें । प्राणीमात्रासी ॥ १ ॥

---

१ म्हटलें तर. २ जे पूज्य आहेत त्यांनाच पूजा घेण्याचा अधिकार आहे. ३ राहण्यास. ४ माणसावांचून माणसांचें भागणार नाहीं.

पाठ ह्मणतां आवरेना । पुसतां कांहींच कळेना ।
अनुभव पाहातां अनुमाना- । मधें पडे ।। २ ।।
शब्दरत्नें परीक्षावीं । प्रत्ययाचीं पाहोन घ्यावीं ।
येर ते अवघीं सांडावीं । येकीकडे ।। ३ ।।
नांवरूप आवघें सांडावें । मग अनुभवास मांडावें ।
सार असार येकचि करावें । हें मूर्खपण ।। ४ ।।
लेखकें[1] कुळ[2] समजवावें[3] । किंवा उगेंच वाचावें ।
येणें दृष्टांतें समजावें । कोणीतरी ।। ५ ।।
जेथें नाहीं समजावीस । तेथें आवघी कुसमुस ।
पुसों जातां वसवस । वक्ता करी ।। ६ ।।
नाना शब्द येकवटिले । प्रचीतीवीण उपाव केले ।
परी ते अवघेचि वेर्थ गेले । फडप्रसंगीं[4] ।। ७ ।।
पसेवरी वैरण घातलें । तांतडीनें जातें वोडिलें ।
तेणें पीठ बारिक आलें । हें तों घडेना ।। ८ ।।
घांसामागें घांस घातला । आवकाश नाहीं चावायाला ।
अवघा बोकणा भरिला । पुढें कैसें ।। ९ ।।
ऐका फडनिसीचें[5] लक्षण । विरंग[6] जाऊं नेदी क्षण ।
समस्तांचें अंतःकर्ण । सांभाळीत जावें ।। १० ।।
सूक्ष्म नामें सुखें घ्यावीं । तितुकीं रूपें वोळखावीं ।
वोळखोन समजवावीं । श्रोतयांसी ।। ११ ।।
समशा[7] पुरतां सुखी होती । श्रोते अवघे आनंदती ।

---

१ ग्रामलेखकानें; कुळकर्ण्यानें. २ कुळ; निरक्षर शेतकरी; त्यास. ३ समजावून सांगावें (खत, पत्रें इ.). ४ सभेंत; आणीबाणीच्या वेळेस. ५ सभेंतल्या पुढारीपणाचें; हिशेबी कारभाराचें. ६ फुकट; व्यर्थ. ७ समस्या—प्रश्न, कोडें; शंका; कवित्वपूर्ति.

अवघे क्षणक्षणा वंदिती । गोसावियांसी ।। १२ ।।
समशा पुरतां वंदिती । समशा न पुरतां निंदिती ।
गोसांवी चिणच्चिण करिती । कोण्या हिशेबें ।। १३ ।।
शुध[1] सोनें पाहोन घ्यावें । कसीं लाउनी तावावें ।
श्रवणमननें जाणावें । प्रत्ययासी ।। १४ ।।
वैद्याची प्रचित येना । वेथा परती होयेना ।
आणी रागेजावें जना । कोण्या हिशेबें ।। १५ ।।
खोटें कोठेंचि चालेना । खोटें कोणास मानेना ।
याकारणें अनुमाना । खरें आणावें ।। १६ ।।
लिहिणें न येतां व्यापार केला । कांहीं येक दिवस चालिला
पुसता सुरनीस[2] भेटला । तेव्हां खोटें ।। १७ ।।
सर्व आवघें हिशेबीं ठावें । प्रत्यय साक्षीनें बोलावें ।
मग सुरनीसें काये करावें । सांगाना कां ।। १८ ।।
स्वयें आपणचि गुंते । समजावीस कैसी होते ।
नेणतां कोणीयेक ते । आपदों[3] लागती ।। १९ ।।
बळेंविण युध्यास गेला । तो सर्वस्वें नागवला ।
शब्द ठेवावा कोणाला । कोण कैसा ।। २० ।।
जें प्रचीतीस आलें खरें । तेंचि घ्यावें अत्यादरें ।
अनुभवेंविण जें उत्तरें । तें फलकटें जाणावीं ।। २१ ।।
सिकऊं जातां राग चढे । परंतु पुढें आदळ[4] घडे ।
खोटा निश्चळ तात्काळ उडे । लोकामधें ।। २२ ।।
खरें सांडुनी खोटें घेणें । भकाधेस[5] काये उणें ।
त्रिभुवनीं नारायणें । न्याय केला ।। २३ ।।

---

१ शुद्ध. २ हिशेबतपासनीस. ३ कष्टी होतात. ४ अद्दल. ५ फजितीस.

तो न्याय सांडितां सेवटीं । अवघें जगचि लागे पाठीं ।
जनीं भांडभांडों हिपुटी । किती व्हावें ।। २४ ।।
अन्यायें बहुतांस पुरवलें । हें देखिलें ना ऐकिलें ।
वेडें उगेंचि भरीं भरलें । असत्याचे ।। २५ ।।
असत्य ह्मणिजे तेंचि पाप । सत्य जाणावें स्वरूप ।
दोहींमधें साक्षप । कोणाचा करावा ।। २६ ।।
मायेमधें बोलणें चालणें साचें । माया नस्तां बोलणें कैंचें ।
याकारणें निशब्दाचें । मूळ शोधावें ।। २७ ।।
वाच्यांश जाणोनी सांडावा । लक्ष्यांश विवरोन घ्यावा ।
याकारणें निशब्द मुळाचा गोवा[1] । आडळेना ।। २८ ।।
अष्टधा प्रकृती पूर्वपक्ष । सांडून अलक्षीं लावावें लक्ष ।
मननसीळ परम दक्ष । तोचि जाणे ।। २९ ।।
नाना भूस आणि कण । येकचि ह्मणणें अप्रमाण ।
रस चोवडिया कोण । शाहाणा सेवी ।। ३० ।।
पिंडीं नित्यानित्यविवेक । ब्रह्मांडीं सारासार अनेक ।
सकळ शोधूनियां येक । सार घ्यावें ।। ३१ ।।
मायेकरितां कोणीयेक । अन्वय आणि वीतरेक[2] ।
ते माया नस्तां विवेक । कैसा करावा ।। ३२ ।।
तत्वें तत्व सर्व शोधावें । माहांवाकीं[3] प्रवेशावें ।
आत्मनिवेदनें पावावें । समाधान ।। ३३ ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटपरीक्षानिरूपणनाम समास पंचम ।। ५ ।।

---

१ त्यामुळें मग नि:शब्द जें मूळ, परब्रह्म, त्याविषयीं कांहीं घोंटाळा होत नाहीं. २ व्यतिरेक; संहारणी. ३ महावाक्यीं.

॥ श्रीराम ॥

नाना[1] वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर शृंघारणें ।
विवेक विचारें राजकारणें । अंतर शृंघारिजे ॥ १ ॥
शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज ।
अंतरीं नस्तां च्यातुर्यबीज । कदापी शोभा न पवे ॥ २ ॥
तुंड हेंकाड कठोरवचनी । अखंड तोले[2] साभिमानी ।
न्याय नीति अंतःकर्णीं । घेणार नाहीं ॥ ३ ॥
तऱ्हे सीघ्रकोपी सदा । कदापि न धरी मर्यादा ।
राजकारण संवादा । मिळोंचि नेणे ॥ ४ ॥
ऐसे लौंद बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं ।
पापी अपस्मार[3] जनीं । राक्षेस जाणावे ॥ ५ ॥
समयासारिखा समयो येना । नेम सहसा चालेना ।
नेम धरितां राजकारणा । अंतर पडे ॥ ६ ॥
अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें ।
हटनिग्रहीं न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥ ७ ॥
बहुतचि करितां हट । तेथें येऊन पडिले तट[4] ।
कोणीयेकाचा सेवट । जाला पाहिजे ॥ ८ ॥
बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भोवानी ।
परंतु[5] विचार पाहोनी । कार्य करणें ॥ ९ ॥
अखंडचि सावधाना । बहुत काये करावी सूचना ।

---

१ अफझुलखानाच्या वधानंतर श्रीशिवाजीराजे श्रीसमर्थांच्या दर्शनास आले असतां हा समास सांगितला. २ डौलानें; गर्वानें वागतो. ३ पिशाच्चवत् दुष्ट. ४ वेगवेगळे पक्ष. ५ ईश्वराची व महामायेची कृपा असली तरीहि स्वतः विवेक करणें अवश्य आहे.

परंतु कांहीं येक अनुमाना। आणिलें पाहिजे ॥ १० ॥
समर्थांपासीं बहुत जन। राहिला पाहिजे साभिमान।
निश्चळ[1] करूनियां मन। लोक असती ॥ ११ ॥
म्लेच[2] दुर्जन उदंड। बहुतां दिसाचें माजलें बंड।
याकारणें अखंड। सावधान असावें ॥ १२ ॥
सकळकर्ता तो ईश्वरु। तेणें केला आंगिकारु।
तया पुरुषाचा विचारु। विरुळा जाणे ॥ १३ ॥
न्याय नीति विवेक विचार। नाना प्रसंगप्रकार।
परिक्षणें परांतर। देणें ईश्वराचें ॥ १४ ॥
माहायेत्न सावधपणें। समई धारिष्ट धरणें।
अद्भुतचि कार्य करणें। देणें ईश्वराचें ॥ १५ ॥
येश कीर्ती प्रताप महिमा। उत्तम गुणासी नाहीं सीमा।
नाहीं दुसरी उपमा। देणें ईश्वराचें ॥ १६ ॥
देव ब्राह्मण आचार विचार। कितेक जनासी आधार।
सदा घडे परोपकार। देणें ईश्वराचें ॥ १७ ॥
येहलोक परलोक पाहाणें। अखंड सावधपणें राहाणें।
बहुत जनाचें साहाणें। देणें ईश्वराचें ॥ १८ ॥
देवाचा कैपक्ष घेणें। ब्राह्मणाची चिंता वाहाणें।
बहु जनासी पाळणें। देणें ईश्वराचें ॥ १९ ॥
धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार।
जाले आहेत पुढें होणार। देणें ईश्वराचें ॥ २० ॥
उत्तम गुणाचा ग्राहिक। तर्क तीक्ष्ण विवेक।
धर्मवासना पुण्यश्लोक। देणें ईश्वराचें ॥ २१ ॥

---

१ न डळमळणाऱ्या निष्ठेनें. २ म्लेंच्छ.

सकळ गुणामधें सार । तजविजा विवेक विचार ।
जेणें पाविजे पैलपार । अरत्रपरत्रींचा ॥ २२ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुषनिरूपण-
नाम समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

जनाचा लालची स्वभाव । आरंभींच ह्मणती देव ।
ह्मणिजे मला कांहीं देव[1] । ऐसी वासना ॥ १ ॥
कांहींच भक्ती केली नस्तां । आणी इछिती प्रसन्नता ।
जैसें कांहींच सेवा न करितां । स्वामीस मागती ॥ २
कष्टेंविण फळ नाहीं । कष्टेंविण राज्य नाहीं ।
केल्याविण होत नाहीं । साध्य जनीं ॥ ३ ॥
आळसें काम नासतें । हें तों प्रत्ययास येतें ।
कष्टाकडे चुकावितें । हीन जन ॥ ४ ॥
आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती । ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती
आधीं आळसें सुखावती । त्यासीं पुढें दुःख ॥ ५ ॥
येहलोक अथवा परलोक । दोंहिकडे सारिखाचि विवेक
दीर्घसूचनेचें कौतुक । कळलें पाहिजे ॥ ६ ॥
मेळविती तितुकें भक्षिती । ते कठीण काळीं मरोन जाती
दीर्घसूचनेनें वर्तती । तेचि भले ॥ ७ ॥
येहलोकींचा संचितार्थ[2] । परलोकींचा परमार्थ ।
संचितेंविण[3] वेर्थ । जीत[4] मेलें ॥ ८ ॥

---

१ देवो; द्यावें. २ धनधान्यांचा संग्रह. ३ पुण्याईशिवाय; संचिल्या-केल्या–वांचून. ४ जिवंत असूनहि मेल्यागतच होय.

येकदां मेल्यानें सुटेना । पुन्हां जन्मोजन्मीं यातना ।
आपणांस मारी वांचविना । तो आत्महत्यारा ॥ ९ ॥
प्रतिजन्मीं आत्मघात । कोणें करावें गणीत ।
याकारणें जन्ममृत्य । केंवी चुके ॥ १० ॥
देव सकळ कांहीं करितो । ऐसें प्राणिमात्र बोलतो ।
त्याचे भेटीचा लाभ तो । अकस्मात जाला ॥ ११ ॥
विवेकाचा लाभ घडे । जेणें परमात्मा ठाईं पडे ।
विवेक पाहातां सांपडे । विवेकी जनीं ॥ १२ ॥
देव पाहातां आहे येक । परंतु करितो अनेक ।
त्या अनेकांस येक । म्हणों नये कीं ॥ १३ ॥
देवाचें कर्तुत्व आणि देव । कळला पाहिजे अभिप्राव ।
कळल्याविण कितेक जीव । उगेच बोलती ॥ १४ ॥
उगेच बोलती मूर्खपणें । शाहाणपण वाढायाकारणें ।
त्रुप्तिलागीं उपाव करणें । ऐसें जालें ॥ १५ ॥
जेहिं उदंड कष्ट केले । ते भाग्य भोगून ठेले ।
येर ते बोलतचि राहिले । करंटे जन ॥ १६ ॥
करंटयाचें करंट लक्षण । समजोन जाती विचक्षण ।
भल्याचें उत्तम लक्षण । करंटयास कळेना ॥ १७ ॥
त्याची पैसावली[1] कुबुद्धी । तेथें कैंची असेल शुद्धी ।
कुबुद्धीं तेचि सुबुद्धी । ऐसी वाटे ॥ १८ ॥
मनुष्यशुद्धीस[2] सांडावें । त्याचें काये खरें मानावें ।
जेथें विचाराच्या नांवें । सुन्याकार ॥ १९ ॥

---

१ वाढली. २ मनुष्यत्वाच्या जाणिवेस. मनुष्यत्व सोडण्याइतपत जो मदांध झाला आहे त्याचें.

विचारें यहलोक परलोक । विचारें होतसे सार्थक ।
विचारें नित्यानित्यविवेक । पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे जनस्वभावनिरूपणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

ब्रह्म निराकार निश्चळ । आत्म्यास विकार चंचळ ।
तयास ह्मणती सकळ । देव ऐसें ॥ १ ॥
देवाचा ठावचि लागेना । येक देव नेमस्त कळेना ।
बहुत देवीं अनुमानेना । येक देव ॥ २ ॥
ह्मणोनी विचार असावा । विचारें देव शोधावा ।
बहुत देवांचा गोवा । पडोंचि नये ॥ ३ ॥
देव क्षत्रीं[1] पाहिला । त्यासारिखा धातूचा केला ।
पृथ्वीमधें दंडक चालिला । येणें रीती ॥ ४ ॥
नाना प्रतिमादेवांचें मूळ । तो हा क्षत्रदेवचि केवळ ।
नाना क्षत्रें भूमंडळ । शोधून पाहावें ॥ ५ ॥
क्षत्रदेव पाषाणाचा । विचार पाहातां तयाचा ।
तंत[2] लागला मुळाचा । अवताराकडे ॥ ६ ॥
अवतारी देव संपले । देहे धरुनी वर्तोन गेले ।
त्याहून थोर अनुमानले । ब्रह्मा विष्णु महेश ॥ ७ ॥
त्या तिही देवांस ज्याची सत्ता । तो अंतरात्माचि पाहातां
कर्ता भोक्ता तत्वतां । प्रतक्ष आहे ॥ ८ ॥
युगानयुगें तिन्हीं लोक । येकचि चालवी अनेक ।

---

१ क्षेत्रीं. २ तंतू; दोरा; ओघ.

हा निश्चयाचा विवेक । वेदशास्त्रीं पाहावा ॥ ९ ॥
आत्मा वर्तवितो शरीर । तोचि देव उत्तरोत्तर[1]।
जाणीवरूपें कळिवर । विवेकें वर्तवी ॥ १० ॥
तो अंतर्देव चुकती । धांवा घेऊन तीर्था जाती ।
प्राणी बापुडे कष्टती । देवास नेणतां ॥ ११ ॥
मग विचारिती अंत:कर्णीं । जेथें तेथें धोंडा पाणी ।
उगेंचि वणवण हिंडोनि । काये होतें ॥ १२ ॥
ऐसा ज्यासी विचार कळला । तेणें सत्संग धरिला ।
सत्संगें देव सांपडला । बहुत जनांसी ॥ १३ ॥
ऐसीं हे विवेकाचीं कामें । विवेकी जाणतील नेमें ।
अविवेकी भुलले भ्रमें । त्यांस हें कळेना ॥ १४ ॥
अंतरवेधी अंतर जाणे । बाहेरमुद्रा[2] कांहींच नेणे ।
ह्मणोन विवेकी शाहाणे । अंतर शोधिती ॥ १५ ॥
विवेकेंविण जो भाव । तो भावचि अभाव ।
मूर्खस्य प्रतिमा देव । ऐसें वचन ॥ १६ ॥
पाहात समजत सेवटा गेला । तोचि विवेकी भला ।
तत्वें सांडुनी पावला । निरंजनीं ॥ १७ ॥
आरे जें आकारासी येतें । तें अवघेंच नासोन जातें ।
मग गलबल्यावेगळें तें । परब्रह्म जाणावें ॥ १८ ॥
चंचळ देव निश्चळ ब्रह्म । परब्रह्मीं नाहीं भ्रम ।
प्रत्ययज्ञानें निभ्रम[3]। होईजेतें ॥ १९ ॥
प्रचीतीविण जें केलें । तें तें अवघें वेर्थ गेलें ।
प्राणी कष्टकष्टोंचि मेले । कर्मकचाटें ॥ २० ॥

---

१ जीवात्मा, शिवात्मा, विश्वात्मा व निर्मळात्मा–पहा द. ८ स. ७, ओ. ४५ ते ५३. २ वेषधारी. ३ निर्भ्रम; भ्रमरहित.

कर्मविगळें न व्हावें । तरी देवास कासया भजावें ।
विवेकी जाणती स्वभावें । मूर्ख नेणे ॥ २१ ॥
कांहीं आनुमानलें विचारें । देव आहे जगदांतरें ।
सगुणाकरितां निर्धारें । निर्गुण पाविजे ॥ २२ ॥
सगुण पाहातां मुळास[1] गेला। सहजचि निर्गुण पावला।
संगत्यागें[2] मोकळा जाला । वस्तुरूप ॥ २३ ॥
परमेश्वरीं अनुसंधान । लावितां होईजे पावन ।
मुख्य ज्ञानेंचि विज्ञान । पाविजेतें ॥ २४ ॥
ऐसीं हे विवेकाचीं विवर्णें । पाहावीं सुचित्त अंतःकर्णें ।
नित्यानित्यविवेकश्रवणें । जगदोधार ॥ २५ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अंतर्देवनिरूपणनाम
समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

वंदूनिया आदिपुरुष । बोलों निद्रेचा विळास ।
निद्रा आलियां सावकास । जाणार नाहीं ॥ १ ॥
निद्रेनें व्यापिली काया । आळस आंग मोडे जांभया ।
तेणेंकरितां बैसावया । धीर नाहीं ॥ २ ॥
कडकडां जांभया येती । चटचटां चटक्या वाजती ।
डकडकां डुकल्या देती । सावकास ॥ ३ ॥
येकाचे डोळे झांकती । येकाचे डोळे लागती ।
येक ते वचकोन पाहाती । चहुंकडे ॥ ४ ॥
येक उलथोन पडिले । तिंहिं ब्रह्मविणे फोडिले ।

---

१ मूळमायेच्याहि मुळास. २ मीपणत्यागानें.

हुडकाचे[१] टुकडे जाले । सुधी[२] नाहीं ॥ ५ ॥
येक टेंकोन बैसले । तेथेंचि घोरों लागले ।
येक उताणे पसरले । सावकास ॥ ६ ॥
कोणी मुकुंडी घालिती । कोणी कानवडे निजती ।
कोणी चक्रीं फिरती । चहुंकडे ॥ ७ ॥
येक हात हालविती । येक पाये हालविती ।
येक दांत खाती । कर्कराटें ॥ ८ ॥
येकाचीं वस्त्रें निघोनि गेलीं । ते नागवींच लोळों लागलीं ।
येकाचि मुंडासीं गडबडिलीं । चहुंकडे ॥ ९ ॥
येक निजेली अव्यावेस्तें । येक दिसती जैसीं प्रेतें ।
दांत पसरुनी जैसीं भूतें । वाईट दिसती ॥ १० ॥
येक वोसणतचि उठिले । येक अंधारीं फिरों लागले ।
येक जाऊन निजेले । उकरड्यावरी ॥ ११ ॥
येक मडकी उतरिती । येक भोंई चांचपती ।
येक उठोन वाटा लागती । भलतीकडे ॥ १२ ॥
येक प्राणी वोसणाती । येक फुंदफुंदों रडती ।
येक खदखदां हांसती । सावकास ॥ १३ ॥
येक हांका मारूं लागले । येक बोंबलित उठिले ।
येक वचकोन राहिले । आपुले ठाईं ॥ १४ ॥
येक क्षणक्षणा खुरडती । येक डोई खाजविती ।
येक कढों[३] लागती । सावकास ॥ १५ ॥
येकाच्या लाळा गळाल्या । येकाच्या पिका सांडल्या ।
येकीं लघुशंका केल्या । सावकाश ॥ १६ ॥
येक राउत[४] सोडिती । येक कर्पट ढेंकर देती ।

---

१ डमरूचे; वाद्याचे. २ शुद्ध; सावधपण. ३ कण्हूं. ४ अपानवायु.

येक खांकरूनी थुंकिती । भलतीकडे ॥ १७ ॥
येक हागती येक वोकिती । येक खोंकिती येक सिंकिती ।
येक ते पाणी मागती । निदसुऱ्या स्वरें ॥ १८ ॥
येक दुस्वप्नें निर्बुजले । येक सुस्वप्नें संतोषले ।
येक ते गाढसुढों पडिले । सुषुप्तिमधें ॥ १९ ॥
इकडे उजेडाया जाले । कोण्हीं पढणें आरंभिलें ।
कोणी प्रातस्मरामि मांडिलें । हरिकीर्तन ॥ २० ॥
कोणी आठविल्या ध्यानमूर्ति । कोणी येकांतीं जप करिती
कोणी पाठांतर उजळिती । नाना प्रकारें ॥ २१ ॥
नाना विद्या नाना कळा । आपलाल्या सिकती सकळा
तानमानें गायेनकळा । येक गाती ॥ २२ ॥
मागें निद्रा संपली । पुढें जागृति प्राप्त जाली ।
वेवसाईं बुद्धि आपुली । प्रेरिते जाले ॥ २३ ॥
ज्ञाता तत्वें सांडून पळाला । तुर्येपैलिकडे गेला[1] ।
आत्मनिवेदनें जाला । ब्रह्मरूप ॥ २४ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे निद्रानिरूपणनाम
समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

कोणीयेका कार्याचा साक्षप । कांहीं तऱ्हीं घडे विक्षेप ।
काळ साहें[2] तें आपेंआप । होत जातें ॥ १ ॥
कार्यभाग होत चालिला । तेणें प्राणी शोक[3] जाला ।

---

१ साक्षित्वाची जाणीव सोडून केवल सत्स्वरूपानेंच उरला.
२ साह्यभूत—अनुकूल असला तर. ३ षोक; उल्हसित.

विचारहि सुचों लागला । दिवसेंदिवस ॥ २ ॥
कोणीयेक प्राणी जन्मासी येतो । कांहीं तऱ्ही काळ साहें
होतो । दुःखाउपरी सुख देतो । देव कृपाळुपणें ॥ ३ ॥
अवघाचि काळ जरी सजे[1] । तरी अवघेचि होती राजे ।
कांहीं सजे कांहीं न सजे । ऐसें आहे ॥ ४ ॥
येहलोक अथवा परलोक । साधतां कोणीयेक विवेक ।
अद्भुत होये स्वाभाविक । देणें ईश्वराचें[2] ॥ ५ ॥
ऐकिल्याविण कळलें । सिकविल्याविण शाहाणपण आलें
देखिलें ना ऐकिलें । भूमंडळीं ॥ ६ ॥
सकळ कांहीं ऐकतां कळे । कळतां कळतां वृत्ति निवळे ।
नेमस्त मनामधें आकळे । सारासार ॥ ७ ॥
श्रवण ह्मणिजे ऐकावें । मनन ह्मणिजे मनीं धरावें ।
येणें उपायें स्वभावें । त्रयलोक्य चाले ॥ ८ ॥
श्रवणाआड विक्षेप येती । नाना जिनस सांगों किती ।
सावध असतां प्रत्यय येती । सकळ कांहीं ॥ ९ ॥
श्रवणीं लोक बैसले । बोलतां बोलतां येकाग्र जाले ।
त्याउपरी जे नूतन आले । ते येकाग्र नव्हेती ॥ १० ॥
मनुष्य बाहेर हिंडोनी आलें । नाना प्रकारीचें ऐकिलें
उदंड गलबलूं लागलें । उगें असेना ॥ ११ ॥
प्रसंग पाहोन चालती । ऐसे लोक थोडे असती ।
श्रवणीं नाना विक्षेप होती । ते हे ऐका ॥ १२ ॥

---

१ अनुकूल होईल तर. २ प्रपंच वा परमार्थ साधण्यासाठीं कोणी कष्ट करीत असताना, एरवीं असाध्य वाटणारी एखादी गोष्ट केव्हां केव्हां विवेकानें सहजसाध्य होते. याला कारण ईश्वराच्या कृपाळू- पणाची ही विवेकरूपी अदभुत देणगी होय.

श्रवणीं बैसले ऐकाया । अडों लागलीसे काया ।
येती कडकडां जांभया । निद्राभरें ॥ १३ ॥
बैसले सुचित करूनि मना । परी तें मनचि ऐकेना ।
मागें होतें ऐकिलें नाना । तेंचि धरुनी बैसलें ॥ १४ ॥
तत्पर केलें शरीर । परी मनामधें आणीक विचार ।
कल्पना कल्पी तो विस्तार । किती ह्मणोनी सांगावा ॥ १५
जें जें कांहीं श्रवणीं पडिलें । तितुकें समजोन विवरलें
तरीच कांहीं सार्थक जालें । निरूपणीं ॥ १६ ॥
मन दिसतें मां[1] धरावें । ज्याचें त्यानें आवरावें ।
आवरून विवेकें धरावें । अर्थांतरीं ॥ १७ ॥
निरूपणीं घेऊन बैसला । परी तो उदंड जेऊन आला ।
बैसतांच कासाविस जाला । त्रुषाक्रांत ॥ १८ ॥
आधीं उदक आणविलें । घळघळां उदंड घेतलें ।
तेणें मळमळूं लागलें । उठोनी गेला ॥ १९ ॥
कर्पट ढेंकर उचक्या देती । वारा सरतां मोठी फजिती
क्षणक्षणां उठोनी जाती । लघुशंकेसी ॥ २० ॥
दिशेनें कासावीस केला । आवधेंचि सांडून धांविला ।
निरूपणप्रसंगीं निघोनी गेला । अखंड ऐसा ॥ २१ ॥
दृष्टांतीं कांहीं अपूर्व आलें । अंतःकर्ण तेथेंचि राहिलें ।
कोठवरी काये वाचिलें । कांहीं कळेना ॥ २२ ॥
निरूपणीं येऊन बैसला । तो विंचुवें फणकाविला ।
कैंचें निरूपण जाला । कासावीस ॥ २३ ॥

---

१ मन ही दृश्यवस्तु असती तर धरून बाजूला करतां आली असती. तसें नाहीं म्हणून.

पोटामधें तिडिक उठिली । पाठीमधें करक भरली ।
चालक[1] चिखल्या पुळी जाली । बैसवेना ॥ २४ ॥
पिसोळा चाऊन पळाला । तेणें प्राणी दुश्चीत जाला ।
कोणें नेटें गलबला केला । तेथेंचि धांवें ॥ २५ ॥
विषइ लोक श्रवणीं येती । ते बायेकांकडेच पाहाती ।
चोरटे लोक चोरून जाती । पादरक्षा ॥ २६ ॥
होये नव्हे वादवेवाद । तेणें उदंड जाला खेद ।
सिव्या गाळी अप्रमाद[2] । होतां चुकला ॥ २७ ॥
कोणी निरूपणीं बैसती । सावकास गोष्टी लाविती ।
हरिदास ते रेंरें करिती । पोटासाठीं ॥ २८ ॥
बहुत जाणते मिळाले । येकापुढें येक बोले ।
लोकांचे आशये राहिले । कोण जाणे ॥ २९ ॥
माझें होये तुझें नव्हे । ऐसी अखंड जयास सवे ।
न्याये नीति सांडून धांवे । अन्यायाकडे ॥ ३० ॥
आपल्या थोरपणासाठीं । अन्यावाच्या तोंड पिटी ।
न्याये नाहीं ते सेवटीं । परम अन्याई ॥ ३१ ॥
येकेकडे अभिमान उठे । दुसरेकडे उदंड पेटे ।
ऐसे श्रोते खरे खोटे । कोण जाणे ॥ ३२ ॥
ह्मणोन जाणते विचक्षण । ते आधींच धरिती नेणपण ।
मूर्ख टोणपा आपण । कांहींच नाहीं ॥ ३३ ॥
आपणाहून देव थोर । ऐसा जयास कळला विचार ।
सकळ कांहीं जगदांतर । तेंहि राखावें ॥ ३४ ॥

---

१ चाळकबाऊं–पायांचे सांधे धरणारा रोग. २ अतिशय प्रमाद; मारामारी इ. गोंधळ.

सभेमधें कळहो जाला । शब्द येतो जाणत्याला ।
अंतरें राखों नाहीं सिकला । कैसा योगी ।। ३५ ।।
वैर करितां वैरचि वाढे । आपणास दुःख भोगणें घडे ।
ह्मणोनि शाहाण्याचे कुकडे[1] । कळों आलें ।। ३६ ।।
अखंड आपणा सांभाळिती । क्षुल्लकपण येऊं नेदिती ।
थोर लोकांस क्षमा शांति । अगत्य करणें ।। ३७ ।।
अवगुणापासीं बैसला गुणी । आवगुण कळतो ततक्षणीं[2] ।
विवेकी पुरुषाची करणी । विवेकें होते ।। ३८ ।।
उपाये परियाये[3] दीर्घ प्रेत्न । विवेकबळें नाना येत्न ।
करील तयाचें महिमान । तोचि जाणे ।। ३९ ।।
दुर्जनीं वेवदरून[4] घेतला । बाश्कळ लोकीं घसरिला[5] ।
विवेकापासून चेवला । विवेकी कैसा ।। ४० ।।
न्याये परियाये उपाये । मुर्खास हें कळे काये ।।
मुर्खाकरितां चिवडा होये । मज्यालसीचा[6] ।। ४१ ।।
मग ते शाहाणे नीट करिती । स्वयें साहोन साहविती ।
स्वयें करून करविती । लोकांकरवीं ।। ४२ ।।
पृथ्वीमधें उदंड जन । जनांमध्यें असती सज्जन ।
जयांकरितां समाधान । प्राणीमात्रांसी ।। ४३ ।।
तो मनोगतांचीं आंगें जाणे । मान प्रसंग समये जाणे ।
संतप्तालागी निवऊं जाणे । नाना प्रकारें ।। ४४ ।।
ऐसा तो जाणता लोक । समर्थ तयाचा विवेक ।
त्याचें करणें कांहीं येक । जनास कळेना ।। ४५ ।।

---

१ रहस्य; युक्ति; गूढविचार. २ तुलनेनें त्वरित अवगुण स्पष्ट कळून येतो. ३ पर्याय; वेगवेगळे प्रयत्न. ४ वादविवादांत बेजार केल्यामुळें. ५ बाष्कळांनीं डिवचल्यामुळें. ६ सभेचा.

बहुत जनास चालवी । नाना मंडळें हालवी ।
ऐसी हे समर्थपदवी । विवेकें होते ॥ ४६ ॥
विवेक एकांतीं करावा । जगदीश धारणेनें धरावा ।
लोक आपला आणी परावा । ह्मणोंचि नये ॥ ४७ ॥
येकांतीं विवेक ठाईं पडे । येकांतीं येत्न सांपडे ।
येकांतीं तर्क वावडे । ब्रह्मांडगोळीं ॥ ४८ ॥
येकांतीं स्मरण करावें । चुकलें निधान पडे ठावें ।
अंतरात्म्यासरिसें[1] फिरावें । कांहीं तरी ॥ ४९ ॥
जयास येकांत मानला । अवघ्या आधीं कळे त्याला ।
त्यावेगळें वडिलपणाला । ठावचि नाहीं ॥ ५० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रोताअवलक्षणनिरूपणनाम समास दशम ॥ १० ॥

शिकवणनाम दशक एकोनविंशति॥१९॥

॥ श्रीराम ॥

ब्राह्मणें बाळबध[2] अक्षर । घडसुनी करावें सुंदर ।
जें देखतांचि चतुर । समाधान पावती ॥ १ ॥
वाटोळें सरळें मोकळें । वोतलें मसीचें[3] काळें ।
कुळकुळीत वळी चालिल्या[4] ढाळें । मुक्तमाळा जैशा ॥२
अक्षरमात्र तितुकें नीट । नेमस्त पैस काने नीट ।
आडव्या मात्रा त्याहि नीट । आर्कुलीं वेलांड्या ॥३॥

---

१ अंतःस्फूर्तीप्रमाणें कार्य करावें. २ बाळबोध. ३ शाईचे—काजळाच्या. ४ एका रांगेत; ओळीनें समांतर.

पहिलें अक्षर जें काढिलें । ग्रंथ संपे तों पाहात गेलें ।
येका टांकेंचि लिहिलें । ऐसें वाटे ॥ ४ ॥
अक्षराचें काळेपण । टांकांचें ठोंसरपण ।
तैसेंचि वळण वांकाण । सारिखेंचि ॥ ५ ॥
वोळीस वोळी लागेना । आर्कुली मात्रा भेदीना ।
खालिले वोळीस स्पर्शेना । अथवा लंबाक्षर ॥ ६ ॥
पान शिषानें रेखाटावें । त्यावरी नेमकचि ल्याहावें ।
दुरी जवळी न व्हावें । अंतर वोळीचें ॥ ७ ॥
कोठें शोधासी आडेना । चुकी पाहातां सांपडेना ।
गरज[1] केली हें घडेना । लेखकापासुनी ॥ ८ ॥
ज्याचें वय आहे नूतन । त्यानें ल्याहावें जपोन ।
जनासी पडे मोहन । ऐसें करावें ॥ ९ ॥
बहु बारिक तरुणपणीं । कामा नये म्हातारपणीं ।
मध्यस्त लिहिण्याची करणी । केली पाहिजे ॥ १० ॥
भोंवतें स्थळ सोडून द्यावें । मधेंचि चमचमित ल्याहावें ।
कागद झडतांहि झडावें । नलगेचि अक्षर ॥ ११ ॥
ऐसा ग्रंथ जपोनि ल्याहावा । प्राणीमात्रांस उपजे हेवा
ऐसा पुरुष तो पाहावा । ह्मणती लोक ॥ १२ ॥
काया बहुत कष्टवावी । उत्कट कीर्ति उरवावी ।
चटक लाउनी सोडावी । कांहीं येक ॥ १३ ॥
घटच[2] कागद आणावे । जपोन नेमस्त खळावे[3] ।
लिहिण्याचे सामे[4] असावे । नानापरी ॥ १४ ॥

---

१ वाचण्यासहि लेखकाची आवश्यकता नसावी. २ घट्ट. ३ घोंटावें. ४ सामग्री.

सुऱ्या कातऱ्या जागाईत[1]। खळी[2] घोंटाळें[3] तागाईत[4]
नाना सुरंग मिश्रित। जाणोनि घ्यावें ॥ १५ ॥
नाना देसीचे बरु आणावे। घटी[5] बारिक सरळे घ्यावे।
नाना रंगाचे आणावे। नाना जिनसी ॥ १६ ॥
नाना जिनसी टांकतोडणी। नाना प्रकारें रेखाटणी।
चित्रविचित्र करणी। सिसेंलोळ्या ॥ १७ ॥
हिंगुळ संग्रहीं असावे। वाळले आळिते पाहोन घ्यावे।
सोपें भिजउनी वाळवावे। सग्रह मसीचे ॥ १८ ॥
तगटी[6] इतिऱ्या कराव्या। बंदरी[7] फळ्या घोटाव्या।
नाना चित्रीं चिताराव्या। उंच चित्रें ॥ १९ ॥
नाना गोप नाना बासनें। मेणकापडें सिंदुरवर्णें।
पेट्या कुलपें जपणें। पुस्तकाकारणें ॥ २० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे लेखनक्रियानिरूपण-
नाम समास प्रथम ॥ १ ॥

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिले लेखनभेद। आतां ऐका अर्थभेद।
नाना प्रकारीचे संवाद। समजोन घ्यावे ॥ १ ॥
शब्दभेद अर्थभेद। मुद्राभेद प्रबंदभेद।
नाना शब्दाचे शब्दभेद। जाणोनी पाहावे ॥ २ ॥

---

१ समासफळी. २ खळ—गुळगुळीत करण्यासाठीं लावतात. ३ घोंट-ण्यासाठीं चिवट घोंटा. ४ खळ लावण्याचें साधन—ब्रशासारखें. ५ घट्ट. ६ शेवटीं. ७ सुरत, मलबार इ. बंदरांहून आणलेल्या.

नाना आशंका प्रत्योत्तरें। नाना प्रचित साक्षात्कारें।
जेणेंकरितां जगदांतरें। चमत्कारती ॥ ३ ॥
नाना पूर्वपक्ष सिद्धांत। प्रत्ययो पाहावा नेमस्त।
अनुमानाचें खस्तवेस्त[1]। बोलोंचि नये ॥ ४ ॥
प्रवृत्ति अथवा निवृत्ती। प्रचितीविण अवघी भ्रांती।
गळंग्यांमधील[2] जगज्जोति। चेतेल कोठें ॥ ५ ॥
हेत समजोन उत्तर देणें। दुसऱ्याचें जीवीचें समजणें।
मुख्य चातुर्याचीं लक्षणें। तें हें ऐसीं ॥ ६ ॥
च्यातुर्यें विण खटपट। ते विद्याचि फलकट।
सभेमधें आटघाट[3]। समाधान कैंचें ॥ ७ ॥
बहुत बोलणें ऐकावें। तेथें मोन्यचि धरावें।
अल्पचिन्हें समजावें। जगदांतर ॥ ८ ॥
बाष्कळांमधें बैसों नये। उद्धटासीं तंडों नये।
आपणाकरितां खंडों नये। समाधान जनाचें ॥ ९ ॥
नेणतपण सोडूं नये। जाणपणें फुगों नये।
नाना जनांचें हृदये। मृद शब्दें उकलावें ॥ १० ॥
प्रसंग जाणावा नेटका। बहुतांसीं जाझु[4] घेऊं नका।
खरें असतांचि नासका[5]। फड होतो ॥ ११ ॥
शोध घेतां आळसों नये। भ्रष्ट लोकीं बैसों नये।
बैसलें तरी टाकूं[6] नये। मिथ्या दोष ॥ १२ ॥
अंतर आर्ताचें शोधावें। प्रसंगीं थोडेंचि वाचावें।

---

१ असंबद्ध. २ गळाठ्यांतील अग्नि जसा चेतत नाहीं तद्वत् केवळ कल्पनेनें अनुभवदीप प्रकाशणार नाहीं. ३ खंडणमंडणाचा आटापिटा. ४ झगडू नका. ५ सभा निरर्थक होते. ६ खोटें दोषारोपण करूं नये.

चटक लाउनी सोडावें । भल्या मनुष्यासी ॥ १३ ॥
मज्यालसींत[1] बैसों नये । समाराधनेसी[2] जाऊं नये ।
जातां येळीलवाणें[3] होये । जिणें आपुलें ॥ १४ ॥
उत्तम गुण प्रगटवावें । मग भलत्यासीं बोलतां फावे ।
भले पाहोन करावे । शोधून मित्र ॥ १५ ॥
उपासनेसारिखें बोलावें । सर्व जनासी तोषवावें ।
सगट बरेंपण राखावे । कोण्हीयेकासी ॥ १६ ॥
ठाईं ठाईं शोध घ्यावा । मग ग्रामीं प्रवेश करावा ।
प्राणीमात्र बोलवावा । आप्तपणें ॥ १७ ॥
उंच नीच म्हणों नये । सकळांचें निववावें हृदय ।
अस्तमानीं जाऊं नये । कोठें तऱ्हीं ॥ १८ ॥
जगामधें जगमित्र । जिव्हेपासीं आहे सूत्र ।
कोठें तऱ्ही सत्पात्र । शोधून काढावें ॥ १९ ॥
कथा होती तेथें जावें । दुरी दीनासारिखें बैसावें ।
तेथील सकळ हरद्र[4] घ्यावें । अंतर्यामीं ॥ २० ॥
तेथें भले आडळती । व्यापक तेहि कळों येती ।
हळुहळु मंदगती । रीग करावा ॥ २१ ॥
सकळामधें विशेष श्रवण । श्रवणाहुनी थोर मनन ।
मननें होये समाधान । बहुत जनाचें ॥ २२ ॥
धूर्तपणें सकळ जाणावें । अंतरीं अंतर बाणावें ।
समजल्याविण सिणावें । कासयासी ॥ २३ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवरणनिरूपणनाम
समास द्वितीय ॥ २ ॥

---

१ सभेंत. २ मुक्तद्वार अन्नसंतर्पण असतें तेथें. ३ ओशाळवाणें.
४ हार्द्र; वर्म.

॥ श्रीराम ॥

सुचित करुनी अंतःकर्ण । ऐका करंटलक्षण[1] ।
हें त्यागितां सदेवलक्षण । आंगीं बाणे ॥ १ ॥
पापाकरितां दरिद्र प्राप्त । दरिद्रें होये पापसंचित ।
ऐसेंचि होत जात । क्षणक्षणां ॥ २ ॥
याकारणें करंटलक्षणें । ऐकोनी त्यागचि करणें ।
म्हणिजे कांहीं येक बाणे । सदेवलक्षण ॥ ३ ॥
करंटयास आळस आवडे । येत्न कदापी नावडे ।
त्याची वासना वावडे । अधर्मीं सदा ॥ ४ ॥
सदा भ्रमिष्ट निदसुरा । उगेंचि बोले सैरावैरा ।
कोणीयेकाच्या अंतरा । मानेचिना ॥ ५ ॥
लेहों नेणे वाचूं नेणे । सवदासुत[2] घेऊं नेणे ।
हिशेब कितेब राखों नेणे । धारणा नाहीं ॥ ६ ॥
हारवी सांडी पाडी फोडी । विसरे चुके नाना खोडी ।
भल्याचे संगतीची आवडी । कदापी नाहीं ॥ ७ ॥
चाट[3] गडी मिळविले । कुकर्मी मित्र केले ।
खट[4] नट[5] येकवटिले । चोरटे पापी ॥ ८ ॥
ज्यासीं त्यासीं कळकटा[6] । स्वयें सदाचा चोरटा ।
परघातकी धाटामोटा[7] । वाटा पाडी ॥ ९ ॥
दीर्घ सूचना सुचेचिना । न्याय नीति हें रुचेना ।
परअभिळासीं[8] वासना । निरंतर ॥ १० ॥

---

१ करंटा=दुर्दैवी; अभागी. २ बाजारहाट. ३ चावट; व्यसनी. ४ दुष्ट. ५ नष्ट; लुच्चा. ६ भांडणारा. ७ धष्टपुष्ट; दांडगा. ८ दुसऱ्याचें लुबाडण्याची.

आळसें शरीर पाळिलें । परंतु पोटेंविण गेलें ।
सुडकें मिळेनासें जालें । पांघराया ॥ ११ ॥
आळसें शरीर पाळी । अखंड कुंसी कांडोळी[1]।
निद्रेचे पाडी सुकाळीं । आपणासी ॥ १२ ॥
जनासीं मीत्री करीना । कठीण शब्द बोले नाना ।
मूर्खपणें आवरेना । कोणीयेकासी ॥ १३ ॥
पवित्र लोकांमधें भिडावे । बोंगळामधें निशंक धांवे ।
सदा मनापासून भावे । जनंनिद्य क्रिया ॥ १४ ॥
तेथें कैंचा परोपकार । केला बहुतांचा संव्हार ।
पापी अनर्थी अपस्मार[2]। सर्वअबद्धी ॥ १५ ॥
शब्द सांभाळून बोलेना । आवरितां आवरेना ।
कोणीयेकासी मानेना । बोलणें त्याचें ॥ १६ ॥
कोणीयेकास विश्वास नाहीं । कोणीयेकासी सख्य नाहीं ।
विद्या वैभव कांहींच नाहीं । उगाचि ताठा ॥ १७ ॥
राखावीं बहुतांचीं अंतरें । भाग्य येतें तदनंतरें ।
ऐसीं हे विवेकाचीं उत्तरें । ऐकणार नाहीं ॥ १८ ॥
स्वयें आपणास कळेना । सिकविलें तें ऐकेना ।
तयासी उपाय नाना । काये करिती ॥ १९ ॥
कल्पना करी उदंड कांहीं । प्राप्तव्य तों कांहींच नाहीं ।
अखंड पडिला संदेहीं । अनुमानाचे ॥ २० ॥
पुण्यमार्ग सांडिला मनें । पाप झडावें काशानें ।
निश्चय नाहीं अनुमानें । नास केला ॥ २१ ॥
कांहींयेक पुर्तें कळेना । सभेमधें बोलों राहेना ।
बाष्कळ[3] लबाड ऐसें जना । कळों आलें ॥ २२ ॥

---

१ खाजवी. २ पिशाच्चवत् वागणारा. ३ असंबद्ध; थापाड्या.

कांहीं नेमकपण आपुलें । बहुत जनासी कळों आलें ।
तेंचि मनुष्य मान्य जालें । भूमंडळीं ।। २३ ।।
झिजल्यावांचुनी कीर्ति कैंची । मान्यता नव्हे कीं फुकाची
जिकडे तिकडे होते ची ची । अवलक्षणें ।। २४ ।।
भल्याची संगती धरीना । आपणासी शाहाणे करीना ।
तो आपला आपण वैरी जाणा । स्वहित नेणे ।। २५ ।।
लोकांसी बरें करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें ।
ऐसें जयाच्या जीवें । जाणिजेना ।। २६ ।।
जेथें नाहीं उत्तम गुण । तें करंटपणाचें लक्षण ।
बहुतांसी न मने तें अवलक्षण । सहजचि जालें ।।२७।।
कार्याकारण[1] सकळ कांहीं । कार्येंविण तों कांहींच नाहीं
निकामी तो दुःखप्रवाहीं । वाहातचि गेला ।। २८ ।।
बहुतांसीं मान्य थोडा । त्याच्या पापासी नाहीं जोडा ।
निराश्रई पडे उघडा । जेथ तेथें ।। २९ ।।
याकारणें अवगुण त्यागावे । उत्तम गुण समजोन घ्यावे
तेणें मनासारिखें फावे । सकळ कांहीं ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे करंटलक्षणनिरूपणनाम
समास तृतीय ।। ३ ।।

---

१ जगांतील सर्व व्यवहार सापेक्ष असतात. आपण जर कोणाच्या कारणीं पडणार, उपयोगी होणार असलों तरच तो आपलें कार्य करील. निरुपयोगी मनुष्य, दुर्लक्षित झाल्यानें, नेहमींच दुःखप्रवाहांत वहात जाणार.

॥ श्रीराम ॥

मागां बोलिलें करंटलक्षण । तें विवेकें सांडावें संपूर्ण ।
आतां ऐका सदेवलक्षण[1] । परम सौख्यदायेक ॥ १ ॥
उपजतगुण शरीरीं । परोपकारी नानापरी ।
आवडे सर्वांचे अंतरीं । सर्वकाळ ॥ २ ॥
सुंदर अक्षर लेहों जाणे । चपळ शुद्ध वाचूं जाणे ।
अर्थांतर सांगों जाणे । सकळ कांहीं ॥ ३ ॥
कोणाचें मनोगत तोडीना । भल्यांची संगती सोडीना ।
सदेवलक्षण अनुमाना । आणून ठेवी ॥ ४ ॥
तो सकळ जनासी व्हावा । जेथें तेथें नित्य नवा ।
मूर्खपणें अनुमानगोवा । कांहींच नाहीं ॥ ५ ॥
नाना उत्तम गुण सत्पात्र । तेचि मनुष्य जगमित्र ।
प्रगट कीर्ती स्वतंत्र । पराधेन नाहीं ॥ ६ ॥
राखे सकळांचें अंतर । उदंड करी पाठांतर ।
नेमस्तपणाचा विसर । पडणार नाहीं ॥ ७ ॥
नम्रपणें पुसों जाणे । नेमस्त अर्थ सांगों जाणे ।
बोलाऐसें वर्तों जाणें । उत्तम क्रिया ॥ ८ ॥
जो मानला बहुतांसी । कोणी बोलों न शके त्यासी ।
धगधगीत पुण्यरासी । माहांपुरुष ॥ ९ ॥
तो परोपकार करितांचि गेला । पाहिजे तो ज्याला त्याला
मग काये उणें तयाला । भूमंडळीं ॥ १० ॥
बहुत जन वास पाहे । वेळेसी तत्काळ उभा राहे ।
उणें कोणाचें न साहे । तया पुरुषासी ॥ ११ ॥

---

१ सदेव=सुदैवी; भाग्यवान.

चौदा विद्या चौसष्टी कळा । जाणे संगीत गायेनकळा ।
आत्मविद्येचा जिव्हाळा । उदंड तेथें ।। १२ ।।
सकळांसी नम्र बोलणें । मनोगत राखोन चालणें ।
अखंड कोणीयेकाचें उणें । पडोंचि नेदी ।। १३ ।।
न्याय नीति भजन मर्यादा । काळ सार्थक करी सदा ।
दरिद्रपणाची आपदा । तेथें कैंची ।। १४ ।।
उत्तमगुणें श्रृंघारला । तो बहुतांमधें शोभला ।
प्रगट प्रतापें उगवला । मार्तंड जैसा ।। १५ ।।
जाणता पुरुष असेल जेथें । कळ्हो कैंचा उठेल तेथें ।
उत्तम गुणाविषीं रितें । तें प्राणी करंटें ।। १६ ।।
प्रपंचीं जाणें राजकारण । परमार्थीं साकल्य विवरण ।
सर्वांमधें उत्तम गुण । त्याचा भोक्ता ।। १७ ।।
मागें येक पुढें येक । ऐसा कदापी नाहीं दंडक[1] ।
सर्वत्रांसीं अलोलिक । तया पुरुषाची ।। १८ ।।
अंतरासी लागेल ढका । ऐसी वर्तणूक करूं नका ।
जेथें तेथें विवेका । प्रकट करी ।। १९ ।।
कर्मविधी उपासनाविधी । ज्ञानविधी वैराग्यविधी ।
विशाळ ज्ञात्रुत्वाची बुद्धी । चळेल कैसी ।। २० ।।
पाहातां अवघे उत्तम गुण । तयास वाईट ह्मणेल कोण ।
जैसा आत्मा संपूर्ण । सर्वां घटीं ।। २१ ।।
आपल्या कार्यास तत्पर । लोक असती लाहान थोर ।
तैसाचि[2] करी परोपकार । मनापासुनी ।। २२ ।।

---

१ वागण्याची रीत. २ दुसऱ्याचें तें आपलेंच कार्य असें समजून; आत्मीयतेनें.

दुसऱ्याच्या दुःखें दुखवे । दुसऱ्याच्या सुखें सुखावे ।
आवघेचि सुखी असावे । ऐसी वासना ॥ २३ ॥
उदंड मुलें नानापरी । वडिलांचें मन अवघ्यांवरी ।
तैसी अवघ्यांची चिंता करी । माहांपुरुष ॥ २४ ॥
जयास कोणाचें सोसेना[1]। तयाची निःकांचन वासना।
धीकारिल्यां धीकारेना । तोचि माहांपुरुष ॥ २५ ॥
मिथ्या शरीर निंदलें । तरी याचें काये गेलें ।
ज्ञात्यासी आणि जिंतिलें । देहेबुद्धीनें[2] ॥ २६ ॥
हें अवघें अवलक्षण । ज्ञाता देहीं[3] विलक्षण ।
कांहीं तऱ्ही उत्तम गुण । जनीं दाखवावे ॥ २७ ॥
उत्तम गुणास मनुष्य वेधे । वाईट गुणासी प्राणी खेदे ।
तीक्षण बुद्धि लोक साधे । काये जाणती ॥ २८ ॥
लोकीं अत्यंत क्षमा करिती । आलियां लोकांचे प्रचिती ।
मग ते लोक पाठी राखती । नाना प्रकारीं ॥ २९ ॥
बहुतांसी वाटे मी थोर । सर्वमान्य[4] पाहिजे विचार ।
धीर उदार गंभीर । माहांपुरुष ॥ ३० ॥
जितुके कांहीं उत्तम गुण । तें समर्थाचें लक्षण ।
अवगुण तें करंटलक्षण । सहजचि जालें ॥ ३१ ॥
इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सदेवलक्षणनिरूपण-
नाम समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

---

१ कोणाचेंहि अकल्याण सोसवत नाहीं. २ हा प्रश्न आहे. ३ देह-धारी असूनहि स्वार्थरहित असा. ४ हा थोर आहे असें इतरांनीं मानलें पाहिजे.

॥ श्रीराम ॥

मातीचे देव धोंड्याचे देव। सोन्याचे देव रुप्याचे देव।
काशाचे देव पितळेचे देव। तांब्याचे देव चित्रलेपें[१] ॥१॥
रुविच्या[२] लांकडाचे देव पोंवळ्यांचे देव। बाण तांदळे
नर्मदे देव। शालिग्राम काश्मिरी देव।सूर्यकांत सोमकांत।
तांब्रनाणीं हेमनाणीं। कोणी पूजिती देवार्चनीं।
चक्रांगीत[३] चक्रतीर्थाहुनी। घेऊन येती ॥ ३ ॥
उदंड उपासनेचे भेद। किती करावे विशद।
आपलाले आवडीचा वेध। लागला जनीं ॥ ४ ॥
परी त्या सकळांचेंहि कारण। मुळीं[४] पाहावें स्मरण।
तया स्मरणाचे अंश जाण। नाना देवतें ॥ ५ ॥
मुळीं द्रष्टा देव तो येक। त्याचे जाहाले अनेक।
समजोन पाहातां विवेक। उमजों लागे ॥ ६ ॥
देह्यावेगळी भक्ति फावेना। देह्यावेगळा देव पावेना।
याकारणें मूळ भजना। देहेचि आहे ॥ ७ ॥
देहे मुळींच केला वाव। तरी भजनासी कैंचा ठाव।
ह्मणौनी भजनाचा उपाव। देह्यात्मयोगें ॥ ८ ॥
देहेंविण देव कैसा भजावा। देहेंविण देव कैसा पुजावा।
देह्याविण मोहछाव कैसा करावा। कोण्या प्रकारें ॥९॥
अन्न गंध पत्र पुष्प। फल तांबोल धूप दीप।
नाना भजनाचा साक्षेप। कोठें करावा ॥ १० ॥
देवाचें तीर्थ कैसें घ्यावें। देवासी गंध कोठें लावावें।

---

१ गंधाच्या लेपानें काढलेलीं चित्रें. २ रुईच्या. ३ चक्रांकित.
४ 'एकोऽहं' असें आद्यस्फुरण. हीच मूळमाया.

मंत्रपुष्प तरी वावें[1]। कोणे ठाईं ॥ ११ ॥
ह्मणौनि देहृयाविण आडतें । अवघें सांकडेंचि पडतें ।
देहृयाकरितां घडतें । भजन कांहीं ॥ १२ ॥
देव देवता भूतें देवतें । मुळींचें[2] सामर्थ्य आहे तेथें ।
अधिकारें[3] नाना देवतें । भजत जावीं ॥ १३ ॥
नाना देवीं भजन केलें । तें मूळ पुरुषासी पावलें ।
याकारणें सन्मानिलें । पाहिजे सकळ कांहीं ॥ १४ ॥
मायावल्ली फांपावली । नाना देहेफळीं लगडली ।
मुळींची जाणीव कळों आली । फळांमधें ॥ १५ ॥
ह्मणोनी येळील[4] न करावें । पाहाणें तें येथेंचि पाहावें ।
ताळा[5] पडतां राहावें । समाधानें ॥ १६ ॥
प्राणी संसार टाकिती । देवास धुंडीत फिरती ।
नाना अनुमानीं पडती । जेथ तेथें ॥ १७ ॥
लोकांची पाहातां रीती । लोक देवार्चनें करिती ।
अथवा क्षत्रदेव[6] पाहाती । ठाईं ठाईं ॥ १८ ॥
अथवा नाना अवतार । ऐकोन धरिती निर्धार ।
परी तें अवघें सविस्तर । होऊन गेलें ॥ १९ ॥
येक ब्रह्माविष्णुमहेश । ऐकोन ह्मणती हें विशेष ।
गुणातीत जो जगदीश । तो पाहिला पाहिजे ॥ २० ॥
देवासी नाहीं थानमान । कोठें करावें भजन ।
हा विचार पाहातां अनुमान । होत जातो[7] ॥ २१ ॥

---

१ वाहावें. २ मूळमायेचें; ईश्वराचें. ३ योग्यतेनुरूप. ४ कंटाळा. ५ अनुभव आल्यानें. ६ क्षेत्रांतील देव. ७ देव निराकार असल्यानें त्यास निश्चित ठावठिकाणा नाहीं म्हणून भजनहि करतां येत नाहीं असें समजाल तर घोंटाळयांत पडाल.

नसतां देवाचें दर्शन । कैसेन होईजे पावन ।
धन्य धन्य ते साधुजन । सकळ जाणती ॥ २२ ॥
भूमंडळीं देव नाना । त्यांची भीड उलंघेना ।
मुख्य देव तो कळेना । कांहीं केल्यां ॥ २३ ॥
कर्तृत्व[1] वेगळें करावें । मग त्या देवासी पाहावें ।
तरीच कांहींयेक पडे ठावें । गोप्यगुह्य ॥ २४ ॥
तें दिसेना ना भासेना । कल्पांतींहि नासेना ।
सुकृतावेगळें विश्वासेना । तेथें मन ॥ २५ ॥
उदंड कल्पिते कल्पना । उदंड इछिते वासना ।
अभ्यांतरीं तरंग नाना । उदयातें पावती ॥ २६ ॥
ह्मणोनी कल्पनारहित । तेचि वस्तु शाश्वत ।
अंत नाहीं ह्मणोनि अनंत । बोलिजे तया ॥ २७ ॥
हें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन तेथेंचि राहावें ।
निजध्यासें तद्रूप व्हावें । संगत्यागें[2] ॥ २८ ॥
नाना लीळा नाना लाघवें । तें काये जाणिजे बापुड्या
जीवें । संतसंगें स्वानुभवें । स्थिति बाणे ॥ २९ ॥
ऐसी सूक्ष्म स्थिती गती । कळतां चुके अधोगती ।
सद्गुरुचेनि सद्गती । तत्काळ होते ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेमान्यनिरूपणनाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

परमार्थी आणि विवेकी । त्याने करणें माने लोकीं ।
कां जे विवरविवरों चुकी । पडोंचि नेदी ॥ १ ॥

---

१ आब्रह्मस्तंब सारें विश्व. २ मीपणत्यागानें.

जो जो संदेह वाटे जुना । तो तो कदापी करीना ।
आदिअंत अनुमाना । आणून सोडी ॥ २ ॥
स्वता निस्पृह असेना । त्याचें बोलणेंचि मानेना ।
कठीण आहे जनार्दना । राजी राखणें ॥ ३ ॥
कोणी दाटून[1] उपदेश देती । कोणी मध्यावर्ती[2] घालिती ।
ते सहजचि हळु[3] पडती । लालचीनें ॥ ४ ॥
जयास सांगावा विवेक । तोचि जाणावा प्रतिकुंचक[4] ।
पुढें पुढें नासक । कारबार होतो ॥ ५ ॥
भावास भाऊ उपदेश देती । पुढें पुढें होते फजीती ।
बोळखीच्या लोकांत महंती । मांडूंचि नये ॥ ६ ॥
पहिलें दिसे परी नासे[5] । विवेकी मान्य करिती कैसे ।
अविवेकी ते जैसे तैसे । मिळती तेथें ॥ ७ ॥
भ्रतार शिष्य स्त्री गुरु । हाहि फटकाळ विचारु ।
नाना भ्रष्टाकारी प्रकारु । तैसाचि आहे ॥ ८ ॥
प्रगट विवेक बोलेना । झांकातापा[6] करी जनां ।
मुख्य निश्चय अनुमाना । आणूंच नेदी ॥ ९ ॥
हुकीसरिसा[7] भरीं भरे । विवेक सांगतां न धरे ।
दुरीदृष्टीचे[8] पुरे । साधु नव्हेती ॥ १० ॥
कोण्हास कांहींच न मागावें । भगवद्भजन वाढवावें ।
विवेकबळें जन लावावें । भजनाकडे ॥ ११ ॥

---

१ बळजबरीनें. २ मध्यस्थी; प्रचारक. ३ पत घालवून बसतात. ४ प्रतिकूल. ५ नष्ट होतें; पहिला दाब रहात नाहीं. पहा द. १० स. ८, ओ. १५ वी. ६ लोकांसमोर वेळ मारून नेतो. ७ लहरीनुसार. ८ दीर्घदृष्टीचे. खरे साधु जसे असतात तसे; असे भोंदू लोक नव्हेत.

परांतर रक्षायाचीं कामें । बहुत कठिण विवेकवर्मे ।
स्वइछेनें स्वधर्में । लोकराहाटी ॥ १२ ॥
आपण तुरुक गुरु केला । शिष्य चांभार मेळविला ।
नीच यातीनें नासला । समुदाव ॥ १३ ॥
ब्राह्मणमंडळ्या मेळवाव्या । भक्तमंडळ्या मानाव्या ।
संतमंडळ्या शोधाव्या । भूमंडळीं ॥ १४ ॥
उत्कट भव्य तेंचि घ्यावें । मळमळीत अवघेंचि टाकावें ।
निस्पृहपणें विख्यात व्हावें । भूमंडळीं ॥ १५ ॥
अक्षर बरें वाचणें बरें । अर्थांतर सांगणें बरें ।
गाणें नाचणें अवघेंचि बरें । पाठांतर ॥ १६ ॥
दीक्षा बरी मीत्री बरी । तीक्षण बुधी राजकारणी बरी ।
आपणास राखे नानापरी । अलिप्तपणें ॥ १७ ॥
अखंड हरिकथेचा छंदु । सकळांस लागे नामवेदु[1] ।
प्रगट जयाचा प्रबोधु । सूर्य जैसा ॥ १८ ॥
दुर्जनासी राखों जाणें । सज्जनासी निवऊं जाणे ।
सकळांचे मनीचें जाणे । ज्याचें त्यापरी ॥ १९ ॥
संगतीचें मनुष्य पालटे । उत्तम गुण तत्काळ उठे[2]।
अखंड अभ्यासीं लगटे । समुदाव ॥ २० ॥
जेथें तेथें नित्य नवा । जनासी वाटे हा असावा ।
परंतु लालचीचा गोवा । पडोंचि नेदी ॥ २१ ॥
उत्कट[3] भक्ति उत्कट ज्ञान । उत्कट चयातुर्य उत्कट
भजन । उत्कट योग अनुष्ठान । ठाईं ठाईं ॥ २२ ॥

---

१ नामवेधू; नामाचें आकर्षण. २ प्रगटे. ३ उत्कृष्ट; उत्कंठित=तळमळीची खरी.

उत्कट निस्पृहता धरिली। त्याची कीर्ति दिगांतीं फांकली
उत्कट भक्तीनें निवाली। जनमंडळी ॥ २३ ॥
कांहीं येक उत्कटेविण। कीर्ति कदापि नव्हे जाण।
उगेंच वणवण हिंडोन। काये होतें ॥ २४ ॥
नाहीं देह्याचा भरंवसा। केव्हां सरेल वयसा।
प्रसंग पडेल कैसा। कोण जाणे ॥ २५ ॥
याकारणें सावधान असावें। जितुकें होईल तितुकें करावें।
भगवत्कीर्तीनें भरावें। भूमंडळ ॥ २६ ॥
आपणास जें जें अनकूळ। तें तें करावें तत्काळ।
होईना त्यास निवळ। विवेक उमजावा ॥ २७ ॥
विवेकामधें सांपडेना। ऐसें तों कांहींच असेना।
येकांतीं विवेक अनुमाना। आणून सोडी ॥ २८ ॥
अखंड तजवीजा चाळणा जेथें। पाहतां काये उणें तेथें।
येकांतेंविण प्राणीयांतें। बुद्धि कैंची ॥ २९ ॥
येकांतीं विवेक करावा। आत्माराम ओळखावा।
येथून तेथवरी गोवा। कांहींच नाहीं ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे बुद्धिवादनिरूपणनाम
समास षष्ठ ॥ ६ ॥

॥ श्रीराम ॥

कथेचें घमंड[1] भरून द्यावें। आणी निरूपणीं विवरावें।
उणें पडोंचि नेदावें। कोणीयेकविषीं ॥ १ ॥

---

१ थाट; बहार. थाटाची रंगदार कथा करावी.

भेजणार[1] खालें पडिला। तो भेजणारी[2] जाणितला।
नेणता लोक उगाच राहिला। टकमकां पाहात॥ २॥
उत्तर विलंबीं पडिलें। श्रोतयांस कळों आलें।
ह्मणिजे महत्व उडालें। वक्तयाचें॥ ३॥
थोडें बोलोनी समाधान करणें। रागेजोन तरी मन धरणें
मनुष्य वेधींच लावणें। कोणी येक॥ ४॥
सोसवेना चिणचिण केली। तेथें तामसवृत्ती दिसोन
आली। आवघी आवडी उडाली। श्रोतयाची॥ ५॥
कोण कोण राजी राखले। कोण कोण मनीं भंगिले।
क्षणक्षणां परीक्षिले। पाहिजे लोक॥ ६॥
शिष्य विकल्पें रान घेतो। गुरु मागें मागें धांवतो।
विचार पाहों जातां तो। विकल्पचि अवघा॥ ७॥
आशाबद्धि क्रियाहीन। नाहीं चयातुर्याचें लक्षण।
ते महंतीची भणभण। बंद[3] नाहीं॥ ८॥
ऐसे गोसावी हळु पडती[4]। ठाईं ठाईं कष्टी होती।
तेथें संगतीचे लोक पावती। सुख कैंचें॥ ९॥
जिकडे तिकडे कीर्ति माजे। सगट लोकांस हव्यास उपजे
लोक राजी राखोन कीजे। सकळ कांहीं॥ १०॥
परलोकीं वास करावा। समुदाव उगाच पाहावा।
मागण्याचा तगादा न लवावा। कांहीं येक॥ ११॥
जिकडे जग तिकडे जगन्नायेक। कळला पाहिजे विवेक
रात्रीदिवस विवेकी लोक। सांभाळीत[5] जाती॥ १२॥

---

१ वक्ता वक्तृत्वांत घसरला तर. २ जे स्वत: त्या विषयाचे ज्ञाते असतील त्यांनाच समजणार. ३ अकलबंद; मर्यादा. ४ त्यांची पत नष्ट होते. ५ हा विवेक सांभाळतात.

जो जो लोक दृष्टीस पडिला । तो तो नष्ट ऐसा कळला
अवघेच नष्ट येकला भला । काशावरुनी ।। १३ ।।
वोस मुलकीं काये पाहावें । लोकांवेगळें कोठें राहावें ।
तऱ्हे[1] खोटी सांडतें घ्यावें । कांहीं येक ।। १४ ।।
तस्मात् लोकिकीं वर्ततां न ये । त्यास महंती कामा नये
परत्र साधनाचा उपाये । श्रवण करून असावें ।।१५।।
आपणासी बरें पोहतां न ये । लोक बुडवावयाचें कोण
कार्य । गोडी आवडी वायां जाये । विकल्पचि अवघा ।।
अभ्यासें प्रगट व्हावें । नाहीं तरी झांकोन असावें ।
प्रगट होऊन नासावें । हें बरें नव्हे ।। १७ ।।
मंद[2] हळु हळु चालतो । चपळ कैसा अटोपतो ।
अरबी फिरवणार तो । कैसा असावा ।। १८ ।।
हे धकाधकीचीं कामें । तिक्षण बुद्धीचीं वर्मे ।
भोळ्या भावार्थे संभ्रमें । कैसें घडे ।। १९ ।।
सेत केलें परी वाहेना[3] । जवार[4] केलें परी फिरेना ।
जन मेळविलें परी धरेना । अंतर्यामीं ।। २० ।।
जरी चढती वाढती आवडी उठे । तरी परमार्थ प्रगटे ।
घसघस करितां विटे । सगट लोकु ।। २१ ।।
आपलें लोकांस मानेना । लोकांचें आपणांस मानेना ।
अवघा विकल्पचि मना । समाधान कैंचें ।। २२ ।।
नाकस[5] दीक्षा सितरु[6] लोक । तेथें कैंचा असेल विवेक

---

१ अभिमान कामाचा नाहीं; पड घ्यावी. २ मंद घोड्याला चालविणारा चपळ अरबी घोड्याला कसा आवरूं शकणार बरें ? ३ निगा राखेना. ४ जवाहिरांचा व्यापार. ५ भोंदूपणाची. ६ फसवे; ठक.

जेथें बळावला अविवेक। तेथें राहणें खोटें ॥ २३ ॥
बहुत दिवस श्रम केला। सेवटीं अवघाचि वेर्थ गेला।
आपणास ठाकेना गल्बला। कोणें करावा ॥ २४ ॥
संगीत[1] चालिला तरी तो व्याप। नाहीं तरी अवघाचि
संताप। क्षणक्षणां विक्षेप। किती ह्मणौनि सांगावा ॥ २५
मूर्ख मूर्खपणें भरंगळती। ज्ञाते ज्ञातेपणें कळ्हो करिती
होते दोहींकडे फजिती। लोकांमधें ॥ २६ ॥
कारबार आटोपेना करवेना। आणि उगेंहि राहेना।
या सकळ जना। काये ह्मणावें ॥ २७ ॥
नासक उपाधीस सोडावें। वय सार्थकीं घालावें।
परिभ्रमणें कंठावें। कोठें तरी ॥ २८ ॥
परिभ्रमण करीना। दुसऱ्याचें कांहींच सोसीना।
तरी मग उदंड यातना। विकल्पाची ॥ २९ ॥
आतां हें आपणाचिपासीं। बरें विचारावें आपणासी।
अनकूळ पडेल तैसी। वर्तणूक करावी ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्ननिरूपणनाम
समास सप्तम ॥ ७ ॥

॥ श्रीराम ॥

सृष्टिमधें बहु लोक। परिभ्रमणें कळे कौतुक।
नाना प्रकारीचे विवेक। आडळों लागती ॥ १ ॥
किती प्रपंची जन। अखंड वृत्ति उदासीन।
सुखदुखें समाधान। दंडळेना ॥ २ ॥

---

१ व्यवस्थेशीर; सुरळीत.

स्वभावेंचि नेमक बोलती । सहजचि नेमक चालती ।
अपूर्व बोलण्याची स्थिती । सकळांसि माने ॥ ३ ॥
सहजचि ताळज्ञान येतें । स्वभावेंचि रागज्ञान उमटतें ।
सहजचि कळत जातें । न्यायेनीतिलक्षण ॥ ४ ॥
येखादा आडळे गाजी । सकळ लोक अखंड राजी ।
सदा सर्वदा आवडी ताजी । प्राणीमात्रांची ॥ ५ ॥
चुकोन उदंड आडळतें । भारी मनुष्य दृष्टीसी पडतें ।
महंताचें लक्षणसें वाटतें । अकस्मात ॥ ६ ॥
ऐसा आडळतां लोक । चमत्कारें गुणग्राहिक ।
क्रिया बोलणें नेमक । प्रत्ययाचे ॥ ७ ॥
सकळ अवगुणामधें अवगुण । आपले अवगुण वाटती गुण ।
मोठें पाप करंटपण । चुकेना कीं ॥ ८ ॥
ढाळेंचि[1] काम होतें सदा । जें जपल्यानें[2] नव्हे सर्वदा
तेथें पीळपेंचाची आपदा । आडळेचिना ॥ ९ ॥
येकासी अभ्यासितां न ये । येकासी स्वभावेंचि ये ।
ऐसा भगवंताचा महिमा काये । कैसा कळेना ॥ १० ॥
मोठीं राजकारणें चुकती । राजकारणीं वेढां लागती ।
नाना चुकीची फजीती । चहुंकडे ॥ ११ ॥
याकारणें चुकों नये । ह्मणिजे उदंड उपाये ।
उपायाचा अपाये । चुकतां होये ॥ १२ ॥
काये चुकलें तें कळेना । मनुष्याचें मनचि वळेना ।
खवळला अभिमान गळेना । दोंहिकडे ॥ १३ ॥

---

१ तेजस्वीपणानें अथवा तडजोडीनें. २ भिडस्तपणानें अथवा जपून काळजीपूर्वक केल्यानें.

आवघे फडचि नासती । लोकांचीं मनें भंगती ।
कोठें चुकते युक्ती । कांहीं कळेना ॥ १४ ॥
व्यापेंविण आटोप केला । तो अवघा घसरतचि गेला ।
अकलेचा बंद नाहीं घातला । दुरीदृष्टीनें ॥ १५ ॥
येखादें मनुष्य तें मिळें । त्याचें करणेंचि बावळें ।
नाना विकल्पाचें जाळें । करून टाकी ॥ १६ ॥
तें आपणासी उकलेना । दुसऱ्यास कांहींच कळेना ।
नाचे विकल्पें कल्पना । ठाइं ठाइं ॥ १७ ॥
त्या गुप्त कल्पना कोणास कळाव्या । कोणे येऊन अटोपाव्या । ज्याच्या त्यानें कराव्या । बळकट बुद्धि ॥१८॥
ज्यासी उपाधी आवरेना । तेणें उपाधी वाढवावीना ।
सावचित करूनियां मना । समाधानें असावें ॥ १९ ॥
धांवधांवों उपाधी वेष्टी । आपण कष्टी लोकहि कष्टी
हे कामा नये गोष्टी । कुसमुसेची ॥ २० ॥
लोक बहुत कष्टी जाला । आपणहि अत्यंत त्रासला ।
वेर्थचि केला गलबला । कासयासी ॥ २१ ॥
असो उपाधीचें काम ऐसें । कांहीं बरें कांहीं काणोंसें[1] ।
सकळ समजोन ऐसें । वर्ततां बरें ॥ २२ ॥
लोकांपासीं भावार्थ कैंचा । आपण जगवावा तयांचा ।
सेवट उपंढर[2] कोणाचा । पडोंचि नये ॥ २३ ॥
अंतरात्म्याकडे सकळ लागे । निर्गुणीं हें कांहींच नलगे ।
नाना प्रकारीचे दगे । चंचळामधें ॥ २४ ॥
शुद्ध विश्रांतीचें स्थळ । तें येक निर्मळ निश्चळ ।
तेथें विकारचि सकळ । र्निविकार होती ॥ २५ ॥

---

१ वांकडें; त्रासदायक. २ दंभस्फोट; फजिती.

उद्वेग अवघे तुटोनी जाती । मनासी वाटे विश्रांती ।
ऐसी दुल्लभ परब्रह्मस्थिती । विवेकें सांभाळावी ॥ २६ ॥
आपणास उपाधी मुळींच नाहीं रुणानबंधें मिळाले सर्वहि
आल्यागेल्याची क्षिती[१] नाहीं । ऐसें जाले पाहिजे ॥ २७
जो उपाधीस कंटाळला । तो निवांत होऊन बैसला ।
आटोपेना तो गलबला । कासयासी ॥ २८ ॥
कांहीं गलबला कांहीं निवळ । ऐसा कंठित जावा काळ
जेणेंकरितां विश्रांती वेळ । आपणासी फावे ॥ २९ ॥
उपाधी कांहीं राहात नाहीं । समाधानायेवढें थोर नाहीं
नरदेहे प्राप्त होत नाहीं । क्षणक्षणां ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उपाधीलक्षणनिरूपण-
नाम समास अष्टम ॥ ८ ॥

॥ श्रीराम ॥

ज्ञानी आणी उदास । समुदायाचा हव्यास ।
तेणें अखंड सावकाश । येकांत सेवावा ॥ १ ॥
जेथें तजवीजा[२] कळती । अखंड चाळणा[३] निघती ।
प्राणीमात्रांची स्थिती गती । कळों येते ॥ २ ॥
जरी हा चाळणाचि करीना । तरी कांहींच उमजेना ।
हिसेबझाडाचि पाहीना । दिवाळखोर ॥ ३ ॥
येक मिरासी[४] साधिती । येक सीध्या[५] गवाविती[६] ।

---

१ तमा; पर्वा. २ युक्तिप्रयुक्ति. ३ चिंतन; चर्चा. ४ इनामी वतन. ५ सिद्धि; सिद्धच–पूर्वीपासून असलेलीं वतनें. ६ गमावतात.

व्यापकपणाची स्थिती । ऐसी आहे ॥ ४ ॥
जेणें जें जें मनीं धरिलें । तें तें आधींच समजलें ।
कृत्रिम अवघेंचि खुंटलें । सहजचि येणें ॥ ५ ॥
अखंड राहातां सलगी होते । अतिपरिचयें अवज्ञा घडते
याकारणें विश्रांतीते । घेतां नये ॥ ६ ॥
आळसें आळस केला । तरी मग कारबारचि बुडाला ।
अंतरहेत चुकत गेला । समुदायाचा ॥ ७ ॥
उदंड उपासनेचीं कामें । लावीत जावीं नित्यनेमें ।
अवकाश कैंचा कृत्रिमें । करावयासी ॥ ८ ॥
चोर भांडारी करावा । घसरतांच सांभाळावा ।
गोवा मूर्खपणाचा काढावा । हळु हळु ॥ ९ ॥
या अवघ्या पहिल्याच[1] गोष्टी । प्राणी कोणी नव्हता[2]
कष्टी । राजकारणें मंडळ वेष्टी[3] । चहुंकडे ॥ १० ॥
नष्टासी नष्ट योजावे । वाचाळासी वाचाळ आणावे ।
आपणावरी विकल्पाचे गोवे । पडोंच नेदी ॥ ११ ॥
कांटीनें कांटी झाडावी । झाडावी परी ते कळों नेदावी
कळकटेपणाची[4] पदवी । असों द्यावी ॥ १२ ॥
न कळतां करी कार्य जें तें । तें काम तत्काळचि होतें
गचगचेंत[5] पडतां तें । चमत्कारें नव्हे ॥ १३ ॥
ऐकोनी आवडी लागावी । देखोनी बळकटचि व्हावी ।
सलगीनें[6] आपली पदवी । सेवकांमधें ॥ १४ ॥

---

१ पूर्वीच्याच. २ न होतां. ३ वेढून, आकर्षून, घ्यावें. ४ गबाळे-पणाची; अजाणतेपणाची. ५ गवगवा झाल्यानें. ६ आत्मीयते-मुळें. सेवकांना परकेपणा वाटतां उपयोगी नाहीं.

कोणी येक काम करितां होतें । न करितां तें मागें पडतें
याकारणें ढिलेपण तें । असोंचि नये ।। १५ ।।
जो दुसऱ्यावरी विश्वासला । त्याचा कार्यभाग बुडाला
जो आपणचि कष्टत गेला । तोचि भला ।। १६ ।।
अवघ्यास अवघें कळलें । तेव्हां तें रितें[1] पडिलें ।
याकारणें ऐसें घडलें । न पाहिजे की ।। १७ ।।
मुख्य सूत्र हातीं घ्यावें । करणें तें लोकांकरवीं करवावें
कित्तेक खलक[2] उगवावें । राजकारणामधें ।। १८ ।।
बोलके पहिलवान कळकटे[3]। तयासीच घ्यावे झटे ।
दुर्जनें राजकारण दाटे । ऐसें न करावें ।। १९ ।।
ग्रामण्य[4] वर्मी सांपडावें । रगडून पीठचि करावें ।
करूनि मागुती सांवरावें । बुडऊं नये ।। २० ।।
खळदुर्जनासी भ्यालें । राजकारण नाहीं राखिलें ।
तेणें अवघें प्रगट जालें । बरें वाईट ।। २१ ।।
समुदाव पाहिजे मोठा । तरी तनावा[5] असाव्या बळकटा
मठ करुनी ताठा । धरूं नये ।। २२ ।।
दुर्जन प्राणी समजावे । परी ते प्रगट न करावे ।
सज्जनापरीस आळवावें । महत्त्व देउनी ।। २३ ।।
जनामधें दुर्जन प्रगट । तरी मग अखंड खटखट ।
याकारणें ते वाट । बुझून टाकावी ।। २४ ।।
गनीमाच्या देखतां फौजा । रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा

---

१ उघड झालें. २ धूर्त लोक जमवावे. ३ वादपटू; धूर्त. ४ गावगुंडांना वर्मी पकडून त्यांची मस्ती जिरवावी इतरत्र त्यांचा उपयोग करतां येण्यासारखा असल्यानें त्यांना आपलेसे करून ठेवावे. ५ तंबूच्या दोऱ्या; व्यापाची शक्ति.

ऐसा पाहिजे कीं राजा । कैपक्षी[१] परमार्थी ॥ २५ ॥
तयास देखतां दुर्जन धाके । बैसवी प्रचीतीचे तडाखे ।
बंड पाषांडाचे वाखे[२]। सहजचि होती ॥ २६ ॥
हे धूर्तपणाचीं कामें । राजकारण करावें नेमें ।
ढिलेपणाच्या संभ्रमें । जाऊं नये ॥ २७ ॥
कोठेंच पडेना दृष्टीं । ठाईं ठाईं त्याच्या गोष्टी ।
वाग्विळासें सकळ सृष्टी । वेधिली तेणें ॥ २८ ॥
हुंबयासी हुंबा[३] लाऊन द्यावा टोणप्यास टोणपा[४] आणावा
लौंदास पुढें उभा करावा । दुसरा लौंद[५]॥ २९ ॥
धटासी आणावा धट[६] । उत्धटासी पाहिजे उत्धट[७] ।
खटनटासी खटनट[८] । अगत्य करी ॥ ३० ॥
जैशास तैसा जेव्हां भेटे । तेव्हां मज्यालसी थाटे ।
इतुकें होतें परी धनी कोठें । दृष्टीस न पडे ॥ ३१ ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे राजकारणनिरूपण-
नाम समास नवम ॥ ९ ॥

॥ श्रीराम ॥

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा
जेथें अखंड राजकारणा । मनासी आणिती ॥ १ ॥
सृष्टीमधें उत्तम गुण । तितुकें चाले निरूपण ।
निरूपणाविण क्षण । रिकामा नाहीं ॥ २ ॥
चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें । कोण खोटें कोण खरें ।

---

१ कैवारी. २ धूळधाण. ३ गुरगुरणारा. ४ मूर्ख. ५ गलेलठ्ठ.
६ दांडगा. ७ उर्मट. ८ लुच्चा.

नाना वग्तृत्वें शास्त्राधारें । नाना चर्चा ॥ ३ ॥
भक्तिमार्ग विशद कळे । उपासनामार्ग आकळे ।
ज्ञानविचार निवळे । अंतर्यामीं ॥ ४ ॥
वैराग्याची बहु आवडी । उदास वृत्तीची गोडी ।
उदंड उपाधी तरी सोडी[1] । लागोंच नेदी ॥ ५ ॥
प्रबंदाची पाठांतरें । उत्तरासी संगीत[2] उत्तरें ।
नेमक बोलतां अंतरें । निववी सकळांचीं ॥ ६ ॥
आवडी लागली बहु जना । तेथें कोणाचें कांहीं चालेना ।
दळवट[3] पडिला अनुमाना । येईल कैसा[4] ॥ ७ ॥
उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे ।
भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥ ८ ॥
जाणती परी आडळेना । काये करितो तें कळेना ।
नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥ ९ ॥
तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं ।
कडोविकडीचीं[5] विवरावीं । अंतःकर्णें ॥ १० ॥
किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना ।
सकळ लोक श्रवणमनना । मध्यें घाली ॥ ११ ॥
फड समजाविसी करणें । गद्यपद्य सांगणें ।
परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ॥ १२ ॥
ऐसा ज्याचा दंडक । अखंड पाहाणें विवेक ।
सावधापुढें अविवेक । येईल कैंचा ॥ १३ ॥

---

१ वियोग (अलिप्ततेचा). २ समर्पक. ३ समुदायाची गर्दी होते तरी. ४ कोणासहि याचें आकलन होत नाहीं. ५ दुःखी कष्टी झालेलीं; आडमार्गास गेलेलीं.

जितुकें कांहीं आपणासी ठावें। तितुकें हळुहळु सिकवावें
शाहाणे करूनि सोडावे । बहुत जन ।। १४ ।।
परोपरीं सिकवणें । आडणुका सांगत जाणें ।
निवळ[1] करुनी सोडणें । निस्पृहासी ।। १५ ।।
होईल तें आपण करावें । न होतां जनाकरवीं करवावें
भगवद्भजन राहावें । हा धर्म नव्हे ।। १६ ।।
आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।
आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ।। १७ ।।
जुन्या लोकांचा कंटाळा आला । तरी नूतन प्रांत पाहिजे
धरिला । जितुकें होईल तितुक्याला। आळस करूं नये।।
देह्याचा अभ्यास बुडाला[2] । ह्मणिजे महंत बुडाला ।
लागवेगें नूतन लोकांला । शाहाणें करावें ।। १९ ।।
उपाधींत सांपडों नये । उपाधीस कंटाळों नये।
निसुगपण[3] कामा नये । कोणीयेकविषीं ।। २० ।।
काम नासणार नासतें । आपण वेडें उगेंच पाहातें ।
आळसी हृदयसुन्य तें । काये करूं जाणे ।। २१ ।।
धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ।
नाना बुद्धि शक्ताला । म्हणोनी सिकवाव्या ।। २२ ।।
व्याप होईल तों राहावें । व्याप राहातां उठोन जावें ।
आनंदरूप फिरावें । कोठें तऱ्हीं ।। २३ ।।
उपाधीपासुनी सुटला । तो निस्पृहपणें बळावला ।
जिकडे अनकूळ तिकडे चालिला । सावकास ।। २४ ।।
कीर्ति पाहातां सुख नाहीं । सुख पाहातां कीर्ति नाहीं ।

---

१ निःसंदेह. २ आळशी, ऐषआरामी झाला तर. ३ कामचुकार-पणा; कुचरपणा.

केल्याविण कांहींच नाहीं । कोठें तऱ्हीं ॥ २५ ॥
येरवीं काय राहातें । होणार तितुकें होऊन जातें ।
प्राणीमात्र अशक्त[1] तें । पुढें आहे ॥ २६ ॥
आधींच तक्वा[2] सोडिला । मधेंचि धीवसा[3] सांडिला ।
तरी संसार हा सेवटाला । कैसा पावे ॥ २७ ॥
संसार मुळींच नासका । विवेकें करावा नेटका ।
नेटका करितां फिका[4] । होत जातो ॥ २८ ॥
ऐसा याचा जिनसाना[5] । पाहातां कळों येतें मना ।
परंतु धीर सांडावाना । कोणी येकें ॥ २९ ॥
धीर सांडितां काये होतें । अवघें सोसावें लागतें ।
नाना बुद्धि नाना मतें । शाहाणा जाणे ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकलक्षणनिरूपण-
नाम समास दशम ॥ १० ॥

पूर्ण नाम दशक विंशति ॥ २० ॥

॥ श्रीराम ॥

प्राणी व्यापक मन व्यापक । पृथ्वी आप तेज व्यापक ।
वायो आकाश त्रिगुण व्यापक । अंतरात्मा मूळमाया ॥ १
निर्गुण ब्रह्म तें व्यापक । ऐसें अवघेंच व्यापक ।

---

१ हा उगीचच स्वतःस दुर्बल समजत असतो. २ चिवटपणा; कोशीस. ३ धैर्य. ४ अनाकर्षक. ५ स्वरूप; स्वभाव.

तरी हें सगट[१] किं काये येक । भेद आहे ॥ २ ॥
आत्मा आणि निरंजन । येणेंहि वाटतो अनुमान ।
आत्मा सगुण किं निर्गुण । आणि निरंजन ॥ ३ ॥
श्रोता संदेहीं पडिला । तेणें संदेह वाढला ।
अनुमान धरून बैसला । कोण तो कैसा ॥ ४ ॥
ऐका पहिली आशंका । अवघा गलबला करूं नका ।
प्रगट करून विवेका । प्रत्यये पाहावा ॥ ५ ॥
शरीरपाडें[२] सामर्थ्यपाडें[३]। प्राणी व्याप करी निवाडें।
परी पाहातां मनायेवढें । चपळ नाहीं ॥ ६ ॥
चपळपण येकदेशी[४]। पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी ।
पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी । सीमा आहे ॥ ७ ॥
तैसेंचि आप आणि तेज । अपूर्ण दिसती सहज ।
वायो चपळ समज । येकदेसी ॥ ८ ॥
गगन आणि निरंजन । तें पूर्ण व्यापक सघन ।
कोणी येक अनुमान । तेथें असेचिना ॥ ९ ॥
त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया । माईक जाईल विलया ।
अपूर्ण[५] येकदेसी तया। पूर्ण व्यापकता न घडे ॥ १० ॥
आत्मा आणि निरंजन । हें दोंहिकडे नामाभिधान ।

---

१ हें व्यापकपण एकसारखेंच आहे कीं काय? २ शरीरानुसार. ३ सामर्थ्यानुसार. ४ मनाचें चपळपण–व्यापकत्व–परिपूर्ण नव्हे; कारण एका वेळीं एकाच विषयाचा तें अंगिकार करतें. ५ हा सिद्धान्त सांगितला—जें अपूर्ण आहे व एका वेळीं एकच स्थानीं असतें त्यास पूर्ण व्यापकपण नसतें.

अर्थान्वये[1] समजोन । बोलणें करावें ॥ ११ ॥
आत्मा[2] मन अत्यंत चपळ । तरी तें आकाश[3] निश्चळ
केवळ । सुचित अंतःकर्णें निवळ । करून पाहावें ॥ १२ ॥
अंतराळीं पाहातां पाताळीं नाहीं । पाताळीं पाहातां अंत
राळीं नाहीं । पूर्णपणें वसत नाहीं । चहूंकडे ॥ १३ ॥
पुढें पाहातां मागें नाहीं । मागें पाहातां पुढें नाहीं ।
वाम सव्य[4] व्याप नाहीं । दशादिशा ॥ १४ ॥
चहुंकडे निशाणें मांडावीं । येकसरीं कैसीं लिखावीं ।
याकारणें समजोन उगवी । प्रत्ययें आपणासी ॥ १५ ॥
सूर्य आला प्रतिबिंबला[5] । हाहि दृष्टांत न घडे वस्तुला
वस्तुरूप निर्गुणाला । ह्मणिजेत आहे ॥ १६ ॥
घटाकाश मठाकाश । हाहि दृष्टांत विशेष ।
तुळूं जातां निर्गुणास । साम्यता[6] येते ॥ १७ ॥
ब्रह्मींचा अंश आकाश । आणी आत्म्याचा अंश मानस
दोहींचा अनुभव प्रत्ययास[7] । येथें घ्यावा ॥ १८ ॥

---

१ आत्मा व निरंजन या शब्दांचा प्रयोग ज्या संदर्भांत असेल तसा अर्थ करावा. हीं दोन्ही नांवें पर्यायी आहेत. २ अंतरात्मा. ३ पहा ओवी ७ वरील टीप. ४ उजवीकडे. ५ निर्गुण परब्रह्म वस्तुरूप-शाश्वत आहे तर सूर्याला उदयास्त आहेत. म्हणून सूर्याचें प्रतिबिंब जसें घटांत पडतें तद्वत् परब्रह्माचें बुद्धयवच्छिन्न प्रतिबिंब म्हणजे जीवात्मा असा दृष्टान्त देणें योग्य नव्हे. ६ आकाशाचा दृष्टान्त त्यापेक्षां जास्त बरोबर आहे. ७ दृष्टान्त पूर्णांशानें कधींच साम्यतादर्शक नसतो. योग्य तेवढ्या भागाचाच विचार घेतला पाहिजे. नाहीं तर येथें आकाश व मन हें सारखेंच मानावें लागेल परंतु तें तर अशक्य आहे.

तरी हें सगट[१] किं काये येक । भेद आहे ॥ २ ॥
आत्मा आणि निरंजन । येणेंहि वाटतो अनुमान ।
आत्मा सगुण किं निर्गुण । आणि निरंजन ॥ ३ ॥
श्रोता संदेहीं पडिला । तेणें संदेह वाढला ।
अनुमान धरून बैसला । कोण तो कैसा ॥ ४ ॥
ऐका पहिली आशंका । अवघा गलबला करूं नका ।
प्रगट करून विवेका । प्रत्यये पाहावा ॥ ५ ॥
शरीरपाडें[२] सामर्थ्यपाडें[३]। प्राणी व्याप करी निवाडें।
परी पाहातां मनायेवढें । चपळ नाहीं ॥ ६ ॥
चपळपण येकदेशी[४]। पूर्ण व्यापकता नव्हे त्यासी ।
पाहातां पृथ्वीच्या व्यापासी । सीमा आहे ॥ ७ ॥
तैसेंचि आप आणि तेज । अपूर्ण दिसती सहज ।
वायो चपळ समज । येकदेसी ॥ ८ ॥
गगन आणि निरंजन । तें पूर्ण व्यापक सघन ।
कोणी येक अनुमान । तेथें असेचिना ॥ ९ ॥
त्रिगुण गुणक्षोभिणी माया । माईक जाईल विलया ।
अपूर्ण[५] येकदेसी तया। पूर्ण व्यापकता न घडे ॥ १० ॥
आत्मा आणि निरंजन । हें दोंहिंकडे नामाभिधान ।

---

१ हें व्यापकपण एकसारखेंच आहे कीं काय? २ शरीरानुसार. ३ सामर्थ्यानुसार. ४ मनाचें चपळपण—व्यापकत्व—परिपूर्ण नव्हे; कारण एका वेळीं एकाच विषयाचा तें अंगिकार करतें. ५ हा सिद्धान्त सांगितला—जें अपूर्ण आहे व एका वेळीं एकच स्थानीं असतें त्यास पूर्ण व्यापकपण नसतें.

अर्थान्वये[1] समजोन । बोलणें करावें ॥ ११ ॥
आत्मा[2] मन अत्यंत चपळ । तरी हें व्यापक[3] नव्हेचि केवळ । सुचित अंतःकर्ण निवळ । करून पाहावें ॥ १२ ॥
अंतराळीं पाहातां पाताळीं नाहीं । पाताळीं पाहातां अंतराळीं नाहीं । पूर्णपणें वसत नाहीं । चहूंकडे ॥ १३ ॥
पुढें पाहातां मागें नाहीं । मागें पाहातां पुढें नाहीं । वाम सव्य[4] व्याप नाहीं । दशदिशा ॥ १४ ॥
चहुंकडे निशाणें मांडावीं । येकसरीं कैसीं सिवावीं । याकारणें समजोन उगवी । प्रत्ययें आपणासी ॥ १५ ॥
सूर्य आला प्रतिंबिबला[5] । हाहि दृष्टांत न घडे वस्तुला वस्तुरूप निर्गुणाला । ह्मणिजेत आहे ॥ १६ ॥
घटाकाश मठाकाश । हाहि दृष्टांत विशेष । तुळूं जातां निर्गुणास । साम्यता[6] येते ॥ १७ ॥
ब्रह्मींचा अंश आकाश । आणी आत्म्याचा अंश मानस दोहींचा अनुभव प्रत्ययास[7] । येथें घ्यावा ॥ १८ ॥

---

१ आत्मा व निरंजन या शब्दांचा प्रयोग ज्या संदर्भांत असेल तसा अर्थ करावा. हीं दोन्ही नांवें पर्यायी आहेत. २ अंतरात्मा. ३ पहा ओवी ७ वरील टीप. ४ उजवीकडे. ५ निर्गुण परब्रह्म वस्तुरूप–शाश्वत आहे तर सूर्याला उदयास्त आहेत. म्हणून सूर्याचें प्रतिबिंब जसें घटांत पडतें तद्वत् परब्रह्माचें बुद्धयवच्छिन्न प्रतिबिंब म्हणजे जीवात्मा असा दृष्टान्त देणें योग्य नव्हे. ६ आकाशाचा दृष्टान्त त्यापेक्षां जास्त बरोबर आहे. ७ दृष्टान्त पूर्णांशानें कधींच साम्यतादर्शक नसतो. योग्य तेवढ्या भागाचाच विचार घेतला पाहिजे. नाहीं तर येथें आकाश व मन हें सारखेंच मानावें लागेल परंतु तें तर अशक्य आहे.

गगन आणी हें मन । कैसें होती समान ।
मननसीळ माहाजन । सकळहि जाणती ॥ १९ ॥
मन हें पुढें वावडे । मागें आवघेंचि रितें पडे ।
पूर्ण गगनास साम्यता घडे । कोण्या प्रकारें ॥ २० ॥
परब्रह्महि अचळ । आणि पर्वतासहि ह्मणती अचळ ।
दोनीहि येक केवळ । हें कैसें ह्मणावें ॥ २१ ॥
ज्ञान अज्ञान विपरीत ज्ञान । तिनी कैसीं होतीं समान ।
याचा प्रत्ययो मनन । करून पाहावा ॥ २२ ॥
ज्ञान ह्मणिजे जाणणें । अज्ञान ह्मणिजे नेणणें ।
विपरीत ज्ञान ह्मणिजे देखणें । येकाचें येक ॥ २३ ॥
जाणणें नेणणें वेगळें केलें । ढोबळें[1] पंचभूतिक उरलें ।
विपरीत ज्ञान समजलें । पाहिजे जीवीं ॥ २४ ॥
द्रष्टा साक्षी अंतरात्मा । जीवात्माचि होये शिवात्मा ।
पुढें शिवात्मा तोचि जीवात्मा । जन्म घेतो ॥ २५ ॥
आतमत्वीं[2] जन्ममरण लागे । आतमत्वीं जन्ममरण न भंगे ।
संभवामि युगे युगे । ऐसें हें वचन ॥ २६ ॥
जीव येकदेसी नर । विचारें जाला विश्वंभर ।
विश्वंभरास[3] संसार । चुकेना कीं ॥ २७ ॥

---

१ स्थूल पांचभौतिकाची जाणीव हें विपरीत ज्ञान म्हणजे भ्रम होय. २ जोंपर्यंत आतमत्व, मी आतमा ही जाणीव आहे, तोंपर्यंत जन्ममरण चुकत नाहींत. ईश्वरालाहि ही जाणीव, हें चांचल्य असल्यानें, त्यालाहि, अवतार म्हणून, युगायुगांत जन्म घ्यावे लागतात. ३ विश्वंभर ईश्वरासहि, सृष्टीची उपाधि असल्यानें, अवताररूपी संसृति चुकत नाहीं.

ज्ञान[1] आणि अज्ञान । वृत्तिरूप हें समान ।
निवृत्तिरूपें विज्ञान । जालें पाहिजे ।। २८ ।।
ज्ञानें येवढें ब्रह्मांड केलें । ज्ञानें येवढें वाढविलें ।
नाना विकाराचें वळलें । तें हें ज्ञान ।। २९ ।।
आठवें[2] देह ब्रह्मांडीचें । तें हें ज्ञान साचें ।
विज्ञानरूप विदेहाचें । पद पाविजे ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे पूर्णापूर्णनिरूपणनाम
समास प्रथम ।। १ ।।

।। श्रीराम ।।

मूळमाया नस्तां चंचळ । निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ ।
जैसें गगन अंतराळ । चहुंकडे ।। १ ।।
दृश्य आलें आणि गेलें । परी तें ब्रह्म संचलें ।
जैसें गगन कोंदाटलें । चहुंकडे ।। २ ।।
जिकडे पाहावें तिकडे अपार । कोणेकडे नाहीं पार ।
येकजिनसी[3] स्वतंत्र । दुसरें नाहीं ।। ३ ।।
ब्रह्मांडावरतें[4] बैसावें । अवकाश भकास अवलोकावें ।

---

१ अज्ञान व ज्ञान यांची स्थिति मीपणामुळेंच असल्यानें जाणीवरूपानें ते दोन्ही सारखेच होत. मीपणविरहित अनुभवस्वरूप होणें हेंच श्रेयस्कर होय. २ मूळमाया=एकोऽहं ही स्फूर्ति=हेंच ज्ञान. ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश करून, तें ज्ञानहि सोडून, मीपणरहित अशा केवल अनुभवस्वरूप स्थितीला पोहोचलें पाहिजे. ३ एकटें एकच. ४ विवेकानें, दृश्य ब्रह्मांड ओलांडून, आकाशाशीं तन्मय झाल्यानें, आपल्या ठिकाणचें चांचल्य जणूं नव्हतेंच असा अनुभव येईल. वृत्तीला निवृत्त करण्याचें हें साधन आहे.

तेथें चंचळ व्यापकाच्या नांवें । सुन्याकार ॥ ४ ॥
दृश्य विवेकें काढिलें । मग परब्रह्म कोंदाटलें ।
कोणासीच अनुमानलें[1] । नाहीं कदा ॥ ५ ॥
अधोर्ध पाहातां चहुंकडे । निर्गुण ब्रह्म जिकडे तिकडे ।
मन धांवेल कोणेकडे । अंत पाहावया ॥ ६ ॥
दृश्य चळे ब्रह्म चळेना । दृश्य कळे ब्रह्म कळेना ।
दृश्य आकळे ब्रह्म आकळेना । कल्पनेसी ॥ ७ ॥
कल्पना म्हणजे कांहींच नाहीं । ब्रह्म दाटलें ठाइंचा ठाइं
वाक्यार्थ[2] विवरत जाइं । ह्मणिजे बरें ॥ ८ ॥
परब्रह्माएवढें थोर नाहीं । श्रवणापरतें साधन नाहीं ।
कळल्याविण कांहींच नाहीं । समाधान ॥ ९ ॥
पिप्लीकामार्गें[3] हळु हळु घडे । विहंगमें[4] फळासी गांठी
पडे । साधक मननीं पवाडे । ह्मणिजे बरें ॥ १० ॥
परब्रह्मासारिखें दुसरें । कांहींच नाहीं खरें ।
निंदा आणी स्तुतिउत्तरें । परब्रह्मीं नाहीं ॥ ११ ॥
ऐसें परब्रह्म येकजिनसी । कांहींच तुळेना तयासी ।
मानुभव[5] पुण्यरासी । तेथें पवाडती ॥ १२ ॥
चंचळें होते दुःखप्राप्ती । निश्चळाएवढी नाहीं विश्रांती

---

१ दृश्यानंतर शून्यत्वाचें – आकाशाचें – आकलन होईल; परंतु सदोदित असलेल्या परब्रह्माचें मात्र होणार नाहीं. कारण तेथें पहाणारा वेगळा राहून भागत नाहीं. २ महावाक्याचा लक्षार्थ—तो मीच होय; म्हणजेच तो माझें दृश्य नव्हे. ३ पिपीलिका मार्गानें, कर्मसाधन मार्गानें मुंगीसारखें हळूहळू. ४ पक्ष्यासारख्या झेपेनें, ज्ञानमार्गानें— यांत मनन हें अवश्य आहे. ५ महानुभाव; स्वानुभवी; साक्षात्कारी.

निश्चळ प्रत्ययें पाहाती । माहानुभाव ॥ १३ ॥
मुळापासून सेवटवरी । विचारणा केलीच करी ।
प्रत्ययाचा[1] निश्चयो अंतरीं । तयासीच फावे ॥ १४ ॥
कल्पनेची सृष्टी जाली । त्रिवध[2] प्रकारें भासली ।
तिक्षण बुद्धीनें आणिली । पाहिजे मना ॥ १५ ॥
मूळमायेपासून त्रिगुण । अवघें येकदेसी लक्षण ।
पांचाभूतांचा ढोबळा गुण । दिसत आहे ॥ १६ ॥
पृथ्वीपासून च्यारी खाणी । चत्वार वेगळाली करणी ।
सकळ सृष्टींची चाली येथुनी । पुढें नाहीं ॥ १७ ॥
सृष्टीचें त्रिविध लक्षण । विशद करूं निरूपण ।
श्रोतीं सुचित अंत:कर्ण । केलें पाहिजे ॥ १८ ॥
मूळमाया जाणीवेची । मुळीं सूक्ष्म कल्पनेची ।
जैसी स्थिती परे वाचेची । तद्रूपची[3] ते ॥ १९ ॥
अष्टधा प्रकृतीचें मूळ । ते हे मूळमायाच केवळ ।
सूक्ष्मरूप बीज सकळ । मुळींच[4] आहे ॥ २० ॥
जड पदार्थ चेतवितें तें । ह्मणौन चैतन्य बोलिजेतें ।
सूक्ष्मरूपें संकेतें[5] । समजोन घ्यावीं ॥ २१ ॥

---

१ मनन, निदिध्यासामुळें अनुभव दृढनिश्चयांत परिणमतो. २ तीन प्रकारांनीं — (१) मूळमायेपासून त्रिगुणापर्यंत अदृश्य. (२) त्रिगुणापासून पंचभूतांतल्या पृथ्वीपर्यंत दृश्यादृश्य. (३) पृथ्वीपासून चारी खाणीवाणीपर्यंत दृश्य. ३ परावाचा जशी स्फूर्तिमय तद्वत् ‘एकोऽहं बहु स्याम्’ ही आद्यस्फूर्ति म्हणजेच मूळमाया. ४ मूळमायेंतच सृष्टीचें सूक्ष्म बीज आहे. ५ सूक्ष्मरूप प्रत्यक्ष दाखवितां येत नाहीं, तें चिन्हांवरून समजावें लागतें.

प्रकृतिपुरुषाचा विचार। अर्धनारीनटेश्वर।
अष्टधा प्रकृतीचा विचार। सकळ कांहीं ॥ २२ ॥
गुप्त त्रिगुणाचें गूढत्व। ह्मणौन संकेत महत्तत्व[1]।
गुप्तरूपें शुद्धसत्व। तेथेंचि वसे ॥ २३ ॥
जेथून गुण प्रगटती। तीस गुणक्षोभिणी ह्मणती।
त्रिगुणाचीं रूपें समजती। धन्य ते साधु ॥ २४ ॥
गुप्तरूपें[2] गुणसौम्य। ह्मणौनि बोलिजे गुणसाम्य।
सूक्ष्म संकेत अगम्य। बहुतांस कैंचा ॥ २५ ॥
मूळमायेपासून त्रिगुण। चंचळ येकदेसी लक्षण।
प्रत्ययें पाहातां खूण। अंतरीं येते ॥ २६ ॥
पुढें पंचभूतांचीं बंडें। वाढलीं विशाळें उदंडें।
सप्तद्वीपें नवखंडें। वसुंधरा हे ॥ २७ ॥
त्रिगुणापासून पृथ्वीवरी। दुसऱ्या जिनसाऱ्याची परी[3]
दोनी जिनस याउपरी। तिसरा ऐका ॥ २८ ॥
पृथ्वी नाना जिनसाचें बीज। अंडज जारज श्वेतज उद्भिज
च्यारी खाणी च्यारी वाणी सहज। निर्माण जाल्या ॥ २९
खाणी वाणी होती जाती। परंतु तैसीच आहे जगती।
ऐसे होती आणी जाती। उदंड प्राणी ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सृष्टित्रिविधलक्षण-
निरूपणनाम समास द्वितीय ॥ २ ॥

---

१ महत्तत्त्व हें मूळमायेचें नांव—संकेत—आहे. कारण तिच्यांतच त्रिगुण गुप्तरूपानें असतात. २ हे त्रिगुण अप्रगट स्थितींत—सौम्यावस्थेंत—एकसारखेच वाटत असल्यानें त्या स्थितीला गुणसाम्य म्हणतात. ३ प्रकार.

॥ श्रीराम ॥

मुळींहून सेवटवरी । विस्तार बोलिला नानापरी ।
पुन्हां विवरत विरत[1] माघारी । वृत्ति न्यावी ॥ १ ॥
च्यारी वाणी च्यारी खाणी । चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी ।
नाना प्रकारींचे प्राणी । जन्मास येती ॥ २ ॥
अवघे होती पृथ्वीपासुनी । पृथ्वीमधें जाती नासोनी ।
अनेक येती जाती परी अवनी । तैसीच आहे ॥ ३ ॥
ऐसें हें सेंड्याकडिल[2] खांड । दुसरें भूतांचें बंड ।
तिसरें नामाभिधानें उदंड । सूक्ष्मरूपें ॥ ४ ॥
स्थूळ अवघें सांडून द्यावें । सूक्ष्मरूपें वोळखावें ।
गुणापासून[3] पाहिलेंच पाहावें । सूक्ष्मदृष्टीं ॥ ५ ॥
गुणाचीं रूपें जाणीव नेणीव । पाहिलाच पाहावा अभिप्राव । सूक्ष्मदृष्टीचें लाघव । येथून पुढें ॥ ६ ॥
शुद्ध नेणीव तमोगुण । शुद्ध जाणीव सत्वगुण ।
जाणीवनेणीव रजोगुण । मिश्रित चालिला ॥ ७ ॥
त्रिगुणाचीं रूपें ऐसीं । कळों लागलीं अपैसीं ।
गुणापुढील[4] कर्दमासी । गुणक्षोभिणी बोलिजे ॥ ८ ॥
रज तम आणि सत्व । तिहींचें जेथें गूढत्व ।
तें जाणिजे महत्तत्व । कर्दमरूप ॥ ९ ॥
प्रकृतिपुरुष शिवशक्ती । अर्धनारीनटेश्वर ह्मणती ।

---

१ लीन करीत करीत—पहा द. ९ स. २, ओ. ३४ वी. २ शेवटला तिसरा भाग पहा. गेल्या समासांतील ओ. १६ व १७. ३ गुणापासूनमूळमायेपर्यंत. हीं अदृश्य असल्यानें यांचा विचार फार सूक्ष्मबुद्धीनें करावा. ४ गुणापूर्वीच्या.

परी याची स्वरूपस्थिती । कर्दमरूप[१] ।। १० ।।
सूक्ष्मरूपें गुणसौम्य । त्यास बोलिजे गुणसाम्य[२] ।
तैसेंचि चैतन्य अगम्य । सूक्ष्मरूपी ।। ११ ।।
बहुजिनसी मूळमाया । माहांकारण ब्रह्मांडीची काया ।
ऐसिया सूक्ष्म अन्वया । पाहिलेंचि पाहावें ।। १२ ।।
च्यारी खाणी पांच भूतें । चौदा[३] सूक्ष्म संकेतें ।
काये पाहाणें तें येथें । शोधून पाहावें ।। १३ ।।
आहांच[४] पाहातां कळेना । गरज[५] केल्यां समजेना ।
नाना प्रकारीं जनाच्या मना । संदेह पडती ।। १४ ।।
चौदा[६] पांच[७] येकोणीस । येकोणीस च्यारी[८] तेविस ।
यांमधें मूळ चतुर्दश । पाहिलेंचि पाहावें ।। १५ ।।
जो विवरोन समजला । तेथें संदेह नाहीं उरला ।
समजल्याविण जो गल्बला । तो निरार्थक ।। १६ ।।
सकळ सृष्टीचें बीज । मूळमायेंत असे सहज ।
अवघें समजतां सज्ज[९] । परमार्थ होतो ।। १७ ।।
समजलें माणुस चावळेना । निश्चइ अनुमान धरीना ।
सावळगोंदा करीना । परमार्थ कदां ।। १८ ।।
शब्दातीत बोलतां आलें । त्यास वाच्यांश बोलिलें ।
शुद्ध लक्ष्यांश लक्षिलें । पाहिजे विवेकें ।। १९ ।।

---

१ कर्दमरूप, मिश्रण, म्हणावयाचें कारण यांतूनच पुढें सर्व प्रगटतात. २ पहा– गेल्या समासांतील ओ. २५ वरील टीप. ३ मूळमायेचीं चवदा नांवें–पहा पुढें स. ५ ओ. ७ ते १० व स. ९ ओ. २३ ते २९. ४ वरवर. ५ ताकापुरता मामा या न्यायानें; हयगय केल्यानें. ६ मूळमायेचीं चवदा नांवें. ७ पंच-महाभूतें. ८ चार खाणी. ९ योग्य; सिद्ध.

पूर्वपक्ष[1] ह्मणिजे माया । सिद्धांतें जाये विलया ।
माया नस्तां मग तया । काये ह्मणावें ॥ २० ॥
अन्वये[2] आणी वीतरेक[3] । हा पूर्वपक्षाचा विवेक ।
सिद्धांत ह्मणिजे शुद्ध येक । दुसरें नाहीं ॥ २१ ॥
अधोमुखें[4] भेद वाढतो । ऊर्धमुखें[5] भेद तुटतो ।
निःसंगपणें[6] निर्गुणी तो । सहांयोगी ॥ २२ ॥
माया मिथ्या ऐसी कळली । तरी मग भीड कां लागली
मायेचे भिडेनें घसरली । स्वरूपस्थिती ॥ २३ ॥
लटके[7] मायेनें दपटावें । सत्य परब्रह्म सांडावें ।
मुख्य निश्चयें हिंडावें । कासयासी ॥ २४ ॥
पृथ्वीमधें बहुत जन । त्यामधें असती सज्जन ।
परी साधूस वोळखतो कोण । साधुवेगळा ॥ २५ ॥
ह्मणौन संसार सांडावा । मग साधूचा शोध घ्यावा ।
फिरफिरों ठाइं पाडावा । साधुजन ॥ २६ ॥
उदंड हुडकावे संत । सांपडे प्रचितीचा महंत ।

---

१ ही ज्ञानचर्चा म्हणजे मायेंतील पूर्वपक्षच होय. ती माया सिद्धांतरूप परब्रह्मांत विलीन होते. साक्षात्कारानें ती कधीं झालीच नसल्याचें पटतें. जेथें मायाच नाहीं तेथें वाणी कुठली? अशा वेळीं त्याचें परब्रह्म हें नांव तरी कुठें रहातें? २ उभारणी. ३ व्यतिरेक=संहारणी. ४ विस्ताराचा विचार केल्यानें. ५ ऊर्ध्वमुखें=मूळचा विवेक केल्यानें. ६ विवेकविचाराला कारण जें मीपण त्याचाच त्याग केल्यानें. ७ मिथ्या मायेच्या भिडेनें सत्य परब्रह्माकडे दुर्लक्ष करणें जसें अयोग्य तसेंच ब्रह्मस्वरूपाच्या निश्चयानंतर परत माईकाच्या आशेनें इकडेतिकडे वणवण करीत फिरणें हेंहि अयोग्यच.

प्रचितिविण स्वहित । होणार नाहीं ॥ २७ ॥
प्रपंच अथवा परमार्थ । प्रचितिविण अवघें वेर्थ ।
प्रत्ययेज्ञानी तो समर्थ । सकळांमध्यें ॥ २८ ॥
रात्रंदिवस[1] पाहावा अर्थ । अर्थ पाहेल तो समर्थ ।
परलोकींचा निजस्वार्थ । तेथेंचि घडे ॥ २९ ॥
ह्मणौन पाहिलेंचि पाहावें । आणि शोधिलेंचि शोधावें
अवघें कळतां स्वभावें । संदेह तुटती ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मनामाभिधाननाम
समास तृतीय ॥ ३ ॥

॥ श्रीराम ॥

सकळ जनास प्रार्थना । उगेंच[2] उदास करावेना ।
निरूपण आणावें मना । प्रत्ययाचें ॥ १ ॥
प्रत्यये राहिला येकेकडे । आपण धांवतो भलतेकडे ।
तरी सारासाराचे निवाडे । कैसे होती ॥ २ ॥
उगिच पाहातां सृष्टी । गलबला दिसतो दृष्टीं ।
परी ते राजसत्तेची गोष्टी । वेगळीच[3] ॥ ३ ॥
पृथ्वीमधें जितुकीं शरीरें । तितुकीं भगवंताचीं घरें ।
नाना सुखें येणें द्वारें । प्राप्त होती ॥ ४ ॥
त्याचा महिमा कळेल कोणाला । माता वांटून[4] कृपाळु
जाला । प्रत्यक्ष जगदीश जगाला । रक्षितसे ॥ ५ ॥

---

१ अहोरात्र निदिध्यास असावा. २ तात्पुरतें, निरूपणामुळें येणारें, वैराग्य दाखवू नका. निरूपणाचें मनन करा. ३ प्रत्यक्ष दिसत नसूनहि कार्यकारी असते. ४ प्रत्येकाच्या आईच्या रूपानें.

सत्ता पृथ्वीमध्यें वांटली । जेथें तेथें विभागली ।
कळेनें[1] सृष्टि चालिली । भगवंताचे ॥ ६ ॥
मूळ जाणत्या[2] पुरुषाची सत्ता । शरीरीं विभागली तत्वतां
सकळ कळा चातुर्यता । तेथें वसे ॥ ७ ॥
सकळ पुराचा[3] ईश । जगामधें तो जगदीश ।
नाना शरीरीं सावकास । करूं[4] लागे ॥ ८ ॥
पाहातां सृष्टीची रचना । ते येकाचेन चालेना ।
येकची चालवी नाना । देह धरूनी ॥ ९ ॥
नाहीं उंच नीच विचारिलें । नाहीं बरें वाईट पाहिलें ।
कार्य चालों ऐसें जालें । भगवंतासी ॥ १० ॥
किंवा नेणणें आडवें केलें । किंवा अभ्यासीं घातलें ।
हें कैसें कैसें केलें । त्याचा तोचि जाणे ॥ ११ ॥
जगदांतरीं[5] अनुसंधान । बरें पाहाणें हेंचि ध्यान ।
ध्यान आणी तें ज्ञान । येकरूप ॥ १२ ॥
प्राणी संसारास आला । कांहीं येक शाहाणा जाला ।
मग तो विवरों लागला । भूमंडळीं ॥ १३ ॥
प्रगट रामाचें निशाण । आत्माराम ज्ञानघन ।
विश्वंभर विद्यमान । भाग्यें कळे ॥ १४ ॥

---

१ एकांशेन स्थितो जगत् —भ. गी. १०–४२. २ जगदीशाची; अंतरात्म्याची. ३ देहरूपी पुराचा. ४ व्यवहार करतो आहे. ५ जगाचें जें अंतर त्याचें–अर्थात आपल्याहि अंतराचें, अंतरात्म्याचें, अनुसंधान ठेवणें म्हणजे तेथें अनन्य लक्ष असणें हेंच ध्यान होय. ज्ञानाशिवाय हें जमणार नाहीं. म्हणूनच तत्त्वत: ध्यान आणि ज्ञान हीं एकरूपच होत.

उपासना[1] धुंडून वासना धरिली। तरी ते लांबतचि गेली
महिमा न कळे बोलिली। येथार्थ आहे ॥ १५ ॥
द्रष्टा ह्मणिजे पाहाता। साक्षी ह्मणिजे जाणता।
अनंतरूपी अनंता। वोळखावें ॥ १६ ॥
संगती असावी भल्यांची। धाटी[2] कथा निरूपणाची।
कांहीं येक मनाची। विश्रांती आहे ॥ १७ ॥
त्याहिमधें प्रत्ययेज्ञान। जाळून टाकिला अनुमान।
प्रचितिविण समाधान। पाविजेल कैंचें ॥ १८ ॥
मूळ संकल्प तो हरिसंकल्प। मूळमायेमधील साक्षेप।
जगदांतरीं तेंचि रूप। देखिजेतें ॥ १९ ॥
उपासना[3] ज्ञानस्वरूप। ज्ञानीं चौथा देह आरोप।
याकारणें सर्व संकल्प। सोडून द्यावा ॥ २० ॥
पुढें परब्रह्म विशाळ। गगनासारिखें पोकळ।
घन पातळ कोमळ। काये ह्मणावें ॥ २१ ॥
उपासना[4] ह्मणिजे ज्ञान। ज्ञानें पाविजे निरंजन।

---

१ उपासनेंच्या मिषानें स्वर्गादिप्राप्तीची वासना धरली तर पुण्यक्षयानंतर परत जन्म असल्यानें, जन्ममृत्यूची परंपरा लांबतच राहील, संपणार नाहीं. मायेचा महिमा असा अगाध आहे असें जें तिचें वर्णन करतात तें, यामुळें, यथार्थच होय. तात्पर्य वासनाक्षय अत्यंत आवश्यक आहे. पहा पुढें ओ. २० वी. २ संवय. ३ मूळमाया–हरिसंकल्प–हा परब्रह्माच्या ठिकाणीं केलेला केवळ आरोप होय. तो मिथ्या असल्यानें साधकानें सर्व संकल्पांचा त्याग करावयास हवा. हें ज्ञान उपासनेनें होतें म्हणून उपासना ही ज्ञानस्वरूप होय. उपासनेची परिपूर्ति या ज्ञानांत झाली पाहिजे. ४ यांतील सूक्ष्म मीपण जेव्हां नष्ट होईल तेव्हांच परब्रह्मप्राप्ति होईल. हेंच योग्यांचें समाधान होय.

योगियांचें समाधान । येणें रितीं ॥ २२ ॥
विचार नेहटूनसा[1] पाहे । तरी उपासना[2] आपणचि आहे
येक जाये येक राहे । देह धरूनी ॥ २३ ॥
अखंड ऐसी घालमेली । पूर्वापर होत गेली ।
आतांहि तैसीच चालिली । उत्पत्तिस्थिति ॥ २४ ॥
बनावरी बनचरांची सत्ता । जळावरी जळचरांची सत्ता ।
भूमंडळीं भूपाळां समस्तां । येणेंचि न्यायें ॥ २५ ॥
सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।
परंतु येथें भगवंताचें । अधिष्ठान[3] पाहिजे ॥ २६ ॥
कर्ता जगदीश हें तों खरें । परी[4] विभाग आला पृथका-
कारें । तेथें अहंतेचें काविरें । बाधिजेना ॥ २७ ॥
हरिर्दाता[5] हरिर्भोक्ता । ऐसें चालतें तत्वतां ।
ये गोष्टीचा आतां । विचार पाहावा ॥ २८ ॥
सकळ कर्ता परमेश्वरु । आपला माइक विचारु ।
जैसें कळेल तैसें करूं । जगदांतरें ॥ २९ ॥

---

१ नीट; लक्षपूर्वक. २ ज्याची उपासना करावयाची तोच आपण असल्यानें उपास्य उपासक हा भेद नष्ट होतो. त्यामुळें केवळ उपासनामय—ज्ञानमय—च आपण उरतों. तात्पर्य उपासक उपास्यांत समरसून जातो. ३ भगवंताचा आश्रय पाहिजे; त्याच्याच सेवेसाठीं हें कार्य होत असून खरा कर्ता तोच होय अशी दृढ श्रद्धा पाहिजे—पहा पुढील ओवी. व द. १३ स. ६, ओ. २७ आणि द. ६, स. ७ ओ. ३३ व ३६. ४ भगवंताच्या सत्तेचें वेगवेगळ्या प्राण्यांच्या ठिकाणीं जें अधिष्ठान आहे. त्याकरवी सर्व कार्य चालत असतें. ५ देणाऱ्यांत व घेणाऱ्यांत तोच असल्यानें तो परमेश्वरच एकमेव—सकलकर्ता होय.

देवायेवढें[1] चपळ नाहीं । ब्रह्मायेवढें निश्चळ नाहीं ।
पाइरीनें पाइरी चढोन पाहीं । मूळपरियंत ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मानिरूपणनाम
समास चतुर्थ ॥ ४ ॥

॥ श्रीराम ॥

येथून पाहातां तेथवरी । चत्वार जीनस अवधारी ।
येक[2] चौदा पांच च्यारी । ऐसें आहे ॥ १ ॥
परब्रह्म सकळांहून वेगळें । परब्रह्म सकळांहून आगळें ।
नाना कल्पनेनिराळें । परब्रह्म तें ॥ २ ॥
परब्रह्माचा विचार । नाना कल्पनेहून पर ।
निर्मळ निश्चळ निर्विकार । अखंड आहे ॥ ३ ॥
परब्रह्मास कांहींच तुळेना । हा येक मुख्य जिनसाना ।
दुसरा जिनस नाना कल्पना । मूळमाया ॥ ४ ॥
नाना सूक्ष्मरूप । सूक्ष्म आणि कर्दमरूप ।
मुळींच्या संकल्पाचा आरोप । मूळमाया ॥ ५ ॥
हरिसंकल्प मुळींचा । आत्माराम सकळांचा ।
संकेत नामाभिधानाचा । येणें प्रकारें[3] ॥ ६ ॥

---

१ इतकें सामर्थ्य जरी असलें तरी हा ईश्वर—अंतरात्मा—चंचलच होय, माईकच होय. २ एक परब्रह्म, चौदा नांवें—मायेचीं, पंचमहाभूतें व चारी खाणी. ३ मूळमायेचीं चवदा नांवें अशीं—चैतन्य, गुणसाम्य, अर्धनारीनटेश्वर, षड्गुणेश्वर, प्रकृतिपुरुष, शिवशक्ति, शुद्धसत्त्व, गुणक्षोभिणी, सत्त्व, रज, तम, मन, माया व अंतरात्मा.

निश्चळीं चैचळ चेतलें । ह्मणौनि चैतन्य बोलिलें ।
गुणसमानत्वें जालें । गुणसाम्य ऐसें ॥ ७ ॥
अर्धनारीनटेश्वर । तोचि शड्गुणैश्वर ।
प्रकृतिपुरुषाचा विचार । शिवशक्ती ॥ ८ ॥
शुद्धसत्वगुणाची मांडणी । अर्धमात्रा गुणक्षोभिणी ।
पुढें तिही गुणांची करणी । प्रगट जाली ॥ ९ ॥
मन माया अंतरात्मा । चौदा जिनसांची सीमा ।
विद्यमान ज्ञानात्मा । इतुके ठाइं ॥ १० ॥
ऐसा दुसरा जिनस । अभिधानें चतुर्दश ।
आतां तिसरा जिनस । पंच माहाभूतें ॥ ११ ॥
येथें पाहातां जाणीव थोडी । आदिअंत[1] हे रोकडी ।
खाणी निरोपिल्या तांतडी । तो चौथा जिनस ॥ १२ ॥
च्यारी खाणी अनंत प्राणी । जाणीवेची जाली दाटणी ।
च्यारी जिनस[2] येथुनी । संपूर्ण जाले ॥ १३ ॥
बीज थोडें पेरिजेतें । पुढें त्याचें उदंड होतें ।
तैसें जालें आत्मयांतें । खाणी वाणी प्रगटतां ॥ १४ ॥
ऐसी सत्ता प्रबळली । थोडे सत्तेची उदंड जाली ।
मनुष्यवेषें सृष्टी भोगिली । नाना प्रकारें ॥ १५ ॥
प्राणी मारून श्वापद पळे । वरकड त्यास काये कळे ।
नाना भोग तो निवळे । मनुष्यदेहीं ॥ १६ ॥
नाना शब्द नाना स्पर्श । नाना रूप नाना रस ।
नाना गंध ते विशेष । नरदेह जाणे ॥ १७ ॥
अमोल्य रत्नें नाना वस्त्रें । नाना यानें नाना शस्त्रें ।

---

१ यांना प्रत्यक्ष उत्पत्ति व नाश आहे. २ पहिल्या ओवींत सांगितलेले.

नाना विद्या कळा शास्त्रें । नरदेह जाणे ॥ १८ ॥
पृथ्वी सत्तेनें व्यापिली । स्थळोस्थळीं अटोपिली ।
नाना विद्या कळा केली । नाना धारणा ॥ १९ ॥
दृश्य अवघेंचि पाहावें । स्थानमान सांभाळावें ।
सारासार विचारावें । नरदेहे जालियां ॥ २० ॥
येहलोक आणी परलोक । नाना प्रकारींचा विवेक ।
विवेक आणी अविवेक । मनुष्य जाणे ॥ २१ ॥
नाना पिंडीं[1] ब्रह्मांडरचना । नाना मुळींची कल्पना ।
नाना प्रकारीं धारणा । मनुष्य जाणे ॥ २२ ॥
अष्टभोग[2] नवरस[3] । नाना प्रकारींचा विळास ।
वाच्यांश लक्ष्यांश सारांश । मनुष्य जाणे ॥ २३ ॥
मनुष्यें सकळांस आळिलें[4] । त्या मनुष्यांस देवें पाळिलें
ऐसें हें अवघें कळलें । नरदेहयोगें ॥ २४ ॥
नरदेह परम दुल्लभ । येणें घडे अलभ्य लाभ ।
दुल्लभ तें सुल्लभ । होत आहे ॥ २५ ॥
वरकड देहे हें काबाड । नरदेह मोठें घबाड ।
परंतु पाहिजे जाड । विवेक रचना ॥ २६ ॥
येथें जेणें आळस केला । तो सर्वस्वें बुडाला ।
देव नाहीं ओळखिला । विवेकबळें ॥ २७ ॥
नर तोचि नारायेण । जरी प्रत्ययें करी श्रवण ।

---

१ या ब्रह्मांडरचनेंत नाना तऱ्हेच्या पिंडांचा समावेश आहे. २ पंचविषय व त्रिगुण मिळून अष्टभोग अथवा अन्न, उदक, तांबूल, पुष्प, चंदन, वसन, शय्या व अलंकार हे आठ भोग. ३ नऊ प्रकारींच्या कट्वाम्लादि चवी अथवा श्रृंगारादि नऊ रस. ४ व्यापलें; ताब्यांत ठेवलें.

मननशीळ अंतःकर्ण । सर्वकाळ ॥ २८ ॥
जेणें स्वयेंचि पोहावें । त्यास कासेस नलगे लागावें ।
स्वतंत्रपणें शोधावें । सकळ कांहीं ॥ २९ ॥
सकळ शोधून राहिला । संदेह कैंचा तयाला ।
पुढें विचार कैसा जाला । त्याचा तोचि जाणे ॥ ३० ॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चत्वारजिनसनाम
समास पंचम ॥ ५ ॥

॥ श्रीराम ॥

पाहों जातां भूमंडळ । ठाईं ठाईं आहे जळ ।
कित्तेक ते निर्मळ माळ । जळेंविण पृथ्वी ॥ १ ॥
तैसें दृश्य विस्तारलें । कांहींयेक जाणीवेनें शोभलें ।
जाणीवरहित उरलें । कितीयेक दृश्य ॥ २ ॥
च्यारी खाणी च्यारी वाणी । चौऱ्यासी लक्ष जीवयोनी
शास्त्रीं अवघें नेमुनी । बोलिलें असे ॥ ३ ॥

श्लोक ॥ जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः ।
कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः ॥
स्थावरास्त्रिंशल्लक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः।
पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते ॥ १ ॥

मनुष्यें च्यारी लक्ष । पशु वीस लक्ष ।
क्रिम आक्रा लक्ष । बोलिलें शास्त्रीं ॥ ४ ॥
दहा लक्ष ते खेचर । नव लक्ष जळचर ।
तीस लक्ष स्थावर । बोलिलें शास्त्रीं ॥ ५ ॥
ऐसी चौऱ्यासी लक्ष योनी।जितुका तितुका जाणता प्राणी

अनंत देह्याची सांडणी । मर्यादा कैंची ॥ ६ ॥
अनंत प्राणी होत जाती । त्यांचें अधिष्ठान जगती ।
जगतीवेगळी स्थिती । त्यास कैंची ॥ ७ ॥
पुढें पाहातां पंचभूतें । पावलीं पष्टदशेतें ।
कोणी विद्यमान[1] कोणी तें । उगीच[2] असती ॥ ८ ॥
अंतरात्म्याची वोळखण । तेचि जेथें चपळपण[3] ।
जाणीवेचें अधिष्ठान । सावध ऐका ॥ ९ ॥
सुखदुख जाणता जीव । तैसाचि जाणावा सदाशिव ।
अंतःकर्णपंचक अपूर्व । अंश आत्मयाचा ॥ १० ॥
स्थुळीं[4] आकाशाचे गुण । अंश आत्मयाचे जाण ।
सत्व रज तमोगुण । गुण आत्मयाचे ॥ ११ ॥
नाना चाळणा नाना धृती । नवविधा भक्ति चतुर्विधा
मुक्ती। अलिप्तपण सहजस्थिती । गुण आत्मयाचे॥१२
द्रष्टा साक्षी ज्ञानधन । सत्ता चैतन्य पुरातन ।
श्रवण मनन विवरण । गुण आत्मयाचे ॥ १३ ॥
दृश्य द्रष्टा दर्शन । ध्येय ध्याता ध्यान ।
ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान । गुण आत्मयाचे ॥ १४ ॥
वेदशास्त्रपुराण अर्थ । गुप्त चालिला परमार्थ ।
सर्वज्ञपणें समर्थ । गुण आत्मयाचे ॥ १५ ॥
बद्ध मुमुक्ष साधक सिद्ध । विचार पाहाणें शुद्ध ।

---

१ प्रत्यक्ष दिसणारीं—पृथ्वी, जल व अग्नि. २ अदृश्य—वायु व आकाश. ३ चंचलपण; हालचाल. ४ स्थूलदेहांतील आकाश-गुण—काम, क्रोध, शोक, मोह, भय, अज्ञान व शून्यत्व.

बोध[1] आणी प्रबोध[2]। गुण आत्मयाचे ।। १६ ।।
जागृति स्वप्न सुषुप्ति तुर्या । प्रकृतिपुरुष मूळमाया ।
पिंड ब्रह्मांड अष्टकाया । गुण आत्मयाचे ।। १७ ।।
परमात्मा आणी परमेश्वरी[3]। जगदात्मा आणी जगदे-
श्वरी[3]। महेश आणी माहेश्वरी[3]। गुण आत्मयाचे ।।
सूक्ष्म जितुकें नामरूप । तितुकें आत्मयाचें स्वरूप ।
संकेत[4] नामाभिधानें अमूप । सीमा नाहीं ।। १९ ।।
आदिशक्ती शिवशक्ती । मुख्य मूळमाया सर्वशक्ती ।
नाना जीनस उत्पत्ती स्थिती । तितुके गुण आत्मयाचे ।।
पूर्वपक्ष आणी सिद्धांत । गाणें वाजवणें संगीत ।
नाना विद्या अद्‌भुत । गुण आत्मयाचे ।। २१ ।।
ज्ञान अज्ञान विपरीतज्ञान । असद्‌वृति सद्‌वृति जाण ।
ज्ञेप्तिमात्र[5] अलिप्तपण । गुण आत्मयाचे ।। २२ ।।
पिंड ब्रह्मांड तत्वझाडा । नाना तत्वांचा निवाडा ।
विचार पाहाणें उघडा । गुण आत्मयाचे ।। २३ ।।
नाना ध्यानें अनुसंधानें । नाना स्थिति नाना ज्ञानें ।
अनन्य आत्मनिवेदनें । गुण आत्मयाचे ।। २४ ।।
तेतिस कोटी सुरवर । आठ्यासी[6] सहस्त्र ऋषश्वर ।
भूत खेचर अपार । गुण आत्मयाचे ।। २५ ।।
भूतावळी औटकोटी । च्यामुंडा छपन्न कोटी ।
कात्यायेणी नव कोटी । गुण आत्मयाचे ।। २६ ।।

---

१ उपदेश; जागृति. २ अनुभवाचें यथार्थ ज्ञान; प्रकाश.
३ मूळमाया. ४ खूण पटण्यास्तव अनेक नांवें सांगितलीं आहेत.
५ केवलजाणीव मात्र अर्थात विकारापूर्वीची केवलस्मृति.
६ अठ्यांशीं.

चंद्र सूर्य तारामंडळें । नाना नक्षत्रें ग्रहमंडळें ।
शेष कूर्म मेघमंडळें । गुण आत्मयाचे ।। २७ ।।
देव दानव मानव । नाना प्रकारीचे जीव ।
पाहातां सकळ भावाभाव । गुण आत्मयाचे ।। २८ ।।
आत्मयाचे नाना गुण । ब्रह्म निर्विकार निर्गुण ।
जाणणें[1] येकदेसी पूर्ण । गुण आत्मयाचे ।। २९ ।।
आत्मारामउपासना[2] । तेणें पावले निरंजना ।
निसंदेहे अनुमाना । ठावचि नाहीं ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मागुणनिरूपणनाम समास षष्ठ ।। ६ ।।

॥ श्रीराम ॥

अनुर्वाच्य समाधान जालें । तें पाहिजे बोलिलें ।
बोलिल्यासाठीं समाधान गेलें । हें तों घडेना ।। १ ।।
कांहीं सांडावें लागत नाहीं । कांहीं मांडावें लागत नाहीं
येक विचार शोधून पाही । ह्मणिजे कळे ।। २ ।।
मुख्य कासीविश्वेश्वर । श्वेतबंद[3] रामेश्वर ।
मलकार्जुन[4] भीमाशंकर । गुण आत्मयाचे ।। ३ ।।
जैसीं मुख्य बारा लिंगें । यावेगळीं अनंत लिंगें ।
प्रचित जाणिजेत जगें । गुण आत्मयाचे ।। ४ ।।

---

१ जाणीव परिच्छिन्न असो वा परिपूर्ण असो ती अंतरात्म्याचेंच रूप होय. २ या सगुण अंतरात्म्याच्या उपासनेनें परब्रह्मप्राप्ति निश्चितपणें होते. पहा द. ६, स. ६, ओ. ५५ व द. १८ स. ८, ओ. २३ वी. ३ सेतुबंध. ४ शैल मल्लिकार्जुन.

भूमंडळीं अनंत शक्ती । नाना साक्षात्कार चमत्कार होती
नाना देवांच्या सामर्थ्यमूर्ती । गुण आत्मयाचे ।। ५ ।।
नाना सिद्धांचीं सामर्थ्यें । नाना मंत्रांचीं सामर्थ्यें ।
नाना मोहरेवल्लींत सामर्थ्यें । गुण आत्मयाचे ।। ६ ।।
नाना तीर्थांचीं सामर्थ्यें । नाना क्षत्रांचीं[1] सामर्थ्यें ।
नाना भूमंडळीं सामर्थ्यें । गुण आत्मयाचे ।। ७ ।।
जितुके कांहीं उत्तम गुण । तितुकें आत्मयाचें लक्षण ।
बरें वाईट तितुकें जाण । आत्म्याचकरितां ।। ८ ।।
शुद्ध आत्मा उत्तमगुणी । सबळ[2] आत्मा अवलक्षणी ।
बरी वाईट आवघी करणी । आत्मयाची ।। ९ ।।
नाना साभिमान धरणें । नाना प्रतिसृष्टि करणें ।
नाना श्रापउश्रापलक्षणें । आत्मयाचेनी ।। १० ।।
पिंडाचा बरा शोध घ्यावा । तत्वांचा पिंड शोधावा ।
तत्वें शोधितां पिंड आघवा । कळों येतो ।। ११ ।।
जड देह भूतांचा । चंचळ गुण आत्मयाचा ।
निश्चळ ब्रह्मावेगळा ठाव कैंचा । जेथें तेथें ।। १२ ।।
निश्चळ[3] चंचळ आणी जड । पिंडीं करावा निवाड ।
प्रत्ययावेगळें जाड । बोलणें नाहीं ।। १३ ।।
पिंडामधून आत्मा जातो । तेव्हां निवाडा कळों येतो ।
देहे जड हा पडतो । देखतदेखतां ।। १४ ।।
जड तितुकें पडिलें । चंचळ तितुकें निघोन गेलें ।

---

१ क्षेत्रांचीं. २ शबल; अशुद्ध; विकारी. ३ जड, चंचल वा निश्चल यांचा अनुभव आपल्या देहांतच घ्यावा. अनुभवाशिवायचें ज्ञान व्यर्थ होय.

॥ श्रीराम ॥

विधीप्रपंचतरु[1] वाढला। वाढतां वाढतां विस्तीर्ण जाला
फळें येतां विश्रांती पावला। बहुत प्राणी ॥ १ ॥
नाना फळें रसाळें लागलीं। नाना जिनसी गोडीस आलीं
गोडी पाहावया निर्माण केलीं। नाना शरीरें ॥ २ ॥
निर्माण जाले उत्तम विषये। शरीरेंविण भोगितां नये।
ह्मणोनि निर्मिला उपाये। नाना शरीरें ॥ ३ ॥
ज्ञानइंद्रियें निर्माण केलीं। भिन्न भिन्न गुणाचीं निर्मिलीं
येका शरीरासी लागली। परी वेगळालीं ॥ ४ ॥
श्रोत्रइंद्रिइं शब्द पडिला। त्याचा भेद पाहिजे कळला।
ऐसा उपाये निर्माण केला। इंद्रियांमधें ॥ ५ ॥
त्वचेइंद्रियें सीतोष्ण भासे। चक्षुइंद्रियें सकळ दिसे।
इंद्रियांमधें गुण ऐसे। वेगळाले ॥ ६ ॥
जिव्हेमधें रस चाखणें। घ्राणामधें परिमळ घेणें।
इंद्रियांमधें वेगळाल्या गुणें। भेद केले ॥ ७ ॥
वायोपंचकीं अंतःकर्णपंचक। मिसळोनि फिरे निशंक।
ज्ञानइंद्रियें कर्मइंद्रियें सकळिक। सावकास पाहे ॥ ८ ॥
कर्मइंद्रियें लागवेगीं[2]। जीव भोगी विषयांलागीं।
ऐसा हा उपाये जगीं। ईश्वरें केला ॥ ९ ॥
विषय निर्माण जाले बरवे। शरीरेंविण कैसें भोगावे।
नाना शरीराचे गोवे। याकारणें ॥ १० ॥
अस्तीमांशाचें शरीर। त्यामधें गुणप्रकार।

---

१ ब्रह्मदेवानें निर्मिलेला हा प्रपंचवृक्ष, जगत्. २ कर्मेंद्रियांच्या द्वारानें; मदतीनें.

शरीरासारिखें यंत्र । आणीक नाहीं ।। ११ ।।
ऐसीं शरीरें निर्माण केलीं । विषयभोगें वाढविलीं ।
लाहानथोर निर्माण जालीं । येणें प्रकारें ।। १२ ।।
अस्तिमांशाचीं शरीरें । निर्माण केलीं जगदेश्वरें ।
विवेकें गुणविचारें । करूनियां[1] ।। १३ ।।
अस्तिमांशाचा पुतळा । जेणें ज्ञानें[2] सकळ कळा ।
शरीरभेद वेगळा । ठाईं ठाईं ।। १४ ।।
तो भेद कार्याकारण[3] । त्याचा उदंड आहे गुण ।
सकळ तीक्षण बुद्धीविण । काये कळे ।। १५ ।।
सकळ[4] करणें ईश्वराला । ह्मणोनी भेद निर्माण केला ।
ऊर्धमुख होतां भेदाला । ठाव कैंचा ।। १६ ।।
सृष्टिकर्णीं आगत्य भेद । संव्हारें सहजची अभेद ।
भेद अभेद हा संवाद । मायागुणें ।। १७ ।।
मायेमधें अंतरात्मा । न कळे तयाचा महिमा ।
जाला चतुर्मुख ब्रह्मा । तोहि संदेहीं पडे[5] ।। १८ ।।
पीळ पेंच कडोविकडी । तर्क तीक्षण घडीनें घडी ।
मनासी होये तांतडी[6] । विवरण करितां ।। १९ ।।

---

१ विवेकानें विचार करून योग्य शरीरीं योग्य गुण ठेवून. २ जाणीव तत्त्वत: एकच असली तरी शरीरभेदानुसार तिचे अनेक प्रकार होतात. ३ हा भेद कार्यसापेक्ष असतो—कार्याच्या दृष्टीनें तो अतिउपयोगी आहे. ४ सर्व सृष्टीचा व्यवहार करावयाचा असल्यानें, निरनिराळीं कार्यें लक्षांत घेऊन हा भेद ईश्वरानें निर्माण केला आहे. ब्रह्मत्वदृष्टीनें तो खरा नव्हे. ५ प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवालाहि संदेह झाल्याची कथा पुराणांत वर्णिलेली आहे. ६ मनाची त्रेधातिरपिट होते.

आत्मत्वें[1] लागतें सकळ कांहीं । निरंजनीं[2] हें कांहींच
नाहीं। येकांतकाळीं समजोन पाहीं। ह्मणिजे बरें ॥२०॥
देहेसामर्थ्यानुसार । सकळ करी जगदेश्वर ।
थोर सामर्थ्ये अवतार । बोलिजेती ॥ २१ ॥
शेष कूर्म वाऱ्हाव जाले। येवढे देहे विशाळ धरिले ।
तेणेंकरितां रचना चाले । सकळ सृष्टीची ॥ २२ ॥
ईश्वरें केवढें सूत्र केलें । सूर्यबिंब धांवाया लाविलें ।
धुकटाकरवीं धरविलें। अगाध पाणी ॥ २३ ॥
पर्वताऐसे ढग उचलती । सूर्यबिंबासी अछ्यादिती ।
तेथें सवेंचि वायोचि गती। प्रकट होये ॥ २४ ॥
झिडकझिडकुं धांवे वारा । जैसा काळाचा ह्मणियारा[3]।
ढग मारुनी दिनकरा । मोकळें करी ॥ २५ ॥
बैसती विजांचे तडाखे । प्राणीमात्र अवचिता धाके ।
गगन कडकडून तडके । स्थळांवरीं ॥ २६ ॥
येहलोकांसी येक वर्म केलें। महद्भूतें[4] महद्भूत आळिलें
सकळां समभागें चालिलें । सृष्टिरचनेसी[5] ॥ २७ ॥
ऐसे अनंत भेद आत्मयाचे । सकळ जाणती ऐसे कैंचें ।
विवरतां विवरतां मनाचे । फडके[6] होती ॥ २८ ॥

---

१ आतमत्वानें; चंचलत्वीं; मीपणाचें भान असतांना. २ परब्रह्मांत कांहींच कधींच झालेलें नाहीं. ३ सेवक; आज्ञाधारक. ४ एका महाभूतानें दुसऱ्यास मर्यादेंत ठेवलें आहे. ५ हें नियंत्रण सर्वत्र सारखेंच चालविल्यानें, राखल्यानें. सृष्टिरचनेची स्थिति आहे (अन्यथा ती केंव्हांच नष्ट झाली असती) ६ विवरण करतां करतां मनाच्या चिंधड्या होतात; मन नष्ट होण्याच्या मार्गाला लागतें.

ऐसी माझी उपासना । उपासकीं आणावी मना ।
अगाध महिमा चतुरानना । काये कळे[1] ।। २९ ।।
अवाहन[2] विसर्जन । हेंचि भजनाचें लक्षण ।
सकळ जाणती सज्जन । मी काये सांगों ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे देहेक्षत्रनिरूपणनाम समास अष्टम ।। ८ ।।

।। श्रीराम ।।

मृत्तिकापूजन[3] करावें । आणी सर्वेंचि विसर्जावें ।
हें मानेना स्वभावें । अंतःकर्णासी ।। १ ।।
देव पूजावा आणी टाकावा । हें प्रशस्त न वटे जीवा ।
याचा विचार पाहावा । अंतर्यामीं ।। २ ।।
देव करिजे ऐसा नाहीं । देव टाकिजे ऐसा नाहीं ।
ह्मणोनि याचा कांहीं । विचार पाहावा ।। ३ ।।
देव[4] नाना शरीरें धरितो । धरुनी मागुती सोडितो ।
तरी तो देव कैसा आहे तो । विवेकें वोळखावा ।। ४ ।।
नाना साधनें निरूपणें । देव शोधायाकारणें ।
सकळ आपुले अंतःकर्णें । समजलें पाहिजे ।। ५ ।।

---

१ ब्रह्मदेवाचें लक्ष सृष्टिस्थितीकडेच असल्यानें, या मन नष्ट करणाऱ्या, अद्वैतउपासनेचा महिमा त्याच्या ध्यानांत येत नाहीं. २ खरें साधन म्हणजे उभारणी – संहारणी याचा विवेक करून, शाश्वत काय तें ओळखणें हें होय. ३ गणपती; गौरी आदि प्रासंगिक मूर्ति – या मातीच्या केलेल्या असतात. ४ अंतरात्मा.

Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ब्रह्मज्ञानाचा उपाये । समजल्याविण[1] देतां नये ।
पदार्थ आहे मा घे जाये । ऐसें म्हणावें ।। ६ ।।
सगट लोकांचे अंतरींचा भाव । मज प्रतक्ष भेटवावा देव ।
परंतु विवेकाचा उपाव । वेगळाचि आहे ।। ७ ।।
विचार पाहातां तगेना[2] । त्यास देव ऐसें ह्मणावेना ।
परंतु जन राहेना । काये करावें ।। ८ ।।
थोर[3] लोक मरोनि जाती । त्यांच्या सुरता करुनी पाहाती
तैसीच आहे हेही गती । उपासनेची ।। ९ ।।
थोर व्यापार ठाकेना जनीं । ह्मणोनि केली रखतवानी[4] ।
राजसंपदा तयाचेनी । प्राप्त कैंची ।। १० ।।
ह्मणोनि जितुका भोळाभाव । तितुका अज्ञानाचा स्वभाव
अज्ञानें तरी देवाधिदेव । पाविजेल कैंचा ।। ११ ।।
अज्ञानासी ज्ञान न माने । ज्ञात्यास अनुमान न माने ।
ह्मणोनि[5] सिद्धांचीये खुणें । पावलें पाहिजे ।। १२ ।।
माया सांडून मुळास जावें । तरीच समाधान पावावें ।
ऐसें न होतां भरंगळावे । भलतीकडे ।। १३ ।।
माया उलंघायाकारणें । देवासी[6] नाना उपाय करणें ।
अध्यात्मश्रवणपंथेंचि जाणें । प्रत्ययानें ।। १४ ।।

---

१ ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश योग्य अधिकारी असल्याशिवाय देतां येत नाहीं. २ टिकेना. ३ महात्म्यांच्या समाध्या आदि स्थापून त्यांची पूजा करतात. सामान्यतः उपासकाला प्रतीक लागत असतें. ४ शाईचा व्यापार. ५ सिद्धांच्याच मार्गानें साधकानें गेलें पाहिजे. ६ आणि देवाच्या प्राप्तिस्तव. अथवा अंतरात्म्यालाच, आपली माया, ममता, सोडण्यासाठीं नाना साधनें करावीं लागतात.

ऐसें न करितां लोकिकीं । अवघीच होते चुकामुकी ।
स्थिति खरी आणि लटकी । ऐसी वोळखावी ।। १५ ।।
खोटयाचे वाटे जाऊं नये । खोटयाची संगती धरूं नये ।
खोटें संग्रहीं करूं नये । कांहीं येक ।। १६ ।।
खोटें तें खोटेंचि खोटें । खऱ्यासीं तगेनात बालटें[1] ।
मन[2] अधोमुख उफराटें । केलें पाहिजे ।। १७ ।।
अध्यात्मश्रवण करीत जावें । ह्मणिजे सकळ कांहीं फावे ।
नाना प्रकारीचे गोवे । तुटोनी जाती ।। १८ ।।
सूत गुंतलें तें उकलावें । तैसें मन उगवावें ।
मानत मानत घालावें । मुळाकडे ।। १९ ।।
सकळ[3] कांहीं कालवलें । त्या सकळाचें सकळ जालें ।
शरीरीं विभागलें । सकल कांहीं ।। २० ।।
काये ते येथेंचि[4] पाहावें । कैसें तें येथेंचि शोधावें ।
सूक्ष्माचीं[5] चौदा नांवें । येथेंचि समजावीं ।। २१ ।।
निर्गुण निर्विकारी येक । तें सर्वां ठाईं व्यापक ।
देह्यामधें तें निष्कळंक । आहे कीं नाहीं ।। २२ ।।

---

१ केंसभर सुद्धां, खऱ्याची बरोबरी, करूं शकत नाहींत. २ मन हें माईक असल्यानें, स्वाभाविक त्याची प्रवृत्ति अधोमुख म्हणजे मायानिर्मित दृश्याकडेच असते. साधकानें ही प्रवृत्ति बदलून त्याला ब्रह्माभ्यासाला लावलें पाहिजे. ३ सतराव्या दशकांत (स. ८ व ९) सांगितलेल्या सकळ, सर्व, तत्त्वांचें मिश्रण होऊन त्यापासून हें सकळ, पिंडब्रह्मांड, झालें आहे. हें पिंड-ब्रह्मांडहि नाना शरीररूपी स्थूल विभागानें नटलें आहे. ४ याच शरीरांत. ५ सूक्ष्म अशा मूळमायेचीं – हीं पुढें २९ व्या ओवी-पर्यंत स्पष्ट केलीं आहेत.

मूळमाया संकल्परूप । तें अंतःकर्णाचें स्वरूप ।
जड चेतवी चैतन्यरूप । तेंहि शरीरीं आहे ।। २३ ।।
समानगुण गुणसाम्य । सूक्ष्म विचार तो अगम्य ।
सूक्ष्म साधु जाणते प्रणम्य । तया समस्तांसी ।। २४ ।।
द्विधा भासतें शरीर । वामांग दक्षणांग विचार ।
तोचि अर्धनारीनटेश्वर । पिंडीं वोळखावा ।। २५ ।।
तोचि प्रकृतिपुरुष जाणिजे । शिवशक्ती वोळखिजे ।
शड्गुणईश्वर बोलिजे । तया कर्दमासी ।। २६ ।।
तयासीच ह्मणिजे महत्तत्व । जेथें त्रिगुणाचें गूढत्व ।
अर्धमात्रा शुद्धसत्व । गुणक्षोभिणी ।। २७ ।।
त्रिगुणें चालतें शरीर । प्रतक्ष दिसतो विचार ।
मुळींच्या कर्दमाचें शरीर । ऐसें जाणावें ।। २८ ।।
मन माया आणि जीव । हाहि दिसतो स्वभाव ।
चौदा नामाचा अभिप्राव । पिंडीं पाहावा ।। २९ ।।
पिंड पडतां अवघेंचि जातें । परंतु परब्रह्म राहातें ।
शाश्वत समजोन मग तें । दृढ धरावें ।। ३० ।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सूक्ष्मनिरूपणनाम
समास नवम ।। ९ ।।

।। श्रीराम ।।

धरूं जातां धरितां न ये । टाकूं जातां टाकितां न ये ।
जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ।। १ ।।
जिकडे तिकडे जेथें तेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होतें ।
सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्यां ।। २ ।।
बैसलें माणुस उठोन गेलें । तेथें आकाशचि राहिलें ।

आकाश चहुंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ॥ ३ ॥
जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोंवतें । बळें आकाशाबाहेर तें । कैसें जावें ॥ ४ ॥
जिकडे जिकडे प्राणी पाहे । तिकडे तें सन्मुखचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥ ५ ॥
परी तो [1] आहे येकदेसी [2] । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ॥ ६ ॥
नाना तीर्थें नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी । तैसें नलगे परब्रह्मासी । बैसले ठाइं ॥ ७ ॥
प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्वतां । सभागसें ॥ ८ ॥
पक्षी अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाशचि तयाला । तसें ब्रह्म प्राणीयांला । व्यापून आहे ॥ ९ ॥
परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटाचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥ १० ॥
दृश्या सबाहे [3] अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥ ११ ॥
वैकुंठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंहि आहे ॥ १२ ॥
कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार । परता परता [4] पारावार । त्यास नाहीं ॥ १३ ॥
परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें ।

---

१ सूर्य. २ एकांगी; मर्यादित. ३ सबाह्याभ्यंतरीं; अंतर्बाह्य. ४ पलिकडे, पलिकडे कितीहि लांबवर गेलें तरी त्याचा अंत लागत नाहीं.

सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाईं ।। १४ ।।
परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना ।
पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ।। १५ ।।
येकसरें[1] सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक ।
आर्धऊर्ध[2] प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ।। १६ ।।
आकाशाचा डोहो भरला । कदापी नाहीं उचंबळला[3] ।
असंभाव्य पसरला । जिकडे तिकडे ।। १७ ।।
येकजिनसी[4] गगन उदास । जेथें नाहीं दृश्यभास ।
भासेंविण निराभास । परब्रह्म जाणावें ।। १८ ।।
संतसाधुमाहानुभावां । देवदानवमानवां ।
ब्रह्म सकळांसी विसांवा । विश्रांतिठाव ।। १९ ।।
कोणेकडे सेवटा जावें । कोणेकडे काये पाहावें ।
असंभाव्य[5] तें नेमावें । काये ह्मणोनी ।। २० ।।
स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे । कांहीं येकासारिखें नव्हे ।
ज्ञानदृष्टीविण नव्हे । समाधान ।। २१ ।।
पिंडब्रह्मांडनिरास[6] । मग तें ब्रह्म निराभास ।
येथून तेथवरी अवकास । भकासरूप ।। २२ ।।

---

१ एकाच वेळीं. २ अधोर्ध्व; वरखालीं. ३ भरती इ. विकार नाहींत. ४ दृश्यभास नसल्यामुळें गगन एकसारखें उदास, शून्य, वाटतें. हा शून्यत्वाचा भासहि परब्रह्मांत नसतो. ५ जें संभाव्य कोणीं केलेलें नाहीं त्याचें मोजमाप तरी कसें सांगावें? ६ सर्व प्रकृतीचा निरास केल्यानंतरच मग निराभास ब्रह्मस्वरूपाशीं तादात्म्य पावतां येतें. मात्र त्यास, वेगळेपणानें, पाहूं गेलें तर सर्वत्र उदासवाणें आकाशच दिसेल. तात्पर्य ब्रह्मस्वरूप पहातां येणार नाहीं, होतां येईल.